

(Prentenkabinet Amst.)

JOH. LUTMA JR. fecit

L. FOLKEMA fec.

(Verzameling „Mus. f. K. u. I". Weenen

L. Greidje del. & lith.

Photo-chromo-Lith. Roeloffzen & Hübner Amst.

DE DAM MET HET STADHUIS IN AANBOUW, 1656

Naar de Schilderij van JOHANNES LINGELBACH, *berustende op het Stadhuis te Amsterdam*

AMSTERDAM

IN DE

ZEVENTIENDE EEUW

DOOR

Dr. A. BREDIUS, Dr. H. BRUGMANS
Prof. Dr. G KALFF, Dr. G. W. KERNKAMP, D. C. MEIJER Jr.
Prof. Dr. H. C. ROGGE
D. F. SCHEURLEER, A. W. WEISSMAN

MET EEN VOORREDE

VAN

Prof. Dr. P. J. BLOK

's-GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZOON
1897

(Prentenkabinet Amst.)

NIC. DE BRUYN fec.

VOORREDE

Enige jaren geleden kwamen de uitgevers van dit werk op het denkbeeld om eene reeks van Oudnederlandsche Stadsgezichten uit te geven, toegelicht door korte beschrijvingen van of opmerkingen bij de prenten en teekeningen. Zij wendden zich in de eerste plaats tot den Amsterdamschen archivaris Mr. N. de Roever, die weldra de taak op zich nam eene, dergelijke reeks bijeen te brengen met betrekking tot het ook in dit opzicht zoo merkwaardige Amsterdam, welks Gemeente-archief een groote verzameling van zulke afbeeldingen bezit. Allengs echter wijzigde zich het plan. Het denkbeeld de prenten en teekeningen met korte bijschriften te geven werd om allerlei redenen spoedig losgelaten en het oorspronkelijk plan werd thans tot een ander van grootscheren aard ontwikkeld: de uitgave van een monumentaal werk over Amsterdam in de 17de eeuw, waarin, zoo mogelijk, alle zijden van het volksleven in de roemrijke koopstad uitvoerig zouden worden beschreven en door tal van authentieke prenten en teekeningen geïllustreerd.

De heer De Roever meende, dat zulk een werk niet door hem zelven alleen kon worden samengesteld, doch dat onder zijne leiding en, voorzoover de afbeeldingen betrof, met de krachtige persoonlijke medewerking van den heer Van Stockum een aantal specialiteiten zich moesten verbinden om de rijke stof op waardige wijze te bearbeiden. Hij bracht een kring van onderzoekers der oude geschiedenis van Amsterdam bijeen, die, ieder op zijn gebied, welhaast den gemeenschappelijken arbeid aanvingen.

Moeite noch kosten werden gespaard om het werk aan hooge eischen te laten voldoen. Niet alleen de voortdurend aangroeiende verzameling van het Gemeente-archief doch ook andere bekende, beroemde collectiën, te Amsterdam en elders aanwezig, werden nauwkeurig onderzocht om een zoo goed mogelijk beeld van het Amsterdam der 17de eeuw en van zijne bewoners te kunnen geven door het reproduceeren van een zoo groot mogelijk aantal der fraaiste prenten en teekeningen. Onverbiddelijk werdt daarbij alles uitgesloten wat, als niet vervaardigd in den tijd zelven, dien het voorstelde, kon verdacht worden in meerdere of mindere mate voortbrengsel der fantasie te zijn. Het prentenkabinet in het Rijksmuseum, de collectie Splitgerber in het Museum Fodor, de verzameling van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, die van de heeren D. C. Meijer Jr. te Amsterdam, Prof. Dr. C. L. Wurfbain te Arnhem en D. F. Scheurleer te 's Gravenhage, leverden tal van voortreffelijke kunstwerken voor ieder der afdeelingen, waarin het boek, na gemeenschappelijk overleg verdeeld was 1). Bovendien

1) Wij gevoelen behoefte onzen warmen dank te betuigen voor de vrijgevigheid, waarmede werd voldaan aan ons verzoek om prenten en teekeningen — zoowel uit bijzondere als openbare verzamelingen — ter reproductie voor ons werk te mogen ontvangen.
W. P. v. S. & Zn.

verrijkten de uitgevers deze reeds omvangrijke zuiver Amsterdamsche verzameling met een keur van fraaie ornament-prenten, gewrochten der Nederlandsche graveerkunst van de 16de en 17de eeuw, welker afbeeldingen als boekversiering in grooten getale door het werk werden verspreid. De prenten dezer laatste soort, voor een groot deel indertijd te Amsterdam en elders vervaardigd om te dienen als voorbeelden voor goud-, zilver- en wapensmeden, voor kunstindustrieelen op ieder gebied, zijn tegenwoordig uiterst zeldzaam geworden: meestal toch waren het monsterbladen, slechts in een klein getal afdrukken verspreid, die door het gebruik spoedig bedierven of verloren gingen. Een aantal dezer hoogst merkwaardige en uit den aard der zaak zeldzame gewrochten der Nederlandsche kunst werd gevonden in het zoo rijke Museum für Kunst und Industrie te Weenen, in het Prentenkabinet te Amsterdam, in het Cabinet d'Estampes te Parijs, in het Kunstgewerbe-Museum te Berlijn, in het Department of Prints and Drawings van het Britsch Museum te Londen.

Beloofde zoo het boek een monument te worden ook voor de Nederlandsche prent- en graveerkunst in het tijdperk van haar hoogsten bloei, de tekst bleef de hoofdzaak.

Onder leiding van den heer De Roever, die op zich nam de nog ongeschreven geschiedenis van den Amsterdamschen handel en de Amsterdamsche nijverheid in de 17de eeuw te bewerken, verbonden zich de heeren Prof. Dr. G. KALFF, D. C. MEIJER JR., Prof. Dr. H. C. ROGGE te Amsterdam, A. W. WEISSMAN te Nijmegen, Dr. G. W. KERNKAMP te Utrecht, Dr. A. BREDIUS en D. F. SCHEURLEER te 's Gravenhage tot het bearbeiden van de verschillende afdeelingen.

De heer Meijer, die het oude Amsterdam kent als slechts zeer weinige Amsterdammers uit den ouden tijd zelf het gekend hebben, nam de plaatsbeschrijving voor zijne rekening en deed de schilderachtige koopstad als opstaan uit den doode. Dr. Kernkamp, die in zijne studiën in de papieren van den Amsterdamschen regent Bontemantel aanleiding had gevonden om de zoo merkwaardige regeerings-machine der machtige stad in verband met hare belangwekkende staatkundige geschiedenis nauwkeurig te bestudeeren, legde de uitkomsten van zijn onderzoek neder in de afdeeling, die de staatkundige geschiedenis en de bestuursinrichting der stad behandelt. Het derde hoofdstuk, dat over handel en nijverheid, zou — zooals gezegd werd — door den heer De Roever zelven bewerkt worden, doch zijn ontijdige dood verhinderde hem, helaas, zijne nauwelijks aangevangen studie voort te zetten; de taak van den overledene werd opgevat door Dr. H. BRUGMANS te Groningen, wiens vroegere arbeid op het gebied der Nederlandsche handelsgeschiedenis de aandacht op hem had doen vestigen. Prof. Kalff, de nauwkeurige kenner onzer 17de eeuwsche letteren, beschreef niet alleen de letterkunde, zooals zij te Amsterdam beoefend werd, in het bijzonder vooral het voor onze letteren in het algemeen zoo gewichtig Amsterdamsch tooneel, maar ook het huiselijk en maatschappelijk leven, waarmede zijne studiën over het verband tusschen letteren en volksleven hem voortdurend in betrekking gebracht hadden. Prof. Rogge belastte zich met de beschrijving van het kerkelijk en godsdienstig leven te Amsterdam in de 17de eeuw, waarmede hij als kerkhistoricus sedert jaren vertrouwd geworden was. Op het gebied der kunst leverde de bekende architect, de heer Weissman, eene beschouwing over de rijke 17de eeuwsche bouw- en beeldhouwkunst der ook in dit opzicht zoo merkwaardige stad, terwijl de heer Bredius, onder de thans levenden de beste kenner der geschiedenis onzer 17de eeuwsche kunst, den hoogen bloei der schilderkunst te Amsterdam in het licht stelde en de heer Scheurleer de door hem zoo in bijzonderheden bestudeerde toonkunst der 17de eeuw met het oog op Amsterdam behandelde.

Het werk, dat hier den in vaderlandsche geschiedenis en kunst belangstellenden lezer wordt aangeboden, bestaat dus uit een aantal monographieën over het oude Amsterdam, door uitnemende deskundigen geschreven en rijk verlucht.

Het valt niet te ontkennen, dat bij zulk eene verdeeling van den arbeid zekere mate van ongelijkheid in de bewerking onvermijdelijk was. Hoewel er zooveel mogelijk naar gestreefd werd den omvang der verschillende afdeelingen in verhouding tot hare beteekenis voor het leven te Amsterdam te regelen, moest den schrijvers voldoende ruimte worden gelaten teneinde hen in hunne individueele opvatting van hunne taak niet te zeer te belemmeren. De mogelijkheid was verder niet uitgesloten, dat hier en daar eenige tegenspraak tusschen de verschillende afdeelingen viel op te merken. De stijl der monographieën eindelijk moest uit den aard der zaak verschillen. De uitgevers hebben natuurlijk deze en andere bezwaren niet over het hoofd gezien en getracht ze, voorzoover mogelijk, te overwinnen. Zij meenden evenwel, dat de gevolgde wijze van werken tegenover de genoemde bijna onvermijdelijke nadeelen ook groote voordeelen medebracht. Waar is de veelzijdige geleerde, die de onderscheiden

kanten van het oude volksleven zoo nauwkeurig kent als de onderzoekers, die vele jaren van hunne werkzaamheid aan de door hen behandelde onderwerpen hebben gewijd en uit de volheid hunner kennis kunnen putten bij het beschrijven der eigenaardige verschijnselen en toestanden in het Amsterdamsche leven?

De eenheid van het gansche werk, de innerlijke samenhang der verschillende afdeelingen, waarin het verdeeld is, moet in de roemrijke geschiedenis van het Amsterdam der 17de eeuw, de kroon der oude Republiek worden gevonden.

Wat de Republiek der Vereenigde Nederlanden op het gebied van staatkunde en van handel, van kunst en nijverheid vermocht, heeft zij in Amsterdam, de grootste en rijkste harer steden, het duidelijkst getoond. Amsterdams burgemeesters waren de machtigste vertegenwoordigers der trotsche regenten-aristocratie, die met krachtige hand de regeering der Republiek voerde, de eersten onder de „koningen van het land". Amsterdams wereldhandel was aanzienlijker dan die van andere steden tezamen. Amsterdam heeft in zijn stadhuis en vele andere zijner openbare gebouwen, in de statige woningen zijner grachten vele van de schoonste typen der Oudhollandsche bouwkunst bewaard; zijne groote schilders, met Rembrandt aan het hoofd, geven het in het Noorden aanspraak op de plaats, die het kunstrijke Antwerpen in de 16de eeuw en nog in het begin der 17de in het Zuiden innam; zijne kunstenaars op ander gebied, beeldhouwers, plaatsnijders, bouwmeesters, toondichters, behooren tot de eersten, die in de Nederlanden zijn te noemen. Amsterdams nijverheid gaf in vele opzichten in het nijvere Holland den toon aan. Wat in deze provincie, verreweg de rijkste en machtigste van de zeven, op het gebied van godsdienst, kunst en letteren de gemoederen bewoog, vond in Amsterdam zijn krachtigsten weerklank: Remonstranten en Contra-Remonstranten stonden hier scherper dan ergens elders tegenover elkander; Voetianen en Coccejanen bestookten elkander nergens heftiger; Vondel en Hooft, Tesselschade en Van Baerle, Coster en Breeroo, Sweelinck en Luiken, Van Kampen en Quellinus, de Visschers en De Hooghe, Brandt en Antonides van der Goes, Pels en Jan Vos leefden en streden er voor hunne denkbeelden. Doch tevens vond men zoowel in Amsterdams heerenhuizen als in de woningen der burgerklasse, als in de achterbuurten en sloppen overal den echten Hollander terug. De groote stad aan Y en Amstel was Holland in het klein; het Hollandsche leven en streven der 17de eeuw treedt hier in zijne hoogste macht op; wat Holland in de Republiek was, was Amsterdam in Holland: de eerste onder gelijken.

Daarom is het eene gelukkige gedachte te noemen, het Amsterdam der 17de eeuw in woord en beeld te doen spreken tot allen, die iets gevoelen voor de grootheid van het Nederlandsche volk in de eeuw van zijn roem.

De zeer bijzondere omstandigheden, die het kleine volk der Zeven Provinciën eene zoo gewichtige rol in de wereldgeschiedenis deed spelen, hebben sedert lang opgehouden te bestaan. Laat ons niet klagen over het verlies van wat, naar allen schijn onherroepelijk, is voorbijgegaan; laat ons niet smalen op onze tegenwoordige bescheiden plaats in de rij der volkeren, die zeker meer in overeenstemming is met onze nummerieke en financieele krachten dan die, welke de Republiek der 17de eeuw innam. Laat ons liever onze zedelijke kracht verhoogen door de herinnering levendig te houden aan het roemrijke tijdperk van ons volksbestaan, waarin de goede en slechte eigenschappen van het Nederlandsche volk onder den krachtigen invloed eener tot het uiterste ingespannen werkzaamheid duidelijker dan ooit aan den dag gekomen zijn.

Leiden, Mei 1896 P. J. BLOK

B SYLVIUS fec

Verzameling „Mus. f K. u I." Weenen

GROEI EN BLOEI

DER

STAD

DOOR

D. C. MEIJER JR.

GERBRANDT VANDEN EECKHOUDT inv. M. MOSYN fec.

(Prentenkabinet Amst.)

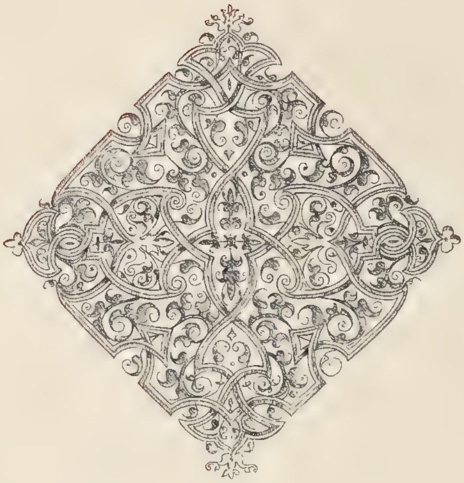
GEZICHT OP AMSTERDAM VAN DEN IJKANT, MET ALLEGORISCHE VOORSTELLING VAN DEN HANDELSBLOEI DER STAD
Fragment eener gravure door C. Jz. Visscher, 1611
Verzameling Kon. Oudh. Gen.)

Toen Prins Maurits den 23 April 1625 op zijn sterfbed lag, mocht hij met voldoening terugzien op hetgeen hij gedaan had tot beveiliging der landen, voor welker bevrijding zijn vader het zwaard getrokken had. Een kring van welversterkte vestingen beschermde de rijke Hollandsche steden die voortdurend toenamen in welvaart en bloei, de drukke havens waarin de handelsvloten binnenvielen uit alle wereldzeeën. Aan de spitse stond het schoone en machtige Amsterdam, tot wereldstad zich ontwikkelend door de nooit verslappende veerkracht en de onvermoeide werkzaamheid van degelijke burgers en nijvere vreemdelingen. Opkomelinge in de rij der grootste handelsmarkten had zij, door eigen inspanning en energie, zich in korte jaren den rang veroverd die de Italiaansche en Duitsche vrijsteden dankten aan eeuwenlange ontwikkeling, de Fransche en Engelsche residentiën aan den glans van een koninklijk hof.

Landgenoot en vreemdeling bewonderden, stom van verbazing, den weergaloozen bloei der gelukkige stad. En van het toenemen in macht en aanzien, ondanks afgunst en burgertwist, — van het wassen van rijkdom en welvaart, in weerwil van oorlogsgevaar en zeerampen, — was de gedurige uitbreiding der stad in het ongunstige, moerassige terrein, het schitterend beeld. Als een machtige eik, die steeds wijder en wijder omtrek overschaduwt met zijn kruin, zoo nam de stad onophoudelijk meer ruimte in beslag, de omliggende weilanden en poelen opeischende voor haar havens en haar huizen. En of de drassige veengrond al weigerde de zware gebouwen te dragen, en of het overvloedige water al gebiedend plaats eischte voor zijn spiegel — wat nood! men dreef de heimasten door 't moeras en zette op palen al wat de bovengrond niet torschen kon — men groef vaarten en grachten om het water te dwingen zich dáár te verzamelen waar 't geen schade deed, maar nut. Kloek vernuft en taaie volharding schiepen in het schijnbaar meest ongeschikte terrein het schoonste geheel! —

Om dat geheel te beschouwen behoeven wij niet enkel de macht onzer verbeelding in te roepen. In het sterfjaar van Prins Maurits werd een werk voltooid, dat ons met microscopische nauwkeurigheid de geheele stad voor oogen toovert. Wij danken het aan den zorgvuldigen arbeid van den landmeter en »kaartmaker" Balthasar Florisz. van Berckenrode, aan den ondernemingsgeest van den uitgever Philippus Molenvliet.

En wat de kunst der zeventiende eeuw ons naliet — uit den aard der zaak in slechts weinige exemplaren — is door de nijverheid der negentiende verveelvuldigd en wordt hierbij onzen lezers aangeboden, met het doel om het Amsterdam van 1625 voor onze oogen te doen herleven en aan de hand van dezen leidsman te doorwandelen.

B SYLVIUS fec

Verzameling , Museum f. K. u. I. Weenen

I

De Haven en Hare Dijken

Steden wier uitgebreidheid in groote mate toeneemt, zien dikwijls haar centrum van handelsbeweging en verkeer zich langzamerhand verplaatsen en eindelijk verre verwijderd raken van de oorspronkelijke kern van de stad, zoodat dat oudste gedeelte ten slotte een stille en verlaten buurt wordt, zonder leven en beweging.

Niet alzoo het zeventiende-eeuwsche Amsterdam! Indien de burcht van Gijsbrecht van Aemstel nog aanwezig was geweest aan den linker Amsteloever, tusschen den dam en den mond van den stroom — welk druk vertier en handelsgewoel zou hij gezien hebben, juist aan den voet zijner torens, waar, op den buitendijkschen oeverzoom, thans, in 1625, de kade van het Damrak prijkt met tal van drukbezochte winkels, terwijl de riviermond een der bedrijvigste havens van Nederland geworden is, en aan de overzijde — ter plaatse waar in Gijsbrechts tijd het visschers-buurtje stond met het St. Niclaaskapelletje — zich een rij van statige, hooge gebouwen verheft, waarboven een prachtige kerktoren uitsteekt.

Die toren behoort aan de Oude Kerk, in meer dan één opzicht waard dat wij onze wandeling dáár beginnen. Dit gebouw toch is van ouds het hart van de stad, en hare historie en haar karakter spiegelt er zich voor een deel in af. Die puntgevels — niet alleen boven elk der kapellen die de Kerk omgeven, maar ook, ten getale van negen, aan iedere zijde van het dak van de middenbeuk, boven elk der vensters die het middenschip verlichten — die versiering met banden van gehouwen steen tusschen den baksteen — zij geven een gansch eigenaardig, echt Hollandsch karakter aan het gebouw. En niet minder oorspronkelijk is de toren. Geen slanke pyramide uit den Gothischen tijd, streng regelmatig zich naar boven versmallend — ook geen opeenstapeling van omhoog steeds kleiner wordende portieken, zooals de torens die de Renaissance bouwde — maar, op een solide basis van vier verdiepingen metselwerk van gelijke dikte, een met lood bekleedde spits van de geestigste profileering, bij het omhoog streven afwisseling biedend van luchtige, doorzichtige kolonnades en zware uitpuilende knoppen — het geheel met het onontbeerlijke haantje bekroond.

Die toren dagteekent van 1566. Van den timmerman die de houten kap vervaardigde, welke het lood draagt — een waar kunstwerk — kennen wij den voornaam: Jelis; volgens sommige bronnen was het Jelis Quirynsz, volgens andere Jelis Jansz. Maar wie was de architect die den bevalligen vorm aan-

gaf? Al zijn er geen authentieke bewijzen van, wij meenen de eer te mogen blijven toekennen aan Joost Jansz Beeltsnijder, gezegd Bilhamer, die in een prent van 1646 als de architect wordt genoemd.

Het oprichten van dezen toren was de waardige bekroning van het werk der verbouwing van de kerk, waaraan de parochianen van de Oude Zijde in den loop der zestiende eeuw zooveel hadden ten koste gelegd. Zij wilden niet langer dulden dat hunne St. Nicolaas-kerk zooveel ten achter stond bij de parochiekerk der Nieuwe Zijde. Eerst werd het middenschip verhoogd, een fraaie doopkapel aan den Westkant en een kapellen-krans om het koor aan de Voorburgwal-zijde gebouwd. Daarna verhoogde men ook het koor, bouwde het daktorentje op het kruis en vergrootte, omstreeks 1554, de kerk met de twee kapellen in den Noordoosthoek, die met de bekende prachtige geschilderde vensters prijken. Hierbij sloot zich nog, in 1571 (blijkens het gevelsteentje), een kleine »Heilige Grafkapel" aan, terwijl het inwendige der kerk steeds rijker werd versierd met kostbaarheden en kunstschatten van allerlei aard.

ZILVEREN DRAAGPENNING,
gegraveerd door Dirk Strycker. Met portret van Admiraal Heemskerck en voorstellingen van den Slag bij Gibraltar en van Heemskercks begrafenis.
(Verzameling Stads-Archief)

't Scheen of de godsdienst-ijver der Amsterdammers toenam, naarmate het veldwinnen der hervormingsbegrippen den ouden eeredienst in gevaar bracht. Het was juist het door de Hervorming opgewekt godsdienstig leven dat priesters en geleerden, niet het minst onder de geboren Amsterdammers, uit reäctie tot vuriger ijveren voor de bestaande Kerk aanspoorde.

Het mocht echter niet baten. In 1578 werd Amsterdam hervormd en schopte, zooals Vondel het kernachtig uitdrukte, 't Roomsch geloof met kracht uit alle kerken. Wat door den beeldenstorm van 1566 was gespaard of tijdens het beleg niet was te gelde gemaakt, werd verwijderd en, treden wij nu in 1625 de kerk binnen door een der portalen (die óók van de groote verbouwing dagteekenen en, met de gebouwtjes daarnaast, zulke merkwaardige proeven zijn van den overgang van de Gothische tot de renaissance bouwkunst), dan vinden wij geen der ruim dertig altaren meer terug — dan zoeken wij vergeefs naar het 15 El hooge Sacraments-huisje en naar het zilveren St. Nicolaasbeeld, — dan missen wij het altaarstuk van Pieter Aertsz. en de kruisafneming van Jacob Cornelisz., maar wij vinden in een geschilderd opschrift op het koorhek het feit vermeld:

> 't Misbruyk in Godes Kerk allengskens ingebracht,
> Is hier weer afgedaan, 't jaar zeventig en acht.

De orgels zijn bewaard gebleven: het groote, met deuren die door Maarten van Heemskerk beschilderd zijn, het kleine, waarvan Cornelis Brizé in 1663 de deuren schilderen zal 1). En wat nog meer waard is: de gebrande glazen bleven behouden en de schoonste daarvan zullen nog na eeuwen bewondering wekken. Die achter het koor echter zijn verwaarloosd; zelfs geen afbeeldingen zijn er van bewaard gebleven en het is niet eens bekend of ze in de 17e dan wel in de 18e eeuw verwijderd zijn. Zij stelden de lijdensgeschiedenis voor, met talrijke portretten van donatoren en hunne beschermheiligen, benevens wapens der eersten. Daarentegen werd in 't midden der 17e eeuw een nieuw glas gemaakt, waarop een serie van wapens der burgemeesters sints 1578 is geschilderd, die, trouw bijgehouden, in vervolg van tijd een chronologische proeve zal worden van het verval der glasschilderkunst.

Het aanbrengen van dit glas en van dat ter herinnering aan den Munsterschen vrede was overeenkomstig de beginselen die thans heerschten betreffende het versieren der kerken. De Protestanten toch hadden er over het algemeen niet op tegen dat de kunst hare offers bracht tot opluistering van het Godshuis. Slechts moest alles wat onontwikkelden tot beeldendienst of afgoderij kon vervoeren, op grond der vóór de Hervorming opgedane ondervinding, ten strengste geweerd. Daarom werd thans de kunst in de kerken dienstbaar gemaakt aan een ander denkbeeld: de opwekking van volksgeest, nationalen zin en patriotisme. Vandaar die borden met opschriften ter herinnering aan de vernieling der Onoverwin-

1) Op het kleine orgel werd in de zeventiende eeuw niet alleen op de week-avonden dagelijks een uur gespeeld, maar er werd zelfs eene galerij bij aangebracht, waarop zich van tijd tot tijd zangers en speellieden lieten hooren. — Voor het groote orgel kwam in 1724 een nieuw in de plaats.

DE OUDE KERK IN HET MIDDEN DER ZEVENTIENDE EEUW

Gravure door Claes Jansz Visscher

DE OUDE KERK VAN BINNEN, MET HET OUDE ORGEL

Teekening van C. Frank, naar eene Schilderij van Emanuel de Witte van omstreeks 1655

Verzameling Kon. Oudheidk. Gen.,

nelijke Vloot, vandaar dat monumentje ter eere van den Amsterdamschen Admiraal Jacob van Heemskerck, na zijn zegepralend sneuvelen voor Gibraltar in 1607 met groote praal in deze kerk ter aarde besteld. Later zal zijn grafteeken een tegenhanger krijgen in dat van dien anderen zeeheld, Cornelisz Jansz., bijgenaamd het Haantje, en daarna zal de beitel van Rombout Verhulst meesterstukken scheppen boven de graven der vlootvoogden Sweers en van der Zaan. — Van overlading met epitaphiën van onbekende grootheden uit de aanzienlijke geslachten, blijven echter de muren en zuilen onzer kerk vrij. Slechts aan de burgemeesterlijke familie de Graeff wordt een eigen grafkapel vergund, waarvoor haar (omstreeks 1650) de oude doopkapel wordt aangewezen, die zij laat afsluiten door een prachtige deur van marmer met koperen traliewerk, omgeven en bekroond met beeldhouwwerk van Quellyn. Bovendien spaart men geen kunstvlijt aan hetgeen men voor de uitoefening van den godsdienst behoeft: de koperen kronen met hun 342 armen, — de houten gestoelten en zitbanken, — den predikstoel, in 1642 door Pieter Jansz. de Kistemaker vervaardigd.

Als we weder naar buiten treden en om de kerk heen wandelen, wordt onze aandacht getrokken door de fraaie Gothische venstertraceeringen (bij het herstel der vensters in de achttiende eeuw verdwenen) en door de kruisbloemen die de lijsten der topgevels verlevendigen (sedert, door de mindere duurzaamheid van den tufsteen, waaruit die lijsten gehouwen waren, vergaan). Voorts valt ons oog op de kerkhoven, die, door lage muurtjes afgescheiden van den publieken weg, de kerk aan alle zijden omringen. Zij zijn de oudste begraafplaatsen van de stad, maar zullen niet lang meer dienst doen, want in 1653 teistert een zware pestziekte Amsterdam en bevestigt de regeering in de overtuiging dat begraafplaatsen in 't midden der stad minder doelmatig zijn. De kerkhoven aan de kerken werden toen buiten gebruik gesteld en geslecht. Het vrijkomende terrein aan de Oude kerk werd met iepenboomen beplant en bestemd tot marktplaats voor de beschuitbakkers uit Waterland, doch dezen lachtte de plaats volstrekt niet toe. Later, sinds 1714, werd er de Diemermeersche groente-markt gehouden.

Aan het kerkhof, welks bekkeneels-huis of knielsvat aan de Voorburgwalszijde stond bij de kosterswoning, herinnert (nog in de dagen waarin wij dit schrijven) het zinnebeeld (een aap met een doodshoofd spelend) rechts van de kerkdeur aan 't Oudekerksplein.

Daarboven is het kleine dubbelvenstertje, dat de beroemde IJzeren Kapel verlicht — een gewelfd vertrekje dat geen kapel is en dat niet van ijzer is, maar beroemd omdat er van oudsher de zekere bewaarplaats was der handvesten, charters en privilegiën van de stad, te beginnen met den Brief waarbij Graaf Floris V in 1275 aan de Amsterdammers tolvrijheid verleende.

Wij verlaten nu het Oude-kerksplein — na nog een blik geworpen te hebben op de St. Annadwarsstraat, waarin op den Noordhoek van de Bethlehemssteeg de goudsmids-gildekamer is, die we in dit onaanzienlijke straatje niet zouden zoeken — en begeven ons naar de oude hoofdstraat van de stad, waartoe we de keus hebben tusschen drie stegen: de Wijde Kerksteeg vóór den toren, de Enge Kerksteeg tegenover de Noorder kerkdeur, en het Zoete-naam-Jezus-steegje, dus genoemd naar het altaar dat het kuipers-gild had in den daartegenover gelegen hoek van de kerk. De eerste dier stegen heeft juist de, in den ouden tijd niet alledaagsche, operatie van verbreeding ondergaan. 1)

De oorspronkelijke Warmoesstraat loopt aan onze rechterhand IJwaarts; maar sinds lang heeft ook de straat die zich links in de richting van den Dam uitstrekt en die vroeger de Oude Zijds Kerkstraat heette, dien naam mede aangenomen. De meeste bezoekers kwamen blijkbaar van den kant van de haven en ze wisten niet zoo precies waar de Warmoesstraat ophield en de Kerkstraat begon. Zóó kreeg langzamerhand de geheele route den naam van Warmoesstraat.

Het was de kern van de stad, waar nijvere burgers den grond legden tot de handelsgrootheid van Amsterdam. Wel vinden wij er thans in 1625 niet meer zoovele regeeringsleden wonen als wij er een eeuw vroeger zouden gevonden hebben, want de aanzienlijken hebben hunne woonplaats grootendeels naar Fluweelenburgwal of Heerengracht verplaatst; maar de diepe en hooge huizen zijn nog tot de zolders toe opgetast met koopwaren, en aan de straat verdringen zich de welvoorziene winkels, waar vooral de weelde-artikelen, goud en juweelen, lakens en zijden-stoffen, linten en passementen, hoeden en kousen, Neurenberger waren en Fransche kramerijen, de liefhebbers van 't »costelyck mal" tot koopen nooden. Honderde uithangborden trekken onze aandacht; maar geen lokt ons zóó tot binnentreden als dat van »de Trouw", aan dien bescheiden kousenwinkel opgehangen — want wij kunnen onze wandeling niet voortzetten, voordat we in dien winkel even gegluurd hebben of we ook in het kantoortje den kousenkooper Joost van den Vondel

1) De Roever, de Kroniek van Staets (in 't verslag van 't Kon. Oudheidk. Gen. over 1886).

zien, schijnbaar in zijn koopmansboeken verdiept, maar in werkelijkheid »verzen schrijvend door de cijfers heen": aan de indrukken die zijn prikkelbaar gestel van de gebeurtenissen van den dag ontvangt, lucht gevend in stroomen van poezy, en thans bezig den pas gestorven Prins te »beluyen" — zooals hij het zelf noemt — met een treurspel, dat vriend en vijand de handen zal doen ineenslaan over de stoutheid zijner toespelingen.

Maar wij mogen ons niet ophouden en spoeden dus door de drukbetreden Warmoesstraat Damwaarts, langs het groote logement »de oude Liesveldsche Bijbel", langs het huis Engelenburch, waar in 1567 de Heer van Brederode zijn verblijf hield, toen hij zich aan 't hoofd kwam stellen der Amsterdamsche geuzen 1) en langs 't huis Doornik, waar Alva later eenigen tijd vertoefde. Het laatste staat tegenover de Papenbrugsteeg, die naar de smalle brug van dien naam voert, waar vroeger de turfschippers elk op hun beurt hun voorraad uit het schip mochten verkoopen. De andere steegjes die we aan onze rechterhand passeeren, zijn »waaigaten", die op het water uitkomen. Alleen het laatste: het Vischsteegje, voert ons op een pleintje aan den waterkant, waar het schelle gekrijsch der koopwijven ons de vischmarkt zou verraden, als de reuk ons niet reeds gewaarschuwd had. Het pleintje is juist het vorige jaar aangelegd, deels in 't water uitgebouwd, deels door afbreken van achterhuizen van de Warmoesstraat verkregen.

1) 't Is onzeker of dit hetzelfde huis Engelenburch is, waar Doen Pietersz. woonde, die in 1523 het Nieuwe Testament naar Luthers vertaling in 't Hollandsch uitgaf.

Het tuintje dat, blijkens den plattegrond, de Vischmarkt tot (minder aangenamen!) buur heeft, schijnt gelegen te hebben op het platte dak van een laag achterhuis dat de Vischmarkt nog heeft overleefd en eerst in de 19e eeuw (toen het tot het ijzermagazijn van Victor behoorde) hooger is opgetrokken.

Aan onze rechterhand zien wij het vlot, dat zich ver in 't water uitstrekt en waarlangs het wemelt van vischschuiten en reusachtige aalkorven; links hebben wij het andere deel van deze vischmarkt, dat alleen voor riviervisch bestemd is en waar de zeven met leien daken overdekte banken aan een dertigtal verkoopsters plaats bieden. Over het oude gedeelte bereiken wij de Zeevischmarkt, waar de prachtige kabeljauw en de steeds begeerde schelvisch, benevens ontzaglijke hoeveelheden bot en schol, deels onder het lommer der boomen, deels onder leien kappen, liggen uitgestald.

DE VISCHMARKT IN 1618, GEZIEN VAN DE PAPENBRUG
Gravure door C. Jz. Visscher

De Zeevischmarkt bevindt zich op de overwelfde sluis, waardoor het Amstelwater van 't Rokin gemeenschap heeft met het tegen 't Y openliggende Damrak. Boven de monding van de sluis is een balustrade gemetseld, bekroond met sierlijk beeldhouwwerk: voetstuk van een leeuw, die 't stadswapen houdt. Zoo werd de vischmarkt in eere gehouden; want, al was Amsterdam van visschersdorp tot wereld-handelplaats gegroeid, de markt waar het geliefkoosde voedsel werd verkocht was nog steeds een der belangrijkste en meest bezochte plekjes van de stad. Al kwam men er niet om te koopen en 't gekochte zoodje, door een der jongens die als aangestelde dragers met een koperen vischje op de borst liepen, naar huis te laten brengen, dan

ging men er heen om zich te amuseeren met de vermakelijke welsprekendheid der vischvrouwen, die op de brutaalste wijze de bezoekers aanklampten en hen die haar te weinig boden met de meest origineele scheldwoorden en beleedigingen overlaadden. Vooral 's avonds, want dan werd de markt bij kaarslicht voortgezet, was het een aardig tooneeltje, ook uit de verte, bijv. van de Papenbrug gezien.

De Vischmarkt was met veel overleg tusschen de huizen ingesloten; hierdoor toch werd zij in 't hart van de stad en gemakkelijk bereikbaar gehouden en toch belet om aan de overige handelsbeweging en het gewone verkeer hinder te veroorzaken.

Naar de Zuidzijde was zij van den tegenwoordigen den Dam staande, Waag, moesten gebracht worden om gewogen te worden.

Reeds sinds oude tijden stond er een waaggebouw aan den Dam; want de stedelijke regeering was de onpartijdige autoriteit, die, om geschillen tusschen kooper en verkooper te voorkomen, het gewicht bepaalde der goederen.

De steeds toenemende handel verdiende een waardigen zetel voor die inrichting, welke dan ook tot stand kwam in het jaar 1565. Het werd een hecht en stevig gebouw, geheel van blauwen arduinsteen opgetrokken. Wij zien van deze zijde alleen den achtergevel, waarin, evenals in elk der zijgevels, drie poorten zijn en in elke poort hangt een balans.

DE VISCHMARKT IN 1663, GEZIEN VAN HET EIND VAN HET DAMRAK BIJ DEN DAM
Gravure door J. van Meurs

Vijgendam en naar de Westzijde van het Damplein afgesloten door rijen huizen, die de stad in 1599 had laten bouwen.

Tot den Vijgendam gaven twee aardige poortjes in die huizenrij toegang; in den Noordwesthoek was, bij den steen waarop de afslag van de aangebrachte visch plaats vond, een doorgang gelaten langs het water, door welke ook wij nu het Damplein of de Plaats betreden, langs het groote overhuifde wind-as, dat drukke diensten bewijst voor het lossen der schepen en schuiten.

Want nooit stond daar in dien uitersten hoek van 't Water, naast de sluis, de aanvoer stil der koopwaren, die naar de, vlak daarvóór op 't midden van

Daarachter zien wij de wegers en bij hen de boekhouders, die het gewicht noteeren, — buiten om de waag de »slepers", die op kleine sleden door een paard getrokken de koopwaren aanbrengen, en de sjouwerlieden, die ze op en van de schalen werken. Laatstgemelden heeten »waagdragers" en zijn verdeeld in ploegen, of, zooals het met een oud-Germaansch woord genoemd wordt: »veemen" 1).

1) Merkwaardig is het dat enkele dezer veemen — door het tijdelijk in bewaring nemen van partijen koopmansgoed, waarvoor ze hunne zolders en pakhuizen hadden — zich tot in de negentiende eeuw hebben gehandhaafd en thans een aanzienlijken rang innemen onder de »naamlooze vennootschappen" ten dienste des handels.

Tot welk veem elk behoort wordt door de kooplieden die hen gebruiken gezien aan hun hoofddeksels. Daar zijn bont-hoeden, geel-hoeden, groenhoeden, blauw-hoeden, stroo-hoeden, klapmutsen, — zelfs een Prince-veem, met oranje-blanje-bleu linten om den hoed.

Wij willen hen niet storen in hunne drukke bezigheden en — na een blik geworpen te hebben op het hoekhuis, waar we op den gevelsteen den nog steeds populairen ouden beschermheilige van Amsterdam zien: den bisschop St. Nicolaas, met de tobbe met naakte kindertjes bij zich, — wenden wij ons rechts, om de haven langs te wandelen tot aan den IJstroom. De huizen aan den linkeroever van de rivier bij de Oudenbrug, werden van ouds gezegd »op", (dat is in 't middeneeuwsch aan) het water te staan. Dit »op 't water" is de naam van de gracht geworden, die zich ook langzamerhand heeft medegedeeld aan de nieuwe kade (in 1526 pas aangelegd) tegenover de riviervisch-markt. Die kade heette anders, zoo als we op onzen plattegrond zien, oorspronkelijk de Vijgendam: bij den aanleg had een scheepslading vijgen, die juist in bedorven toestand was aangekomen, mede dienst gedaan als dempingsmateriaal: van daar de naam, die zich later aan den Middeldam (de straat boven 't sluisgewelf) mededeelde en dáár is blijven hangen.

De haven zelf werd het Damrak genoemd. »Rak" is het gedeelte van een rivier tusschen twee bochten.

Aan dit Damrak nu of »op het water" vinden wij een reeks groote winkelhuizen; wel niet zoo diep als de magazijnen van de Warmoesstraat, maar niet minder neringrijk. Vooral zuidvruchten, drogerijen en specerijen zijn hier opgestapeld; ook zijn er groote winkels van ijzerwaren en aardewerk. Daartusschen wordt onze aandacht getrokken door de boek- en kaartwinkels. Die zijn hier op hun plaats, want de kloeke »schippers", die Hollands vlag op alle zeeën van den aardbol vertoonen, zoeken hier aan de haven van Amsterdam hun »caertboecken", en de jonge kooplui, met hun open oog voor 't schoone en hun waardeering van 't vernuft, nemen in 't voorbijgaan de aardige boekjes met liedjes en emblêmes mede. — Willem Janszoon Blaeu in »de vergulde Sonnewyser" — de uitgever van zijn neef Hooft en van Roemer Visscher — opent de rij met zijn beroemde zaak, die onder zijn zoon Joan nog hooger bloei zal bereiken en door zijn stedeboeken en globes wereldvermaardheid zal verkrijgen. Zijn concurrent Jan Jansonius is vlak bij hem in »de Pascaert" gevestigd. Verderop, over de Korenbeurs, vinden wij Jacob Aertsz. Colom in »de Vyerighe Colom", die zijn uithangbord aan den Oud-Testamentischen wegwijzer door de woestijn ontleende, Dirck Pietersz. Pers in »de witte Pers", die niet slechts anderer maar ook zijn eigen verzen uitgeeft, Jan Evertsz. Cloppenburch in »de vergulde Bijbel", Jan Jacobsz. Bouman in »de Lelie onder de doornen" en anderen. Ook de Elzeviers, toen zij in 1638 een zaak te Amsterdam oprichtten (»in den Olmboom"), kozen deze gracht.

DE KORENBEURS ZONDER HET LATER AANGEBRACHTE HEK

Titelvignet van een Almanak door den Beursknecht aangeboden (midden der zeventiende eeuw)

Is er alzoo in overvloed voedsel voor den geest te bekomen op het Damrak — niet minder wordt voor 't lichaam gezorgd in de vele gaarkeukens en drankwinkels, die meestal in de kelders gevestigd zijn, want geen plekje blijft hier ongebruikt en zóó gezocht is de stand dat, in 't midden van de zeventiende eeuw, tot *f* 4 en 500 huur voor een kelder op 't Damrak werd betaald, en dat nog wel terwijl die gracht toen nog niet door dijken was beschermd, zoodat soms bij hoog water de kelders onderliepen. Maar »waar 't volk is, is de nering", en aan volk ontbreekt het hier zoo weinig dat men er zich soms geen weg door kan banen. — In het water is 't niet minder vol. Boord aan boord liggen de beurtschepen en binnenlandsvaarders: 't dichtst bij den Dam die welke naar Groningerland

HET PAALHUIS OP DE NIEUWENBRUG
Gravure door J. van Meurs omstr. 1663

en Embden varen; voorbij de Papenbrug de schepen die de correspondentie met Haarlem onderhouden; aan de op de Oudenbrug uitkomende steigers de schippers op de Overijsselsche steden; voorbij de Oudenbrug die op Noord-Holland en, nog verder, die op Friesland. Daartusschendoor banen zich de vlot- en zolderschuiten haren weg, om de op stroom geloste waren naar de pakhuizen of naar de waag te vervoeren; aan de overzijde tegen de achtergevels van de Warmoesstraat 1) zien wij de menigte korenlichters.

Want de graanhandel heeft hier zijn hoofdzetel opgeslagen, en ten gerieve van dien handel heeft de regeering, in 1617, aan de Oudenbrug de Korenbeurs laten bouwen; een open ruimte, aan drie zijden omringd door een houten galerij met 52 kolommen; onder die galerij hebben de handelaars elk een gesloten kastje voor hun monsters. Aan de achterzijde van den tegen de brug liggende zijwand zijn winkeltjes gebouwd.

Een dergelijk pleintje met een galerij werd in 1661 aangelegd aan de binnenzijde van de Nieuwenbrug; 't werd weldra een speelplaats voor de jongens — een »platjes-beurs", zeiden de Amsterdammers — maar 't was oorspronkelijk bestemd tot schippers-beurs, om de varensgasten wat af te lokken van de Nieuwenbrug. Die brug toch was altijd even vol; geen wonder! men had er het schoonste gezicht over het IJ, en het trotsche schouwspel der tallooze menigte schepen die op den stroom ankerden, hield menig wandelaar staande. Maar bovendien waren de kooplieden en reeders gewoon daar te komen om vrachten af te sluiten en de nieuwtjes uit zee te hooren, die de pas aangekomen schepen medebrachten; de schippers vonden er hun volk en daartusschendoor hielden kwakzalvers, die onder een uitgespreiden payong hun zalven uitstalden, en brandewijnverkoopers, die aan een koord over de schouders een draagbaar tafeltje voor den buik droegen, de voorbijgangers staande.

De brug rustte op twee steenen bruggehoofden en in 't midden op houten jukken. Ter helfte was het »oorgat", een klep die de schepen vergunde met staande mast de brug door te varen, daar de mast zelf de klep openstiet — een nieuwe uitvinding van den stads-timmerman Staets, die ook op de andere bruggen is toegepast. Onder de brug hadden aan de stadszijde de schuitevoerders hun gildekamer.

Een waar sieraad van de brug is het gebouwtje in Hollandschen renaissance-stijl, dat op het Westelijk einde aan den IJkant staat. Blijkens den steen in den gevel aan de stadszijde dagteekent het van 1560; andere gevelsteenen, links en rechts, geven afbeeldingen van zeetonnen, en het groot tafreel boven in den gevel stelt een baak voor; links zien wij de woning van den »Paalknecht", den besteller der brieven, die de zeeschepen hebben aangebracht (want het postwezen is nog geen geregelde Lands-dienst); rechts, sints 1624, weder een dier kleine galerijen die de stedelijke regeeringen in den goeden ouden tijd voor het publiek beschikbaar stelden. In die galerij en aan het Paalhuis zelf, zijn de biljetten aangeslagen, waarop de schippers hun in lading liggen naar alle mogelijke landen aankondigen. Boven op 't Paalhuis staat een fraai koepeltorentje, waarin waarschijnlijk de klok hing die in 't laatst der zestiende eeuw ten 12 uur geluid werd, ten teeken dat de beurstijd afgeloopen was; want in dien tijd, vóór het bouwen der Beurs, verzamelden de kooplieden zich dagelijks op de Nieuwenbrug.

In 1681, toen het verbeteren der waterkeeringen een nieuwe brug met een sluis noodig maakte, zooals een Latijnsch opschrift op een gedenksteen verkondigde, is het Paalhuis, jammer genoeg! verdwenen.

Langer — ja tot in de 19de eeuw — bleef eene andere antikiteit, daar schuin tegenover, staan; het in 1558 gebouwde hoekhuis van het Damrak, waar langen tijd het torentje over heen keek van het daaraan belendende perceel: het »hooge huis" van de familie den Otter, met zijn slanken topgevel.

Slaan wij dien hoek om, dan voert onze weg langs den oever van het IJ, voorbij reusachtige stapels balken en deelen, aan de waterzijde opgetast, want het zijn de »Nieuwe Zijds hout-tuinen" die wij passeeren. Later in de eeuw is die houtvoorraad verwijderd: een kade werd aangelegd, waaraan de schepen op Texel en het Vlie hun ligplaats kregen; en groote winkelhuizen, niet minder welvoorzien en niet minder druk bezocht dan die op 't Damrak, huizen waarvoor tot *f* 2000 huur besteed werd, benevens herbergen en brandewijn- en tabakwinkels, verrezen op de open erven, welke vroeger in gebruik waren bij de houtkoopers, die op den daarachter gelegen Nieuwendijk woonden.

Voor dat wij ons naar dien Nieuwendijk begeven willen we eerst den IJkant vervolgen. Over de Sparendammer-brug bereiken wij de Haring-pakkerij. Daar wacht ons een levendig tooneeltje, vooral in den nazomer, als de »groote visscherij" haar vangst aan land komt brengen en men de tonnetjes hier op den wal bij duizenden ziet vullen en dichtkuipen, om door gansch Europa te worden verzonden of tijdelijk opgeslagen in de pakhuizen, die op andere tijden van het jaar voor gedroogde schol en bokking dienen, terwijl de wijnkooperij daartusschen haar kelders heeft en groote winkeliers allerlei artikelen voor scheepsuitrusting te koop hebben.

1) In hun midden vertoont het stads-accijnshuis aan de uitgang der Oudenbrugsteeg nog zijn middeneeuwschen gevel; in 1638 is het verbouwd.

Boven al dat gewoel steekt een hooge slanke toren uit — den voet in het IJ, de spits met klok en uurwerk in de lucht en een vergulden haring als windwijzer. Het bovenwerk van den Haringpakkers-toren dagteekent van 1606, doch de romp, waarin thans het kantoor van den keurmeester van de haring gevestigd is, is nog overgebleven van den Heilige-Kruistoren, waarmede hier ter plaatse de stads-muur aan het IJ aansloot. De vóór dien muur gegraven stadsvest doorsneed, een eeuw fier het hoofd omhoog, maar de Haarlemmerpoort te Amsterdam werd reeds in 1601 afgebroken, bij de vergrooting van de stad aan de Westzijde. Toen werd tevens de groote Haarlemmersluis aangelegd, die der scheepvaart een nieuwen weg uit de stad naar het IJ opende; en dat die sluis niet ongebruikt bleef blijkt uit de vergrooting, die zij reeds in 1617 noodig had.

Van die sluis af keeren wij nu, onze schreden oostwaarts richtende, in de oude binnenstad terug.

HET VERPAKKEN DER HARINGEN OP DE KADE AAN DEN VOET VAN DEN HARINGPAKKERSTOREN

Gravure door A. van der Laan, omstreeks 1700

honderd schreden verder Zuidwaarts, den dijk, die Amstelland tegen het IJ-water beschermde en tevens de weg was waarmede men, van Haarlem komende, Amsterdam bereikte. Op dat kruispunt werd natuurlijk een brug gelegd en een poort gebouwd. De poort was een fraai gebouw met zes spitse torens, in denzelfden stijl als de poort die de reiziger aan het ander eind van den weg vond, als hij namelijk van Amsterdam komende, de stad Haarlem bereikte. Deze Haarlemsche »Amsterdammer" poort heft nog in onze 19e

De dijk is een dichtbebouwde straat geworden; maar de naam Nieuwendijk herinnert nog aan den vroegeren toestand. Historisch merkwaardig is het gedeelte van den Nieuwendijk waar wij ons thans bevinden, omdat het in den Spaanschen tijd het hoofdkwartier der Calvinisten was, zoodat men het, naar het hoofd der Hugenooten, het »Condéshoekje", later, naar het oord der ballingschap van de Amsterdamsche Gereformeerden, het »Embderhoekje" noemde. In de Engelsche steeg, een der straatjes die rechtsaf in de richting van het Singel

DE NIEUWENBRUG UIT HET IJ GEZIEN, 1653

Naar de Schilderij van J. Beerstraten op het Stads-Archief

loopen, woonde de predikant Pieter Gabriel, die reeds vóór het houden der hagepreeken in 1566, in zijn huis in stilte lezingen hield over den Heidelbergschen Catechismus. Op den Nieuwendijk, tusschen de twee sluizen, woonde de familie Hooft 1) en werd de »dichterlijke Drost" in 1584 geboren.

Verder voortwandelende bemerken wij dat er nog een ouder en meer binnenwaarts gelegen kruispunt is, waar de dijk gesneden wordt door een stads-vest, wel te verstaan door de oudere stadsvest, die thans de Nieuwe Zijds Voorburgwal heet en die reeds uit de 14e eeuw dagteekent, maar in de volgende eeuw een binnengracht werd. Ook hier is, na 't afbreken van de stads-poort, een sluis gelegd — het is de oude Haarlemmersluis. Van hier loopt de oudste stadsvest als een kort grachtje, de Nieuwe Zijds Kolk, naar het IJ, met de achtergevels van de Raamskooi (een straatje dat den Nieuwendijk met de latere Texelsche kade verbindt) aan de Oostzijde, en een kade aan de Westzijde, die in de wandeling de Martelaarsgracht wordt genoemd — niet, zoo als men vroeger vertelde, omdat de martelaars van het Protestantsch geloof langs die gracht ter dood werden gevoerd, maar omdat het grachtje uitzicht had op het laatste huis van de westelijke Voorburgwalkade, waar, bij Dirk Aertsz en zijn zoon Pieter Dirksz in de Martelaer, een in 't oogvallend beeld van een ter dood gebrachten heilige (misschien St. Sebastiaan) aan den gevel stond. 1)

Weldra komen wij aan een vijfsprong, waar onze Nieuwendijk zich Zuidwaarts ombuigt, om verder evenwijdig met »het Water" te loopen en van waar de Nieuwe-Zijds-Arm naar de Voorburgwal, de Kapelsteeg naar het Damrak en de Hasselaars-steeg naar de Houttuinen (de latere Texelsche kade) voert. Op dat punt vinden we, op den hoek van laatstgemelde steeg, nog een oud kerkje, met een trapgevel aan de zijde van den Nieuwendijk en een klokketorentje op het dak. 't Is sinds de Hervorming verlaten en wordt binnenkort tot burgerwoningen verbouwd, maar ter wille van het uurwerk en de klok werd het torentje nog lang daarna onderhouden door de Kerkmeesters van de Nieuwe Kerk, aan wier administratie de goederen en inkomsten waren overgegaan van deze Kapel, die door een godsdienstige broederschap, misschien wel van Amsterdammers die de bedevaart naar St. Jago de Compostella hadden gemaakt, in 1435 was gesticht en aan St. Jacob gewijd. De kapel had een zijdeur in het Hasselaars-steegje, dat ook het Trouweloossteegje werd genoemd. Waarom? Het praatje zegt dat, als 't gerecht een scheiding uitsprak tusschen twee echtelieden, dit in deze kapel werd afgelezen in hun tegenwoordigheid en dan de een de eene deur uitging en de ander de andere deur! . . .

blz 16

DE HARINGPAKKERS-TOREN

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

1) Bij de Smaksteeg, in het huis thans gemerkt no. 16, volgens Mr. Ch. M. Dozy, Oud-Holland VI, 155.

1) De Roever, Uit onze Oude Amstelstad, I blz. 9.

Verder op aan den Nieuwendijk heeft aan de zijde van 't Damrak nog een andere kapel gestaan, die nog een eeuw ouder was en waar, vóór de stichting van de Nieuwe Kerk, de bewoners van deze zijde der stad hun godsdienstplichten waarnamen. Maar van deze kapel, die aan Onze Lieve Vrouw gewijd was, is niets meer over; zij heeft reeds sinds lang plaats gemaakt voor burgerhuizen en de herinnering leeft nog maar alleen voort in den naam van de Vrouwesteeg, waarin het, even als in de andere stegen die van den Nieuwendijk naar het Water voeren, niet ontbreekt aan herbergen en slaapsteden, die wel niet zullen beantwoord hebben aan onze negentiende-eeuwsche begrippen van comfort, maar waarin men toch een welvoegelijker verblijf vindt dan men in die smalle steegjes zou gezocht hebben .... en er in de 19e eeuw vinden zou.

Bij de Lieve-Vrouwen-Kapel behoorde (sinds 1420) een Lieve-Vrouwen-Gasthuis, 't welk aan de overzijde van den Nieuwendijk stond en tot aan het Geertruide-klooster strekte. Maar sinds, zeer kort na de Hervorming, alle ziekenhuizen in het St. Pieters-Gasthuis vereenigd zijn, is het Lieve-Vrouwen-Gasthuis opgeheven en tot burgerhuizen vertimmerd, bij welke gelegenheid een nieuwe straat naar den Voorburgwal werd aangelegd, die den weidschen naam kreeg van »Nieuwe heerenstraat" 1), dat weldra eenvoudig Nieuwstraat werd. De richting die men aan die straat gaf moest zich regelen naar de richting der evenwijdige straten, die alle van den Voorburgwal niet rechtuit maar in schuine richting op den Nieuwendijk aanloopen. Waarschijnlijk is dit afkomstig uit den ouden tijd, toen deze straten nog niet bebouwd waren, maar bestonden als opritten naar den dijk, waarbij om de helling te verminderen, de richting niet rechthoekig met de kruin van den dijk genomen wordt.

DE OUDE HAARLEMMERPOORT EN DE HEIL. KRUIS- (LATER HARINGPAKKERS-) TOREN IN DE 16e EEUW

Gravure (door J. Goeree?)

Wij zijn ondertusschen, zonder het bemerkt te hebben, de plek voorbijgegaan, waar eenmaal de burgt van Gijsbrecht van Aemstel zich trotsch verhief aan de riviermonding. Met zijn grachten en aanhoorigheden zal hij een groot deel beslagen hebben van de ruimte tusschen den tegenwoordigen Voorburgwal en het Damrak. Maar het hoofdgebouw stond ongeveer ter plaatse waar thans de Dirk van Hasseltsteeg op den Nieuwendijk uitkomt.

Hetgeen Pontanus mededeelt 1) omtrent het terugvinden der oude fondamenten van de torens, in den grond onder de voorname herberg Spanje 2), later het huis Hinlopen, stemt overeen met hetgeen nasporingen in de archieven hebben aan het licht gebracht omtrent de plek waar het slot heeft gestaan. Na den ondergang van 't huis Aemstel werd het kasteel gesloopt en de grond langzamerhand bebouwd. Daar waar nu de Kolk is verrees een windmolen, die van wege den Graaf werd verpacht. Die windmolen was toen de eenige te Amsterdam en gaf aan de Westzijde van 't stadje (den linker Amsteloever) in de middeneeuwen den naam van Windmolenzijde, terwijl de buurt op den rechteroever de Kerkzijde heette. De straat die van den molen naar den Dam liep noemde men de Windmolenstraat, maar sinds lang is die naam door dien van Nieuwendijk vervangen en sprak men niet meer van Kerkzijde en Windmolenzijde, maar van Oude en Nieuwe Zijde. Tusschen die twee stadskwartieren heeft langen tijd zekere prikkelbare naijver bestaan, en zelfs in 't begin der zeventiende eeuw vochten de jongens nog wel eens, om door de kracht hunner vuisten de meerdere voortreffelijkheid van de eene Zijde boven de andere onwederlegbaar te bewijzen 3). De Oude Zijde was de deftigste en had de oudste brieven; de Nieuwe Zijde won het echter in talrijkheid van huizen en inwoners. Met het grooter worden van de stad en het verhuizen naar de nieuwe grachten, verlieten echter zooveel burgers hun voorvaderlijke huizingen, dat de traditioneele

1) Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, II, 321.

1) Historische Beschryvinghe der seer wyt beroemde koopstadt Amsterdam. Uit het Latijn vertaald door Pontanus, 1614, f°. 12.

2) Een andere groote herberg aan den Nieuwendijk was het Keizershof, welks naam later in een manufacturen-magazijn voortleefde. Volgens de veronderstelling van den Heer de Roever (Uit onze oude Amstelstad, I, 16), zou dit vroeger het huis van den Graaf van Holland in Amsterdam zijn geweest en den naam gegeven hebben aan de Gravenstraat.

3) Animositeit uit verschil in godsdienstige richting was niet hierbij in 't spel. Op dát gebied zou men eer de stad hebben kunnen verdeelen in een Noord- en Zuidzijde, daar in 't algemeen de hervormingsgezinden in 't Noorderdeel van de stad woonden en de bewoners van het Zuidelijk gedeelte meer aan de oude godsdienstvormen gehecht waren.

gehechtheid aan het eigen kwartier langzamerhand verloren ging.

Onze Nieuwendijk — de hoofdstraat der Nieuwe Zijde — heeft ook al zijn bloei te danken aan den handel. Groote winkels zijn er van manufacturen, vooral laken en zijde, en daartusschen boter- en kaaswinkels, benevens de pakhuizen der groothandelaars in stokvisch. Te midden van dat handelsgewoel vinden wij nabij de Dirk van Hasseltsteeg 1) Jan Volckertsz. reeds ijverig bezig om zijne verzameling hoorns en schelpen bijeen te brengen, die dertig jaar later, als zijn twee zoons haar aan de overzijde, bij de Mandenmakerssteeg, in »'t Witte Paklaken" 1) aan de verbaasde bezoekers laten bewonderen, een waarde van een ton gouds zal hebben gekregen.

1) Cohier van den 200[en] Penning in 1632; uitgeg. door J. G. en P. J. Frederiks, bl. 11.

1) Fil. van Zesen, Beschreibung der Stadt Amsterdam, 1664, 4°. Ed. f°. 228.

(Verzameling „Museum f. K. u. I." Weenen)

blz 24

HET OUDE STADHUIS, OMSTREEKS 1610

Et. door C. Jz Visscher

NIC DE BRUYN (?) fec.

De Nieuwe Kerk stond in den tijd waarvan wij spreken nog niet aan het Damplein; want dit was veel kleiner dan thans: in 't vervolg van de westelijke huizenrij van den Nieuwendijk stond een rij huizen, aan het Damplein, en in dezelfde rooilijn lag het oude Stadhuis. Het tien of twaalftal huizen dezer rij stond alzoo op een der beste standen van Amsterdam en men behoeft zich niet te verwonderen dat, toen ze successivelijk door de stad werden aangekocht, om voor den bouw van 't nieuwe Stadhuis gesloopt te worden, die aankoopen de stadskas op *f* 177.000 te staan kwamen. Daar was »de Bril", waar Willem Eggert gewoond had, die den tuin of boomgaard van dat huis afstond voor den bouw van de Nieuwe Kerk — daar was »het Schild van Frankrijk", en »het Botervat van Frankrijk", welk laatste de stad *f* 39.000 kostte — daar was de groote herberg die in de 16e eeuw »de Sultan", later »de Prins van Oranje", en thans »de Oude Prins" heette, waar de voornaamste veilingen gehouden werden en waar, na den brand van 't Stadhuis in 1652, de stedelijke regeering gedurende eenigen tijd gevestigd was — daar was nog een zeer laag huis, het tweede van 't Stadhuis, met het levensgroote beeld van een officier op den top.

Tegenover die rij huizen staat de Waag. Wij hebben dat massieve, degelijke gebouw van blauwen steen reeds van achteren gezien en kunnen nu den voorgevel bewonderen met zijn deftige, dubbele buitentrap, die toegang geeft tot het bovenlokaal. waar de stads-soldaten hun corps-de-garde hebben, De waag heeft aan deze zijde slechts één deur, maar ook in deze deur hangt, als in de anderen, een balans; hier worden thans echter alleen de fijne waren gewogen: die waarvoor slechts koper gewicht wordt gebruikt. Het hooge dak van het gebouw wordt verlevendigd door een groot aantal zoldervenstertjes en bekroond door twee windwijzers; de eene stelt den Zeegod voor, de andere de fortuin — de twee machten van wie de kooplieden zich 't meest afhankelijk gevoelen. — Niet het Protestantisme heeft schuld aan den gedachtenloop welke die

heidensche zinnebeelden hier zulk een eervolle plaats gaf, want de Waag is van 1565, en de stads-regeering die haar bouwen liet, was goed Roomsch. —

En nu wenden wij ons om en staan voor het Stadhuis, dat aan »de Plaats" (zooals de oude naam is van het Damplein), de ruimte inneemt tusschen Vogelsteeg en Gasthuissteeg. 't Is geen Stadhuis der groote koopstad waardig; de voorziet er vrij armoedig uit. Die gevel heeft trouwens beter dagen gekend. Een gravure — die wij aan Jan vande Velde meenen te mogen toeschrijven, maar die, volgens Domselaer, welke haar in 1665 publiceerde, naar een teekening van het jaar 1570 is gevolgd 1) — vertoont ons een vijftiende-eeuwsch gebouw van vier verdiepingen, met een bekroning van spitsbogen, waar boven kanteelingen, geflankeerd (aan den voet van 't dak) door twee hoek-

DE WAAG OP DEN DAM, OMSTREEKS 1610
Ets door C. Jz. Visscher

uitspringende Vierschaar aan onze linkerhand, met haar forsche arcade en haar fraaie Gothisch geornamenteerde vensternissen daarboven, heeft wel is waar veel bouwkundig schoon, maar de vleugel op den hoek van de Vogelsteeg (het oudste gedeelte 1)) torentjes, met leeuwen die wapenschilden houden op den top. Maar in den tijd waarvan wij schrijven zijn de kanteelingen en de spitsbogen verdwenen, alsook het hoektorentje ter rechterzijde, terwijl het dak aan die zijde nu afgedekt is met een windveer, die nog lomper effect maakt doordat aan de andere zijde het hoektorentje en de trapvorm des gevels behouden bleven. Weinige jaren later werd

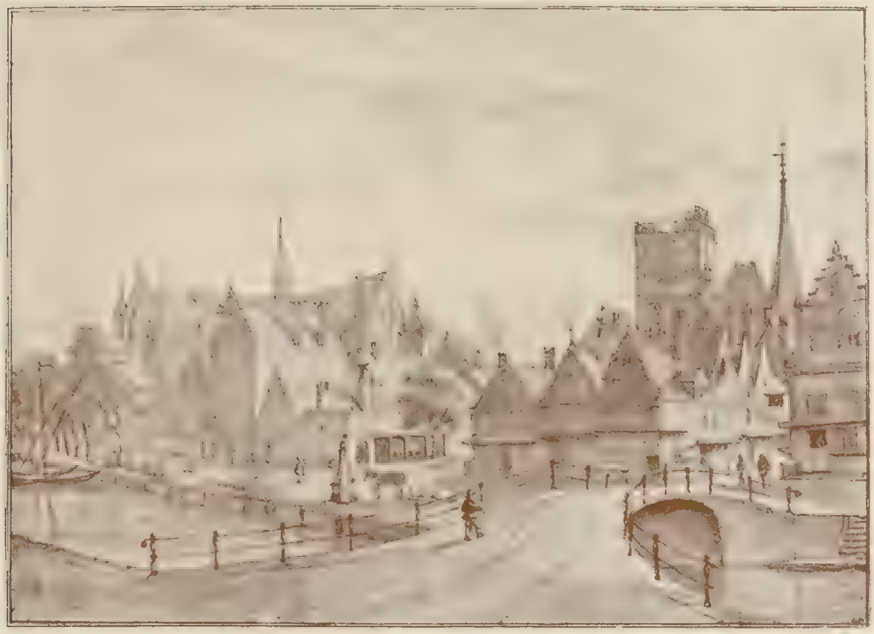
1) De Heer ter Gouw stelt in zijn Geschiedenis van Amsterdam, II, 47, het stichtingsjaar van het oudste deel van 't Stadhuis op 1368 en dat van de Vierschaar op 1418. Het gebouw werd echter in de vijftiende eeuw tot twee malen toe door brand geteisterd en wat bij die gelegenheid van den oorspronkelijken bouw overbleef is niet uit te maken.

1) Zie de prent: Het Damplein met de boter- en kaasmarkt, in het volgende hoofdstuk.

HET OUDE STA[illegible] [illegible] 1635

[illegible]

DE NIEUWE-ZIJDS VOORBURGWAL MET DE GASTHUISSLUIS EN DE STADS-PAARDENSTAL.

[illegible] 1645

Verzameling [illegible] Wurfbain

echter ook die zijde schuins afgedekt en het torentje afgebroken tot op 't voetstuk, terwijl eindelijk ook van dat voetstuk nog maar een console overbleef. Beneden vertoonden nog wel een paar vensters sierlijk als colonnetten bewerkte posten, maar in de plaats van 't hek waren op kruimelige wijze winkelkastjes en pothuizen aangebracht. En dit gedeelte van het gebouw was nog wel de zetel van de wereldberoemde Amsterdamsche wisselbank!

Niet minder treurig waren de lotgevallen geweest van den toren, die, in denzelfden stijl als de vierschaar opgetrokken, prijkte met een slanke doorluchtige Gothische spits met pinakeltjes gesierd, een waardige overhuiving van der stede klok en klokkespel. In 't begin der zeventiende eeuw begon deze spits echter op onrustbarende wijze over te hellen. Wel werd hij in 1601 door den stadstimmerman Hendrik Jacobsz. Staets heel handig recht gezet, maar vijftien jaar later moest men toch tot het afbreken overgaan. De toren werd toen met een leelijk stomp planken dak afgedekt, waarboven de stads-klok op de meest smakelooze wijze in een juk gehangen werd. Omstreeks 1640 verdween ook dit dak met een deel van de balustrade van den omgang en sinds vertoonde de toren een plat dak, waarop de klok bungelde. Denkt men zich hierbij dat aan het gebouw van de Vierschaar de looden reep van de dakgoot in de lucht wapperde, dat in den pannen drempel onder de vensters zich een rijke plantengroei ontwikkelde, dat de zijmuur op den hoek duchtig afbrokkelde en de nissen ledig waren — dan zal men toestemmen dat in het midden der zeventiende eeuw het Stadhuis van de machtigste en rijkste koopstad van Holland uitwendig weinig anders was dan een, trouwens zeer schilderachtige, ruïne.

HET OUDE STADHUIS, BIJ VOGELVLUCHT GEZIEN
Ets door Cl. Jz. Visscher, omstreeks 1610

En toch! in dit onaanzienlijk lokaal werden met rusteloozen ijver en nooit insluimerende waakzaamheid de grondslagen gelegd voor de macht van Amsterdam, die zal groeien en groeien tot zij prinsen en koningen te sterk is; kalm en beraden, rustig en krachtig, nooit zich overschattend en nimmer flauwhartig, — den Prins terugwijzend, die zich meer macht wil aanmatigen in de Republiek dan Amsterdam oordeelt dat hem toekomt, al is die Prins de zoon van den beminden Frederik Hendrik, — straks een anderen Oranje met vertrouwen tegemoetkomend, al is die Oranje de zoon van den gewantrouwden Willem II; — nu den Franschen Koning weêrstaande, als zijn legers overwinnend zijn doorgedrongen tot in 't hart van het land, — dan den Britschen monarch straffende, als hij de hand heeft durven opheffen tegen de Protestantsche religie. Koel, berekenend, altoos waakzaam, steeds vooruitziend, geen voordeelige kans verzuimend en op het punt der stads-belangen geen tweedracht kennend — ziedaar de koene, trouwe, zelfbewuste Burgemeesters van Amsterdam, zoowel in hun bescheiden torenkamertje 1) hier, als in de prachtige zalen van hun nieuw Capitool in de tweede helft der eeuw! —

Aan het hoekje van de Vogelsteeg steekt aan 't oude (Noordelijke) gebouw een steenen zuil even boven de luifel van 't pothuis uit. Dat was de »Kaak", waarop de misdadigers werden te pronk gesteld en soms ook gegeeseld »met goede roeden, naakt en bloot, in 't openbaar op de Plaats, dat er 't roode bloed uit vloeijen zal". Achter in 't gebouw, dat zich ver in de Vogelsteeg uitstrekte, waren dan ook »de boeijen", de stedelijke gevangenis. De tusschen de winkelkastjes half verscholen hoofddeur van dit gedeelte van 't Stadhuis is dichtgetimmerd; de toegang tot de kantoren der Wisselbank is om den hoek, in de Vogelsteeg.

Die instelling is nog zeer jong: zij dagteekent pas van 1609. Maar reeds behoort zij tot die zaken, waarop Amsterdam het meeste recht heeft trotsch

1) Het onderste venster van het torengebouw was dat van de Burgemeesters kamer; daarboven bevond zich de Tresorierskamer; de »Wees-kamer" was boven de Vierschaar.

te zijn. Opgericht om den schadelijken handel in geldspecien tegen te gaan, werkt zij als deposito-bank, die gemunt en ongemunt metaal (met een minimum van *f* 300) in bewaring neemt en als giro-bank, die overschrijft van de eene rekening op de andere 1). De guarantie van de stad en het groote gemak maken het »bankgeld" zóó gewild dat het al spoedig een (afwisselend) agio doet boven het gereede kasgeld. Maar ook voor de buitenlandsche wissel-operatiën is de inrichting van zoo groot belang dat het welingerichte bankwezen, gevoegd bij de omvangrijke zaken, het groote kapitaal en het onuitputtelijk crediet onzer kooplieden, weldra Amsterdam maakt tot den hoofdzetel van den wisselhandel van gansch Europa.

Boven de lokalen van de Wisselbank was de zaal die gewoonlijk het Zegelhuis werd genoemd, omdat zij gebruikt werd voor het waarmerken der te Amsterdam gefabriceerde lakenstoffen door de daartoe aangestelde »waardijns". Uit de vensters van deze zaal werden de aflezingen »van de puije van 't Stadhuis" gedaan. Na een blik geslagen te hebben op het walvischbeen dat boven den booggang van de Vierschaar is opgehangen, betreden wij de open hal van de Vierschaar, waar een zitbank staat tegen een ijzeren traliehek, op welks kroonlijst vier aardige eikenhouten beeldjes staan (portretten van Graaf Willem VI, in wiens tijd het Stadhuis werd gesticht, en van zijne familie). Achter die tralies is de zaal waar Schout en Schepenen rechtspreken. Een paar kanonnen liggen hier, om in tijden van oproer of onraad den Dam te bestrijken.

Bij 't verlaten van de halle valt ons nog een andere vleugel van 't Stadhuis in 't oog, aan den Zuidkant bescheiden ter zijde van de Vierschaar terugwijkende. 't Is het voormalige St. Elisabethsgasthuis, en in 1492 bij het Stadhuis aangetrokken. Een stoeptrapje en een eenvoudige deur verleenen toegang tot het gebouw, waarin zich de zaal bevindt die tot vergaderplaats strekt der zes en dertig Raden.

HET OUDE STADHUIS, OMSTREEKS 1648

Ets door J. van Meurs

Veel kunstschatten treffen wij op het Stadhuis niet aan; alleen is er een »geschilderd Kamertje", nu bij »Commissarissen van kleine Zaken" in gebruik, waar de aanslag der Wederdoopers is afgebeeld in zes tafereelen van de hand van »Doove Barend" (den vader van Titiaans huisvriend, den beroemden Amsterdamschen portretschilder Dirk Barendsz.). Die schilderijen zijn later met het Stadhuis verbrand, doch de gravures die er naar gevolgd zijn bleven bewaard in de Historie van het Wederdoopers-oproer van Lambertus Hortensius.

Langs den zijgevel van het gewezen Elisabeths-

1) Banknoten waren in dien tijd nog onbekend.

DE INGANG VAN HET ELIZABETHSGASTHUIS (ZUIDERVLEUGEL VAN HET OUDE STADHUIS)

(Teekening van J. Demas. Verzameling Stads-Archief)

Platte Grond van't Oude Stad Huys van Amsterdam, getekent na het Orgineele berustende ter Thesaurie ordinair aldaar.

(Verzameling Splitgerber)

gasthuis loopt de Gasthuissteeg naar den Voorburgwal; op den hoek van die steeg vinden wij een groote lantaren en verder op in den zijgevel winkelkastjes, onder anderen dat van de weduwe van Dirk Pietersz. Voscuyl, bij wie Starter zijn »Friesche Lusthof" uitgaf.

Maar al lang lokt ons de Kalverstraat met zijn hoekhuis: die alleraardigste renaissance-gevel van 1594, met het beeld van de Fortuin hoog in top, als een, door later eeuwen bevestigde voorspelling van wat de Kalverstraat eenmaal worden zal. Het van 1620 dagteekenende huis »de Noordstar", daarnaast, met zijn pakzolders, is niet minder typisch van bouw.

Een paar huizen verder wordt onze aandacht minder getrokken door de huizen dan door de bewoners. Hier toch vinden we de woning van Jan Willemsz. Bogaert, den oud-schepen, die over een paar jaar in de hevigste conflicten zal komen met zijn vroegere mede-regenten, als hij zich aan 't hoofd stelt van de burgers die aan de Remonstranten geen vrijheid van openbare godsdienstoefening willen toestaan, en zelfs in den Haag bij de Staten van Holland pogingen gaat aanwenden om de stedelijke magistraat in Calvinistischen zin om te zetten. Frederik Hendrik hield echter aan de vrijzinnige regeering de hand boven 't hoofd en het huis in de Kalverstraat moest twee jaar lang zijn eigenaar missen, die in ballingschap toefde.

Met meer genoegen passeeren wij 't huis daarnaast, den drogistwinkel van Jacob Six van Chandelier, want in 't vijfjarig knaapje dat daar op de stoep speelt — zijn zoontje Jan — begroeten wij den aanstaanden kunstkeurigen dichter met zijn zuiver gevoel en zijn onbedorven gemoed, die, tusschen zijn uitvoeriger gedichten door, menigmaal een versje wijdt aan zijn buren uit de Kalverstraat, evenals Vondel dat in de Warmoesstraat deed.

Nu eens troost hij Gerrit Papenbroek (op den hoek van 't naar zijn familie genoemde steegje, in »het Paradijs", het oude huis van den zestiendeeeuwschen bankier Pompejus Occo) met den dood van zijn zoontje, dan geeft hij aan den zilversmid Jan van Mansdale, daartegenover wonende, een bestelling in verzen op een drinkschaal, of bezingt hij den dood van zijn overbuurman Claas Jansz. Visscher, die een halve eeuw lang daar, in »den Visscher", de voortbrengselen van zijn graveerstift verkocht, die thans nog een lust der oogen zijn voor alle kunstliefhebbers.

De Kalverstraat was toch de straat der prentwinkels. Daar woonde in 't begin der eeuw Judocus Hondius in »den wackeren Hont", en later Justus Danckerts in »de Danckbaarheyt". Daar vinden we thans (bij de St. Luciënsteeg) Robert de Baudous; daar woonde later (in het huis dat, sinds er in de 18e eeuw de beroemde drukkerij van Wetstein gevestigd werd, naar Grotius is genoemd) Clement de Jonghe, wiens portret door Rembrandt is geëtst.

Voorts vond men in de Kalverstraat veel drogisten en vleeschhouwers; benevens bontwerkers-winkels, waar de »joffrouwen" — Six van Chandelier schudde het hoofd over zulke verkwisting — tot *f* 300 betaalden voor een mof van kostbaar sabelbont.

Voor dergelijke winkels werd de Kalverstraat echter pas geschikt sinds de veemarkt, (waaraan zij en de Osjessluis, die haar in tweeën deelt, den naam ontleenden) verder op in de richting van de Regulierspoort was verplaatst.

De beteekenis echter die de Kalverstraat als winkelstraat kreeg, sedert zij de hoofdader van 't verkeer werd tusschen de »Munt-sluis", waarop alle hoofdstraten van het welvarende Zuider-kwartier waaijersgewijs uitloopen, en den Dam — die beteekenis had zij in de eerste helft der zeventiende eeuw nog niet. En koffiehuizen waren er toen nog niet aanwezig, want de drank welke aan die etablissementen zijn naam gegeven heeft was nog een onbekende zaak.

Het was integendeel de weldadigheid, waaraan de Kalverstraat in den tijd waarvan wij spreken, haar grootsten roem te danken had en wel bepaald aan de b u r g e r l i j k e liefdadigheid.

Wij stellen dat bijvoegelijk naamwoord niet tegenover kerkelijk, in den zin welken die tegenstelling zou hebben in den tijd waarin wij schrijven. De burgerlijke liefdadigheid der zeventiende eeuw was geen »staats-armenzorg uit onvermijdelijkheid". Neen! hare gestichten waren uit christelijke liefde en »cariteyt" ontstaan; en wat de godsdienst der verpleegden betreft — even goed als het van zelf sprak dat de beweldadigden zich onderwierpen aan de regelen van orde en tucht, even goed sprak het van zelf dat zij de godsdienstplichten vervulden van de lands-kerk, zoowel toen die nog niet, als nadat ze hervormd was. Maar het burgerlijk karakter zat meer in de omstandigheid dat men er de armen verzorgde, niet zoozeer als verarmde g e l o o f s g e n o o t e n, dan wel als verarmde m e d e b u r g e r s. En voorts in het zuiver wereldlijk karakter van 't bestuur.

Aan de stichtingen die wij op het oog hebben verbindt zich de naam van Haasje Claesdochter in 't Paradijs, eene rijke Amsterdamsche. Als stichteresse van 't Burgerweeshuis is zij lang geëerd en men bewaart in dat gebouw zelfs een portret, waar haar naam in ouden tijd achterop geplakt is ('t welk echter, blijkens het costuum, een vergissing was). Dat Haasje zich het lot van arme weesjes zou hebben

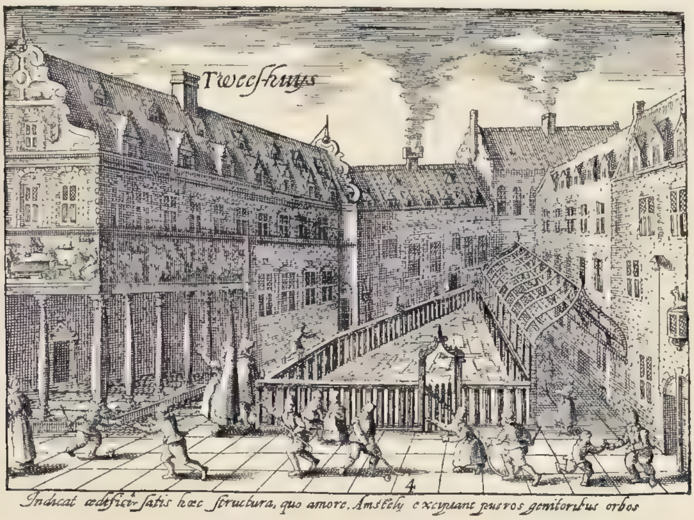

HET BURGER-WEESHUIS, BINNENPLAATS VAN HET JONGENS-HUIS

Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

aangetrokken berust op een mondelinge overlevering, die Pontanus mededeelt; zeker is het dat zij in de eerste helft der zestiende eeuw een huis stichtte voor oude mannen en vrouwen, welke stichting later aanzienlijken financieelen steun ontving van den priester Jan Berendsz. Het gebouw, twee verdiepingen hoog, stond achter de huizen Westwaarts van de Kalverstraat, waarheen een gang en een poortje toegang gaf. Reeds vroeger (1523) was daar tegenover een Weeshuis voor burgerkinderen opgericht. Dit stond aan den Amsteloever (waarlangs toen nog niet de kade van 't Rokin lag) en werd in 1561, toen het aantal weeskinderen reeds tot tweehonderd geklommen was, vergroot door den een treurige vermaardheid verkregen; 't was die van December 1657, toen de kunstschatten van Neerlands grootsten schilder daar onder den hamer kwamen.)

Ook de oude lieden kregen een beter en ruimer plaats (aan de Oude Zijde van de stad naast het Gasthuis), en het gebouw in de Kalverstraat dat hen tot nog toe had geherbergd werd aangetrokken bij het belendende, tot weeshuis ingerichte klooster. Het oude-mannenhuis werd nu een jongens-weeshuis, terwijl een aardig poortje aan den ingang van de Kalverstraatzijde werd gebouwd (1581). Nog steeds rust het oog met welgevallen op dat poortje en op het gekleurde haut-relief

HET BURGER WEESHUIS, VÓÓR DE VERBOUWING VAN 1634

Gravure uit Pontanus „Rerum et urbis Amstelod. historia" 1611

aankoop van het huis de Gouwe in de Kalverstraat en van aangrenzende woningen 1). Na de Hervorming maakte de stedelijke Regeering een accoord met de Karthuyzer monniken en de nonnen van St. Lucie, waarbij, tegen levenslang onderhoud der nog aanwezige klooster-broeders en -zusters, die kloosters met hunne bezittingen aan 't Burger-Weeshuis werden afgestaan. 't St. Lucie-klooster werd toen tot meisjes-weeshuis verbouwd en het oude Weeshuis werd als logement verhuurd, en kreeg tot uithangteeken de Keizerskroon. (Een der verkoopingen, later in die herberg gehouden, heeft daarboven, waarin een groep weeskinderen het wapenschild van 't gesticht (de duif, als zinnebeeld van den Heiligen Geest) omstuwt. Een versje van Vondel, later onder dit beeldhouwwerk gesteld, wijst op het steeds aangroeiend getal der weeskinderen 1). Nieuwe vergrootingen waren daardoor steeds noodig.

De ingang van 't meisjeshuis was in de St. Luciensteeg, waar, op 't gewelf boven de Begijnensloot, die blijkens onzen plattegrond toen nog tot den Voorburgwal doorliep, een keurig mooi geveltje

1) Van den toen gebouwden schoonen en merkwaardigen gevel vindt men eene afbeelding en beschrijving in het Tijdschrift Oud Holland, Dl. VI, blz. 48.

1) Ook links en rechts, in de muren van de huizen der Kalverstraat die aan 't pleintje voor de poort grenzen, staan, in nissen, beeldjes van weeskinderen, met dichtregelen waarin Vondel den voorbijganger tot ondersteuning van 't Weeshuis aanmoedigt.

stond van 1621, met het schild van 't Weeshuis en daarboven 't stads-wapen 1). Verder Westwaarts werden in 1634 eenige huizen afgebroken en een poortje in Hollandschen renaissance-stijl geplaatst, dat vroeger de stadstimmertuin had versierd. Dit poortje voert naar een ruime binnenplaats, waarvan een der gebouwen bijzonder de aandacht trok door de pittige architectuur en door een fries, waarin het onderwijs en de uitspanningen der kinderen waren afgebeeld. Dit gebouw waarvan de bovengevel bij de verbouwing van 1634 nog werd verfraaid, is later verdwenen, doch andere gevels uit dien tijd, met Ionische pilasters versierd, geven, met hun schakeering van berg- en baksteen, nog ten dage dat wij dit schrijven een aangenaam, rustig en vroolijk aanzien aan het Gesticht, waarop de Amsterdammers terecht trotsch zijn.

't Blijkt duidelijk: kunstlievende regenten hebben daar in 't Weeshuis aan het roer gezeten; ze hadden hun gesticht lief en ze versierden het: en, gelijk de geestige krul onder hun handteekening, speelde het ornament door hun bouwwerken, — joviale, gezonde, opgeruimde, krachtige Hollanders als ze waren; 't doet ons goed als wij hen nog zien zitten op het prachtig geschilderd regentenstuk van Abraham de Vries, in de regentenkamer bewaard. En aan Pieter Yntes, den »meester van 't gebouw", gunnen wij gaarne de hem, ter gedachtenis van »'t loflijck Timmeren", in 1635 door de regenten aangeboden zilveren drinkschalen 2).

Maar wij keeren naar de Kalverstraat terug. Tegenover de poort van 't Jongens-Weeshuis staat een flink kerkgebouw, den bescheiden naam dragende van Nieuwe-Zijds-Kapel. Vroeger heette het de Heilige Stede. Aangaande de oorzaak der stichting bestaat eene overlevering dat in 1345, toen de Kalverstraat nog »de Laan" was, een hostie-ouwel, bij ongeluk in 't vuur geraakt, een ganschen nacht daarin onverteerd bleef liggen; dit »mirakel van Amsterdam" zou aanleiding gegeven hebben dat daar ter plaatse een kapel werd gesticht, waar later de ouwel, waarmede het mirakel was gebeurd, werd bewaard en dankbaar vereerd werd door velen die wonderbare genezing vonden van kwalen en ziekten.

Hoe dit zij, de kapel verrees hier in de helft der veertiende eeuw, en hare Kerkmeesters maakten zich al aanstonds verdienstelijk door het initiatief te nemen tot het aanleggen van een weg van 't dorp Slooten naar Amsterdam, welke weg nabij de Kapel, op den Amsteldijk uitkwam. Men noemde hem den Heiligen weg, welke benaming nog lang bewaard bleef en thans nog in een straatnaam voortleeft.

DE NIEUWE-ZIJDS-KAPEL, UIT DE KALVERSTRAAT GEZIEN, OMSTREEKS 1662

Gravure door J. Veenhuysen

De Kapel, die tweemaal verbrandde, kwam tot grooten bloei na den herbouw van 1452, en vooral sinds Keizer Maximiliaan naar de Kapel ter Heilige Stede in 't laatst der 15de eeuw een bedevaart had gedaan, waarvan nog zeer lang een geschilderd kerkraam de heugenis heeft bewaard. Rijke gaven stroomden sinds dien tijd der Kapel toe, zoodat zij de parochiekerken aan rijkdom begon te overtreffen. Merkwaardige kunstschatten moeten onder die offeranden zijn geweest; nog bewaart de Roomsche kerk op 't Begijnhof een viertal kussens uit den tijd van 's Keizers bezoek, met voorstellingen van het mirakel in zijde op fluweel geborduurd; nog liggen in de kerkekamer van de Nieuwe-Zijds Kapel de fragmenten verborgen der schoone schilderijen op doek, waarschijnlijk van

1) Zie de afbeelding hiernevens.

2) De Vries en Colinet. Tentoonstelling van voorwerpen van Kunst uit vroeger eeuwen, 1880.

HET BURGER WEESHUIS; BINNENPLAATS VAN HET MEISJES-HUIS

Ets van J. v. Meurs, omstreeks 1663

de hand van den grooten Jacob Cornelisz. van Oostzaan. De eigendommen der Kapel zijn echter na de Hervorming aan het Burger-Weeshuis afgestaan en het gebouw werd eerst in 1590 weder als kerk gebruikt. Sints 1620 werd er ook in 't Duitsch gepreekt (waarom von Zesen het de »Hochdeutsche Kirche" noemt), ten behoeve van de ballingen uit de Paltz en andere Duitsche Gereformeerden. De Koor-abside werd doorgebroken om aan de zijde van 't Rokin een hoofddeur te maken, welke later in de kerk een portaaltje in barokstijl kreeg. Het, om zijn zuiveren klank beroemde, orgel werd in 1636 geplaatst.

Een ander gedenkteeken van de voorvaderlijke vroomheid vinden we iets verder aan de Westzijde der Kalverstraat, namelijk het, aan het Weeshuis grenzende, Begijnhof. Om dit te bereiken gaan we rechtsaf door een klein straatje en dan over een houten bruggetje en door een poort. Die poort prijkt met een jaarsteentje van 1574 en met een nog ouder gevelsteen, waarop St. Ursula is afgebeeld, hare gezellinnen onder haar kleed beschermende; links en rechts wringt zich tusschen de achtergevels der huizen een smalle sloot, die vroeger de stadsvest was (hetwelk op onzen plattegrond door de letter B wordt aangeduid). In 1367 werd meer Westwaarts een nieuwe gracht gegraven en de stad alzoo vergroot met een eiland, op welks Noordelijk deel later het klooster van St. Lucia werd gesticht, terwijl het Zuideinde in de laatste helft der 14e eeuw werd aangelegd tot een Begijnhof.

Begijnen waren geestelijke zusters, die zich aan sommige klooster-regelen bonden, maar niet voor levenslang; hoewel het zelden gebeurde dat ze in 't wereldlijke leven terugkeerden. Ook woonden ze niet als de nonnen gemeenschappelijk, maar alleen, of paarsgewijze samen, in eigen woningen. Die woningen moesten dan echter te zamen een afgesloten geheel vormen, met een kerk of kapel als middelpunt en met een poort die 's nachts gesloten werd. Zóó was ook de inrichting te Amsterdam en de ligging, aan een geïsoleerden uithoek van de stad (want het Spui sloot die destijds aan de Zuidzijde af), was, zeer geschikt. Nu, na twee eeuwen, is het Begijnhof in het centrum van de stad gekomen, maar de oude inrichting is nog in zijn geheel gehandhaafd gebleven en de poort, die we zijn doorgekomen, is de eenige toegang der woningen, die haar achtergevels toekeeren aan de kade langs het Spui of aan 't water van den Voorburgwal. Een tuintje voor elk huis, twee groote bleekvelden in 't midden, een paar schaduwrijke iepenboomen en het kerkje, waarom zich dat alles groepeert, geven den wandelaar, die uit de drukke hoofdstraat zijn schreden hier heen wendt, plotseling den aangenaamsten indruk van beha-

KERK OP HET BEGIJN-HOF, MET BEGRAFENIS EENER BEGIJN

Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

gelijkheid en rust. Uit het midden van de woelige stad waant men zich eensklaps op een vreedzaam dorpspleintje verplaatst.

In de kerk hooren echter de Begijntjes de mis niet meer. Sinds 1607 is zij door de Regeering aan de Engelsche Presbyterianen ten gebruike afgestaan en de sacristie in 1625 aan de timmerlieden tot een gildekamer. Maar het begraven in de kerk bleef der Begijnen toegestaan, en als een harer stierf, dan kwamen er twaalf zusters, in zwart laken gekleed en met falies over 't hoofd, en droegen de kist, die met bloemen werd bestrooid uit een prachtigen gedreven zilveren schaal, niet op de schouders, maar aan de hand tusschen zich in, driemaal het hof om en daarna in de kerk. Ook bleef het der Begijnen geoorloofd hare godsdienstoefeningen naar de Roomsche kerkorde voort te zetten in een der huizen aan de Voorburgwal-zijde, waaruit later de kerk van St. Jan en St. Ursula gegroeid is. Haar pastoor was de eenige manspersoon die op 't Begijnhof overnachten mocht.

Het zal misschien verwondering baren dat een zoo kloosterlijke inrichting als 't Begijnhof in Amsterdam bij de Hervorming werd gespaard en in wezen gelaten. Maar de Amsterdammers waren verdraagzaam uit hun aard, en het Begijnhof, welks bewoonsters men geen lui of oneerbaar leven kon ten laste leggen, werd niet op gelijke lijn gesteld met de nonnenkloosters van strenger regel. Bovendien waren er onder de Begijnen die tot de deftigste familiën behoorden. »'t Zijn onze eigene zusters en tantes", zeiden de Burgemeesters tot elkander, »laten wij die goede oude vrouwtjes hare ouderwetsche devote gebruiken laten houden; 't sterft van zelf wel uit". — Het stierf echter *niet* uit. Vele Begijnen deden weldra dienst als »klopjes", zoo noemde men de vrouwtjes die de Roomschgezinden opklopten voor de geheime godsdienstoefeningen. En zij onderhielden drukke betrekkingen met Keulen, van waar zij rozekransen en aflaatbrieven importeerden 1) en van waar ze in 1631 een hoogst bekwamen en welsprekenden professor als pastoor kregen. Het was Leonard Marius, die twintig jaar lang volhardend wedijverde met de Hollandsche paters en met de later verschijnende vreemde zendelingen van de Jesuiten-orde, om het kleine hoopje Amsterdammers dat in stilte aan de oude kerkleer was getrouw gebleven, op te zoeken, bijeen te houden en te versterken met nieuwe bekeerlingen, die in de Protestantsche Kerken niet hadden gevonden wat ze zochten. Men weet dat de groote dichter Vondel een der voornaamste dier bekeerlingen was.

1) Walich Syvaerts, Roomsche mysterien ondeckt, 1604; blz. 70 verso.

Een andere pater, Steven Cracht, diende met niet minder ijver in de aan St. Catharina gewijde huiskerk, die de Roomschgezinde parochianen der Nieuwe Zijde bijeenhield. Wij vinden die kerk aan de overzijde van het water, waaraan de achtergevels van 't Begijnhof uitkomen. Die gracht, welke we nu willen langs wandelen, is de oude stadsvest van de veertiende eeuw. Muren hebben er nooit langs gestaan; wel waren er »poorthuizen" ter plaatse waar de stadswal de dijken kruiste, die de hoofdwegen naar de stad waren en later de hoofdwegen in de stad werden. En, vóór de veertiende eeuw ten einde was, maakte de toenemende bloei van Amsterdam reeds een vergrooting noodig, die men tot stand bracht door een »nieuwe gracht" te graven op korten afstand van de eerste en (om geen nieuwe poorten noodig te hebben) binnensdijks daarbij aansluitende. De oude gracht werd daardoor een binnenwater, waarlangs gebouwd werd, doch met vrijlating van een weg of kade, waarvan het onderhoud ten laste kwam van de huiseigenaars, die daarvoor ook het recht hadden den waterkant te gebruiken tot plaats van tijdelijken opslag of »berg-wal" hunner koopwaren.

Ziedaar de oorsprong onzer Amsterdamsche »burgwallen", die reeds in 1454 met boomen werden beplant 1), een sieraad dat er niet weinig toe bijdraagt om ieder die gevoel heeft voor het schoone en schilderachtige op onze Hollandsche grachten in geestdrift te doen ontgloeien. Wij staan hier juist op een punt, waar we een der schoonste van die pittoreske stadsgezichten voor ons hebben, waarop de vreemdeling zoo jaloersch is: op den voorgrond de boog van de »Weessluis" 2), de massieve gemetselde brug, die het houten bruggetje voor de St. Luciensteeg verving, daarachter de prachtige vormen van zwaar geboomte in diepe schaduw, waartegen in 't middaguur, hel en schitterend, de door de zon beschenen gevels van de tegenover die boomgroep gelegen huizenrij uitkomen; hoog daarboven uit rezen later de schoone lijnen van den Stadhuiskoepel in zacht grijsblauwe tint, alles afstekend tegen den azuren hemel en dat schoone geheel nog eens weerkaatst in den effen waterspiegel van een stille gracht.

Maar helaas! dit betooverend tafreel is verdwenen. Gewoonte stompt het gevoel voor 't schoone dat dagelijks wordt aanschouwd, bij de meesten af, en — baldadig en brooddronken, als een kind dat de geschenken zijner ouders vernielt — heeft het Amsterdam der negentiende eeuw den burgwal gedempt,

1) Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, III. 17

2) Het woord sluis beteekent te Amsterdam niet slechts schutsluis, maar ook steenen brug.

NIEUWE ZIJDS-VOORBURGWAL (BLOEMMARKT EN PIJPEMARKT) VAN DE WEESSLUIS GEZIEN, NA DEN BOUW VAN HET NIEUWE STADHUIS, OMSTREEKS 1700

Gravure door J. Smit

die de bewondering van den vreemdeling opwekte en het genot was van den rustigen burger.

Voor den »rustigen burger" had dit plekje buitendien een paar eeuwen lang bijzondere aantrekkings-kracht. In den omtrek toch der Weessluis werd de bloemmarkt gehouden, waar het kinderlijk verlangen van den kleinen burgerman naar een onaanzienlijk »potje bloemen", dat weken lang zijn verkwikking is aan 't raam der duistere woning in de sombere steeg, op treffende wijze aan den dag komt.

Een andere trek van poëzie in het volksleven wordt vertegenwoordigd door den naam van het straatje vóór de Weessluis, vroeger de voorste Raamsteeg geheeten, maar thans de Rosemarijnsteeg. Wilt ge weten wat dat woord beteekent? herinner u dan het slot van Vondels roerende dichtregelen op den dood van zijn dochtertje:

> De speelnoot vlocht, toen 't anders niet mocht zijn,
> Een krans van roosmarijn,
> Ter eere van haar liefste kameraad.

Welnu, om der speelnoot van dienst te zijn bij het bieden van dien »kranken", maar toch liefelijken »troost", woonden in deze steeg, tusschen de winkels waar men bloemen en kransen verkocht, de versiersters die de takjes van »groene en gouden loover" vlochten.

Het aantal bloemenschuitjes, dat elken Zondagmiddag tot zinkens toe beladen met de bonte en welriekende vracht uit Aalsmeer en elders kwam, om Maandags te markten, nam gedurig toe, zoodat de Bloemmarkt steeds meer plaats noodig had en, de gracht tusschen het Spui en de Weessluis aan de »Boommarkt" overlatende, zich steeds noordwaarts uitbreidde en eindelijk zelfs de Stilsteeg bereikte. In 1625 echter is de breede kade tusschen de Rosemarijn- en de Wijdesteeg, met haar dubbele rij boomen, nog de »Deventer hout-markt". Het was een deftige »stand", waar men fraaie huizen vond. Hier was het huis van de familie Spieghel, »de Arion"; hier woonde de minzame burgemeester Willem Backer en later Gerard Schaep van Kortenhoeff; hier was de houtkooperij van de zoons van Cryn Hooft, wiens kleindochter Baertje de vrouw werd van Vondels zoon.

Aan de overzijde staan eenige huizen, met den voet in 't water, op het schiereilandje, dat gevormd wordt door de hier in den Voorburgwal uitmondende Bagijnensloot, en dat in de zestiende eeuw nog de werf was van Jacob Janszoon Cop. Hier neemt, aan de St. Luciensteeg, de Oostelijke kade van den Nieuwe Zijds Voorburgwal zijn aanvang; op de eerste gracht dier kade komen een menigte smalle steegjes uit, waarvan alleen de Jonge Roelensteeg tot de Kalverstraat doorloopt. Al werd hier reeds in 1604 aan de Goudsche vrachtschuiten een ligplaats aangewezen, de »Pijpenmarkt" bestaat hier nog niet, want hoezeer het gebruik van »toeback suygen" ook toeneemt, de lange Goudsche pijp is daarvoor nog niet het onontbeerlijk gereedschap geworden.

Zoo bereiken wij de Gasthuissluis, welke, evenals de steeg die van hier naar den Dam loopt, haren naam ontleent aan het bij 't Stadhuis aangetrokken Elisabeths-gasthuis. Aan de Gasthuissluis en op de daarop volgende gracht is 't altijd druk; want al is de appel- en fruitmarkt in 1616 naar het Singel verplaatst — de groenmarkt geeft hier nog drukte genoeg; buitendien staan op de Gasthuissluis de melkboeren en zijn hieromtrent ook de wagens uitgespannen van de buitenlui, die met boter en kaas op het Damplein zitten. Ook de slepers, die voortdurend aan de Waag moeten zijn, mogen hun sleden en paarden, als ze niet gebruikt worden, niet meer dáár laten staan, maar moeten gebruik maken van den Stads-stal, die in 1612 op de toenmalige Appelmarkt is aangelegd, op het terrein vrijgekomen door 't afbreken van het huis van Jan Doet-erniet-toe.

De Waag- of Vogelsteeg loopt van hier naar den hoek van 't Stadhuis, waarvan wij hier op de gracht de torens boven de huizen zien uitsteken. Den naam van Vogelsteeg had het straatje in de vorige eeuw gekregen, toen de vleesch-hal er nog was, in welks omgeving kippen en duiven verkocht werden.

Nog weinige schreden en wij staan voor het schoonste gebouw van Amsterdam: de majestueuse parochie-kerk der Nieuwe Zijde. En wanneer wij ons een oogenblik verplaatsen in den tijd waarin die kerk werd gebouwd, toen Amsterdam nog maar een klein stadje was in vergelijking van thans, dan stijgt nog onze bewondering voor de stoutheid waarmede de stichters de gedachte opvatten van een gebouw, zoo reusachtig in verhouding tot zijn omgeving. Werd al niet dadelijk aan alles tegelijk begonnen en gaf men zich, zooals in de middeneeuwen algemeen geschiedde, voor het bouwen den tijd — dikwijls ook naar mate de middelen meer of minder rijkelijk vloeiden —, werd de bouw tot tweemaal toe gestoord door de verwoestende branden van 1421 en 1452, en heeft een en ander ten gevolge dat niet alle onderdeelen geheel en al tot denzelfden bouwstijl behooren — toch hebben wij hier een bouwgewrocht voor ons, waarin in hoofdzaak eenheid heerscht en waarin de afwijkingen van of wijzigingen in

het oorspronkelijk plan van aanleg niet ál te storend optreden. De ombouwing uit later eeuwen moeten wij ons natuurlijk wegdenken; in de zeventiende eeuw hadden die ook nog niet dien omvang als in de negentiende. Als wij het kerkhofpoortje doorgaan op den hoek van den Voorburgwal en de Kerksteeg, dan hebben we, tusschen de twee rijen boomen (langs de gracht en langs de steeg), die het kerkhof omgeven, een goed gezicht op het gebouw. Wij zien een Gothische kerk voor ons, uit den bloeitijd van dien stijl, met drie beuken en met een daktorentje op het kruispunt van schip en transept. Aan het Westeinde loopt de Zuiderzijbeuk uit in een (doop-)kapel en de muren van de middenbeuk zijn door twee zeshoekige torentjes met slanke spitsen afgesloten, maar naar een waardigen hoofdtoren zoeken wij vergeefs; zóóver is 't nooit gekomen. En als wij van hier de lengte van het koor konden zien, dan zoude het ons spoedig opvallen dat het schip de gewone verhoudingen niet heeft, daar het aan de Westzijde zich niet zoo ver uitstrekt als de regelen van den kerkbouw in dit tijdperk medebrengen. Dit schaadt echter niet aan den indruk van de hooge ramen met hun schoone traceeringen, van de rijzige beeren met hun blanke nissen, van de forsche balustrade met zijn fraaie pinakeltjes, die tegen 't blauw leien dak uitkomen, van de horizontale banden van gehouwen steen die het metselwerk van baksteen afwisselen.

Zonder om te zien naar het afdakje, waaronder ladders en dergel. geborgen worden, verlaten wij het kerkhof door een eenvoudig hek, 't welk echter geplaatst is in een aardig poortje, dat door zijn Renaissance-vormen verraadt uit een later tijdperk te zijn dan de kerk. 't Zelfde mag gezegd worden van de bekroning boven de lijst van een gebouwtje met drie puntdaken, dat den voet van den Zuiderdwarsbeuk verbergt.

't Grootste deel van dat gebouwtje komt met twee ramen op 't kerkhof uit; het Oostelijke deel staat buiten den kerkhofmuur en vormt het portaal dat toegang geeft tot de kerk. Naast dit portaal is tegen den kerkmuur nog een kleine open galerij aangebracht; ook al een bijvoegsel uit den Renaissance-tijd. De hoofddeur komt uit op een driehoekig pleintje van waar men het beste gezicht heeft op het reusachtig kerkraam van den zijbeuk, waarboven een radvenster prijkt, (na den brand van 1645 door een zonnewijzer vervangen).

Aan de Oostzijde van dit pleintje vangt het lage kerkhofmuurtje weder aan; aan deze zijde is het kerkhof echter maar klein en de toegang is niet zoo fraai versierd. Dit hoekje is dan ook het kerkhof der zelfmoordenaars, vagabonden en misdadigers: het zoogenaamde ellendige(n)-kerkhof, dat zulk een groote rol speelt in Hooft's W a r e n a r. Langs deze zijde staan ook een paar lage zijgebouwen, waarvan de Gothische vormen der vensters hun vroegeren bouw bewijzen. Waarschijnlijk hebben wij daar de Heilige-grafkapel, de sacristy en de (welvoorziene) librye (bibliotheek) te zoeken.

Daarachter verheft zich statig het hooge koor, boven de platte daken van den kooromgang, waaruit een paar trappentorentjes verrijzen, van ongelijke hoogte, maar beide met spitsjes gekroond.

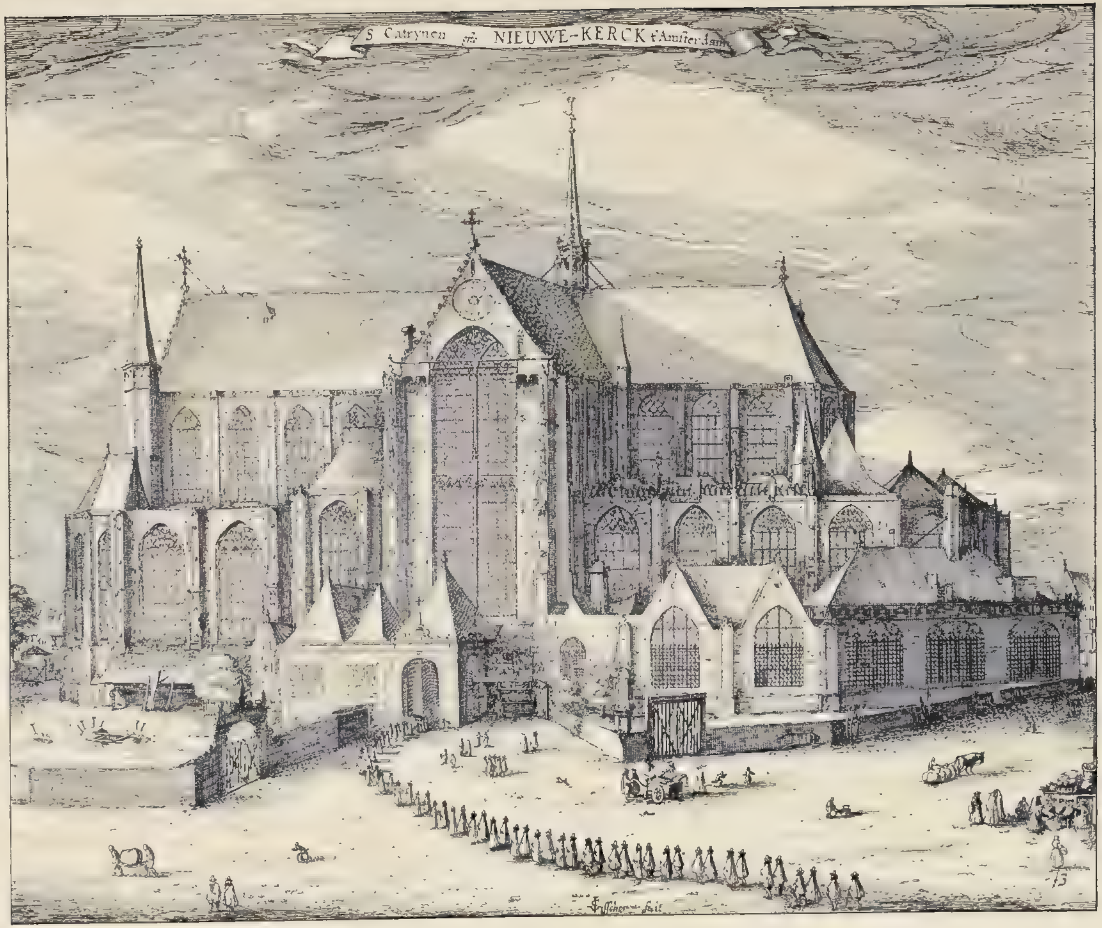
En achter het koor zien wij de krans van zes kapellen die het aan de Oostzijde omstuwen, maar wier voet verscholen is achter eenige kleine huisjes, aan de Noord-Westzijde van de smalle Ellendige steeg, die we bij 't ellendige kerkhof zijn ingegaan.

Te midden dier huisjes, vlak tegenover den ingang der Gravenstraat, die naar den Nieuwendijk loopt, staat een allerliefst gebouwtje, dat echter een treurige bestemming heeft: 't is het bekkeneels-huisje van de Nieuwe Kerk, kort na het midden der zestiende eeuw door den architect en landmeter Joost Jansz. gezegd Bilhamer gebouwd. Na een honderdjarig bestaan is het ingestort, doch dit was waarschijnlijk niet een gevolg van slechten bouw, maar van beschadiging door den brand van de kerk in 1645, daar het dien brand maar kort overleefde.

Ook aan de Noordzijde van de kerk scheidt een laag muurtje de hoeken tusschen zijbeuk en dwarsbeuk van de straat. Op 't westelijkste dier kleine kerkhofjes staan een paar boomen en een klein gebouwtje, terwijl ook daar een traptoren tegen den kerkmuur opklimt. Deze toren is niet, zooals de traptorentjes aan de Zuidzij, met een spits gedekt, maar met een ronden knop en is dus waarschijnlijk uit lateren tijd dan de anderen. Op dit terrein werd in 1642 het gebouw der Hervormde Diakonie gesticht. Het Noordwestelijk hoekje naast het Noorder kruispand was toen al ten deele met huizen bezet.

Dit kruispand is aan zijn Noordeinde wel het jongste deel van het hoofdgebouw. Onze archivaris, Mr. de Roever, vestigde 1) de opmerkzaamheid op de omstandigheid dat op de s c h i l d e r i j van de stad door Corn. Anthonisz. het Noorder kruispand nog slechts plaats heeft voor één raam; dit oudste gedeelte is thans nog herkenbaar aan den tufsteen waaruit de muren zijn opgetrokken. Maar op den g e g r a v e e r d e n plattegrond der stad, door den zelfden maker acht jaar later vervaardigd (1544) ziet men het kruispand Noordwaarts doorgetrokken en thans met d r i e ramen prijkend. Dit nieuwere

1) U i t o n z e o u d e A m s t e l s t a d (I) blz. 38, 39.

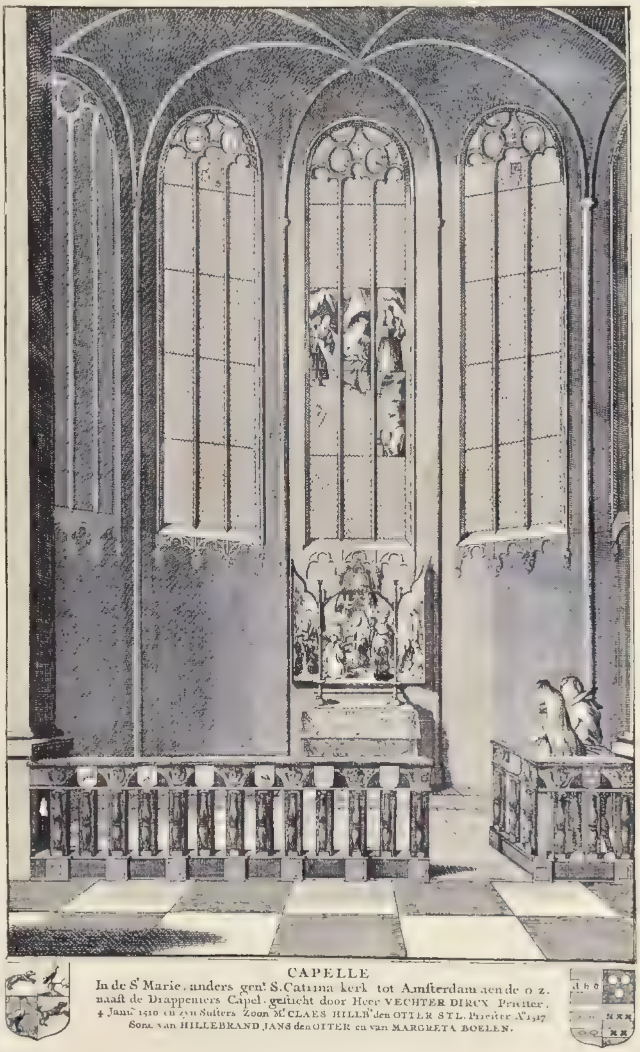

DE NIEUWE KERK IN HET BEGIN DER ZEVENTIENDE EEUW

Ets van C. J. Visscher

gedeelte is van gebakken steen gemetseld en de stedelijke regeering gaf er in 1542 het glas (even als 20 jaar later voor het toen vernieuwde raam in 't Zuider kruispand). Vóór die vergrooting van het Noorder kruispand was dit met een groep kapellen afgesloten, die misschien maar tijdelijk (na den brand van 1452) daar, als noodkapellen, zijn geplaatst geweest. —

Plechtig is de indruk dien wij krijgen als wij de kerk binnentreden. Niet afgeleid door vaak kunstelooze, ja smakelooze, beelden, altaren en grafteekens, imponeert ons zooveel te meer de majesteit van den bouw, wanneer de blik, langs de rijzige pilaren omhoog gevoerd, zich in het net der spitsboog-gewelven verliest. Wat zou het hier geweest zijn indien de kerk Roomsch was gebleven en de toenemende welvaart haar had verrijkt met allerlei versierselen, die later de piëteit tegenover de voorvaderen zou hebben verboden te verwijderen, hoe leelijk de nazaat ze ook vond en hoe strijdig ze ook waren met den verheven ernst van den bouw!

BOELENS- OF OTTERS-KAPEL IN DE NIEUWE KERK
Gravure van onbekende hand
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

Toch moet het te loor gaan van menig kunstwerk worden betreurd, van zilversmidswerk en borduursel, beelden en schilderijen, te gelde gemaakt of wel moedwillig vernield 1); toch ziet menige kapel, van zijn altaar beroofd en tot kosterskeuken, »zandhok" of »gravemakers-werkplaats" vernederd, er ledig en treurig uit. Sints 1620 zijn ze door verhooging der balustrades afgesloten van het ruim der kerk, maar bij die verandering had men ten minste zóóveel kunstgevoel en tact om hier en daar het timmerwerk met snijwerk te versieren van dezelfde ornamentatie als het bestaande. Eere daarom aan de kerkmeesters van dien tijd, al behoorden ze tot die mannen die Vondel vervolgde met bitteren haat.

Ook enkele oude monumentjes van de voorvaderen zijn gespaard gebleven, zooals de balustrade van het Drapeniers-

1) De eerste beeldenstorm van het gepeupel, door sommige Calvinisten aangezet en bijgestaan, op 23 Aug. 1566, trof de Oude Kerk; de tweede, na de hervorming van de stad op 2 Sept. 1578, had in de Nieuwe Kerk plaats.

koor, uit de vijftiende- en die van de kapel der priesters Vechter Dirksz. en zijn zusterszoon Claes Hillebrantsz. den Otter, uit de zestiende eeuw, beide in den Noordoosthoek van de kerk, benevens de fraaie grafzerk van laatstgemelden 1). Een ander gedenkteeken dat veler aandacht trok was een wapenschildje in de oudste kapel, die Willem Eggert aan de Zuidzijde had laten stichten, en waar hij ook in 1417 zijn laatste rustplaats had gevonden, zooals vermeld werd in een opschrift, dat aanvankelijk stond aan een balk boven zijn graf, maar later wat meer in 't oogvallend werd geplaatst. Het daarbij bewaard gebleven wapenschild is eigenlijk niet van hem, maar waarschijnlijk van zijne afstammelinge Lijsbeth de Grebber en haren echtgenoot Jan Berendsz. Beth 2). Maar het droeg toch het zijne bij om onder de Amsterdammers de nagedachtenis levendig te houden van Willem Eggert, den rijken Amsterdamschen koopman, die zoo bizonder bevriend was met Graaf Willem VI en die, kort voordat hij als Heer van Purmerende stierf, het initiatief nam tot de stichting van de Nieuwe Kerk, waarvoor hij den grooten tuin of boomgaard achter zijn huis op den Nieuwendijk als bouwplaats aanbood en voor welker bouwkosten hij aanzienlijke sommen beschikbaar stelde.

Na de kerk verlaten te hebben moeten wij er nog eens om heen wandelen, want wij hebben, steeds links naar de kerk ziende, geen aandacht geslagen op de huizen aan onze rechterhand. Die worden, voor zoover zij ten Zuiden van de kerk gelegen zijn, gezegd te staan aan het kerkhof of in de Nieuwe Zijds Kerkstraat of Kerksteeg (die op den Dam uitkomt aan 't begin van den Nieuwendijk). 't Is daar, onder 't lommer van de boomen van 't kerkhof, een rustige, deftige stand; men vindt er lakenkoopers en notarissen en 't mooiste huis is wel dat van den rijken Burgemeester Pieter de Vlamingh, die in 1628 stierf. Het hoekhuis van de Kerkstraat en de Ellendige steeg is het huis met den gevelsteen van »de hond in de pot", dat later, door het afbreken der huizen die het scheidden van het Stadhuis, op den hoek van den Dam is komen te staan.

Aan de andere zijde van de kerk vinden wij, aan of tegenover de Noorder deur, het boekwinkeltje van Maarten Janszoon Brandt. En kort daarbij staat in de Gravestraat een poortje dat toegang geeft tot het »Groot-School" der Nieuwe Zijde, het Gymnasium van dien tijd. Het schoolgebouw dagteekent van 1597. Het poortje met toepasselijke attributen en de spreuk: Disciplina vitae Scipio, is in 1624 door Hendrik de Keyser gebouwd.

Naast het poortje woont de rector, in het huis waar plak en gard als gepaste attributen in den gevel staan.

De school heeft ook een toegang door het Schoolsteegje. Dit is het eerste steegje dat we voorbij de Gravestraat aan den Voorburgwal ontmoeten; het tweede draagt den niet zeer eervollen naam van het Hol en dan volgt de straat die naar Amsterdams beschermheilige is genoemd en waarvóór een ophaalbrug voert naar de »Schuitmanssteeg" die vroeger den deftigen naam van Ruyschenstein droeg en nu Mosterdpotsteeg heet en er dus in den loop der eeuwen niet op is vooruitgegaan.

Voorbij de St. Niclaasstraat lag het St. Geertruids-klooster, een der vele nonnenkloosters van de tertiaire Franciscanerorde, die in 't begin der 15e eeuw te Amsterdam ontstonden. 't Is nu afgebroken, maar men kan den omtrek nog bepalen naar de beide stegen die het vroeger begrensden, en die nog den naam dragen van Geertruisteeg; maar ter onderscheiding krijgt later de Noordelijkste al spoedig den naam van Suikerbakkerssteeg, naar de suikerbakkerij, welke gevestigd was in de halfverbouwde klooster-kapel, die we op den plattegrond nog duidelijk kunnen terugvinden.

Tusschen die beide steegjes, die er met een hoek bij aansluiten, komt de, op de terreinen van het Lieve-Vrouwen-Gasthuis en van het Geertruiklooster aangelegde, Nieuwstraat op den Voorburgwal uit; op den Noordhoek zal in 1633 het aardige geveltje gebouwd worden van het »Makelaars-kantoor", het bureau van de overlieden der in 1612 tot een gild vereenigde makelaars. En in de Nieuwstraat, op den hoek van een der steegjes, in »de stad Meurs", woonde dertig jaar later een bescheiden kunstenaar, aan wien ook wij groote verplichtingen hebben, want hij heeft een rijke verzameling gezichten van Amsterdam in 't koper gesneden, waarvan vele in dit werk zijn gereproduceerd, daar ze de groote verdienste hebben van zeer uitvoerig en hoogst nauwkeurig te zijn zonder stijfheid; terwijl ze in de rijke stoffage dikwijls aardige tooneeltjes uit het volksleven bieden als toegift. Het is Jacob van Meurs, die in 1663 de Historische Beschrijving van Amsterdam van Dr. Olfert Dapper uitgaf en zelf illustreerde — zooals blijkt uit de mededeeling van Fil. von Zesen 1), voor wiens Duitsche beschrijving van Amsterdam, althans de in 't volgende jaar bij Noschen verschenen quarto-editie, de platen óók gediend hebben.

1) Nader beschreven door J. F. M. Sterck in Oud Holland XI, 65 en vv.

2) De Roever, Uit onze Oude Amstelstad (I) 35.

1) Beschreib. der Stadt Amst. 1664. 4°. bl. 348 (sic 438).

HUIS OP DE N. Z. VOORBURGWAL MET HET BEELDJE ALS
„DE STEENEN ROELAND" BEKEND
Teekening uit de verzameling D. C. Meijer Jr.

HET PEKKENEELS-HUISJE AAN DE NIEUWE KERK
[illegible]
Verzameling van [illegible]

Den Voorburgwal vervolgende komen we voorbij de steeg, die zijn naam te danken heeft aan Dirk van Hasselt of van Assen, waarschijnlijk een der eerste bewoners dezer buurt, maar thans voor ons een onbekende grootheid — aan het Kolkpleintje. Deze naam, zoowel als die van »oude Spoye" (spuiing), die wij in vroeger tijd op dezen plek aantreffen, wijst aan dat hier vroeger water was, misschien nog een overblijfsel der grachten van 't slot van Aemstel. Thans is het de Weesper-bier-kolk; de schepen die hier aanleggen, de kranen op den wal, de tonnetjes die onder de boomen op 't pleintje liggen, wijzen op den handel die hier gedreven wordt. 's Maandags is er bovendien een markt van klompen en van schoenen . . . . maar alleen gebruikte en gelapte schoenen, want anders zou het schoenmakersgild er tegen op komen! Dergelijke artikelen van buiten aan te voeren duldde het 17[e] eeuwsche protectionisme niet.

Het pleintje is versierd met het in 1558 gestichte, in 1620 verbouwde, korenmeters-gildehuis, dat, aan alle kanten vrijstaande en goed van verhoudingen, het oog aangenaam aandoet.

Recht tegenover de bierkolk was de hop-markt, en zag men dit artikel, zoowel op den wal als op de zolders der hophandelaars opgeslagen; de waagdragers die in dit artikel werkten — de »purperhoeden" — hadden hun huisje in een der vleugels van de ophaalbrug, die voor de N. Z. Armsteeg lag.

Op de Hopmarkt staat aan den stoep van een huis een verminkt middeneeuwsch ridderbeeldje, dat vroeger wel een andere plaats zal hebben gehad. Men noemt het de steenen Roeland, welke naam er denkelijk het eerst aan gegeven is door Amsterdammers die te Bremen waren geweest.

Het uiterste eind der Westelijke kade is aan de steenhouwerijen overgelaten; 't is een der plaatsen waar ze volgens de keur van 1623 mochten werken; die kade loopt hier in het water te niet, — spotvogels noemen het »het eindje van de wereld".

Aan de Oostzijde loopt de kade — langs »de Braak", die ons ook al aan een voormaligen waterplas herinnert, — door de steeg die naar de brouwerij van Pieter Gerbrantsz genoemd wordt, op den Nieuwendijk uit; want we zijn nu weder aan de oude Haarlemmersluis gekomen en we hebben op en over die sluis en op de hoog aan den dijk gelegen huizen een zeer schilderachtig stadsgezicht, dat menigmaal den fijngevoeligen Jan van der Heijden motieven heeft verschaft voor de schilderijtjes, waarin hij het geestig pittoreske der Hollandsche grachten zoo typisch wist weer te geven.

Wij moeten de Brouwerssteeg door en de oude Haarlemmersluis over om aan den anderen kant van het water te komen, teneinde langs de Nieuwe Zijds Achter-burgwal terug te wandelen, in tegenovergestelde richting, als wij langs den Voorburgwal gekomen zijn. Die Achterburgwal is, zooals wij boven reeds vermeldden, in de veertiende eeuw, als nieuwe gracht achter de eerste, tot vergrooting van de stad gegraven. Zij is echter veel smaller, zoowel wat het water als wat de kaden betreft. Wij bereiken haar door van de Haarlemmersluis links af te slaan, langs de kade die het verlengde is van de »Martelaarsgracht" en den naam draagt van 't Hekelveld. Dat het hekelen van vlas hier te Amsterdam door arme vrouwtjes werd uitgeoefend, blijkt uit een paar plaatsen bij Breeroo. Mogelijk wel ten behoeve der lijnbanen, waarvan de Lijnbaanstegen hieromtrent nog den naam bewaren, al zijn de banen bij 't verleggen der Stads-vest deze gevolgd.

Aan onze rechterhand is »het oude vermaarde Vagevuur, daar lange jaren het ijsselijke suikerige vuur gestookt is". 1) Onwillekeurig denken wij aan eenig verband met dit vagevuur door de suikerbakkerij gestookt, wanneer wij een der naburige smalle armoedige steegjes het Hemelrijk hooren noemen.

Links voert een ophaalbruggetje naar de Klimopsteeg, die de Noordelijke uiteinden van Voor- en Achter-burgwal verbindt, voor ons uit een ander over het Kattegat, een dwarsgrachtje of vaart, zonder kaden, dat in het Singel uitkomt.

Die minder welvarende en wat achteraf gelegen buurt waar we ons thans bevinden was in 't begin der zeventiende eeuw zeer geschikt voor vergaderplaatsen van hen, die minder wenschelijk vonden in den kijker te loopen, daar ze, zich niet met de Staatskerk kunnende vereenigen, hunne afzonderlijke godsdienstoefeningen hielden. Als we nauwkeurig toezien (zoo nauwkeurig als sommige Calvinistische ijveraars wel wilden dat de Schouten-dienaars toezagen!) vinden wij ze in huizen, welker uithangborden het waarlijk niet verraden. Wie zou denken dat de mis bediend werd in »'t Stadhuis van Hoorn", of zou een Menniste vermaning zoeken in »de zes kruikjes"?

Een groep Doopsgezinden die minder streng is dan de »Vlamingen" in de kruikjes, de »Waterlanders" namelijk, komen te zamen in een »spijker" (pakhuis) in de Teerketelsteeg, een straatje dat bewesten de Achterburgwal daarmede evenwijdig loopt, even als de »oude Nieuwstraat", welker zonderlinge naam verklaard wordt door het later aanleggen van de nieuwe straat door 't Geertruiklooster op de naburige Vóórburgwal.

Dat het in den Achterburgwal evenmin als in den Voorburgwal aan scheepvaart ontbreekt, bewijzen de ophaalbruggen. Ook bloeit er een bepaalde tak

1) M. Fokkens, Beschr. van Amst. 1662, blz. 78.

van industrie: de bierbrouwerijen namelijk, waarvan men in de zeventiende eeuw hier aantreft: voorbij de Molsteeg, de Hooiberg, schuins daartegenover de Vijfhoek en voorbij de Gasthuismolensteeg de Zwaan.

Aan de Westkade, op den hoek van een steegje dat tegenover de gewezen appelmarkt uitkomt, staat een der oudste opschriften van Amsterdam; men leest er in Gothische letters:

Dit huus is ghetimmert in die ere Godts tot behofte des armē huyszitten, anno mccc en lxxxvi".

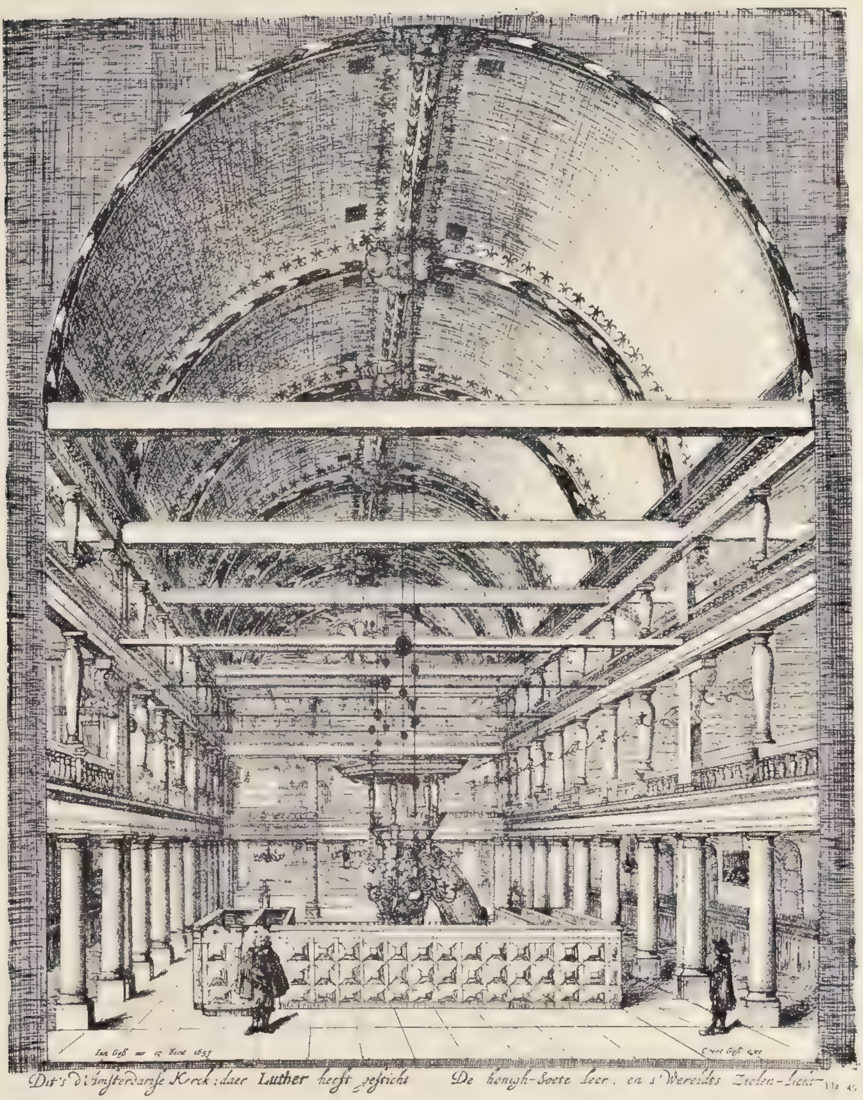
't Is het oude Huiszittenhuis van de Nieuwe Zijde. Voor hoofdkantoor hebben de Huiszittenmeesters reeds een ruimer gebouw, maar zij gebruiken dit oude nog voor bergplaats van de turf enz. die zij aan de »huiszittende armen" van hun kwartier uitdeelen. Reeds sinds 1375 bestond die instelling der "Huiszitten", welke de armenbedeeling aan ingezetenen der stad beheerde. Giften en legaten der medelijdende burgers waren de bronnen harer inkomsten. Hier en daar had zij ook kleine woninkjes, waar zij weduwen en weezen om niet kon laten wonen.

In een geheel anderen levenskring verplaatst ons de kaatsbaan, die we vinden voorbij de steeg welker naam nog de herinnering bewaart aan de vroeger hier aanwezige lakenramen, en zoo komen wij langzamerhand weder uit aan het Zuidelijk einde der Nieuwe Zijds-burgwallen, waar ze uitloopen op een dwarsgracht: het Spui.

Dit Spui is nog de oude stadsgracht, die in 1342 Amsterdam ten Zuiden afsloot. Door de vergrooting in de tweede helft der vijftiende eeuw is dit deel der vest binnen de muren gekomen en kreeg toen den naam van het Spui, want dit water vormde een sluis-kolk, waardoor het polderwater gemeenschap had met den Amstel. Oostwaarts, aan den Amstel, was die kolk afgesloten door de Bintwijker sluis, die in den Amsteldijk (thans de Kalverstraat) lag, Westwaarts door een sluis in den stadsmuur (thans den Singel). Deze laatste sluis stelde de boeren in staat met hun schuitjes met melk en groenten de stad binnen te komen, maar zij moesten door de sluis schutten, waarbij het oponthoud hun ongeduld in zoo hooge mate gaande maakte, dat die sluis den naam kreeg van »'t boeren-verdriet". De sluis lag aan den Zuidwesthoek, zoodat er tusschen haar en de Heisteeg, waarmede men van 't Zuideinde van den Achterburgwal de Heymanstoren op den stadsmuur bereikte, nog ruimte was voor schuitemakerswerven, die in den tijd welke onze plattegrond vertoont reeds bebouwd waren met huizen. Later werden die weder afgebroken om de Westelijke kade van den Achterburgwal tot aan 't Boereverdriet door te trekken. Ook de sluis zelve was met een huis bebouwd waar men onder door voer.

DE OUDE LUTHERSCHE KERK
Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst. 1694

DE OUDE LUTHERSCHE KERK VAN BINNEN, VÓÓR DE PLAATSING VAN HET EERSTE ORGEL IN 165[illegible]

[illegible], 1657 Verzamel[illegible]g D. C Me[illegible]

DE OSJESSLUIS, VAN DE ZIJDE VAN HET ROKIN GEZIEN

[illegible] van E. [illegible]ghton 1827 Verzameling Prof. [illegible] L. Wurfbain

HUIZEN IN DE ST. LUCIEN-STEEG

[illegible]

Aan beide zijden van 't Spui loopt een kade Oostwaarts in de richting van de Kalverstraat. Aan de Noordzijde komt men, over de met fraaie leuningen versierde brug over den Voorburgwal, »achter de Begijnen". Hier markt men met schol en scharretjes op het aangeplempte terrein, waar vroeger een paardewed was, dat den naam van Wedsteeg had gegeven aan de Rozeboomsteeg, waardoor men, met een bruggetje de Begijnensloot passeerende, de Kalverstraat bereikt.

Aan de Zuidzijde van 't Boerenverdriet, waar een smal straatje de gemeenschap onderhoudt tusschen 't Spui en het Singel, staat het pakhuis de Pot. Daar houden de Lutherschen hun godsdienstoefeningen. Na eenig gehaspel met de Calvinistische predikanten en met de regeering, hebben zij hun vrijheid van godsdienstoefening gekregen en de gemeente neemt, ook door immigratie van Noord-Duitschers, Denen en Nooren, gedurig toe. Over een paar jaren (1633) zullen zij de Pot herscheppen in een zeer doelmatig kerkgebouw, dat met een paar flinke gevels aan 't Spui uitkomt.

En aan denzelfden kant van 't Spui, maar verderop, — voorbij het bruggetje over de sloot die door de tuinen van de Doelens loopt en in 't Spui uitkomt — kocht Pieter Can 1) in 1628 een paar huizen en liet ze herbouwen tot een gesticht voor de ouderlooze maagdekens die (tot nog toe op den N. Z. Voorburgwal bij de Lijnbaansteeg) in de Roomsche religie werden opgevoed uit de inkomsten der stichting van Mary Laurensdr. Spieghel (zuster van den dichter) en hare vriendin Aeltje Pietersdr. Foppens.

De sluis, waardoor het Spui in verbinding stond met den Amstel, heette van ouds de Bintwijker sluis en de daarbij in de 14de eeuw gebouwde stadspoort de Bintwijker poort; want het stadskwartier waarvan de Kalverstraat de hoofdstraat is werd oudtijds de Binnen- of Binnene(i)nd-wijk genoemd. Sinds de stad echter in 't midden der 15de eeuw vergroot werd was die poort een binnenpoort, maar zij bleef nog staan tot 1526. De brug kreeg sedert den naam van Osjes-sluis, want zij was de toegang tot de Ossemarkt, die tusschen de twee poorten (de binnen- en de buitenpoort) gehouden werd en op het hooge gewelf van de sluis bouwde men het Accijnshuis van de Ossemarkt.

Wanneer we nu de Kalverstraat weder vervolgen, krijgen we aan onze rechterhand het voormalige

OUDE GEVELS VAN HET R. C. MAAGDENHUIS
Gravure naar H. Schoute

1) v. Rijckevorsel, Gesch. van het Maagdenhuis, blz. 32.

Schapenveld, waar, toen het nog buiten de stad lag, door de schutters naar den papegaai geschoten werd en waar, nadat het binnen de veste was getrokken, twee Schutters-doelens verrezen, die thans (in 1625) nog tot de voornaamste inrichtingen van de stad behooren, al zijn de schutterijen niet meer de machtige invloedrijke corporatiën die zij in de zestiende eeuw waren, maar opgegaan in de gewapende burgerij — en al zijn voetboog en handboog sinds lang vervangen door het musket.

Het eerste poortje 1) dat we in de Kalverstraat vinden geeft toegang tot den Handboogs-doelen. Tusschen de zijgevels der huizen door bereiken wij een grooten tuin, waarin we schietbanen vinden en eenige bruggetjes over de dwarssloot, die met het Spui in verbinding staat. Geheel aan 't einde van den hof vinden wij een vorstelijk gebouw met een half uitgebouwden ronden toren tegen den gevel; de hoofdingang is rechts van dien toren. Het dak is versierd met fraaie trapgevels en als we 't kleine poortje links naast het gebouw uitgaan en op den Singelgracht komen, dan zien wij dat aan den vroegeren achtergevel, die tegen den stadsmuur stond, maar nu aan een fraaie breede gracht gelegen is, niet minder zorg is besteed. De gevel met zijn sierlijke hangbogen, zijn laat-Gothische vensters, zijn aardige hangkamertjes 2) en stoepoverhuiving, doet den onbekenden bouwmeester alle eer aan en het is zeer te bejammeren dat de gevel in de achttiende eeuw is verbouwd.

Van een ander staaltje van de kunstvaardigheid der Amsterdamsche bouwmeesters is gelukkig nog iets bewaard gebleven; hoewel niet geheel meer in den oorspronkelijken vorm, vooral niet in de oorspronkelijke kleur. Ik bedoel het lijstwerk aan den bovengevel van het bijna honderd jaar later gebouwde Stadsmagazijn of Artillerie-pakhuis, dat in 1605 het oude »Bus-huis" op den hoek van de Hoogstraat, 'twelk aan de Oost-Indische Compagnie was afgestaan, verving. Beneden ligt het geschut en de affuiten en op de zolders worden de roeren, spietsen, pieken, degens en houwers bewaard. Het terrein voor dit pakhuis, dat een tamelijke diepte heeft, is afgenomen van den tuin van den Voetboogsdoelen, die er naast staat. Deze Doelen is een paar jaar vroeger aangelegd dan de Handboogsdoelen, en de Voetboog-Schutterij-zelve was ook de oudste van de twee. Maar haar gebouw is veel lager en eenvoudiger. Het inwendige geeft echter dat van den Handboogsdoelen niets toe en dit inwendige onzer Doelens is van het grootste belang. — Want nog steeds — wij zijn in 1625 — houdt de loffelijke gewoonte stand van de schutters-gezelschappen om portret-groepen te laten schilderen en met die stukken de zalen der Doelens te versieren. En, daar onze Hollandsche schilders, portretschilders bij uitnemendheid zijn, worden de Doelens langzamerhand museums, die de kunstschatten bewaren, waarop later gansch Europa met bewondering en geestdrift staren zal. Hier in den Voetboogsdoelen hebben Cornelis Anthonisz en Dirk Barendsz gewerkt; hier hangen reeds stukken van Cornelis Ketel en Pieter Isaacsz. Hier heeft Nieuland juist de portretten der naar Zwol uitgetrokken burger-officieren voltooid, waaraan Lastman kort voor zijn dood was begonnen. Hier werkt thans Werner van den Valckert aan het schoorsteenstuk, waarin Albert Coenraedsz. Burgh de hoofdpersoon zal zijn. Hierheen zullen straks Frans Hals en Thomas de Keyser worden geroepen, hier zal de ijverige en bescheiden Claes Elias het talent toonen dat meer dan twee eeuwen in de vergetelheid schuil gaat, en hier zullen ten slotte Bartholomeüs van der Helst en Govert Flinck de rij afsluiten, als zij in schitterende kleurenpracht de vroolijke stemming vereeuwigen die er heerscht in de feestzaal en op de straat, wanneer de vrede van Munster het heldentijdperk besluit, waarin de burger gereed stond met zwaard en musket te verdedigen wat hij gewonnen had in winkel en kantoor en genieten wilde in opgeruimd gezelschapsleven, veredeld door de kunst. —

Door den hof van den Voetboogsdoelen en het poortje dat ook deze aan zijn Oostelijk einde heeft, komen wij weder in de Kalverstaat terug, schuin tegenover de gewezen St. Joris-kapel, vroeger de kapel van 't Leprozen-gasthuis, maar waarin in de zestiende eeuw ook voor de buren uit de Bintwijk dienst werd gedaan. Na de Hervorming is die kapel ingericht tot »kistemakers-pand". Dit was een merkwaardige inrichting: een van stads-wege opgerichte meubel-bazar, waar de schrijnwerkers hun eiken- en ebbenhouten kasten, waaronder de kostbaarste stukken, tentoonstelden, benevens kleinere meubelen: hangkastjes, linnenpersjes, kantoorlessenaars en dergelijke, terwijl de verkoop was opgedragen aan twee vrouwen, waarvan de eene concierge was en de andere de vrouw van een der werkbazen, die hiervan vaste beurten hielden. Den werkbazen was het verboden om de koopers lastig te vallen door elk hun eigen waar aan te prijzen.

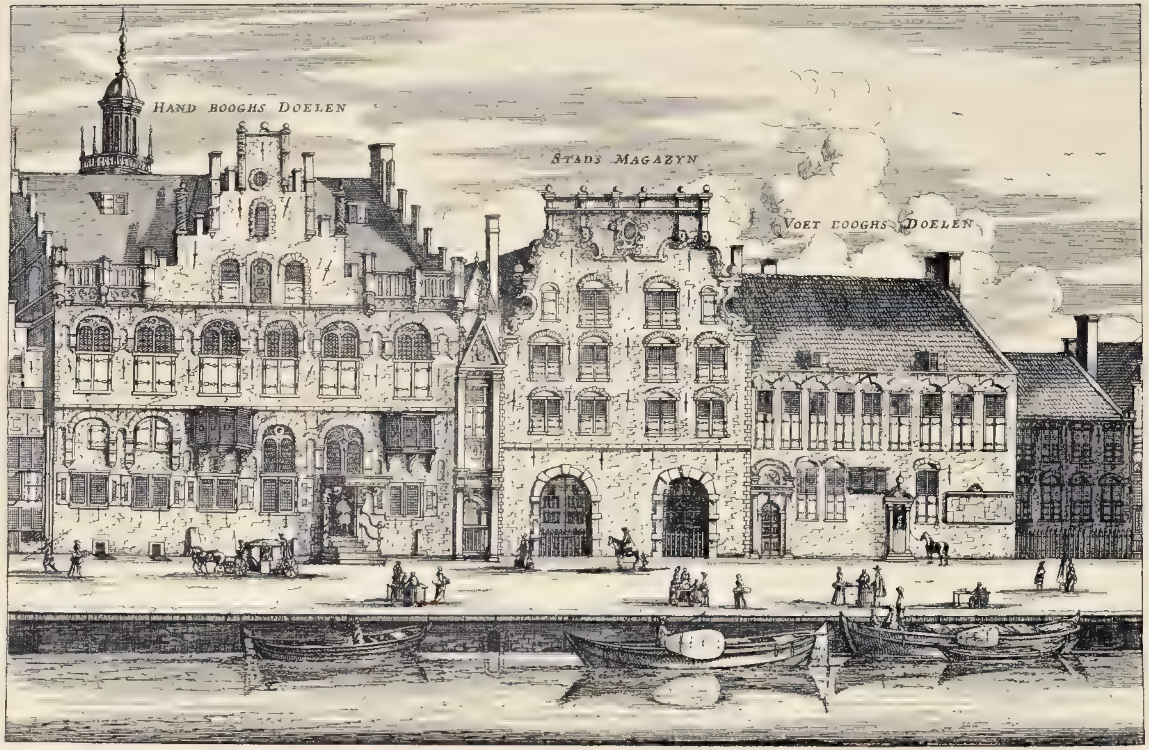
Bij de St. Joris-kapel nam de oude Heiligeweg, waarvan wij boven (blz. 32) gesproken hebben,

1) Dit poortje is bewaard gebleven en staat terwijl wij dit schrijven nog in de Handboogstraat.

2) Deze zijn eerst later aangebracht (in 1553). Het gebouw dagteekent van 1512. De koepel op den toren behoort echter niet tot den oorspronkelijken bouw. Hij is van den Kruis-toren afkomstig en in 1606 hier overgebracht. De bovenbouw op het zijpoortje, met het beeld van St. Sebastiaan gekroond, is uit de 17e eeuw.

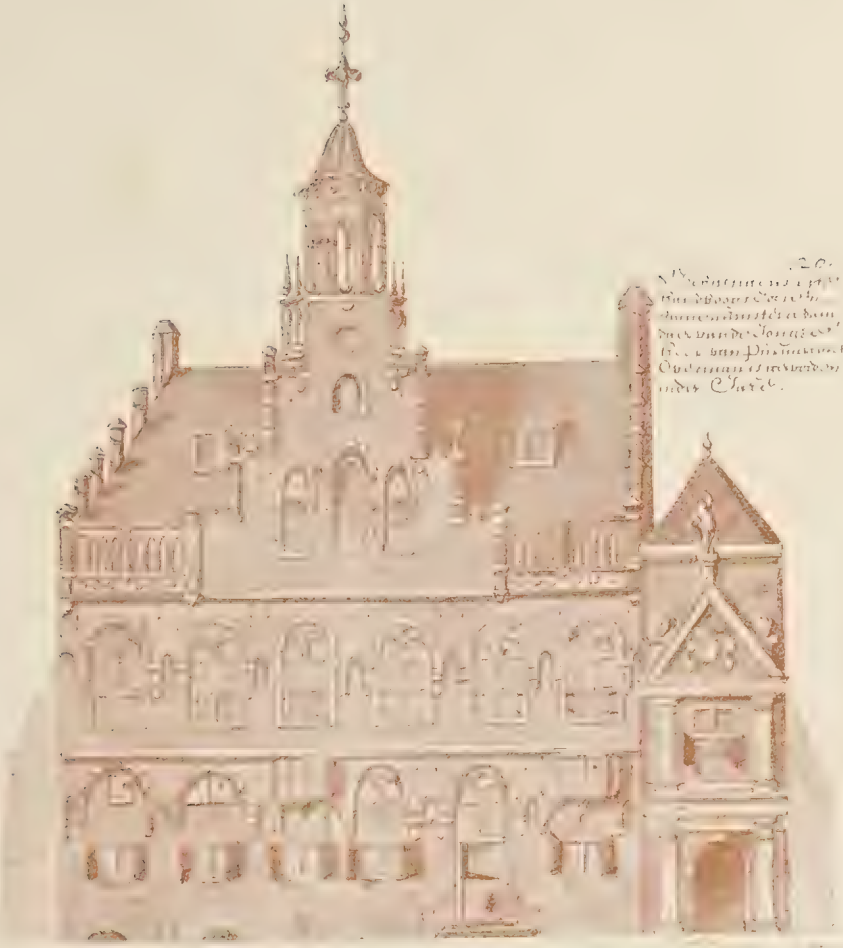

DE DOELENS EN HET STADS-MAGAZIJN OP HET SINGEL, OMSTREEKS 1663

Ets door J. van Meurs

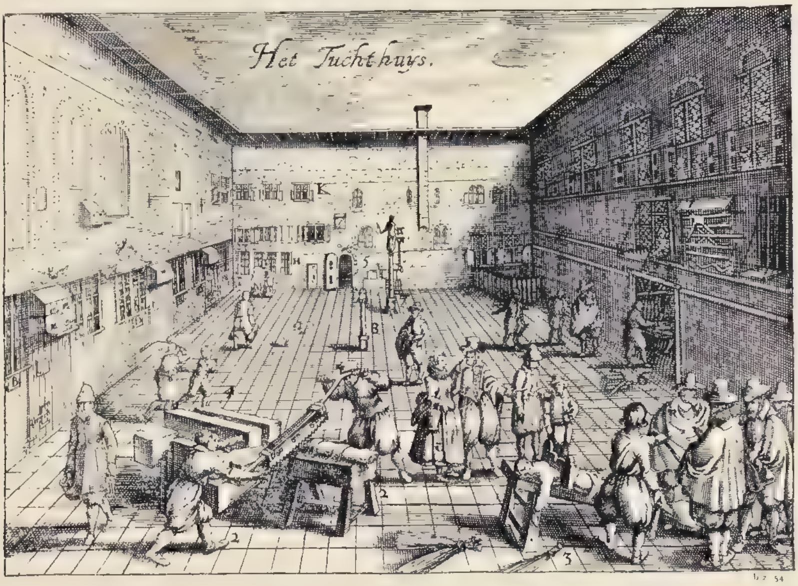

DE HANDBOOGSDOELEN [illegible] VAN DE ZIJDE VAN HET SINGEL

[illegible]

de richting naar 't Zuidwesten, bij het Schapenveld om. Dáár was in 1551 eene inrichting gemaakt om der toen kwijnende laken-industrie nieuw leven in te blazen. De stad bouwde op een rij achttien huisjes die tot lage huur aan de »vullers" (lakenvolders) werden afgestaan en liet een sloot met een houten bodem voorzien om tot »vullersgracht" te dienen; dit grachtje, dat parallel liep met den Heiligenweg, stond in verbinding met de dwarssloot die de tuinen der Doelens kruistte en kwam door het vullers-sluisje onder den muur in de stadsvest uit, naast den Voetboogsdoelen. Men schijnt echter op die aanmoediging der vollerij niet veel bezat. Bij de vergrooting der stad werden in 1601 muur en poort afgebroken. De gracht die de stadsvest verving beschreef, even als deze, een kwart-cirkelvormige bocht, waarmede ze aan het einde van de Kalverstraat den Amstel bereikte. Die bocht is door het later daarmede evenwijdig aanleggen der hoofdgrachten van groote beteekenis geworden voor den vorm van Amsterdam.

In het kwartcirkelvormig blok tusschen Heilige weg, Kalverstraat en Singel, lag in de zestiende eeuw, achter de huizen van eerstgemelde straten en van achteren strekkende tot aan de Stadsvest, het Clarissen-klooster, een der jongste kloosters

BINNENPLAATS VAN HET RASPHUIS

Gravure uit de *„Historie van de wonderlijcke mirakelen, die ghebeurt zijn en ghebeuren binnen Amsterdam in het Tuchthuys"* 1612

succes gehad te hebben, want in 1584 werden de huisjes door de stad voor *f* 5500 verkocht aan eene weldadige matrone, die ze aan de Huiszittenmeesters schonk om er voor niet arme vrouwen in te laten wonen. In 1649 werd alles opgeruimd, de sloten gedempt, de schietbanen der Doelens geamoveerd en over deze terreinen twee nieuwe straten van den Heiligenweg naar 't Spui aangelegd, de Voetboog- en Handboogstraat, bij welke gelegenheid het Roomsche Maagdenhuis opnieuw werd vergroot.

Waar de Heilige weg de stad verliet, was bij het bouwen van den stadsmuur een poort aangebracht, die echter geen torens of andere sieraden van Amsterdam, daar de zusters het pas in 1513 betrokken, niet dan na veel tegenwerking van de zijde der stads-regeering, die oordeelde dat er in Amsterdam reeds kloosters genoeg waren. Na de Hervorming werd het Clarissen-klooster opgeheven en tot andere doeleinden ingericht. In het Oostelijk deel van den tuin die aan de Zuidzijde lag, werd een kleine arbeiderswijk gebouwd, die door een poort toegang had tot het Singel (deze steegjes dragen thans nog den naam van het Klooster). Het aan de Westzijde gelegen hoofdgebouw van het klooster met zijn beide binnenplaatsen bestemde men in 1595 tot eene inrichting waarmede Amsterdam aan vele andere steden een goed voor-

beeld gaf, t. w. een bedelaarsgesticht. De welvaart van de stad en de goedhartigheid der inwoners, waarover de blijspeldichter Breero hen zoo scherp de les las in zijn Spaanschen Brabander, had de bedelarij zoodanig doen toenemen, dat, na een nauwkeurig onderzoek, het bijna ongeloofelijk aantal aan 't licht kwam van 3500 »ambachts-jongers en schamele jonge meyskens", waaronder zooveel bedelarij en boeverij voorkwam dat het onvermijdelijk was hieraan paal en perk te stellen. Met dit doel werd het Clarissen-klooster ingericht tot een tuchthuis, waarin de landloopers, bedelaars en ledig-gangers werden opgesloten en tot werken gedwongen. Hieraan knoopte zich vast de behoefte aan een bewaarplaats van dieven en andere boosdoeners, die men voor eenige jaren onschadelijk moest maken. Vroeger werden ze eenvoudig opgehangen, doch sinds de Hervorming hadden de rechters daartegen wel eenig gemoedsbezwaar. 1)

HET AALMOEZENIERSHUIS OP HET SINGEL, LATER DE LATIJNSCHE SCHOOL
Gravure van omstreeks 1660

Een en ander gaf aanleiding tot het oprichten van de Tuchthuizen, waarvan wij thans het mannen-tuchthuis of Rasphuis voor ons zien. 't Kreeg dien laatsten naam naar den arbeid dien de tuchtelingen er moesten verrichten, te weten (nadat men het eerst met het trijpmaken had beproefd) het zagen en raspen van 't harde Brazielhout, terwijl de jonge knapen op de zolders aan 't bombazijn weven werden gezet. Strenge tucht werd hier gehandhaafd; lastige sujetten kregen boeien aan de voeten; ongehoorzamen of luiaards werden »dapper gegeeseld", gebonden op een bank, met het hoofd in een houten juk, of aan een, voor dit doel bijna al te fraai bewerkte, pilaar, op welks top een beeld van de geblinddoekte gerechtigheid prijkte, met weegschaal en zwaard. Er was ook een school, waar men vooral aan de jongeren door onderwijs en Bijbellezing betere beginselen trachtte in te prenten. De gevangenen sliepen met hun vieren in een hok en de kost was zeer goed.

De inrichting voldeed buitengewoon; zij trok ook buitenslands de aandacht, en de Amsterdammers waren er trotsch op. In 't Clarissen-klooster, zoo schertsten ze, is nu een nieuwe Heilige opgetreden, 't is »Sint Raspinus", die daar dagelijks mirakelen doet, want de bedelaars, die zich als kreupelen, stommen of blinden voordeden, werden hier gezond gemaakt. Men zag dan ook hun krukken, stelten en nagemaakte verminkte lichaamsdeelen als zegeteekenen hangen aan de muren van de binnenplaats.

Een meer achterwaarts gelegen vleugel herbergde sinds 1603 deugnieten van een ander soort; hier was namelijk het »Separate Tuchthuis" of Verbeterhuis, waarin de weelderige zoons van degelijke ouders werden bewaard en door onthouding »getemd".

De ingang van het Rasphuis was op den Heiligenweg; naar de loffelijke gewoonte dier tijden, door een fraai versierde poort. Op de fries ziet men een met verfhout beladen wagen, getrokken door wilde dieren, wegkrimpende onder den fellen zweepslag van den tuchtmeester die den wagen voert en, volgens de Latijnsche spreuk er onder, »temt 't geen elk vreest". Boven op de poort werd in de tweede helft der zeventiende eeuw nog een fraaie groep levensgroote beelden geplaatst: de stedemaagd, twee tuchtelingen aan ketens houdende. De binnenste poort is versierd met een groep van twee mannen met raspen bezig. Deze poort voert naar de kleine binnenplaats, waaraan het nieuw gebouwde regenten-huis staat en vanwaar men door een hek op de groote plaats komt, die door de oude kloosterge-

1) C. Pz. Hooft, bij Wagenaar, Amsterdam, I 413.

bouwen wordt omringd, waarvan het westelijke nog het klokketorentje van de kapel vertoont. —

Men was nu wel het ergste bedelpak van de straat kwijt, maar de behoeften der arme huisgezinnen werden er niet minder om. Dit gaf aan de onvermoeide liefdadigheid der Amsterdammers aanleiding om in 1613 naast het Rasphuis een nieuwe stichting te doen verrijzen: het Aalmoezeniershuis. Daar de administratie der Huiszitten-armen hare eigen fondsen had en alleen aan burgers winterbedeeling verstrekte, oordeelde de Stedelijke Regeering nog eene inrichting te behoeven, die ook des zomers aalmoezen uitdeelde, die zorg droeg voor de vondelingen en voor de weeskinderen die op 't Burger-Weeshuis geen recht hadden, en die ook een teerpenning verstrekte aan arme vreemdelingen bij hun vertrek. Want men had bevonden dat van de 1600 arme gezinnen aan de Nieuwe Zijde van de stad wel zeven achtste vreemdelingen waren: »Francoysen, Walen, Brabanders, Vlaminghen, Vriesen, Eemdenaars, Enghelsche, Westphaelsche, Ditmarse, Eydersteetse, en andere wtlandische natiën". 1)

Voor deze nieuwe armenbedeeling zonder aanzien des persoons werden in 1613 zes Aalmoezeniers aangesteld en een gesticht gebouwd achter het Rasphuis, in het westelijk deel van den Clarissen kloostertuin aan de nieuwe Singelgracht. Onze stad werd er alweder een mooi geveltje rijker door 2) en Warner van den Valckert 3) zorgde voor de versiering met kleur-volle schilderijen, die nu wij

DE OUDE REGULIERSPOORT VAN BUITEN, OMSTREEKS 1600

Ets door S. Frisius

1) Pontanus, Hist. Beschr. van Amst., vertaald door Montanus, blz. 130.

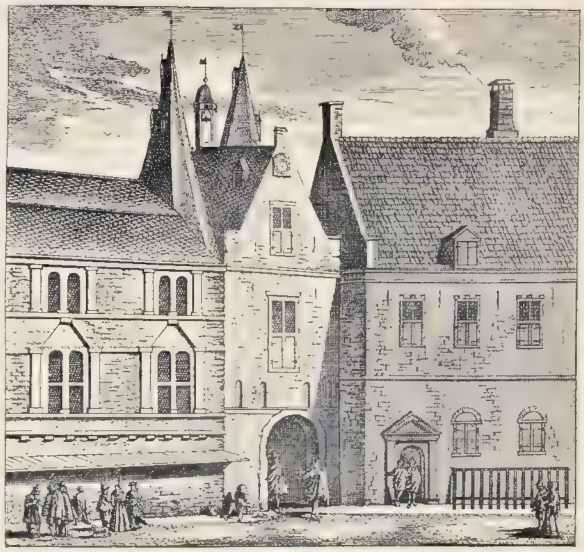
2) Toen in 1666 de Latijnsche School hier gevestigd werd, bouwde men een vleugel aan in denzelfden stijl, doch zonder topgevel. In dien vleugel bleef de poort, welke tentijde der Aalmoezeniers op dien plek in een blinden muur stond. Dat de Nieuwe Zijds Schoolpoort hier zou zijn overgebracht is een vergissing van Commelin, door anderen nageschreven. Het is nog de oude poort met het oude wapen, maar het opschrift »D'Aelmoeseniers" is vervangen door de Latijnsche spreuken van de schoolpoort.

3) Althans volgens den Catal. van 't Rijks-Museum, N°. 1463—67.

dit schrijven in een der eerezalen van het Rijks-Museum hangen.

Op de kade vóór 't Aalmoezeniershuis is 't al leven en beweging. Daar toch is het Leidsche, het Goudsche en het Utrechtsche veer en bij het drukke verkeer met die steden (naar Utrecht vaart zelfs driemaal daags een schuit af), houdt het lossen en laden, het aan boord gaan en aan wal stappen den ganschen dag niet op. Geen wonder dat het niet ontbreekt aan herbergen. Een der laatste huizen aan de Kalverstraat-zijde is een groote, fraaie kaatsbaan.

En zoo naderen wij de plaats van de oude Reguliers-poort, nog een overblijfsel van de stads-bevestiging in 1482 tot stand gebracht. Deze poort, aan 't einde der Kalverstraat, was een flink hoog gebouw met een wachtkamer boven den doorgang en twee, van onderen ronde, van boven zeshoekige zijtorens, met zeskante leijen spitsen. Zij stond op korten afstand van den Amstel, waar de stadsmuur in een lageren toren, Leeuwenburg genoemd, eindigde. In de vest vóór dat stukje muur was het stads-zwanenhok en voor de poort lag een ophaalbrug met een hek tot afsluiting.

DE REGULIERSPOORT VAN BINNEN, VÓÓR DEN BRAND; MET HET GLASHUIS EN HET WACHTHUIS

Gravure door J. Gerce

In 1601 verscheen, met de vergrooting van de stad, een nieuwe Regulierspoort een eind wegs meer Zuidwaarts. Maar de oude bleef in wezen met het stuk muur tusschen de poort en den Amstel, en tegen dien muur werd door Abr. van Tongerloo een glasblazerij opgericht. Aan de andere zijde van de poort werd de muur afgebroken en in 1617 een stedelijk schutterswachthuis gebouwd, welks bovenverdieping voor gildekamer van de mandemakers en andere ambachten diende. Het volgende jaar echter werd de glasblazerij en een deel van de poort door brand vernield. Dit gat aanleiding tot het verder afbreken van de poort, met uitzondering van het voetstuk van den Westelijken hoektoren, waarop een nieuwe toren verrees, door Hendrik de Keyser ontworpen en met zijn opengewerkt bovenstuk, waarin een welluidend klokkespel hangt, een sieraad van onze stad en een fraai geheel uitmakend met het wachthuis, dat eerst in later tijd door allerlei ombouwsels werd misvormd en ontsierd. Later werd ook de ophaalbrug in een steenen sluis met drie bogen veranderd. Het terrein tusschen de oude poort en den Amstel, waar de glasblazerij had gestaan, werd voor *f* 8000 gekocht door een uitgeweken Engelschman John Jorden, die hier ter stede een branderij bezat, en hij liet er een vijftal vriendelijke huizen zetten, die lang zijn bekend geweest onder den naam van de Engelsche huizen. Zij kwamen achter aan 't water uit en vóór aan het pleintje, dat in den tijd waarvan wij schrijven nog als ossenmarkt dienst deed, maar later meer speciaal voor de schapen bleef gereserveerd en na de verplaatsing der veemarkt in 1629 den naam van Schapenplein behield.

Van dit pleintje voert een lange brug op houten jukken, van ouds de Roobrug genaamd, naar het Rondeel: het vestingwerk dat aan den rechteroever den Amstel beschermde, waar die zijn intrede deed in Amsterdam en dat óók bij de uitlegging van de stad in wezen gebleven is. Het is een geweldig stuk metselwerk, aan de stadszijde in de rooilijn, naar buiten een halfcirkel vormende; in het gebouw woont Pieter Vinck, de »stadsbusmeester" (opzichter van het geschut). Het vestingwerk, waarin een soort kazematten schijnt geweest te zijn, was van buiten met schietgaten voorzien. Aan den waterkant heeft de goedhartige

[illegible]

HET RONDEEL

[illegible]

zin der Amsterdammers den grimmigen citadel door groen loof een vriendelijk aanzien gegeven; want aan den voet op den oeverzoom zijn boompjes geplant, die zorgvuldige handen langs latten omhoog leiden.

Deze antikiteit heeft echter den langsten tijd hier gestaan. In 1630 werd de romp door de stad verkocht en werden burgerhuizen in fraaien oud-Hollandschen stijl hier opgericht. Een groote gevelsteen hield in het hoekhuis de herinnering levendig aan het oude »Rondeel", waarvan de naam bewaard bleef in het later daar gestichte Hotel.

DE REGULIERS- OF MUNT-TOREN MET HET WACHTHUIS, IN 1663
Ets door J. van Meurs

WATERFEEST OP HET ROKIN, TER EERE VAN MARIA DE MEDICIS, 1638

blz 60

JAN VANDE VELDE fec

Wij volgen nu in noordelijke richting den Amstel die zijn trage golfjes Damwaarts spoelt. Maar hij is vrij wat ingekort en door aanplemping versmald, zoodat hij tot een gewone stadsgracht is geworden, waarvan de naam nog afkomstig is »uit der stede eerst begin", toen de woonplaats der burgers, die aan den Amstel ten Zuiden van den Dam zich vestigden nog kon worden aangeduid als »een eindweegs het *rak in*". 1)

Aan den rechteroever zien wij eerst den Stadstimmertuin, die spoedig voor woonhuizen zal plaats maken, en zijn aardige poortjes afstaan aan het Burgerweeshuis en het Athenaeum; iets verder is de Turfmarkt, waar het grimmelt van schepen, die de kostelijke brandstof uit de Hollandsche en Stichtsche veenen aanvoeren. Aan den linkeroever (waar, dicht bij de Schapenmarkt, in »het Boompje", de Minderbroeders of Franciscanen onder oogluiking der regeering Roomsche godsdienst-oefening houden) is de wijk der olieslagerijen, terwijl men achter de huizen nog overblijfsels vindt van het St. Joris-hof, waarnaar ook nog een paar stegen genoemd zijn die naar de Kalverstraat voeren.

Het St. Joris-hof was een middeneeuwsch gasthuis, in der tijd buiten de stad opgericht, en dat vooral tot opname der melaatschen of leprozen was bestemd. Later had men die naar 't meer afgelegen St. Anthonie-gasthuis verwezen en in het St. Jorishof oude lieden als proveniers in de kost genomen. Maar na de Hervorming werden deze naar 't St. -Paulus-klooster overgebracht en de gebouwen van 't St. Jorishof aan burgers tot bewoning verkocht, behalve de kapel die, zooals wij boven vermeld hebben, tot »kistemakers-pand" werd ingericht.

Aan deze zijde van 't Rokin zijn nog enkele houten gevels, maar daartusschen prijken ook verscheiden steenen gebouwen met rijke renaissance ornamenten; vooral munt daaronder uit het, reeds in 1549 gebouwde, »Gulde Vlies", waar thans de eerzame juffer Meinou Jans in vrede haar dagen eindigt, en het hooge en diepe hoekhuis van het Spui,

---

1) In de 16e eeuw noemde men de gracht tot aan de Nieuwe Zijdskapel nog de Amstel en alleen het gedeelte tusschen de Kapel en de Beurs het Rokin.

over welk grachtje een houten bruggetje de twee deelen van de kade verbindt.

Iets verder ligt vóór de Taksteeg, dwars over den Amstel, de Langebrug.

Tegenover 't Spui vormt de Amstel, die bij de Langebrug aanmerkelijk smaller wordt, een breede waterkom, waarin de Grimburgwal uitkomt. Door ruimte en schoone omgeving is die watervlakte uitnemend geschikt voor een waterfeest, zoo als er in 1638 zal gegeven worden, als de fransche koningin-weduwe Maria de Medicis Amsterdam bezoekt en de stadsregeering, in opgewondenheid over de eer die aan hare veste te beurt valt, de schitterendste en origineelste vertooning bedenkt, door op een geïmproviseerd eilandje (»een ander Delos") een tooneel voor allegorische voorstellingen op te slaan en der vorstin als loge een staatsie-sloep aan te bieden, omstuwd door andere sloepen, waarin haar gastheeren zitten of waaruit vroolijk de klaroen geblazen wordt. Neptunus, in de schelpkoets met zeepaarden bespannen, en gevolgd door de stedemaagd, en Mercurius in het met najaden omgeven Amsterdamsche koggeschip, zal haar dan tegemoet komen varen, terwijl de gansche bevolking der stad zich bij dit schouwspel rondom op bruggen en kaden, op luifels en daken, aan de vensters en in de boomen verdringt, zoodat de koningin uitroept dat ze nooit, zelfs niet te Parijs, zooveel menschen bij elkander heeft gezien.

Voorbij de Langebrug krijgen wij van verre de Beurs in 't oog; maar onze aandacht wordt nog afgetrokken door de drukte van het Rotterdammer-, Delfsche- en Haagsche veer, ter plaatse, waar het koor van de Nieuwe-Zijds-Kapel, de voormalige Heilige Stede, tot kort aan 't Rokin dringt en waar een laag gebouw, voor burgerwoningen ingericht, een toegangsportaal naar die kerk bezit. En ook door menigen fraaien gevel, want oude huizen vindt men hier niet, daar de kade pas van betrekkelijk jonge dagteekening is: van de Watersteeg tot aan de Gapersteeg was vroeger geen kade: de Kapel, het voormalige Burgerweeshuis, de brouwerij het Duifje en de achterhuizen van vele perceelen aan de Kalverstraat kwamen achter aan 't water uit, totdat in 1559 de regeering besloot ook hier een »burchwal" aan te leggen.

Van nog meer beteekenis voor de verfraaiing van 't Rokin was het besluit van 28 April 1607, toen de Vroedschap — een einde makende aan het gekijf tusschen Oude en Nieuwe Zijde over de plaats waar het Beursgebouw zou opgericht worden — besliste dat het juist op de grens der twee stadsgedeelten zou verrijzen aan het Noordeinde van 't Rokin: aan de binnenzijde van den Dam, die oorsprong en naamgever der koopstad was geweest. En niet minder glans schonk aan 't Rokin de gulle vroedschaps-resolutie, die vrijheid gaf om bij den bouw van die vergaderplaats der kooplieden „niet op een cleyntje te zien".

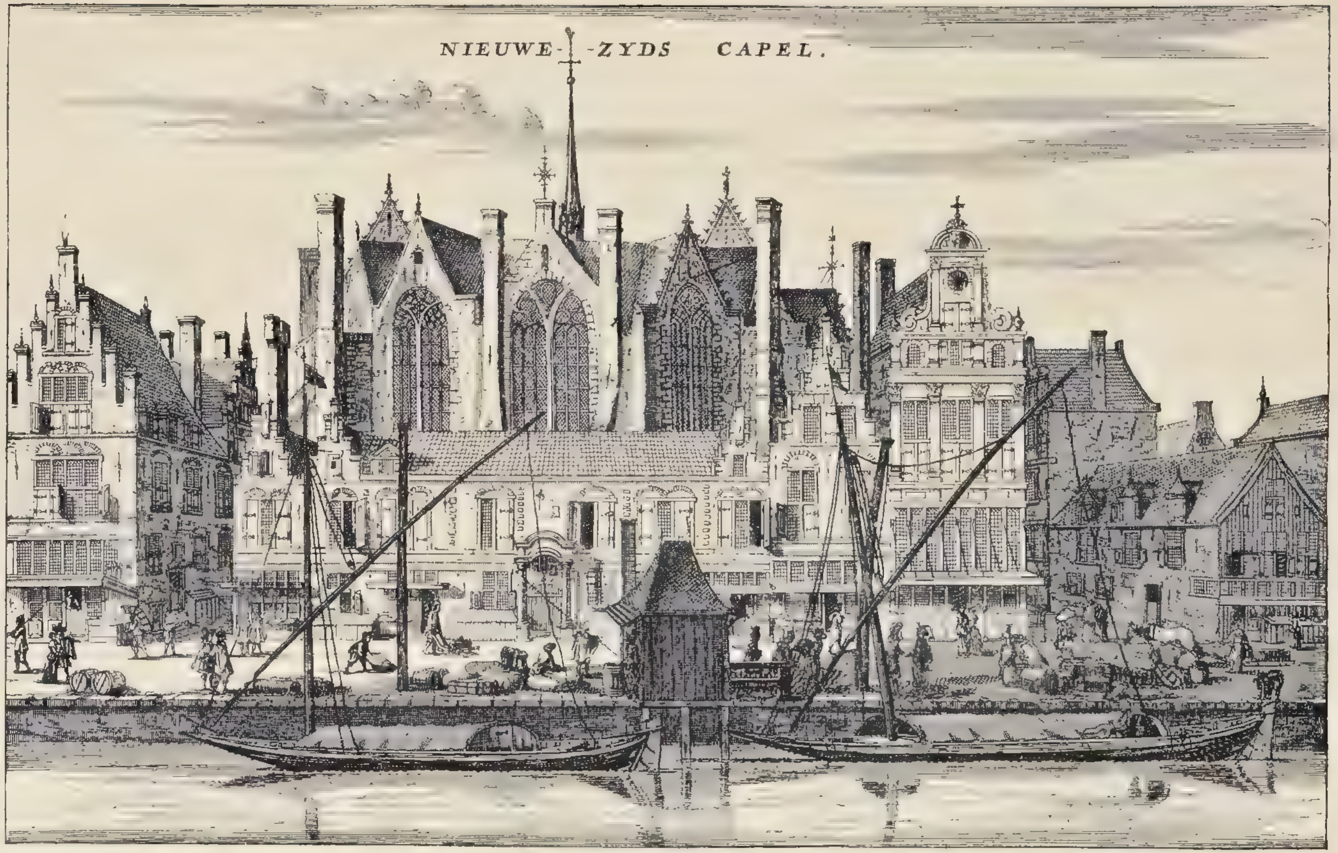
Toen toog Hendrik de Keyser aan 't werk en sloeg over 't water een gewelf, waar de Amstelvloed onder heenstroomde door vijf bogen, waarvan de middelste hoog genoeg was om ook tot doorvaart te dienen. Het verhoogde plein op die reuzenbrug werd bestraat en omgeven aan de vier zijden met een rondbogen-gaanderij, rustende op veertig kolommen van blauw arduin; met den buitenmuur droeg die arcade een bovenbouw, »het pand boven de beurs", die naar buiten een blinden muur, doch van binnen een sierlijke rij nissen en pilasters vertoonde, wier blauw arduin het schilderachtigste effect maakte tusschen de roode gebakken steen waarvan de muren waren opgetrokken. Boven de kroonlijst zag men het, met tal van venstertjes voorziene, dak, hetwelk, van boven plat, een wandeling vergunde, waarbij men op 't gewoel op de beursplaats kon nederzien. In elk der korte zijden van 't langwerpig vierkant van den bogengang was een uitgang, van waar men aan beide zijden langs een hellend vlak naar de twee kaden van 't Rokin afdaalde. Aan de Zuidzij werd de uitgang geflankeerd door twee vooruitspringende hoekgebouwen, welker benedenverdiepingen winkels herbergden, en het Oostelijkste dier hoekgebouwen droeg een, beneden vierkanten, boven achtkanten, toren, die met zijn balustrade, zijn obeliskjes, zijn peervormige knop en zijn wijzerplaten vroolijk in de lucht opschoot, aan het geheel alle eentonigheid en logheid benemend, vooral door de geniale greep om den toren niet in 't juiste midden maar aan de binnenzijde van een der hoekgebouwen te plaatsen. Wapens en beelden aan de ingangsbogen en op de balustrade van de brug droegen het hunne tot versiering bij.

Dat de doorvaart spoedig werd afgesloten, toen men op de gedachte kwam dat die de Beurs onveilig maakte, weet ieder uit de onbewezen, maar niet onmogelijke, legende van het door den burgerweesjongen ontdekte buskruid-verraad.

En zoo woelde daar dan, sints den 1 Aug. 1613, dag aan dag, tusschen twaalf en twee ure de menigte dooreen: de rijke koopman die »de welvaart binnensleept met volgeladen kielen" en de arme tobber die vergeefs een klein scherfje zoekt machtig te worden van 't wereldsch goed dat de fortuin in 't blinde, zooals men meent, te grabbel gooit — de handige makelaar met zijn radde tong en de stijve boekhouder met zijn effen tronie — de schipper met het gelaat gebruind in de tropische zon en de winkelier uitgedroogd achter zijn toonbank — de

Ets door Reinier Zeeman, omstreeks 1645

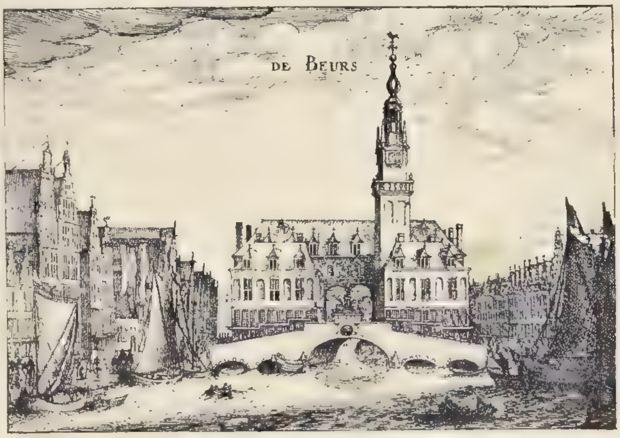

DE NIEUWE-ZIJDS KAPEL, VAN HET ROKIN GEZIEN

[illegible]

Amsterdammer, zelfbewust, en fier op zijn kapitaal en zijn crediet, en de buitenlander verbaasd over den ontzaggelijken omvang der zaken die hier dagelijks worden afgedaan — de parvenu, wiens koopgeluk met nijdige oogen wordt aangezien, en de bankroetier, die door onbeschaamdheid de ergernis opwekt van elk die hem kent; — daar treft men Portugeezen aan en Armeniers, Moscoviten en Italianen, Engelschen en Walen, — daar gonst het, als in een bijenkorf, van praatjes over de nieuwtjes van den dag en over de tijdingen uit de zee, van handels-transacties en wissel-affaires, van vrachtafsluitingen en assurantie-contracten, — daar wordt potasch en wol verkocht, en tabak en olijfolie, en bont en zeep, en rijst en teer, en gember en stokvisch, en zijde en chocolaad, en marmer en leder, en wijn en papier....

Het begint ons te duizelen en wij ontvlieden het gewoel door de breede trappen te bestijgen naar het »pand boven de beurs". Daar wacht ons opnieuw een levendig tooneeltje. Er staan daar een honderdtal winkels of kasjes, welker huur aan de stad een aardige rente opbrengt van het voor de Beurs besteede kapitaal 1) en die te zamen vormen wat men later een bazar of winkelpassage zoude noemen, waar de deftige burgerij allerlei fijne artikelen kan te koop vinden. Wij zien hier uitgestald byouteriën, goud- en zilverwerk, hoeden, handschoenen, fijne geweven stoffen, borduurwerk, laken, zijde, tapijten, goudleer, kopergravures, speelkaarten, glaswerk, kramerijen en wat niet al.

DE BEURS VAN HET ROKIN GEZIEN

Ets door Cl. Jsz. Visscher

En de winkeliers die hier uitstallen zijn niet de eenige, wien het Beursgebouw een welkome gelegenheid geeft om in 't hartje van de stad een plekje te vinden waar ze hun waren aan den man kunnen brengen. Want als we weder naar beneden gaan en de Beurs van buiten omloopen dan bemerken wij dat niet alleen b o v e n de Beursgaanderij, maar ook daar o n d e r winkeltjes zijn gevestigd. De laatstgemelden liggen, doordien het binnenplein van de Beurs zooveel hooger is dan de straat daaromheen, met de straat gelijkvloers en hebben het front naar de buitenzijde van het gebouw. Zij vormen met de winkels in de hoekgebouwen een zesentwintig-tal en huisvesten veel winkeliers in kantoorbehoeften en boekverkoopers (waaronder Breeroos uitgever, Cornelis Lodewijksz. v. d. Plasse). In de huizen die de Beurs omringen zijn verschillende gelegenheden om den dorstige te verkwikken, en straat en stoepen krioelen van nieuwtjesjagers, kramers, venters, geldwisselaars, beunhazen, gelukzoekers en scharrelaars van allerlei aard. Zelfs honden en katten, ja pauwen en papegaaien worden bij het afgaan der Beurs aan de bezoekers te koop geboden. 1)

Langs de Beurs loopt de Beurssteeg naar den Dam. Dit straatje, waarin vroeger de sleepers hun stal hadden, is bij het bouwen van de Beurs aan beide zijden met een rij huizen bezet, die, uit één hand gebouwd, een rij van pittoreske gevels vertoonen van flinke teekening, rijk met zandsteen-ornamenten versierd en ten deele voorbestemd om nog de negentiende eeuw te beleven.

Het hoekhuis rechts heette vroeger »de witte leeuw". »De roode leeuw" had men eenige huizen verder naar de Kalverstraat toe. Het steegje dat van hier met een elleboog naar 't Rokin terug loopt droeg den naam naar dien »rooden leeuw".

Van deze zijde hebben wij 's Maandags het beste gezicht op de boter- en kaasmarkt, die op dien dag nog altijd het reeds zoo drukke Damplein ten eenenmale verspert en het fraaie cirkelvormige ingelegde plaveisel onzichtbaar maakt, dat het middenpunt van de »Plaats" versiert. »Hier komt allerhande boter

1) De verhuring, die bij de drie jaar gebeurde, leverde soms meer dan ƒ 6000 op (de Roever, Uit onze oude Amstelstad (I) 55).

1) Le Long, Koophandel van Amsterdam I. 60.

uit alle gewesten", »doch elk staet op sijn gesette plaats, de Hollantsche Boter heeft zijn eygen plaats, en soo heeft de Kuynder, Vriesche en Groninger, en de anderen, haer besondere plaetsen; soo is 't ook met de kasen, de Edammer en Goutsche kaas hebben elk haer besondere plaetsen" 1). Ook eieren en spek mochten op de markt verkocht worden. 't Laatste echter niet anders dan bij groote partijen, gelijk ook de boter bij niet minder dan een vaatje mocht worden verkocht en de kaas niet mocht worden aangesneden. De waag was bij de hand, »zeer gerieflijk om voort alles te wegen" 1).

Behalve winkeliers in zuivel-producten wonen aan de Zuidzijde van het Damplein en in de straat die over 't gewelf van de Damsluis gaat en die de Middel- of Vijgendam wordt genoemd, veel boekverkoopers. De grootste uitgever is thans wel Judocus Hondius, die zijn winkel uit »de wakkere hond" in de Kalverstraat hierheen heeft overgebracht. Later woonden er ook Marcus Doornik en de firma de Wees, die de gezochte »putjes-uitgaven" van Vondels werken bezorgde. Even voor het huis »de Pot", dat het jaartal 1566 in den gevel draagt, komt men aan een laag gebouw, waarin een (in wezen gebleven) poortje dat toegang geeft tot de achterzijde van de Beurs (waarbij in 1635 het Hamburger posthuis werd gebouwd) en tot de Oostelijke kade van het Rokin. Tegenover dit poortje en in denzelfden stijl zijn de beide poortjes, die toegang geven tot de Vischmarkt. Iets verder trekt het hoekhuis van de Warmoesstraat onze aandacht, het huis Ruytenburch, waaruit waarschijnlijk de familie afkomstig was, wier hoofd door Rembrandt op zijn schuttersstuk vereeuwigd is in het gele gewaad.

Maar wij hebben de Warmoesstraat reeds bezocht en gaan dus rechtsom de Nes in. Die woorden hadden in 1625 wel niet de beteekenis, waarin menigeen mijner lezers ze wel eens heeft gebruikt, maar toch was reeds toen de Nes een straat aan weelde en zingenot gewijd. Aan de oogenlust werd hier geofferd bij de zilversmids, hoedemakers, linnenkoopers en kantenkramers, wier winkels niet slechts, maar wier zolders zelfs »vermast waren met allerlei kostelijkheid". En de smulpaperij had haar tempels opgeslagen in de vele gaarkeukens en bij de menigte pastei- en banketbakkers die men hier vond, gelijk mede in de aangrenzende straten: de latere Hermieten-steeg, die in de zestiende eeuw de Begijnen-koek-steeg heette, en de Pieter Jacobstraat.

Op den Noordhoek van laatstgemelde straat moeten wij even stilstaan. Daar toch vinden wij een groote herberg, vroeger »de Prins" genaamd, maar die de, voor een jaar of vijf overleden, eigenaar verdoopt heeft in »de zwarte hond", naar het huis waarin hij in 1566 op den Zeedijk was geboren. Want hij was een Amsterdamsche jongen onze Jochem Hendriksz., die al vroeg het zeegat uitging en, na veel rondzwervens en allerlei avonturen, het gebracht had tot »capiteyn op een schip van oorloge" en sinds 1596 getrouwd was met Lysbeth Jacobs, de zuster van den bakker op den hoek van de Drie Koningstraat. Haar vader was uit Kampen hier komen wonen en droeg bij toeval den, ook te Amsterdam bij een burgemeesterlijk geslacht voorkomenden, familienaam van »Bas".

En — terwijl de zeeheld, langzamerhand tot Luitenant-Admiraal opgeklommen, telkens en telkens weder zijn tochten ondernam om den koopvaarders tot beschermend geleide te strekken, de Duinkerker kapers te tuchtigen of den trotschen Spanjaard uit zee te jagen — hield Lijsbeth haar herberg in eere en wist die een zoo goeden naam te doen verwerven dat ze in 't vertrouwen kwam bij de Burgemeesters, die dikwijls een gelegenheid noodig hadden om hooge gasten, welke de stad met een bezoek vereerden, op hun kosten te huisvesten. Zoo genoot dan »de Prins" in de Nes in 1608 de eer den lateren Stadhouder Frederik Hendrik te herbergen, zoo logeerde er in datzelfde jaar op stadskosten de gezant van Perzië. En zoo bleef het na 1615, toen »de Prins" »de Zwarte hond" werd, en ook na 1627, toen de hospes-admiraal het hoofd had ter ruste gelegd, maar de weduwe nog steeds de zaak voortzette. Zoo noodig had zij een steun aan haar schoonzoon, den Voetboogdoelen-kastelein, Maarten Ray. Maar toen deze in 1632 overleden was, gelijk zijn vrouw in 1631, trok ze zich met haar kleinkinderen terug op de Oude Schans 1).

Eerst toen had de vlijtige vrouw den tijd om te zitten voor haar portret, 't welk tegenover dat van haar overleden echtgenoot moest hangen.

En gelukkig mogen wij ons prijzen, dat zij er niet vroeger den tijd voor had kunnen vinden; want nu werd het werk toevertrouwd aan den jongen Leidschen schilder, die zich sinds kort te Amsterdam gevestigd had en er werd een meesterstuk geschapen, dat een onuitwischbaren indruk achterlaat op ieder, wien het vergund was in ons Rijks-Museum Rembrandts portret van Elisabeth Bas te zien en de eerbiedwaardige gelaatstrekken te bewonderen van de deftige matrone, die met zoo rustigen en tevens helderen blik aan haar levensavond terugziet op een niet verbeuzeld leven.

2) Fokkens, Beschrijvinge van Amstelredam, blz. 296.

1) Deze bizonderheden aangaande de familie Zwartenhondt, zijn ontleend aan den verdienstelijken arbeid van den Heer J. G. Frederiks, gepubliceerd in het Amst. Jaarboekje. 1e Jaarg. 1888, blz. 56 en verv.

DE BEURS, BIJ VOGELVLUCHT GEZIEN

Ets door Cl. Jsz. Visscher, 1612

DE BEURS VAN BINNEN

Gravure door Boetius Adam Bolswert omstreeks 1610 — (Verzameling R. W. P. de Vries)

Toen Swartenhondt in de Prins kwam, woonde, aan dezelfde zij van de Nes, op den hoek van 't Vischpleintje, in 't huis waar Brederode uithing, de schoenmaker, wiens zoon Gerbrand in zijn geestige en levendige blijspelen de dichter is geworden van 't Amsterdamsche volksleven, dat hij schilderde met een plasticiteit als niemand vóór of na hem. Vraagt ge in welk milieu hij zich heeft gevormd, wáár zijn talent werd ontwikkeld en wáár het werd gekuischt? wáár hij zoo smakelijk visch- en vleeschmarkt leerde beschrijven, en wáár hij aan de mededeeling zijner realistische opmerkingsgave vorm en maat leerde geven? ga slechts weinige voetstappen verder. Daar staan de beide Vleeschhallen, de groote en de kleine: het voormalige St. Pieterskerkje en de gewezen kloosterkapel van St. Margriet 1) en, tusschen die beiden, op het gewezene Pieters-kerkhof, de overdekte banken bestemd, hier voor de vogels, hazen en konijnen, ginds voor de afval, het nuchter-kalfsvleesch, de beuling, pens, lever, worst en spek, en daarachter op den Voorburgwal de wortelmarkt, waar de wijven ook met rapen, kool en warmoesgroenten zitten.

DE VLEESCH-HALLEN EN DE „PENS-MARKT" IN DE NES,
Ets door Cl. Jsz. Visscher omstreeks 1618

En nu naar boven! op de kamer boven de Kleine Hal. Wel zullen wij er den geestigen, ronden jonkman zelf niet meer zien — wel zullen wij den gullen schaterlach niet meer hooren die er daverde als zijn kluchten werden opgevoerd — wel is de glans der »Oude Kamer" gedaald, sints Coster de »Akademie" heeft opgericht en concurrentiegeest spelers en publiek beide weglokt, maar toch willen wij onze hulde brengen aan hen die »in liefde bloeiende" een kwart eeuw lang in dit onaanzienlijk lokaal het »egelantiertje" hadden verpleegd, rederijkende meest uit jok en spel, maar intusschen de moedertaal bevrijdend en zuiverend, en haar smedend en buigend, tot het zoo lenig en toch zoo krachtig wapen dat harten veroveren en ooren betooveren ging en een letterkunde scheppend, Hollandsch in merg en been, krachtig genoeg om opwaarts te steigeren tot in 't zwerk, innig genoeg om de diepste vezelen te roeren van 't gemoed. —

Die dwaze combinatie, in 't hartje van Amsterdam van een oude kloosterkerk, waarin beneden ossenvleesch werd verkocht en boven tragedies werden opgevoerd of kluchten gespeeld — zij heeft ons een Brederoo geschonken!

En alsof er nog niet genoeg contrasten waren om van de Kleine Vleesch-hal een Amsterdam in 't klein te maken, gaf de vermaarde schermmeester Thibout er aan Breeroo en zijn kameraden van de schutterij les in 't schermen, en was er zelfs een plaatsje in 't gebouw ingeruimd aan de wetenschap, en wel aan dien tak waarmede de Amsterdammers altijd het meest ingenomen zijn geweest, de medische wetenschap namelijk. »Op denselven oppersolder van St. Margriete" is nog »het Auditorie oft plaetse voor de Studenten van de Chirurgie in de welcke zij tot lessen, sectien ende andere

1) Onze anders zoo nauwkeurige plattegrond heeft hier een fout: De woorden „S. Pieters Kerc" staan gegraveerd op het dak van het gebouw van de kleine Hal, die vroeger de Kapel van het St. Margaretha-klooster was. De meer noordwaarts gelegen groote Hal was de voormalige St. Pieters-Kerk.

ghelycke oeffeninghen" op gezette dagen samenkomen om door een daartoe aangestelde medic. doctor onderwezen te worden. Dit duurde echter maar tot 1619, toen die »snijkamer" werd verplaatst naar de St. Anthonieswaag op de Nieuwmarkt. In 1639, nadat de rederijkers vertrokken waren, kwam het Chirurgijns-college terug; maar toen hun in 1690 de ruimte te klein werd, bouwde men voor hen een welingericht »Theatrum Anatomicum", wederom boven de St. Anthonies-waag. Ook werd in 1636 in de Kleine Hal de zetel gevestigd van het »Collegium Medicum", op raad van Dr. Tulp ingesteld, om toezicht te houden over de uitoefening der geneeskunst en op de apothekerswinkels, waarvoor toen het Dispensatorium of de Pharmocopaea Amstelaedamensis werd gedrukt.

Terwijl dit alles een plaats vond op de bovenverdieping van de Kleine Vleeschhal, stond ook die der Groote Hal — de voormalige St. Pieterskapel, welke naar de zijde van den Voorburgwal vergroot was — niet ledig, maar diende als gildekamer voor de bijeenkomsten der vleeschhouwers, sinds 1613 ook voor die der bontwerkers — en sinds 1621 der klein-kramers (grutters, komenijsen kaarsenwinkeliers), waarbij nog in 1660 de hoenderkoopers, in 1662 de boekverkoopers en in 1683 de aardewerk- en kruikenkoopers kwamen. Bovendien was er het kantoor van de keurmeesters van het vleesch: de vinders zooals men ze toen noemde. In 1644 werd de ingang van »die vinderskamer" met een in steen gebeeldhouwd »varkentje op de leer" versierd.

Van de vroegere geschiedenis van dit St. Pieterskerkje is niet veel anders bekend dan dat het in 1385 reeds bestond en waarschijnlijk door 't visschersgild was gesticht. Evenals aan het Lieve-Vrouwen-kerkje op den Nieuwendijk was er een ziekenhuis aan verbonden, »voor dien tijd een heerlijk gebouw" 1), met een eigen kapel. Het droeg den naam van St. Pieters-Gasthuis en strekte aan de overzij van de Nes of van het Gansoord, zooals toen dat deel der straat nog heette, zich uit tot aan het Rokin. Dadelijk na de Hervorming werd besloten tot verplaatsing van dit gesticht, waaraan groote uitbreiding werd gegeven. Het oude gasthuis in de Nes werd sedert tot burgerwoningen verbouwd en in 1584 een doorgang gemaakt van het Rokin door een straatje en verder onder de huizen door; de sluitsteen van 't gewelf van dit St. Pieters-poortje draagt nog dit jaartal en een sleutel, als attribuut van den Apostel. De St. Pieterspoort komt uit tegenover de vleeschmarkt tusschen de hallen.

1) Domselaar, Beschrijvinge van Amsterdam, II, 220.

Nadat die markt verloopen was heeft het pleintje tot kleine of Boerenvischmarkt gediend. Vroeger was deze meer Noordwaarts aan 't Rokin tegen de Beurs en de Dam-sluis, op de plaats die, vóór het stichten van de Beurs, toen er hier ook nog geen kade langs het Rokin was, de »Uytterse steyger" heette, als ligplaats der schuiten op Utrecht.

In de zestiende eeuw sloot zich aan het Gasthuis ten Zuiden het Cellebroeders-klooster aan, dat onder de bescherming van St. Alexius stond en zich aan de regelen van Augustinus hield. Het waren oorspronkelijk Broeders des Gemeenen levens, die zich aan de ziekenverpleging wijdden, vooral in tijden van pestziekte. Voor de pestzieken was aan de Zuidzijde van dit klooster een afzonderlijk gebouw ingericht.

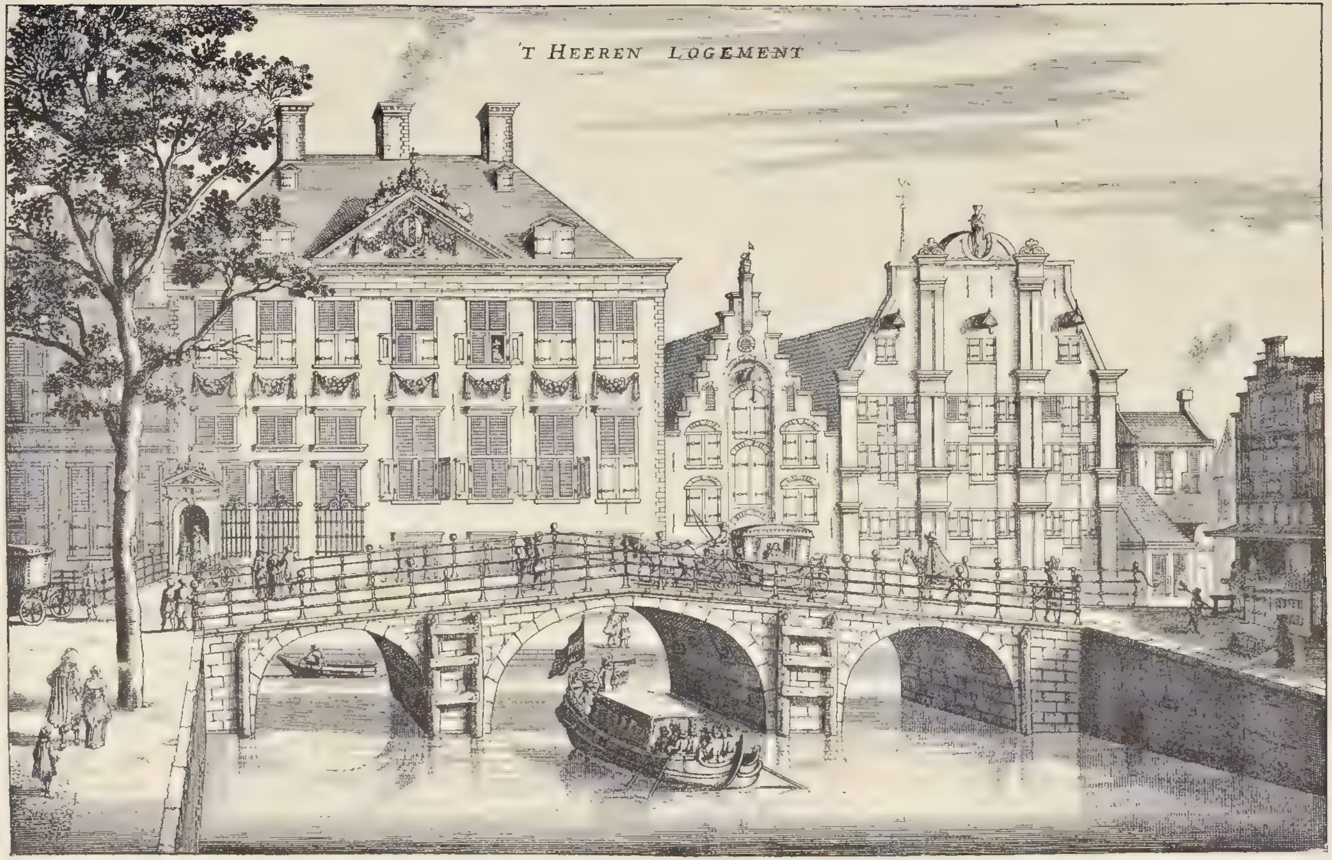
Ten Zuiden van dat Gasthuis en van het daartegenover gelegen Margaretha-klooster werd de Nes vroeger gesneden door een dwarsgracht of Spuisloot, die van de Voorburgwal naar 't Rokin liep. Die werd echter in de zestiende eeuw eerst versmald en aan het Westeinde overwelfd en later geheel gedempt. Van het daardoor verkregen terrein werd het gedeelte dat beoosten de Nes lag, afgestaan aan de Huiszitten-meesters der Oude Zijde, die er een huis bouwden voor hun uitdeelingen en tot berging van hun turf. Vijf en zestig jaar later kocht de stad voor een jaarlijksche rente van *f* 2000 dit gebouw terug en vestigde er de Bank van Leening, zooals nog blijkt uit het, door een aardige cartouche omgeven, opschrift op het gedenksteentje.

Wij zijn nu in de eigenlijke »Nes", een woord dat van ouds de algemeene beteekenis heeft van een laaggelegen, moerassig eiland in een rivier. Onze Nes heette eigenlijk de Grymmenesse, een naam die waarschijnlijk al ouder is dan de Amsteldam zelf. De lage grond weerhield de Amsterdammers niet om ook hier hun huizen te bouwen; toch ging de uitbreiding van het stadje naar 't Zuiden aan dezen oever niet zoo spoedig als aan de Nieuwe Zijde langs den Heiligen Weg. Dit gaf aanleiding dat in de Nes gemakkelijker terrein te bekomen was toen in 't laatst der veertiende eeuw de adem van de godsdienstige opwekking ook over Amsterdam kwam en de welsprekende Amsterdamsche priester Gijsbrecht Zael de Oude, de vriend van Geert Groote, als ideaal van het Christelijk leven de kloosterlijke afzondering predikte, althans het gemeenschappelijk samenleven, al bond men zich ook niet aan geloften en regels. Dat laatste viel echter niet in den smaak der hooge geestelijke overheid, zoodat ten slotte de meeste devote lieden eindigden met een kloosterregel aan te nemen, waartoe die der derde orde van St. Franciscus het meest geschikt scheen. Nadat op die

HET DAMPLEIN MET DE BOTER EN KAASMARKT

Gravure door Jan vande Velde?) naar een teekening van omstreeks 1570

HET OUDE-ZIJDS HEEREN-LOGEMENT EN DE S^T. PIETERS-PAKHUIZEN, OMSTREEKS 1663

[illegible]

wijze een paar kloosters, die wij later zullen ontmoeten, buiten de stad waren gesticht, ontstonden in de eerste jaren der vijftiende eeuw in de Nes het reeds genoemde Margaretha-klooster, tusschen de St. Pieters-kapel en het later gedempte Spui, het Maria Magdalena-klooster ten Zuiden van die sloot, het St. Barbara-klooster en het St. Clara-klooster, allen aan de Oostzijde van de Nes en het St. Maria-klooster, tusschen de Nes en het Rokin, bezuiden de plaats die later door de Cellebroeders werd ingenomen. Elk dier nonnen-kloosters had zijn eigen kapelletje, meestal met een klein klokketorentje op het dak. Na de Hervorming zijn die kloosters allen opgeheven; men gaf aan de laatste bewoonsters die nog over waren een jaargeld en verkocht de gebouwen voor burgerwoningen, hetgeen gemakkelijk ging, daar de meeste kloosters, zooals men uit de kaart van Cornelis Anthonisz. kan zien, uit een rij kleine huisjes bestonden, schoon door een gemeenschappelijken muur van de buitenwereld afgesloten. Van 't Maria-klooster diende de kerk in de eerste helft der zeventiende eeuw tot een Lakenhal, die later naar het »Pand boven de Beurs" werd verplaatst.

PLATTE GROND VAN HET OUDE-ZIJDS HEEREN-LOGEMENT
Teekening van Phil. Vingboons
(Verzameling Stads-Archief)

Blz. 78

Door een toeval is juist alleen van 't kleinste der nonnen-kloosters, dat van St. Barbara, de herinnering in een straat-naam in wezen gebleven. Op de gronden van het grootste, dat van St. Clara, vond in de zeventiende eeuw de suikerbakkersindustrie een plaats. De suikerbakker Pieter de Mayer liet in 1655 door Vingboons aan zijn fabriek een prachtig woonhuis bouwen op den Voorburgwal. Een dwarsstraatje door de oude plaats van het St. Clara-klooster aangelegd en hetwelk men Clara-dwarsstraat had willen noemen, kreeg van het volk den naam van 't »Gebed-zonder-end" (denkelijk naar een uithangbord aan een hoekhuis).

Dit straatje kwam uit op de korte dwarsgracht, die de stad in de veertiende eeuw aan de Zuidzij afsloot en waarvan aan den anderen Amstel-oever het Spui de voortzetting is. Dit gedeelte stadsvest werd later de Grimmenesse-burgwal. Een poort heeft hier nooit gestaan; want er was buiten den wal geen weg die ergens heen liep.

Het nog niet aan de stad getrokken deel der Grymmenesse, de »uyterste Nesse", kreeg eenige bebouwing in de eerste jaren der 15e eeuw, toen enkele »zusteren des gemeenen levens" zich daar vestigden in het huis Mariënveld, wat meer naar 't Oosten, en in 't huis ter Lelien aan den Amsteloever. Hare stichtingen breidden zich uit tot nonnenkloosters; de eerste waren reguliere kanonikessen van de orde van St. Augustinus en werden in de wandeling »de Oude nonnen" genoemd, — de andere hielden zich aan den derden regel van St. Franciscus en kregen den naam van »Nieuwe nonnen". Een sloot, die eerst na vier eeuwen is gedempt, vormde de grens tusschen de beide kloosters.

Achter die kloosters om werd in 1482 de nieuwe stadsmuur gebouwd en het terrein dat zij nog overgelaten hadden, kwam in gebruik deels voor burgerwoningen, deels voor den Kloveniersdoelen, deels voor de »Scaffery" (stads-timmertuin), die eerst tegenover het eind van den Voorburgwal was, maar toen naar den hoek bij 't Rondeel werd verplaatst. Dit was in 1546 en in 1547—49 werd de Grimburgwal door een sluis van den Amstel afgesloten en boven die sluis, recht voor de Nes, een hoog gewelfde brug gebouwd, waarover men van de Nes de nieuwe kade langs den Amstel bereikte, die aan de turfmarkt werd toegewezen. Aan weerszijde van de

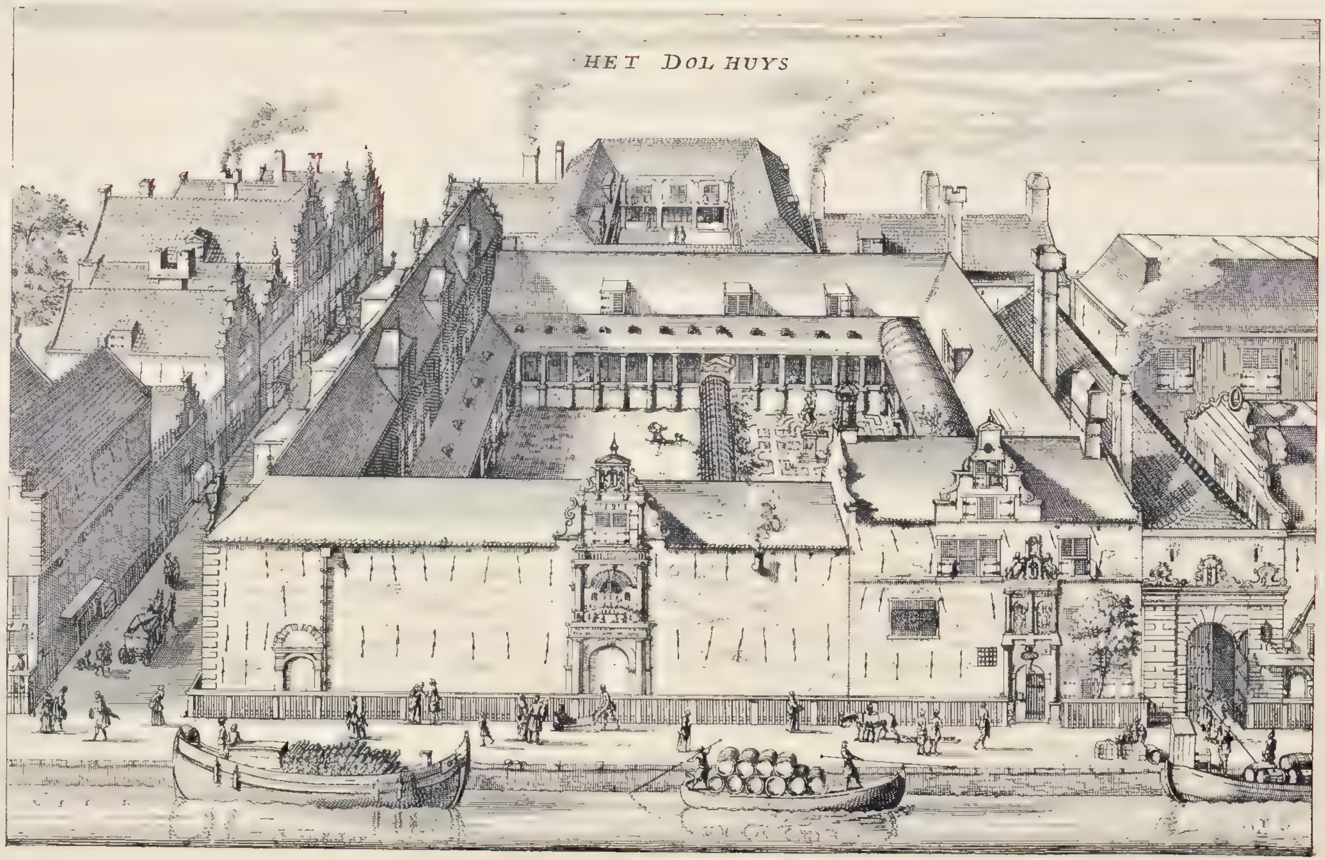
opgang naar de nieuwe Grimmenesse-sluis werden huizen gebouwd, die langen tijd een schilderachtig karakteristiek hoekje hebben gevormd, vooral van de overzijde van 't Rokin gezien. Het straatje dat zij vormden en waardoor men, de Nes uitkomende, de Langebrug bereikte, kreeg den naam van Langebrugsteeg.

De beide nonnen-kloosters van de buiten-Nes werden later in het groote Gasthuis herschapen, maar op de oude Turfmarkt heeft nog lang een oud poortje gestaan van 't klooster ter Lelien, dat St. Dionysius tot patroon had, die op den gevelsteen van dat poortje stond afgebeeld met zijn afgehouwen hoofd in de handen.

Op het terrein der voormalige Scaffery werden aan den Grimburgwal de pakhuizen gebouwd, die het beeld van St. Pieter op den top voerden, waarvan Vondel op zijn ouden dag vertelde dat de Calvinisten zich hadden geërgerd aan dat heiligenbeeld en dat men het daarom een lauwerkrans op 't hoofd had gezet om het te veranderen in een Apollo. Naast die pakhuizen zien wij de, aan de familie Bicker toebehoorende, brouwerij de Sleutel, die in 1647 vervangen is door een van stadswege gebouwd Hotel: het Oude Zijds Heeren Logement.

Verzameling „Museum f. K. u. I." Weenen

GEZICHT BIJ VOGELVLUCHT VAN HET DOLHUIS OP DEN KLOVENIERSBURGWAL HOEK SPINHUISSTEEG, NA DE VERGROOTING VAN 1637

Et. door J. van Meurs, omstreeks 1663

blz 93

JAN VAN DE VELDE, fec

Als wij nu weder de Noordelijke richting inslaan en de overzijde volgen van den Oude Zijds Voorburgwal — de oude stadsgracht, die achter de Nes, Kerk- en Warmoesstraat liep — dan zouden we honderd jaar vroeger ook al weder door de kloosters gewandeld hebben; want, kwamen de kloosters van de Nes aan de Westzij van den Voorburgwal uit, hier aan de Oostzij dier gracht hadden we op een rij: St. Agniet, St. Katharina en St. Cecilia. Maar de tijden dier heiligen zijn voor Amsterdam voorbij; de meerderheid der burgerij wil niets meer weten van kloosters of van heiligen en weldra zal dat nergens zoo overtuigend blijken als juist hier in het klooster-kerkje van St. Agniet, nu nog alleen als pakhuis van de Admiraliteit gebruikt, maar over weinige jaren (1632) het heiligdom van Pallas, zooals Vondel zong, waar men

> »de Wysheyd sette op den hooghsten trap,
> beschoncken met den glans der burgerschap
> en toegejuycht met vrolyck handgeklap
> van braeve geesten."

Geleerdheid en welsprekendheid, talen en natuurkennis — de Amsterdamsche koopmanszonen, ze zouden voortaan Amsterdam niet meer behoeven te verlaten om ze zich eigen te maken: Barlaeus en Vossius, de voortreffelijke hoogleeraren, zouden daarvoor zorgen in de Doorluchtige School, in het Agnietenkerkje op den Fluweelen Burgwal. 1)

Fluweelen Burgwal was de naam dien de rijke kleederdracht der welgestelde bewoners aan de gansche Oostzijde van den Oude Zijds Voorburgwal bezorgd had; de Westzijde der vriendelijke en welbeplante gracht is in 't algemeen minder welvarend; aan die zijde staat dan ook als een zinnebeeld der armoede, vooral der tijdelijke geldverlegenheid, in een koopstad nooit aan velen vreemd, de Beleenbank of Lombaard, in 1614 opgericht van stadswege, als philantropische inrichting bijna, want het was een daad van barmhartigheid tegenover de hulpbehoevenden, die door de particuliere geldschieters en »lombardhouders" tot nog toe op woekerachtige wijze werden uitgezogen. Daar deze stedelijke bank ook partijen koopwaren beleende, had ze een groot pakhuis noodig, waarvoor het Oude Zijds Huiszitten-Turfhuis, dat we in de Nes ontmoet hebben, werd bestemd, later nog vergroot met den aangrenzenden vleugel van 't gewezen Magdalenaklooster; de steeg daarnaast kreeg sinds dien

1) Op den zolder boven de gehoorzaal werd de Bibliotheek bewaard; het benedenlokaal onder de gehoorzaal bleef bergplaats voor de Admiraliteit, met ingang op den Achterburgwal. De voorplaats die 't gewezen kerkje van den Voorburgwal scheidde, werd afgesloten met een muurtje, waarin een poort werd geplaatst van den Stads-Timmertuin afkomstig.

tijd den naam van Lombardsteeg. Het stoeppoortje in die steeg stond in 1625, blijkens onze plattegrond, korter naar de Nes dan later. Het niet van kunst ontbloote basrelief daarboven zal er toen wel reeds hebben geprijkt, maar de omlijsting van het bovenvenstertje, met in steen gehouwen omgekeerde horens van overvloed, kan wel van de verbouwing van 1663 zijn.

Bijna alle huisjes van de overzijde der steeg worden bewoond door inbrengsters, welke den lieden ten dienste staan die zich schamen zelven den Lombard binnen te gaan. Verwijten van oneerlijkheid bij 't beleenen en lossen der panden brengen hier vaak heftige kijfpartijen te weeg.

Stadhouder te herbergen, wanneer die Amsterdam met een bezoek mocht vereeren. De eerste echter die op dit »Princen-hof" als gast huisvestte was de landvoogd Leicester.

Met meer praal, maar ook met meer hartelijkheid, ontving men er in 1594 Prins Maurits, toen die terugkeerde van het winnen van Groningen. Aan dit verblijf herinnert nog het Latijnsche opschrift op de wandel-galerij, toen voor Z. Exc. aan de binnenzijde van 't lage voorgebouw aangebracht. En nog meermalen getuigde het Prinsenhof van de gastvrijheid die het gulhartig Amsterdam aan vorstelijke gasten bewees, totdat het Oudezijds Heeren Logement die rol overnam.

blz 81

HET ATHENAEUM, OMSTREEKS 1663

Ets door J. van Meurs

Voor den Lombard ligt een houten brug, waaronder een twaalftal wakers, die 's nachts voor 't gebouw schildwacht houden, een soort corps-de-garde hebben. Aan de overzijde scheidt die brug de Beschuitmarkt van de IJzer-markt, die gehouden wordt op de gracht waar vroeger de kloosters van St. Catharina en St. Cecilia stonden (beide even als St. Agniet nonnenkloosters van den tertiairen regel van St. Franciscus). Het eerste heeft plaats moeten maken voor deftige burgerhuizen; alleen de niet onaanzienlijke kloosterkerk was, blijkens onzen platte-grond, in 1625 nog in wezen.

Zij paalde aan het Cecilia-klooster, dat na de Hervorming de eervolle bestemming kreeg den

Van buiten aan de gracht heeft het Prinsenhof weinig aanzien, al is de hardsteenen toegangspoort een werk van Hendrik de Keyser, uit het jaar 1614 1), maar de »Kameren en andere Salen" zijn »treffelick ende groot ghenoech."

In den zuidwesthoek van de binnenplaats geeft een flinke traptoren, in den vorm van een halven zeshoek tegen het hoofdgebouw aangebracht, toegang tot de bovenverdiepingen. De binnenplaats is ruim en luchtig en doet met zijn plaveisel van vierkante steenen aan de pleinen der Italiaansche

1) Zie de afbeelding op blz. 101. Een niet minder fraaie poort stond in 't midden van de galerij, die op de plaats tegen den oostelijken vleugel was aangebouwd.

steden denken. In 't midden zijn die steenen in den vorm van een compas ingelegd en daarop staat een gerechtspaal met het Hollandsche wapen bekroond (later vervangen door een lantaren).

Dat compas en die paal hadden betrekking op een ander gebruik dat van 't Prinsenhof werd gemaakt. Het strekte namelijk ook tot vergaderplaats van de »Admiraliteit van Amsterdam". — De admiraliteits-collegies, waarvan sinds 1588 een te Amsterdam gevestigd was, werden door de Staten-Generaal ingesteld om de »convooyen en licenten" (in- en uitgaande rechten) te ontvangen en uit de opbrengst oorlogschepen te laten bouwen en uit

DE LOMBAARD, OMSTREEKS 1663
Ets door J. van Meurs

te rusten, tot bescherming der koopvaart tegen vijanden en zeeroovers. Deze colleges oefenden ook rechtsmacht uit, en op den Achterburgwal in het achtergebouw van het Prinsenhof huisde de Provoost en lagen de gevangenissen. Het prachtige paleis, dat later door den »Zeeraad", nadat zij het Prinsenhof van de stad in eigendam had bekomen, aan de zuidzijde van de binnenplaats is opgericht, dagteekent pas van 1661. Niemand die er toen aan dacht dat dit gebouw eenmaal tot zetel zou strekken van Amstels Raad.

De Noordelijke vleugel van het gebouw is het eigenlijke ontvangkantoor der convooi-gelden, waar jaarlijks tonnen gouds worden geïncasseerd. Dit gebouw is nog het oude kerkje van St. Cecilia en bij de verbouwing in 1640 zal het er nog het klokketorentje van behouden. Het heeft een afzonderlijken ingang in de Prinsenhofsteeg die er langs loopt naar den Achterburgwal, waar op den hoek het woonhuis van den ontvanger staat.

Tegenover 't Prinsenhof vinden wij de reeds vermelde wortelmarkt, de brouwerij van 't Jeruzalemsche kruis en de Pieter-Jacobstraat. Vóór de druk betreden varkens-sluis, met zijn door Breeroo vereeuwigd openbaar Cabinet d'aisance, ligt de Halsteeg, waarschijnlijk naar een verdwenen vleeschhal zoo genoemd, en in de middeneeuwen met de daarnaast gelegen Pijlsteeg het verblijf der »openbaere gemeyne vrouwen", die zich later, nadat »der stede scole" in de Halsteeg opgericht was, meer in de Pieter-Jacobstraat ophielden.

Nu in de zeventiende eeuw is de Halsteeg de straat, waar zich bij voorkeur de schoenen-winkeliers nederzetten. Maar men heeft er ook reeds hoedenwinkels, voorgangers der latere pettenmagazijnen, waarvoor 't hier de gezochte plaats was, tot op den tijd toen de Halsteeg in een Damstraat veranderde.

De oude Doelenstraat bewaart nog de herinnering van Amsterdams eersten schuttershof, die reeds in 1382 »tusschen de twee graften" bestond. In

1517 werd hij, bij het te niet gaan van de corporatie der „Oude Schutterij" door financieele ongelegenheden, van stadswege verkocht, maar honderd jaar later zien wij nog, achter de huizen van de Zuidzijde der oude Doelenstraat, den toren en den, tot aan de Prinsenhofsteeg strekkenden, tuin die er de overblijfsels van zijn. Maarten Jansz. Koster woonde daar, de bekwame geneesheer en Burgemeester, die zulk een groot aandeel heeft gehad in de invoering van de Kerkhervorming te Amsterdam.

De Fluweelen-burgwal voorbij de Oude Doelenstraat is een rustige deftige gracht, waar geen publieke gebouwen onze aandacht trekken, maar menige hechte gevel spreekt van de welvaart der

blz 83

HET PRINSENHOF, MET HET IN 1661 GESTICHTE ADMIRALITEITS-GEBOUW
Ets door J. van Meurs

bewoners. Voorbij de Stoofsteeg zien we zelfs een grooten koepeltoren als sieraad uitsteken boven een der huizen. Deze daktoren wijst ons het huis aan van de weduwe van den juwelier Jan van Weely, wiens treurig lot nog op aller lippen is, want kort nadat Hendrik de Keyser den sierlijken gevel van het huis had voltooid, werd de bouwheer in den Haag door twee Franschen uit hebzucht vermoord.

Aan de overzijde is het drukker; de oorzaak hiervan is eensdeels het dichte net van steegjes 1), dat in de groote blokken tusschen Voorburgwal en Warmoesstraat een op elkander gedrongen bevolking huisvest, die liever op straat dan in de bekrompen woningen vertoeft; anderdeels de aanvoer van Rotterdammer bier, dat in groote hoeveelheden te scheep wordt aangebracht en gelost aan deze kade waar, van de St. Jans-straat tot de Oude Kerk, bijna niet anders dan bierhandelaars („bier-beschooijers") wonen.

En zoo zijn wij met onze wandeling dan weder gekomen op de plek waar wij die aanvingen, op de kleine zandplaat tusschen de moerassen, waarop de eerste huizen van Amsterdam zijn gebouwd, waarschijnlijk reeds vóór dat in 't midden der dertiende eeuw de groote dijk werd gelegd om Amstelland te beschermen tegen de wateren van het IJ. Die dijk liep van den Dam, welke der stad haar naam gegeven heeft, Noordwaarts langs den rechter Amsteloever, en maakte bij den riviermond een hoek, in Zuid-oostelijke richting terugtrekkende. Dit laatste gedeelte van den dijk, tegen de Zuiderzee gewend, draagt nog den naam van »Zeedijk." Tusschen dezen zeedijk en de plek waar het eerste kerkje (later de Oude kerk) en de eerste huizen gebouwd werden, bleef nog lang een poel, waarin rietgewassen welig tierden. Men noemde dien poel het Lies-del (del = laagte); later werd

1) Waaronder de beruchte Revet-steeg, die zijn (later in Servetsteeg verbasterden) naam dankte aan de danshuizen, waarin dagelijks vechtpartijen voorkwamen.

hij opgehoogd en met huizen bebouwd; de voornaamste straat droeg nog lang den naam van 't Lyes-del, later verbasterd tot Niezel.

In die Niezel vinden wij het huis de Keizerskroon, waar Cornelis de Graeff geboren is, de aanstaande Burgemeester die eindelijk den reeds zoo lang voorgenomen bouw van een nieuw Stadhuis zal doorzetten. Kort langs de Niezel loopt de steeg welker naam ons, als wij niet wisten dat die afkomstig is van den kaper-kapitein Hein Hoec, zou doen denken aan de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, en die later de verzamelplaats is geworden van hen die te kort zijn geschoten in nog ernstiger burgertwist: de bovenverdieping van het hoekhuis van de Heintjeshoeksteeg is namelijk een der oudste en bekrompenste huiskerkjes der Roomsch-Katholieken geworden: »Onze Lieve Heer op Zolder" noemden ze wel eens die vergaderplaats welke, aan St. Nicolaas gewijd, de Oude Parochie-Kerk moest vervangen.

Nog meer straatjes loopen, evenwijdig met de Niezel, van de hoofdstraat, die eenmaal de havendijk was en thans de Warmoesstraat heet, naar onzen Voorburgwal. Deze gracht, waarmede de Amsterdammers in de eerste helft der veertiende eeuw hun stadje aan de Oostzijde afsloten en die, zooals wij zagen, aan haar Zuid-einde door den Grimburgwal op den Amstel uitkwam, stond aan haar Noordelijk uiteinde waarschijnlijk met het IJ-water in verband door een duiker 1), nabij de stadspoort die aan 't eind van de Warmoesstraat op den dijk stond, ter plaatse waar deze zich oostwaarts ombuigt.

En ten Westen van de Warmoesstraats-poort zette men de stad uit door kleine landaanwinningen aan den hoek van IJ en Damrak en bouwde men in 't begin der vijftiende eeuw de Nieuwenbrug. 2)

Even als aan de Nieuwe Zijde werd ook aan de Oude Zijde een 50 jaar later een Buiten- of Achterburgwal aangelegd, die zich binnensdijks aan de bestaande aansloot.

Aan de uiterste Noordpunt van het eiland dat gevormd wordt door de naast elkander voortloopende en eindelijk zich vereenigende Voor- en Achterburgwallen, stonden in de zestiende eeuw de brouwerijen van den rijken Burgemeester Cornelis Jacobsz, uit de familie Bam, doch meest met zijn beroepsnaam Brouwer genoemd. IJverig Roomschgezinde als hij was, kon hij zich met de veranderingen van 1578 niet vereenigen en leefde sedert als uitgewekene te Calcar. 't Steegje dat de kaden der beide grachten vereenigde heette nu ook niet meer naar hem, maar werd het Zoutkooperssteegje genoemd 1), 't welk bewijst dat ook zijn brouwerijen niet meer bestonden. Toch was 't eind van den Oude Zijds Achterburgwal later aan dorstige Amsterdammers nog goed bekend; maar toen dronken zij er, in plaats van het bier van Burgemeester Brouwer, het edele druivenbloed, in »het Groote Wijnvat", waar een ledig voeder lag van een inhoudsmaat van 112 okshoofden. In den bodem was een deurtje en, binnentredende, vond men een tafel en een paar banken, waar men allergezelligst aanzat.

Aan de overzijde van den Achterburgwal is geen kade langs de gracht. De huizen van den Zeedijk komen daar aan het water uit, met een bocht achter de voormalige brouwerij omloopende tot voorbij de, mede bebouwde, brug over de Oude Zijds Kolk. Meer dan ergens doet in dezen hoek Amsterdam aan Venetië denken. Doch de Amsterdammers die nooit in de stad der Lagunen geweest zijn, hebben aan de bocht waarmede de Achterburgwal in den Voorburgwal uitloopt den prozaïschen, maar waarschijnlijk niet ongepasten, naam van »het Rottenest" gegeven.

De Oude Zijds Achterburgwal is een welbeplant, gezellig grachtje, niet te breed, maar toch niet zoo smal als zijn naamgenoot aan de Nieuwe Zijde. Voorbij de »Blauwe-Lelie-straat" (later de Korte Niezel) ontmoeten wij er het straatje dat thans, naar de Oude Kerk waar 't op uitloopt, de Oude-Kerks-steeg (in scherts verbasterd tot »Oude-Kennis-steeg") heet, maar dat in het begin der 17e eeuw nog algemeen de Minderbroeders-steeg genoemd werd. Men dacht toen nog aan het beroemde klooster dat aan de overzijde van den Achterburgwal had gestaan, tusschen de Monnikenstraat en de Barnde-steeg en zich uitgestrekt had tot aan den stadswal.

In 1462 was de welbespraakte Jan Brugman te Amsterdam gekomen en had, met steun van de Lands-Overheid, tegen den zin der Stads-regeering en geestelijkheid, weten door te drijven dat hem en zijn mede-broeders van de »Observanten" vergund werd een »cloosterken" hier te hebben. Spoedig hadden zich de gebouwen uitgebreid en waren de bewoners in aanzien toegenomen. Vooral gedurende de laatste worstelingen tusschen de Roomsche Kerk en het Protestantisme hadden ze zich doen gelden, en de aanhangers der Hervorming beschuldigden hen dat ze grooten invloed op de regeering uitoefenden en deze tot ketterjacht ophitsten. Hun klooster was dan ook het mik-

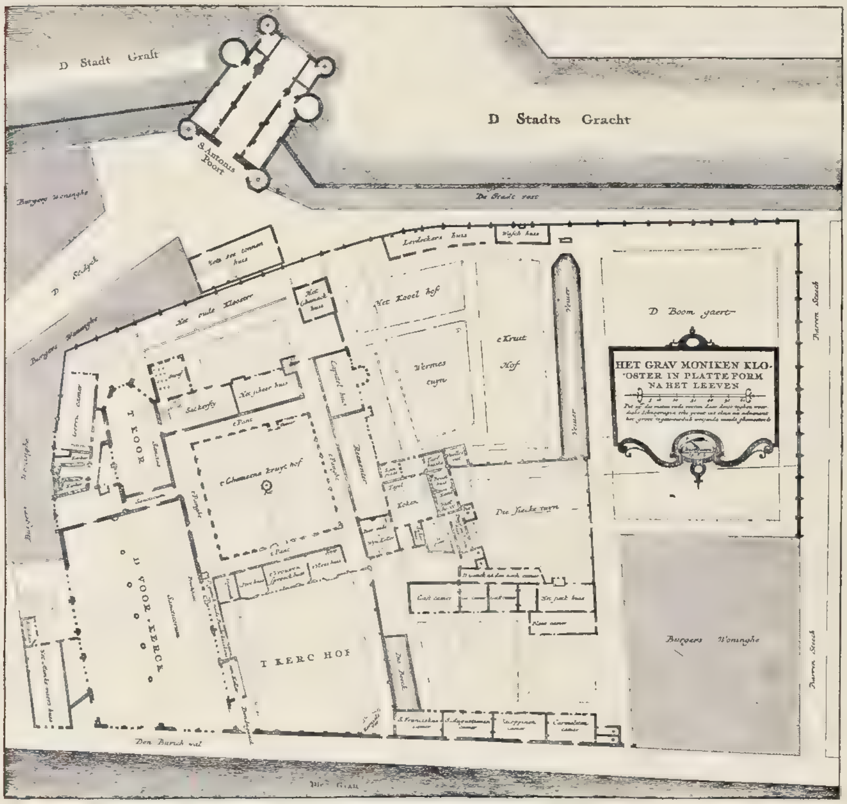
1) Ter Gouw, Gesch. van Amst. I. 296.

2) Ter Gouw, Gesch. van Amst. II. 298, 299.

1) Later kreeg het, naar de groote herberg die aan den waterkant gebouwd werd, den naam van Vredenburch-steegje.

punt van de verontwaardiging der Gereformeerden en hun viel een geheel andere behandeling ten deel dan aan andere kloosterlingen: De »grauwe monniken" werden bij de Hervorming de stad uitgezet en het reeds tot tweemaal toe geplunderde klooster totaal afgebroken. Ja men vertelde elkander dat het »bloedmaal", waarbij monniken en burgemeesters, met verloochening van alle menschelijk

Tegenover die sloot zien wij de pas verbrande, maar weder herbouwde groote brouwerij de Burg, waarnaar de eigenaar, de wakkere Albert Coenraedsz, die zijn land in Moscovie vertegenwoordigd heeft en later Burgemeester worden zal, zijn familienaam voert. Iets verder vinden wij de Stoofsteeg, die zijn naam ontleende aan de, in de middeneeuwen, hier aan 't Oude-Zijds-Huiszittenhuis ver-

PLATTEGROND VAN HET MINDERBROEDERS-KLOOSTER,
naar de opmeting van Joost Jansz, 1578

gevoel, in het klooster aanzaten op de dagen als er ketters verbrand waren, den naam gegeven had aan de Bloedstraat, die de nieuwe wijk doorsneed, welke op de klooster-terreinen was aangelegd.

De vijver, die, in 't Zuid-Oostelijk deel van het klooster, den »Kruidhof" van den boomgaard scheidde, werd bij de amotie tot aan den Achterburgwal doorgetrokken en diende der leder-industrie als »Huidevetters-sloot".

bonden »stove", een lokaal waarin den armen in koude dagen om Gods wil een verwarmd verblijf geboden werd.

De Barndesteeg scheidde het Minderbroedersklooster van dat van Bethanie, oorspronkelijk in het midden der vijftiende eeuw opgericht voor bekeerde zondaressen, maar al spoedig voor dat soort vrouwen niet meer toegankelijk en tot een rijk nonnenklooster geworden, dat met een sierlijke

kloosterkerk met twee rijen vensters prijkte en somwijlen aan aanzienlijke gasten van de stad tot herberg diende. Na de Hervorming werd de kerk gebruikt voor het »Groot-School" der Nieuwe Zijde, 't welk eerst nabij de brouwerij de Burg was geweest. In 1594 werd de kerk hiertoe geheel vertimmerd, waarbij nog een klokketorentje als herinnering behouden bleef, terwijl het Oostelijk deel werd ingericht tot een Rectorshuis, welks hooge stoep in 1625 met een fraai portaal werd versierd waarop men las: Eruditae Pietati S. MDCXXV. Langs die school liep de Koestraat, aan welker Zuidzijde de wijnkoopers zich later een gildehuis inrichtten.

„het wonder van het land! de Phoenix van het spelen,
„de dichter van de zang, de meester van het kweelen".

De Bethanie-straat begrensde de Zuidzijde van 't klooster en heeft een dwarsstraat, waarmede wij in de Hoogstraat uitkomen, tegenover een hardsteenen poort, met enkele eigenaardige details, een werk van Hendrik de Keyser, dagteekenend van 1616. Zij prijkt met een flink stadswapen, maar daaronder bemerken wij in de fries drie lelien. Het zijn de lelien van het Fransche konings-wapen en zij beduiden dat de gang, die met deze poort is afgesloten, toegang geeft tot de Fransche Kerk.

Wij komen door die gang in den rechthoekig

BINNENPLAATS VAN HET St. JORIS-HOF; OP DEN ACHTERGROND DE WALEN-KERK
Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst. 1693

Weinig zal de naneef bij 't doorloopen dier smalle straten vermoeden welke ruime en geriefelijke woningen hier achter sommige, wel breede maar weinig versierde, gevels te vinden zijn, noch welke verdienstelijke burgers van Amsterdam hier hun leven sleten. In een huis aan de Barndesteeg, dat vroeger het Refectorium van het klooster was geweest, woonde Marcus de Vogelaer, een der bewindhebbers van de Oost-Ind. Compagnie. In de Koestraat maakte de schilder Jan van der Heyden later de beroemde slangbrandspuiten. Maar de grootste eer voor die straat is het, tot aan zijn dood, in 1621, de »onsterfelijke" musicus Swelingh te hebben gehuisvest,

afgesloten Noorder zijbeuk van de hooggewelfde kloosterkerk der Paulus-broeders. Deze monniken waren Franciscanen van de Tertiaire orde, die in 1409 uit de Nes hierheen waren gekomen. Hun kerkbouw was grootsch opgezet, doch de Zuider zijbeuk bleef achterwege 1). Het klooster bloeide niet zeer en stond reeds vóór de Hervorming leêg, zoodat de stad besloot het in te richten tot een Proveniershuis. De kerk werd omstreeks 1588 aan de Waalsche Gereformeerden ten gebruike gegeven, voor wien Jean Hochedé en zijne opvolgers in de fransche taal predikten.

1) Zij is eerst in de 17e eeuw aangebracht, toen de kerk een geheele verbouwing schijnt te hebben ondergaan.

Van de Westerdeur van de kerk geeft het Walesteegje toegang naar den Achterburgwal. Later wordt dit steegje tot een »Wale-pleintje" verbreed, door het afbreken van het huis, dat het scheidde van de steeg die toegang gaf tot het St. Jorishof: het bovenbedoelde Proveniers-huis, waarvan de oprichting (in het bezuiden de kerk gelegen gedeelte van den kloostertuin) echter pas in 1596, toen het St. Jorishof van 't Rokin werd verplaatst, tot stand kwam. Grijsaards die zich voor hunne spaarpenningen een rustig levenseinde wilden bezorgen, kochten zich hier »bij St. Joris in de kost", d. w. z. zij stonden hun kapitaaltje af tegen levenslang onderhoud.

Een gesticht van geheel anderen aard vinden wij aan den Achterburgwal, eenige huizen verder. Het is het gebouw, waarvoor Hooft aan zijn vriend Hendrik de Keyser, toen deze in 1607 boven de nieuwe ingangspoort een beeldhouwwerk had gemaakt, de Tucht voorstellende, die een lui jonkwijf met een geesel om de ooren slaat, de bekende verzen toezond:

„Schrik niet: ik wreeck geen quaet; maer dwing tot goedt:
Straf is mijn handt; maar lieflijck mijn gemoedt." 1)

't Is het Spinhuis, dat in 1596 het Ursula-klooster verving 2), en waarin men aanvankelijk alleen »schamele Meyskens, Maegden en Vrouwen, 't bedelen, leech-gaen en dool-wech" wilde leeren schuwen, maar dat al spoedig een gevangenis werd voor vrouwspersonen van een slecht levensgedrag.

DE ZAAL VAN HET SPINHUIS

Gravure van omstreeks 1610

Aan fraaie Regenten-stukken zal het ook in 't Spinhuis niet ontbreken, als binnenkort Dirk Santvoort daar in staat gesteld zal worden zijn meesterstuk te leveren 1).

Van de gracht waarop Walen-steeg en Spinhuissteeg uitkomen een blik werpende naar de achtergevels van het Prinsenhof aan de overzijde, bereiken wij de Garen-markt op 't Rusland. Laatstgemelde naam is niet uit »Ursels-end", noch uit »rusch-land" verbasterd, maar uit Ruysch-land 2), naar den naam van hem dien de akker toebehoorde tusschen het St. Ursula-klooster en dat der »Oude Nonnen", vóórdat de Stad daar in 1537 de Raamsloot liet graven, die met een doorgang onder den stadsmuur naar de lakenramen voerde aan de overzijde der Vest. Die sloot werd later weer gedempt en veranderde in een pleintje, waarop een paar open hallen of overdekte uitstalbanken werden geplaatst voor een vlas- of garen-markt, welke echter in de zeventiende eeuw weder zijn verdwenen, daar de markt niet schijnt te hebben gebloeid. Het met boomen beplante Rusland diende ook wel voor publieke vermakelijkheden. Op 't Stadhuis bewaart men nog een schilderij van een openbare verloting van zilveren bekers en dergl., in een zomernacht van 1591 gehouden ten voordeele van het Krankzinnigengesticht. Er was toen een hoog tooneel opgericht, »waarop knapen in 't grijs met ronde hoedjes, de prijzen uittrokken, ten overstaan van Heeren in lange roode tabbaarden met grijze hoeden, vergezeld van fakkels dragende stads-boden in ouderwetsch costuum, terwijl het volk — sommigen met

1) Beeldhouwwerk en gedicht zijn later overgebracht naar de poort van het Werkhuis, in de Weesperkerkstraat.

2) De goedbewerkte gevel aan den Achterburgwal dagteekent van 1645, twee jaar nadat een brand het gebouw had vernield. Toen werd ook een fraaie arcade op de binnenplaats gebouwd, die niet in wezen gebleven is. De zijgevel langs de Spinhuissteeg is een der eerste bouwwerken die in de negentiende eeuw zijn uitgevoerd, met eenigen eerbied voor de oude vormen van wat zij vervingen.

1) Catal. van het Rijks-Museum N°. 1281.

2) Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, V 56.

Blz. 85

BINNENPLAATS VAN HET SPINHUIS NA 1645

Teekening van J. de Beijer

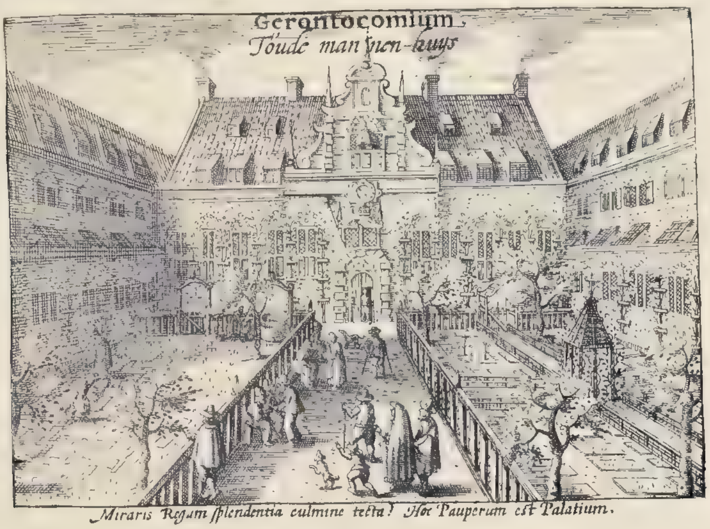
(Uit de verzameling van D. C. Meijer Jr.)

lantarens in de hand — zich rondom bij duizenden verdrong." 1)

Achter het Rusland volgt de Slijkstraat en daaraan paalt, aan alle zijden door burgerhuizen omgeven, het Oude-Mannen-huis, in 1602 in den tuin van 't Oude Nonnen of Marienkamp-klooster gebouwd, ter vervanging van het te klein geworden gesticht in de Kalverstraat.

Men bereikt dit gebouw door een langen gang, met een poortje aan ieder eind; het eene aan den Achterburgwal, het andere aan den Kloveniersburgwal; aan dien gang sluiten zich de overwelfde gesloten galerijen aan, ter weerszijde van de groote binnenplaats, wier eene helft (aan de zijde der vrouwen) tot bleekveld dient, terwijl de andere helft (aan de mannenkant) met bloembedden en prieelen (later zelfs met tuinbeeldjes) is versierd; op de galerijen komen de kamertjes der ruim 150 verpleegden uit. Tusschen tuin en bleekveld voert een geplaveid middenpad naar het hoofdgebouw (den Noordervleugel), een geestigen, echt oud-Hollandschen gevel van gebakken steen en bergsteen geschakeerd. Hierin bevinden zich doelmatige eetzalen en deftige regentenkamers, met schoone schilderijen versierd.

Aan het Oude-Mannen-huis paalt het reeds beroemde groote ziekenhuis, dat uit de Nes 2) den naam van St. Pieters-Gasthuis heeft medegebracht. In October 1578 sloot de stad met de Reguliere Kanonikessen van het convent Mariënkamp of de oude-" en de Franciscaner-zusters van Ter Lelien of de »nieuwe nonnen" het accoord, waardoor de gronden, gebouwen en bezittingen dier sinds 't begin der vijftiende eeuw bestaande kloosters, welke het geheele Zuiderdeel der Oude Zijde besloegen, voor de ziekenverpleging werden afgestaan, waartegen de stad zich met levenslang onderhoud der geestelijke zusters belastte. — Uit het Noorden komende vinden wij allereerst, vlak tegen het Oude-Mannen-huis, de kerk der Oude nonnen (waarvan het koor iets hooger is opgetrokken dan het schip), met de belendende gebouwen ingericht tot vrouwen-Gasthuis, waarheen in 1582 de zieken uit het Gasthuis op den Nieuwendijk zijn overgebracht. Aan de met boomen beplante gang of plaats, die van de kerk naar den Achterburgwal loopt, is links de toegang tot den »Beyaert". In deze inrichting, die vijftig bedden heeft, vinden arme landloopers 's winters gedurende drie dagen een verwarmd nachtverblijf. Daarnaast ontmoeten wij den trapgevel van het zich in Zuidelijke richting uitstrekkende Engelsche of soldaten-gasthuis. Een gevelsteen, met eenige soldaten, waarbij een doodelijk gewonde, wijst, door het jaartal 1587 dat hij draagt, aan dat dit gebouw ten tijde van Graaf Leycester is gebouwd. Oorspronkelijk was het voor invalide krijgers bestemd, maar later zijn

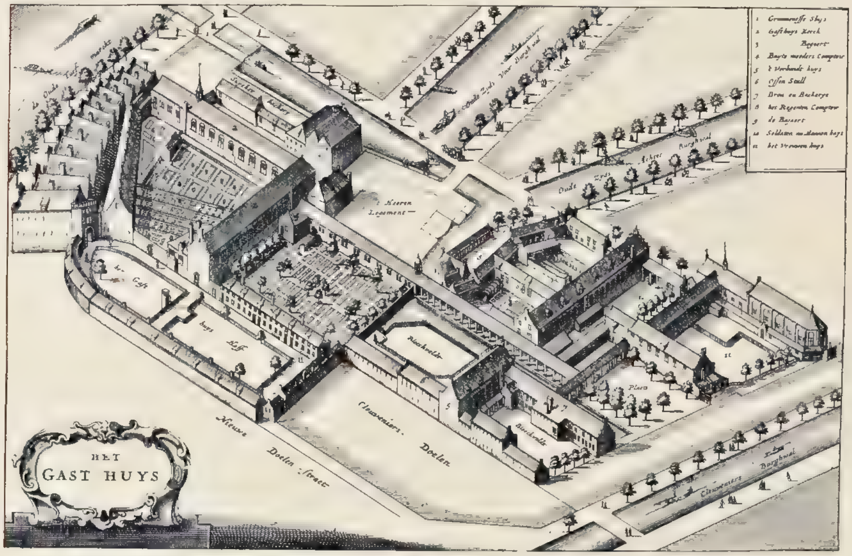
HET OUDE-MANNEN-HUIS
Gravure uit Pontanus, Rerum & urbis Amstelod. historia, 1611

1) Aldus de beschrijving der schilderij in mijn Wandeling door de zalen der Hist. Tent. Amst. 1876.

2) Zie hierboven blz. 74.

de mannelijke zieken naar dit gebouw overgebracht, terwijl de Beyaert werd verplaatst naar de Westzijde van 't Soldatenhuis, dichter bij den hoofdingang, die sints 1603 door een hooge steenen poort is afgesloten. Ter zijde van dien ingang in den »Blyden-hoek" — het pleintje aan het einde van den Achterburgwal — is het Regentenkantoor, waarachter de apotheek, met artsenij-tuin, en de keuken. Dit alles wordt ten Westen en ten Zuiden omgeven door een sloot (in het verlengde van den Achterburgwal), die vroeger de grens tusschen het Oude en Nieuwe nonnen-klooster was. Zij wordt overbrugd door een lange open galerij, welker dak op 88 steenen pilaren rust en die van

Bewesten de groote Gasthuissloot vervolgt de galerij (links de gasthuis-boomgaard, waarop het regentessenkantoor uitkomt) achter de gebouwen van de brouwerij de Sleutel (in 1647 vervangen door het Oude-Zijds Heeren-Logement), waarnaast aan den Grimburgwal de pakhuizen staan die aan 't Gasthuis toebehooren en die grenzen aan een suikerbakkerij, welke strekt tot aan de Grimmenessesluis. Achter laatstgemelde gebouwen staat, aan zijn klokketorentje nog kenbaar, de reeds vermelde kerk der »Nieuwe nonnen". Maar het koor is afgebroken en de oude kerk sluit daar ter plaatse rechthoekig aan bij het oude hoofdgebouw van het klooster, waarmede zij thans tot

HET GASTHUIS
Gravure door J. van Meurs, omstreeks 1663

de lommerrijke wandelplaats der reconvalescenten (aan de Oostzijde tegen de huizen van den Kloveniersburgwal) tot aan de Gasthuis-kerk — de vroegere kerk der Nieuwe Nonnen, nabij de Oude Turfmarkt — loopt. Achter die galerij en aan gene zijde der dwarssloot ligt het »nieuwe Gasthuis", dat eerst als pakhuis heeft gediend en later het verbandhuis werd. De brouwerij, de bakkerij en de stal waar de ossen gemest worden zijn hieraan verbonden en het bleekveld ligt er naast, terwijl wij de timmerloods en het gebouwtje voor lijkopening aan de Noordzij van de dwarssloot, tegen den achtergevel van het soldatenhuis, hebben te zoeken.

één groot lokaal vereenigd is, dat men de Gasthuis-kerk noemt. Hierheen werden al dadelijk in 1578, de mannelijke zieken overgebracht uit het gasthuis in de Nes. Met den brand van de Nieuwe Kerk in 1645, is dit lokaal meer bepaald voor godsdienstoefening ingericht en verplaatste men de zieken naar het soldatenhuis. Op de galerij van de kerk wordt een oude, merkwaardige schilderij (de portretten van Amsterdamsche Jeruzalemsvaarders uit de vorige eeuw) bewaard. De ruimte door de beide vleugels van de kerk ingesloten staat op onzen plattegrond nog als kerkhof aangewezen; later werd er een fraaie tuin aangelegd.

Aan de Zuidwestgrens eindelijk der Gasthuis-

DE TOREN SWYGHT—UTRECHT, OMSTREEKS 1662

Teekening van [illegible]

Uit de verzameling van [illegible]

terreinen staan nog de oude lage huisjes der nonnen, in een kwart cirkel een paar omheinde bleekvelden omgevende. Men heeft daarvan een »Gasthuis-hof" gemaakt, waarvan de huisjes verhuurd worden en waarover het publiek, door een gang, die, onder de huizen door, op de Oude Turfmarkt uitkomt, toegang heeft tot de Gasthuiskerk.

Zooals men ziet voldeed de ziekeninrichting, met zijn verschillende, op zich zelf staande, niet overgroote gebouwen en de vele tuinen en open plaatsen, aan de vereischten van lucht en licht. Zindelijkheid en orde heerschten overal en, dank zij de ruime inkomsten uit eigendommen en erfenissen (waaronder vooral die van Margriet Claes Corsdochter, door het aanzienlijk bedrag en door de groote spaarzaamheid waarmede dat bijeen gebracht was, opzien baarde), konden de Regenten op onbekrompen wijze in de behoeften der honderden lijders voorzien. In een tijd waarin de roem der groote steden minder naar de paleizen en monumenten, de museums en parken, de schouwburgen en koffiehuizen werd afgemeten, dan naar de wijze waarop zieken, armen en weezen er werden verzorgd, droeg het Gasthuis niet weinig bij tot den roem, dien de wereldstad aan den Amstel bezig was zich te verwerven.

Het terrein der nonnenkloosters, waarop de Gasthuizen stonden, was een schiereiland, aan drie zijden door den Amstel omspoeld. Bij de bevestiging der stad in 1482 was aan de Zuid- en Oostzijden, achter de klooster-terreinen om, op kleinen afstand de stadsmuur gebouwd. Het overschietende lapje grond (door de sedert verdwenen Peperstraat van de kloosters gescheiden) werd ingenomen door den Steêtuijn in 't Westen en door den Kloveniers-doelen in 't Oosten. De Steêtuijn, gelegen waar over den Amstel de Rôo-brug was geslagen, die door het sterke Rondeel werd verdedigd, was de stads-timmertuin, die vroeger, onder den naam van Schafferij, aan de Grimburgwal lag, ter plaatse waar wij de brouwerij de Sleutel vonden. In een later tijdperk (1643) werd het terrein dier steê-tuin bebouwd met woonhuizen, wier forsche gevels, even als die van het negental dat voor rekening van 't Gasthuis was gebouwd, tot geen klein sieraad strekten aan de Oude Turfmarkt.

De Kloveniers-schutterij werd in 1522 opgericht, tot vervanging van de Oude Schutterij, die door financieële bezwaren was te niet gegaan. In tegenoverstelling der bestaande Handboog- en Voetboogschutterijen zouden de Kolveniers vuurwapenen gebruiken (coluvers of handbussen). De Stedelijke Regeering stond hun als vereenigingslokaal den beroemden toren af, die aan de Zuid-Oostelijkste punt van de stad den Amstel bestreek en die, als 't meest in de richting van Utrecht gelegen — van waar tijdens het bouwen van de stads muren (in 1482) het meeste gevaar dreigde — den naam had gekregen van »Swyght Utrecht".

't Was een fraaie toren, in 't water halfrond uitgebouwd, aan de landzijde met een vlakke zijde; niet hoog, maar met tinnen en een rijzige leien spits voorzien.

De Kloveniers lieten er een gevelsteen in metselen, waarop de naam van den toren stond, tusschen hun teekens: de haakbussen en de vogelklauw. En zij verbonden den toren, door een houten galerij, die in de hoogte de straat overbrugde, met de bovenverdieping van hun eigenlijken schietdoelen, een niet onaanzienlijk gebouw met trapgevels aan de zijden en van achteren, waarachter zich de schietbaan en de tuin of »boomgaard" uitstrekten tot aan 't Gasthuishof.

De corporatie der Kloveniers is in den Spaanschen tijd te niet gegaan, doch thans gebruiken de in wijk-compagniën verdeelde gewapende burgers, die zich óók gaarne Schutters laten noemen, de Doelens voor hun schietoefeningen, maar vooral voor hun gezellige bijeenkomsten. Voor het laatste wordt het daar in den Klovenierstoren echter wat bekrompen en het gebouw aan den schietdoelen voldoet nog minder aan de eischen van den tijd. De Overlieden van den Doelen denken er dus sterk over om naast den toren, aan den frisschen Amstel-oever, een flink, nieuw gebouw te stichten, dat met de druk bezochte Voet- en Handboogdoelens concurreeren kan. Nog eenige jaren en hun plan is verwezenlijkt en hun portretten prijken in het schoorsteenstuk van de groote zaal, geschilderd door den jongen Flinck. En dan mag ook die zaal niet onderdoen bij de andere Doelens in pronk van schilderkunst, en bij meer dan ééne gelegenheid krijgt nu deze dan gene wijk-compagnie een gulle bui, en de officieren, benevens diegenen onder de burgers die 't kunnen en willen betalen, laten een groep schilderen waarin hun portretten voorkomen. En al begint de compagnie van Bicker met het werk op te dragen aan Honthorsts leerling, den deftigen vreemdeling Sandrart — de andere schutters houden de eer van Holland op en zij kiezen den ouden Claes Elias of zijn leerling van der Helst, of zij begunstigen de jonge meesters Backer en Flinck, ja de compagnie van Banning Cocq bestaat zelfs het waagstuk, het werk toe te vertrouwen aan den lastigen en excentrieken, maar genialen Leidschen meester en. . . . verwerft zich zoo doende onsterfelijke eer, als de stukken uit de Kloveniers-doelenzaal, nadat ze van daar naar 't Stadhuis op den Dam en van 't Stadhuis naar Prinsenhof of Trippenhuis zijn gesleept, elkander ten slotte in de eerezaal van 't groote

Museum 1) weder ontmoeten en Banning Cocq en zijn vrienden blijken de beste keus te hebben gedaan.

De oprichting van het nieuwe gebouw van den Kloveniersdoelen gaf aanleiding tot het bouwen van de Doelenstraat, daar waar op onzen plattegrond de weg nog langs open erven loopt, die sinds het afbreken van den muur tusschen Swyght-Utrecht en 't Rondeel tot houtwallen dienen, onder anderen voor den timmertuin. In 1633, toen 't oude Rondeel werd afgebroken en de steenen Doelenbrug de Roobrug verving, werden op die houtwallen de schoone huizen gezet, welker achtergevels, van den Amstel gezien, ons, ook na latere verbouwingen, nog aan het Canale Grande van Venetië doen denken.

DE KLOVENIERS-DOELEN, MET DEN TOREN SWYGHT-UTRECHT, NA 1642
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

En — als de houthaven, die hier nu nog in den Amstel ligt, is opgeruimd, om plaats te maken voor de Halvemaansbrug die men gaat bouwen — welk prachtig perspectief zal het dan worden, wanneer men uit de breede waterkom die de Amstel hier vormt, naar de spitse torens van de Waag op de Nieuwmarkt ziet, door die twee rijen boomen, langs die rechte breede gracht, welke de Stads-vest heeft vervangen.

Die gracht wordt nu nog door sommigen de Oude Singel genoemd, maar zal spoedig algemeen den naam dragen van Kloveniersburgwal. Nadat de stadsmuur in 1601 was weggebroken hebben de regenten van 't Gasthuis er eenige jaren later een goed voorbeeld gegeven, door langs de grens hunner gronden een twaalftal ruime huizen met schilderachtige gevels te laten bouwen 1), die ze tot goede prijzen verhuren. Die (genummerde) rij huizen strekt van den Kloveniersdoelen tot aan de (thans nog niet met beeldhouwwerk versierde) Oudemanhuis-poort. Op deze gracht wonen de familiën Baeck en van Erp, uit de levensgeschiedenis van P. C. Hooft welbekend. Aan de overzijde, waar de lakenramen stonden en waar sints 1591 ook aan de ververijen een plaats was aangewezen, werd toen ook spoedig de industrie teruggedrongen door den bouw van deftige woonhuizen 2), zoodat er nu in 1625 nog maar twee ververijen aan den Kloveniersburgwal over zijn. En een 20 jaar later, als de burgemeesterszonen Poppen en van Bambeeck er door Vingboons prachtige huizen laten bouwen, zal de Kloveniersburgwal nog hooger rang gaan innemen in de rij van Amstels schoone hoofdgrachten. Dan is ook het glashuis

1) Behalve de Elias en de Backer die terwijl wij dit schrijven nog de glorie zijn van Amstels raadzaal op 't oude Prinsenhof.

1) Bij deze gelegenheid werd de gasthuis-sloot afgedamd en verviel het daarover gelegde ophaalbruggetje.

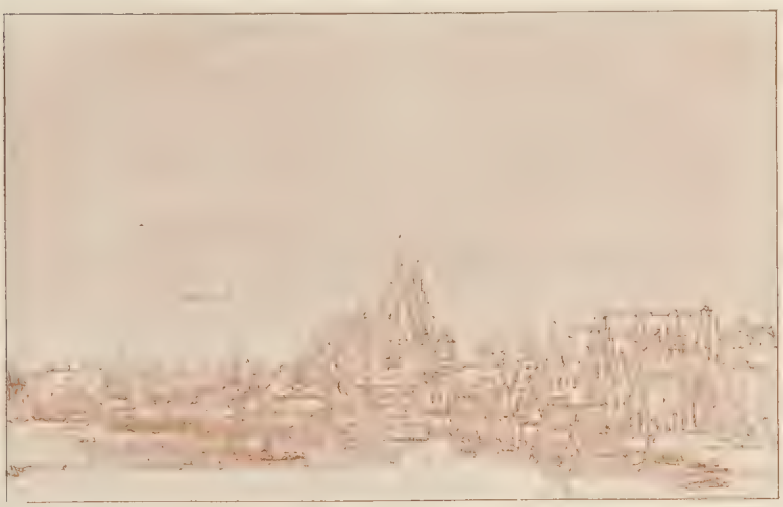
2) Waaronder dat van de familie Six en vlak daarnaast van de (zoo als ieder vereerder van Rembrandt weet, aan haar verwante) familie Weymer (Kohier van den 200en penning over 1631. Amst. Ten Brink & De Vries, blz. 51)

DE MONTELBAANS-TOREN VAN DEN HOEK VAN UILENBURG GEZIEN

Teekening van A. van Everdingen

Verzameling Prof. C. L. Wurfbain

DE TOREN SWYGHT-UTRECHT EN OMGEVING, UIT HET OOSTEN GEZIEN, OMSTREEKS 1605

van Soop verdwenen, dat overigens een fabriek is waarop Amsterdam trotsch mag zijn, want de kristallijnen drinkglazen, die er gemaakt worden in tallooze, geestig bedachte vormen, behoeven voor de Venetiaansche niet onder te doen.

Een ophaalbrug verbindt de beide kaden van den Kloveniersburgwal, ter plaatse waar vroeger het Raampoortje den toegang gaf tot de lakenramen. Dat poortje stond aan 't eind van het Rusland. Thans vinden wij daar op den hoek de bierbrouwerij de Leeuw (later het Wapen van Amsterdam).

Voorbij het Rusland komt de straat uit die langs het Spinhuis gebouwd is en naar dat gesticht heet. En dan volgen de gebouwen die in de laatste helft der zestiende eeuw in den afgelegen hoek achter het Paulus-klooster waren opgericht: het »Dol-huis" en het »Bus-huis". Zij zijn nu pas door 't afbreken van den stads-muur in 't gezicht gekomen, en het behoeft ons dus niet te verwonderen dat het eerste niet veel anders vertoont dan een blinden muur, zonder vensters, alleen met een paar ingangen. Maar de voorvaderlijke kunstliefde heeft die ingangen zoo versierd dat het Dol-huis toch ook zijn bijdrage levert tot het bouwkunstig schoon binnen Amstels wallen. 1) De eerste (later toegemetselde) poort die wij ontmoeten maakt een geheel uit met den pronkgevel in het dak en is versierd met een uitvoerig beeldhouwwerk, dat een krankzinnigen-gesticht van binnen vertoont, »zeer aardig gemaakt" zegt een oude stads-beschrijver, »doch oneygentlijk, en alleen maar om 't oogh te vergenoegen, want de krankzinnighen heel anders bewaart en gespijst werden". Deze poort voert het jaartal 1591 en behoort tot de nieuwe vergrooting van het gesticht 2). De poort van 't oudste gedeelte staat wat verder Noordwaarts en prijkt met de wapens van Hendrik Paulusz. van der Does en diens vrouw uit het geslacht van Boelensz. 't Was zijn milde gift die in 1562 aanleiding gaf tot de stichting, die verder door de stad werd bekostigd en beheerd, waarom wij ook het stadswapen met keizerskroon en leeuwen de poort zien bekronen.

De binnenplaats van het gebouw is, even als die van 't Oude-Mannenhuis, verdeeld in een bleekveld en een bloemhof. Ze zijn door een berceau-laantje gescheiden en in 't midden van den bloemtuin staat een goed bewerkt levensgroot beeld van een onbekenden maker, dat de razernij voorstelt 1). Rondom de binnenplaats loopt een, in 1615 vernieuwde, open galerij, waarop de cellen of dolhuisjes uitkomen. Vroeger waren er elf; in 1615 werden ze vermeerderd tot 28 en in 1637 zullen er nog 13 bijkomen in een achtergebouw. Elk der celletjes bergt een der ongelukkigen, die eene, naar den maatstaf dier tijden liefderijke, verpleging genieten, maar vaak veel te lijden hebben van de hen prikkelende bezoeken van nieuwsgierigen, die niet laten kunnen het dolhuis te gaan zien, al ondervinden zij er soms hetzelfde als in later dagen de bezoekers van Artis bij de hokken der apen of der lamaas 2).

Nog een jaar of wat ouder dan het Dolhuis was het daarnaast staande »Bushuis", het in 1554 tot 58 op den hoek van de Hoogstraat gebouwde stads-wapenmagazijn, dat een lange strook langs de gracht beslaat en aan zijne beide korte zijden een topgevel heeft, met sierlijke krullen afgedekt. Het Bushuis dient echter niet meer tot het oorspronkelijke gebruik, maar heeft een veel grootscher bestemming gekregen. In 1603 was reeds de aanzienlijke ruimte van dit pakhuis aan de pas opgerichte Oost-Indische Compagnie afgestaan, tot opslag der door haar aangevoerde specerijen, en twee jaren later, toen de stad besloot tot het bouwen van het nieuwe wapenpakhuis bij den Voetboogsdoelen, liet zij aan de Compagnie, voor een jaarlijksche huur van *f* 3200, het Bushuis over, met een nieuw gebouw dat daarachter werd opgericht op de binnenplaats, die door een poort gemeenschap had met de Hoogstraat.

Ongetwijfeld is dit nieuwe gebouw ook een werk geweest van den toenmaligen stads-bouwmeester Hendrik de Keyser en hij is hier weder uitmuntend in zijn arbeid geslaagd: de gevel op de binnenplaats van het Oost-Indische Huis (later wel iets, maar gelukkig niet veel, verminkt) is een der beste voorbeelden van echt oud-Hollandschen bouwstijl.

De uitbreiding van de administratie en van het aanzien der Compagnie hebben spoedig nieuwe vergrootingen noodig gemaakt. Aan de zijde van de Hoogstraat werd, over de poort heen, een gebouw van flinke bouw-orde opgetrokken, op de binnenplaats aansluitende aan het hoofdgebouw van 1606. De stichting van dezen vleugel, die door onze oudere stadsbeschrijvers niet is vermeld 3), moet plaats gehad hebben vóór 1643, blijkens de jaar-

1) Zie de afbeelding op blz. 93.

2) Voor deze poort was het dat het bekende opschrift stond: »Die met dolheid zijn begaafd Worden hier gespijsd en gelaafd". In later tijd hebben velen gelachen om dat woord »begaafd", zonder er aan te denken dat zij zelven dagelijks de uitdrukking gebruikten »iemand een slag geven".

Zinrijker was overigens de inscriptie op een gedenksteen in de binnengalerij, die den gezonden bezoeker vermaande: Dankt en denkt.

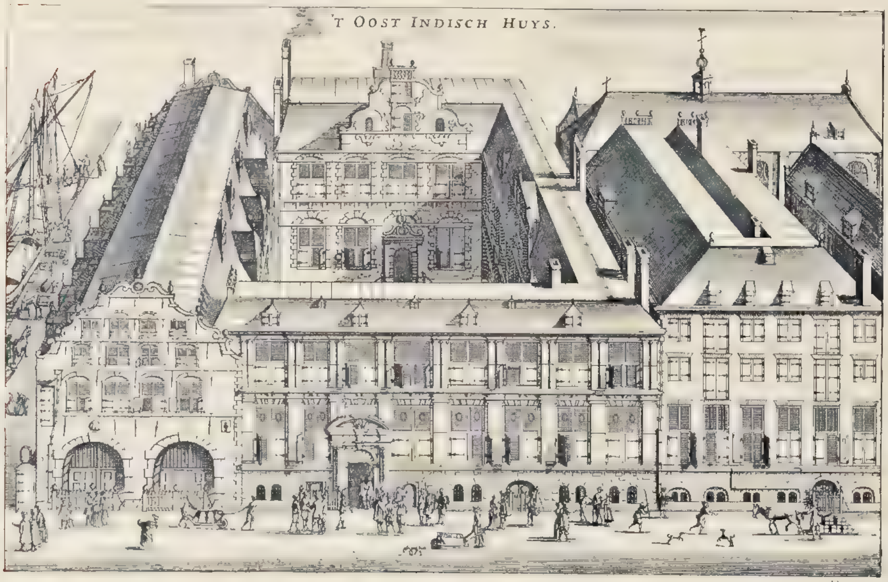
1) Toen op de plaats van het Dolhuis de Hersteld Luthersche Kerk werd gebouwd, is dit beeld naar het Buiten-Gasthuis verhuisd. Later werd het overgebracht naar het Rijks-Museum.

2) Le Jolle, Description d'Amsterdam en vers burlesques, 1666, pag. 110 en 111.

3) Wel maken zij melding van de vergrooting van 1658, waardoor het Oost-Indische Huis langs de Hoogstraat tot aan de Wale Kerk werd uitgebreid.

tallen die in de steenen van de gevels op de binnenplaats zijn gekrast door de messen van de soldaten der Compagnie, die in de zeventiende eeuw hier werden aangemonsterd en van hier meteen scheep gingen. Links was de toegang tot de specerijzolders, rechts tot de kantoren en de kamers der Bewindhebbers, waar menige merkwaardige afbeelding van overzeesche havens en steden en menige trophee van Indisch wapentuig werd bewaard. In het hoofdgebouw in 't midden bevond zich de groote zaal, waar de veilingen der uit Indië aangevoerde koopwaren werden gehouden. In het achterste deel van den vleugel langs den Kloveniersburgwal was nog lang de Bushuis-sluis (later verbasterd tot »bosjes-sluis") heeten.

Aan de kade tegenover het Oost-Indische huis is een reeks flinke huizen verrezen, onder de schaduw van den Zuidertoren en zich uitstrekkende tot de Nieuwmarkt. Die laatste gracht van den Kloveniersburgwal zal in de tweede helft der eeuw den naam van Trippen-burgwal krijgen, als de gebroeders Louis en Hendrik Trip daar in 1660—62 het huis laten bouwen dat alle »gracht-paleizen", zelfs die van de Heerengracht, overtreft, en waaraan de architecten Justus en Philips Vingboons hun beste krachten hebben besteed. De schoorsteenen die uit

HET OOST-INDISCHE HUIS
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

het »Slachthuis", waar, in den bloeitijd der Compagnie, jaarlijks wel duizend ossen voor scheepsvoorraad werden geslacht en ingezouten, en waar tevens de noodige provisie van erwten, gort, spek enz. verzameld werd. De lichters, die op de reede van Tessel de goederen uit de Oost-Indischvaarders hadden overgenomen, kwamen hier ook lossen, zoodat men zich niet behoeft te verwonderen dat de kade hier ter plaatse spoedig den naam kreeg van Oost-Indische kaai en dat het er veel te druk werd voor de markt van het uit de Veluwe aangevoerde brandhout, die hier aanvankelijk gehouden werd.

De steenen brug voor de Hoogstraat blijft echter het dak staken waren steenen afbeeldingen van mortieren — dat was het teeken dat de bouwheeren zich hun beroep niet schaamden: de kanonnengieterij en de ijzerhandel, waarmede zij, vooral in Zweden, op 't voetspoor van hun oom Louys de Geer, de schatten hadden verdiend die zij hier op zoo vorstelijke wijze besteedden 1). Nijverheid en handel hebben de stichting tot stand gebracht en — roemde de poëzie (bij monde van Jan Vos) toen

1) Alleen de grond heeft *f* 54000 gekost. Natuurlijk met de opstallen die voor den nieuwen bouw moesten plaats maken. De overige kosten hebben volgens sommigen wel vier ton gouds beloopen. In 1684 werd de helft van de Trippenhuizen bij boedelscheiding op *f* 60,000 gewaardeerd.

reeds de wijze waarop de kunst, zoo door den prachtigen bouw uitwendig, als door de schilderwerken inwendig, haar sierde — in later eeuw, als het »Trippenhuis" Rijks-Museum is geworden, zal die kunstroem door gansch Europa weerklinken, totdat ten slotte de Wetenschap als erfgenaam van al die schatten van eer en roem er rustig haren zetel opslaat —: de vruchten van den Arbeid, gesteld eerst in den dienst van de Schoonheid, dan in die van de Waarheid — voorzeker het Trippenhuis heeft een schoone geschiedenis!

De buurt tegenover het Trippenhuis is minder aanzienlijk: daar bewaart de Boerensteeg nog de herinnering aan de »boeren-huizen", die — zeldzaam verschijnsel in het nauw bebouwde Amsterdam — hier vroeger stonden aan 't eind van het buurtje dat de smalle strook tusschen het Paulus- en Bethanieklooster besloeg; daar komen de smalle straten uit die door de terreinen van 't Bethanien- en 't Minderbroeders-klooster zijn aangelegd. Haar bevolking zet levendigheid bij aan de gracht die toegang geeft tot het nieuwe marktplein, 't welk hier in 1614 is aangelegd, door het deels dempen, deels overwelven der stads-vest voor de oude St. Anthonies poort. Het is de Nieuwe- of Oostermarkt, een plein waarop een achttal straten uitkomen. De marktbezoekers vinden hier: vooreerst bij de Barndesteeg, de kraampjes der Noordwijker hoveniers met hun gedroogde kruiden; verderop uitstallingen van lijnwaad en kanten. In de Zuid-Oosthoek bij den Kloveniersburgwal en de Anthonie-breestraat is een meel-hal 1) gebouwd en aan 't andere einde komen de Waterlandsche boeren met kaas, eieren en groenten; Poolsche Joden loopen met gevogelte te koop en tusschen dat alles door ontbreekt het niet aan kwakzalvers en marktschreeuwers. De grootste beteekenis heeft echter de »uitdragerij" en de handel in oude kleeren.

Aardige geveltjes met luifels en pothuizen omlijsten dit woelig tooneeltje, dat op den achtergrond wordt afgesloten door een gebouw dat, met zijn spitse torens, alle met windvaantjes gekroond, aan een middeneeuwsch kasteel doet denken. Het is de voormalige St. Anthonies-poort in 1488 gebouwd, ter plaatse waar de stad langs den zwaren IJdijk zijn hoofdtoegang uit het Oosten had. Het was een hoog en breed poorthuis, met een trapgevel aan de stadszijde, en aan de buitenzijde geflankeerd door twee zware, ronde torens, uit de gracht oprijzende.

NIEUWMARKT EN TRIPPENHUIS
Gravure uit het begin der achttiende eeuw

1) Later werd die verbouwd tot een drukkerij voor Paulus van Ravesteyn, den drukker van het Atheneum In 1663 woonde in dit gebouw, dat, onder den naam van »het huis met het Hekje" tot in de negentiende eeuw een sieraad was van de Nieuwmarkt, de groote schilder Bartholomeus v. d. Helst.

Vóór de eigenlijke poort lag een korte brug of liever een vierkant voorpleintje op een gewelf, afgesloten door gekanteelde muren, die den hoofdtoren verbonden met twee vóórtorens — beneden rond, boven achtkant — waartusschen de vóórpoort stond. Daarbuiten lag nog een ruimer voorplein, deels met een muurtje, deels met houten hekken afgesloten.

In dezen vorm was de poort blijven staan, ook na het afbreken der stads-muren; doch na het aanleggen van de markt in 1614, waardoor het gebouw rondom op een open plein kwam te staan, besloot men in 1617 de poort te verbouwen en tot verschillende doeleinden te gebruiken. De voortorens verloren nu hun borstweringen en werden, door muren die tot aan de hoogte der torentransen reikten, onderling en aan het hoofdgebouw verbonden, zoodat het kleine bruggepleintje binnen het gebouw getrokken werd. Overal werden vensters gebroken in de oude muren en aan de Noord- of oude stadszijde, waar aan den eenen kant de achthoekige traptoren stond, werd aan den anderen hoek de lage toren, waarin zich de gedenksteen van de eerste steenlegging, op 28 April 1488, bevond, even hoog opgemetseld. De eerstgemelde kreeg een poortje, waarboven St. Lucas met zijn os was afgebeeld, de laatste werd de traptoren der metselaars, kenbaar aan de gereedschappen en aan den manskop met den troffel die zijn poortje versieren. De bovenvertrekken van het gebouw werden ten deele voor gildekamers afgestaan en de metselaars hebben het niet onder zich gelaten hun trap en hun kamer te versieren met keurige proeven van hun handwerk. — Vergeefs zou men iets dergelijks gezocht hebben op de vergaderkamer der St. Lucasbroeders; maar toch heeft de schilderkunst ook in dit gebouw zijn triomfen gevierd. Om die te vinden moeten wij echter een ander trapje op, dat zich bevindt in een der oude voortorens aan de Oostzijde. Daar staat, boven het met beeldhouwwerk versierde poortje, te lezen: »Theatrum Anatomicum". Daar is de toegang tot het bovenvertrek dat de Amsterdammers de »Snijburg" noemen, omdat er — aan de Chirurgijns-gildekamer verbonden — ten behoeve van het chirurgisch onderwijs, ontleedkundige lessen op het cadaver worden gegeven 1).

D'oude St ANTHONIS Poorte t'Amsterdam. *S Frisius fec*

van de noordzijde gezien, Gravure door S. Frisius, omstreeks 1600

1) In 1696 is de ontleedzaal vergroot en verfraaid en met bovenlicht voorzien. Bij die gelegenheid kreeg het hoofdgebouw van de oude poort het hooge, spits toeloopende, boven de torens uitstekende dak.

En dat lokaal is versierd met een paar belangrijke portretgroepen: De chirurgijns hebben uit de kamer boven de Vleeschhal de schilderij medegebracht, waarop ze in 1602 met hun leermeester, den lateren Burgemeester Dr. Sebastiaan Egbertsz, door Aert Pietersz. zijn afgebeeld, en bij het betrekken van het nieuwe lokaal heeft Egbertsz zich, tot versiering van den schoorsteen, nog eens laten portretteeren (met een viertal zijner leerlingen aan wien hij een geraamte demonstreert), ditmaal door den knappen jongen zoon van den architect de Keyser, den kunstvaardigen Thomas. En thans, nu Egbertsz plaats gemaakt heeft voor Dr. Joan Fonteyn, wil ook deze zich lesgevende laten uitschilderen en draagt dit op aan Claes Elias. Als later Dr. Claes Pietersz. Tulp de anatomie doceert zal deze den uit Leyden overgekomen Rembrandt in de gelegenheid stellen een proeve te geven van zijn talent, die zoo goed voldoet dat in 1656 Dr. Deyman naar geen anderen schilder omziet. Zoo werd ook hier een Museum gevormd, dat, na veel verwaarloozing ten slotte in zijn waarde erkend, in zijn eigenaardigheid de roem der Hollandsche schilderschool op luisterrijke wijze zal helpen ophouden.

Behalve de gildekamers der chirurgijns, der schilders en der metselaars, vonden ook die der koek- en pasteibakkers, der schaatsen- en klompenmakers en der smids- en koperslagers hun plaats in 't ruime gebouw. De laatstgemelden hadden ook een lokaal in gebruik in den Zuider-middentoren, waar hun gereedschappen boven een deur uitgehouwen staan. Bovendien was er een corps-de-garde voor de schutters, dat zijn opgang had door de deur van 't St. Lucas-gild. De hoofdbestemming van den beganen grond was om te dienen tot Waag, om die op den Dam een weinig te ontlasten van de al te groote drukte. Evenals op den Dam hingen hier balansen in de breede poortdeuren, waarboven groote luifels waren aangebracht. 't Voornaamste artikel dat hier gewogen wordt is het zwaar ijzerwerk, vooral geschut en scheepsankers. De ankers worden hier ook door een proefmeester gekeurd: de hooge paal, die wij achter de waag, naast het groote windas aan het water, zien staan, is bestemd om er de ankers aan op te hijschen, die men dan van boven af laat nederploffen op een, in den grond bevestigd, met ijzer beslagen, blok, om te zien of zij den schok zonder breken of bersten kunnen weerstaan.

DE NIEUWMARKT MET DE WAAG, VAN DEN KLOVENIERSBURGWAL GEZIEN

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

De oude stads-poort noodigt ons om, na onzen uitstap langs den Kloveniersburgwal, de oude stad weder binnen te treden, den Zeedijk volgende, die, sinds hij in de vijftiende eeuw binnen de stad is gekomen, dien naam behouden heeft. Links stond vroeger het klooster der Cellezusters, welke zich in 1475 hier kwamen vestigen met bestemming de zieken op te passen, vooral hen die aan' de pest leden. Het klooster lag aan de Noordzijde van de Molensteeg; het kerkje heeft gestaan op den hoek van die steeg aan den

Achterburgwal. De aan de Zeedijk palende vleugel van het klooster werd later tot »Convooi-huis" gebruikt, toen dit kantoor nog niet in 't Prinsenhof gevestigd was.

De Zeedijk biedt niet vele merkwaardige gebouwen; winkels, vooral van scheepsbehoeften, herbergen en smederijen wisselen er elkander af. De straat wordt doorsneden door de Stormsteeg, in 1553 van stadswege aangelegd tot communicatie tusschen de Niezel en het toen nieuw gebouwde St. Nicolaas-Rondeel aan de stadsvest.

Verderop buigt zich de Zeedijk achter het Rottenest om en passeert de Oude Zijds Kolk; zonder dat wij er veel van bemerken, daar de sluis aan weerszijden met huizen betimmerd is. Voorbij de Kolk nadert de Zeedijk het Noord-einde van de Warmoesstraat. Daar was in een vroeger tijdperk de stad afgesloten door een poort: het »Kerkzijdepoorthuis", dat, zooals wij reeds vermeld hebben 1), op den dijk stond aan den hoek die deze nabij de riviermonding maakte. Ter Gouw vermoedt 2) dat een dwarsgrachtje van de oude stadsvest (de tegenwoordige Oude Zijds Voorburgwal) naar de poort liep en misschien onder die poort door met het IJ in verbinding stond en dat aan dat grachtje ook het zware steenen gebouw stond, hetwelk tot grafelijkheids-gevangenhuis diende, en later, toen het een burgerhuis in de Kapelsteeg was geworden, door sommige stadsbeschrijvers voor 't oudste stadhuis gehouden werd. Na de uitlegging van de stad — meent ter Gouw verder — werd dit eindje vest gedempt en op dat terrein de kleine kerk gesticht, die wij op den Zeedijk aan onze linkerhand zien. Zooveel is zeker dat die kapel niet zoo oud is als men vroeger meende en dat zij pas dagteekent uit het midden der vijftiende eeuw. »Tot gerief der vreemde schippers" was de kapel oorspronkelijk opgericht en zij was gewijd aan den Noordschen beschermheilige St. Olof, wiens beeltenis men nog lang na de Hervorming aan 't gewelf geschilderd zag. Het kerkje ontleende bovendien eenigen glans aan de Jeruzalems- of Heilige Graf-kapel, die er aan gebouwd was, waarschijnlijk door het gilde der »Jeruzalems-vaarders": de broederschap van hen die een pelgrimstocht naar het Heilige Graf hadden volbracht en die van uit deze kapel om de twee jaren deelnamen aan de, voor onroomschen zoo aanstootelijke, processie van het halen van »Onze Lieven Heer op den ezel". 1)

DE HOOFDBRUG EN DE SCHREIJERS-TOREN

Ets door A. Rademaker, naar een teekening van 1650

Op onzen plattegrond zien wij nog het koor van de kerk, benevens een hooge dwarsbeuk, die echter niet zóóverre Noordwaarts is uitgebouwd als door de regels van den Gothischen kerkbouw vereischt werd, terwijl het schip dat zich Westwaarts moet uitstrekken geheel ontbreekt. Nadat sinds 1602 de kerk voor Gereformeerd godsdienstgebruik is ingericht, is men in 1646 overgegaan tot het verbouwen en vergrooten; het koor werd toen afgebroken en het gebouw kreeg een vierkante gedaante, met twee puntgevels aan den Zeedijk en drie aan de Zuidzijde, langs de Kapelsteeg. Ook bracht men vier ingangsportalen aan, waarvan het Oostelijkste der twee die op den Zeedijk uitkomen met een beeldhouwwerk prijkt, de hoop des toekomenden leven allegorisch voorstellende.

De Olofskapel had haar naam medegedeeld aan de aangrenzende oude Warmoesstraats-poort, een hoog gebouw, met tinnen, doch zonder torens. Zij was als binnenpoort blijven staan en diende tot gevangenis. Eerst in 1618 is zij afgebroken, maar het straatje in 't verlengde van de Warmoesstraat bleef nog altijd den naam van Olofspoort behouden. Evenals de Zeedijk komt het uit op een ruim plein, aan den IJkant nevens de Nieuwenbrug gelegen, de Kampersteiger, de geliefkoosde wandelplaats der Hamburger en Bremer schippers, wier schepen hieromtrent hun ligplaats hebben.

Het fraaie gebouw aan den waterkant is daar in 1618 opgericht voor Schutters-wachthuis en vergaderlokaal van »Commissarissen van de zeezaken", waarom het in de wandeling »het Zee-Recht" wordt genoemd.

Van dit punt af buigt de oeverlijn van het IJ

1) Blz. 83.
2) Gesch. van Amst., I 296, 356

1) Walich Syvaerts, Roomsche Mysteriën ondeckt. Amst. 1604, in de voorrede. — Wagenaar, II, 126.

Afb. 58

DE OLOFSKAPEL, VÓÓR HET AFBREKEN VAN HET KOOR

Teekening van R. Roghman 1644. Verzameling Prof. C. L. Wurfbain

SCHREIJERS-TOREN EN KAMPERHOOFD IN 1645

Teekening door A. Raaemaker (Verzameling prof. C. L. Wurfbain)

zich Noordwaarts om: de Oude Zijde steekt met een driehoekvormig schiereiland in het IJ uit; de Westzijde van dit schiereiland met haar schoon uitzicht over den IJstroom, is een der hoofdzetels van den handel. Groote houtkoopers hebben er hun waren opgestapeld achter de huizen en op den waterkant, even als dit aan de andere zijde van den Nieuwenbrug het geval is. Men noemde het daarom hier de Oude-Zijds Houttuinen. Maar sedert den kooplieden in teer en pek deze kade is aangewezen, kwam de naam van Teertuinen in gebruik en zal hier blijven, al worden de teerkoopers in 1643 weder door een stads-keur verdreven naar de buurt van de Haarlemmerpoort.

Ofschoon Amsterdam van zijn vroegsten tijd af geheel open lag tegen het water, van waar men de welvaart wachtte, toch werd de defensie ook aan die zijde niet geheel verzuimd. In de zestiende eeuw zag men kanonnen tusschen de stapels hout staan en aan de uiterste landpunt, het Kamperhoofd, was een zwaar bolwerk gemetseld en met geschut beplant.

In de dagen waarvan wij schrijven, verwacht men echter geen vijandelijken aanval van de IJ-zijde meer en is het bolwerk met boompjes versierd.

De buiten den Zeedijk in 't IJ uitstekende landtong is overlangs nog in tweeën gesplitst door de Oude Zijds Kolk, die het water der Oude Zijds Burgwallen met het IJ verbindt, door de sluis in den Zeedijk. Het »Kolkje" geeft een aardig inkijkje naar de binnenstad: het enge grachtje, tusschen donkere, hooge pakhuisgevels ingesloten met een smal looppad aan de Oostzijde, en de Oude-Kerkstoren, die, juist in de lijst der pakhuisgevels passend, boven de sluis uitsteekt, vormen hier een typisch en pittoresk hoekje.

Van ouds heette de landtong Scray-horn. Horn is hoek, en als wij aan 't thans nog gebruikte bijwoord »schrijelings" denken, dan kunnen wij aan den naam moeielijk een andere beteekenis hechten dan die van scherpen hoek. Toen echter dit punt het uiterste eind van de stad was, van waar de vertrekkende schepen 't langst werden nageöogd, en waar menige afscheidstraan onwillekeurig langs de wangen biggelde, lag het voor de hand dat men aan een »schrei"-hoek dacht. Die gedachte is vertegenwoordigd door een gevelsteentje van 1561 in den lagen ronden toren, die voor ons staat zoodra we het bruggetje van de Kolk zijn overgegaan. 1)

DE SCHREIJERS-TOREN VAN DE GELDERSCHE KADE GEZIEN

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

Die toren, met zijn veelhoekigen, gekantelden trans en zijn spits leien dak, is tevens een herinnering aan den ouden stads-muur, die hier aan het IJ eindigde. Deze muur, in 1482 gebouwd en in 1601 geslecht, heeft nu plaats gemaakt voor een levendige, welbeplante kaai en de vest is een breede gracht geworden, rechtuit op de voormalige Anthoniespoort aanloopende en groote diensten bewijzende als binnenhaven. Door het oorgat van de breede houten brug (de Hoofd-brug noemt men haar)

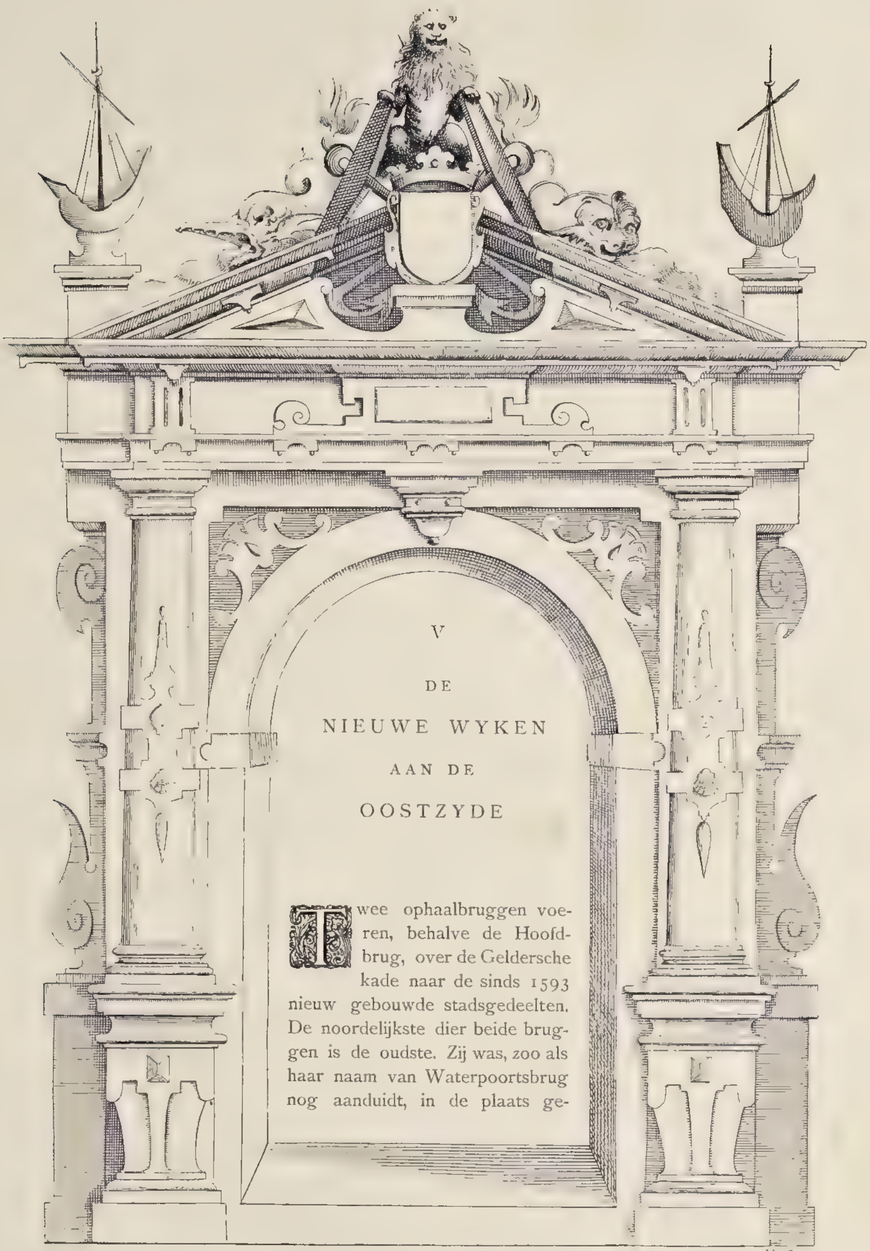
1) Tegen den muur van het hoekhuis van de Kolk staat op onzen plattegrond een klein gebouwtje — zoo 't schijnt een aardig stukje architectuur, waarvan 't jammer is dat we geen uitvoerige afbeelding bezitten. Waarschijnlijk heeft het de houten loods tot berging van krijgsgereedschap vervangen, die we op den plattegrond van Corn. Anthonisz (1544) zien.

komen menigte van schepen naar binnen en scharen zich langs de kaden. Het zijn voornamelijk Rijnschippers, welke door den IJssel en over de Zuiderzee hierheen gekomen zijn, aan wie deze ligplaats is aangewezen; die op de Geldersche plaatsen varen liggen 't kortst naar de Nieuwmarkt en die naar Keulen en de Duitsche steden gaan aan het Noordelijk einde van de gracht, welke daarom even dikwijls Keulsche als Geldersche Kade wordt genoemd. Maar ook de naam Engelsche Kade komt voor.

Toen de muur nog bestond was hier, »langs de vesten", reeds een dichtbebouwde strook huizen geweest. Na het verdwijnen van den muur namen deze natuurlijk veel toe in waarde en aanzien en menigeen die daar een huisje in eigendom had, zal het hebben laten verbouwen en verfraaien en er zelf zijn gaan wonen. Zoo had althans de korenkooper Roemer Visscher gedaan, wiens huis op de Kade bij den Schreijerstoren de grootste aantrekkingskracht uitoefende op letterkundigen en kunstenaars, die in 't »saligh Roemers huys", zooals Vondel het noemde, volop genoten van de ronde hartelijkheid van den geestigen en kunstlievenden gastheer en van de ongekunstelde beminnelijkheid zijner talentvolle en beroemde dochters, Anna en Maria, in wie zich alles vereenigde wat men, van degelijkheid zoowel als van geestesgaven, verlangen kon.

(Biblioth. Nat. Parijs)

V

DE

NIEUWE WYKEN AAN DE OOSTZYDE

Twee ophaalbruggen voeren, behalve de Hoofdbrug, over de Geldersche kade naar de sinds 1593 nieuw gebouwde stadsgedeelten. De noordelijkste dier beide bruggen is de oudste. Zij was, zoo als haar naam van Waterpoortsbrug nog aanduidt, in de plaats ge-

blz 8

BUITEN-POORT VAN HET PRINSENHOF

Gravure uit Dankerts, Architectura Moderna van Hendrik de Keyser, 1631.

komen van 't oude waterpoortje in den muur, dat toegang gaf naar de Lastage. Deze, in de stadsgeschiedenis der zestiende eeuw veel genoemde, voorstad, was oorspronkelijk het buitendijksche oeverland, dat zich omboog achter de Waal (den inham die het IJ maakte beöosten den Schreijhoek en die al vroeg tot winter-ligplaats der schepen werd gebezigd). Dat buitendijksche land, de oever dier Waal, was als aangewezen voor het timmeren, uitrusten en belasten der schepen. 't Werd hier, naarmate de scheepvaart zich uitbreidde, steeds drukker: aan de stadsvest, waar om redenen van defensie niets gebouwd mocht worden, lagen het timmerhout, de teer, de ankers en andere benoodigdheden opgeslagen; langs de Waal stonden de schepen op stapel op de timmerwerven; daarachter strekten zich lang-gerekte lijnbanen uit.

Ten Zuiden was de Lastage in de zestiende eeuw van den St. Anthonies-zeedijk gescheiden door een moerassigen poel en ten Oosten — aan de breede gracht die van 't IJ in de richting van den dijk liep en mede tot winterhaven diende — werd zij beschermd door een schans en door den stevigen toren, met zijn dubbele rij schietgaten, die aan den Noord-oosthoek der Lastage aan 't IJ opgericht was. Hij was gebouwd nadat in Dec. 1512 een Geldersch legertje — dat aan Amsterdam een kerstnacht had willen bereiden, zoo als Vondel die in zijn Gijsbrecht van Aemstel geschilderd heeft — toen het de stad niet kon overrompelen, de onbeschermde Lastage en de schepen in de haven in vlammen had doen opgaan.

Achter de lijnbanen liep een sloot uit de stadsvest oostwaarts. De sloot ontleende zijn naam aan Cornelis Boom, die hieromtrent een aanzienlijk huis met een grooten hof bezat en die haar in 1537 had laten graven ten behoeve van het vervoer. Die sloot was ook al een der oorzaken geweest van de onophoudelijke twisten en procedures tusschen de »geërfden der Lastage" en de stad. Want de eerstgemelden, die gaarne zouden gezien hebben dat de Lastage binnen de stads-muren getrokken werd, werden op allerlei manieren geplaagd en tegengewerkt (zelfs het plaatsen van steenen gebouwen en het ophoogen van den bij hoogwater onderloopenden grond werd verboden) door de Burgemeesters, die voor de vooruitstrevende en Hervormingsgezinde houtkoopers en scheepsbouwmeesters van de voorstad zeer weinig sympathie hadden. Ten slotte werd in den Spaanschen tijd de Lastage platgebrand en ontsnapte ter nauwernood aan het lot waartoe Alva haar had bestemd, om te dienen tot emplacement van een Amsterdamschen Citadel.

Na de Reformatie kwamen handel en scheepvaart spoedig tot hun ouden bloei terug, de Lastage was nu nog meer noodig dan vroeger en werd nu ook spoedig binnen de stad getrokken en schooner herbouwd.

Langs de buitenzijde der vest verrees al ras een kade met flinke koopmanshuizen, die nog lang den naam van de Lastage behield, — de Boomsloot werd een aan weerszijden bebouwde gracht en de paden tusschen de lijnbanen, van vroeger reeds de namen van Jonker- en Ridderstraat dragende, veranderden in lange, nauwe straten, zoo dicht mogelijk bebouwd met kleine woningen, voor 't werkvolk van de werven, voor schuitenvoerders en bootsgezellen. Meer toegang tot de bevolkte buurt werd al spoedig behoefte en zoo bouwde de regeering, in of omtrent 1597, een tweede ophaalbrug over de Geldersche kade, waarvoor de zware steenen voet van 't St. Nicolaas bolwerk bij de Stormsteeg als landhoofd diende. Juist toen men bezig was met den bouw van die brug kwamen de eerste schepen die de tocht naar Oost-Indie hadden gewaagd met de eerste lading peper uit Bantam terug, en juichende doopten de Amsterdammers de brug naar de stad waarmede de nieuwe handelsbetrekkingen waren aangeknoopt. Vóór de »Bantammer-brug" werd een »Bantammer-straat" geschoten, recht op de Waal aan. Die kade langs de Waal is, sints de scheepstimmerwerven oostwaarts meer ruimte hebben gevonden, het terrein geworden der zeilemakers en der ankersmeden. Prachtstukken van ankers, soms duizend pond zwaar, ja meer, lagen bij de Cyclopen van de Oude Waal op den wal voor de deur.

De oude Montelbaanstoren 1) staat daar nog altijd aan 't eind van den burgwal, maar veel veranderd van vorm en bestemming. Als vestingwerk niet meer noodig, maakt sints 1605 een rijzige, doorluchtige bovenbouw, in den stijl van Hendrik de Keyser, den toren tot een sieraad van de stad, terwijl hij voorts nog nuttig is als klokketoren en als verblijf der »Waal-redders", die de orde handhaven onder de schepen in de Waal. In 1611 begon de onderbouw echter op gevaarlijke wijze te verzakken, zoodat de spits wel vier voet overhelde; de bouwmeesters van dien tijd vonden daarin echter nog geen reden tot afbreken: het gevaarte werd

1) Eigenlijk een verbastering van Monkel-baanstoren. De naam is waarschijnlijk ontleend aan de naastbijliggende lijnbaan, die om een of andere reden de Monkelbaan heette — misschien wel omdat zij, als de meest afgelegene, in hare omgeving de stille hoekjes had die door de jongelui voor het monkelen (minnekoozen) werden gezocht. Aan het kasteel van den Paladyn Reinout van Mont-albaan, zullen wij bij onzen Amsterdamschen toren wel niet te denken hebben, al vond men die naamsafleiding later veel deftiger.

»door goed beleid en groote kracht van touwen" weder »recht gezet" en met nieuw hei- en metselwerk aan den voet versterkt, zoodat het na drie eeuwen nog recht overeind staat.

Aan den voet van den Montelbaans-toren zag de zeventiende eeuw dikwijls een vroolijk tooneeltje: daar toch gingen de soldaten scheep voor de Oost. Nadat ze op de binnenplaats van 't Oost-Indisch huis waren aangemonsterd en zich nog eens braaf hadden te goed gedaan aan al wat hun daar van drank en snoeperij werd te koop geboden, marcheerden ze met slaande trom en volle geweer, zingend en goedsmoeds of ze ter bruiloft gingen, naar de lichters, die aan den Montelbaanstoren gereed lagen om hen aan boord der Oost-Indischvaarders te brengen; .... als ze 't gat van Tessel uit waren zongen ze wel een ander liedje, zeiden de Amsterdammers die ze zagen vertrekken.

't Is een prachtig gezicht hier aan den toren als het oog rechts weidt over de watervlakte van 't IJ tot Pampus toe, van waar steeds schepen komen aanzeilen om den hoorn des overvloeds uit te storten over de bloeiende handelsstad, of als het links rust op de Oude Waal, waar de water-kasteelen, vastgemeerd aan de vele palenrijen, een ondoordringbaar mastbosch vormen tot aan de groote scheepskraan die voor de Kamperhoofdsbrug, op eenigen afstand in 't water op palen staat, en dient voor het lossen van zware goederen en het inzetten van masten.

't Verwondert ons bijna dat de Amsterdammers er toe konden komen die fraaie Waal op te offeren. En toch is dit gebeurd; reeds in 1644, toen de woningnood in deze buurt zoo hoog geklommen was dat de regeering besloot de, trouwens aanslibbende, Waal tot land te maken. Door ophooging verkreeg men een eiland, door een breede gracht van de oude stad afgescheiden en den vorm hebbende van een kwart ovaal. Om er een schoone stads-wijk van te maken werd bij de verkooping der erven (op 5—7 Jan. 1646) de bepaling gemaakt dat er geen steegen of sloppen mochten worden aangelegd en geenerlei hinderlijke bedrijven in de huizen mochten uitgeoefend worden. De bouwlust was zoo groot dat de 122 erven zamen niet minder dan *f* 475.813 opbrachten. De hoogste prijs werd besteed door Gerrit Jansz. Indische-rave, die voor één erf *f* 6508 betaalde, terwijl zelfs in de beide dwarsstraten de goedkoopste erven nog *f* 12 à 1300 golden. »Binnenkant" en »Buitenkant" van het nieuwe Waals-eiland wedijverden dan ook weldra in hechte, rijzige en dikwijls fraai versierde gevels, waaraan de »hooge stoep" zijn triomfen vierde en die een rijk gestoffeerd intérieur verborgen. Van »bovenhuizen" was geen sprake.

DE MONTELBAANSTOREN EN HET SCHEEPGAAN DER OOST-INDISCH-VAARDERS
Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

Voor 't oogenblik hebben wij echter nu in 1625 nog genoeg aan de — ook door »rijke en treffelijke kooplieden" bewoonde — huizen aan de breede gracht die van den Montelbaanstoren stadwaarts inschiet. Al dadelijk na de uitlegging was men daar aan de oude schans die de Lastage had beschermd, gaan bouwen en nu in 1625 is er geen plekje meer over. De naam Monkelbaans-burgwal vond geen bijval; het bleef daar tot op den huidigen dag: »de Oude Schans".

Op die gracht komen de Jonker- en Ridderstraat uit, benevens de Boomsloot en de straten die voorbij dat grachtje in het Zuiderdeel der Lastage zijn aangelegd en die men, om voor hare buren niet onder te doen, de niet minder mooie namen van Koningsen Keizersstraat gegeven heeft. Zij worden gekruist door de Boomsdwarssloot, die niet nieuw geschoten is, maar reeds in vroegere eeuwen bestond als afvoer-wetering van het Amstel-water, dat door de sluis in den Anthoniesdijk naar het IJ werd geloosd. Meer dan één tusschen de huizen doodloopende sloot — meer ten gemakke van handel en industrie dan tot bevordering der gezondheid dienende — komt in die Dwars-Boomsloot uit, dammersloot, die bij de Snoekjesbrug op de Dwars-boomsloot uitkomt en waaraan Zuidwaarts de achterhuizen palen van de op den dijk gebouwde Breestraat en aan de Noordzijde die van de buitendijksche straat, welker naam later tot Dijkstraat werd verkort. Ook deze brengt ons, even als de Koning- en Keizersstraten weder op de Nieuwmarkt bij de gewezen St. Anthonies-poort, waar we nu nog even een blik werpen op de eerste huizen van de Oost-zijde der Geldersche kade, ten einde het gebouw niet te vergeten dat eeuwen lang een der populairste fabrieken van Amsterdam is geweest: de brouwerij »de Witte Haan", waarvan Pieter Hulft thans eigenaar is en die, na het

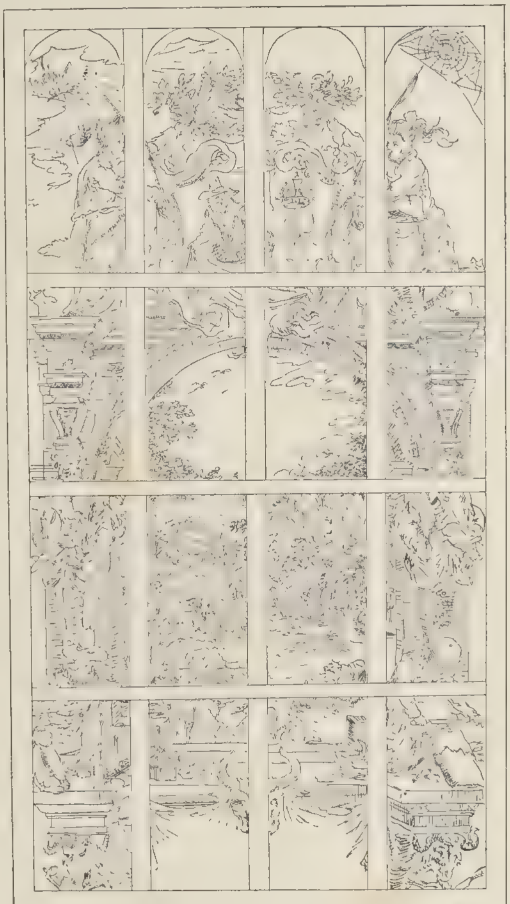
DE SCHEEPS-KRANEN
Gravure uit Commelin, Beschrijving van Amsterdam, 1694

welke na een hoekigen loop eindelijk zijn monding vindt in het Zuideinde der Monkelbaans-burgwal. Daar ter plaatse is er een brug over geslagen die de Snoekjes-brug wordt genoemd, naar het huis »de Snoek", reeds in 1595 door de familie van dien naam gebouwd en kenbaar aan den visch op den gevelsteen en den in vergulde letters op blauwen toetssteen gebeitelden naam. Die brug verbindt tevens den burgwal langs de Oude Schans met de Anthonie Breestraat (den vroegeren dijk) en met het Zuidelijk deel van de stad.

Het moeras dat den Anthonies-dijk van de Lastage scheidde is ook gedempt; de Noordelijke dijksloot bestaat nog onder den naam van Rotteruitsterven zijner familie, aan de Rendorpen zal overgaan. Een paar huizen verder tusschen de Boomsloot-brug en de Bantammerstraat heeft een wakker zeeheld, de admiraal Hendrik Loncq, die in Brazilie voor de West-Indische Compagnie de stad Olinda veroverde, op zijn lauweren gerust.

Wij gaan nu zien wat er van den hoogen zeedijk, die Amstelland tegen de golven van het IJ moet beschermen, geworden is, sinds, door de uitlegging van het laatst der zestiende eeuw, opnieuw een groot deel er van binnen de stadswallen gekomen is. Aan de Zuidzij was die dijk al vroeger bebouwd met de huizen van hen dien het binnen de poorten te eng was. Zij hadden hier

groote tuinen, uitkomende aan het water van de Stads-Vest, waar later de Trippenburgwal kwam. Ter plaatse waar de dijk zijn Zuidelijke richting tot een meer Oostelijke ombuigt, raakten de wateren van Amstel en IJ elkander van zeer nabij, want links was daar de breede gracht achter de Lastage, rechts een wijde plas, die met den Amstel gemeen lag. Op dit punt werd omstreeks 1413 een sluis gemaakt, op kosten der ingelanden van de Bijleveldsche en andere polders, welke op die voorwaarden het recht hadden gekregen op den boezem van Amstelland uit te wateren. 't Schijnt dat die sluis daar echter te veel van den aandrang van het water had te lijden en zoo werd de dijk weder gedicht en de sluis verlegd naar de St. Anthonies-poort, waar de stad haar onder haar bescherming nam. Op de plaats waar de sluis was geweest kwam nu een palissadeering of hamei, als voorwerk tot beschutting van de poort. In 1567 tijdens de onlusten werd er zelfs een blokhuis gebouwd. In de zestiende eeuw, toen er sprake was van het binnentrekken der Lastage, wilden de kooplieden daar wel weder een sluis hebben, ten behoeve der scheepvaart, doch de Burgemeesters waren er tegen, op grond dat die sluis het Amstelwater van de stad zou afleiden en de burgwallen door gemis van schuring er ondieper door zouden worden 1).

Ill. 107

GESCHILDERD KERKRAAM IN DE ZUIDERKERK
geplaatst op kosten van het Huidekoopers-, Leerlooijers- en Schoenmakers-Gild. (Mozes bij het brandende braambosch zijn schoenen uittrekkende; daarboven het wapen van het Gild, gehouden door Gehoorzaamheid en Naarstigheid)

Naar een teekening van Bloemaert

(Verzameling van Prof. C. L. Wurfbain)

Thans is het er echter toe gekomen. De sluis is in 1601 gebouwd en voorzien van een ferme kolk, waarin de noodige schepen en schuiten kunnen schutten. Natuurlijk ligt er een brug over (met een oorgat). En tusschen de sluis en den Kloveniersburgwal is een drukke buurt ontstaan, met twee hoofdwegen: de voormalige dijk, die onze plattegrond nog de Dijkstraat noemt, maar die spoedig den naam van Breêstraat aanneemt — een schoone, welvarende winkelstraat, die Warmoesstraat en Nieuwendijk in breedte en regelmatigheid van aanleg overtreft — en de Nieuwe Hoogstraat, die op de Bushuis-sluis bij het Oost-Indische huis aanloopt.

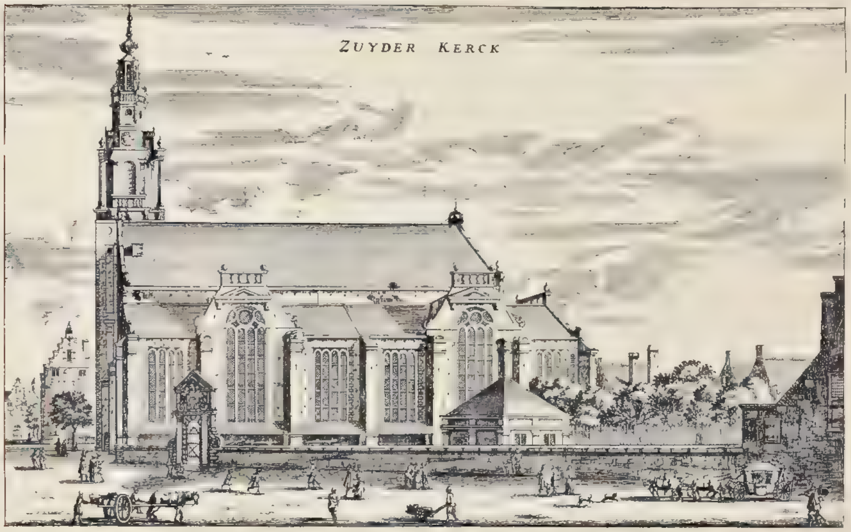
Ten Zuiden van laatstgemelde straat kocht de stedelijke regeering het noodige terrein om te voldoen aan een plicht waarmede in de negentiende eeuw geen Nederlandsch stadsbestuur zich behoeft te kwellen, maar die door de toenmalige opvatting haar geboden werd — de plicht namelijk om te voorzien in de godsdienstige behoeften van de bewoners der nieuwe kwartieren, door het bouwen eener kerk, waarin geleeraard zou worden door de gezindheid die de eenige officieele Kerk, en feitelijk ook de volkskerk, was: de Gereformeerde.

Het bouwen van een kerk voor den Protestantschen eeredienst was toenmaals iets geheel nieuws 1).

1) Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam; II, 161; III, 215; IV, 417; V, 691.

1) Getuige de zonderlinge gedachte om ook deze kerk naar een heilige te willen noemen. Men sprak al van de Sint-Jans-Kerk; maar ten slotte gaf men haar maar eenvoudig den naam van Zuiderkerk.

Niet slechts te Amsterdam, maar in al de zeven provincien, voldeden de bestaande kerken, wat de ruimte betreft, tot nog toe behoorlijk aan alle behoeften. Amsterdam was de eerste stad waar de aanwas der bevolking een nieuw kerkgebouw noodig maakte, en de bouwmeester Hendrik de Keyser zag zich alzoo gesteld voor een opdracht van een geheel nieuwe zaak, waarvoor geen enkel bestaand voorbeeld dienen kon. Gelukkig was hij een man wien 't toevertrouwd was om baanbreker te worden op dit nieuwe gebied: de Protestantsche kerkenbouw. Aan den Gothischen stijl was niet meer te denken; dit was niet slechts een kwestie van veranderden smaak, maar ook van hoogere beginselen: de waardigheid, de ernst en de soberheid, die dien stijl eigen en met de bestemming van het gebouw als Protestantsche Kerk in overeenstemming waren, temperden door, vooral in het uitwendige, óók recht te doen wedervaren aan de eischen van behagelijke verscheidenheid, frissche oorspronkelijkheid en opgewekte levendigheid, die volksaard en tijdgeest medebrachten. Aan het kleurgevoel werd voldaan door de verschillende tinten der voor den inwendigen bouw gebezigde zandsteen-soorten. En de groote afmetingen, die de onbekrompenheid der bouwheeren veroorloofde aan het gebouw te geven, stelden den bouwmeester in staat om door ruimte en hoogte de indrukken

DE ZUIDER KERK, VAN DE ZIJDE VAN DE ZANDSTRAAT GEZIEN
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

Niet slechts dat in de ontaarding van het »flamboyant", waarin die stijl ten laatste was vervallen, veel was wat den man van smaak tegen de borst stuitte, maar in de overlading met allerlei sieraad, dat, zelfs waar 't schoon was op zich zelve, de aandacht vaak van de hoofdzaken aftrok en afleidde, sprak zich als 't ware juist dátgene uit wat de Protestanten ook op godsdienstig gebied aan de Roomsche Kerk verweten. — De spitsboog, met al wat daarmede samenhing, werd alzoo achterwege gelaten en teruggekeerd tot de grondbeginselen en vormen van den Grieksch-Romeinschen bouwstijl, waaraan alle motieven van ornamentatie werden ontleend. Doch die motieven werden verwerkt in een groepeering van eigen vinding, welke te weeg te brengen van grootheid en verhevenheid die een tempel eischt.

In het grondplan hield de Keyser zich aan den van oudsher gebruikelijken vorm: het langwerpig vierkant. Daarentegen moest de koor-nis vervallen, daar een koor voor den Gereformeerden eeredienst ten eenenmale overbodig was. Maar het stelsel van een hoog middenschip met twee lagere zijbeuken werd, als uitstekend geschikt om de eentonigheid van het inwendige te breken, door hem overgenomen. De scheiding tusschen die drie beuken werd gevormd door Jonische kolommen die rondbogen droegen. De zoldering van het middenschip was een tonnengewelf; die der zijschepen waren kruisgewelven. De kansel was aan een der pilaren aan-

gebracht; orgel en galerijen waren aanvankelijk niet aanwezig 1). Wel was de kerk versierd met achttien (door verschillende gilden geschonken) geschilderde glazen, in welk kunstvak men in dat tijdperk — getuige de jongste der glazen van Gouda — nog veel schoons wist voort te brengen. Die glazen zijn echter spoorloos verdwenen; slachtoffers van de fout dat, door het gemis van zijvensters aan het hooge middenschip, de kerk wat donker was, vooral sinds de omgeving meer bebouwd werd.

Want op een plein staat de kerk niet. Langs den Westgevel (die een der lange zijden is, want met de orientatie der Roomsch-Katholieke kerken behoefde de Keyser zich niet op te houden) liep de Zandstraat, langs den korten Zuidgevel de Bisschopstraat 1); in beide straten stonden reeds huizen toen men aan de kerk begon. En haar Noordgevel paalt aan de achterhuizen van de Nieuwe Hoogstraat. Alleen aan de Oostzijde is een (later zeer ingekrompen) open ruimte gebleven, die tot kerkhof dient. Hier zien wij het beste hoe de Keyser nog eenigszins het denkbeeld aangeeft van een dubbel transept door twee rondboogvensters in hoogere gevels te plaatsen die zich uit de »zijdel-daken" losmaken. Tusschen die hoogere gevels vertoonen zich de, minder gelukkig gedachte, andere vensters, vierkant afgedekt en door zware beeren gescheiden. De muren zijn van gebakken steen; lijst- en ornamentwerk van bergsteen.

DE ZUIDERKERK, VAN DE ZIJDE VAN HET KERKHOF GEZIEN

Gravure door P. H. Schut, omstreeks 1650

1) Later aangebracht droegen zij, even als de vele houten kerkbanken, niet bij om de schoonheid van 't gebouw te verhoogen, maar zijn integendeel zelfs oorzaak dat het schoone gebouw bij vele kerkgangers als »een leelijke kerk« bekend staat. Vroeger werd er ook veel over de vochtigheid geklaagd. Het is wel jammer, dat de Keyser niet, zooals kort na hem de onbekende bouwmeester van de Oude Luthersche Kerk, de galerijen, die in een Protestantsche Kerk haar practisch nut hebben, in zijn bouwplan heeft opgenomen.

1) Waarschijnlijk was deze naam afkomstig, evenals die van de naburige Onkel-boeren-steeg, van eene op den hoek woonachtige familie. Later ging de naam van Zandstraat op de Bisschopstraat over en nam de eigenlijke Zandstraat den naam van Zanddwarsstraat aan.

Evenzoo aan den voet van den toren, die boven de kerk echter geheel van gehouwen steen opgetrokken is. Dien toren heeft de Keyser — met juist inzicht dat hij in 't midden van zijn voorgevel geplaatst de zijbeuken te veel drukken zou — aan het Zuidelijk uiteinde van de Wester zijbeuk gebouwd. Hier kwam de toren ook juist in 't verlengde van den St. Anthonies-dijk en schonk daardoor aan die straat een schoon rustpunt voor het oog. Hoog en fier verheft zich dit grootste sieraad van de kerk in de lucht, schoon van verhoudingen en met een silhouet vol karakter, een meesterstuk van renaissance-architectuur, waarvan vooral de vrijstaande Jonische kolommen in het middengedeelte kracht en bevalligheid op de gelukkigste wijze vereenigen.

Die toren draagt het jaartal 1614. De eerste steen van de kerk is echter reeds gelegd in 1603, terwijl de eerste predikatie werd gehouden op Pinksteren 1611. In den regel bouwde men te Amsterdam in dien tijd vlugger; de trage voortgang van den bouw ontging dan ook den schimp, vooral van de tegenstanders der Gereformeerde religie, niet. 't Viel misschien niet altijd even gemakkelijk om geld los te krijgen voor den kostbaren bouw.

Toch is er nog wat overgeschoten voor een paar aardige poortjes in den kerkhofmuur. Het eene staat naast de kerk aan de Zandstraat; het andere ter plaatse waar het kerkhof op de St. Anthoniebreestraat een uitgang heeft tusschen de huizen. De laatstgemelde poort heeft als versiering de afbeelding van een lijkbaar, gedekt met een »pelt": een kleed met wapenschildjes er op gehecht — hier die van de metselaars- en schilders-gilden, welke zulk een lijkkleed bij de splitsing hunner vroeger vereenigde gilden in 1579 in onverdeeld eigendom hadden gehouden 1).

Bezuiden de plaats waar nu de kerk staat, strekte zich vroeger het eiland uit dat de lakenramen droeg. De sloot die dit terrein ten Noorden begrensde is nu een gracht geworden met flinke huizen aan beide zijden. Zij heeft den naam van Verwers-gracht gekregen; maar de herinnering aan de Raamsloot is hardnekkig en zal ten laatste de overwinning behalen. De eerstgemelde naam was anders meer gepast, want, al bleef het eiland nog steeds de hoofdzetel der draperye, er stonden nu geen lakenramen meer op, maar de verwerijen, in 1591 naar dit terrein verwezen, hadden het in beslag genomen. Men ziet hare stellaadjes langs al de kaden rondom het eiland, zoowel als langs het smalle grachtje dat het overlangs in tweeën splitst.

1) Ter Gouw, Amsterdamsche kleinigheden, blz. 39.

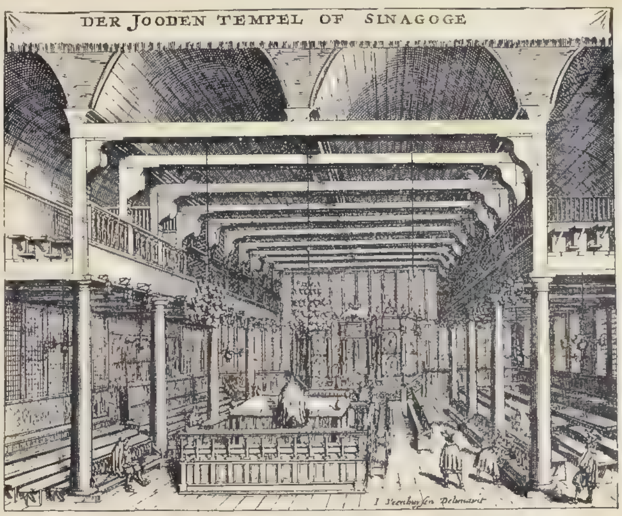
Eerst hadden de verwers zich gevestigd langs het water van den Stads-Singel (den lateren Kloveniersburgwal) en de tuinen achter hun huizen kwamen uit aan een sloot die met dien Singel evenwijdig liep. Aan de overzijde dier sloot ontstonden nieuwe verwerijen, — de sloot werd een grachtje: de, naderhand, door het schilderachtige gezicht op den Zuidertoren, ook in den vreemde zoo beroemd geworden, Groeneburgwal. Op onzen plattegrond zien wij hoe de bouwwoede zich ook al van de tuinen der huizen van den Kloveniersburgwal heeft meester gemaakt. En nog steeds blijft er vraag naar woning. De stad doet wat zij kan om daaraan te gemoet te komen en zal weldra het terrein er voor ten beste geven, dat nu nog aan 't eind van 't grachtje aan den Amsteloever wordt ingenomen door de werkplaats, waaruit reeds zooveel schoons dat we op onzen weg ontmoet hebben is voortgekomen: de Stads-steenhouwerij, die onder 't bestuur stond van Hendrik de Keyser en waar thans, sinds zijn dood, zijn zoon Pieter aan het hoofd staat.

Na het bouwen van de Halvemaansbrug in 1621 en 't verplaatsen van de Stads-steenhouwerij in 1626, werd hier, met doortrekking van den Groeneburgwal, een aanzienlijk deel van den Amstel aangeplempt en eene nieuwe kade aangelegd, die, naar de beurtschepen, aan welke daar een ligplaats werd aangewezen, den naam van 't Weesper- later 't 's-Gravelandsche veer kreeg; de oude kade veranderde in een straat, die den naam ontving van Staalstraat, naar het daaraan gelegen Staal-hof. De laken-waardijns, die toezicht moesten houden op de kwaliteit der in de stad gefabriceerde lakens en deze na goedkeuring met hun zegel stempelden, hadden vroeger hun ambt uitgeoefend op de groote zaal van 't Stadhuis, die zelfs naar dat werk haar naam droeg van Zegelhuis. In 1592 schijnt hiervoor echter een gebouw te zijn opgericht op de plaats zelve waar de industrie werd uitgeoefend. Na het verplaatsen der steenhouwerij werd een nieuwe Staalhof, met den voorgevel naar den Groeneburgwal, daarbij gebouwd en de reeds bestaande vleugel in de Staalstraat werd, zoo als het opschrift nog luidt, een »Tar-hof", waar de korting of rafactie werd vastgesteld die de prijs moest ondergaan der lakens, die niet in alles voldeden.

Later in de zeventiende eeuw kwam naast het »Tar-hof" in 1641 nog een »Saai-hal", waar saai, wollen damast en dergelijke goederen, alvorens ze mochten geverfd worden, werden gekeurd, en naast het Staalhof op den Groeneburgwal in 1656 een »Zijde-hal", waar op het verwen der zijden stoffen toezicht gehouden werd. Dat de hoofdlieden van de gilden der lakenwevers, lakenverwers

en zijdeverwers in deze gebouwen hun vergaderplaatsen hadden spreekt bijna van zelve; evenzoo dat die kamers versierd waren met regentenstukken, waarop die Heeren waren afgebeeld.

Rembrandts Staalmeesters hebben wij aan de kunstliefde te danken van de laken-waardijns die in 1661 dienden. Al had de groote meester moeten wijken uit het Oostelijk deel der stad — waar hij zijn Schutterstuk had geschilderd op den Kloveniersdoelen en zijn Anatomie-lessen in den Snijburg op de Nieuwmarkt — waar hij gewoond had aan den Amstel en op den Anthoniesdijk — waar hij met zijn Saskia zulke gelukkige dagen had doorleefd en in zijn omgeving zooveel typische modellen had gevonden — zijn bewonderaars uit de Verwersbuurt wisten hem nog te vinden op de Rozengracht, in zijn afzondering en verval — eere zij hun nagedachtenis!

DE SYNAGOGE TALMOED THORA OP DE HOUTGRACHT, IN 1662
Gravure door J. Veenhuysen

Maar wij zijn in 1625 en Rembrandt is nog te Leiden. Slaan wij den weg in naar zijn latere woning, dan gaan wij den Amsteloever langs, die binnenkort de tweede Staalstraat, zal worden, en daarna links af, langs de derde reeks verwerijen. Deze staat hier aan een breede gracht die het Amstelwater naar de Anthonie-sluis voert — overblijfsel van den breeden plas die hier vroeger met den Amstel gemeen lag. Uit dien plas heeft men een vierkant eiland opgehaald, hetwelk men Vloedenburg noemde — naar de Amsterdamsche uitspraak Vloeijenburg, dat, weldra tot Vlóoijenburg verbasterd, aan zekere onaangename gezellen van den mensch deed denken, vooral later, toen de bevolking van 't eiland in welvaart en zindelijkheid deerlijk achteruit gegaan was. Thans is het nog een nieuw kwartier, voor de houtkooperij ingericht, welker bergwallen het eiland aan alle vier de zijden omringen. Twee rechte straten, elkander kruisend, verdeelen de huizen in vier gelijke blokken. Aan den Amstel is het eiland Westwaarts, door een brug met een oorgat, aan de verwerijen — Oostwaarts, door een vaste brug, aan den stadswal verbonden; ten Noorden voeren twee ophaalbruggen (waarvan volgens von Zesen 1) de oostelijkste de Smousenbrug en de andere de Rotterdammerbrug genoemd werd) over den Vloênburger- later Houtgracht naar de Breêstraat op den ouden Anthoniesdijk.

Toen de schutterkapitein Reinier Reael in 1632 de gegoede inwoners van zijn wijk moest opschrijven voor de vaststelling van het Cohier van den 200sten penning, begon hij zijn rondgang »op Vloyenburch bij de Jodenkerk". Die »Jodenkerk" — kort bij den hoek van de Houtgracht en den lateren Zwanenburgwal (op onzen plattegrond ongetwijfeld het huis van drie verdiepingen, achter de kleine binnenplaats die met een deurtje toegang heeft tot de gracht) — was »het huis Jacobs", de eerste Joodsche synagoge te Amsterdam, reeds in 1597 ingewijd. Zij is zelfs reeds te klein geworden en er bestaat sinds 1608 al een tweede, hier vlak tegenover aan de overzijde, op de Noordzijde van de Houtgracht. Deze tweede Synagoge is »Neweh Sjalom" (de woning des vredes), waar Menasseh ben Israel rabbijn is. Ja, zelfs zijn de Israelieten al talrijk genoeg en hebben ze genoeg rust van buiten om, zoo goed als de Christenen, hun onderlinge oneenigheden te hebben en zich in secten te splitsen: de derde synagoge, het »huis Israels", is daaraan zijn oorsprong verschuldigd. Ook deze staat aan de Noordzijde van de Houtgracht, ter plaatse waar men later het gebouw »de Herschepping" vond. 2)

1) Beschreibung der Stadt Amsterdam, Seite 197.
2) Het gebouw waarin deze synagoge gevestigd was werd, na de vereeniging der drie gemeenten, die door den ijver van den Rabbi David Pardo in 1639 plaats vond, vergroot en bleef onder den naam »Talmoed Thora" de gemeenschappelijke synagoge, totdat in 1675 de groote, nieuwe tempel werd voltooid.

Het was louter toeval dat de Joden dit deel van Amsterdam tot hun woonplaats hebben gekozen. Vreemdelingen die zich komen vestigen, vinden in een zich uitbreidende stad, uit den aard der zaak, 't gemakkelijkst woning in de nieuwe kwartieren. En in het tijdperk waarin de eerste Sephardim zich Amsterdam als woonplaats kozen, breidde de stad zich aan de Oost zijde uit, langs de beide zijden van den Anthonies-dijk. Toen later, sinds 1612, ook aan de West zijde van de stad nieuwe kwartieren ontstonden, waren de Israelieten aan de Oostzijde reeds talrijk genoeg om de nieuwe aankomelingen zich bij voorkeur te doen vestigen in de nabijheid hunner rasgenooten. En toen het eenmaal zoo ver was dat zij in sommige straten en grachten zoo talrijk werden dat de andere Amsterdammers het minder aangenaam vonden daar te wonen, toen werd hun langzamerhand alle ruimte daar overgelaten en ontstond er, zonder eenigen dwang noch afspraak, een bepaalde Jodenwijk, die zich langzamerhand steeds uitbreidde.

Zoo ver is 't nu nog niet; maar toch zal 't niet lang meer duren dat we, zooals nu nog, patricische namen als van Bambeeck en Cock, als Reael en Appelmans op de Breestraat aantreffen. Voor de schilders: Pieter Codde, die aan 't Oostelijk einde woont, en Rembrandt, die zich binnen kort zal inrichten in den fraaien gevel van 1611 kort bij de sluis, levert het wonen onder een bevolking van Oostersche afkomst gewis minder bezwaar; want de pittoreske aanblik der Amsterdamsche straten wordt er niet door verminderd, nu de eerbiedwaardige gestalten der grijze rabbijnen en de donkere physionomiën der vurige zonen van het Zuiden in zoo grooten getale ronddwalen, tusschen de kloeke figuren der gespierde zeebouwers en de rosse vlaskoppen der geboren Hollanders.

Ook den koopman zijn zij zoo onwelkom niet, die vreemdelingen, met hunne relatien in de Levant en elders, hun aangeboren handelsgeest, hun zaakkennis en hun geschiktheid tot het opsporen van nieuwe handelswegen. De gevatheid, de wakkerheid, de rustelooze arbeidzaamheid der Israelieten wekte te Amsterdam niet, zooals in Oostelijk Europa, het gevoel op van onwil en nijd, maar vond veeleer min of meer sympathieke waardeering. De bijbelvaste Protestanten droegen daarbij aan Abraham's kroost den eerbied toe dien Paulus in den Brief aan de Romeinen had geleerd en — wat niet het minste bijdroeg tot de hartelijke ontvangst — waren het ook geen lotgenooten? die mannen en vrouwen, welke, evenals wij, slachtoffers waren geweest, of gevaar hadden geloopen te worden, van hetgeen elk oprecht Hollander schuwde meer dan de pest: de Spaansche inkwizitie!

Zoo voelden ze zich dan ras thuis in Amsterdam, die Portugeezen, welke lange, lange jaren de godsdienst hunner vaderen slechts in 't verborgen hadden herdacht en ze nu weer konden uitoefenen, met alle plichten en plechtigheden die de plaatselijke omstandigheden niet bepaald onmogelijk maakten. Zelfs hun eigen begraafplaats hadden ze

Het Afloopen Van een Schip.

WERF EN PAKHUIS DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE OP RAPENBURG, 1608 TOT 1660

Ets door R. Zeeman

zich, in 't dorp Ouderkerk, al gekocht (in 1614).

En de roem van Amsterdam zou niet tanen door de gastvrije opneming dier Sephardim. Er waren aanzienlijken onder, die niet onverdiend in den Spaanschen of Portugeeschen adelstand waren opgenomen; er waren beschaafde en geletterde mannen, ja groote geleerden bij; sommigen brachten aanzienlijke fortuinen mede of hadden kennis van nieuwe industrien. En ten slotte, enkele waren wijsgeerige denkers, en, wie de aandacht vestigt op den grooten, wereldhistorischen kamp tusschen de vrije gedachte en het gezag der traditie — klassieke bodem is voor hem die onaanzienlijke Houtgracht van Amsterdam: dáár werden de eerste schermutselingen in dien kamp gestreden, toen Uriel d'Acosta er tot boetedoening werd veroordeeld en Baruch Spinoza er in den ban werd gedaan, hij, die daar een paar huizen voorbij de Synagoge Beth Israel op 24 Nov. 1632 was geboren, de groote wijsgeer wiens roem na twee eeuwen nog niet is verbleekt!

PAKHUIS DER WEST-INDISCHE COMPAGNIE, OP RAPENBURG
Gravure van omstreeks 1662

Tegenover de „Vlooijenburger steeg" vinden we op de Breestraat de Uilenburgersteeg, die ons brengt in de houttuinen langs den Houtkoopers-Burgwal. Daartegenover liggen de buitendijksche eilanden, die bij de vergrooting van de stad in 1593 op grootsche schaal zijn ingericht tot plaats voor scheepstimmerwerven. Twee eilanden, door een breede en diepe gracht gescheiden, strekken zich naast elkander Noordwaarts uit, een derde ligt dwars achter die beide tegen het IJ; het zijn Marken of Valkenburg, Uilenburg en Rapenburg. Het woord burg — wij hebben het op Vloeijenburch reeds kunnen opmerken — beteekent een uit het water opgehaald stuk grond; ook een dijk werd lang een zeeburg genoemd. Het Oostelijkste dier burgen, het eiland Marken 1) is enkel toegankelijk over twee bruggen, waarvan de eene, ten Zuiden, het eiland met de Houttuinen — de andere, ten Noorden, het met Rapenburg verbindt. Een lange, rechte straat loopt over de lengte van het eiland van de eene brug naar de andere; aan weerszijden heeft men de toegangen der scheepstimmerwerven en de huisjes der werklieden.

Uilenburg, ten Westen gelegen, is met de Houttuinen verbonden door de Steenvoetsbrug — aldus genaamd wijl het een der eerste bruggen was die, ofschoon van hout, op steenen voet gebouwd werden. Dit eiland is grooter dan Marken; het heeft twee straten, kort naast elkander loopende: de Westelijkste is gedoopt naar de nieuwe stad die Jan Pietersz. Coen op Java heeft gesticht, tot glorie van de voorouders der Hollanders, — de Oostelijke noemt men gewoonlijk de Uilenburgerstraat. Twee dwarsstraten vereenigen die straten en loopen uit op twee bruggen, die, over den Monkelbaans-Burg-wal geslagen, het eiland verbinden met de daartegenover gelegen »Oude Schans". De noordelijkste dier bruggen, de ophaalbrug voor de Ridderstraat, is de oudste; de andere, voor de Keizerstraat, is eerst later gemaakt, toen langs de Westzij van Uilenburg de scheepstimmerwerven moesten plaats maken voor een kade, die hier oorspronkelijk niet was en waaraan hoofdzakelijk zware korenpakhuizen werden gebouwd. Die kade is waarschijnlijk pas aangelegd toen de Admiraliteit verhuisde met haar scheepstimmerwerf, welke zij hier aanvankelijk had aan den Zuid-westhoek van het eiland tegenover de St. Anthonies-sluis.

1) De naam Uilenburg is waarschijnlijk afkomstig van de »Uilenbraak", die vroeger daar ter plaatse lag. »De Valk" en »Marken" zijn vermoedelijk uithangteekens der eerste scheepstimmerwerven geweest. Bij den naam van Rapenburg zouden wij eer denken aan de bekende familie Raap, die misschien eigenaar was van dit buitendijksch land toen het binnen de stad getrokken werd.

Aan het Noordeinde van Uilenburg zijn ook een paar groote anker-smederijen; de kanonnen die wij er zien liggen, wijzen de werf aan der groote handelaars in geschut, wier naam er blijft leven in het tusschen de pakhuizen gelegen Trippenpleintje.

Oostersche kade is de naam geworden van de korte Noordelijke kade van Uilenburg: een naam die zoowel gepast is om haar plaats in 't Oosteinde van de stad, als omdat zij den toegang gaf naar de scheepstimmerwerf der Oost-Indische Compagnie.

Deze beslaat sinds 1608 een groot deel van Rapenburg, het eiland aan den IJkant, beoosten de Oude Waal. De scheepshellingen zijn natuurlijk aan de Noordzijde aan den oever van het IJ. Een paar straten, die aan weerszijden van de werf naar het IJ loopen, zijn, ter eere der voornaamste producten die in dien tijd uit Insulinde werden aangevoerd, waar men toen nog van suiker noch koffie wist, de Peper- en Foeliestraat genoemd; de zuidelijke burgwal wordt al weder door de houtkooperij in beslag genomen. Onafzienbare hoeveelheden van dat bouwmateriaal waren in dien tijd opgestapeld in Amsterdam, want voor den drukken huizen- en scheepsbouw was er altoos behoefte aan dat artikel en de concurrentie van de Zaan deed nog geen afbreuk.

De Oost-Indische Compagnie kreeg weldra buren. In 1642 werd voor de West-Indische Compagnie een grootsch pakhuis gebouwd op den Noord-Westhoek van Rapenburg, die toen door een brug met de kade van het nieuwe eiland in de Waal 1) verbonden werd. Het doortrekken van die kade als IJgracht is echter eerst van later datum, toen de werven naar de nog verder Oostwaarts gelegen eilanden waren verplaatst.

De Admiraliteit, of zooals men het later zou noemen, de Rijks-Marine, is met haar magazijnen en werven, nog vroeger dan de West-Ind. Comp. op Rapenburg gekomen, daar 't haar op Uilenburg te bekrompen werd.

Achter haar werf liggen de Foelie- en de Foeliedwarsstraat, waar wij, tusschen de scheepstimmerlieden, zeilmakers, blokkemakers enz., ook de werkplaatsen vinden der scheepsbeeldhouwers, die de kostbare en smaakvolle spiegels der zeventiendeeeuwsche zeekasteelen zoo prachtig wisten te versieren.

De werven strekken zich nog verder uit, de Noordoostelijke richting van den IJ-oever volgende, tot aan het bolwerk Rijzenhoofd, de groote bewaarplaats van het geschut (waarvoor men, een eind verder aan den dijk, behoorlijk geïsoleerd, nog een »proef-werf" had).

UITDIEPEN DER AMSTERDAMSCHE HAVENS IN DE ZEVENTIENDE EEUW
[illegible] Zeeman

1) Zie hierboven blz. 103.

2 110

DE REGENTEN-KAMER VAN HET LEPROZENHUIS MET DE REGENTEN (1) ANTHONY DE HAES, (2) BONAVENTURA VAN DORTMONT, (3) IZAAK HUDDE EN (4) JAN HERMANS

Teekening door Ger. Lairesse (1675), *afkomstig uit het Album der Regenten*

(Verzameling van het Stads-Archief)

VI
LANGS DE WALLEN EN DEN SINGEL

Eindelijk hebben wij hier den nieuwen stadswal bereikt, die van 1595 tot 1601 werd aangelegd, in overleg met Prins Maurits en volgens de nieuwste eischen der vestingbouwkunst — afdoende bescherming voor de in 't laatst der zestiende eeuw voor den scheepsbouw en den groothandel aangelegde wijken die wij doorloopen hebben. De nieuwe bevestiging bestond uit zware, breede aarden wallen, met bolwerken in den vorm van een halven langen zeshoek. Een wijde stads-gracht lag er voor, doorloopend met paalwerk afgezet. Op het eerste bolwerk van af het Rijzen-hoofd stond een goudleermakerij, op het tweede een molen. De binnenzijde van den wal: een lange strook langs de gracht beoosten het eiland Marken, was een uitnemende plaats voor de lijnbanen van de Admiraliteit en van de Oost-Indische Compagnie; later werden die banen door de Rapenburgerstraat of Vinkenbuurt vervangen.

LEPROSEN-HUIS tot Amsterdam 1608.

LEPROZEN- OF St. ANTHONIES-GASTHUIS
Gravure door A. Rademaker, naar een teekening van 1608

Een buitensingelweg was er niet: de Kadijk (een laag walletje dat de buitendijksche landen omgaf) voerde buiten de stad van de proefwerf voor 't geschut naar den grooten St. Anthonies-dijk. Laatstgemelde dijk was tevens de rijweg welke van Muiden, Weesp en Diemen, over het gehucht Houte-wael, naar Amsterdam voerde. Deze weg was reeds in de zestiende eeuw druk bebouwd en aan 't uiterste einde van het stedelijk rechtsgebied stond daar al lang het St. Anthonie-gasthuis, voor de verpleging der Leprozen of melaatschen bestemd. Het bestond reeds in 1402 en had zijn naam medegedeeld aan den dijk, ja zelfs aan de stadspoort, die in 1488, zoo als wij zagen, op dien dijk werd gebouwd, en aan de sluis die daarin werd gelegd. Die namen bleven behouden, ook toen het gasthuis zelf nooit anders meer dan het »Leprozenhuis" werd genoemd.

Dit gesticht had zijn eigen kerkje, waarvan in 1566—67 aan de Hervormden voor korten tijd het gebruik werd vergund, en zijn eigen inkomsten, waaronder de visscherij in de wateren van het buitendijksche land tusschen de stad en Ypesloot, welke daarom nog lang daarna het Ziekenwater werden genoemd.

Aan deze «arme zieken" was het, uit vrees voor besmetting, verboden binnen de stad te komen; slechts eenmaal 's jaars op Koppermaandag was hun vergund om aalmoezen rond te gaan. En dit deden zij dan in een formeelen optocht, waarbij de verpleegden die slecht ter been waren op heksleden werden gereden. Dan lieten zij de Lazarus-klep, waarmede de besmetten hun aannadering moesten aankondigen, luide hooren en werden na den rondtocht in een der gasthuizen binnen de stad op een middagmaal onthaald.

OUDE-ZIJDS-HUIS/ZITTEN-HUIS EN TURFPAKHUIZEN
Gravure van omstreeks 1662

Een en ander gaf aanleiding dat die rondgang veel bekijks had en ten slotte een jaarlijksche volksvermakelijkheid werd, waaraan het Stadsbestuur in 1604 een einde

BINNENPLAATS VAN HET LEPROZENHUIS, NA DE VERBOUWING
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

maakte; echter zorg dragende dat de herinnering er van bewaard bleef in een groote schilderij van de hand van Adriaan van Nieulandt, die op het stedelijk Archief bleef berusten.

Het aantal lijders aan de treurige ziekte schijnt in dien tijd reeds veel verminderd te zijn geweest; waardoor het gesticht in later tijd hoofdzakelijk diende als verblijfplaats van idioten en van proveniers, die er den kost hadden gekocht. Er was dan ook geen hygienisch bezwaar tegen, dat het gebouw bij de uitlegging van 1593, toen de wal er vlak achter kwam te liggen, binnen de stad kwam. De kerk en het daarnaast gelegen voorgebouw werden echter afgebroken en omstreeks 1608 een nieuw gebouw opgetrokken langs de Breestraat, terwijl ook later de stichting nog meer dan eens werd verbouwd.

De hoofdtoegang was aan den stadswal door een poortje, dat versierd was met een paar zeer goed uitgevoerde beeldjes van bedelaars 1).

1) Toen het Leprozenhuis in de 19e eeuw werd afgebroken om plaats te maken voor een Laboratorium, is dit poortje bewaard gebleven en in de Lazarussteeg geplaatst.

Langs den anderen vleugel loopt de steeg die men, naar den patroon der Leprozen, de Lazarussteeg noemt en die ons weder brengt op de Houtgracht; rechts om den hoek, aan de latere Joden-groenmarkt, staan de pakhuizen, die eenmaal de Mozes- en Aäronskerk zullen worden; thans vergadert de gemeente van pater Strijp nog in »'t Verloren Schaap" op de Breestraat.

De Houtgracht of Vlooijenburger-burgwal is niet doorgetrokken tot de stadsvest; in haar verlengde loopt echter een (later verbreede) sloot, Turf- als de Leprozen-burgwal genoemd. Achter de pakhuizen vind men langs de stadsvest weder lijnbanen, die het bolwerk verbergen, waarop het Salpeterhuis staat, waar de salpeter voor de stadsbuskruidmakerij gezuiverd wordt.

Ten Noorden van dit bolwerk, vlak achter 't Leprozenhuis, kruist de St. Anthoniesdijk den wal. De afsluiting van de stad is hier thans nog zeer primitief. In plaats van een poort heeft men twee hekken, 't binnenste aan den wal, het buitenste als voortzetting van het paalwerk der stads-gracht;

AMSTERDAM VAN DE ST. ANTHONIES-DIJK GEZIEN, MET DE ST. ANTHONIESPOORT, DE ZUIDERTOREN EN DEN STEENEN BEER
Gravure door A. Bloteling naar een teekening van J. v. Ruisdael, omstreeks 1662

die het Leprozenhuis scheidt van zijn tuin. Die tuin werd echter in 1654 aan het bestuur der »Oude-Zijds-Huiszitten" overgelaten, dat er een flink gebouw stichtte voor zijn uitdeelings-kantoor, met een regenten-kamer, waar Barth. van der Helst het schoorsteenstuk schilderde 1). Reeds vroeger (1610) hadden de Regenten van 't Oude-Zijds-Huiszittenhuis bezuiden de Leprozentuin hun, door fraaie bouworde uitmuntende, turfpakhuizen gesticht. De gracht die daarnaast naar den Amstel loopt, werd sedert zoowel de Huiszitten- of de beiden staan op den dijk, die de stadsgracht afdamt, zoodat er ook geen brug noodig is. Dit zal echter zoo niet blijven. In 1636 werd een schoone stadspoort, die alweder den naam van St. Anthonies-poort kreeg, hier gebouwd van grauwe gehouwen steen, met het stadswapen er boven, waarachter zich een hoog dak verhief, bekroond met een klokketorentje. Aan weerszijden waren lagere vleugels, met afzonderlijke leien daken, dienende tot wachthuis: 't een voor de schutters, 't ander voor de stads-soldaten. Aan de buitenzijde waren die zijgebouwen versierd door blinde vensters of nissen met frontons bekroond.

1) In de negentiende eeuw naar het Werkhuis overgebracht.

De afdamming van de vest geschiedde nu benoorden de poort door een gemetselden steenen beer dwars door 't water, en voor de poort kwam een brug, met twee ophaalwippen en een flinke hamei aan den buitensingel.

De stad was wel waard hier ter plaatse een eenigszins sierlijken toegang te bezitten; want langs den dijk kwamen niet alleen voortdurend vele reizigers te voet en met wagens stadwaarts, maar er lag ook een zeer bevolkte voorstad buiten de poort. Vele lakenbereiders hadden er nog ramen aan het Raampad 1) en, zooals wij op zen en zomertuinen, die er aantrekkelijk genoeg uitzien en ons zouden doen denken dat we op de Binnen-Zaan zijn. Aan de bewoners dier, alleen van de paden af toegankelijke, zomerverblijven zal echter het genot van uit hun venster het hengelsnoer in 't Amstelwater te kunnen laten zakken spoedig benomen worden, want in 1637 is de stad zoo vrij langs den rechter Amsteloever een jaagpad te laten aanleggen, voor de trekschuiten naar Weesp.

Wanneer wij hier in ons schuitje den Amstel overvaren, dan kunnen wij het beste zien hoe de

DE BLAU- OF LEEUWENBRUG, OMSTREEKS 1662
Gravure door A. Bloteling, naar J. v. Ruisdael

onzen plattegrond zien, staan er een menigte huisjes met tuinen, tusschen smalle sloten, aan paden die tot aan den Amstel doorloopen. Er is ook ten Zuiden van den dijk een buitensingel-weg, die, van de plaats voor de poort waar de wagens uitgespannen worden, loopt naar het veer aan den Amstel, waar wij uitgenoodigd worden in een schuitje te stappen. Rechts kunnen wij dan een blik werpen op de linnenbleeken, links op de hui- Amstelstroom, aanzienlijk versmald, de stad binnenschiet door een tweevoudige palenrij, waarvan de doorvaarten 's nachts met boomen kunnen gesloten worden, en onder een hooge, vaste houten brug, van 300 voet lengte, die de Blau-brug genoemd wordt. Zij rust op twaalf houten jukken en is versierd met een paar zittende leeuwen, die wapenschilden houden. Later is dat leeuwenpaar nog met twee vermeerderd en werden de aanpalende uiteinden van de stads-wallen aan de beide oevers versierd met afsluitingen van metselwerk, die prijkten met door leeuwen gehouden stads-wapens,

1) Een gedeelte daarvan moest in 1639 plaats maken voor een kerkhof, dat ook naar St. Anthonie werd genoemd.

Bl. 118

HET LATER BINNEN DE STAD GETROKKEN GEDEELTE VAN DEN BINNEN-AMSTEL, GEZIEN VAN DE BLAU-BRUG

Teekening van Anth. Waterloo, omstreeks 1650. (Verzameling van het Stads Archief)

zoodat de brug toen den welverdienden naam van »Leeuwenbrug" kreeg.

Aan de overzijde aan land stappende zien we daar reeds het begin van een »jachthaven" — een ligplaats voor plezier-vaartuigen —, die daarna nog vergroot werd en omstreeks 1638 werd overgebracht naar den anderen oever bij de bleekerijen, waar de stads-vest in den Amstel uitkomt. Dáár werd er op palen het aardige toren-vormige havenhuisje bij gebouwd, dat wij zien op de afbeeldingen der omgeving die Ruysdael en Rademaker ons nagelaten hebben.

't servituut, waarschijnlijk in 't belang der defensie. Het stukje land kon nu dienst doen om de paarden in de weï te laten van de reizigers die buiten de Reguliers-poort uitspanden. Het grootste deel van dit weiland echter werd in 1629 met opgaand geboomte beplant en ingericht voor de beestenmarkt, die in de stad al te lastig werd. Later kwam er nog een varkenmarkt en een paardenmarkt bij en in den Westelijken hoek trok de herberg het Roode Doolhof vele bezoekers.

Van uit den Amstel gezien kijkt over de huisjes die achter het vrij gebleven Oostelijk deel van

DE JACHTHAVEN EN DE BLAU-BRUG, VAN DE ZIJDE VAN DE ST. ANTHONIESPOORT GEZIEN, OMSTREEKS 1662

Gravure door A. Bloteling, naar J. v. Ruisdael

Langs den linker-oever van den Buiten-Amstel loopt de rijweg naar Ouderkerk, aan welken weg tal van huizen staan. Vlak bij de stad wijken die echter terug en laten een stuk weiland vrij. Het bouwen was hier niet geöorloofd, — overblijfsel van het privilegie dat Walraven van Brederode, als ambachtsheer van Nieuwer-Amstel, in 1498 aan de monniken van het nabijgelegen Reguliersklooster had gegeven, en dat het bouwen tusschen 't klooster en den Amstel verbood. Hoewel het klooster al lang verdwenen was, handhaafde men

dat weiland staan, een koepeltoren heen, welke behoort tot het Reguliers-hof, overblijfsel van het St. Jansklooster van Regulier-Kanonieken der Augustyner-orde dat Gijsbrecht D'ouwe in 1394 met zijn vrienden stichtte, buiten de limiet-palen van Amsterdam, daar het hun binnen de stadsvrijheid niet veroorloofd werd. Het klooster brandde in 1532 totaal af en mocht niet herbouwd worden. Het Reguliershof dat er voor in de plaats kwam was in de zestiende eeuw aan den Schout Willem Bardes als buitenplaats verhuurd. In 1572 werd

het op last van Graaf Bossu geslecht, opdat de Staatschen er zich bij hun belegering van Amsterdam niet zouden nestelen. Later herbouwd diende het als herberg, terwijl de stad hier in 1630 een artsenij- of kruidtuin aanlegde (langs een smal paadje van de Ossemarkt af toegankelijk), waar de »Steêtuin-besorger" Dr. Snippendal vreemde planten kweekte en lessen in de kruidkunde gaf.

DE REGULIERSPOORT
Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

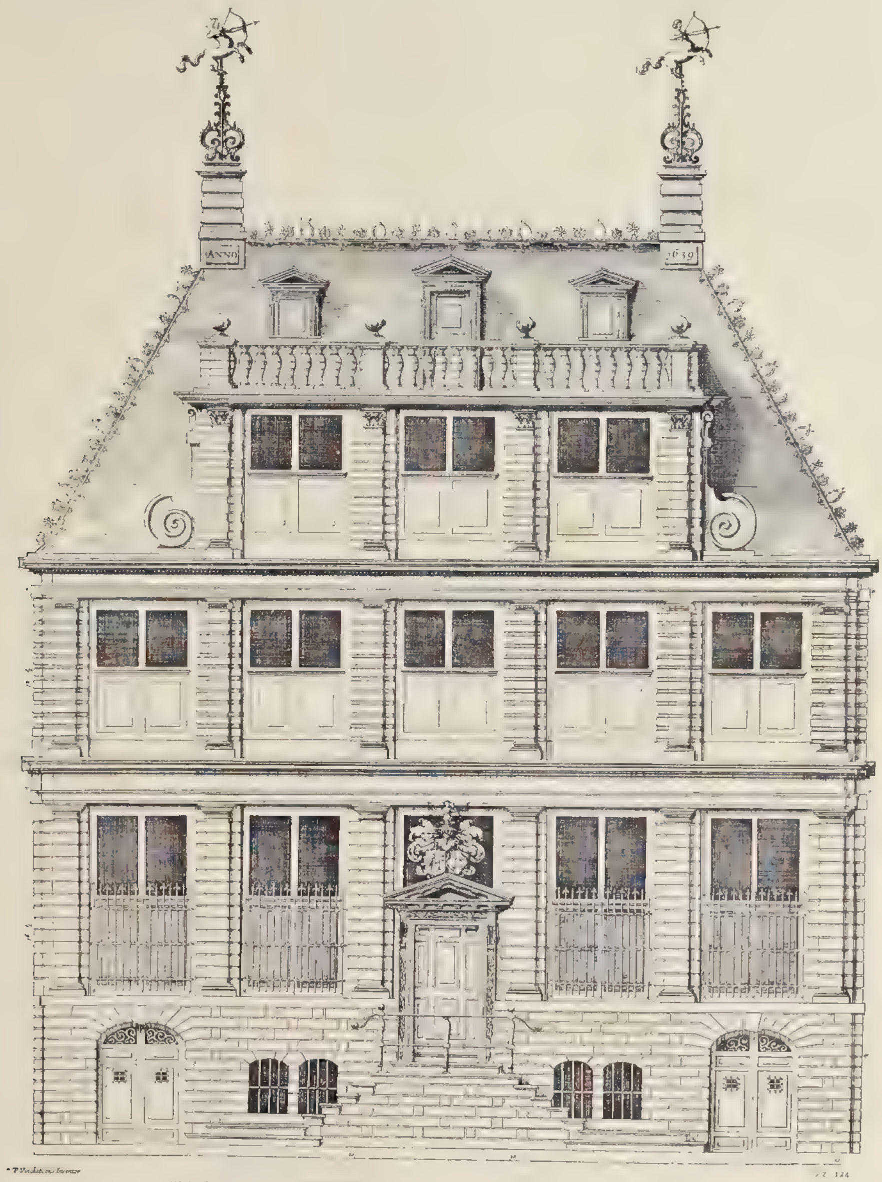

blz 122

DE LEPROZEN-GRACHT EN HET NAARDER-VEER
Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

Wij gaan nu, na ons uitstapje buiten de stad, die weêr binnen door de nieuwe Regulierspoort. Ondanks de ophaal-wippen in — en de hamei vóór de brug is deze entrée van Amsterdam van de landzijde ook al niet vorstelijk. Eerst was er niets

dan een hek; later kwam er een klein portiekje, welks driehoekig fronton maar even boven den

HUIS VAN DEN BURGEMEESTER J. HUYDECOPER, OP HET SINGEL BIJ DE VIJZELSTRAAT
Gravure naar de teekening van den architect Phil. Vingboons

stads-wal uitkwam, terwijl een paar houten wachthuisjes, aan 't begin van de brug, een ietwat »rommeligen« indruk geven, die echter een pittoresken tint krijgt door het groen van een boschje op en aan den wal benoorden de poort. Er stond hier een stads-zwanenhok, ten behoeve van welke

inrichting ook aan de andere zijde der poort eene afschutting van paalwerk, niet slechts door de stadsvest, maar ook over de kruin en langs de helling van den wal, was aangebracht. — Dat onze regeering zich in de zeventiende eeuw met het fokken van zwanen ophield had zijn oorsprong in een oud gebruik, namelijk dat de regeeringspersonen met kermis, een op stadskosten vetgemesten zwaan cadeau kregen.

In 1655 moesten de zwanen echter verhuizen; want toen werd door den »Stads-krijgbouwmeester» Johan Heymansz. Koek een nieuwe Regulierspoort gebouwd: een groot vierkant gebouw, aan iedere zijde van den doorgang met pilasters, fronton met stads-wapen enz. versierd, en rondom voorzien van vensters tot verlichting der lokaliteiten die voor hoofdwacht dienden.

Van de Regulierspoort loopt een breede straat, die in den tijd waarvan wij schrijven nog als ossenmarkt dienst doet, recht op den Reguliers-toren aan. Wij laten die »Reguliers-breestraat« echter links liggen om nog even den stads-wal langs te loopen in de richting van de Blauwbrug. Wij vinden daar aan 't bolwerk de »pikeur-stal«: paarden-dressuur en onderricht van jongelieden in de rijkunst waren, ook in een koopstad, onontbeerlijke behoeften in den tijd, waarin zoovele reizen nog niet anders dan te paard werden gedaan en ook bezwaarlijk anders konden gedaan worden.

Weinige voetstappen verder komen wij weder uit aan den Amstel, nabij de Blauwbrug. Aan de overzijde zien wij de Leprozen-gracht en het veer der schuiten op Naarden. Aan de zijde waar wij ons bevinden voeren onderscheiden kleine straatjes en steegjes naar den wal. Hun namen danken ze aan uithangborden van hoekhuizen, zooals de Wapen van Delft-steeg, de Balk in 't oog-steeg, 't Houten-wambuis-steegje; of aan de beroepen die er worden uitgeoefend. De Bakkers-straat ontleende haar naam aan het (scheepsbeschuit-) »bac-huys« der Oost-Indische Compagnie, in 't laatst der 16e eeuw opgericht, maar na het bouwen van het Oost-Indische huis verkocht aan Jan Munter. Deze heeft het verdeeld in vele kleine woningen en een kerkje, alles thans in gebruik bij eene kleine gemeente van Engelsche uitgewekenen (meest bombazijn-werkers), die in 1608 door John Smith was opgericht en die aanvankelijk tot de Brownisten behoorde, maar zich in 1615 bij de Waterlandsche Doopsgezinden heeft aangesloten 1).

De kade aan den linker Amsteloever, van de Blauw-brug tot aan den Regulierstoren, draagt

HET GEREF. DIAKONIE-WEESHUIS, VAN DEN ZWANENBURGWAL GEZIEN
Gravure door J. Smit, omstreeks 1700

1) De Hoop Scheffer. De Brownisten te Amsterdam blz. 126, 144, 146. — De oudere, eigenlijke Brownistengemeente behield nog lang haar zelfstandig bestaan en had in de tweede helft der zeventiende eeuw haar kerk in de Barndesteeg (id. blz. 120—123). De Brownisten waren Puriteinen, die in eenige punten afweken van de Presbyteriaansche Kerk.

op den in 1599 uitgegeven plattegrond van P. Bastius den naam van Koningsgracht — denzelfden naam als dien men wenschte te geven aan de Westelijke kade van de gracht die wij thans het Singel noemen. Dit bewijst dat men aanvankelijk plan had die beide pas binnen de stad gekomen grachten te beschouwen als één doorloopenden hoofdweg, van de Blauwbrug tot aan de Haarlemmersluis. 't Plan was niet kwaad, maar 't is niet doorgegaan. De reden hiervan was dat de Amstelkade al spoedig door de houtkooperij werd in beslag genomen en daardoor volstrekt geen geheel vormde met de fraaie Singelgracht. Op onzen plattegrond van 1625 is de gansche Binnen-Amstel als 't ware één groote gevoerd. Althans voor een gedeelte: van de Paardesteeg tot de Halvemaans-steeg. Voorbij laatstgenoemde steeg bleven de houttuinen in wezen, werden langzamerhand met loodsjes en werkplaatsen, vooral van kistemakers, bezet en bezorgden ten laatste aan dat schoon gelegen punt, tegenover de achtergevels van de Doelenstraat, een onoogelijk aanzien en den luguberen naam van Doodkistemakers-gracht.

Wij houden ons daar maar niet op, maar begeven ons naar de Vijzelstraat. Nog onbewust van de groote rol, die zij later zal spelen als hoofdader van 't verkeer, wanneer de stad nog tweemaal grooter zal zijn dan ze nu in 1625 is, loopt de Vijzelstraat nergens heen dan naar den stadswal, waar-

HEYLIGEWECHS POORT

HEILIGEWEGS-POORT, GEBOUWD IN 1638

Ets door R. Zeeman

houthaven. — Dat zou echter zoo niet blijven. Terwijl sinds 1643 aan den rechteroever de houtwallen van Vlooyenburg werden opgeruimd, en bebouwd met een reeks huizen, fraai genoeg om er later den naam van Joden-Doelenstraat aan te geven 1) — werd de linkeroever, na het opruimen der houtwallen, gebruikt tot een markt voor de granen, boonen en erwten, die door de boeren uit Gooiland en het Sticht werden aangevoerd... langs aan de binnenzijde lijnbanen zijn opgeslagen. Links strekt zich tegen den wal en naar de poort een dichtbevolkte en onaanzienlijke buurt uit, waarin het ons niet verwondert de bedelaars-herbergen te vinden, welke aan die steegjes later den naam van Duivelshoek zullen verschaffen. Aan het Oost-einde dier buurt zal de Schapensteeg de herinnering bewaren aan de gelukkige speculatiën in bouwterrein van den heer Schaep 1).

Thans zetten we de reis voort langs de Singelgracht: de Buiten-Singel der zestiende eeuw, die nu Binnen-Singel is geworden. Toen in 1593 tot

1) De officiëele naam was Zwanenburgerstraat, terwijl ook aan de achterste gracht der verwerijen den naam van Zwanenburgwal gegeven werd; een en ander vermoedelijk naar het zwanenhok, dat van de Regulierspoort zal verplaatst zijn naar den hoek waar in 1657 het forsche Gereformeerde Diakonie-weeshuis verrees. Zie de afbeelding blz. 122.

1) Amsterdamsch Jaarboekje voor 1889, blz. 211.

het nieuwe plan van fortificatie werd besloten en, tot beschutting der nieuw aangelegde havens en eilanden achter de Lastage, wallen en bolwerken aan de Oostzijde der stad werden opgeworpen, verzuimde men niet ook aan de Westzijde Amsterdam op dezelfde wijze te versterken. Uitbreiding op groote schaal scheen daar echter toen nog niet noodig en alzoo legde men de nieuwe wallen aan op korten afstand van den ouden muur — in hoofdzaak de lijn volgende die door de tegenwoordige Heerengracht wordt aangegeven. Zelfs werd de oude muur niet dadelijk afgebroken; maar wel werd tegenover dien muur, aan de Westzijde der bestaande stadsvest, »een breede burgwal gemaakt (de Konings-gracht 1) »of Singel genaamt) wiens kant »met een muur opgehaalt, met »blaeuwe arduynsteen beleydt, »en de straten met loofrijke »boomen beplant zijn: hier werden voort schoone en heerlijke »huizen gebouwt, doordien men »wel verzekert was, dat men de »Stadsmuren afbreken zou«. 2)

Dit gebeurde dan ook, en wel in het eerste jaar der zeventiende eeuw, en sedert verrezen ook aan de Oostzijde van 't Singel op vele plaatsen trotsche koopmanshuizen, zoodat het een schoone gracht werd, die beroemd zou zijn geworden als ze niet, kort na hare geboorte, door hare zusters, de Heeren en Keizersgracht, nog was overtroffen geworden.

Onder de schoonste gebouwen op het Singel behoort wel het huis met den geblokten gevel, schuins over den Regulierstoren, dat Philips Vingboons in 1639 voor Burgemeester Huydecoper bouwde en waarin de kunstlievende Regent zoovele kunstschatten herbergde. Op onzen plattegrond is het nog niet te zien; wel onderscheiden we reeds den bizonder grooten tuin, die zich tot aan den stads-wal (later de Reguliersdwarsstraat) uitstrekt.

127
HUIS VAN DEN HEER MARCELIS, SINGEL BIJ HET KONINGSPLEIN, GEBOUWD IN 1661
Gravure door B. Stoopendael, naar P. Vingboons

Wat verder komen wij aan een straatje dat naar St. Joris heet. Misschien behoorde de grond daaromtrent, toen hij nog buiten de stad lag, aan 't St. Jorishof; misschien stond echter op den hoek van het straatje een herberg, waar men het beeld van den Christelijken ridder voor uithangbord had gekozen, om de krijgslieden te behagen, die op het bolwerk waarheen dit straatje voerde een klein exercitieveld hadden. Kort daarbij staat de Heiligewegspoort, aan welker naam we bemerken dat we het punt bereikt hebben waar de stadswal gekruist wordt door den alouden Heiligenweg. De oude Heiligewegspoort, is spoorloos verdwenen en de nieuwe is, evenals de eerste nieuwe Regulierspoort, maar heel eenvoudig. In 1638 zal er een komen die meer aan de eischen voldoet en waarvan Jacob van Campen als architect wordt genoemd: een aardig gebouwtje met versieringen van bergsteen: Jonische pilasters, bloemfestoenen en krijgstropheeën in nissen. Op 't hooge dak staan een paar platte vazen, die voor schoorsteenen dienst doen.

Buiten de poort konden de liefhebbers van uitstapjes wagens en schuitjes vinden om zich te begeven naar de Overtoomsche sluis, waar de herbergen om de lekkere vischmalen beroemd waren: de Heilige-weg, zoowel als de daarlangs loopende vaart, voerden er heen. Langs dien weg was een voorstad ontstaan, waarin men vele molens aantrof, ten dienste o. a. ook van de gevaarlijke buskruitindustrie; aan de overzij van de vaart zag men schuitemakers-werven en een paar goudleermakerijen. In 1630 werd hier ook, een eind weegs buiten de stad, een buitengasthuis voor besmettelijke ziekten, het zoogenaamde Pesthuis, gebouwd, waarmede een kerkhof, ook voor de lijken uit het Binnen-gasthuis, verbonden was.

1) Eerst had men verschillende namen aan de kaden willen geven als Doelengracht, Raamgracht, enz.

2) Domselaer, Beschrijv. van Amst., 3e Boek, blz. 242.

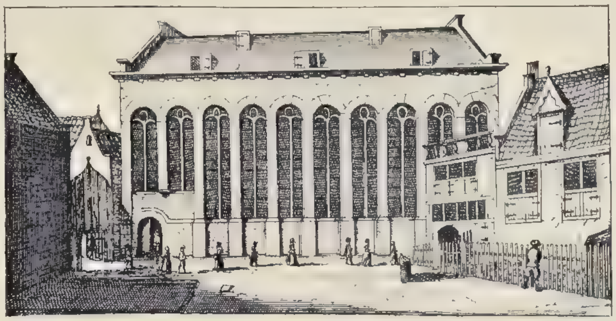

HET PEST-HUIS BUITEN AMSTERDAM. *R. Zeeman Inventer & Fecit.* blz 124

Vóór de poort vereenigt zich de Overtoomsche vaart met de uit het Zuiden komende Boerenwetering, waarlangs geen weg loopt, maar waarop tal van paden uitkomen, die aan den Buitensingel beginnen en met lange reeksen van tuinen en huisjes bezoomd zijn. Naast de poort heeft de stad ook te water een toegang: een klein grachtje, dat den naam Heilige-wegsburgwal voert en dat uit de vest naar het Singel loopt. Dáár heeft men, aan de brug die naar den ouden Heiligeweg voert aan 't Singel een schutsluis gemaakt, omdat de Westzijde van de stad een afzonderlijken waterboezem heeft. De vleugels van de sluis vormen aan elk der beide kaden van de gracht een klein pleintje, lustig met boomen beplant.

DOOPSGEZINDE KERK „BIJ HET LAM", HEERENGRACHT BIJ HET KONINGSPLEIN
Gravure van omstreeks 1662

Aan de overzijde van de gracht trekken nu de prachtige gevels der Doelens 1) onze aandacht; aan de zijde van den stads-wal staat de brouwerij het Lam. 't Aardige trapgeveltje van die brouwerij, met een Agnus Deï in top, is op den »Schuttersmaaltijd" van van der Helst door de ramen van de Voetboogdoelen-zaal te zien. Het zal in 1661 plaats moeten maken voor den gevel die later nog ten deele in wezen blijft als dit huis het gebouw Odéon geworden is, en het Agnus-Deï-beeldje mist, dat eerst als herinnering behouden was, terwijl de gevelsteen prijkte met een afbeelding van de stad Neurenberg. Die steen zal zijn bizondere beteekenis gehad hebben voor den toenmaligen bouwheer Marcelis. Door bijkoop van meer erven was deze in de gelegenheid achter 't huis een tuin aan te leggen, die tot aan de Heerengracht strekte en waarin niet slechts voor koetshuis en hoenderhok, maar zelfs voor een vijver plaats was.

Lang voor dien tijd echter (in 1631) had de brouwer in het Lam, Harmen Hendriksz. Warendorp, een zijner pakhuizen afgestaan voor een vergaderinghuis ten dienste der grootste onder de Mennoniete gemeenten, de »Vlaamsche" doopsgezinden. En men kan het bezwaarlijk onbescheiden vinden als zij in 1639 aan hun bedehuis een kerkgevel bouwen, wanneer men bedenkt, dat die gevel toen slechts uitkwam aan den stadswal, die zich een eind verder met een stompen hoek Zuidwaarts wend om den laatsten uitleg van de stad te omvangen. 1) Bij dien hoek vangt de Heerengracht aan, waarin men te water kan komen door de Beulingsloot, die nu nog den deftigen naam draagt van Heerendwars-Burchwal, maar gewoonlijk de Huydevetterssloot genoemd wordt; wij kunnen er echter niet langs wandelen, daar er geen kaden langs zijn. Als wij dus de Heerengracht te voet willen bereiken, dan moeten wij de Heisteeg kiezen, welker naam de herinnering bewaart aan het Heipoortje dat hier geweest is, toen de Westzijde van 't Singel reeds bebouwd werd, maar de oude muur nog niet afgebroken was en dat op zijn beurt zijn naam ontleende aan den Heymanstoren, die in de zestiende eeuw hier op den muur stond.

DOOPSGEZINDE KERK „DE ZON", SINGEL BIJ DE BLAUWBURGWAL
Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst. 1694

Voorbij de Heisteeg zien we in den Singel tal van schepen en schuiten, die de appelen, peren, pruimen en noten aanvoeren voor de fruitlievende

1) Zie hierboven, bladz. 50.

1) In deze buurt hebben ook de volgers van den Jezuïet Pater Laurentius een huiskerkje ingericht in de Krijtberg.

Amsterdammers; op 't midden van de markt staat een kleine waag, waar 's zomers de kersen en aalbessen gewogen worden. Deze markt strekt tot aan de ophaalbrug die de Raamsteeg aan de Spieghelstraat verbindt en op de volgende gracht, voorbij de Kruissteeg (die later door de schoorsteenvegers werd in beslag genomen), vinden wij, voor het huis dat aan Burgemeester C. J. Witszen ten woon strekken zal, het veer der Utrechtsche schiet-schuiten — het nieuwe transportmiddel (uitsluitend voor goederen) waarover de regeeringen van Utrecht en Amsterdam na langdurig gekibbel het juist zijn eens geworden. Daartegenover zullen in 1639 de huizen verrijzen die Burgemeester Oetgens van Waveren laat bouwen en waarvan hij 't middenste, gemaakt, dat echter maar weinige jaren behoefde dienst te doen, daar dit gedeelte van den wal spoedig voor de nieuwe vergrooting moest plaats maken. Het poortje heette de Jan-Rooden-buitenpoort, maar het lag, ingevolge verzoek der buren van de oude Leliestraat, niet recht voor de binnenpoort van dien naam. Deze laatste stond een gracht verder Noordwaarts. 't Was een halfronde toren geweest, met een hooge spits, die omstreeks 1490 gebouwd was boven een doorgang in den stadsmuur, ter plaatse waar reeds vroeger een brug over de stads-vest voerde bij den lijnbaan van Jan de roode. 1) Bij het afbreken van den muur in 1601 werd deze toren niet slechts gespaard, maar vijftien jaar later werd hij — toen

DE APPELMARKT (OP DEN ACHTERGROND DE JAN-ROODEN-POORTS-TOREN

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

dat achter de beide anderen omloopt, zelf gaat bewonen.

Er ligt hier weder een ophaalbrug, en wel tusschen de beide stegen die den naam dragen naar den aan 't Elizabeths-gasthuis toebehoorenden molen, die hier vroeger aan den stadsmuur stond. Op de volgende gracht vinden wij alweder een beschuitmarkt en dan komen we andermaal aan een dwarsgrachtje, dat Singel en Heerengracht verbindt. Het is de Warmoesgracht, ook wel om het schoone geboomte de groene burgwal genoemd. Twee ophaalbruggetjes verbonden de beide kaden van het grachtje en aan het einde, aan de overzijde van de (toen reeds als een smal grachtje langs den wal bestaande) Heerengracht, was in 1594 een poortje of doorgang in den wal men den nabijgelegen Stadhuis-toren moest missen — verzwaard door ombouwing met vierkant metselwerk, en hoog opgetrokken, met een dier sierlijke rijzige klokketorens, waardoor Hendrik de Keyser zich beroemd heeft gemaakt. — Men kon het der Stads-regeering vergeven, dat zij in deze periode zoo weinig ten koste legde aan de poorten, waar zij de binnenstad versierde en vervroolijkte door zulke monumentale torens.

Aan de Zuidzijde van den toren ligt een ophaalbrug, welke in 1648 vervangen werd door een breede »steenen sluis" aan weerszijden van den toren. Die brug werd op een buitengewone breedte aangelegd, om de rijtuigen gelegenheid

1) Ter Gouw, Gesch. van Amst. III, 19.

WOONHUIS VAN VOLKERT OVERLANDER EN LATER VAN FRANS BANNINGH COCQ, HEEREN VAN PURMERLAND

te geven aan beide zijden om den toren heen te rijden. Het gewelf van de brug onder den toren werd voor soldaten-gevangenis gebruikt.

Uit dienzelfden tijd dagteekent de overwelfde doorvaart onder de huizen, die van het Singel tot aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal liep, den Achterburgwal kruisende, en die tot in de helft der negentiende eeuw heeft bestaan. Zij kwam op den Voorburgwal uit onder den Stads-Paardenstal, later het Postkantoor, en op het Singel tusschen de Huiszitten- en Torensteeg.

Onder de bescherming van den Jan-Roodenpoorts-toren wordt 's Maandags druk gemarkt. Dan staat men tusschen de Warmoesgracht en de oude Leliestraat met beschilderde en gemarmerde vurenhouten tafeltjes en kastjes te koop en aan de en de brouwerij de Zon bij den Blauw-burgwal koopt en tot een kerk inricht (A° 1664).

Op deze kade staan schoone koopmanshuizen. Vooral onderscheidt zich daaronder het huis de Dolfijn, aan welks gevel de bouwlustige Johan de Bruyn van Buytenwech, Heer van Nieuwkoop, 1) Hendrik de Keyser in de gelegenheid stelde, door zijn »aardige vinding" en zijn talent van »cierlijke verdeeling des werks," »het oog een lust te geven" 2). Spoedig echter ging het prachtige huis in andere handen over en werd het eigendom van Burgemeester Volkert Overlander, Heer van Purmerland, die het naliet aan den man zijner eenige dochter: Frans Banning Cocq.

Nog meer patricische namen, zooals Witsen, Hooft en Hoing treffen wij op deze gracht aan,

UTRECHTSCHE VEER EN BROUWERIJ DE ZWAAN, OP HET SINGEL BIJ DE GASTHUIS-MOLEN-STEEG

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

overzijde met ladders, scheepsboomen, puthaken, kleerstokken, emmers, tobbes en klein vaatwerk.

Voorbij den toren is aan de Oostzijde de aanlegplaats der beurtschepen op Antwerpen en de Brabantsche steden. Daartegenover, aan de Westzijde van het Singel heeft, sinds 1605, de Waterlandsche afdeeling der Doopsgezinden haar vergaderplaats in haren, door een steegje toegankelijken, zoogenaamden »grooten Spijker", »bij den Toren". Later in de eeuw verschijnt op dezelfde gracht een tweede Mennoniete kerk, als — bij den grooten twist in de Vlaamsch-Friesche gemeente van »het Lam", tusschen den leeraar Apostool en den vrijzinnigen Dr. Galenus Abrahamsz. — de eerstgemelde met zijn aanhangers zich afscheidt totdat we voorbij de Zon aan een bruggetje komen, dat op den plattegrond van Bastius de blauwe brug 3) wordt genoemd, en zijn naam heeft gegeven aan het vierde dwarsgrachtje tusschen Singel en Heerengracht. Oorspronkelijk heette het de Lijnbaansgracht, omdat het naar de lijnbanen liep, die men in 't begin der zeventiende eeuw langs den stadswal vond van de Warmoesgracht tot de Brouwersgracht, maar die spoedig

1) Volgens mededeeling van den Heer J. G. Frederiks.

2) Architectura Moderna, 1631, blz. 17.

3) Denkelijk naar de »blauwe molen," die daar op den wal had gestaan. De »groene molen" was meer Zuidwaarts geweest en van de »roode molen" korter bij het IJ leeft de herinnering nog in een straatnaam.

hebben moeten plaats maken voor de huizen van de Heerengracht.

Van de Noordzijde van den Blauwburgwal loopt de Langestraat — in de lengte van de, zich hier iets verbreedende, strook tusschen Singel en Heerengracht — naar de Brouwersgracht, maar een uitgang van de stad was er aan 't eind van den Blauwburgwal niet, zoodat de verbinding met de buitenwijk in het tijdvak 1593 tot 1612 achteruit was gegaan bij vroeger; want toen had men, althans tot 1552, tusschen de Jan-Rooden-poort en de Haarlemmerpoort nog een der bogen van den muur opengelaten, waar vóór een bruggetje lag dat den houtkooper Corsgen Jacobsz. en zijn buren diende om hun tuinen aan de paden buiten de stad te bereiken. 1). De straat die naar Corsgenspoort heet is nog aanwezig. Zij kruist de Langestraat en heeft op 't Singel een ophaalbrug. Tusschen die brug en die welke van den Blauwburgwal naar de Lijnbaanssteeg voert, is Maandags nog een markt, waar de Westfriesche boeren uit hun schuitjes koren, peulvruchten, kippen, eendvogels en schapenkaasjes aan de burgerij verkoopen.

Van meer belang voor den handel zijn de kaden aan de Oostzijde van het Singel. Daar ligt de »beurtman" op Rouaan en St. Valéry, benevens de andere schepen, die op de Fransche havens varen; en van zooveel belang is het handelsverkeer met de zeehavens aan de monden der Fransche rivieren en met »de Baai" (waar de Amsterdammers het zout halen dat ze in de Oostzee zoo gemakkelijk weder kunnen verkoopen), dat deze gracht in de wandeling niet anders dan de Rouaansche kaai wordt genoemd. Zelfs schijnen de schepen die op Engeland voeren er voor te hebben moeten wijken; want, terwijl op onzen plattegrond een deel van de Oostelijke Singelkade nog »Engelsche kade" wordt genoemd, vond men die in het midden der eeuw aan de Westzijde van de gracht.

JAN-RODEN-POORTS-TOREN EN SLUIS
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

Wij komen nu weder aan de plek waar een smalle sloot tusschen de huizen — het Kattegat — den Achterburgwal en het Singel verbindt; daarnaast ligt de brouwerij het Osje, waarvan de poort den naam heeft gegeven aan de Osjes-spooksteeg. Hiernevens staan nu nog de armenhuisjes der familie van Diemen, maar nadat die in 1667 verplaatst waren, verrees in hun plaats in 1671 het prachtige gebouw der Lutherschen: hun Nieuwe Kerk, waarbij, door Adriaan Dortsman, voor 't eerst te Amsterdam de koepelvorm op den kerkbouw werd toegepast.

1) Ter Gouw, Gesch. van Amst., III 19.

't Pleintje ter rechterhand was een eeuw vroeger het terrein der leerlooiers, die daar hun kuipen hadden, waarvan het nog vaak »de kuip" wordt genoemd. In de zestiende eeuw hadden de Burgemeesters daar ter plaatse een paar mislukte proefnemingen gedaan om het korenmalen tot een werk te maken dat meer geregeld kon voortgezet worden. Eerst had men op een der stads-torens een molen geplaatst met zes wieken in plaats van vier, en later paardekracht te baat genomen en het achtkant gebouw dat men op den plattegrond van Cornelis Anthonisz. ziet, gesticht voor een »rosmolen". — Van die proefnemingen is niets meer over en het pleintje is nu met boomen beplant en diende met de aangrenzende kade een tijdlang als stroo-markt, waarvan het den naam behouden heeft. Aan den waterkant staat hier de kleine scheepskraan, die vooral voor het lossen van molensteenen wordt gebruikt.

De overzijde van de gracht, die het schoone gezicht heeft op de geheele Rouaansche kade van den Jan Rooden-poorts- tot den Haringpakkerstoren, is een aristocratische buurt. Daar treffen we onder de bewoners de namen aan van Hinlopen, Boelensz., Bicker, Pauw, Bas, Overlander, Vlooswijk, Hooft, Witsen, Hudde, Valckenier, enz. Laatstgemelde woonde kort bij de Brouwersgracht, het Noordelijkste dwarsgrachtje tusschen Singel en Heerengracht, welke laatste aan de Brouwersgracht eindigt.

De naamsreden van laatstgemeld grachtje is niet ver te zoeken: de bier-industrie heeft er haar zetel opgeslagen. Een der voornaamste brouwerijen, kort bij het Singel, is de dubbele Arend, die aan de familie Hasselaar toebehoort.

HET SINGEL, MET DE RONDE LUTHERSCHE KERK EN DEN JAN-ROODEN-POORTS-TOREN, VAN DE HAARLEMMERSLUIS GEZIEN
Gravure uitgegeven bij P. Schenck, laatst der 17e eeuw

Van de Brouwersgracht voeren een paar straten Noordwaarts naar de Haarlemmerstraat. Misschien beide, stellig de Visscherstraat, met zijn hoekhuis »in de vijf hamers", bestonden reeds, toen deze plek nog buiten de stad was en een laag gelegen visschers-buurt de ruimte vulde bezuiden den dijk, tusschen de stadsvest en een kleine braak (binnendijksch waterplasje door een doorbraak ontstaan), buiten de oude Haarlemmerpoort. Die poel diende later tot boezem van de nieuwe stads-vest, die in 1593 gegraven werd en die niet tot in 't IJ doorliep.

Het toen binnen de stad gekomen deel van den Haarlemmerdijk werd aan 't Westeinde afgesloten door een bolwerk; de nieuwe buitenpoort werd ten Zuiden van dat bolwerk aangebracht, ter plaatse waar de Brouwersgracht en de Heerengracht samenloopen; 't was slechts een ophaalbrug met hameijen. De oude Haarlemmerpoort werd toen afgebroken en een flinke schutsluis opende het Singel voor de groote vaart.

Nu volgde ook spoedig eenige bebouwing op het voorland aan de Noordzijde van den dijk, waardoor die in de Haarlemmer s t r a a t veranderde en een kleine nieuwe kade aan 't IJ ontstond, die den nog niet opgehelderden naam van Droogbak kreeg en waar gelegenheid was om over te varen naar Buiksloot en Zaandam. 't Voornaamste gebouw op 't Droogbak was de bierbrouwerij het witte Hert. Een kleine vischmarkt ontstond er ook spoedig aan den hoek van 't Singel, nog lang als de Mosselsteiger bekend.

(Bibl Nat Parijs

Blz 147

DE OUDE STADS-HERBERG IN HET Y

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

VII

DE UITLEG VAN 1612

Onze wandeling door en rondom de stad — zooals die bij den aanvang der zeventiende eeuw in haar wallen lag, die in hoofdlijn den loop volgden van de tegenwoordige Heerengracht, — is volbracht en wij zijn nu gekomen aan het punt van uitgang der nieuwe vergrooting, die toen spoedig noodig bleek. — Had de herleving van den handel, na de ontworsteling aan het Spaansche juk en de immigratie van zoovele Zuid-Nederlanders na Antwerpens val, den stoot gegeven tot de vergrootingen, in het laatst der zestiende eeuw vooral aan de Oostzijde tot stand gebracht, thans gaven de welgeslaagde ondernemingen der Oost-Indische Compagnie aan den zeehandel een nieuwe ongekende vlucht en, terwijl andere handelstakken daarbij niet achter bleven en nieuwe industrieën zich kwamen vestigen, stroomde een onafzienbare menigte uit alle provinciën en uit naburige landen onophoudelijk naar Amsterdam, om mede de handen te reppen en te deelen in den winst..... of desnoods bedelend ze uit te steken, om te genieten van de mildheid der gelukkigen.

Met wonderbare snelheid waren de uitgestrekte terreinen die pas binnen de stad waren getrokken volgebouwd, en voor schepen en werven was spoedig geen plaats meer aan de Lastage en de daarachter aangewonnen eilanden. Voorbeeldeloos was de korte tijd waarin de aanwas van bevolking en bedrijf nieuwe uitlegging eischte. Reeds in 1609 werd het noodige octrooi bij de Staten van Holland aangevraagd, die het den 7 Aug. bereidwillig verleenden. Den 28 Januari 1610 werden de plannen en kaarten bij den Raad ingediend.

In wiens brein het grootsche plan is opgekomen dat toen aan de Vroedschap is voorgelegd is niet met zekerheid te zeggen. De noodige teekeningen werden in dien tijd gemaakt door den stads-timmerman Hendrik Jacobsz. Staets en den landmeter Mr. Lucas Jansz. Sinck. De »fabriekmeester", die daarbij den rol vervulde die in later tijd aan den Wethouder van publieke werken zou zijn opgedragen, was het raadslid Jan van Hoorn. Niet onmogelijk zijn de hoofdtrekken van het vergrootings-plan aangegeven door den vroegeren fabrieksmeester Frans Hendriksz. Oetgens — die, toen hij dit ambt bekleedde, zich met zulk een staf van bekwame mannen als Staets, Danckertsz. en de Keyser wist te omringen — die later als Burgemeester het plan, ondanks veel tegenstand, wist door te zetten en te helpen uitvoeren en.... volgens Mr. N. de Roever 1) daarbij geen geringe geldelijke voordeelen wist te behalen. Hoe dit zij, warmen dank zijn wij verschuldigd aan den man die de geniale gedachte had om het half cirkelvlak te ontwerpen, dat hem volstrekt niet was aangewezen door de

1) Oud-Holland, VII, 67 en v. v.

toenmalige gedaante van de stad, maar dat voor volgende eeuwen de gedaante van Amsterdam bepaalde in een vorm die de grootste bewondering opwekte van landgenoot en vreemdeling: de halve maan, met hare horens in het IJ dringende en naar de landzijde een geregelde systematische ontwikkeling voorschrijvende, langs lijnen die als stralen op een middenpunt toeschieten, gekruist door concentrische half-cirkels die de behagelijkste stadsgezichten in 't leven roepen.

Het bedoelde plan is gedurende de geheele zeventiende eeuw voor oogen gehouden en steeds gevolgd. Al wat in die eeuw tot stand kwam was in hoofdzaak reeds in het jaar 1609 ontworpen. Maar een plan van zoo grooten omvang en getuigende van zoo veel vertrouwen in de toekomst kon — zoo als zich begrijpen laat — niet dadelijk volledig tot uitvoering komen. Aanvankelijk stuitte het grootsche voornemen echter op weinig bezwaren, al ontbrak het niet aan bedenkingen van hen, die het al te breed opgevat oordeelden.

Den 26 April 1610 bracht de raads-commissie rapport uit en den 17 Mei werd nog besloten dat, ingevalle van voortgang van de vergrooting, de nieuwe wal nog 200 voet meer buitenwaarts zou genomen worden dan het oorspronkelijk plan aangaf.

Voorloopig bepaalde men zich echter tot de haven, waarvan de vergrooting niet langer kon worden uitgesteld. In Juli begon men daarom aan 't graven van de »nieuwe Waal" in het Westen, waartoe een deel der buitendijksche rietlanden vergraven werd, die in 1566 aan de Hervormden tot predikplaats hadden gestrekt. Over de nieuwe fortificatie en de vergrooting bleef men inmiddels beraadslagen. In 1611 schijnen de twee partijen in de regeering elkander genoegzaam te hebben opgewogen om het ter hand nemen van het nieuwe werk te vertragen; maar in den loop van 1612 schijnt men althans zóóverre gekomen te zijn dat met de bolwerken kon worden begonnen.

Toen werd althans aan de Noordwestelijke eindpunt van de Nieuwe Waal het nieuwe Hoofd opgetrokken, dat, naar den blauwen arduinsteen waarmede het bekleed was, gewoonlijk het Blauwhoofd werd genoemd, hoewel de officieele naam Leeuwenburg was.

Tusschen 't Blaauwhoofd en den Haarlemmerdijk werden nog twee andere bolwerken aangelegd, die nog meer Westwaarts werden geplaatst dan 't Blaauwhoofd, zoodat de nieuwe wal bij het Noordelijkste van dat tweetal een hoek maakte, waarom dit ook den naam kreeg van de Bocht. Door dezen vorm werkte de wal eenigzins als vangdam, zoodat het geen verwondering behoeft te baren dat de Nieuwe Waal begon te verzanden. Om hierin te voorzien werd er opnieuw gegraven en tevens langs den wal aangehoogd, totdat de Nieuwe Waal Westwaarts begrensd was door een rechte lijn van 't Blaauwhoofd naar de stad. Hierdoor werd het verondiepen tegengegaan en verkreeg men tevens een nieuwe wijk van eilanden en havens.

137

HUIS DER WEST-INDISCHE COMP. OP DE HEERENMARKT, ALS NIEUWE-ZIJDS HEEREN-LOGEMENT

Gravure van omstreeks 16[illegible]

De Haarlemmerdijk was inmiddels verlegd, om een Zuidelijke ombuiging, die hij buiten de bestaande poort maakte, af te snijden. Evenwijdig met deze nieuwe straat werd de Brouwersgracht doorgetrokken.

Van deze gracht af ving men nu aan met in Zuidelijke richting parallel met den Singel de drie nieuwe burgwallen te graven: de schoone Heerengracht, de »onwaardeerlijke Keizersgracht en de luchtige Prinsengracht" 1), die den aanleg van Amsterdam tot den schoonsten aanleg van alle steden maken. »Recht en lang genoeg om, bezet met schoone gebouwen als ze weldra waren, een

1) Domselaer, Beschr. van Amst. 3e Boek, blz. 251.

ruim en grootsch stadsgezicht op te leveren, vormden ze tevens in voldoende mate gebroken lijnen om alle eentonigheid te vermijden en aan de eischen van het schilderachtige te voldoen. Op onbekrompen schaal aangelegd, hadden ze genoeg breedte om een frisch en ruim stadskwartier in 't leven te roepen, en door de huizenrijen van den Haarlemmerdijk en de Brouwersgracht van het Y afgesloten, waren zij voor de gure windvlagen uit het Noorden beschut". 1)

Het was op 5 Maart 1613 dat het besluit werd genomen tot het graven dier nieuwe burgwallen of grachten. Als curiositeit verdient vermelding dat er ook toen reeds liefhebbers van boulevards waren, die er in Sept. 1614 nog op wilden terugkomen en er een avenue (een »belle vidère" noemden zij het) van wilden maken, op de manier van 't Haagsche Voorhout. Dit denkbeeld vond echter geen bijval.

In 1613 werd hard gewerkt; het eerst aan het maken der nieuwe wallen en bolwerken, daar die, volgens den eisch der defensie, gereed moesten zijn voordat men de oude kon amoveeren.

Toen dit laatste was geschied, werd de Heerengracht, die, zooals wij gezien hebben, reeds als een smal grachtje binnen den wal aanwezig was, op de dubbele breedte gebracht en de lijnbanen naar den nieuwen wal verplaatst, en zoo kon men reeds in Jan. 1614 erven in de nieuwe vergrooting verkoopen.

De poort en het bolwerk die de Haarlemmerdijk hadden afgesloten konden nu ook verdwijnen en in hun plaats kwam een vierkant pleintje, dat, als tegenover het begin van de Heerengracht gelegen, den naam kreeg van Heerenmarkt. Het diende ook eenige jaren tot varkensmarkt en in 1617 bouwde de Stad op dit plein aan de zijde van den Haarlemmerdijk een vleeschhal, met een bovenverdieping, waartoe een zeer hooge, maar niet »dubbele", stoep toegang gaf, en die als wachthuis voor de schutterij werd gebruikt, doch in 1621 aan de nieuw opgerichte West-Indische Compagnie werd verhuurd.

Het gebouw werd toen met een zijvleugel en een achtergebouw vergroot en was in 1629 bewaarplaats van den buit door Piet Hein bij het veroveren van de zilvervloot behaald; die buit moest op zekeren dag door de militaire macht beschermd worden tegen een woesten aanval van plunderaars, bestaande uit varensgasten, opgestookt door de lichte deernen, waaraan die buurt — toenmaals vol slaapsteden en matrozen-logementen — bizonder rijk was. Het opstootje is vereeuwigd door het geestige versje, waarin Vondel de Contraremonstrantsch gezinde bestuurders der Compagnie plaagde met de hulp die zij van het, door hen vroeger onnoodig geoordeelde, garnizoen hadden moeten aannemen.

De West-Indische Compagnie geraakte, na een kort tijdperk van grooten bloei, waarin het rijke Brazilië aan Holland onderworpen was, in verval en in 1657 werd haar »Huis" op de Heerenmarkt door de stad als »Heeren-logement" verhuurd 1). Voor vleeschhal werden toen nog eenige overdekte vleeschbanken tegen de achterzij van het gebouw ingericht. Aan den waterkant was de kleine of nieuwe bierkaai met de daarbij behoorende bierdragers-huisjes; terwijl aan de overzijde van de Brouwersgracht naar de zijde van 't Singel een tijd lang een melkmarkt schijnt geweest te zijn. Daaraan herinnert misschien de naam van het »Melkmeisjes-bruggetje", dat toegang geeft tot de Oostelijke kade van de Heerengracht.

Het is een kleine ophaalbrug. Aan de overzijde echter doen wij over een hooge, fraai gewelfde, vaste steenen brug onze intrede in het nieuwe luxe-kwartier van Amsterdam.

»Luxe-kwartier", niet in den zin alsof men hier enkel voor zijn genoegen leefde en alsof dit den huizen was aan te zien. Integendeel, — getuigen die gevels van den kunstzin en de prachtliefde der bewoners — evenzeer geven zij blijk dat hier de tijd niet in vadsige ledigheid doorgebracht of in ijdelheid verbeuzeld wordt door lieden die zich uit de zaken hebben teruggetrokken of die nooit hebben gewerkt. — Zoo iets ligt niet in den Amsterdamschen aard! — En daarom zien wij ook boven zoo vele huizen de pakzolders, soms twee of drie hoog, die, zonder den gevel te ontsieren (daarvoor hebben wakkere en vindingrijke bouwmeesters gezorgd!), het bewijs leveren dat de bewoner in, voor en van den handel leeft, en met onvermoeiden ijver en ongebroken geestkracht zijn bedrijf voortzet, dat welvaart verspreidt in alle kringen der maatschappij.

Maar wat de nieuwe grachten tot een weeldekwartier stempelt, in tegenstelling met de straten en burgwallen der oude stad, is een breedere opvatting van den aanleg — een regelmatigheid, die echter als bij intuïtie van alle stijfheid vrijgebleven is, — een frischheid, die ruim doet ademhalen, — een reinheid, die echter niet de levendigheid uitsluit en de verveling oproept door 't verbannen van alle bedrijf.

1) Amsterdamsch Jaarboekje, 1e Jaarg. Amst. v. Looy, blz. 142.

1) In 1825 werd het van de Stad gekocht door de Hersteld Luthersche Gemeente, die het tot Wees- en Oude Mannen- en Vrouwenhuis inrichtte en in 1873 vergrootte.

Want, al zijn hinderlijke industriën in de nieuwe wijk verboden, hier en daar wordt nu en dan wat marktgewoel toegelaten, en, al is 't hier niet geoorloofd de wallen voor stapelplaats van hout en andere artikelen te gebruiken, toch vervoert nog menige schuit de waren naar de »koopmanshuizen", waar ze in den kelder worden opgeslagen of naar de zolders opgeheschen, om die na een korte wijle weder te verlaten, niet zonder den koopman den tol te hebben betaald van rijke winst!

De bruggen waar die schuiten onder door schieten zijn levendige bewijzen van den aangeboren kunstzin onzer stadsbouwmeesters. Zonder eenige versiering behagen zij het oog, alleen door de schoone lijnen van hare drie of vijf half-cirkelvormige bogen en van het daarover geslagen wulf, met de ijzeren leuningen, van eenvoudige makelij, doch schoon, omdat ze noch te licht zijn, noch te log.

't Schoonste sieraad van de grachten zijn de schaduwrijke iepen-lanen die den Amsterdammer doen juichen: »wij hebben binnen onze stad wat andere steden buiten moeten zoeken", en den vreemdeling doen uitroepen dat hij niet weet wat meer te bewonderen — de, nooit het oog vermoeiende, schoonheid van het geboomte of de immer bezighoudende sierlijkheid der gebouwen, niet in lange eentonige rijen naast elkander opgetrokken, maar, in bonte verscheidenheid, door ieder naar eigen smaak en behoefte ingericht.

De bouwblokken zijn zoo groot genomen dat achter de huizen vrij uitgestrekte tuinen liggen. Althans aan de Westzijde; — aan de Oostzij zijn de erven vrij wat ondieper; van daar ook dat men aan die zijde nog menig onaanzienlijk huisje ziet. Toch kon men hier en daar, door samentrekken dier erven, in de breedte bekomen wat men in diepte tekort kwam, en zoo verrees ook aan de Oostzijde — vooral voorbij de Blaauwburgwal, waar de Langestraat de ruimte tusschen Singel en Heerengracht niet meer verkleint — menig gebouw dat waardig was om te staan tegenover de rijke gevels der Oostzijde, waar in den loop der eeuw nog op menig plaats de eerste, meer eenvoudige bebouwing der in 1614 verkochte erven, plaats maakte voor steeds kostbaarder »grachtpaleizen".

DE EERSTE SCHOUWBURG TE AMSTERDAM,
onder de benaaming van COSTERS NEDERDUITSCHE ACADEMIE, zoo als die zich aan desselfs ingang vertoonde in den Jaare 1637.

De Heerenstraat en Prinsenstraat, die de hoofd-

blz 140

DE „HAMER-HUISJES", HEERENGRACHT BIJ DE HEISTEEG

Teekening uit de verzameling van D. C. Meijer Jr.

blz 144

KEIZERSGRACHT TUSSCHEN DE WESTERMARKT EN LELIEGRACHT

Teekening door I. de Moucheron (Verzameling Splitgerber)

grachten verbinden, zijn met smaakvol overleg juist op den Oude-Kerks-toren gerooid.

Voor gemeenschap te water tusschen de evenwijdig loopende grachten is óók gezorgd; niet door het doortrekken van al de, wel wat kruimelige, dwarsgrachtjes tusschen Singel en Heerengracht, maar door een flinke kruisgracht die, de Keizersgracht rechthoekig snijdende, de Heerengracht met de Prinsengracht verbindt. Naar de oude (of »witte") Leliestraat, waarachter zij lag, noemde men haar de Leliegracht. Ligging en afmeting van dien dwarsweg, waarop druk verkeer heerscht onder schoon geboomte, geven het aanzijn aan de schoonste stads-gezichten.

Het schilderachtigste punt echter van het Amsterdam van 1625 is misschien wel dat waar de Heerengracht een flauwe bocht naar 't Zuiden maakt, in welken hoek met bizondere kunstvaardigheid, voor den rijken koopman Guilliam Bartolotti 1), door een onbekenden bouwmeester van de kunstrichting van Hendrik de Keyser, een pracht-gevel is gebouwd, die gelukkig voor later eeuwen is bewaard gebleven; een der schoonste voorbeelden van den gemengden berg- en baksteen-bouw met zijn vroolijke kleuren, goede verhoudingen, typische versierselen en grillige, maar nooit wanstaltige lijnen.

En als we dan, weinige schreden verder, ons op de brug van de Warmoesgracht plaatsen en ons aan alle kanten door een woud van iepenboomen omringd zien, waarin hier en daar het loover een doorkijkje vergunt, hier op een raam, ginds op een stoep, elders op een geveltop — dan zijn wij 't eens dat dit plekje het glanspunt is van Amsterdam, en als dan op een schoonen zomerdag de zon door 't groen gebladerte speelt en daartusschendoor de helroode steenen gevels doet tintelen en de witgeschilderde ornamenten schitteren laat, dan meenen wij dat geen stad ter wereld iets schooners heeft aan te wijzen.

En, zijn het nu in 1625 nog alles punt- en trapgevels die wij te bewonderen hebben — weldra zal een nieuwe bouwwijze nog meer afwisseling brengen, en al verwerpt dan een meer strenge kunstrichting het min of meer fantastische en barocke aan den stijl van de Keyser eigen, zij behoudt toch het rijzige in de smalle gevels en laat hare oorspronkelijkheid vrij spel in de gevelvleugels waarachter het hooge dak oprijst, of verlevendigt het front door een pilaster-systeem, terwijl de toenemende weelde veroorlooft den ganschen voorgevel van witten, gelen of blauwen bergsteen te bouwen, hetwelk tusschen de huizen van rooden gebakken steen een nieuwe schakeering geeft, een afwisseling in rustigen toon, hetwelk het schilderachtige van het geheel nog verhoogt. Zoo verscheen bijv. van dat deftige type een schoon voorbeeld in het huis van den Heer Michiel Pauw van Achttienhoven, in 1638 door Philip Vingboons vlak naast het huis van Bartolotti (naar de zijde van de Leliegracht) gebouwd. En, was »de Zonnewijzer" 1) een waardig evenbeeld van Bartolotti's stichting, kort daarbij liet de Heer Nuyts, nadat zijn suikerbakkerij, vlak voor de Warmoesgracht, in 1660 in vlammen was opgegaan, door de schade van drie ton gouds niet geruïneerd, het hooge huis: »de Koning van Polen", optrekken (waarin nu geen fabricage meer werd veroorloofd, maar »de koopmanschap van suiker evenwel zijn gang" bleef gaan 2). En bij dit huis, dat »het witte" werd genoemd, in tegenoverstelling van »het bonte" van Bartolotti, had men nog »het blauwe", 't welk reeds van 1615 dagteekende en waarvan de huren, ingevolge een stichting van Hans Rombouts, voor studiebeurzen ten behoeve van jongelieden werden gebruikt — terwijl een weinig verder aan het huis »den Arend" het pilaster-systeem op een gemengden berg- en baksteenbouw was toegepast — het oude kleurenspel met de nieuwe vormen vereenigend.

Zoo zijn wij de Hartestraat genaderd, bij welker naam men niet aan het edele lichaamsdeel maar aan de snelvoetige diersoort heeft te denken. De namen der straten in deze wijk zijn aan het dierenrijk ontleend; of daarbij ook het bontwerkersberoep eenigen invloed heeft uitgeoefend zou ik niet durven beslissen; zooveel is zeker dat tusschen de Harte- en Wolvestraat, en dus in het centrum van dit kwartier, een der voornaamste handelshuizen in bont, dat der Huntoms, gevestigd was, en wel in het huis »de Bonte Mantel". Ook deze gracht ging in den loop der eeuw in deftigheid nog vooruit, toen Burgemeester Andries de Graeff er zich gevestigd had en toen de erfdochter van Burgemeester Pancras met de familie Lestevenon aan de overzij wedijverde wie maar aan de werkbazen het meest zou laten verdienen.

Ook tusschen de Wolve- en Huidenstraat ontbrak het niet aan schoone gebouwen met groote tuinen er achter, waarvan dikwijls een stuk werd afgenomen om een achterhuis te bouwen, als 't gezin wat grooter werd of toenemende weelde de behoefte

1) Wááraan hij en de kooplieden, waarvan hij een type was, hun fortuin te danken hadden en wát zij hoog hielden? De gevel vermeld het in gulden letteren: inspanning en volharding, godsdienst en eerlijkheid.

1) Dit huis, omstreeks 1800 door Baron van Brienen geheel verbouwd, werd later het R. C. Gesticht van Liefdadigheid.

2) Fokkens, Beschr. van Amst., 1663, blz. 73.

aan ruimer woning of doelmatiger feestzaal deed voelen. 't Gebeurde op de Heerengracht dan ook nog al eens dat men van den tuin van zijn buurman een stuk bijkocht, en dan aan de tuinzijde op ruimeren schaal aan den bouwlust kon voldoen, dan op de, ongelukkig wel wat smal genomen, erven aan de gracht. Van daar die vele huizen die »achter een ander omloopen", m. a. w. waar de betrekkelijk smalle voorgevel niet doet vermoeden hoe breed het huis van achteren is en hoeveel meer ruimte het bevat dan het, uiterlijk even groote, huis er naast.

DE HAL OP DE WESTERMARKT
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

Ill. 143

Voorbij de Huidenstraat loopt de Heerengracht ten einde. Wij krijgen den stadswal in 't gezicht en de Heerengracht-kade aan de Oostzij loopt dood tegen het water van de »Heeren-dwarsburgwal" of Beulingsloot. Dat er daar dus nog eenige lage huisjes zijn blijven staan, uit den tijd vóór de vergrooting, toen aan de overzijde in plaats van een welbeplante gracht de stadswal was, behoeft ons niet te verwonderen. Te minder als we bemerken dat het een groep huisjes is waarin men behoeftigen om niet laat wonen — een zoogenaamd »hofje". Een zeepzieder heeft ze laten bouwen en naar het uithangbord van zijn fabriek op het Water de »hamerhuisjes" gedoopt. Toen ze later, door de ophooging van de gracht, nog in de diepte waren komen te liggen bovendien, ontstond de legende dat ze waren gebouwd uit haat van den bouwheer tegen zijn broeder, die aan de overzijde een prachtig huis had laten zetten en nu zich levenslang aan dit schamel overzicht moest ergeren. Geheel overeenkomstig de feiten kan dit verhaal niet zijn, maar of er niet eens iets gebeurd is, waardoor aan »het Hofje van Haat en Nijd", zooals men de Hamer-huisjes noemde om dergelijke beweegredenen een voortdurend bestaan werd gewaarborgd, zou ik niet durven verzekeren, want ze zijn zóó lang in hun nederigen toestand gebleven, in totale disharmonie met het overige van de gracht, dat men wel haast moest gaan denken aan eenigen moedwil omtrent de overburen, sinds, juist daar tegenover, zulke prachtige huizen verrezen zijn, waarvan de bouwheer tot de familie Cromhout behoorde, in welk geslacht de leden, althans op 't punt der godsdienstige belijdenis, in de zeventiende eeuw alles behalve eensgezind waren. Van die vier huizen van Cromhout (waarvan een steeds het krom-hout in den gevel heeft behouden), zien wij echter in 1625 nog niets. Zij dagteekenen van 1660, toen tot het verder doortrekken van de Heerengracht reeds besloten was. Vroeger was op deze hoogte een groote open werf, niet onwaarschijnlijk een houtkooperij,

die misschien wel aan Cromhout behoorde en zijn naam voerde.

Verderop staan nog eenige huizen en nu kunnen wij, langs een water dat een rechten hoek maakt met de Heerengracht (doch wat Noordelijker ligt dan de latere Leidschegracht), en langs tuinmuren aan onze rechterhand, de Oostelijke kade van de Keizersgracht bereiken. Maar we kunnen ook het bruggetje overgaan en langs de andere zij van dat water wandelen, met een tegen de vest van de Keizersgracht. Het is de glasblazerij van Guy Libon. Daarnaast loopt een pad, dat reeds vóór de uitlegging van de stad bestond en het molenpad heette ('t loopt ook nu nog op een molen aan, die aan de overzij van de Prinsengracht tegen den stads-wal staat). Aan dit pad vinden wij de schermschool van Amsterdam; maar die werd later naar het »pand boven de Beurs" 1) verplaatst, toen men dezen hoek noodig had voor de nieuwe stads-werkplaatsen, waar Arthur Quellin

blz. 143

DE WESTERKERK (ZUIDZIJDE) MET HET KERKHOF

Gravure door P. H. Schut, omstreeks 1650

palend driehoekig blok huizen aan onze linkerhand. 1) Dan passeeren wij verder een bruggetje, dat geslagen is over een waterverbinding tusschen de Keizersgracht en den stadswal (eene verbinding die de Heerengracht mist) en komen op een pleintje dat toegang geeft tot een door gebouwtjes omringden tuin, aan 't einde van de Westelijke kade uit marmerblokken de sieraden moest scheppen voor 't nieuwe Stadhuis en Hemony de klokken moest gieten, wier liefelijk geluid den roem zou verkonden van Amsterdam, toen alle kunsten werden dienstbaar gemaakt aan de opluistering van »'s werelds achtste wonder."

Thans echter is het nog stil en rustig in dit hoekje en aan den aanvang van de Keizersgracht vinden

1) Naar deze plek werd omstreeks 1650 de Stads-steenhouwerij verplaatst, die vooraf in 1626 van den Amstel-oever naar de Westermarkt was overgebracht. Het hoofdgebouw prijkte met een sierlijk koepeltje.

1 Zie hierboven blz. 65.

wij een paar bierbrouwerijen, maar zien we nog weinig bebouwing.

Dat wordt echter beter zoodra wij, in de richting van de Brouwersgracht wandelende, de brug voorbij zijn, die de beide straten verbindt, wier namen onmiddellijk herinneren aan de looierijen, die in dezen hoek van de stad haar kwartier hebben: de Huidenstraat en de Runstraat.

En dan wordt onze aandacht getrokken door een hoog dak, dat aan de Westzij van de gracht uitsteekt boven de huizen, waarachter het opgetrokken is.

Het behoort tot het getimmerte dat dr. Samuel Coster daar in 1617 had laten oprichten, »om aldaer uyt te richten een nederlantsche oeffenschool mitsgaeders te speelen en te verthonen eenighe comedien, tragedien en andere oeffeningen, deur hem seluen ofte andere ghemaeckt tot stichtinge en vermaeckelyckheijt van een yegelyck".

Deze nieuwe inrichting zou de oude rederijkers-kamers vervangen, maar de letterkundige werkzaamheden der »Duytsche Akademie", zooals zij gewoonlijk genoemd werd, bepaalde zich alras alleen tot de dramatische kunst, waarbij echter wat meer werk werd gemaakt van decoratief en costumes en waarbij het bestuur, door de spelers te betalen, wat meer orde en regelmaat wist te handhaven dan indertijd bij de rederijkers, tot Breeroo's ergernis, heerschten. De rederijkers zullen dan ook spoedig uitsterven. Op 't oogenblik concurreeren zij nog op de »Oude Kamer" in de Nes, waar zij spelen ten voordeele van 't Oude-mannenhuis, terwijl van de opbrengst der opvoeringen in de Akademie één derde aan 't Burger-Weeshuis ten goede komt, welks regenten zelfs voor een paar jaar den eigendom van 't gebouw van dr. Coster hebben overgenomen. De loods, die, ook inwendig, naar onze begrippen vrij primitief is ingericht, zal in 1637 plaats maken voor een flink gebouw — een »Schouwburg", waarin Vondels treurspelen op luisterrijke wijze zullen worden vertolkt ..... hoewel het groote publiek ook in die eeuw toonde in het klassieke genre minder behagen te scheppen dan in spektakel- en sensatie-stukken.

DE WESTER TOREN
Gravure uit het werk van J. v. d Heijden.
Slangbrandspuiten

Voorbij de Akademie ontmoeten wij een poortje met het opschrift: »Liefde is 't Fondament". — Liefde tot den medemensch had dan ook werkelijk den grondslag gelegd dezer stichting, die bestaat uit achttien woningen, in 't vierkant om een bleekveld gebouwd, ten behoeve van onbemiddelde Roomsch-Katholieke vrouwen. Het was Claes Reiniersz die, reeds in 1618, aan de jonggeboren Keizersgracht de wijding gaf der Amsterdamsche liefdadigheid.

Iets verder — voorbij de Beerestraat, die later de eer zal genieten dat menig aanzienlijk vreemdeling er de werkplaats opzoekt van den door Vondel bezongen paarlemoerwerker Dirk van Ryswyck — liggen bij een glasblazerij nog een paar erven onbebouwd, maar overigens prijkt de Keizersgracht met een onafgebroken reeks van ruim 400 huizen: een rij van schoone gevels, »op zijn Toscaansch, Dorisch, Jonisch en Korinthisch naar de kunst gewrocht" 1), langs twee zorgvuldig geplaveide rijwegen geschaard, waartusschen een dreef van lommerrijke boomen het water overschaduwt, waarin die gevels zich spiegelen en waarover van afstand tot afstand een brug zich welft, die door haar schoone lijnen een lust is voor het oog.

En, opdat de eentonigheid geen afbreuk zou doen aan den bewondering-wekkenden indruk van het geheel, heeft de Stedelijke Regeering hier, in het centrum van het uitgestrekte nieuwe kwartier, op onbekrompen schaal een plein opengelaten, dat voor marktveld en voor publieke gebouwen werd bestemd. Het is de Westermarkt, ruim zoo groot als de Dam of als de Ooster- of Nieuwe Markt aan de St. Anthonies-poort, en zich uitstrekkende van de Keizersgracht tot de Prinsengracht, ter plaatse waar de grachten een flauwe bocht maken en waar — het valt niet te ontkennen —

1) Casper v. Baerle, Blijde Inkomst der Koningin Maria de Medicis.

DE RIVIERVISCHMARKT TE ZIEN NAAR DE PAPENBRUG

'ekening in kleuren door PIETER VAN DEN BERGE, *omstreeks 1700* — *(Verzameling Amsterdamsch Archief)*

Mr. Lucas Sinck iets wenschelijks verzuimde, toen hij vergat een straat te maken in 't verlengde van de Warmoesgracht.

Een brug die vóór de Wester-markt de beide zijden van de Keizersgracht vereenigt is echter aanwezig en nabij die brug staat, in de rooilijn der huizen, op de markt een stadsgebouw, zoo als we ook op de Heerenmarkt hebben aangetroffen. 't Is een vleesch-hal; waarboven een hoofdwacht voor de gewapende burgerij, bestaande uit twee zalen, een voor de officieren en een voor de schutters, met een vestibule in 't midden. De toegang tot die vestibule is over een hooge, dubbele stoep van wel twintig treden, aan de buitenzij van 't gebouw aangebracht, evenals aan de Waag op den Dam. De voorgevel is met Dorische pilasters versierd en de dakkapel van 't middenste zoldervenster draagt de Keizerskroon van 't Amsterdamsche wapen in top. Dit aardige gebouwtje dagteekent van 1617.

Maar het bleef op de Westermarkt niet lang alleen: Het was op den 9 Sept. 1620, dat de zoon van Burgemeester Frederik de Vrij op dit plein den eersten steen legde van de prachtige, grootsche kerk, die het hoofdgebouw moest worden van dit kwartier. Aan Hendrik de Keyser werd andermaal opgedragen te toonen wat hij op 't gebied van Protestantschen kerkbouw vermocht en hij slaagde er in een tempel in 't leven te roepen, welks vormen in vindingrijkheid die van zijn Zuiderkerk nog overtreffen.

OPSTAND EN PLATTEGROND VAN HET HUIS VAN BALTH. COYMANS (LATER DE HOOGERE BURGERSCHOOL) gehouwd in 1630 naar de teekening van Jac. van Campen
Gravure uit de Architectura Moderna 1631

Op zware gekoppelde kolommen van de Toscaansche orde rusten in het inwendige de rondbogen die de, met een Jonisch pilastersysteem versierde, muren dragen van de hooge middenbeuk met haar tonnengewelf. De lagere zijschepen hebben kruisgewelven. Doch zij worden op twee plaatsen gesneden door kruispanden van dezelfde hoogte en architectuur als het middenschip. Deze inrichting verleent aan 't inwendige een grootschen, verheffenden indruk en werkt naar buiten niet minder schoon, daar de lage zijschepen met hun rondboogvensters aan elke zijde van de kerk worden afgewisseld door de twee hooge gevels der kruispanden, die, evenals de Oostgevel van het middenschip, een hoog rondboogvenster vertoonen tusschen Jonische kolommen, die zich op de steunbeeren verheffen en bekroond zijn met geveltop-ornamenten. De hooge gevels eindigen in frontons en een eenvoudige versiering van bergsteen, die ook overal aan de buitenzijde de hoofdlijnen van den bouw markeert. Kleine, maar aardig met beeldhouwwerk geïllustreerde, poortjes, geven aan de Zuidzij en aan de, rechthoekig afgesloten, Oostzijde toegang.

Aan de Westzijde staat de monumentale toren, de hoogste van Amsterdam. Op den van gebakken steen gemetselden voet, die reeds boven de kerk uitsteekt, verheffen zich nog drie verdiepingen van verschillende kolom-orden: de onderste massief van gehouwen steen, de beide hoogste doorzichtig. En op den top van het slanke geheel prijkt, veelkleurig, de keizerlijke kroon, waarmede de Amsterdammers zoo gaarne pronken, als herinnering aan den tijd toen de ridderlijke Maximiliaan, bij de oproerigheid der Vlaamsche steden, heul en troost vond in het getrouwe Amsterdam.

Het geheel dat wij hier schetsen is echter nog onvoltooid. Onze plattegrond loopt den toestand eenigszins vooruit en laat ons de loods niet zien op de markt, waar nog de godsdienstoefeningen gehouden worden tot 1631, toen op Pinksteren voor 't eerst in de nieuwe kerk gepredikt werd. Zoo ook geeft de teekenaar van den plattegrond den toren niet zoo als wij hem hierboven beschreven en zoo als hij geworden is, maar volgens het oorspronkelijk bouwplan van de Keyser (dat na zijn dood eenigszins gewijzigd is), namelijk met een van boven niet vierkante, maar achtkante spits.

De toren is pas in 1638 voltooid. Het orgel dat in de kerk onder den toren is aangebracht, dag-

teekent eerst van 1682 en uit dienzelfden tijd is de gaanderij aan de Oostzijde.

Het kerkhof daarentegen, dat we op onzen plattegrond zien, is in 1655 buiten gebruik gesteld. Het omgaf de Kerk aan de Oost- en Noordzijde en had aan de zijde van de Keizersgracht zijn toegang door een bizonder mooi poortje, met gebeeldhouwde doodshoofden, die aan de vergankelijkheid van het aardsche — en toepasselijke opschriften, die aan de verwachting van het eeuwige leven herinnerden.

De Keizersgracht in de omgeving van de Westermarkt was natuurlijk van den aanvang af een zeer gezochte stand voor woning, al was de groote suikerbakkerij tusschen Westermarkt en Reestraat een minder aangename buurman. Een van de grootste mannen van Amsterdam woonde daar kort bij: Claes Pietersz, wereldberoemd als Dr. Nicolaas Tulp.

Aan de overzijde, bij de Hartestraat, woonde later de kunstbeschermer Reynst en hield Pont zijn welvoorzien magazijn van porcelein en Oost-Indische rariteiten. Vlak over de Westermarkt stond het breede huis van Balthasar Coymans (wiens schatten later door erfenis aan de Huydecopers ten deel vielen). Indien we onze wandeling een vijftal jaren later maakten dan zouden vooral zij die studie maken van de bouwkunst, hier met bizondere belangstelling stilstaan. In 1630 toch liet Coymans een nieuwen gevel bouwen, geheel van bergsteen. Voor dien gevel maakte zijn vriend Jacob van Campen, »de doorluchtige bouwmeester", de teekening, in streng klassieke richting, en zij was vooral merkwaardig daar zij (boven een pilaster-systeem) het eerste voorbeeld gaf van een platte lijst, een element in den huisbouw dat in 't begin — toen het alleen werd toegepast op gebouwen die met de breede zijde naar de straat gekeerd waren en toen men de lijsten nog fraai profileerde en vaak met balustrades versierde — niet bepaald misstond, maar later — steeds nuchterder en ongemotiveerder, ook aan de smalste woonhuizen, aangebracht, en vaak het dak op de wansmakelijkste wijze weggoochelend, — de stad droevig ontsierde, toen het de schoonste topgevels uit Hendrik de Keysers tijd bij honderden verving en vooral in de smakelooze eerste helft der negentiende eeuw zijn triumfen vierde.

Als markt werd het plein bij de Westerkerk weinig gebruikt. 's Maandags kwamen er wel oudekleer- en voddekoopers, doch met weinig succes. Ook werd er dan een vlas- en garenmarkt gehouden, onder de luifels die tegen de zijgevels van de hal aangebouwd werden, maar die markt liep ook spoedig te niet. Met tafels, kasten en andere meubelen stonden er de Amsterdamsche schrijnwerkers op zekere tijden van 't jaar, doch de schrijnwerkers uit andere plaatsen mochten, althans in de tweede helft der 17e eeuw, elken Maandag langs de kade van de kerk tot aan de Leliegracht, huisraad — onder anderen ook spinnewielen — verkoopen uit scheepjes. Ook een Wormer beschuitmarkt was toen op die gracht. De kermisjaarmarkt echter van de fijne galanterie-waren, kappers-artikelen, vloermatten, speelgoed, enz. kwam eerst in de achttiende eeuw in bloei.

De dwarsgracht die hier de Keizersgracht kruist, de fraaie Leliegracht, is aan de Prinsengracht afgesloten door een schutsluis, in 1614 gelegd. Want de hoofdgrachten vormden een op zich zelf staanden waterboezem, die in het Singel door de Heiligewegsluis, het Boerenverdriet en de Haarlemmersluis afgesloten was. Later zijn deze toestanden door het aanleggen van de Amstel-schutsluis veranderd, maar op de Leliegracht bleven de overblijfsels van de sluis nog steeds zichtbaar.

De Keizersgracht vervolgende gaan wij aan de Oostzijde de brouwerij de Keizerskroon voorbij, die den naam heeft van alle Amsterdamsche brouwerijen het lekkerste bier te leveren — en voorts een reeks van groote koopmanshuizen, waarin bijzonder uitmunt het met de kolossale Romeinsche krijger-koppen versierde huis dat al spoedig den naam van »het Huis met de Hoofden" kreeg. De rijke koopman Nic. Sohier heeft het in 1622 laten bouwen. Dertien jaar later werd het door hem verkocht aan den beroemden Louys de Geer, die, de ruwe grondstof voor het geschut waarin hij handel dreef tot in Zweden opzoekende, niet slechts de grondlegger werd der ijzer- en koperwerken in Zweden, maar ook als staatsman aan 't Zweedsche hof zeer gezien was en zich groote verdiensten omtrent dat land verwierf.

Aan de overzijde van de gracht staat de hoedenmakerij, waar over weinige jaren (1630) de aanhangers van Arminius het wagen zullen een kerk achter de huizen te stichten, waar Episcopius uit Rotterdam van tijd tot tijd kan komen prêeken, totdat in 1632 de gewezen Waalsche predikant van Utrecht, de pas uit Loevestein ontsnapte Carolus Niellius, er tot leeraar beroepen wordt.

Op de volgende gracht aan dezelfde zijde bouwde de Groenlandsche Maatschappij of Noordsche Compagnie hare pakhuizen, waar zij de traan en de baleinen laat opslaan, die uit het hooge Noorden worden aangebracht door hare jaarlijks in groot aantal ter walvischvangst uitgezonden schepen. Het is Jacques Nicquet aan wiens ondernemingsgeest en volharding Amsterdam de opkomst heeft te danken van dit winstgevend bedrijf, waartoe in 1612 het eerste schip was uitgezonden, maar dat

DE HAARLEMMER-POORT

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1645

blz 149

eerst tot bloei kwam toen men, Baskische zeelieden, in 't harpoeneeren ervaren, had aangeworven. 1)

Zoo werd op elk terrein naar nieuwe bronnen van welvaart gezocht en de fortuin begunstigde de stoutmoedigen — maar niet het minst de wakkeren, werkzamen en geduldigen. Was het wonder dat gracht bij gracht en straat bij straat moest worden aangebouwd om allen te herbergen die deelen mochten in den rijken oogst!

Ook de overzijde getuigt er van met hare fraaie huizen, die van welvaart spreken, hetzij wij de gevels aanzien of door een openstaande deur een blik naar binnen werpen. — 't Huis dat ons, om den bewoner, het meeste aantrekt is wel dat 2) waar, gedurende zijn tweede huwelijk, Hooft woonde, de grooten dichter en stylist. Daar vertoefde hij als hij eenigen tijd doorbracht in zijn vaderstad, te midden zijner Amsterdamsche vrienden en verwanten, om straks weder zich meer thuis te voelen in de eenzaamheid, of onder het uitgelezen gezelschap dat hij ten zijnent noodde, op het hooge huis te Muiden.

Wij zijn de deftige Keizersgracht ten einde. Zij wordt dwars afgesneden door de Brouwersgracht en wij bewonderen den juisten blik van hen die beslisten over den aanleg van dit stads-gedeelte, wanneer wij veronderstellen dat het met voordacht was dat zij de hoofdgrachten niet lieten doorloopen tot het Y, om ze niet bloot te stellen aan den kouden wind uit het Noorden.

Toch stelt de Brouwersstraat ons in de gelegenheid om, Brouwersgracht en Haarlemmerdijk kruisende, weder aan den IJkant te komen, en wel te midden der nieuwe houttuinen en vlak voor de nieuwe Waal, die wij reeds vol schepen zien liggen. Rechts trekt een groot houten gebouw onze aandacht, midden in 't water op palen staande en waarheen een lange brug den toegang verleent. 't Is de Stads-Herberg 3), die de regeering in 1613 heeft laten bouwen, uit medelijden met de reizigers, die, te scheep aankomende, na »boomsluiten," niet meer in de stad een nachtverblijf konden opzoeken. Want met zonsondergang gaan de met ijzeren pennen beslagen boomen, die de openingen afsluiten van de dubbele palenrij, welke de stad aan de waterzijde beschermt — onverbiddelijk dicht en in het wachthuis aan 't begin van de brug wordt gezorgd dat de wip wordt opgehaald.

Wij staan thans weder aan 't aanvangspunt van den »nieuwen uitleg" en zien hoe langs de waterkant allereerst voor nieuwe houttuinen is gezorgd: »Daer gaet men wel een half uur, daar niet anders dan hout te koop is", juichte Melchior Fokkens in 1662 1). Zoo ver is 't nu nog wel niet; daarvoor hebben we nog te veel houtwallen in de oude stad gezien, maar toch zien wij ze al aangroeien die »hooge stapels als huizen, zoo van deelen als ander hout, alles wat tot de bouwkunst noodig is. En mogen deze houtkoopers niet door de stad wonen, omdat het hout te veel de straten benaauwt, maar de houtkoopers woonen dus op verscheyden burghwallen aan de enden der stad, welke Keur ook net onderhouden wordt en een prijselijkke zaak is" 2).

De reeks der houttuinen wordt afgebroken door de »Korte Prinsegracht", waarover echter een houten brug (de »roode brug") met een oorgat geslagen is, zoodat we niet (zooals later) behoeven om te loopen om onzen weg te vervolgen. Rechts zien wij in de verte het blauwe bolwerk Leeuwenburg, en een flinke brug — met de andere bruggen in dit oord reeds in 1618 gebouwd — lokt ons daarheen, over het latere Bickers-eiland, thans nog het Voor-eiland genoemd. Toch is die weg niet aan te bevelen. Het eiland, op onzen plattegrond een groote witte plek vertoonende, is niet alleen nog onbebouwd, maar 't is zelfs een wildernis, waar, tusschen riet en struiken, slecht gespuis, in keeten huizende, den weg onveilig maakt.

Deze ergerlijke toestand schijnt mij toe het gevolg te zijn van de mislukking van een groote speculatie in bouwterrein in de buitendijksche landen, ondernomen door eenige Heeren uit de regeering, die, met de wetenschap der voorgenomen vergrooting, die landen hadden gekocht en, er niet zoo spoedig koopers voor kunnende vinden, ze wel gaarne aan de stad voor een hoogen prijs weder in de maag wilden stoppen, waarin ze na veel haspelens eerst in 1622 slaagden 3). Ook daarna duurde het nog verscheidene jaren eer de oever van de nieuwe Waal werd bebouwd en toen begon men nog het eerste aan de kade van het Noordelijkste eiland, waar de Schepen Reael een aanvang maakte. Het muntstuk waaraan de familie Reael haar naam ontleende (als uithangbord van haar stamvader Laurens Jakobsz.) staat nog in den gevel van het hoekhuis van het Realen-eiland.

1) à Wassenaer, Historisch verhael, Dec. 1624, blz. 89.
2) In 1881 is door een gedenksteen gezorgd dat men dit huis terug kunne vinden
3) Men noemde haar de Oude Stads-Herberg, sinds er in 1660 een »Nieuwe" Stads-Herberg, op dezelfde wijze ingericht, was gebouwd vóór de Martelaarsgracht. Beide herbergen hadden hun »Jachthaven": een rij kleine houten gebouwtjes tot berging der pleiziervaartuigen.

1) M. Fokkens, Beschr. van Amst. blz. 62.
2) t. a. p.
3) Mr. N. de Roever, in Oud-Holland VII, blz. 81 en v.v.

Burgemeester Jan Bicker heeft in en na 1635 »zoo niet de eerste dan toch de meeste woon- en pakhuizen gebouwd", op het meer stadswaarts gelegen eiland, dat naar hem is genoemd, en waar hij zelfs een tijd lang heeft gewoond in een huis dat met zijn wapenschild en met een torentje was versierd 1) en dat later het eigendom werd van den Raadpensionaris Jan de Witt, die met Bickers dochter Wendela was getrouwd. Twee straten, de groote en de kleine Bickersstraat, liepen sedert over de lengte van het eiland: de eerste, aan den Oostkant, werd naar de zijde van het IJ met scheepstimmerwerven bebouwd; de laatste, aan de Westzijde, had zijn hout- en paktuinen aan de gracht die het Bickers- van 't Prinsen-eiland scheidt. Beide straten komen in 't Noorden bijeen bij de ophaalbrug die rees een korenmolen; aan de binnenzijde van den wal sloeg de — van de Heerengracht verdreven — touwslagerij hare lijnbanen op 2) en daarnevens vestigde zich een nieuwe industrie: die der zoutkeeten, waarin het grove zout werd geraffineerd, welk werk door boerenmeiden werd verricht. Volgens Von Zesen zouden die zoutkeeten hier ter plaatse reeds hebben gestaan vóór het bouwen van den wal; thans palen zij aan de lijnbanen en geven den naam aan de breede gracht die de landtong bij het Blauwhoofd scheidt van het toekomstige Realeneiland. Op 't laatstgemelde eiland staan ook nog vier zoutkeeten, in 1624 gebouwd, benevens eenige scheepstimmerwerven en een »taanhuis", waar oude zeilen in eikenschors worden gekookt. De Taanstraat, die naar deze inrichting wordt genoemd,

BICKERSEILAND
Ets door R. Zeeman, omstreeks 1640

naar de kade van 't Realen-eiland voert, en in 't Zuiden op een pleintje, waar in 1660 een houten preekloods of hulpkerk werd opgericht, in 1736 door de steenen Eilandskerk met haar koepeltorentje vervangen.

Maar veel vroeger — onmiddellijk na den aanleg van de nieuwe wallen — was men beginnen te bouwen juist in den verst afgelegen hoek, aan het Noordelijk uiteinde van de nieuwe vergrooting. De nijverheid had zich deze terreinen ten nutte gemaakt: op elk der drie buitendijksche bolwerken verbindt de twee lange bruggen die aan de Westelijke helft van het eiland over 't omringende water liggen. Over de Zuidelijkste dier bruggen komen wij op 't Prinsen-eiland, hetwelk bezijden het later naar Bicker genoemde eiland ligt, maar er nog niet door een brug mede verbonden is. Het Prinseneiland is reeds grootendeels in exploitatie: op verscheiden erven zijn al pakhuizen gebouwd en de houtwallen, die het eiland aan alle de vier zijden omringen, worden druk gebruikt. Een straat doorsnijdt het in de breedte en, wanneer men die in Oostelijke richting doorloopt, dan heeft men over het openliggende Bickers-eiland heen, precies het uitzicht op .... de galg van Amsterdam, die aan de overzijde van het IJ staat, op de uitstekende landtong, welke van ouds de Volewijk heet. Dit perspectief heeft aan de dwarsstraat van het Prin-

1) Fil. von Zesen, Beschreibung der Stadt Amsterdam, 1664. 40. blz. 171.

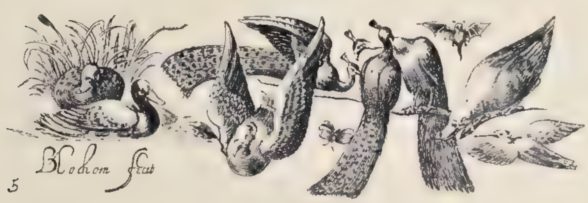
2) Aan 't einde dier banen, bij het Blauwhoofd, werd in 1652 door de regeering de plaats aangewezen voor de rookerij van versche haring. Sinds dien tijd kreeg die plek de naam van de Bokkinghangen.

sen-eiland den naam van Galgestraat verschaft. In 't verlengde dier straat ligt op het vasteland, naar den wal toe, de Sloterdijkstraat. Thans in 1625 bestaat die nog maar alleen op 't papier, maar een kwart-eeuw later heeft die omgeving een gansch ander aanzien gekregen: dan ziet men daar een rij statige huizen, waar de kooplieden in pek en teer wonen, en op de kade liggen groote stapels van tonnetjes teer, die aan deze gracht den naam van de Teertuinen doen geven, want in de 17e eeuw was men nog niet vergeten dat tuin in 't Hollandsch niet een »bloemhof" beteekent, maar een afgeperkte »omtuinde" ruimte in de open lucht. Achter de »Teertuinen" liep het »Smalle-pad" langs de lijnbanen aan den wal. De Teertuinen sloten zich aan bij de Haarlemmer-houttuinen (waarmede ook het Prinseneiland door een brug met een oorgat verbonden was) en het Smalle pad kwam uit op het Haarlemmerplein.

Dit ruime vierkante plein werd aangelegd ter plaatse waar de verlegde Haarlemmerdijk den nieuwen stadswal kruiste en recht tegenover de lange, lijnrechte, nieuwe straat bouwde men in den wal een prachtige poort van blauw arduin, waaraan Hendrik de Keyser drie jaar (1615—1618) werkte. Aan de stadszijde is het een breed gebouw, met wachthuizen ter weerszijde van den poortboog, die versierd is met halve kolommen, waarover banden loopen, en die bekroond wordt door een gevel, waarin men het Amsterdamsche koggeschip ziet.

Van buiten maken de zware banden, over de kolommen en nissen loopende, een forsch en toch sierlijk effect. De bekroning is een gebroken fronton, elke helft door een leeuw bewaakt, in 't midden het stadswapen en daarboven het jaartal 1615. Op de eigenlijke poort staat een achtkante koepeltoren. Buiten- en binnenpoort liggen niet in éëne lijn, zoodat ze door een schuinsloopende gang verbonden zijn. Ook de dubbele ophaalbrug over de breede vest voor de poort vormt een sterk gebogen lijn. Een en ander was tot meerdere beveiliging bij een eventueele beschieting aldus ingericht en zeker uit een vestingbouwkundig oogpunt gewenscht; maar het heeft er wel toe bijgedragen dat men tegenover het schoone gebouw het welbekende voorwendsel van allerlei Wandalisme, de zoog. »eischen van het verkeer" liet gelden, die er in 1837 het doodvonnis over deden uitspreken.

Benoorden de brug van de Haarlemmerpoort sloot een zware »steenen beer" het water van de stadsvest van het IJ-water af. Langs dien beer kronkelt zich de hooge-dijk naar Spaarndam. Die dijk is in 1625 nog de eenige rijweg naar Haarlem: de lijnrechte weg en vaart door de weilanden naar die stad zijn pas in 1632 aangelegd. Ook van den buitensingel is nog niets te bespeuren; de landerijen loopen tot vlak aan de stadsvest.

Bibliotl. Nat Parijs

blz 160

DE ZAAGMOLENS-POORT

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1645

JACQUES BORIS inv — HARMEN MULLER, fec

VIII

DE JORDAAN

Binnen den wal omsluit de Lijnbaansgracht, als binnengracht van den stads-muur, de gansche nieuwe stad bezuiden den Haarlemmerdijk en draagt haar naam niet ten onrechte.

Op den Haarlemmerdijk is de bebouwing in 1625 nog zeer sporadisch, en bezuiden die straat is wel de Brouwersgracht gegraven, en door een sluis in verbinding gebracht met de stadsvest, maar langs het Westelijk einde van de Brouwersgracht ziet men nog niet veel en aan de overzijde van die gracht vindt men zelfs, in plaats van een bloeiende stadswijk, een nog onopgehoogden moerassigen poel — overblijfsel van een braak, waarnaar het vriendelijke grachtje dat daar later ontstond en waaraan men officieel den naam van Palmgracht gaf, nog dikwijls genoemd wordt. 't Eerste huis op dat grachtje werd aan het einde van zijn Noordelijke kade, op den hoek van de Lijnbaansgracht, van stadswege gebouwd; het was »'t reeffeneerhuis" zoo als er boven stond: de werkplaats waarin de salpeter werd geraffineerd voor de buskruidmakerij 1).

1) Vroeger was deze inrichting bij de Anthonies-poort geplaatst Zie hierboven blz. 117.

Toen in 1648 eindelijk de erven ten Noorden van de gracht werden verkocht, bouwde Pieter Raep, »de Tresorier", hier kort bij, »uit mededoogen, een Weduwen en weezenhof" van twaalf woningen. Een groote raap werd als sprekend wapen van den stichter boven de poort geplaatst. Daarnaast volgde spoedig een dergelijke stichting, »de huisjes van Bosch". Weldra was nu de gansche driehoek tusschen Palm-, Lijnbaans- en Brouwersgracht bebouwd; op den hoek van de beide laatstgemelde grachten, met twee gevels op elke uitkomende, liet de stad in 1648 een reusachtig magazijn bouwen van vijf verdiepingen hoog, 't welk beneden »vol metaal-geschut en andere groote oorlogs-instrumenten gepropt" werd en boven tot korenpakhuis diende. De kooplieden volgden dit voorbeeld en lieten langs de Brouwersgracht in het midden der eeuw dat tal van hooggegevelde pakhuizen bouwen, waarmede ze ook later de eilanden aan de andere zijde van den Haarlemmerdijk vervulden, en die bestemd waren om die ontzaggelijke voorraden van graan op te slaan, die een franschen schrijver deden uitroepen: »Moge het gebrek in alle werelddeelen heerschen, te Amsterdam zult ge altoos tarwe en rogge genoeg vinden."

Oostwaarts van de Braak bleven nog lang overblijfsels in stand van de oude paden die naar den dijk liepen: de laan die van 't Karthuizers-hof kwam

en het Ouwe-Franssen-pad. 1) Wie »Ouwe Frans" was? Het was een »wagenaar", een dier wagenverhuurders, die u gaarne naar Haarlem, Leiden of den Haag zal laten brengen, met een der reiswagens die ge op onzen plattegrond op het Haarlemmerplein uitgespannen ziet staan.

Wat ge echter niet op onzen plattegrond ziet 2), is hoe sommige huisjes van 't naar Frans genoemde pad ook nog zijn blijven staan benoorden de Brouwersgracht en in schuine richting dwars over de rooilijn gaan, die de stedelijke regeering heeft toegedacht aan een straat, welke zij de middelstraat wil noemen, maar die van de »spraakmakende gemeente" den naam van Vinkestraat zal ontvangen, naar het uithangbord van het hoekhuis waarop de stond en tot diep in de negentiende eeuw zal die verwaarloosde toestand van dit stiefkind der Amsterdamsche grachten — »de Heerengracht zonder boomen", zooals de spottende volksmond het noemde — voortduren, tot de demping van de sloot er in 1857 een eind aan maakt en het Fransche pad in een Willemstraat herschept. —

Een tweetal bruggen is over de Brouwersgracht geslagen, waarvoor de Dommer- en Oranjestraten liggen, die, Vinkestraat en Haarlemmerdijk kruisende, op de Haarlemmer-houttuinen uitkomen.

Meer Oostwaarts bevindt zich de sluis die in 1618 in den Haarlemmerdijk is gelegd om de nieuwe binnengrachten in verbinding te brengen met de haven. Over die »Prinsesluis" (spoedig tot Een-

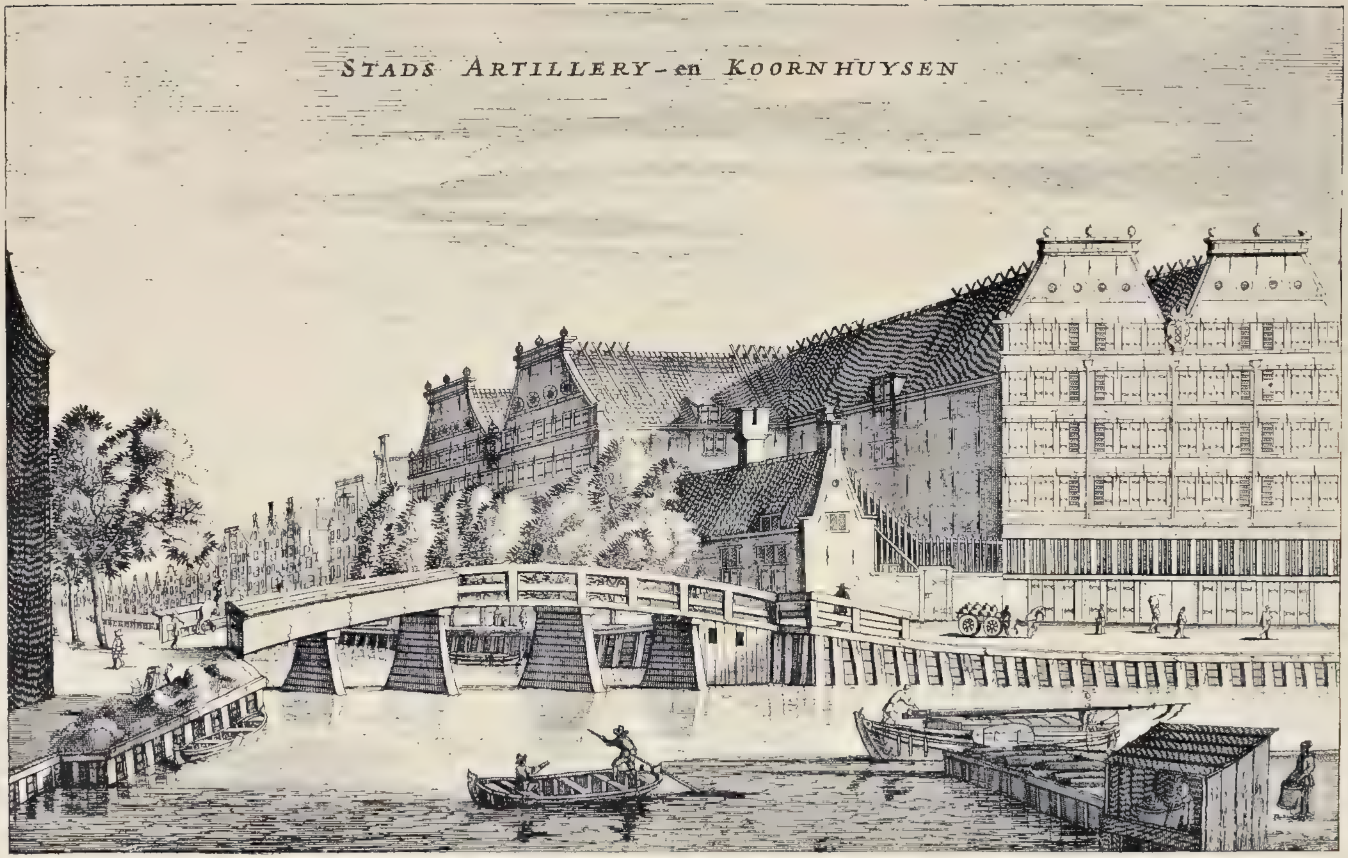
DE EENHOORN-SLUIS VAN DE BROUWERSGRACHT GEZIEN
Ets door R. Zeeman, omstreeks 1645

Rietvink prijkt — mogelijk als herinnering aan den naam van het buitendijksche weiland hieromtrent, waarop in 1566 de eerste preek der Gereformeerden onder Amsterdam gehouden werd.

Bezuiden de Brouwersgracht blijft het Franssenpad nog veel langer in stand. Zelfs toen elk den naamsoorsprong vergeten was en het berucht was als »Fransche pad". Men mocht het tooien met den naam van Goudsbloemgracht — 't was een smalle sloot zonder beschoeijing gebleven, nooit beplanting waardig gekeurd. Lage bouwvallige huisjes herbergden een bevolking die in den slechtsten reuk hoornsluis verdoopt naar den naam eener nabij gelegen brouwerij) ligt een bizonder hooge brug met steenen borstweringen, vanwaar men een schoon uitzicht heeft over de Prinsengracht, die in rechte lijn stadwaarts inschiet — een dier »perspectieven, die het oog vergunnen tot in 't hart van de stad door te dringen", zooals Havard in zijn *Amsterdam et Vénise* zegt. De schuiten en schepen die aan de wallen liggen, onthalen onzen blik op een mastbosch, op welks toppen vroolijk de wimpels wapperen en daarbovenuit rijst in de verte, slank en fier, de Westertoren.

Wanneer we de richting van dien toren inslaan, dan kruisen wij weder de Brouwersgracht, in welke gracht hier aan onze linkerhand de Brouwerssluis

1) De Roever, *Uit onze oude Amstelstad*, (I), 18.
2) Het blijkt echter uit een plattegrond in een der oudere uitgaven van het Stedeboek van Blaeu.

blz 151

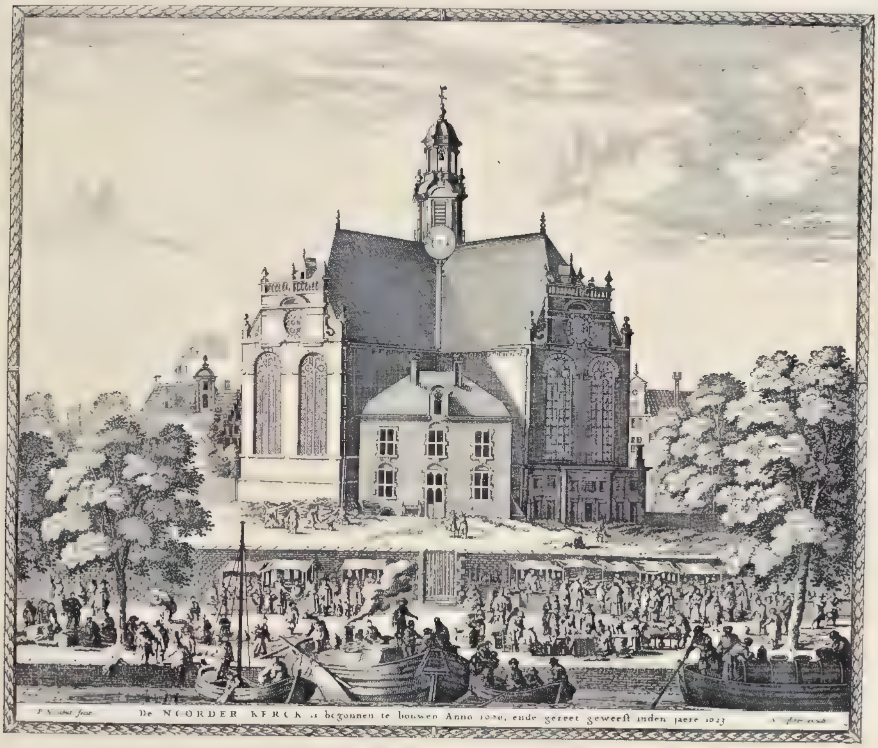
STADS GESCHUT- EN KOREN-PAKHUIZEN, GEBOUWD 1648 (HOEK LIJNBAANSGRACHT EN BROUWERSGRACHT)

Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

ligt, bestemd om den specialen waterboezem van Heeren- en Keizersgracht afgesloten te houden van de Prinsengracht, die met het Amstelwater gelijk ligt.

Rechts zien we de Lindegracht, waar aan de Noordzijde in »de Hertog van Gelre" 1) de ongelukkige Hercules Seghers, van wien zijn tijdgenooten het niet vermoeden dat hij de nieuwe banen opent voor het landschapschilderen, den kamp met de armoede strijdt.

Van het kruispunt van Brouwersgracht en Prinsengracht loopt de Lindegracht in Zuid-Westelijke richting naar den wal en evenwijdig met de Lindegracht is, iets meer Zuidwaarts, de Anjeliersgracht gegraven. Omtrent het punt waar al die waterwegen samenkomen, heeft de Regeering geoordeeld dat een markt met een kerk behoorde te zijn. Als centraalpunt, waarop verschillende groote toegangswegen uitloopen, is deze »Prinsen-markt" — later meer bekend als Noordermarkt — echter niet aangelegd. Ook is de vorm wat onregelmatig, doordien deze aan één der zijden door de Prinsengracht wordt bepaald en aan de overige zijden door de andere grachten, die niet rechthoekig op de Prinsengracht uitloopen. Maar, dank zij de beplanting, is het toch een mooi plein geworden. Dat aan de kerk een kerkhof werd verbonden was in dien tijd nog de natuurlijkste zaak van de wereld. Kerkhof en markt op één en 't zelfde plein — hoe oneigenaardig ook volgens onze begrippen — was iets dat overal zoo was en altijd zoo was geweest. Eerst in 1655 hebben betere hygienische inzichten de kerkhoven van de Noorder- en Westerkerk doen verplaatsen naar bolwerken op den stads-wal.

DE NOORDERKERK MET HET KERKHOF EN DE MARKT, VÓÓR 1655

Gravure door P. H. Schut

Het kerkhof op de Noordermarkt was aan drie zijden omringd door een vrij hoogen muur. Aan de vierde zijde zien wij de kerk. Dat laatstgemelde met de gevels in de richting der dwarsgrachten is

1) Oud-Holland, III, 52.

gebouwd, terwijl de lijnen der kerkhofmuren zich regelden naar de richting van de Prinsengracht, geeft aan het geheel iets grilligs, dat echter niet bepaald misstaat en den aanleg voor stijfheid bewaart.

Wat de kerk zelve betreft, zij is op niet zoo groote schaal aangelegd als de vroeger gebouwde Zuider-kerk en de latere Wester-kerk; maar zij is van dezelfde hand. De groote bouwmeester heeft hier een kruiskerk geleverd, met een lagen koepeltoren bekroond. Elk der vier gevels heeft twee vensters naast elkander, waarboven een smaller vierkant met een ronde venster-opening, het geheel gekroond door een balustrade. Het puntdak steekt minder gelukkig daarachter uit. Ook de lage bijgebouwen, waarmede de hoeken tusschen de hoofdschepen zijn aangevuld, het grondvlak tot een achtkant makende, geven met hun burgerlijke gevels een ontsierenden indruk, zoodat deze kerk van alle bouwgewrochten van de Keyser wel het minst geslaagde mag heeten. Bovendien is het inwendige van de kerk later bedorven door het aanbrengen van een halfcirkelvormig houten schot tegenover den kansel, dat geheel in disharmonie is met den aanleg van het grondvlak, en dat schaadt aan den indruk van ernst en waardigheid, die we anders zouden danken aan de vier hooge rondbogen die op zware Dorische kolommen rusten en met lagere rondbogen aan de muren verbonden zijn.

De Noorder-kerk is spoediger gereed gekomen dan hare zusters uit dien tijd: 15 Juni 1620 werd de eerste steen gelegd en op Paschen van 't jaar 1623 werd zij in gebruik genomen.

Als markt deed het plein bij de Noorder-kerk al spoedig dienst voor de potten en pannen, kannen en schotels, die langs den waterkant worden te koop aangeboden. Het overige terrein wordt ingenomen door de »voddemarkt". Allerlei oud huisraad, oud ijzer, oude kleederen, boeken, schilderijen en al wat men verzinnen kan is hier 's Maandags in bonte verscheidenheid op de straat of in de kraampjes uitgestald, terwijl scheepjes met potten en aardewerk in de gracht liggen.

DE NOORDERKERK VAN BINNEN IN 'T LAATST DER ZEVENTIENDE EEUW
Ets door P. v. d. Berge, omstreeks 1700

Aan de overzij van de Prinsengracht bespeuren wij nog enkele onbebouwde erven, maar zij zijn zeer luttel in getal. De handel heeft deze gracht in beslag genomen en, vooral tusschen de Prinsenstraat en de Leliegracht, groote pakhuizen gebouwd. Daartusschen hebben de Nieuwe-Zijds-Huiszittenmeesters zich een terrein gereserveerd

DE PRINSENGRACHT MET DE WESTER- EN NOORDERKERK

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1645

voor hun turfpakhuis en hun bakkerij. Later (in 1649) hebben zij hun bezittingen nog uitgebreid, toen zij, door den brand uit de Nieuwe Kerk verdreven, op de Prinsengracht groote gebouwen stichtten voor kantoor en uitdeelingsplaats. De lage gevel ten Noorden, waarachter de tuin en de gaanderijen lagen die de plaats der bakkerij hadden ingenomen, was een sieraad van de stad, want behalve het heraldieke koggeschip in 't fronton zag men er vijf steenen tafreelen, waarvan twee Bijbelteksten te lezen gaven, terwijl op de drie andere, waarschijnlijk gebeiteld door de kunstvaardige hand van Pieter de Keyser, den

HET NIEUWE-ZIJDS-HUISZITTENHUIS OP DE PRINSENGRACHT
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

zoon van den bouwmeester, de uitdeeling aan de behoeftigen in fraaie en zeer uitvoerige haut-reliefs was afgebeeld.

Van 't Huiszittenhuis wandelen wij terug naar de Westzijde van de Prinsengracht bij de Noordermarkt, waar het korte eindje gracht tusschen de markt en de Lindengracht den naam draagt van het Papeneiland. Waarschijnlijk is die naam een herinnering aan de »Papen", die hier vroeger hunne bezittingen hadden — de Karthuizer-monniken namelijk. De overblijfsels van hun hoofdkwartier kunnen we vinden als we achter de kerk de straat afwandelen die op onzen plattegrond de Boomstraat heet, maar later de Lindenstraat genoemd wordt, als ze haar eersten naam afstaat aan de met haar evenwijdig loopende Kerkstraat.

We kunnen ook de Lindengracht volgen met haar drie bruggen (waarvan de eerste de Zaterdagsche brug heet, naar het Zaterdags-straatje, dat ons in de sterkbevolkte Goudsbloemstraat zou brengen en verder naar het Franssen-pad).

Het Karthuizer-klooster was door de gunst van Hertog Albrecht, in 1394 gesticht op een eenzame plek, even buiten de vrijheid der stad. Vele Amsterdamsche burgers zochten binnen zijn muren de »haven der zaligheid" en begiftigden het met landerijen en rentebrieven. Rijk, en daarbij onafhankelijk, ook van de plaatselijke, zelfs van de bisschoppelijke overheid 1), steeg het klooster zeer in aanzien, werd eigenaar van het toenmaals vrij groote eiland de Zaanderhorn, in het IJ, en herbergde in 1531 den verdreven Deenschen Koning Christiaan II. Maar bij 't volk gingen de kloosterbroeders voor smulpapen door en deelden in de verontwaardiging tegen de monniken, die zich op den 27 Sept. 1566 op ruwe wijze lucht gaf. Bij den strijd om 't bezit van Amsterdam tusschen Spaanschen Staatsgezinden werd het klooster grootendeels verwoest en na de Hervorming werd het met zijn

1) Scheltema Aemstels Oudheid II, 19.

bezittingen ter beschikking van het Burger-Weeshuis gesteld.

In 1602, bij het heerschen eener pest-epidemie, werd de grond waar het klooster had gestaan tot een begraafplaats ingericht. De boomgaard en eenige gebouwen van de kloosterboerderij bleven daarachter in wezen en, daar het waarschijnlijk een schilderachtig hoekje was, geschikt voor doel van wandelingen buiten de stad, bleven de herbergiers niet uit. Men eindigde met hun de achter 't kerkhof overgebleven grond te verhuren en zoo vinden wij dan nu, bij ons bezoek aan de thans binnen de stad gekomen terreinen, achter de begraafplaats, een vrij uitgestrekten drink- en lusthof, waar een menigte tafeltjes onder de boomen tot rusten uitlokken: het »groot Karthuizers hof", waarlangs de Tichelstraat loopt in de richting van den wal. Deze vrij uitgestrekte tuin was echter nog maar een deel van den voormaligen kloosterhof: ook de gronden aan de Zuidzijde van de Tichelstraat hebben tot het klooster behoord en daarop werd, reeds in 1614, ter plaatse waar die straat op de Baangracht uitkomt, het »Giethuis" gebouwd. In dat gebouw werden de kanonnen voor de bewapening der nieuwe wallen gegoten en geboord en ontvingen de klokken voor de nieuwe torens het aanzijn. De Tichelstraat kreeg sedert den naam van Gieterstraat en de eerste naam ging over op de dwarsstraat die naar de Anjeliersgracht voert. Naast die stadsgieterij schijnt naar de zijde van de Anjeliersgracht nog een andere herbergtuin gelegen te hebben: de »oude Karthuizers".

GEZICHT IN DE NABIJHEID VAN HET VOORMALIGE KARTHUIZER-KLOOSTER
Ets door C. J. Visscher

Tegen het midden der zeventiende eeuw onderging de afgelegen buurt achter de Karthuizers nog al eenige herschepping. Allereerst in 1630, toen eenige wakkere Amsterdammers — ziende hoe de houthandel van Amsterdam dreigde te niet te gaan, sinds men aan de Zaan de uitvinding in praktijk bracht van door wind gedreven zaagmolens — terrein aanvroegen om dergelijke machines ook te Amsterdam op te richten. Het buiten de stad gebleven deel der voormalige kloostergronden, die zich uitstrekten tot aan de Kostverloren Wetering, werd daarvoor bestemd en werd de kern van een groote zaagmolenbuurt, die zich weldra ver Noord- en Zuidwaarts uitstrekte. Om toegang te geven tot die buitenwijk legde men bij de Gieterij een brug over de Baangracht en maakte een klein poortje in den wal, van waar, langs het bolwerk »Karthuizers", een lange wipbrug over de stadsvest voerde. Langs de vest werd toen ook een breede buitensingelweg aangelegd.

OVERBLIJFSELS VAN HET KARTHUIZER-KLOOSTER, NAAR HET ZUIDEN GEZIEN, OMSTREEKS 1610
Ets door C. J. Visscher

En in 1650, toen de Vullers-huisjes aan den Heiligen weg 1) werden opgeruimd, kocht de Stad van het Burger-Weeshuis voor ruim *f* 5000 één strook van den kloostergrond, die bezuiden de oude Tichelstraat (de straat van het Giethuis) lag, en bouwde daar een ruim Weduwenhofje, waarin wel een paar honderd

1) Zie hierboven, blz. 53.

AFBEELDING DER OUDSTE TE AMSTERDAM GEBOUWDE HOUTZAAGMOLENS

Teekening uit de verzameling van D. C. Meijer Jr

blz. 180

KEIZERSGRACHT BIJ DE VIJZELSTRAAT, OMSTREEKS 1680

Teekening Verzameling Splitgerber

arme vrouwen woning konden vinden; het wapen van Jetge Schepels, die de Vullers-huisjes indertijd voor de Huiszitten-armen had gekocht, werd ter gedachtenis in den gevel geplaatst. De Regenten van het Burger Weeshuis oordeelden het toen ook voordeeliger den gewezen boomgaard voor bouwterrein te verkoopen. Twee nieuwe straatjes, de nieuwe Tichelstraat en de Blindemanssteeg, hadden daaraan het aanzijn te danken. Het kerkhof bleef echter in stand, en ook de uitspanningslokalen, hoe ingeperkt ook, bleven nog eenigen tijd in wezen. Tegenover de gieterij kwam op den hoek van de straat een soldaten-wachthuis, en tusschen de Baangracht en den wal een turfschuur voor de Huiszitten-meesters.

Voordat wij dit buurtje verlaten moeten wij nog vulde. Aan de uiteinden is de voorstelling, die uit blauwe tegels bestaat, geflankeerd door twee leeuwen in de natuurlijke kleur.

Wij gaan nu over de Anjeliersgracht, waartoe wij de keus hebben tusschen drie vaste houten bruggen, behalve nog die welke aan de Baangracht en aan de Prinsengracht liggen. De Anjeliersgracht is bekend om hare groote beschuitbakkerijen, die zich aan de fabrikaadje van scheepsbrood wijden. Er zijn er die met 10 of 12 ovens werken.

Aan gene zijde van de Anjeliersgracht ligt aan de zijde van de Baangracht — al is het bruggetje over die gracht naar het bolwerk »Sloter-meer" reeds aanwezig — een groot veld (Jan Pieter Aartsensland) nog grootendeels onbewoond en de

HET GIETHUIS OF DE STADS-KLOKKEN- EN GESCHUT-GIETERIJ
Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst., 1694

melding maken van een paar gevelversieringen, kort na den tijd waarover wij schrijven aangebracht. Hier in de Tichelstraat bij de Anjeliersgracht staan vijf huizen naast elkaar, elk met een waschmand in den gevel. Zij zijn gebouwd van de spaarduitjes van een waschvrouw, die vroeger hier ter plaatse haar bleekveld had. En naast het kerkhof in de Karthuizer-Kerk- of tweede Boomdwarsstraat, bewonderen wij een fries 1), bestaande uit een driehonderdtal verglaasde muurtegeltjes, die te zamen een tafreel vormen dat een of meer der zeeslagen voorstelt, waaraan de gedachte in dien roemruchtigen tijd ook den pottebakker met fierheid ver-

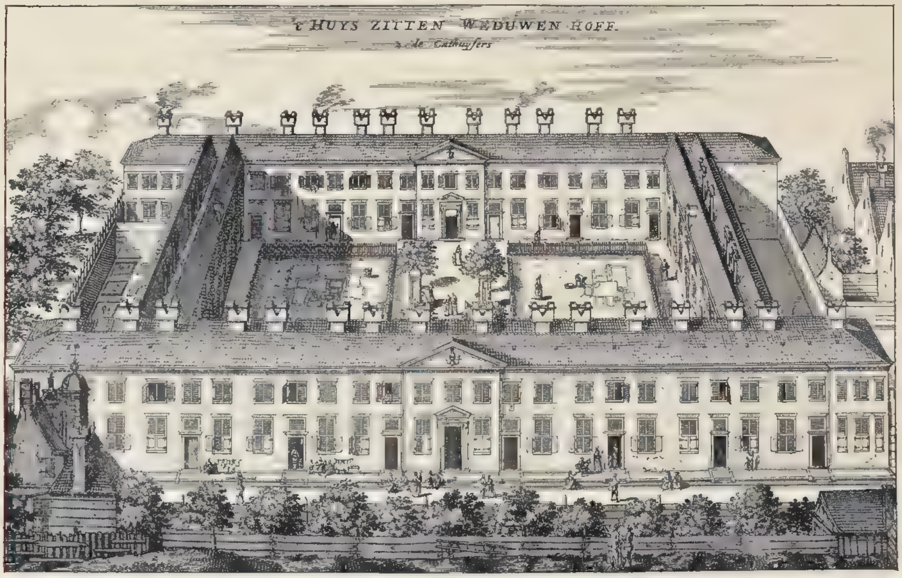
1) Thans in het Rijks-Museum.

Westelijkste dwarsstraat tusschen de Anjeliersstraat en Tuinstraat bestaat nog slechts op het papier. In het jaar 1630 besloot de Vroedschap naar dit terrein den Stads Timmertuin te verplaatsen, dien wij op onze wandeling nog gevonden hebben op de Oude Turfmarkt bij het Rondeel. Dit besluit kwam tot uitvoering. Er kwam tusschen de Tuinstraat en Anjeliersstraat een groote werkplaats in de open lucht, in 't vierkant omringd door loodsen voor schrijnwerkers, smids, wagenmakers enz., met een hoofdgebouw met torentje aan het Oostelijk einde, en aan de Westzijde een houttuin of werf, die tot aan de Baangracht strekte, en door een, in die gracht uitkomende, sloot overlangs in tweeën werd gedeeld. Deze Stads-timmertuin heeft maar kort

bestaan. In 1660 werd hij weder verplaatst, en wel naar de Achtergracht bij de Weesperpoort. Het pakhuis werd toen een moutmakerij, de grond aan de Tuinstraat werd voor burgerwoningen verkocht en de sloot, die gedempt werd, gaf het aanzijn aan de Slootstraat. Waar toen de nieuwe huizen aan de Tuinstraat begonnen, kregen de ratelwachts een vereenigingslokaal, dat zijn naam gaf aan de toen gebouwde steeg. Boven dit wachthuis hadden de wevers en passementwerkers hun gildekamer.

Over de Egelantiersgracht, die voorbij de tweede brug ook nog maar spaarzaam is bebouwd, bereiken aan het voor dien tijd reusachtige etablissement, dat zich, aan de Noordzijde van de gracht, langs de derde dwarsstraat uitstrekte tot aan de nieuwe Leliestraat.

De Bloemgracht schijnt de oudste gracht van dit kwartier te zijn. Volgens den Hr. de Roever 1) is zij al gegraven voor men nog aan de Keizersgracht begon. Zij was dan ook, in verband met de Leliegracht, de waterweg, waardoor men van de hoofdgrachten in de stadsvest kon komen, want aan het einde van de Bloemgracht was in den wal een doorvaart aangebracht: de Bullebak-sluis. Zoo als wij op onzen plattegrond zien, lag boven die sluis

HET HUISZITTEN-WEDUWENHOF, GEZIEN VAN HET KARTHUIZERS-KERKHOF
Ets door J. van Meurs, omstreeks 1663

wij een meer bevolkt gedeelte van de stad. De Nieuwe Leliestraat en de dan volgende Bloemgracht hebben fraaie huizen, waarvan sommige met groote tuinen. De Bloemgracht bloeit door de lakenververijen, waarvoor in 1613 deze gracht door de Magistraat was aangewezen.

Een Europeesche vermaardheid kreeg de Bloemgracht later 1) toen Joan Blaeu daar zijn groote drukkerij oprichtte, waarin de bekende negen persen stonden die naar de negen muzen waren genoemd. Een plaatdrukkerij en lettergieterij waren verbonden een brug, die door soldaten werd bewaakt. Van die brug wandelde men over de kruin van den wal tot men ter rechterzijde een ophaalbrug over de stadsvest vond. Die brug voerde naar een kort eindje Buiten-singel, dat toegang gaf tot een paar kampen land, waarvan de twee Noordelijksten met laken-ramen waren bezet en het Zuidelijkste voor de bleekerijen diende, die den naam hebben gegeven aan 't Lange en Korte Bleekerspad. De toegang tot deze omgeving is later verbeterd door het metselen van een poortje (de Raampoort) in

1) In 1636 werd de eerste steen gelegd.

1) Oud-Holland, VII, 81.

den wal aan de Noordzij van de Bullebak-sluis, vlak langs het bolwerk Rijkeroord. Bij die poort kwam natuurlijk een nieuwe ophaalbrug. Het weggetje dat van hier langs de vest naar de ramen en bleekerijen liep, heeft, nog lang nadat de Buiten-singel in zijn geheel was aangelegd, den naam van het Schutting-pad gedragen en in de lage huisjes, waarin men zich met de deken-wasscherij en kalanderij geneerde, leefde daar nog steeds een herinnering aan de eenmaal te Amsterdam zoo bloeiende wollen-stoffen-fabricage.

Naar het bolwerk Rijkeroord werd in 1655 het kerkhof van de Westerkerk verplaatst. Op elk der bolwerken van den stadsmuur staat een korenmolen. Van hun verheven standplaats zetten die molens aan het gezicht van buiten op de stad een levendig sieraad bij.

DE RAAM-POORT

Ets door R. Zeeman, omstreeks 1645

Voorbij de Bloemgracht vinden wij de Bloemstraat die recht op den Westertoren aanloopt. In de achttiende eeuw werd deze straat en de omliggende grachten door de Regeering aangewezen voor de suikerraffinaderijen, die men uit de deftiger stadswijken langzamerhand had verbannen. Vlijtige Duitschers hielden sedert deze industrie aan en werkten dag en nacht in een tal van kleine fabrieken, wier aantal tot wel zeventig steeg, alle op of ten Westen van de Prinsengracht gelegen, totdat in de negentiende eeuw de suikerindustrie zich in reusachtige stoomfabrieken concentreerde, die, aan het hoofd staande van de Amsterdamsche nijverheid, een gansche bevolking voedden, die natuurlijk in deze buurten haar woonplaats koos.

Zoo ontbrak het nooit aan bronnen van bestaan in dit uitgebreide Westelijk kwartier van de stad... maar ook ontbrak het er nooit aan armoede; want de werkeloozen en de gezinnen zonder kostwinner vonden hier de goedkoopste woningen. Het lag toch in den aard der zaak dat dit kwartier het minst bevoorrechte gedeelte van Amsterdam werd. Wij hebben gezien hoe de Stad op onbekrompen schaal de hoofdgrachten aanlegde, hoe de rijke burgers die versierden met schoone gebouwen. Om op deze wijze voort te gaan totdat men den wal bereikte, die op zoo verren afstand van de bestaande stad was opgeworpen — daarvoor schoten beider krachten te kort. In den aanleg van het buitenste gedeelte van het »nieuwe werk" volgde men dus een ander stelsel. Niet alles werd onteigend en in een nieuwen toestand gebracht. Men liet aan gene zijde van de Prinsengracht meer aan de eigenaars over. Wel werd gezorgd voor een geregelden aanleg van de nieuwe wijken, maar men volgde daarbij de lijnen van den bestaanden toestand. Deze was van oudsher aldus dat de tallooze slooten, die het weiland in kampen verdeelden, en de vele paden, die daar langs liepen om toegang te geven tot de huisjes en tuintjes, welke gewoonlijk een groote stad omringen, alle in éénzelfde richting liepen naar het Oosten en alzoo niet haaksch aansloten bij de Noord-Oostelijke richting van den ouden stads-muur en van de hoofdgrachten.

Om nu het werk der herschepping niet al te veelomvattend te maken, bepaalde men zich aan de Westzijde van de Prinsengracht ertoe om — zonder haar richting te veranderen — die sloten te verbreeden tot grachten en die paden te vervormen in straten; hetzij dat de Stad dit voor haar rekening deed, hetzij zij er de gezamenlijke eigenaars toe dwong.

Dit zoude op zich zelf echter nog niet aan deze buurten het karakter van een armenwijk gegeven hebben; want de nieuwe grachten, al waren ze smal in vergelijking met de grootsche hoofdgrachten, werden toch op een flinke breedte aangelegd, zonder de minste rekening te houden met de breedte der bestaande slootjes 1); maar het gaf toch een ander aanzien, waardoor het stadsgedeelte over de Prinsengracht zich scherp afscheidde van dat ten Oosten dier gracht. Dit kon niet uitblijven op den duur te influenceeren op den »stand" — op het minder of meer gewilde der woningen. Het was en bleef een uithoek en — al woonde men er binnen den wal — er was te veel in wezen gebleven dat aan de oude paden-voorstad, de »Jordikzie" (verbasterd van Jurisdictie), herinnerde dan dat het dien naam niet zou hebben behouden.

En juist de omstandigheid dat het door de vorstelijke hoofdgrachten was afgescheiden van de oude binnenstad, maakte er nog meer een afgesloten geheel van. Onwillekeurig dachten de zeventiendeeeuwers, als zij zich naar het overblijfsel der oude Jordikzie begaven, aan het land over de Jordaan, dat in dezelfde verhouding stond tot het Joodsche land in zijn geheel als deze achter-wijk tot Amsterdam, en eer men 't wist was »Jordikzie" verbasterd en verkort tot »Jordaan", welke naam in later eeuw door ieder Amsterdammer werd gebruikt om de schuinsloopende grachten en straten tusschen Brouwersgracht en Leidschegracht aan te duiden, zonder dat iemand eigenlijk meer wist waarom. Toen men naar den oorsprong van den zonderlingen naam ging gissen, beuzelde men zelfs van J a r d i n, alsof dit woord ooit — gelijk zooveel andere fransche woorden — in ons land burgerrecht verkregen had, en van fransche uitgewekenen, alsof die in het tijdperk van 1615—1660 in zóó grooten getale hier waren komen wonen om den naam aan een stads-deel te geven!

De Regeering had anders wel aanleiding gegeven om aan een tuin te denken, daar zij, in haar echt Hollandsche sympathie voor bloemen, voor bijna al de grachten en straten kinderen van Flora tot peet gekozen had.

Men vond er dan ook in den beginne bloemhoven in overvloed, want voor tuinen achter de huizen was er plaats genoeg; ook nog in het tijdvak waarin wij de »Jordaan" doorwandelen. Dicht bevolkt mocht de wijk in 1625 nog niet genoemd worden, en dat is ook geen wonder, als men bedenkt dat voor tien jaar geleden het achterste gedeelte van deze buurt nog een kwartiertje buiten de stad lag! Er wordt echter voortdurend gebouwd en de witte plekken, die onze plattegrond nog vertoont, zullen spoedig verdwijnen. Dan komt de tijd dat ook vele groote tuinen en open ruimten bij en achter de woningen worden bebouwd, en op vindingrijke, maar voor de gezondheid niet zeer bevorderlijke wijze, kleine huisjes of hooge menschenpakhuizen in een beperkte ruimte worden samengedrongen en slechts door een smallen gang gemeenschap hebben met de straat. En naarmate een meer armoedige bevolking in die goedkoope maar slechte woningen zich ophoopt, worden de grachten en straten van de »Jordaan" door de deftige burgerij verlaten en menig groot huis verliest zijn aanvankelijke bestemming en wordt een »fort", zooals de Amsterdammer die gebouwen noemt waar tien, twaalf of meer kamers elk een huisgezin herbergen. Vervuiling van den bodem en de ongunstige toestanden der waterverversching, waarvan vooral het Westelijk deel der stad te lijden had, en die de geuren welke uit het water der grachten opstegen in de grappigste tegenstelling plaatsten met hare namen, brachten het hunne bij om de Jordaan in een kwaden naam te brengen, waaraan alleen de middelste grachten achter den Westertoren eenigszins ontsnapten.

De gracht die van dien toren Westwaarts loopt heeft althans lang het karakter van een rustige, vriendelijke Hollandsche gracht behouden. Het is de Rozengracht — voor den uitleg der stad het Plempen-pad — waaraan, volgens de overlevering, reeds in de zestiende eeuw een »loodsje" stond, waarin gebrande wateren werden verkocht en waaruit later een wereldberoemde likeurstokerij is gegroeid.

Voor den kunstminnaar verbindt zich aan de Rozengracht een weemoedige herinnering. Hier was het dat onze grootste schilder zijn laatste levensjaren doorbracht 1) — arbeidende met onverzwakte kracht en volhardende in zijn eigen kunstrichting, maar vergeten en op zijde geschoven door de meerderheid van het publiek en kommerlijk levende — hij die eenmaal zoo rijk was en zoo geëerd! Op den 8 Oct. 1669 werd Rembrandt in de Westerkerk begraven. Het lijk kwam »van de Roosegraft teghenover het Doolhof". —

1) De Goudsbloemgracht maakte, zooals wij boven zagen, hierop een uitzondering.

1) Het (veel verbouwde) huis is thans gemerkt No. 184. (O u d - H o l l a n d II, 109).

Dat doolhof lag aan de Zuidzijde van die gracht, kort bij de Baangracht. De »kunstrijke man" David Lingelbach heeft, omstreeks 1648, zijn inrichting van de Looiersgracht hierheen verplaatst. Hij kocht met dat doel den grooten tuin van Jan Coenen Coeman — ongetwijfeld de kleine buitenplaats binnen de wallen, die wij op onzen plattegrond zien en waar een doolhof (in de zeventiende eeuw een geliefkoosd sieraad van tuinen, ook van particulieren) reeds aanwezig is, zoodat Lingelbach dit gedeelte zijner inrichting waarschijnlijk niet nieuw heeft behoeven aan te leggen.

In de achttiende eeuw is het Doolhof van Lingelbach, dat in der tijd door zijn fonteinen, automaten en mechanieke kunstwerken een welverdienden roem genoot, te niet gegaan. Op het terrein is later, uit de nalatenschap van Jan de Jager, het fraaie Rozenhofje gesticht. Reeds vroeger in die eeuw bouwden, aan de andere zijde van de gracht, de erven van Gerard van de Rijp het Rijpenhofje, waarin verarmde Mennonieten vrije woning vonden en waarin eenige schoone portretten uit den besten tijd van de Nederlandsche kunst zijn bewaard gebleven 1). De Jordaan was indertijd het aangewezen terrein voor »hofjes", die geliefkoosde uiting van den weldadigheidszin der rijke Amsterdammers. De meesten bleven in wezen; bij enkelen is men, bij gebrek aan de noodige fondsen voor onderhoud tot verhuring der huisjes moeten overgaan, hetwelk er ook het zijne toe heeft bijgedragen om dit stadsgedeelte tot een armenwijk te maken.

1) A. D. de Vries Az. in de Gids van 1876, III, 550. De schilderijen bevinden zich thans in de kerkekamer der Doopsgezinde kerk.

Enkele overblijfsels der vroegere paden werken ook daartoe mede. Wij vinden die onder anderen in de strook tusschen de Rozengracht en de daarop volgende Lauriergracht, waar nog een gedeelte van het Weespad overig is, thans gekruist door een dwarsstraat, die aanvankelijk den naam droeg van Rosemarijnstraat 1), maar later dien van tweede Rozendwarsstraat. Het Jan Hansen-pad echter, dat van al die paden zich het verste in Westelijke richting uitstrekte, bleef alleen buiten de stad in wezen.

De lange straten die aan weerszijden van het Weespad zijn aangelegd dragen de namen van Rozenstraat en Laurierstraat. Laatstgemelde zal over een paar jaar (1630) worden gekozen door de Waalsch-Gereformeerden voor hun eigen weeshuis, dat met zijn drievoudigen trapgevel de Zuidzijde der straat versieren zal tot 1671, in welk jaar het naar de Vijzelgracht wordt overgebracht.

De Lauriergracht (het voormalige Kaatsbaanspad) ziet er op onzen plattegrond recht aardig uit, want menige tuin prijkt niet slechts achter, maar ook naast en tusschen de huizen, vooral op den hoek van de tweede dwarsstraat, en op de plaatsen aan de achterste gracht, waar in later jaren aan de Zuidzijde de Roomsch-Katholieken en aan de Noord-

1) V. Zesen, Beschr. von Amst. 4°. blz. 210.

BINNENPLAATS VAN HET LUTHERSCHE WEESHUIS OP DE LAURIERGRACHT

Gravure uit Commelin Beschr. van Amst. 1694

zijde de Lutherschen hun weeshuizen zullen bouwen. Een groot deel van den grond langs deze gracht is eigendom van den Burgemeester Huydecoper, die er vele huizen heeft laten bouwen; in de tweede helft der zeventiende eeuw hebben de schilders Govert Flinck en Jurriaan Ovens hier gewoond, en sleet de vermaarde christen-wijsgeer J. Amos Commenius, de vader der nieuwere pedagogiek, er in rust zijn laatste levensdagen. Toen vond men er ook nog een anderen Czech, den Bohemer Elias Noski, die beroemd was door zijn kunst om in 't weerbarstig oppervlak van marmer of toets-steen de fraaiste calligraphiën te snijden.

Met den »altijd groenen" laurier wordt de rij afgesloten der aan het plantenrijk ontleende straatnamen; wij naderen nu de wijk waar bontwerkerij en leerlooierij haar zetels hebben opgeslagen en wij vinden de handelaars in dieren-vellen als wij van de Lauriergracht, door de »Hazen"-straat of door de »Konijnen"-straat, naar de »Elands"-straat en de »Elands"-gracht gaan; de laatsten danken hun naam aan de elands-huiden, die hoofdzakelijk uit Archangel hier werden aangevoerd.

Ten behoeve der leder-industrie, die reeds in de vorige eeuw in deze buurt haar looi-kuipen had, zijn er behalve de hoofdgrachten nog enkele slooten en dwarsgrachtjes in dit stadsgedeelte gegraven of in wezen gelaten. De Looiersgracht is er de hoofdgracht van, en zal zijn naam nog meer eer aandoen, als de Stadsregeering in 1631 de huide-vetters van de sloot aan de Oude Zijds Achterburgwal verdrijven zal.

Ook aan deze buurt bleef later de liefdadigheid niet vreemd: in de Elandsstraat bouwden de Mennonieten een Oude-Vrouwenhuis, en de koopman Jacob Stoffels legde er den grond van het ruime en fraaie Hofje van Venetië. En 't had weinig gescheeld of er was ook een kerk gekomen. De Lutherschen hadden daarvoor in de Konijnenstraat al grond gekocht, maar, toen zij besloten op het Singel te bouwen, werd deze grond door hen voor een Diakonie-hofje gebruikt, hetwelk werd opgericht in 1668. De Engelsche Presbyteriaansche Gemeente richtte in 1651 een huis aan de Noordzij van de Looiersgracht op voor hare weezen en oude lieden.

't Laatste grachtje van den Jordaan wordt op onzen plattegrond de Parfumeerders-gracht genoemd. Later kreeg het den naam van Passeerders-gracht, toen het buurtje bevolkt was met de werklieden die het Corduaansch- of Spaansch-leder bereidden (»passeerden"). 't Hoekje van den stads-wal tegenover die gracht had in de zeventiende eeuw een eigenaardige bestemming: daar kwamen Zondags-ochtends de jongens bijeen die honden, katten en duiven verkwanselden. Op de twee Zuidelijkste bolwerken, naar de naburige dorpjes Nieuwerkerk en Osdorp genoemd, stonden ook nog eenige lakenramen. De Raamstraat bestond echter in 1625 nog niet.

Al de door ons bezochte straten en grachten van de »Jordaan" komen uit op de Prinsengracht en zij bezorgen aan die gracht voorzeker eenig verkeer, maar daar hare kaden aan het Zuideinde tegen den stadswal doodloopen (te water is er verbinding met de vest door een doorvaart in den muur) en de gracht nog niet (zoo als later in de eeuw gebeurde) door de Regeering bezuiden de Runstraat tot turfmarkt en meer Noordwaarts tot kool- en groentemarkt is aangewezen, zoo heerscht er weinig levendigheid. Toch vinden wij er een inrichting die veel bezoekers trekt.

Zij is het overblijfsel van het uitgestrekte buiten, dat Vincent Jacobsz. Coster, de »peylder" (wijnroeier) uit de Witte Kalkoen in de Niezel, hier, toen de vergrooting van de stad nog niet tot stand gekomen was, aan het Molenpad bezat. Een groot deel van dien tuin heeft moeten wijken voor den aanleg der nieuwe grachten; het overschot wordt door Vincents erven verhuurd voor een herberg-tuin en de verschillende kasteleins die er elkander opvolgen bedenken allerlei nieuwigheden om bezoekers te lokken. De tegenwoordige waard, Jonas Bargois, die zich fontein-maker van wijlen den Prins van Conti noemt, heeft op de binnenplaats van de herberg fraaie springbronnen aangelegd, waarvan een prijkt met een beeldhouwwerk dat Jonas uit den walvisch komende voorstelt; achter die binnenplaats zien wij het »doolhof", dat aangelegd is om in een klein bestek zooveel groene laantjes te vereenigen als maar mogelijk is, en om de vroolijkheid op te wekken door den wandelaar daarin den rechten weg te laten zoeken naar het in 't midden geplaatste koepeltje. Daar een en ander van den openbaren weg echter niet zichtbaar is en er nog geen dagbladen bestaan, waarin het kan worden geannonceerd, wordt het, met een koepeltorentje versierde, platte dak van het hoofdgebouw, dat op den hoek van de Prinsengracht en de Looiersgracht staat, gebruikt om »door 't geblaes van trompetten, schalmeijen en andere Instrumenten" de aandacht van de voorbijgangers te trekken.

Dit spektakel mishaagde echter aan de Regeering, vooral toen het bij concurrenten van Bargois navolging vond en de groote toeloop om en in de zoo aantrekkelijk gemaakte herbergen ongeregeldheden en vechtpartijen veroorzaakte, waarom de fonteinwerken zoowel als de muzijk bij een keur van 1629 door »Mijn Heeren van den Gerechte" verboden werden.

Streng gehandhaafd werd die keur waarschijnlijk

niet; want niet alleen bewonderde het volgend jaar een reiziger, die Amsterdam in 1630 bezocht, er, op 't platte dak van een »Huys te Sinnelust" het geruisch der fonteinen en der vedel-snaren 1), maar ook het Doolhof op den hoek van de Looiersgracht bleef bestaan, ja werd zelfs — hoewel reeds verkleind door den aanbouw van huizen langs die gracht — nog gesplitst in twee herbergtuinen, waarvan de achterste later in handen van Lingelbach kwam, die haar naar de Rozengracht verplaatste, terwijl de voorste als »oude Doolhof" nog langer dan twee eeuwen in wezen bleef 1).

1) Hegenitius, in zijne Itinerarium Frisio-Hollandicum. Ongelukkig geeft hij de plaats niet op waar dit huis stond

1) Oud-Holland I 29, 119; VI, 103. De Roever, Uit onze oude Amstelstad 1890, blz. 1 en v.v.

(Biblioth Nat. Parijs

SYNAGOGE DER PORTUGEESCHE ISRAËLITEN

Ets. v. Romeyn de Hooghe

AMSTERDAM VAN DEN AMSTEL GEZIEN
Gravure uit het laatst der 17e eeuw

IX

DE NIEUWE VERGROOTING

Met den plattegrond in de hand, hebben wij nu het geheele Amsterdam van 1625 doorwandeld en daarbij ruimschoots gelegenheid gehad om op te merken hoe de bestaande toestand de kiemen in zich bevatte van verdere ontwikkeling. Al was er hier en daar nog een enkel open vak — de zwaarhoofden, die in 1612 het hoofd schudden over het optimisme, waarmede men zich zulk een bijna ondenkbare uitbreiding van de stad voorstelde — ze waren in 't oog vallend beschaamd!

En wat het eerste vierde deel der eeuw beloofde — de drie latere kwart-eeuwen hebben er schitterend aan voldaan: het bouwen stond niet stil, want zonder ophouden vloeide de stroom van nieuwe bewoners die zich kwamen vestigen, en, terwijl handel en nijverheid steeds nieuwe hulpbronnen opzochten en vaak schitterend slaagden, bloeiden kunsten en wetenschappen, welker beoefenaren met open armen werden ontvangen, en een verstandige Regeering regelde en hield orde — doorgaans met wijs beleid. En toen de eeuw nauwelijks ter helfte was, werd het door ieder erkend dat de omwalling van Amsterdam »hoe ruim zij was, en groot, weer te eng werd en te kleen," dat men niet langer behoefde te wachten — ja, dat men zelfs niet langer uitstellen mocht om den halfcirkel door te trekken en 't nog ontbrekende deel van de halve maan binnen de muren te sluiten.

't Waren de zeevaart en de scheepstimmerbouw vooral, die gebiedend ruimte eischten en reeds in 1654 werd de oever van 't IJ voorbij het Rijzenhoofd opgehoogd tot een nieuwe kade door een drietal bolwerken aan de landzijde beschut. Naast Rapenburg rees alzoo uit de buitendijksche moerassen een »Kadenburg" op. De naam is spoedig tot Kattenburg verbasterd, maar werd met eere gedragen; want de wereld getuigde er weldra van, toen op Kattenburg de vloten werden uitgerust die Cromwell en Karel Gustaaf in ontzag hielden, Koppenhagen bevrijdden en Londen deden beven, en gebied voerden op 't Baltisch meer en in de Middellandsche zee. Het Lands-Zeemagazijn toch, in 't jaar 1655 op Kattenburg gebouwd, en de werven daarnevens aangelegd waren in staat vloten te bouwen en uit te rusten, die Europa verbaasd deden staan.

En, inspanning mocht het kosten aan den kleinen staat om zoo machtige vijanden het hoofd te bieden, dat het geen overspanning was, daarvan getuigde de snel herlevende bloei van Amsterdam, zoodra de stremming door een verbitterden zee-oorlog teweeg gebracht maar even geweken was.

In 1655 toch had de Magistraat haar nieuw Stadhuis betrokken — in 1657 vaardigde zij er haar besluit uit tot aanleg van de nieuwe vest aan de Oostzijde. Tot aan het dorpje Houtewaal, een kwartiertje buiten de Antoniepoort aan den zeedijk gelegen, zou de stad worden uitgebreid. Allereerst werd benoorden dit plaatsje aan den nieuwen muur begonnen en het daardoor binnen de stad gekomen terrein voor den scheepsbouw geschikt gemaakt. De vorm die men daarvoor koos was die van rechthoekige eilanden, die ver in 't IJ uitstaken — gescheiden door breede watervlakten, met den stroom in gemeenschap — verbonden door een gemeenschappelijke kade aan de Zuid-

zijde, waarin ophaalbruggen de smalle doorvaarten overspanden die de watervlakten verbonden met de »Nieuwe Zee-Vaart", de afscheiding tusschen de zeestad en de aanstaande binnenwijken.

»Kattenburg" was het eerste der nieuwe eilanden. De reeds in 1655 gebouwde Lands-Werf, besloeg de geheele Westzijde, tegen de haven openliggende.

De Oostzijde van het eiland werd voor particuliere werven beschikbaar gehouden; in 't midden verrezen al spoedig twee rijen huizen 1): langs de Lands-Werf liep de »groote" Kattenburgerstraat, langs de andere werven de »kleine". Dwarsstraatjes verbonden ze en de kade aan de smalle Noordzij van 't eiland kreeg den naam van 't Nieuwendammer-grachtje 2).

korte straten komen, daar aan de Noordzijde de grootste helft van het eiland werd in beslag genomen door de Oost-Indische Compagnie, die zich op dit, in 1660 door haar van de stad gekochte, erf aan den IJkant op de meest onbekrompen wijze inrichtte. Over een dwarsgracht die het terrein van de stad scheidde, bereikte men het geweldige hoofdgebouw dat op 6147 heipalen stond 1) en niet minder dan 710 venstertjes en 124 deuren telde. Het stond rondom in 't water en was vier verdiepingen hoog en ongeveer 200 meter breed. Het midden-paviljoen, vóór en achter met een poort van hardsteen versierd en bekroond door een koepeltoren, gaf aan het gebouw een vorstelijk aanzien. Achter dit »Magazijn" was de grond nog

DE MUIDERPOORT VAN DE LIJNBAANSGRACHT GEZIEN
(Pr., uitgegeven bij G. Valck, laatst der 17e eeuw)

»Hondenburg" zou nu op Kattenburg volgen; maar de houtkooper Jan Withein, die de eerste was die op het tweede eiland een scheepstimmerwerf aanlegde, bezorgde het den naam van Wittenburg. Men bouwde er een groote en kleine Wittenburgerstraat en reserveerde aan het Zuid-einde aan de doorloopende kade plaats voor een kerk. Daarnaast verrees de groote bierbrouwerij de Parel.

Het derde, meer Oostelijk gelegen, eiland kreeg den naam van Oostenburg. Hier konden slechts

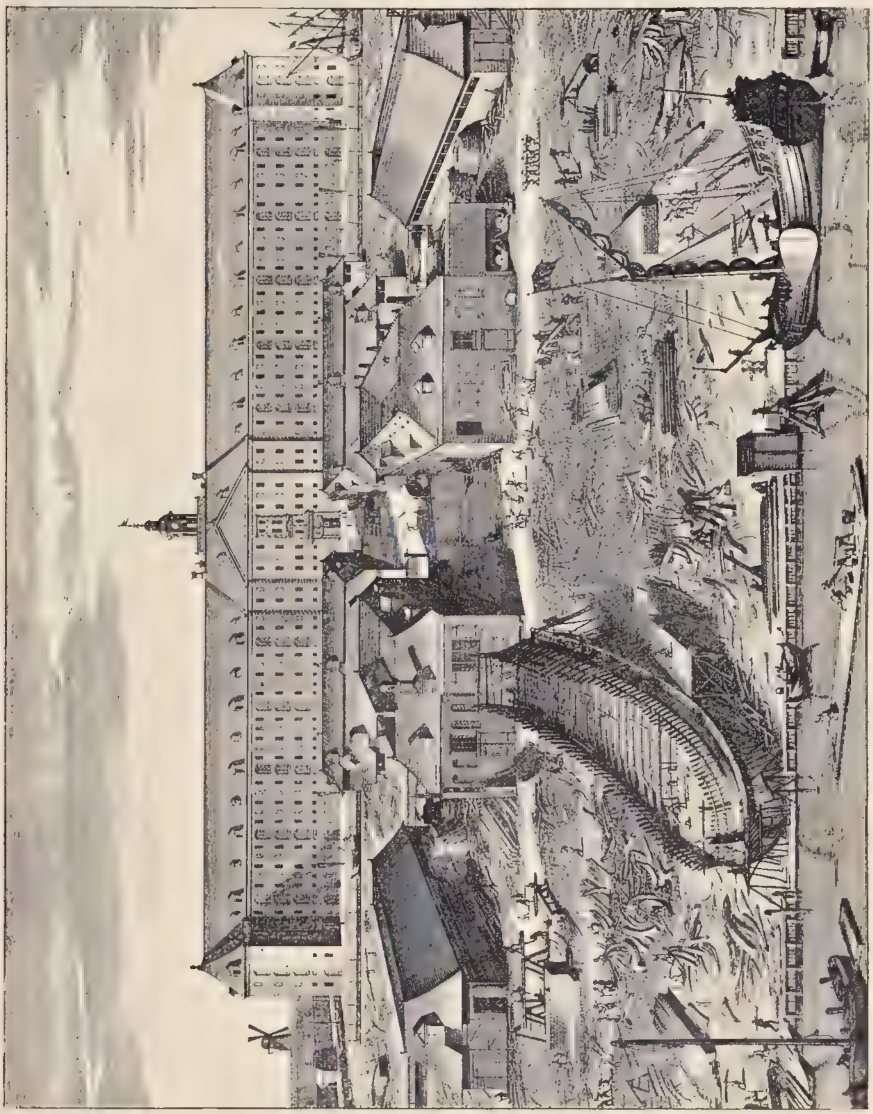
door dwarsgrachten in twee eilanden verdeeld, waarop de timmerloodsen en de smederij stonden en die plaats hadden voor de hellingen, van welke de zeekasteelen werden te water gelaten die de gemeenschap onderhielden tusschen het kleine maar krachtige land en zijne uitgestrekte en rijke bezittingen aan de verre zeeën onder de evennachtslijn. Het dok, waarin de teruggekeerde schepen de noodige herstellingen ondergingen, was met paalwerk van het IJ afgesloten. Een bruggetje verbond de werf met de lijnbaan en het kleine huisje tegen de lijnbaan aangebouwd, dat wij op onze

1) Hendrik Ruse, Heer van Sawert, de bekwame vestingbouwkundige, die lang in Venetiaanschen dienst was geweest, wordt als bouwheer der eerste huizen op Kattenburg vermeld.

2) Aanvankelijk bestond het plan om Kattenburg en Wittenburg ook ten Noorden door een kade en ophaalbrug aan elkander te verbinden.

1) Ondanks dien grondslag is het reusachtige gebouw in 1822, toen het, als korenpakhuis in gebruik, te zwaar was belast, ineengestort en ten deele in den grond gezakt.

afbeelding ter linkerzijde van het hoofdgebouw zien, is ongetwijfeld de woning van den baas van de lijnbaan, waarin Peter de Groote het grootste deel van zijn verblijf in Holland doorbracht (30 Aug. 1697—25 Mei 1698). Onttrokken aan de onbescheidenheid der nieuwsgierigen, die het hem te Zaandam zoo lastig had gemaakt, kon hij hier zijn werklust en zijn weetgierigheid bevredigen, zich bewegen onder het eenvoudige en degelijke Hollandsche werkvolk dat hij zoo hoog waardeerde, en rustig peinzen over de middelen om naar zijn land de bedrijvigheid en de welvaart over te brengen, waarvan de oevers van het IJ zulk een woelig en aantrekkelijk tooneel opleverden.

MAGAZIJN EN WERF DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE OP OOSTENBURG, VAN DE IJ-ZIJDE GEZIEN

[illegible] J. Mulder, [illegible] 1694

De lijnbaan der Compagnie besloeg de gansche lengte van het vierde eiland en stelde met haar fraaien, hoogen voorgevel aan de Oostenburgergracht de Lands- of Admiraliteits-lijnbaan geheel in de schaduw, die zich, naast haar, evenver IJwaarts uitstrekte. Nog meer Oostwaarts stonden de bij de lijnbaan behoorende teerketelhuizen en later ook de eigen houtzaagmolen der Oost-Indische Compagnie. De stadsmuur sloot met drie bolwerken ten Oosten dit terrein af, hetwelk den naam van het Funen kreeg, misschien wel als herinnering aan de overwinningen ten tijde van den aanleg onder

DE HOOGESLUIS VAN DE STADS-ZIJDE GEZIEN, VOOR DEN AANLEG VAN DEN BINNEN-AMSTEL (1662) blz. 173
Ets door A. Bloteling, naar een teekening van J. v. Ruisdael

de Ruyters bevel op dit Deensche eiland behaald.

Om de groote scheepvaart niet door dijken te belemmeren, lag het water van dit geheele stadsgedeelte met het IJ gelijk en overstroomde alzoo bij bizonder hooge waterstanden weleens straten en kelders. Bezuiden de Nieuwe Vaart wilde men echter de nieuw te bouwen wijken daarvoor bewaren en verlegde daarom naar de Zuidzijde van die vaart, onder den naam van Kadijk den St. Anthonie-zeedijk, waarvan het binnen de stad getrokken gedeelte nu geheel werd vergraven en spoorloos verdween. Drie sluizen in den nieuwen dijk (in 't verlengde van Heeren-, Prinsen- en Lijnbaansgracht) zouden de gemeenschap onderhouden der eerlang te graven grachten van de binnenstad met de Nieuwe Vaart en het IJ. Het Amstelwater van de stads-vest echter werd van het IJ-water afgescheiden door een reusachtigen steenen beer, die tevens den Zeedijk verbond met den stads-wal. Buiten de stad werd de Nieuwe Vaart langs den dijk doorgetrokken tot het punt waar laatstgemelde den oever van het IJ bereikte. Daar lag, sinds 1649, een fort, Zeeburg geheeten, dat na het voltooien der nieuwe stadsmuren werd opgeruimd en door een herberg vervangen.

Met ontzaggelijke moeielijkheden ging het werk van den nieuwen uitleg gepaard; bij het graven van de nieuwe vaart, het optrekken van den stadsmuur en het bouwen van den steenen beer, speelde de weeke bodem door verschuiving en uitpersing den werkbazen allerlei parten 1), doch hun vinding-

1) De nadere bijzonderheden vindt men vooral bij Domselaer, B e s c h r y v i n g e v a n A m s t e r d a m, 1665; 3e Boek, blz. 176 en 273, 274.

rijkheid en volharding behaalden toch ten slotte de zegepraal.

Ook van wijzigingen in het oorspronkelijk plan van aanleg bleef het werk niet verschoond. Zoo begon men bijv. in 1659 aan een poort tusschen het eerste en tweede bolwerk voorbij de nieuwe vaart; doch later, toen bezuiden de Kadijk de Rapenburgergracht was gegraven (die in 't midden der negentiende eeuw als Entrepôt-Dok de hoofdzetel van den Amsterdamschen handel was) besloot men die poort, welke geen behoorlijken toegang zou gehad hebben, liever tusschen het tweede en derde bolwerk bezuiden de vaart te plaatsen. Men gaf haar den naam van Muider-poort, naar het meest nabijgelegen stadje dat men door deze poort bereikte.

't Was een zware steenmassa met een hoog leien dak en een vrij massieven koepeltoren met een uurwerk, aan de buitenzijde versierd door een Dorische portiek van bergsteen en inwendig de noodige ruimten bevattende voor corps-de-gardes 1).

Van hier af gold het nu de boogvormige lijn te trekken die, de wallen van het jaar 1593 in de verte volgende, aan het Zuidwesteinde der bestaande stad bij den wal van 1612 moest aansluiten. En die lijn moest bestaan uit een muur van 14 voet boven en 6 voet onder het waterpeil, ter dikte van 14 voet, rustende op ruim duizend welfbogen, gedragen door een houten fundeering op een oneindig aantal heipalen, die wederom door een onderaardsche houten beschoeiing voor 't uitwijken werden beschermd. Het twaalftal bolwerken vergrootten de lengte van den muur nog met de helft. Om hen heen slingerde zich de breede buitensingel-vest; van binnen werden tegen den muur aarden wallen opgeworpen; een binnengracht, de Lijnbaansgracht, vergezelde op kleinen afstand den muur over zijn gansche lengte.

Dit reuzenwerk werd met zooveel kracht en voortvarendheid ter hand genomen dat het in de weinige maanden tusschen 11 April en 30 November 1662, op één bolwerk na, geheel voltooid werd. In den zomer van het volgende jaar bouwde men de poorten en de overbrugging van den Amstel, welke rivier bij die gelegenheid werd genormaliseerd en versmald.

Toch bleef zij een breede, trotsche, schoone stroom, waardig om den naam te geven aan de schoone stad. Met fierheid plaatste zich de Amsterdammer op zijn »Hooge-sluis", die op gelijke hoogte als de kruin van den muur was opgemetseld, en overzag de groene weiden van Amstelland en de schilderachtige oeverlijnen van de rivier, waar in 't middaguur rechts donkere schaduwpartijen zich spiegelden in den klaren vliet en links huisjes en boomgewas schitterden in den fellen zonneschijn, terwijl in 't wegdommelend verschiet een smalle horizon-lijn op het water te drijven scheen. Maar 't grootste deel van 't panorama werd ingenomen door den kabbelenden stroom, rijk gestoffeerd met vaartuigen van allerlei aard: keulenaars en melkschuitjes, plezierjachten en turfschepen, dorpsschuiten en roeibootjes, die door een der elf bogen welke voor de scheepvaart waren opengelaten de stad binnenkwamen.

En wanneer men den blik stadwaarts wendde, dan zag men in 1663 op den voorgrond nog wel niet anders dan den woesten toestand van pas aangeplempte en opgehoogde terreinen, maar spoedig zouden flinke gebouwen en breedgetakte boomen

GEZICHT VAN DEN HOOGESLUIS OP DEN BUITEN-AMSTEL, MET HET „ADMIRAAL-ZEILEN" DER PLEIZIER-JACHTEN

Gravure uit het laatst der 17e eeuw

1) De poort is in 1771 ingezakt en toen schooner herbouwd.

de omlijsting vormen van het tafereel dat de achtergrond aanbood: de hooge huizen van de oude stad, waarboven sierlijk en slank de torenspitsen omhoog rezen van de Oude en Zuider-kerk.

Ter weerszijden van de Amstelbrug, elk slechts door een bolwerk van haar gescheiden, bouwde men op den rechteroever de Weesperpoort, aan de andere zijde de Utrechtsche poort. Beiden waren geheel gelijk aan de Muiderpoort; men beweerde dat dit opzettelijk was geschied om in eventueele gevallen een vijand die voor de poorten kwam te desorienteeren. Waarschijnlijker is wel dat de vindingsgeest der ingenieurs spoedig was uitgeput en een kunstenaar was bij het maken der ontwerpen niet aan 't werk gezet. De vierde der groote poorten, die welke even beoosten de Overtoomsche vaart werd gebouwd, was wel van een ander model, maar ook voor deze had geen Hendrik de Keyser de teekening gemaakt.

Toch zag die »Leidsche poort", waarvoor Daniel Stalpaert het ontwerp had geleverd, er wat levendiger uit dan hare zusters, door haar vier hoektorens, met, windvaantjes dragende, spitse daken, in wier midden later een vierkante klokketoren verrees. Naast deze poort werd een doorvaart met sluisdeuren onder den muur aangebracht, waardoor de van den Overtoom komende schepen de binnengrachten konden bereiken en met nog één bolwerk, vlak voor de Overtoomsche vaart, sloot de nieuwe muur iets verder bij de oude wallen aan. —

Nu kwam het er op aan de uitgestrekte gronden die waren binnen gekomen (eene oppervlakte van bijna 300 Hectaren!) te herscheppen in nieuwe stads wijken.

En ook deze taak werd door het Stads-Bestuur in 1663 met niet minder doortastendheid aangevat en volbracht dan in 1662 bij het bouwen van den muur was betoond. Indien ooit door de Amsterdamsche zeventiende-eeuwers de lofspraak is verdiend: o n s a v a i t f a i r e g r a n d, het was in die jaren. Een groot geheel van grachten en straten werd ontworpen niet slechts, maar ook in-eens-af tot stand gebracht. Voorzeker waren daarbij niet slechts de geldmiddelen noodig van een stad wier inkomsten reusachtig waren en wier crediet onuitputtelijk was, maar ook het »verlichte despotisme" eener regeering, die zich sterk wist in de door en door aristocratisch geworden republiek. De groote moeielijkheid toch was dat men hier niet te doen had met een onontgonnen terrein, maar met een uitgebreide voorstad met allerlei gebouwen, tuinen, boomgaarden, molens, paden, slooten en bruggen. Rekening houden met den bestaanden toestand zou knoeiwerk opgeleverd hebben; dien toestand langzamerhand in overeenstemming te brengen met het nieuwe plan zooals dat 30 Jan. 1662 door den Raad was vastgesteld, was een onbegonnen werk; — er was maar één weg: het heroieke middel om alles zonder eenige verschooning te vernietigen en t a b u l a r a s a te

DE WEESPERPOORT UIT HET NOORDEN GEZIEN, EN DE STADSWAL
Ets, uitgegeven bij G. Valck

maken. Men wist nu ook, beter dan bij de vorige vergrooting, wat men wilde. Men had van het "melioratie-systeem" 1) in de eerste helft der eeuw zooveel onaangenaamheden ondervonden dat men hier niets meer van wilde weten. Onteigening werd dus toegepast. Maar die onteigening betrof alleen de gronden en erven (tot welker overname tegen taxatie de Staten van Holland den 2 Mei 1663 octrooi verleenden). Wat de gebouwen en opstallen betrof — voor zooverre ze na 1613 gesticht waren — daarvoor werd g e e n vergoeding gegeven, integendeel moesten de eigenaars die op hun eigen kosten afbreken en opruimen. Dit was voorzeker hard, maar met het strikte recht niet in strijd. Want het bouwen buiten de wallen was was dit uitstel echter van korten duur en de meeste eigenaars schijnen maar dadelijk hunne gronden tegen taxatie te hebben overgedaan. En al klaagde men bij 't afbreken van zoo menig huis en al zuchtte men bij 't vernielen van zoo menigen tuin, al konden zelfs de niet belanghebbenden hun verontwaardiging niet bedwingen bij het omhouwen van zoo menigen boom en 't vernietigen van zoo menig aardig plekje — men eindigde met er zich bij neder te leggen; voor veel Wandalisme was hier althans de verschooning dat er iets dat werkelijk grootsch en schoon was in de plaats van 't vernietigde werd tot stand gebracht. — Toen de duizende arbeiders waarover de stads architect Daniel Stalpaert te bevelen had, met

DE UTRECHTSCHE POORT MET DEN STADSMUUR blz. 174

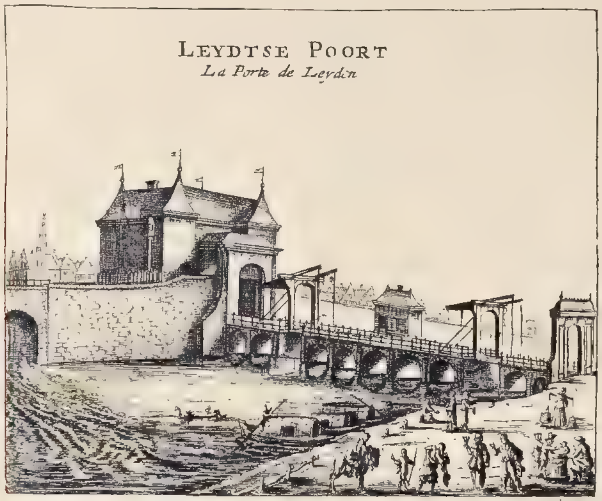
Ets, uitgegeven bij G. Valck

nooit veroorlooofd, maar vaak verboden. De oogluikende toelating liet alzoo aan hen die het er op waagden de risico over van 't later afbreken, waartoe velen zich ook bij hun verzoek om te mogen bouwen hadden bereid verklaard. Eenige concessie aan de bezitters der buitengronden werd gedaan in het Vroedschaps-besluit van 22 Aug. 1663, waarbij hun eenig recht van preferentie werd toegekend op de onteigende terreinen, wanneer de stad die weder verkoopen zou, en waarbij hun werd vergund de overdracht en de ontruiming der gronden uit te stellen tot den tijd dat de stad ze zou noodig hebben en opeischen. Zoals wij zien zullen houweel en spade het terrein binnentrokken waar de stad nu meester was, togen zij met kracht en geweld aan 't nivelleeren, maar om ook, onmiddellijk daarop, de trotsche, breede grachten te graven, die met hare gebroken lijnen de stadsgezichten in het leven riepen waarop Amsterdam te recht trotsch is, en die, door haar onbekrompen aanleg, lucht en licht deden circuleeren door de nieuwe kwartieren en de huizen van elkander verwijderd hielden, niet door stoffige a v e n u e s of eentonige b o u l e v a r d s, maar door het w a t e r, het altoos vervroolijkend en opwekkelijk element, dat voor den Hollander voorwaarde is van zijn bestaan en van zijn levenslust.

Rechte en, voor dien tijd, breede straten, afge-

1) Vergoeding door de eigenaars te betalen voor hetgeen hun eigendommen in waarde waren verbeterd.

wisseld door dwarsgrachten, werden aangelegd om de oude stad met de nieuwe poorten te verbinden en haar kruising met de hoofdgrachten gaf het aanzijn aan tal van schoone rondbogige bruggen.

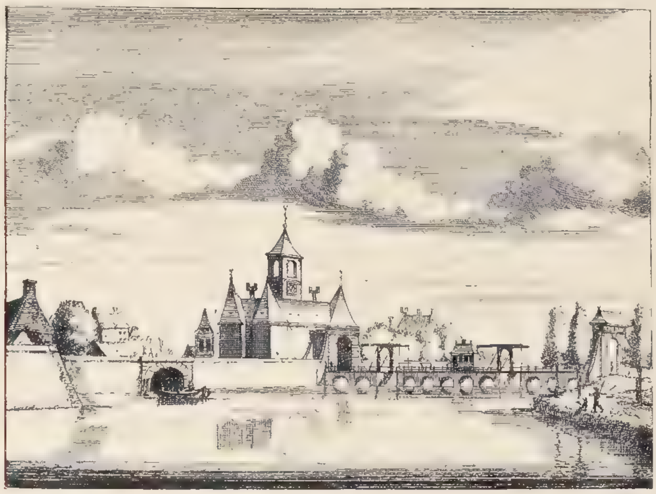

blz. 174

DE LEIDSCHE POORT, VÓÓR HET BOUWEN VAN DEN MIDDENTOREN
Gravure van omstreeks 1662

architect Daniel Stalpaert op den 24 Juni 1662 voltooide 1).

De aansluiting van de oude stad aan de nieuwe begon met het slechten van het gedeelte wal dat

DE LEIDSCHE POORT NA DE VOLTOOIING
[illegible]

Want zeldzaam is het vergrootingsplan eener stad met zóóveel inzicht en zóóveel schoonheidsgevoel ontworpen als de afbakening die de stads-

1) De Raads-Commissie die hem aan 't werk stelde bestond uit de heeren Gerrit Schaep van Kortenhoef, Cornelis de Graeff, Corn. Jz. Witsen, Joris Backer, Coenr. Burgh, Joan Blaeu en Gerrit Hasselaer.

van de bestaande Heerengracht Zuidwaarts liep tot aan het punt waar de nieuwe muur aan den ouden wal aansloot, en met het dempen van die gedeelten der Overtoomsche vaart en der Boerenwetering welke nu binnen de stad waren gekomen. Om te voorzien in de behoefte aan een nieuwen waterweg die deze vaarten moest vervangen, werd de Leidsche gracht gegraven van de Lijnbaansgracht (waarin men uit de vest te water kon komen door de reeds vermelde doorvaart in den muur naast de Leidsche poort) tot aan de Heerengracht, waar de nieuw te maken gracht volgens 't oorspronkelijk plan vlak tegenover de Beulingsloot zou hebben uitgekomen; doch om de stadswerkplaatsen te sparen werd de gracht wat meer Oostwaarts gelegd. Die stadswerkplaatsen waren de stads-steenhouwerij 1), de beeldhouwerswerkplaats van Quellyn en de klokke-gieterij van Hemony, allen aan het oude Molenpad gelegen. Wel bestond het plan die inrichtingen te verplaatsen, maar dan zou die plek worden gereserveerd voor een kerk.

De stad verkocht daarom langs de Westzijde van de Leidsche gracht alleen de erven over de Prinsengracht, waar de Raamstraat in 't leven werd geroepen, en die tusschen de Keizersgracht en Heerengracht. In 't laatst gemelde blok, waarin de Heer Cromhout in 1662 reeds het voorbeeld had gegeven 1), verrezen groote en schoone huizen. Want alleen vermogende lieden konden de hooge prijzen betalen die hier voor den grond besteed werden. Blijkbaar waren het verlangen en de behoefte groot, want er werd tot *f* 10.000 toe betaald voor een erf van gewone breedte (ruim 7 Meter). Het erfje op den hoek, waarop de bakkerij de Vier Heemskinderen staat, heeft *f* 3216 opgebracht. Bijna evenveel liefhebberij was er voor de blokken aan de andere zijde van de Leidschegracht, naar de zijde van de Leidschestraat, toen die (ook in den winter van 1663 op 1664) verkocht werden. Over de Prinsengracht reserveerde de stad hier een terrein voor een nieuw Aalmoezeniers-Weeshuis, waarvoor 12 Dec. 1663 de eerste paal werd ge-

AFGRAVEN VAN DEN STADSWAL EN AANLEG VAN DE HEERENGRACHT, ACHTER HET HUIS VAN BURGEMEESTER HUYDECOPER (SINGEL BIJ DE VIJZELSTRAAT) 1663

Gravure van A. Bloteling, naar een teekening van J. v. Ruysdael

1) Zie hierboven, blz. 141.

1) Zie hierboven, blz. 141.

heid. De aansluiting van het nieuwe stadsgedeelte bij het oude was zoo voorbeeldig tot stand gebracht dat men op Heeren- of Keizersgracht van de Huidenstraat naar de Leidsche gracht wandelende volstrekt niet bespeurt dat men uit een ouder stadsgedeelte komt in een dat een halve eeuw jonger is.

Reeds vroeger was men begonnen aan het Leidsche plein en de Leidsche straat. Daar waren reeds in Juni 1663 erven verkocht tusschen het plein en de Lange Leidschedwarsstraat, zoodat er vóór het eind van 't jaar al huizen onder de kap stonden. De groote veiling van erven langs de geheele plaats in October 1663; de gemiddelde opbrengst was *f* 1200 à 1500 tusschen de Heeren- en Keizersgracht, *f* 1000 op de tweede Leidsche straat, en voorbij de Prinsengracht weder meer.

Maar — daar scheen plotseling een zware ramp de zoo flink aangevangen ontwikkelingsperiode te zullen stuiten. Een hevige epidemie, waarschijnlijk ontstaan door de vele vergravingen en omzettingen van den bodem, barstte in het najaar van 1663 uit en, begunstigd door den slappen winter, nam zij in het volgende jaar zulke ontzettende afmetingen aan dat 24,000 menschen — stellig meer dan

DE „BOCHT VAN DE HEERENGRACHT" VAN DE ZIJDE VAN DE VIJZELSTRAAT GEZIEN
Gravure door J. Smit, laatst der 17e eeuw

Leidsche straat had (tegelijk met die van den grond voor de huizen op de Utrechtsche straat 1)) een tiende der toenmalige bevolking — ten grave werden gesleept. Men mag verstomd staan over de stalen zenuwen en de onverzettelijkheid der oude Hollanders, die, ondanks een dergelijke stoornis, het werk toch bleven doorzetten, hoewel juist op dit werk een zoo groote stremming van den aanwas der bevolking noodwendig een verlammenden invloed moest hebben.

Maar men liet zich zelfs door »de pest" niet ontmoedigen en ging met den arbeid voort. De Heilige-wegspoort 1) werd afgebroken, het burg-

1) Merkwaardig is het dat het spraakgebruik te Amsterdam nog steeds een onderscheid maakt tusschen de hoofdpoortstraten en de andere. Men zegt o p de Leidsche, Utrechtsche of Weesperstraat (even als o p de Breestraten en dijken) maar i n de Vijzelstraat, Weteringstraat, Muiderstraat of Kalverstraat en legt bij het uitspreken der laatstgemelde namen den klemtoon op het voorvoegsel, terwijl bij de eersten de klemtoon op het woord s t r a a t of d i j k komt. – Ook bij het noemen der grachten zijn er fijne nuances in het leggen van den klemtoon. Men spreekt van de Heereng r a c h t, de IJg r a c h t enz., en legt daarentegen in Bloem gracht, L e l i e gracht enz. den klemtoon op de eerste lettergreep.

1) Zie hierboven, blz. 124.

walletje bij die poort dichtgeworpen en in een (»Konings"-) plein veranderd, de stadswal ter weerszijde van de poort en verderop, achter 't huis van den Heer Huydecoper 1) om, tot aan de Reguliers-poort afgegraven en de huisjes die tegen den wal gestaan hadden kregen overburen en vormden in vervolg van tijd een »Reguliersdwarsstraat". Die overburen waren ten deele stallen; want hier was nu gelegenheid om het ideaal te bereiken van den rijken Amsterdammer: aan 't einde van den tuin van zijn aan de gracht gelegen huis, zijn stal en koetshuis te hebben, uitkomende in een achterstraat.

Want achter de Reguliersdwarsstraat werd nu de Heerengracht gegraven, en niet zoodra waren Stalpaerts arbeiders gereed en werden de erven ter verkoop aangeboden (in Mei 1664 en in de beide eerste maanden van 1665) of men betwistte ze elkander tot zulke hooge prijzen dat de dubbele erven voor den bouw der grachtpaleizen benoodigd soms op *f* 15000 te staan kwamen. Met wijze voorzichtigheid hield men echter eenige erven, en wel die aan de zuidzijde het dichtst aan de Leidschestraat gelegen, achterwege. Deze zijn eerst eenige jaren later, na den tweeden Engelschen oorlog verkocht. Ook de verkochte terreinen werden door de tijds-omstandigheden niet dadelijk alle bebouwd; maar voordat een tiental jaren verstreken waren, was »de bocht van de Heerengracht" gereed in al haar deftigheid en rustige schoonheid, waaraan al spoedig het lommerrijke geboomte nog meer kleur bijzette.

Hoe spiegelde in die trotsche gevels — te kwistig versierd om somber te kunnen heeten, maar toch te koel om aantrekkelijk te zijn — de rustige zelfbewustheid zich af dier Patriciërs, die Engeland en Frankrijk, ja zoo noodig die beide rijken te zamen, het hoofd durfden bieden. — En nog lang nadat de diepe eerbied verdwenen was die vreemdeling en landgenoot koesterden voor die hooggeplaatste Patriciërs, welke zich even kloeke regenten als ondernemende kooplieden, even milde beschermers van kunsten en wetenschappen als weldadige vrienden der behoeftigen toonden, bleef aan »de Bocht van de Heerengracht" de gedachte verbonden aan de f i n e f l e u r van Amsterdamsche deftigheid, rijkdom en soliditeit.

DE „BOCHT VAN DE HEERENGRACHT"
Fragment van de groote gravure, uitgegeven bij A. en H. de Leth, omstreeks 1700
(Verzameling van R. W. P. de Vries)

Twee straten voeren van dit gedeelte van de Heerengracht Zuidwaarts in de richting van de vest: de eene is de verlenging van de oude Vijzelstraat 1), de andere, tusschen deze straat en de Leidsche straat aangelegd, vangt op de Heerengracht aan en kreeg den naam van Spiegelstraat (misschien wel naar den toenmaligen Burgemeester Hendrik Dirksz. Spieghel, die in 1664 Thesaurier was). Die straten loopen niet volmaakt evenwijdig met elkander en met de Leidsche straat, maar verwijderen zich straalsgewijs een weinig van elkaar, naarmate zij den buitensten cirkel-omtrek van de stad naderen. De afstand tusschen de punten waarop zij de hoofdgrachten passeeren, neemt dus ook toe naarmate zij zich verder uit het middenpunt

1) Zie hierboven, blz. 124.

1) Zie hierboven blz. 123.

der stad verwijderen. Hierdoor moest het aantal bruggen over de Keizersgracht en Prinsengracht één meer worden dan dat over de Heerengracht; zoo kwam het dat de »bocht" van de Heerengracht geen pendanten kreeg aan de achter haar gelegen grachten. Uit den aard der zaak werd de bebouwing aan laatstgemelde ook minder weelderig en kon men er den grond goedkooper krijgen. Toch staan ook aan de Keizersgracht perceelen welke voor die van de Heerengracht niet behoeven onder te doen, en draagt ook die gracht — al waren de winkels (vooral van kleeding-stoffen, mode-artikelen en kramerijen) niet uitgesloten — een hoogst »deftig" karakter, waaraan enkele bij de Heerengracht-paleizen behoorende stallen aan de Noordzijde maar weinig afbreuk doen.

De Prinsengracht werd een stille vriendelijke gracht, waar ondiepe huizen met aardige tuintjes den burger-rentenier aanlokten. Hier en daar vestigden zich op de Prinsengracht handel en industrie in pakhuizen en werkplaatsen. Agneta Deutz stichtte er in 1695 een prachtig »hofje", waarin een kostbare verzameling familieportretten bewaard bleef. Wat verder Oostwaarts (over de Vijzelgracht) wees men der Turf- markt een nieuwe plaats. De Vijzelstraat, welke, even als de Leidsche straat, met het centrum van de stad in verbinding stond, werd een winkelstraat; in de Spiegelstraat, die op de Hee-

HET DEUTZEN-HOFJE OP DE PRINSENGRACHT
Teekening uit de verzameling van D. C. Meijer Jr.

rengracht doodliep, bouwde men meest »toehuizen."

Dit kwartier is hoofdzakelijk in 1668 en 1669 gebouwd. Gedurende den tweeden Engelschen oorlog, die opnieuw stoornis bracht in het volbouwen der vergrooting, had de Stads-regeering wijselijk geen erven in veiling gebracht; maar nauw was de vrede gesloten of de Amsterdammers togen weder blijmoedig aan 't heien en metselen. Het bouwen voor eigen rekening van den toekomstigen bewoner kon wel geen gelijken tred houden met de snel opvolgende verkoopingen van gronden en menig erfje bleef nog wel eenige jaren onbebouwd liggen, al waren de buren reeds klaar; maar de speculatiebouw vulde het ontbrekende

HET WETERINGS-POORTJE

Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst., 1694

aan — hier en daar wel ten koste van de schoonheid, maar toch niet in die mate dat er een eentonige kazernen-bouw ontstond. Integendeel bleef in vorm en afmeting van het geheel en van elk onderdeel altijd groote afwisseling heerschen. En, waar hier en daar een paar huizen naast elkaar staan die uit één vorm gegoten schijnen, daar heeft toch, volgens de bouw-wijs dier dagen, elk huis zijn eigen hoogen stoep en zijn eigen geveltop. En al waren de trapgevels ouderwetsch geworden, toch moest de geveltop zijn versiering hebben; meestal koos men daarvoor de bekroning met een boogvormig fronton, vanwaar krullige guirlandes langs den gevelhals afdalen. De geveltjes uit Hendrik de Keysers tijd, zoo pittig van vorm en zoo vroolijk van kleur, zien wij echter niet meer verrijzen

Jammer was het ook dat het vergund werd twee erven te koopen en daarop drie huizen te bouwen, waardoor aan vele smalle en »pijpenlâ"-vormige woningen het aanzijn werd gegeven. Maar wel bleef de Regeering de hand houden aan het verbod om den geheelen grond te bebouwen. Kleine hofjes en dwarsstraatjes werden niet geduld; wat niet voor het aan de gracht uitkomende huis werd gebruikt moest voor tuin blijven liggen. Zoo ontstond in het midden van elk blok een complex van tuinen, waarin spoedig lommerrijk geboomte tierde en het oog aan schoone bloemen, vaak ook aan tuinbeelden en fraai gebouwde tuinhuisjes, te gast ging.

De heldere blik en het goed overleg van de Overheid was gebleken uit de wijze waarop zij aan de nieuwe wijken, voor zooverre zij aan de grens van de oude stad waren gelegen, het karakter had weten te verzekeren van een luxe-kwartier. Toch moest ook voor de minder gegoede bevolking worden gezorgd en daarvoor was de strook tusschen de Prinsengracht en den wal bestemd. Hier werden een paar grachtjes gegraven in het verlengde van de Spiegelstraat en van de Vijzelstraat. De terreinen tusschen de Leidsche gracht en het Spiegelgrachtje ter weerszijde van het Leidsche plein — de zoogenaamde Leidsche buurt — werden reeds in 1664 en 1665 bebouwd en voorbij de Vijzelgracht was reeds in 1663 een nieuw looiers-

kwartier in 't leven geroepen, dat aan zijne behoefte aan water voorzien zag door een looierssloot die evenwijdig liep met de Baangracht. Wat verder Westwaarts kwam buiten den wal de Boerenwetering in de stadsvest uit. Men meende terecht dat het geen kwaad kon hier ter plaatse een doorgang in den stadsmuur aan te brengen, en maakte daarom in 1668 het Weteringspoortje en een brug over de Baangracht tusschen de Spiegel- en Vijzelgracht.

Een straat van die brug naar de Prinsengracht kreeg de naam van Weteringstraat en bood met haar lange dwarsstraten gelegenheid tot het bouwen van een aantal kleinere woningen, waarvoor nieuw bloed en nieuw leven in Amsterdam brachten en nieuwe bronnen van bestaan in 't leven riepen.

Zoo moest Lodewijk XIV medewerken tot het bevorderen van den bloei van dat trotsche Amsterdam, dat hij in 1672 zoo vurig had gewenscht te vernederen.

De immigratie der Fransche Protestanten deed de Wale gemeente zoodanig in aantal toenemen dat zij een tweede kerkgebouw behoefde, waarvoor haar de Schermschool aan 't Molenpad werd ingeruimd. En een groot Weeshuis werd voor hare kinderen gebouwd op den hoek van de Vijzelgracht en de Prinsengracht in 1671.

NIEUWE WALEN-KERK, HOEK PRINSENGRACHT EN MOLENPAD
Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst., 1694

de terreinen in Januari 1669 werden verkocht.

De grond echter tusschen de Looierssloot en de Prinsengracht werd voor een groot deel in 1670 om niet afgestaan aan drie liefdadige stads-instellingen, welke er blokken woningen lieten oprichten van een bouwtrant die eenigszins afwijkt van de gewone Amsterdamsche manier. Die buurt kreeg den naam van 't Noordsche bosch en bood weinig tijds later gastvrijheid aan de Fransche wevers, die bij de vervolging der Hugenoten hun toevlucht zochten in het land dat hun geloofsverwanten honderd jaar vroeger van gewetensdwang hadden helpen bevrijden. Maar ook elders in de stad werd menig huis betrokken door de Refugiés, die weder

Aan kerkbouw ten behoeve der staatskerk was ook door de ontwerpers der nieuwe vergrooting gedacht. Vier plaatsen waren daartoe bestemd, alle gelegen halverwege tusschen den ouden en den nieuwen wal, alzoo tusschen de nieuwe Keizers- en Prinsengrachten. Een straat, die bestemd was de langste van Amsterdam te worden, zou, evenwijdig met de hoofdgrachten loopende, die kerkpleinen aan elkander verbinden. Deze »Kerkstraat" werd aangevangen op de Leidsche gracht, tegenover de plaats waar men een kerk wilde bouwen op het terrein der Stads-steenhouwerij 1), welk

1) Deze inrichting werd verplaatst naar den Stadswal aan 't einde der Leidsche gracht.

[illegible]

[illegible]

AMSTELKERK OP HET AMSTELVELD

Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst., 1694

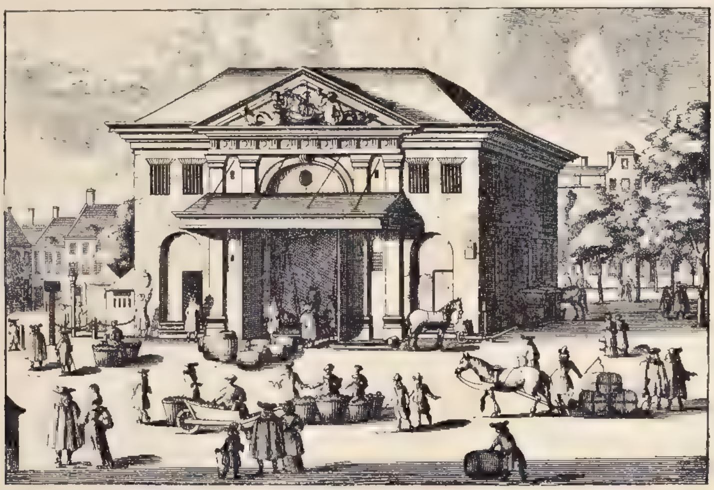
bl. 185

plan echter nimmer tot uitvoering is gekomen.

Langs deze »Kerkstraat" werden — bij de Leidschestraat in 1664 en verder op in 1667 tot 1669 — bouwterreinen verkocht, de eerste voor *f* 4 à 800, de andere voor *f* 300 à *f* 600. De lange en breede straat had te weinig verkeer om een winkelstraat te worden, maar zij was een goede gemeenschapsweg voor rijtuigen die de opritten der hooge bruggen van de grachten wilden vermijden, zij bood voor eenige perceelen van de Keizersgracht gelegenheid om achter in de tuinen stallen te bouwen die in een achterstraat uitkwamen, en zij voldeed voorts aan de behoefte aan woningen voor den kleinen middenstand.

Leidschestraat, Spiegelstraat en Vijzelstraat kruisende, bereikte de Kerkstraat de Reguliersgracht, met den Amstel zou verbonden hebben is het Noordelijkste gedeelte nimmer tot stand gekomen en het Zuidelijk deel in de achttiende eeuw gedempt. Van de Heerengracht tot de Lijnbaansgracht echter werd de Reguliersgracht een sieraad van Amsterdam. Op elk der punten waar hare boomenreeksen die der hoofdgrachten kruisen, telkens een drietal fraai gewelfde bruggen overschaduwend, roept zij een tafreel in 't leven van stille, rustige schoonheid, indrukken van de behagelijkheid van een Hollandsche gracht met die van de breedheid van aanleg eener groote stad samensmeltende tot een stemming van kalme deftigheid.

De naam dezer gracht herinnert ons dat wij het gebied betreden van het voormalig Reguliersklooster en het latere Reguliershof. 1) Het laatste

DE NIEUWE REGULIERS-POORT ALS WAAG
Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst., 1694

waar aan de overzijde een ruimte was opengelaten, waarop nog de geiten graasden, toen in 1670 op 9 Maart de eerste predikatie werd gedaan in een houten loods, die daar voor de godsdienstoefeningen »provisioneel" was getimmerd, — doch die er twee eeuwen later nog stond. Deze hulpkerk, die trouwens ruim en niet onpractisch ingericht was, noemde men de Amstelkerk.

De Reguliersgracht waaraan zij stond was een deel van den nieuwen waterweg die in Stalpaerts plan der nieuwe vergrooting was gedacht als Oostelijke afsluiting van het tot nog toe beschreven kwartier. Die waterweg zou loopen van de Lijnbaansgracht tot in den Binnen-Amstel, waar hij zou uitkomen tegenover den Kloveniersburgwal. Van het gedeelte dezer gracht dat de Heerengracht

overschot der opstallen is met de erven waarop het zich bevond den 6 Jan. 1668 verkocht.

Want, even als in de Leidsche buurt buiten de Heiligewegs-poort, was ook in de omgeving van de Regulierspoort het werk der vergrooting dadelijk met kracht en voortvarendheid ter hand genomen en had daar een omvangrijke herschepping tot stand gebracht.

Slechts de, pas in 1655 nieuw gebouwde, Regulierspoort 2) bleef in wezen, en deed nog twee eeuwen lang dienst als Waag en als rustpunt voor het oog aan 't einde van de Reguliersbreestraat. Maar om haar heen werden de wallen geslecht en de vest dichtgeworpen. Hierdoor werd aan de

1) Zie boven, blz. 119, 120.
2) Zie boven, blz. 122.

Oostzijde van de poort een ruim marktplein in 't leven geroepen, dat door de Amstelstraat gemeenschap had met de Blauw-brug. Achter dit marktplein om vervolgden de Heerengracht en Keizersgracht haar loop naar den Amstel, dwars door de terreinen van Reguliershof en kruidtuin en van de pas voor weinig jaren zoo doelmatig ingerichte beestenmarkt. Voorloopig werd die nu (sinds 1664) gehouden op het nieuwe Reguliers-marktplein, waarheen later (in 1669) de boter en kaasmarkt zich verplaatst zag, die op den Dam te lastig werd en nu aan het plein voor de Regulierspoort haar naam gaf. Een fraaie hoofdweg was evenwijdig met den Binnen-Amstel aangelegd van het nieuwe plein naar de plaats vóór de Utrechtsche poort die voor een nieuwe beestenmarkt was bestemd. Langs die straat, die de Utrechtsche werd genoemd, werden, tegelijk met die op de Leidsche straat, de erven bezuiden de Heerengracht verkocht reeds in October 1663. Ook in deze veiling werden de hoogste prijzen besteed voor de erven die het kortst bij het nieuwe poortplein gelegen waren en gaf men meer voor de terreinen aan de Oostzijde dan voor die aan de Westzijde. De prijzen varieerden van *f* 600 tot *f* 1800 per erf. En toen 28 Jan. 1664 de erven werden verkocht van de eerste Utrechtsche straat en van de Zuidzijde der latere Botermarkt liepen de prijzen tot boven de *f* 2000, ja boven de *f* 3000 per erf, totdat zelfs op den hoek een prijs werd besteed die gelijk staat met *f* 60 per Centiare volgens onze rekening!

Men stelde dus wel vertrouwen in den toekomstigen bloei van Amsterdam en men vergaf het der Regeering die, onder de leuze:

> Daar 't menschdom dak ontbreekt mag geen geboomte staan,

voor 't ruw vernielen van menig aardig plekje aan den Amsteloever en op de paden, en voor 't meedoogenloos omhakken van het schoone geboomte op de ossenmarkt, geen anderen troost kon geven dan dat wel spoedig even dik lommer zoude prijken op de nieuwe grachten en de nieuwe beestenmarkt. Voor de laatste — die met de noodige stallen, balies en drinkplaatsen werd ingericht voor de ossen, varkens en schapen (de paardenmarkt liep langzamerhand te niet) — was binnen de Utrechtsche poort een groot terrein gereserveerd van de Reguliersgracht tot aan den Amstel, aan de Noordzijde afgesloten door een nieuwe gracht, die men geen anderen naam wist te geven dan dien van Achtergracht, terwijl de Lijnbaansgracht hier niet, zooals onder 't Leidsche plein, door een grooten duiker doorliep, maar bij de Reguliersgracht ophield. Want de waterstand van de hoofdgrachten was bij het plan van aanleg afgescheiden gehouden van het Amstelwater, waarom ook aan de bruggen der Utrechtsche straat sluisjes waren aangebracht; voorbij de Utrechtsche straat lagen de grachten met den Amstel-boezem gemeen. Deze toestand voldeed echter niet, zoodat men in 1671 overging tot het bouwen van de kolossale schutsluis in den Binnen-Amstel (kort bij de plaats waar in 1650 twee houten blokhuizen waren opgericht, om de stad te beschermen tegen een overval als die welke Prins Willem II had beproefd, en waar ze in 1654, om de belemmering welke zij in den loop van 't water te weeg brachten, weer waren afgebroken). Deze schutsluis hield nu in 't vervolg het Amstelwater buiten, en maakte de stad voor haren waterstand onafhankelijk van het peil waarop die in het waterschap van Amstelland stond 1).

De breede rivier was nu ook van de Blauwbrug tot aan de nieuwe Hoogesluis een stadsgracht geworden, behoorlijk geëgaliseerd en deftig tusschen steenen kaaimuren ingepend. Het ruime uitzicht over 't breede watervlak lokte uit tot het stichten van schoone gebouwen, vooral op de kade tusschen de Heeren- en Keizersgracht, terwijl aan 't Noordelijke hoekje van de Heerengracht de architect Dorsman eenige aardige huizen bouwde, waarvan hij er een tot zijn eigen woning koos 2).

Ook aan de overzijde van den Amstel werden de hoofdgrachten en de Achtergracht doorgetrokken; doch bij gebrek aan bruggen over de rivier kon dit stadsgedeelte niet zoo onmiddelijk aansluiten bij dat hetwelk op den linker Amstel-oever zoo spoedig en zoo schoon uit het niet verrezen was. Om te beginnen bouwde men tusschen de verlengingen der Heeren- en Keizersgracht aan de overzijde een liefdadigheids-gesticht: voor het mildgezinde Amsterdam een niet ongepaste afsluiting harer hoofdgrachten. 't Was het Oude-Vrouwenhuis der Hervormde Diakonie, waarvoor de stad de grond schonk en waarvan de bouwkosten gevonden werden uit de erfenis van Barend Helleman. In 1683 kwam het gereed en trok, door zijn fraaie ligging, zijn meer dan 100 Meter breeden voorgevel en zijn grooten tuin, zeer de aandacht, ook van de vreemdelingen die Amster-

1) Bij deze gelegenheid werd het Westelijk einde van de Weesper-Achtergracht van den Amstel afgescheiden en door een dwarsgrachtje (de »Onbekende gracht") achter de sluis om, met de Prinsengracht in verbinding gebracht. De Achtergracht aan de andere zijde van den Amstel vóór de Ossemarkt bleef echter, als buiten de sluis liggende, tot het boezemwater van Amstelland behooren, hetwelk, toen men haar in de negentiende eeuw wilde dempen, de oorzaak is geweest van een langdurig proces tusschen Amstelland en Amsterdam.

2) Weissman, Het Amst. Woonhuis, blz. 13.

dam bezochten. Het plan was geopperd het gebouw met een klokketorentje te versieren en de Diakenen waren daartoe bereid, wanneer de buren, die er het genot van zouden hebben, *f* 1500 bijdroegen in de kosten. Men bracht er echter niet meer dan *f* 320 voor bijeen, zoodat het torentje achterwege bleef. Dit op zichzelf onbeduidende feit is karakteristiek, omdat het aanwijst hoe het in het laatste vierendeel der eeuw met Amsterdams ontwikkeling tot een keerpunt was gekomen. De vorstelijke onbekrompenheid begon plaats te maken voor kleinburgerlijke berekening. Er was van nu af aan niet veel meer te verwachten wat tot nog meerder opluistering van de stad strekken zou. Er begon zich een neiging te openbaren om rustig te blijven zitten op de geldzakken die de kloeke en ondernemende vaderen hadden gevuld, maar waaruit ze ook tot bevordering der kunsten en tot versiering der stad zoo menigen flinken greep plachten te doen. Het behagelijk, mollig, maar zwaar en dof gordijn, waarmede de achttiende eeuw het bedrijvig, schitterend tooneel, dat de zeventiende aanbiedt, scheidt van het woelig, rusteloos leven der negentiende, begon te zakken —: Rembrandt en Vondel waren dood; van Campen was de Keyser in 't graf gevolgd; de rustig werkende wetenschap ging wel niet achteruit, maar de scheppende kunst verstierf; de weelde werd niet minder, maar nam een anderen vorm aan en trok zich binnenshuis terug; de tijd der pruiken en der lange pijpen, de tijd der kamerjaponnen en slaapmutsen brak aan. —

Maar wij willen den tijd niet vooruitloopen; want ons rest nog de beschouwing van hetgeen vóór 1683 was tot stand gebracht op den rechter Amstel-oever, langs den omtrek der oude stad.

Ook dáár was men begonnen met het meedoogenloos opruimen, wegbreken, omhakken, slechten en dempen van al wat men vond: huizen en tuinen, molens en herbergen, paden en slooten, muren en schuttingen, boomen en bruggen; slechts het Anthonies-kerkhof bleef gespaard.

HET HERV. DIAKONIE OUDE-VROUWEN OF „BESJES"-HUIS AAN DEN AMSTEL, VAN DE BRUG OVER DE KEIZERSGRACHT GEZIEN
Gravure door J. Smit, omstreeks 1700

Zelfs de hooge zeedijk, die van de Anthoniespoort in Noord-Oostelijke richting liep naar het punt waar vroeger het gehucht Outewaal stond en waar nu de nieuwe Steenen Beer was gemetseld, had geen genade gevonden, maar was afgegraven en met het omliggende terrein gelijk gemaakt, zoodat hij spoorloos is verdwenen. Vooraf was er natuurlijk een nieuwe dijk in 't leven geroepen. Deze liep korter langs het IJ en wel van de plaats waar de bestaande dijk (de Joden-Breestraat) de oude stad verliet in Noordelijke richting, totdat hij, Rapenburg bereikt hebbende, zich met een rechten

hoek naar 't Oosten wendde, om, langs de nieuw gegraven vaart, die Kattenburg van de binnenstad scheidde, bij den Steenen Beer aan te sluiten. Dit laatste gedeelte van den nieuwen zeedijk werd steeds de Kadijk genoemd — eene herinnering aan den ka-dijk die hieromtrent gelegen had vóór de uitlegging van de stad. Het Noordelijk deel van den nieuwen dijk tusschen de Joden-Breestraat en Rapenburg zou eerst een kade gekregen hebben aan de Westzijde langs de Markens-gracht, maar werd in vervolg van tijd een lange straat, die aanvankelijk de Markenstraat genoemd werd, doch later de Rapenburgerstraat. Het volk bleef haar de »Vinkenbuurt" noemen.

Ook is het oorspronkelijke plan niet doorgegaan om in dit gedeelte dijk twee doorsnijdingen te maken (eene aan Rapenburg en een aan den Houtkoopers-burgwal), met verlaten, die de Markensgracht aan hare beide uiteinden in verbinding zouden hebben gebracht met de nieuwe Heerengracht.

DE OOSTER-KERK VAN BUITEN
Gravure van omstreeks 1700

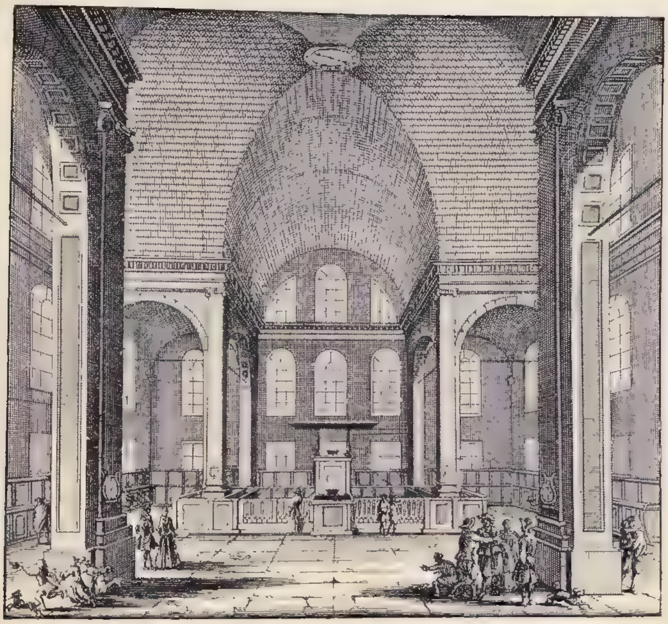
Voor laatstgemelde gracht hadden de wallen en bolwerken moeten plaats maken die zich van de Blauwe Amstelbrug uitstrekten tot aan het Rijzenhoofd aan 't IJ. Zij doorsneed alzoo den nieuwen zeedijk en op het snijpunt werd een groote schutsluis aangelegd, de Rapenburgersluis. Het korte eindje Heerengracht buiten die sluis kreeg den naam van Schippersgrachtje en sloot weldra aan bij de IJgracht, de fraaie nieuwe kade die omstreeks 1669, nu de scheepstimmerwerven van Rapenburg naar de nieuwe eilanden Kattenburg enz. waren verplaatst, aan de IJ-zijde van het schiereiland Rapenburg werd aangelegd, in 't verlengde van den Buitenkant van 't Nieuwe-Waals-eiland, waar toen Admiraal de Ruyter woonde. Op die IJ-gracht verrezen weldra schoone, hooge huizen, die het uitzicht hadden op 't Lands-Zeemagazijn en op de prachtige vloot oorlogs-schepen, die nevens dat gebouw in het Lands-dok lag. Ook het Roomsche kerkje van Outewaal, dat aanvankelijk naar het Zuid-Oostelijke hoekhuis van Oostenburg was verplaatst, kwam later naar deze kade in het pakhuis de Pool.

Bij de herschepping die Rapenburg onderging verdween ook de houten loods, die van 1659—1669 aan de Foelie-dwarsstraat dienst had gedaan als Oosterkerk. Een nieuwe Oosterkerk verrees in 't laatstgemelde jaar op Wittenburg aan de Nieuwe Vaart en werd in 1671 voltooid. Het is een zoogenaamde »Centraal-bouw"; twee hooge rondbooggewelven die elkander kruisen en gedragen worden door de vier, met Ionische pilasters versierde hoofdpijlers en de acht rondbogen, welke deze met de buitenmuren verbinden. Tegenover den in 't Zuiden aangebrachten hoofdingang staat, omgeven van het zoogenaamde doophuis dat den Noordervleugel inneemt, de predikstoel, in 't midden van twee der hoofdpilaren, en alzoo op de eereplaats die haar in een Gereformeerde kerk toekomt. Het hooge gemetselde gewelf is indrukwekkend, doch de wijze waarop de verlichting is aangebracht — door drie

rijen ramen waarvan de ondersten vierkant — is prozaïsch. Van buiten, waar de lijsten op Dorische pilasters rusten, heeft het gebouw, ondanks de balustrade boven het voorportaal, iets kouds en sombers. Een open koepeltoren kroont het hooge dak.

De Ooster-Kerk is het eenige der vier in de nieuwe vergrooting ontworpen kerkgebouwen dat op onbekrompen wijze is tot stand gekomen (want van de Amstel-Kerk kan dit niet gezegd worden) 1). De Hervormde Gemeente liet natuurlijk het bouwen van kerken op de Stedelijke Regeering aankomen; van de andere gezindheden, die voor zich zelven moesten zorgen, zien wij daarentegen in dit tijdperk de Roomschen en de Mennonieten hun vergaderplaatsen steeds vermeerderen en verfraaien, en de Lutherschen de stad versieren met hun, door Adr. Dorsman ontworpen, stoute Koepelkerk, met haar koperen dak, die, de St. Pieter van Rome en de St. Pauls van Londen nabootsende, den Gereformeerden in de oogen stak. In 1668 werd haar eerste steen gelegd en in 1671 was zij volbouwd 2).

Maar nog voor een geheel anderen godsdienst zou in het verdraagzaam Amsterdam een tempel verrijzen, die den rechtmatigen trots zou uitmaken van hen die hem hadden doen optrekken. Niet zoodra was de Anthoniespoort onder den moker der sloopers gevallen (1670) of de Israëlitische natie, wier Synagoge te klein werd, sloeg begeerige blikken op het in hare nabuurschap opengekomen terrein. Aangevuurd door haar Rabbi Aboab bracht zij geld bijeen en kocht voor *f* 32000 van de stad eene oppervlakte van 66000 voet bouwgrond, waarvan 25000 voet langs de nieuw aangelegde Muiderstraat, in 21 erven voor *f* 11000 weder werd verkocht, terwijl op het overige door den architect Elias Bouman de Portugeesche Synagoge 1) werd gebouwd, waarvan 17 April 1671 de eerste steen werd gelegd, terwijl de inwijding eerst op 2 Aug. 1675 kon plaats vinden, daar de rampen van 1672 den bouw hadden vertraagd.

DE OOSTER-KERK VAN BINNEN
Gravure door J. Goeree

Een deftige balustrade bekroont het zware, hooge gebouw, dat den vorm van een langwerpig vierkant heeft en rondom twee rijen groote vensters vertoont, de onderste rij rondboogig, de bovenste rechthoekig. Vier massieve kolommen van Bremersteen schragen van binnen den bouw en een zestal

1) Ook de brug over de Nieuwe Vaart, van waar de Kerkstraat door de geheele nieuwe stad tot aan de Leidsche gracht zou loopen, is (hoewel op verschillende plattegronden aangegeven) nooit gebouwd.

2) Zie de afbeelding op blz. 131.

1) Zie de afbeelding op blz. 168.

kleinere dragen de vrouwengalerij. Blinkend koperwerk en betimmering van kostbaar hout versieren den tempel, welks »Hechal" rijk versierde wetsrollen bevat.

De Synagoge is van de straat gescheiden door een open plein en door de daar omheen liggende schoollokalen, secretarie, kosterij enz. Te zamen vormen dezen een laag voorgebouw, zonder bovenverdiepingen, dat de Synagoge in 't vierkant omgeeft en den voet van 't gebouw voor den voorbijganger verbergt.

Vroeger nog dan de Portugeezen — namelijk in 1671 — waren de Hoogduitsche Joden gereed met hunne Synagoge, die, in denzelfden vorm als de andere (doch kleiner 1) en zonder voorhof), verrees aan de overzijde van de, tot in de Heerengracht doorgetrokken, Houtgracht, en wel op den hoek van de Amstelstraat, die van hier achter het Oude-Zijds-Huiszittenhuis naar de Blauwbrug werd aangelegd.

Uit den aard der zaak werd nu de nieuwe Heerengracht de aangewezen plaats waar rijkgeworden Israëlieten zich gemakkelijke en kostbare woonhuizen lieten bouwen, welke voor die op het oudere deel van de Heerengracht niet onder deden.

Dit bleef echter bepaald tot de kade aan de Westzijde van de gracht. Aan den overkant bleef nog steeds terrein beschikbaar. Wel was daar de »vierde en vijfde dwarsgracht" der nieuwe vergrooting gegraven (beide niet zoo als de Leidsche gracht, de Reguliersgracht en de Binnen-Amstel de hoofdgrachten rechthoekig snijdende, maar evenwijdig met de nieuwe zee- of Kadijk), wel waren alle waterwegen, ook de Achtergracht, doorgetrokken tot aan de »vierde dwarsgracht" (de naar de stad Muiden gedoopte verlenging van de Houtgracht), maar tot aan de vijfde dwarsgracht, de Rapenburger gracht, waren zij niet gekomen; alleen de Prinsengracht was zoover doorgetrokken en ook, overeenkomstig het oorspronkelijke plan, dwars door den Zeedijk tot in de Nieuwe Vaart.

RIJSENHOOFT, KATTENBURGERBRUG EN LANDS ZEEMAGAZIJN, OMSTREEKS 1660

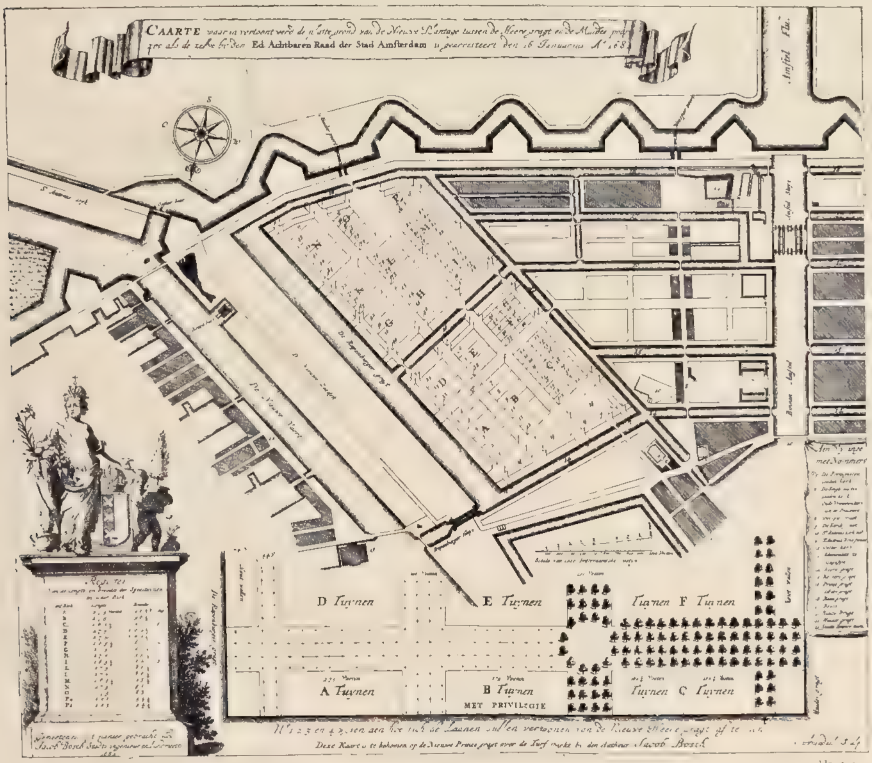
Ets door J. van Meurs

En wel stonden overal de bakens, die de breedte aangaven der ontworpen kaden en straten en de grenzen der bouwblokken, maar de Stedelijke Regeering durfde geen bouwterrein meer in veiling te brengen, daar voorloopig genoeg aan de behoefte was voldaan. Alleen langs den hoofdweg, die van het Leprozenhuis en het driehoekige pleintje tusschen de Synagogen (in 1684 tot »Deventer (brand-)houtmarkt" bestemd en fraai beplant) naar de nieuwe Weesperpoort liep, werden de erven verkocht en in 1680 was deze »Weesper-straat" grootendeels volbouwd.

Behalve naar de poort leidde die straat naar

1) In de volgende eeuw werd er een tweede naast gebouwd.

het »Branders-bosch". Zoo noemde men de fabrieksbuurt, die langs den buitenomtrek der stad was ontstaan van de Weesper- tot de Muiderpoort, waar een ruimte tusschen Lijnbaansgracht en Achtergracht (voorbij de, van de Lijnbaansgracht tot in de Prinsengracht doorloopende, Roeters-burgwal) was aangewezen voor de brandewijnstokerijen, die te Amsterdam werden opgericht sinds in 1671 de invoer van Fransche brandewijn verboden was. Stads Roer (geweer)-makerij en daarna de ophaalbrug die de beide deelen van de Kerkstraat verbindt en, aanvankelijk slechts als een smalle loopbrug gebouwd, door het volk de »magere" brug wordt gedoopt. De kade van den Binnen-Amstel tusschen de Magere- en Blauwbrug dient sedert 1689 voor hooimarkt. De groote tuin van 't Oude-Vrouwen- of Besjeshuis strekt zich van de Heerengracht tot de Keizersgracht, zoodat ook de eerst-

Ill. 1,2

PLAN VAN AANLEG DER PLANTAGE, 1682

Gravure door B. Stoopendae

Met de spoeling mocht men in die buurt varkens mesten, waaraan de naam Varkens-eiland zijn oorsprong te danken heeft.

Aan de andere zijde van het Weesperplein had de Stad langs de Baangracht zich al dadelijk haar Stads-timmertuin ingericht, die strekte tot aan den Binnen-Amstel. Van hier langs het water Noordwaarts wandelende vinden wij, voorbij de schutsluis en de nieuwe Prinsengracht, waaraan omstreeks 1680 eenige huizen werden gebouwd, de gemelde daar ter plaatse geen kade behoeft. Eerst in de volgende eeuw is die bestraat, toen in den Besjestuin het Corvershof werd gebouwd, later door andere liefdadige gestichten onder bestuur der Hervormde Diakonie gevolgd.

Voorbij de Weesper-straat lag in 1680 alles nog braak. Het plan van Stalpaert was geweest om vóór de Muiderpoort een plein van groote afmetingen aan te leggen en geen straat recht op die poort te laten aanloopen, maar aan den Zuid-

westelijken zoowel als aan den Noordwestelijken hoek van dit plein een grootschen verkeersweg te laten beginnen. Terwijl de laatste recht op de Jodenbreestraat zou uitloopen, zou de eerste, de Heerengracht overbruggende, dwars over de eilanden Marken en Uilenburg gaan en door de Keizersstraat de Nieuwmarkt bereiken. Van dit grootsche plan is niets gekomen, evenmin als van het door Stalpaert bedoelde doortrekken van Keizersgracht en Achtergracht tot in de Rapenburgergracht en van het tal van bruggen, die hij over Kerkstraat verving en daarom ook den naam van Kerklaan kreeg — verdeelden den grond in een vijftiental blokken, die in 1683 aan het publiek in dertigjarigen erfpacht werden aangeboden.

Het bleek dat deze aanleg in een behoefte voorzag, niet zoozeer aan villaas dan wel aan die gezellige zomertuinen, die de stedelingen in dien tijd zoo gaarne kort bij hun woonplaats hadden en waar ze de zomernamiddagen doorbrachten bij hun peereboom en hun bessestruiken, hun bloemen en hun kippen,

DE MIDDELLAAN DER PLANTAGE BIJ DE MUIDERPOORT, OP ZONDAG-NAMIDDAG
Gravure van omstreeks 1700

de dwarsgrachten had willen slaan. In 1682 besloot de Regeering het terrein tusschen de Muidergracht en de Rapenburgergracht te bestemmen tot hetgeen men in de negentiende eeuw een villa-wijk zoude noemen. Zij liet een nieuw plan van verkaveling maken, waarbij twee breede lanen het hoofdmotief waren — de Zuidelijkste daarvan, de »Middenweg", was recht op de poort gerooid. — Langs de grachten liepen wegen op eenigen afstand van 't water, daarlangs ruimte voor houtwallen overlatende. De Prinsengracht en een paar dwarslanen — waarvan een de geprojecteerde

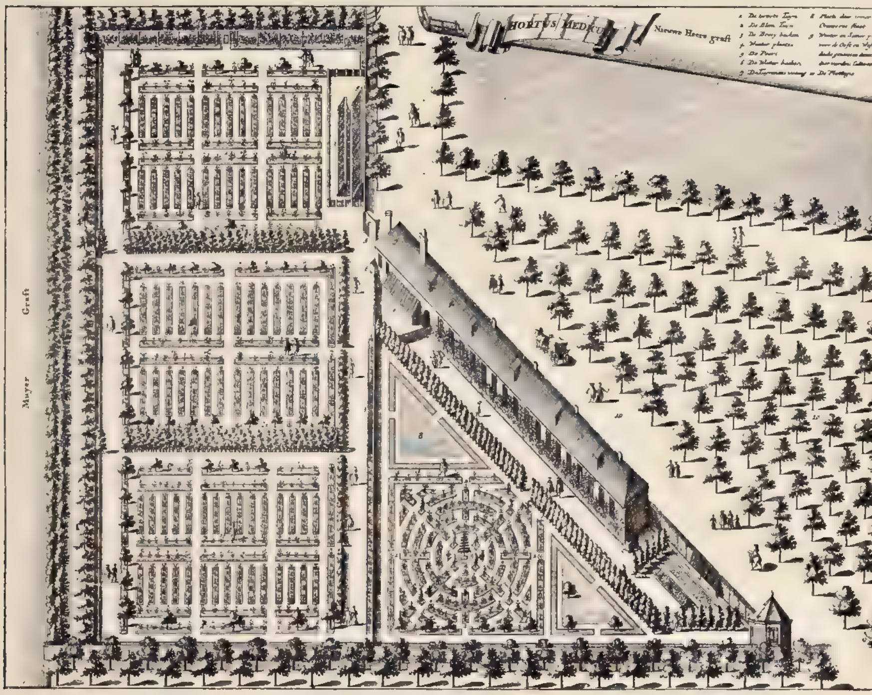
Daar elk zijn uitgekochten tijd
In 't luchtig speelhuis 1) neergezeten,
Met vreugde en zoet vermaak verslijt,
En tracht zijn arbeid te vergeten 2).

Voordat de eeuw ten einde was, was de geheele »Plantage", zoo werd de nieuwe wijk genoemd, vol met deze buitenverblijven, door ieder naar eigen smaak en middelen aangelegd en opgesierd.

1) Behalve de tuinmanswoning mochten aanvankelijk geen huizen in de tuinen gebouwd worden, maar alleen koepels en prieelen.
2) Willink, Amst. Tempé, 1712, blz. 22.

In 't midden, op den hoek van de Middellaan en de Prinsengracht, stond een Stads-Herberg, die druk bezocht werd, maar toch niet aan de loffelijke bedoeling van den Magistraat voldeed om de weldra zeer geliefkoosde wandelplaats van kleine kroegen vrij te houden.

Aan het Westeinde tegen de Heerengracht, waar de Middenweg zich Zuidwaarts wendde om de steenen brug te bereiken, die vlak voor de Muiderstraat was gelegd, had men een klein boschje geplant en links van dien weg een hoek gereserveerd voor den stads medicijn-tuin, die, uit het Reguliershof 1) verdreven, een tijd lang in den tuin van 't Gasthuis een onderkomen had gevonden, maar hier aan de Plantage tot nieuwen luister geraakte en weldra, als Hortus Medicus (later Botanicus) door de zorgen van Johannes Commelin en anderen een hooggewaardeerde hulpinrichting werd van 't Hooger Onderwijs en een roem van Amsterdam.

GEZICHT BIJ VOGELVLUCHT VAN DEN STADS-PLANTENTUIN OF HORTUS, IN 'T LAATST DER ZEVENTIENDE EEUW
Gravure uit Commelin, Beschr. van Amst., 1694

1) Zie hierboven, blz. 120, 185.

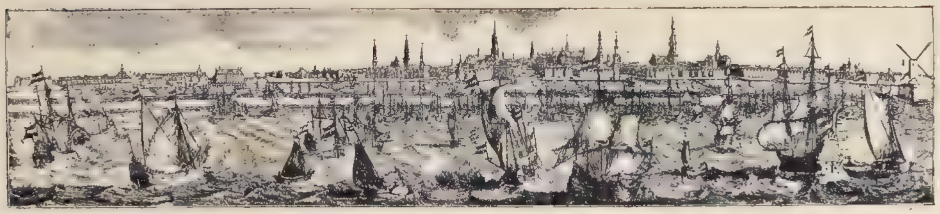
Prentenkab Amst.) Ni. de Bruyn, fec.

HET DAMPLEIN MET HET STADHUIS EN DEN TOREN VAN DE NIEUWE KERK, ALS VOLTOOID VOORGESTELD

Prent van J. van der Ulft, omstreeks 1650

II 19

AMSTERDAM UIT HET IJ GEZIEN
Gravure uit het laatst der 17e eeuw.

X

DE VOLTOOIING

De verandering in de richting der wegen, die van de Muiderpoort stadwaarts voerden, was althans in één opzicht een gelukkig denkbeeld geweest: de middenweg der Plantage had thans als rustpunt voor het oog de koepel van het nieuwe Stadhuis, dat centrum van de stad, in welks richting al haar hoofstraten liepen, — rondom hetwelk al haar grachten zich schaarden.

Het nieuwe Stadhuis was de monumentale uitdrukking van den burgerzin, de verzinnelijking der staats-idee, het heiligdom aan Regeerkunst en Rechtvaardigheid gewijd. Vondel zong: 1)

> Gelijck de tempels staen den Godtsdienst toegewyt
> Die 's hemels eer bewaert, van 's afgronts spoock benyt;
> Zoo past het ons den Staet van 't burgerlijck regeeren,
> En 't Recht, dat heiligh is, en 's Rechts gestoelte t' eeren,
> Naerdien hun achtbaerheit eerbiedigheit vereischt,
> En 't oog dit ziet in zwang, zoo wijt ons Zeevaert reist.
> Zijn 's volks regeerders hier ons mombers, andere ouders;
> Zijn stadts Wethouders zelfs Godts stoel- en stedehouders;
> Wie weigert hun een huis, gelijck hun waerde voeght,
> Een onbekrompenheit, waeraen 't gebruick genoeght
> De(n) burger, en de(n) Heer, en zoo vele amptenaeren,
> Al slaven der gemeente . . . .
> Wie gunt elck ampt geen plaets, en voeghelyck besteck,
> En elcke kamer niet een eerlijck amptvertreck?«

Toch waren er wel geweest die aan elk bureau zulk een heerlijk lokaal, aan de voogden en tweede vaders der burgerij zulk een prachtig Stadhuis, wel is waar niet misgund hadden, maar toch het hoofd hadden geschud over de verkwistende weelde die de voorvaderlijke eenvoud zoo zeer vergat, of bange voorgevoelens bij zich hadden voelen opkomen als was »'t geluk der steden aan 't oud stêhuis gebonden" en als zou de overmoed, waarmede Amsterdam nu ging pralen met zijn rijkdom en zijn macht, zich zelven straffen.

Maar al zag men zelfs voorteekenen in allerlei rampen die tijdens den bouw van 't Stadhuis land en stad teisterden, in overstrooming en muizenplaag op 't veld, in burgertwist te land en oorlog ter zee, — al zagen Burgemeesteren waar ze al hun kloekheid en zorg noodig hadden om de gevolgen dier rampen af te wenden, zich vaak afgeleid van hun bouwplannen, — met de volle kracht van hunne Hollandsche, taaie onverzettelijkheid bleven zij hun doel in 't oog houden en hun werk voortzetten en mochten na zeven jaren zich verheugen, toen zij op 29 Juli 1655 in plechtigen optocht het nieuwe Capitool gingen betrekken, onder 't gejuich van schutters en burgerij. En, even als men bij den bouw van 't Stadhuis, alle rampen was te boven gekomen en alle onheilen het bereiken van het doel slechts hadden vertraagd, maar niet belet — evenzoo was de ontwikkeling van de Stad niet gestuit, maar steeds krachtiger voortgeschreden, in de tweede helft der zeventiende eeuw ondanks de oorlogsrampen van het jaar 1672. Ook toen had de energie en de volharding der Amsterdammers wonderen gedaan en, toen alle andere steden de schrik om het harte sloeg, en

1) Inwydinge van 't Stadthuis t' Amsterdam, vs. 1215 en vv.

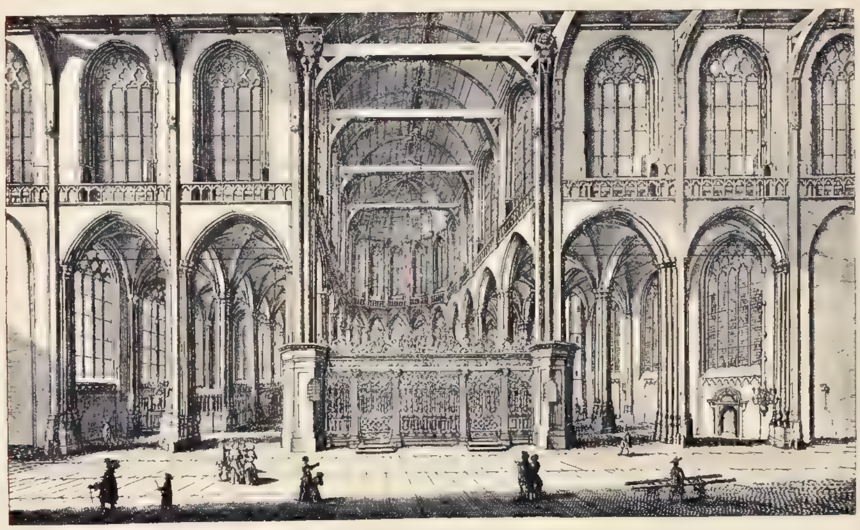
de Zeven Provinciën, weerloos en ontzenuwd, aan de voeten des Franschen Konings geknield lagen, was Amsterdam opgesprongen, had De Ruyter gesteund en den Prins ingehaald, en zich zelve verschanst achter de geinundeerde polders, bereid tot tegenweer tot het uiterste. De zegetocht der Franschen liep roemloos te niet in de Amstellandsche moerassen en de koopstad, die hen een rijken buit had toegeschenen, bleek hen een onneembare vesting.

Na een jaar van volharding en ontbeering brak de zon weder door de wolken; de vijand werd het land uitgeworpen en Amsterdam opende weder zijn poorten en havens en haalde op nieuw de welvaart en den rijkdom in.

En fier mocht nu het nieuwe Stadhuis zijn trotsche gevels verheffen aan het aloude middenpunt der Stad, het altoos levendige en vroolijke Damplein.

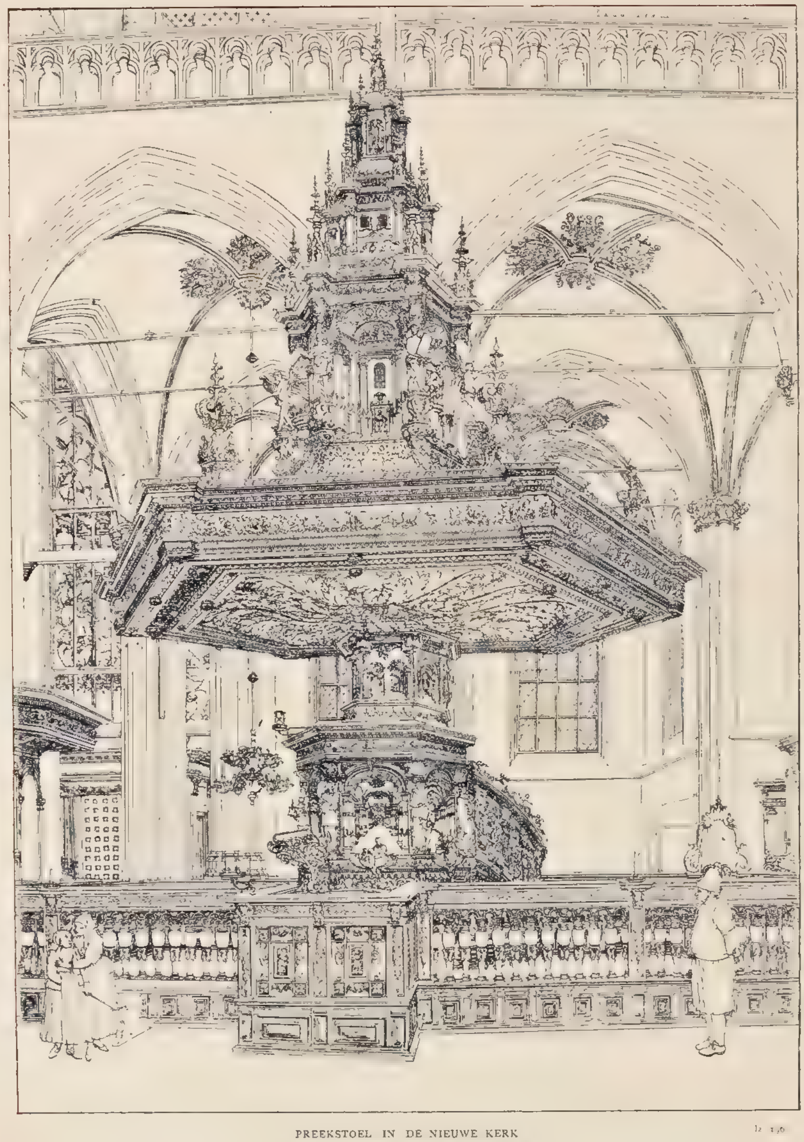
Sinds het in gebruik nemen van de Botermarkt den Dam had ontlast van het kleinsteedsche marktgewoel der boeren, kwam het nieuwe »Capitool« eerst ten volle tot zijn recht. Ook aan ruimte had het Damplein gewonnen sinds ons bezoek in 1625, want de voorgevellijn van het nieuwe Stadhuis lag veel meer achterwaarts dan die van 't oude. Daarentegen strekte het Stadhuis zich thans Westwaarts uit tot aan den Voorburgwal en Noordwaarts tot aan de Nieuwe Kerk, die, nu naar de zijde van den Dam vrij liggende, het hare bijdraagt tot verfraaing van dat plein. De schade door den verschrikkelijken brand dier kerk op 11 Jan. 1645 veroorzaakt, is geheel hersteld en van binnen prijkt het gebouw thans met kunstgewrochten, die het gemis van wat de vlammen vernielden ruimschoots vergoeden. Jacob van Campen bouwde de prachtige façade voor het nieuwe orgel; Albert Vinckebrinck maakte den kansel met zijn weergalоos fijn snijwerk in hout; Joannes Lutma goot de forsche, schoone koperen koor-afsluiting; en de beitel van Rombout Verhulst schiep in dat koor het Mausoleum, dat de dankbare hulde vertegenwoordigde van den Staat aan Neêrlands grootsten zeeheld. En niet minder vurig was de ijver geweest om der herbouwde kerk ook uitwendig een nog schooner aanzien te geven. Men wilde haar thans haren toren schenken, en 6363 heimasten werden in den grond gedreven, de laatste op 6 Juni 1647, toen »menigte van burgerkinderen« ter gedachtenis hielpen trekken aan de hei.

Maar het gevaarte dat er boven verrijzen zou is »de onvolmaakte toren« gebleven: toen de bouw de halve hoogte van de kerk had bereikt, liet men hem steken. Zoowel uit een financieel als uit een aesthetisch oogpunt sloten de bouw van dien reuzentoren (waaraan men viermaal de hoogte van de kerk had willen geven!) en van het vlak daarnaast gelegen Stadhuis, dat het prach-

DE NIEUWE KERK NA DE HERBOUWING; GEZICHT NAAR HET KOOR

Gravure door J. Veenhuysen

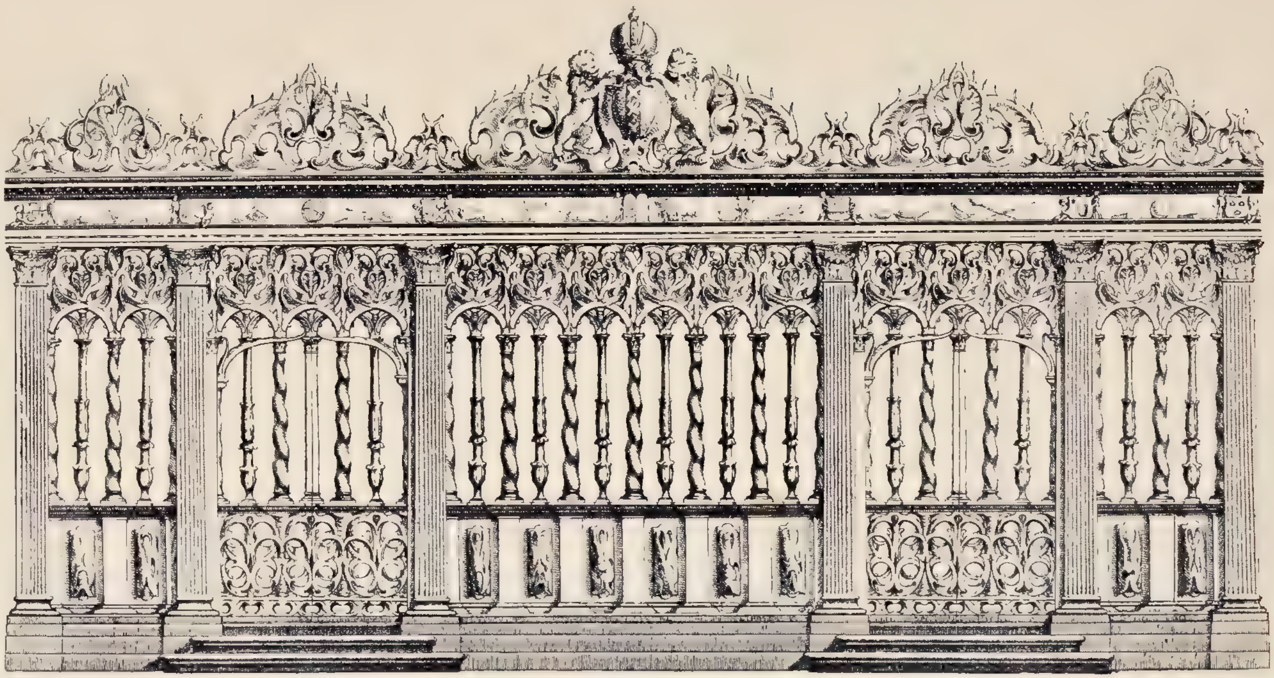

PREEKSTOEL IN DE NIEUWE KERK

Ets door P. Pzn. Holsteyn (spiegelbeeld).

Iz 176

S . P . Q . A .

HOC OPUS ÆNEUM EST CHORI TEMPLI NOVI AMSTELODAMENSIUM

KOORHEK IN DE NIEUWE KERK

Ets door Joh. Lutma Sen.

blz. 196

tigste van alle stadhuizen worden moest, elkander uit, en zij die alle krachten wilden wijden aan het laatste behaalden ten slotte de zegepraal.

In het »Munstersche vredejaar" was voor het nieuwe Stadhuis de eerste steen gelegd en reeds was een deel der muren aan de Voorburgwalzijde opgemetseld, in afwachting der mokerslagen, die een einde zouden maken aan het bestaan van den ouden romp, die Amstels glorie had zien rijzen. Maar voor dit roemloos einde bleef het oude Stadhuis bewaard. In den nacht van 7 Juli 1652 ging het in vlammen op.

GRAFTOMBE VAN DE RUYTER, IN HET KOOR DER NIEUWE KERK

Gravure door J. Mulder

En thans verheft zich in zijn plaats, ernstig en statig, de grootsche schepping van Jacob van Campen, trotsch en fier, als zinnebeeld van de krachtige stad — eerbied en ontzag gebiedend, als zinnebeeld van den machtigen Magistraat. Aristocratisch is het gebouw in al zijn voegen en gebinten.

Onverzettelijk rusten die zware steenmassaas op den breeden grondslag, koud en hoog zien die vensters neder op het volk dat krielt rondom den voet van 't paleis der Regeering.

»Op Burgemeesters wacht" moogt gij »veilig slapen", — wie zou zich niet veilig achten, waar rust en vrede gewaarborgd zijn door hen, die daar troonen in dat hechte, massieve gebouw, in welks architectuur niets grilligs of onrustigs is, aan welks afwerking niets ontbreekt! Maar dat gebouw schijnt u óók te doen voelen dat ge niet te maken hebt met wat daar binnen omgaat; — de Burgervaderen zorgen voor u, maar poort noch venster, bouwsieraad noch gevelsteen zal u, die buiten staat, verraden of hier de Secretarie is en ginds de Tresorie, of in dézen vleugel wordt recht gesproken of in dien anderen de vraag over vrede of oorlog wordt beslist, — of aan déze zijde de schatten der Bank worden bewaard of aan gene de rustverstoorders in de boeien gesloten, — of op déze verdieping de Krijgsraad vergadert of op de andere de Weeskamer gehouden wordt! — 't moet u genoeg zijn dat daar boven, op die kroonlijst, de Rechtvaardigheid en de Voorzichtigheid staan, in den vorm van reusachtige metalen beelden, dat de Vrede in het midden dier beiden zijn palmtak hoog over alles zwaait, en dat, aan den achtergevel, de »Matigheid" (matiging) en de Wakkerheid de deugden vertegenwoordigen die uwe regenten in staat stellen u zoo rechtvaardig en voorzichtig te bestieren en den vrede te handhaven, — wees gerust en vertrouwt!

Verheven zijn uwe regenten boven ongeroepen inmenging en kleinburgerlijk bedil, zoo roept hun Stadhuis u toe; verheven is dit aristocratisch bouwwerk zelf, boven burgermans-zuinigheid en burgermans-pronkzucht beide. Kostbaar is het bouwmateriaal dat overal gebezigd is; met vorstelijke vrijgevigheid is den bouwmeester de vrije hand gelaten, maar tegelijkertijd heeft hij alle weelderig lofwerk versmaad en de schoonheid 't meest gezocht in de juist gekozen verhoudingen der reusachtige afmetingen van zijn gewrocht. En die verhoudingen zijn het die het gebouw, ondanks alle eenvormigheid, bewaren voor het gevaar een indruk te geven van eentonigheid; edel en rustig troont het daar in een majesteit, die kwistig versiersel ontberen kan! —

Meen daarom niet dat de bouwkunst hier den dienst van den beitel heeft versmaad. Neen, hij heeft zijn geduldigen arbeid verricht aan elk dier rijke Corintische kapiteelen, die de tweemaal 90 pilasters bekronen, welke het lijstwerk steunen, en aan die tweemaal 90 festonnen, die boven de hooge vensters van elke verdieping prijken. En hij viert zijn schoonste triomfen in de breede, karaktervolle frontispicen, waar (aan den voorgevel) Amstels stedemaagd de hulde aanneemt als vorstinne der

zeeën en (aan den achtergevel) de schatting ontvangt als handelskoningin.

En, om ten slotte te veraanschouwelijken hoe de regeling en het bestuur van alle wereldsche zaken in hun ganschen omvang op de schouderen ligt van den mensch, staat daar, hoog in top, het beeld van den Atlas, den wereldbol op zijn schouderen torschende en, hoe gebukt ook door de inspanning welke die last eischt van elke pees en van elke spier, onbezweken hem in het juiste evenwicht houdende, de eeuwen door! — een gansch oorspronkelijke gedachte, geniaal door den kunstenaar uitgevoerd. Ruim twee eeuwen spiegelde het beroemde Atlasbeeld 1) zich in 't stille water van den Voorburgwal, waaraan van Campen een terras ontworpen had, met balustrades en watertrappen, dat het Stadhuis als dat van de stad der grachten karakteriseeren moest.

METALEN BEELD DER GERECHTIGHEID OP DEN VOORGEVEL VAN HET STADHUIS

Ets aoor Hub. Quellin, naar het ontwerp van Artus Quellin

1) Aanvankelijk was het plan de wereld die de Atlas droeg voor te stellen door een open sphère. Bij de uitvoering liet men dat denkbeeld varen en koos den indrukwekkenden bol. Ook het plan van den koepel heeft wijzigingen ondergaan: Van Campen had zich de wijzerplaat van het uurwerk lager gedacht, met een beeld van den Tijd er achter, en ook het koepeldak met kleine beelden willen omringen.

Bewonderend gaat de aanschouwer om het eerbiedwekkende gebouw in 't rond; hij merkt op hoe der stede blazoenen niet pronkerig op den voorgrond treden en evenmin zijn vergeten, maar hier en daar, op vindingrijke en den harmonischen indruk niet storende wijze, zijn aangegeven: hoe stede klok en van het echt Nederlandsche klokkenspel, dat de levenslust vertegenwoordigt van een welvarende stad. — Maar daar schiet hem plotseling de vraag te binnen: »waar is de ingang van dit gebouw? zij ontbreekt, of, als zij er is, ik heb haar over 't hoofd gezien".

ATLAS-BEELD OP DEN ACHTERGEVEL VAN HET STADHUIS

Ets van Hub. Quellin, naar het ontwerp van Artus Quellin

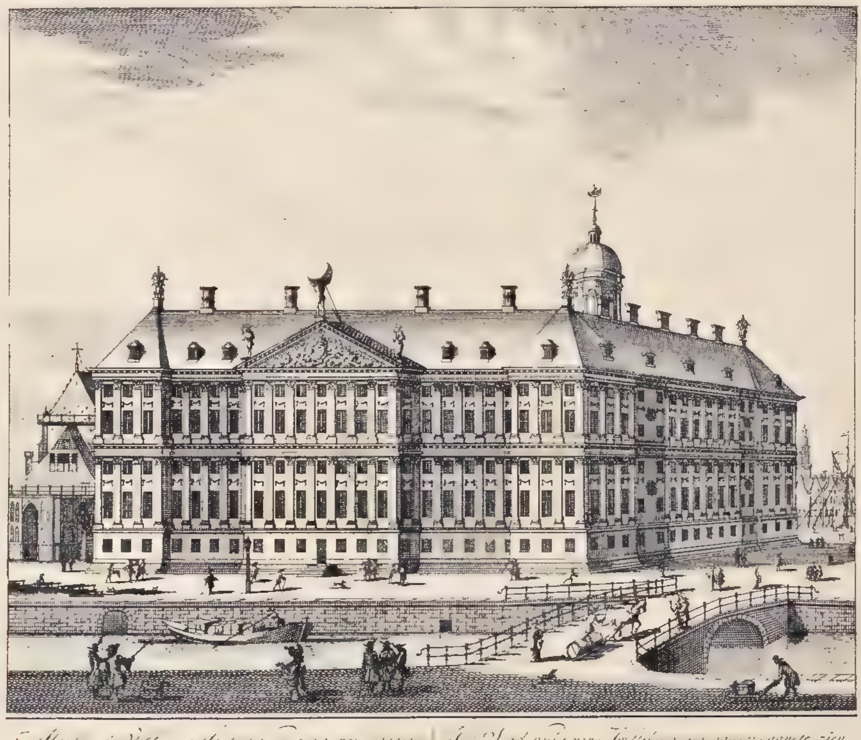
namelijk de keizerlijke kroon van 't stadswapen op de vier hoeken van 't gebouw door adelaars wordt getorscht — hoe het koggeschip van het stads-zegel den hoogsten top kroont van dien koepel, die uit het middendak verrijst als waardige, rijk geornamenteerde overhuiving van der

Het is zoo: voor een tot elken voorbijganger gerichte noodiging om binnen te treden is in den gedachtengang van den bouwmeester geen plaats geweest. De Amsterdamsche regeerings-kringen zijn in de laatste helft der zeventiende eeuw geen omgeving waar men zoo gemakkelijk binnenkomt:

geen breede hooge poort — zinnebeeld der gastvrijheid — zou gepast hebben aan hun lokaal. Waarom zouden zij u binnen nooden? zij die daar zetelen, zij hebben u immers niet noodig! —

Moet ge hen evenwel spreken, ge zult, mits ge de vereischte bescheidenheid in acht neemt, goed en minzaam ontvangen worden; de deuren zijn er wel, al zijn ze geen hoofdmotief in het bouwplan!

strenge hoogheid, zoo ontzag-inboezemende deftigheid aanzag, vindt gij er een hooge, groote zaal, waarin uw oog langs wit marmeren pilasters omhoog streeft naar een kleurig plafond en, waar de heerlijkste beeldhouwwerken de deuren omlijsten en de portieken bekronen. En in die zaal heeft ieder vrijen toegang; ge ziet er de kinderen spelen en »naar 't kleinste sterretje zoeken" op dien ingelegden vloer, die een getrouwe afbeel-

blz. 202

ACHTERGEVEL VAN HET STADHUIS

[illegible] omstreeks 1700

En zijt ge eenmaal binnen — dan geen vrees meer dat ge u niet behagelijk zult voelen! dan zult ge weldra bespeuren dat de Burgervaders hun kinderen ook liefde toedragen; dat ze niet slechts voor hen zorgen, maar hun ook genoegen willen bereiden; dat ze niet voor hun eigen persoon die eer en die pracht, die macht en dat gezag zoeken, maar den burger er in willen laten deelen: Eenmaal binnengetreden in het gebouw, dat u van buiten met zooveel beklemmenden ernst, met zoo

ding van den sterrenhemel vertoont 1). — En uit die zaal dwaalt ge door corridors, die de beide binnenplaatsen omgeven om aan 't andere einde van de groote burgerzaal weder bij deze aan te sluiten, corridors, breed genoeg om er later eet-

1) De sterrekaart (met koper ingelegd) werd geflankeerd door de voorstellingen der beide halfronden van den aardbol, waarop het pas ontdekte (en hier misschien wel voor 't eerst op een wereldkaart vertoonde) vijfde werelddeel, als Hollandia nova een schitterend figuur maakte.

BRAND IN HET OUDE STADHUIS

zalen van te kunnen maken en waarin ge uren lang kunt genieten van de standbeelden en basreliefs, die Quellijn uit marmer gehouwen heeft, in weelderige maar steeds nobele vormen, terwijl ge door schilders, als Ovens, Lievens en Jordaens in de hooge boogvelden der gewelven tafereelen in 't leven geroepen ziet, die u den vrijheidskamp der Batavieren (zinnebeeld van Hollands worstelstrijd tegen Spanje) vertoonen. — En wenscht ge een leidsman om u den weg te wijzen naar de verschillende bureaux, gij kunt u geen doorluchtiger wenschen dan die zich hier aanbiedt: de kunst zelve, die, door zinrijk gekozen, soms met speelsch vernuft uitgedachte, attributen en allegoriën, u de bestemming aanwijst der kamers en zalen die ge voorbij gaat — kamers en zalen die, als ge ze betreedt, uwe bewondering opwekken door den smaakvollen rijkdom van betimmering en versiering, door de schoonste voortbrengselen van beeldhouw- en schilderkunst, hier wel is waar niet schitterende in onbelemmerde uiting der weelderige fantazie, doch in teugel gehouden door de zusterkunst in wier dienst zij hier staan en door de gedachte die bond aan de bestemming der lokalen, maar toch in die bescheiden rol medewerkende tot het in 't leven roepen van een schoon, grootsch en harmonisch geheel.

Een schoon, grootsch en harmonisch geheel — zóó stond de fiere wereldstad zelve in vollen luister tegen het einde der zeventiende eeuw, een stad in de volle beteekenis van het woord — geen conglomeraat van huizen, geen administratief onderdeel van den Staat, maar een welafgerond, zelfstandig geheel. Zoo praalde zij, omsloten aan de landzijde door haar zes-en-twintig bolwerken, weldra omslingerd door een Buiten-singelweg die een afwisseling van schoone gezichten aanbiedt, maar ook aan den waterkant den sluitsteen van haren ommekring niet langer missende, sinds in 1681 de nieuwe waterkeeringen 1) waren tot stand gebracht, niet om woeste soldatenhorden af te weeren (daarvoor waren immers ook aan die zijde »de wateren de muren", naar het fiere woord dat Jan Vos Amsterdam in den mond legde), maar om, wanneer die natuurlijke bondgenoot op zijn beurt dreigend mocht optreden, de buitenwaarts gelegen wijken tegen hooge vloeden te beschermen.

DE BUITENSINGEL BIJ DE UTRECHTSCHE POORT, IN 'T LAATST DER ZEVENTIENDE EEUW
Ets, uitgegeven bij G. Valck

Zóó spiegelde in den uiterlijken toestand van de Stad haar macht en haar invloed, haar welgeordende inrichting en haar welverzekerde gerustheid zich af, en toen Prins Willem III haar had doen vragen om haar steun, ten einde Engeland van Franschen invloed te verlossen en de godsdienstige en staatkundige vrijheid van Europa op hechte

1) Zij bestonden uit een zwaren dijk langs den Buitenkant, van de Raamskooi tot aan de IJgracht, met schutsluizen onder de Nieuwenbrug, aan den Schreijerstoren, de Kraansluis en de Kalkmarktsluis, welker bruggen daarbij geheel vernieuwd werden. Burgemeester Johannes Hudde kwam hoofdzakelijk de eer toe dit werk te hebben tot stand gebracht.

grondslagen te vestigen, en toen die steun — grootmoedig en van harte verleend — het gewenschte gevolg had gehad en het fiere onder-

blz 204

DE GROOTE ZAAL OP HET STADHUIS
met het bezoek der uit Turksche gevangenschap bevrijdde Christen-slaven, 15 Jan. 1683
Ets door J. Luiken

winden van den Prins met den schitterendsten uitslag was bekroond, — toen stond Amsterdam op het toppunt van zijn glorie en liet, met rechtmatigen trots, den gedenkpenning slaan, waarop in de welverdedigde omheining, op het in de wateren gemetseld gewelf, de stedemaagd is voorgesteld met den spiegel der voorzichtigheid, den slangenstaf des handels en den hoorn van overvloed, tusschen haar stroomkruiken en haar leeuwen, rustende op haar wapenschild, terwijl het opschrift roemt:

de Koningen tegen Frankrijk aaneengesloten
de land- en zeegrenzen versterkt
de godsdienst gegrondvest
de vrijheid hersteld
de stad tegen allerlei watervloeden verzekerd
1690.

GEDENKPENNING TER EERE VAN AMSTERDAM IN 1690
Gravure uit Van Loon, Ned. Historiepenningen

INHOUD

[illegible] Nat. [illegible] [illegible]

S. Savry fec.

RANDVERSIERING VAN VONDEL'S „AEN DE BEURS VAN AMSTERDAM", VOOR DEN BEURSKNECHT GEDICHT IN 1643

(Verzameling R. W. P. de Vries)

ANT. AB QUELLIN in.

Museum f. K. u. I. Weenen — Alart Claessen, f.

De invloed, dien Amsterdam heeft uitgeoefend op de geschiedenis van de Republiek der Zeven Geunieerde Provinciën in de zeventiende eeuw is grooter geweest dan die van eenige andere stad. Zoowel in de buiten- als in de binnenlandsche staatkunde gaf de hoofdstad herhaaldelijk de beslissing; zij heeft het sluiten van belangrijke vredesverdragen doorgedreven, een enkele maal ook de Republiek het zwaard doen trekken, de Oranjevorsten in de uitvoering van veelomvattende plannen durven dwarsboomen, zich schrap gezet tegen hun heerschzucht, hun toorn getrotseerd. De moeielijkste jaren voor Oldenbarnevelt en de Witt, voor Frederik Hendrik en Willem II zijn die geweest, waarin de voornaamste stad van Holland tegenover hen stond. Eerst Willem III heeft haar leeren buigen.

De groote beteekenis van Amsterdam in de zeventiende eeuw is zeker in de eerste plaats toe te schrijven aan de macht van zijn geld. Ter Statenvergadering van Holland bracht het, evenals de onbeduidendste der overige steden, slechts ééne stem uit, maar bij besluiten, waarvan de uitvoering groote financieele offers vergde, gold die stem voor vele, omdat geen stad gedwongen kon worden tot het dragen van lasten, waaraan zij haar toestemming had onthouden. En het aandeel van Amsterdam kon nooit gemist worden, omdat het zoo bizonder groot was.

Toch verklaart dit niet geheel, waarom de hoofdstad zooveel gewicht in de schaal legde. »Het bezit van vermogen is niet voldoende: het moet ook doelmatig worden aangewend. Werkelijk heeft Amsterdam het voorrecht gehad een regeeringsvorm te bezitten, waarin zijne macht behoorlijk samengevat en in handen van weinigen gesteld werd, en tevens het geluk dat die weinigen dikwerf voor hunne taak uitmuntend geschikt en hoogst bekwame staatslieden waren" 1).

Deze reden maakt tegelijk duidelijk waarom wij de beschrijving van den regeeringsvorm vooraf laten gaan aan die van het aandeel der stad in 's lands historie. Maar zij is niet de eenige. Om het gevoel van eigenwaarde van de Amsterdamsche burgemeesters te leeren begrijpen, dient men hen allereerst gade te slaan op het terrein, waar zij zich in hunne volle grootheid vertoonen, waar zij heerschen als koningen. En dan — ook op zich zelf beschouwd, als organisatie, is de regeeringsvorm van Amsterdam uiterst merkwaardig, omdat hij ons in het evolutieproces der stadsregeering van Holland de meest volledige ontwikkeling te aanschouwen geeft.

In de tweede helft der vorige eeuw heeft Jan Wagenaar den regeeringsvorm zijner stad uitvoerig en nauwkeurig beschreven; maar hij moest zich bepalen tot het voor ieder waarneembare officiëele gedeelte daarvan, tot de geschreven constitutie, ook waar hij niet onbekend was met

1) Dr. R. Fruin, Bijdrage tot de geschiedenis van het burgemeesterschap van Amsterdam tijdens de Republiek: Bijdr. v. Vaderl. Geschied. en Oudheidk., Derde Reeks, V p. 211.

het in de Amsterdamsche regeering heerschende gewoonterecht en de daaruit voortvloeiende praktijken. Voor wie thans een dergelijke taak gaat vervullen — maar met anderen opzet en op veel beknopter schaal — bestaat er geen reden, in dat opzicht zijn overigens zeer te roemen voorbeeld te volgen. Niet alleen wat op het tooneel gebeurde, ook wat achter de schermen voorviel vordert onze aandacht, en het laatste vaak in nog meerder mate dan het eerste.

Bij het samenstellen van ons verhaal hebben wij dan ook, behalve uit officiëele registers, herhaaldelijk geput uit de, voor een groot deel onuitgegeven, gedenkschriften van Amsterdamsche regenten uit de zeventiende eeuw — Hooft, Schaep, Appelman, Witsen en Hudde —, vooral uit de papieren van Hans Bontemantel, die van 1653 tot 1672 lid der vroedschap was en getrouwelijk heeft opgeteekend hoe het in zijn tijd in regeeringskringen toeging 1). Jaar in, jaar uit, was hij voorzitter of lid van de schepenbank, van een der lagere rechtbanken of van een administratief college; een tijd lang nam hij het schoutambt waar en in 1670 behoorde hij tot de afgevaardigden van Amsterdam ter Statenvergadering. Het burgemeesterschap lag boven zijn bereik en in het geheim van de belangrijkste regeeringszaken was hij dus niet ingewijd; waar echter zijne ondervinding in zaken van administratie en justitie aan het woord is, verdient hij ons volle vertrouwen, en over de praktijken der patricische oligarchie, met name over de kuiperijen bij verkiezingen, weet hij ons teekenachtige bizonderheden mede te deelen.

1) Schrijver dezes heeft een begin gemaakt met de uitgave van deze gedenkschriften in de Werken van het Historisch Genootschap, Derde Serie, No. 7 en 8.

Aan onze beschrijving van de constitutie der stad in de zeventiende eeuw willen wij een schets van hare wording laten voorafgaan, omdat wij de kennis daarvan onmisbaar achten voor het goed begrip van latere toestanden 1).

1) De prenten en portretten, die wij ter versiering en verduidelijking van den tekst bij dit gedeelte hebben kunnen voegen, zijn voor een groot deel ontleend aan de verzamelingen der stad Amsterdam, het Rijksmuseum en het Prentenkabinet, aan die van Mr. S. van Gyn te Dordrecht, van de Heeren D. C. Meijer Jr. en R. W. P. de Vries te Amsterdam, aan den atlas Van Stolk te Rotterdam, en aan eenige andere verzamelingen. De uitgevers betuigen aan allen hunnen dank voor de bereidwilligheid waarmede men aan hun verlangen heeft willen tegemoet komen.

Achter de namen onder de regenten-portretten worden telkens hun geboorte- en hun sterfjaar vermeld, terwijl tevens wordt opgegeven in welke jaren zij voor het eerst en voor het laatst het ambt van burgemeester of schepen hebben vervuld.

CORNELIS PIETERSZ. HOOFT. 15[illegible]–16[illegible]

Burgemeester 158[illegible]

Naar de schilderij van C. van der Voort, 1622. (Rijksmuseum,

REGEERING

I

DE WORDING VAN DEN REGEERINGSVORM

In Amsterdam — gelijk in alle andere steden van Holland — heeft de vrij samengestelde organisatie, die de regeering in de zeventiende en de achttiende eeuw vertoont, zich uit een zeer eenvoudige kern ontwikkeld 1). Oorspronkelijk vormden schout en schepenen het geheele stads-bestuur en hadden voor alle plaatselijke belangen te zorgen, zoowel voor de rechtspraak als voor de administratie. Zij werden aangesteld door of vanwege den Graaf: de schout vertegenwoordigde den landsheer, de zeven schepenen werden beschouwd als de vertegenwoordigers van de burgerij, hoewel zij niet door deze werden gekozen.

Al spoedig zien wij echter naast hen andere regeeringspersonen optreden, die een gedeelte van hunne taak overnemen. Reeds in het begin der veertiende eeuw wordt gewag gemaakt van »raden," de latere burgemeesters. Aanvankelijk waren zij zeker niets anders dan helpers of bijzitters van schout en schepenen en werden o. a. geraadpleegd bij het maken van keuren; maar reeds spoedig werd hun de voogdij over minderjarigen en het beheer van de financiën en de eigendommen der stad toevertrouwd, onder toezicht van schout en schepenen. Langzamerhand zien wij den werkkring van de laatstgenoemden zich in hoofdzaak bepalen tot de rechtspraak, dien van de raden zich uitbreiden over alle andere stedelijke aangelegenheden: in 1401 krijgen zij het recht om accijnsen te zetten, kort na 1411 wordt hun de bevoegdheid verleend om nieuwe poorters aan te nemen. Nu het karakter van het ambt verandert, ontstaat naast den ouden naam van raden, die echter nog zeer lang in gebruik blijft, een nieuwe, beter passende, die van meesters van de burg of van de poort: »poirtmeesters," zooals zij heeten in den oudsten eed, die uit het begin der vijftiende eeuw moet dagteekenen, of »burgemeesters," ook wel »burgemeesters en raden" of »burgemeesters en beraders".

Misschien werd van ouds ook te Amsterdam de »alinge gemeente," de geheele poorterij, af en toe met klokkeslag bijeengeroepen om over de belangrijkste aangelegenheden door het stadsbestuur te worden geraadpleegd 1). In het begin der vijftiende eeuw komt echter niet meer de gansche burgerij op, maar de »wijshede, vroetscippe ende rijchede," uit 24 leden bestaande, die,

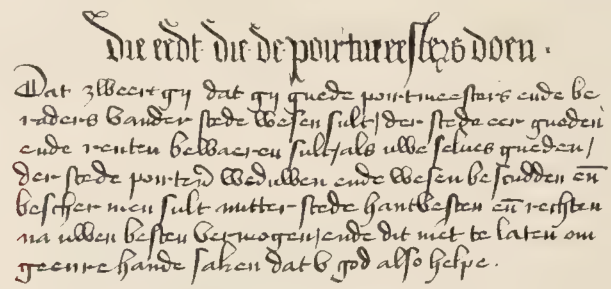
1) Voor het volgende hoofdstuk is hoofdzakelijk gebruik gemaakt van Ter Gouw's Geschiedenis van Amsterdam, hier en daar ook van de uitkomsten van eigen onderzoek in het Amsterdamsche gemeente-archief.

1) Ter Gouw deelt dit bv. mede in zijne Geschiedenis van Amsterdam, eerste deel, p. 376, maar zonder bewijsplaats.

volgens een handvest van 1449, gekozen werden »by der gemeynte," of, zooals het privilegie van 1477 zegt, »by den rijckdom ende by der ghemeenten." Vrouwe Maria van Bourgondië gaf in 1477 aan deze vroedschap of vertegenwoordiging der notabele burgerij den definitieven vorm, door het aantal leden, in overeenstemming met de volkrijkheid der stad, op 36 te brengen, die voor hun leven zitting hadden en zich door coöptatie zouden aanvullen; tevens werd hun het recht verleend jaarlijks een nominatie van veertien personen op te maken, waaruit 's Graven stadhouder van Holland zeven schepenen koos. Zoo ontstond het gesloten college, dat voortaan als wettige vertegenwoordiging der burgerij optreedt en deel heeft aan de verkiezing van schepenen.

Het recht van coöptatie heeft de vroedschap nooit verloren; zij bleef ten allen tijde zich zelve aanvullen en behield aldus hare zelfstandigheid. Daarentegen kon zij, in afwijking van wat in de meeste andere steden het geval was, geen directen invloed op de verkiezing van burgemeesteren uitoefenen. Een handvest van Hertog Albrecht van Beieren, van het jaar 1400, had die reeds aldus geregeld: jaarlijks, op »Onser Vrouwen avont te lichtmisse," den eersten Februari, zouden door allen, die burgemeester of schepen geweest waren — het handvest noemt hen nog in andere orde, maar burgemeesteren kregen later den voorrang boven schepenen — bij meerderheid van stemmen drie burgemeesters gekozen worden, die minstens veertig jaar oud moesten zijn; de drie nieuw benoemden kozen uit de aftredenden één, die met hen aanbleef en hun den eed afnam. Sinds 1395 bestond bovendien de bepaling dat niemand het ambt van burgemeester — ook niet dat van schout of schepen — mocht bekleeden, die niet zeven jaar poorter was geweest te Amsterdam en daar gedurende dien tijd onafgebroken had gewoond.

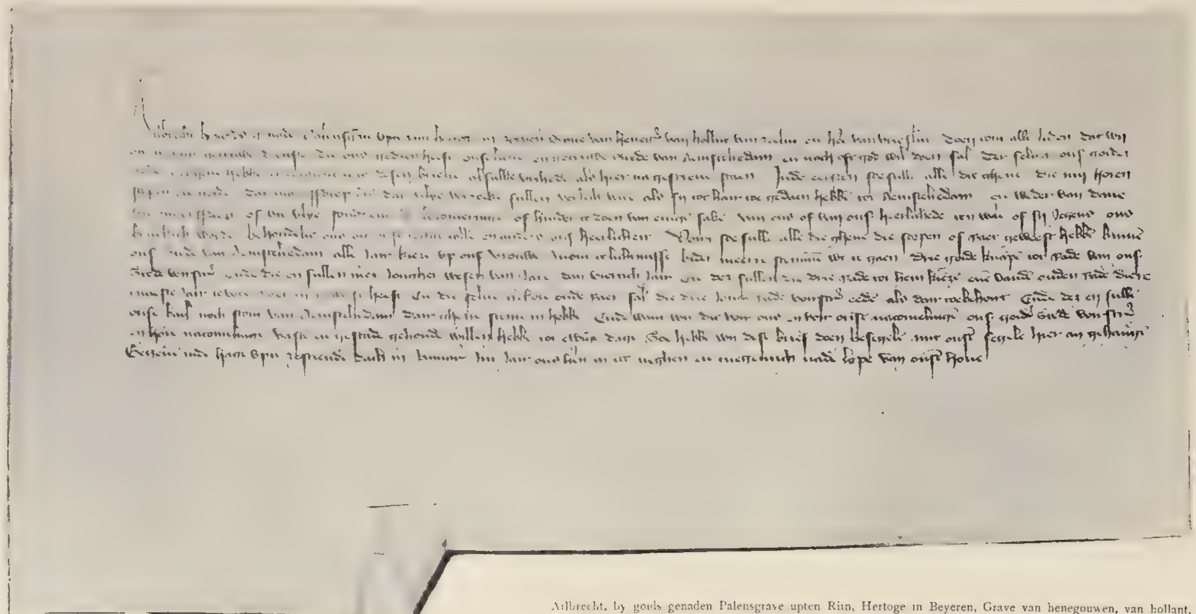
Tot het einde van de Republiek is het handvest van Hertog Albrecht voor de verkiezing van burgemeesteren blijven gelden. Nòch de burgerij of het college dat haar later vertegenwoordigde, de vroedschap, nòch de graaf of zijn stadhouder oefende directen invloed op de verkiezing van burgemeesteren uit; zelfs is de schout, de ambtenaar van den vorst, uitdrukkelijk van alle deelneming aan die verkiezing uitgesloten, terwijl hij b.v. te Leiden, als eerste in het gerecht, medestemde 1). Wel is waar zou de vroedschap, indien zij dat wenschte, invloed hebben kunnen uitoefenen, toen zij later het recht had gekregen om de voordracht voor de schepenbank op te maken, daar schepenen en oud-schepenen tezamen de meerderheid vormden in het college, dat burgemeesteren koos, den zoogenaamden oudraad; maar in werkelijkheid ging dit zoo gemakkelijk niet, gelijk later zal worden aangetoond. Ook de stadhouder kon schijnbaar langs denzelfden weg invloed uitoefenen, daar hij de schepenen koos uit de door de vroedschap opgemaakte voordracht, maar ook dit middel zal blijken weinig uitwerking te hebben gehad. Metterdaad hing het nòch van den stadhouder, nòch van de vroedschap af, wie burgemeesters werden: ziedaar de voornaamste reden van de groote zelfstandigheid van deze magistraten en, mèt het coöptatie-recht van de vroedschap, de verklaring van den oligarchischen

Die eedt die de poirtmeesters doen.
Dat zweert gy dat gy guede poirtmeesters ende be
raders van der stede wesen sult / der stede eer gueden
ende renten bewaeren sult / als uwe selves gueden /
der stede poirteren weduwen ende wesen bescudden en
beschermen sult mitter stede hantvesten en rechten
na uwen besten vermogen / ende dit niet te laten om
geenre hande saken dat u god also helpe.

OUDSTE OPTEEKENING VAN DEN EED, DOOR DE POIRTMEESTERS OF BURGEMEESTERS AF TE LEGGEN (blz. 7)
(Keurboek A fol. 56 Oud-archief Amsterdam) 1)

1) Die eedt, die de poirtmeesters doen.
Dat zweert gy, dat gy guede poirtmeesters ende beraders van der stede wesen sult, der stede eer, gueden ende renten bewaeren sult, als uwe selves gueden, der stede poirteren weduwen ende wesen bescudden ende beschermen sult mitter stede hantvesten ende rechten, na uwen besten vermogen, ende dit niet te laten om geenrehande saken. Dat U God also helpe.

1) Fruin, Bijdr. v. Vaderl. Geschied., Derde Reeks, V p. 217.

Aillbrecht, by goids genaden Palensgrave upten Riin, Hertoge in Beyeren, Grave van henegouwen, van hollant, van zeelant ende Heere van vrieslant, doen cont allen luden dat wij om menigen getruwen dienste, die ons gedaen heeft onse lieve ende getruwe Stede van Aemstelredam ende noch, oft god wil, doen sal, der selver onser goider stede gegheven hebben ende gheven mit desen brieve alsulke vriheden als hier na gescreven staen: In den eersten soe sullen alle die ghene, die mit horen scepen ende goiden dat maerssdiep ende dat vlye verzoeken sullen veylich varen als sij tot hair toe gedaen hebben tot Aemstelredam ende weder van dane uten maerssdiep of uten vlye sonder enighe becommeringe of hinder te doen van enigen saken van ons of van onser heerlichede, ten waere of sij jegens ons misdaen worden, behoudelic ons oic onsen rechten tolle ende anders onser heerlicheit. Voirt soe sullen alle die ghene, die scepen of Raet geweest hebben binnen onser Stede van Aemstelredam alle jair kiezen, up onser Vrouwen Avont te lichtmisse, bi der meerre stemmen uut te gaen, drie goide knapen tot Rade van onser Stede voirscreven, Ende die en sallen niet jongher wesen van jaren dan viertich jair; Ende der sullen die drie Rade tot hem kiezen enen vanden ouden Rade, diere tnaeste jair te voren Raet in geweest heeft, Ende die selve gekoren oude Raet sal die drie jonge Rade voirscreven eeden, als dair toebehoirt; Ende der en sallen onse bailliu noch scout van Aemstelredam dair ghene stemme in hebben Ende want wi dit voir ons ende voir onsen nacomelingen onser goider Stede voirscreven ende horen nacomelingen vaste ende gestade gehouden willen hebben tot ewigen dagen, Soe hebben wij desen brief doen besegelen mit onsen segele, hier an gehangen

Gegeven in den hage, upten zestienden dach in januario Int jair ons heren m.ccc. neghen ende tnegentich, na den lope van onsen hove.

HANDVEST, MET DAARAANHANGEND ZEGEL, VAN ALBRECHT VAN BEIEREN, GRAAF VAN HOLLAND, VOOR DE VERKIEZING VAN BURGEMEESTEREN VAN AMSTERDAM, 16 JANUARI 1400, GEHANDHAAFD TOT 1795 (bladz. 8)

(Oud-Archief, Amsterdam)

regeeringsvorm, dien Amsterdam reeds voor onzen opstand tegen Spanje had aangenomen. In verreweg de meeste steden van Holland hebben de graven uit het Bourgondische en Oostenrijksche stamhuis op den duur aan de regenten de vrije electie ontnomen en hun aandeel in de verkiezing beperkt tot het opmaken van een voordracht, waaruit de stadhouder, in naam van den landsheer, koos. Amsterdam maakt op dien regel steeds een uitzondering; de verkiezing van schepenen was daar de eenige, waarbij het landsheerlijk gezag zich — en dan nog maar in geringe mate — kon doen gelden.

In het laatst van de vijftiende eeuw was het gezag van burgemeesteren reeds zoo hoog geklommen, dat zij »overste deser stede, naest God ende die Prince 1)« werden genoemd: het beleid van alle stedelijke aangelegenheden en het oppertoezicht op de administratie van de bezittingen en geldmiddelen der stad berustte bij hen. Daar echter, bij het toenemen van het aantal inwoners, de omvang van de administratie allengs grooter en grooter was geworden, waren in den loop der vijftiende eeuw enkele college's opgericht, die, onder toezicht van burgemeesteren, een gedeelte van hunne administratieve taak waarnamen: het college van rentmeesters of thesaurieren, ontstaan tusschen 1413 en 1444, dat van weesmeesters, ingesteld na het vorige en in elk geval vóór 1466, eindelijk het college van accijnsmeesters, dat van 1498 dagteekent. De thesaurieren waren belast met de dagelijksche administratie der financiën; de weesmeesters oefenden de voogdij over de minderjarigen uit; de accijnsmeesters moesten de accijnsen ontvangen, die niet verpacht werden, nl. den accijns op bier, wijn en koren, toen, gelijk later, een van de voornaamste bronnen van inkomsten. Alle drie college's werden jaarlijks door burgemeesteren vernieuwd; gewoonlijk werden oud-burgemeesters, in elk geval heeren van de regeering tot deze gewichtige stedelijke posten benoemd.

Evenals vroeger het gedurig toenemen van het regeeringswerk naast schout en schepenen het college van burgemeesteren had doen ontstaan, zoo gaf dus ook het zich steeds uitbreiden van de taak der burgemeesters het aanzijn aan de drie ondergeschikte administratieve college's. De hoogleeraar Fruin heeft er met recht op gewezen 2), hoe elk later samenstel van stadsregeering zich uit den eenvoudigen en algemeenen grondvorm (het bestuur door schout en schepenen) heeft ontwikkeld volgens de door Herbert Spencer aangegeven wet: onder de inwerking der omstandigheden vormen zich voor de verschillende functiën verschillende organen; het lichaam wordt allengs meer samengesteld en tevens in zijne deelen meer onderscheiden. Vooral de geschiedenis der regeering van Amsterdam toont dit zeer duidelijk aan, daar in de stad, die de grootste en belangrijkste van Holland werd, de regeeringsbemoeiingen in den loop der tijden zoo talrijk en veelslachtig werden, dat de drang tot splitsing zich hier veel sterker deed gevoelen dan elders. Nog in den tijd van de Republiek zien wij nieuwe leden ontstaan, totdat de organisatie in het midden der zeventiende eeuw haar vollen wasdom heeft bereikt.

Omstreeks 1500 was het aandeel van schout en schepenen in de regeering hoofdzakelijk beperkt tot de rechtspraak; toch namen zij — zooals beneden zal blijken — soms nog deel aan de beraadslaging over andere aangelegenheden. Verder vormden zij, met burgemeesteren, het college van de »Heeren van den gerechte« — gelijk het later steeds genoemd wordt — dat de keuren of stedelijke verordeningen uitvaardigde. Het schoutambt was toen reeds op weg geheel in handen van de stad te komen. Sinds 1395 was, zooals wij zagen, de landsheer reeds in zijne keuze beperkt door de bepaling, dat de schout zeven jaar lang poorter te Amsterdam moest zijn geweest en daar onafgebroken hebben gewoond. Na 1409 had de baljuw van Amstelland — die bv. nog genoemd wordt in het handvest van 1400, dat de verkiezing van de burgemeesters regelt — niets meer te zeggen in de rechtspraak binnen Amsterdam. In 1452 verpachtte Hertog Philips het schoutambt — nog wel niet aan de stad zelve, maar deze schoot aan den pachter het geld voor; in 1469 verwierf Amsterdam van Karel den Stoute het recht, om de eerstvolgende maal den schout te kiezen, in 1477 werden Maximiliaan en Maria door geldnood gedwongen het schoutambt aan de stad te verpachten. Na dien tijd werd het ingelost of weer verpacht, naarmate de financiën van den landsheer ruimer of minder ruim vloeiden; bij de verpachting in 1489 kreeg de vroedschap het recht den schout te benoemen, bij die van 1509 werd de stad zelfs gemachtigd hem zijne aanstelling te geven. In het midden der zestiende eeuw bediende schout Willem Dirkszoon Bardes het ambt weer namens Karel V; juist de aanhoudende geschillen waarin burgemeesteren gewikkeld werden met dezen schout, die zich krachtig gevoelde door den steun van vele buiten de oligarchie staande aanzienlijke burgers, deden hen meer dan ooit verlangen het ambt weer in hunne macht te krijgen. Hun wensch werd in 1564 vervuld, toen het schoutambt weder

1) Keurboek A fol. 191 v°.
2) Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis, Derde Reeks, Vijfde deel, p. 214.

aan de stad verpacht werd, tegen een leening van *f* 20.000 en een jaarlijksche pachtsom van *f* 350; de verplichting tot deze jaarlijksche retributie verviel echter reeds in 1581. Sedert 1566 — want eerst toen, na het aftreden van Bardes, trad het contract in werking — is de stad in het voortdurend bezit van het ambt gebleven. De schout, oorspronkelijk de vertegenwoordiger van den souverein en het hoofd der stedelijke regeering, werd thans door burgemeesteren gekozen en voorgedragen aan de regeering te Brussel, die hem zijne commissie gaf; hij was verplicht »bij rade ende advies van burgemeesteren« te handelen.

De samenstelling van de schepenbank werd in de zestiende eeuw slechts weinig gewijzigd. Ook zij ondervond de gevolgen van het toenemen der bevolking, zoodat het aantal zaken, dat zij had te berechten, te talrijk begon te worden. Kort na den afstand van Karel V stelde de schout dan ook voor, twee schepenbanken in te stellen: een voor de crimineele en een voor de civiele zaken, met twee schouten of hoofdofficieren. Door de tegenkanting der stedelijke regeering bleef het plan een ontwerp; het eenige, dat gedaan werd om de taak der bank te verlichten, was de vermeerdering van het getal schepenen van zeven tot negen, in 1560.

Onderzoeken wij thans welke de plaats van de vroedschap was geworden in het samenstel der stedelijke regeering. Aanvankelijk slechts bestemd »omme raedt in der stede zaecken te helpen geven« en de nominatie voor de verkiezing van schepenen op te maken, werd zij door burgemeesteren, als het hun goed docht, geraadpleegd over alle gewichtige stadsbelangen. Al spoedig zien wij haar pogingen in het werk stellen om hare macht uit te breiden en het bewind over de geldmiddelen en de publieke werken te onttrekken aan burgemeesteren en thesaurieren en in handen van zes rentmeesters te brengen, die door haar benoemd zouden worden. In 1490 nam zij zelfs een besluit in dien geest — maar het kwam niet tot uitvoering; waarschijnlijk vonden burgemeesteren, dat de vroedschap geen recht had tot het nemen van zulk een besluit, en in elk geval zullen zij niet geneigd geweest zijn het oppertoezicht over de administratie af te staan. Zoo moest de vroedschap zich er mede vergenoegen, dat zonder hare toestemming geene verbintenis, van welken aard ook, door de stad kon worden aangegaan, geen buitengewone uitgaven gedaan of kostbare nieuwe werken aangelegd mochten worden. Dat haar gezag in den loop van de zestiende eeuw toenam, dat zij althans steeds meer geraadpleegd werd, mag men afleiden uit de omstandigheid, dat er in 1536 een afzonderlijk register werd aangelegd van hare besluiten, die vóór dat jaar werden opgeteekend in het Groot-Memoriaal, tusschen allerlei resolutiën van burgemeesteren in. Raadpleegt men de eerste resolutieboeken van de vroedschap 1), dan blijkt bovendien, dat de daarin opgeteekende besluiten niet altijd genomen zijn door burgemeesteren en 36 raden — met dien naam »raden", eigenlijk de titulatuur van burgemeesteren, worden ook de leden van de vroedschap bedoeld — maar dat er ook resolutiën in voorkomen van »Mijne Heeren van den gerechte" (schout, burgemeesteren en schepenen) »mit de XXXVI Raiden", van burgemeesteren en oudburgemeesteren, en van burgemeesteren, schepenen en 36 raden; in het laatste geval zijn ook oudburgemeesteren soms tegenwoordig.

In de eerste plaats volgt hieruit, dat in de zestiende eeuw ook schepenen nog geraadpleegd werden over zaken, die niet de rechtspraak, maar bv. de verdediging betroffen, o.a. over het afbreken van huizen buiten de stad; vervolgens zien wij, dat de resolutiën van burgemeesteren en oud-burgemeesteren, aanvankelijk opgeteekend in het Groot-Memoriaal, overgebracht zijn naar het resolutieboek van de vroedschap. Uit den aard der behandelde onderwerpen is moeielijk af te leiden, waarom nu eens oud-burgemeesteren, dan weer schepenen en de 36 raden worden geraadpleegd; met zekerheid kan men alleen zeggen dat in de zestiende eeuw alle heeren van de regeering, maar vooral de oudburgemeesters, in belangrijke aangelegenheden door burgemeesteren werden gekend. Het raadplegen der schepenen heeft echter zeldzamer plaats en allengs hebben zij zich uitsluitend met de rechtspraak te bemoeien; het aandeel van oud-burgemeesteren in de regeering wordt daarentegen voortdurend grooter en in het laatst van de zestiende eeuw zijn zij reeds de vaste »achterraden" van de regeerende burgemeesters en houden geregeld bijeenkomsten met hen 2).

Ook na de instelling van de vroedschap der XXXVIen als een gesloten college was het raadplegen van de notabele burgerij in regeeringsaangelegenheden niet terstond opgehouden. Al dadelijk in 1477, toen het gerecht het dragen van

1) Wij onderzochten voor dit doel de drie eerste resolutieboeken: N°. 1 loopt van 16 Januari 1536—1 Mei 1565, N°. 2 van 28 Mei 1565—14 Jan. 1575, N°. 3 van 16 Jan. 1575—23 Mei 1578.

2) In het derde resolutieboek van de vroedschap staat op 23 Augustus 1576 de laatste vergadering vermeld van burgemeesteren en oud-burgemeesteren; na dien datum bevatten de resolutieboeken der vroedschap alleen de besluiten van dit college zelf. Daaruit leiden wij af, dat het oudste resolutieboek van burgemeesteren en oud-burgemeesteren, dat in het gemeentearchief van Amsterdam niet meer aanwezig is, geloopen heeft over de jaren 1576—1603: vgl. Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam, I p. CXXX, p. 163, noot 1, en p. 179, noot 1.

wapenen binnen de stad verbood, was over die maatregel niet alleen het advies gevraagd van de vroedschap, maar ook van »meer anderen gueden mannen van der gemeente"; in 1478 geschiedde hetzelfde »by sonderlinge groote ende scarpe tydinge" van een Fransche uitrusting ter zee; in 1484 werd »die heele rijckdom van der stede" geraadpleegd over de verhooging van den bieraccijns, in vormen; onder hen, die verschenen, worden genoemd: Zwarte Dirk, Kreupele Gerrit, Kwade Jan, Oude Jan, Kleine Hendrik Stuiver.

In het midden der zestiende eeuw begint deze democratische trek in de stedelijke constitutie te verdwijnen; slechst in enkele gevallen, alleen bij nood en ernstig gevaar, worden de drie schutterijen en de twee voornaamste gilden ten stadhuize

WILLEM, PRINS VAN ORANJE, 1533—1584
Gravure, omstreeks 1565 *vervaardigd*. Verzameling Mr. S. van Gyn

1498, bij de beslissing over een scheepvaartquaestie, werden ook kooplieden, reeders en schippers in grooten getale op het stadhuis geroepen. Bij de laatste gelegenheid was het »de geheele buyck ende poorterye deser stede", die gehoord werd; hoewel met deze uitdrukking gewoonlijk de gezeten burgers bedoeld worden, moet men zich geen te hoogen dunk van hunne voornaamheid ontboden en gehoord 1). De oligarchie, die de regeering geheel in handen had gekregen, begon het raadplegen der burgerij overbodig te vinden.

Trachten wij te verklaren, hoe het allengs aan

1) De gilden van Onze-Lieve-Vrouwe en van het Heilig Kruis, door Ter Gouw de voorportalen van het stadhuis genoemd, omdat uit de leden dezer gilden gewoonlijk opengevallen plaatsen in de oligarchie werden aangevuld.

weinige families gelukt was zich van de regeeringsmacht meester te maken.

In de eerste plaats dient daarbij herinnerd te worden aan het recht der vroedschap, om zelve de in haar midden openvallende plaatsen aan te vullen: de burgerij was niet in de gelegenheid er frisch bloed in te brengen, en er bestonden nog geen bepalingen, die een zekeren graad van bloedverwantschap tusschen de leden onderling verboden. Zoo werden herhaaldelijk familieleden van hen, die tiende en het begin der vijftiende eeuw komen herhaaldelijk dezelfde personen als burgemeesters voor, en in 1484 wordt zelf door iemand, wien het ambt naar zijn zin te dikwijls wordt opgedragen, daartegen geprotesteerd 1). Maar de meesten maakten zulk een bezwaar niet! Vooral tegen het midden der zestiende eeuw, na 1537, wordt het burgemeesterschap herhaaldelijk door dezelfden bekleed: in het tijdvak van 1516—1578 treft men dertien personen aan, die het ambt minstens zeven-

W. VAN SICHEM, fec

MARGARETHA VAN OOSTENRIJK, HERTOGIN VAN PARMA,
Landvoogdes der Nederlanden 1559—1567

reeds zitting hadden in de vroedschap, verkozen, en ook bij de nominatie van schepenen lieten familiebelangen zich gelden, echter niet in zoo sterke mate, omdat de privilegiën bepaalde graden van bloedverwantschap tusschen schepenen onderling of tusschen schepenen en burgemeesteren beletten; verwantschap door aanhuwelijking was echter geoorloofd. De kring van hen, die tot het burgemeesterschap werden geroepen, was allengs kleiner geworden; reeds in het laatst der veertiende maal vervulden, sommigen zelfs veertien- en zeventienmaal. De verklaring hiervan ligt in de wijze, waarop burgemeesteren werden gekozen: door hen, die het ambt bekleed hadden — en die er dus niets tegen konden hebben, dat telkens dezelfde personen er in terugkeerden — en door allen, die schepen geweest waren. Uit de laatsten werden

1) Vgl. het opmerkelijke stuk, dat afgedrukt is bij Wagenaar, Amsterdam (de uitgave in fol. wordt hier steeds aangehaald) III p. 365.

vacaturen in het burgemeesterlijk kringetje aangevuld en zij legden zich dus gaarne neder bij praktijken, die hun zelven later ten goede konden komen of, zoo hun eerzucht niet tot het hoogste ambt reikte, waren zij vaak te zeer afhankelijk van de invloedrijke heeren om zich te durven verzetten. Wat bovendien in het genoemde tijdvak de oligarchie in de hand werkte, was het veldwinnen van de ketterij: om ketters te weren, werden steeds meer familieleden van de op het kussen zittende getrouwe Katholieken in de regeering gekozen. Op zuiverheid in het geloof werd meer gelet dan op bekwaamheid. In 1538 werden een aantal heeren uit de regeering verwijderd, die te gematigd waren opgetreden tegen de wederdoopers; sinds dat jaar gold bij regeeringsverkiezingen de leus »datter sincere ende catholijcke personen totten regimente der stede werden genomineert, ten eynde die quade pestilentie van ketterye gheen plaetse en grype in den regimente der stede" 1).

Over de geschillen, die in het midden der zestiende eeuw ontstonden tusschen de Dirkisten — de aanhangers van burgemeester Hendrik Dirkszoon. het hoofd der clericale oligarchie — en den schout Willem Dirkszoon Bardes, die zich aansloot bij de malcontenten, die buiten de regeering werden gehouden, kan hier niet worden uitgeweid. Alleen zullen wij nagaan wat het gevolg daarvan is geweest voor de stedelijke constitutie. In 1564 werd door een groot aantal notabele burgers aan de landvoogdes een bezwaarschrift aangeboden, waarbij zij allerlei klachten tegen de regeerders van de stad indienden. Van de magistraatsverkiezingen werd er in gezegd dat voortdurend, in strijd met de privilegiën, bloedverwanten van de zitting hebbende regenten werden gekozen en allerlei personen uit haat of nijd buitengesloten; vele oudschepenen bleven dan ook maar weg van de burgemeestersverkiezing, omdat het toch al vàn te voren vaststond, wie zouden worden benoemd. Een andere grief was dat burgemeesteren over belangrijke zaken besluiten namen zonder de vroedschap er in te kennen. In het begin van 1565 verdedigde de regeering zich in een tegenschrift en beweerde, dat bij de verkiezingen nooit in strijd met de privilegiën was gehandeld; het was echter veel beter »eenighe bequamen, bekende personen" te kiezen, nl. dezulken, wier ouders »eertijds wel gheregeert hebben ofte oock alsnoch regeren, dan nyeuwe kennissen te ondersoucken ende te beproeven, bysonder in desen periculosen tijdt ende in soo groote diversiteyt van der religie, die, God betert, in dese werelt regneert". Daarmede werd den tegenstanders tegelijk de smet der ketterij aangewreven. Deze dienden van repliek in een tweede verzoekschrift, waarin zij hunne vroegere beweringen met tal van bewijzen staafden; zij hielden vol dat door de regeeringspraktijken, waarover zij klaagden, werd getracht om »'t regiment van der stadt te brengen tot erffelicheyt", en deelden nog mede, dat bij de verkiezingen aan de electeurs van burgemeesteren briefjes in de hand werden gestopt, waarop de namen vermeld stonden van hen, die burgemeesteren wenschten gekozen te zien. In hare dupliek moest de regeering erkennen, dat dergelijke praktijken voorkwamen, maar trachtte de zaak voor te stellen als iets zeer gewoons, dat ook in andere steden gebeurde 1).

Het gevolg van dit alles was dat de landvoogdes, Margaretha van Parma, den stadhouder van Holland, den Prins van Oranje, met eenige andere heeren naar Amsterdam zond om de twistende partijen te hooren. De Prins zelf leidde aanvankelijk het onderzoek; na zijn vertrek, op 23 Mei 1565, werd het voortgezet door zijne adjuncten, die een zeer uitvoerig verslag van hunne bevinding aan de landvoogdes indienden, waarbij zij o. a. de onderlinge verwantschap der Amsterdamsche regenten uiteenzetten. Als resultaat daarvan mag worden beschouwd de hoogst belangrijke ordonnantie op de regeeringsverkiezingen, den 1sten September 1565 door de landvoogdes uitgevaardigd 2), die — met uitzondering natuurlijk van hetgeen er in voorkomt omtrent ketters — gedurende de zeventiende en achttiende eeuw steeds van kracht is geweest. Zij luidde in hoofdzaak aldus:

Hoewel de landvoogdes had bevonden, dat bij de verkiezingen niet tegen de privilegiën was gehandeld, beval zij, om »vorder occasie van opsprake ende murmuratie" te vermijden, dat voortaan de leden der vroedschap elkander niet nader verwant mochten zijn dan broederskinderen, en dat schoonvader en schoonzoon of twee zwagers, waarvan de een met des anders zusters getrouwd was, niet tegelijk in het college zitting mocht hebben. Zoowel vroedschapsleden als schepenen moesten minstens 25 jaar oud zijn. Aan de verkiezing van burgemeesteren mocht niet tegelijk worden deelgenomen door vader en zoon, door twee broeders, door schoonvader en schoonzoon, door twee zwagers; wanneer zulk een geval zich zou voordoen, dan moest de jongste in eed wijken voor den oudste. De burgemeesters

1) Aldus wordt het later geformuleerd, in een der stukken, die genoemd worden in de volgende noot. Vgl. ook Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, VII p. 45.

1) Het voorgaande uit de doleantiën van de burgers en de tegenschriften van burgemeesteren in 1564 en 1565, berustende in het gemeente-archief van Amsterdam (Lade R 2, No. 12).

2) Handvesten van Amsterdam (ed. Noordkerk) I p. 113, 114.

mochten elkaar niet nader in bloede bestaan dan achterzusterskinderen, en in affiniteit niet nader dan broers- en zusterskinderen. In het algemeen moesten de 36 raden en het kiescollege van burgemeesteren zich zooveel mogelijk wachten personen te kiezen, die elkaar in consanguiniteit of affiniteit bestonden; ook mocht niemand, die van ketterij verdacht was, gekozen of genomineerd worden. Burgemeesteren zouden geen »saecken van importantie mogen tracteeren,« zonder voorafgaand advies van de 36 raden; over hoogst belangrijke zaken zou door de vroedschap eerst een besluit worden genomen op den dag, volgende op dien, waarop haar daarvan mededeeling was gedaan.

Onder protest verklaarden burgemeesteren bij provisie te zullen gehoorzamen, maar bij de eerste gelegenheid op vernietiging der ordonnantie te zullen aandringen. Aanvankelijk moesten zij haar blijven eerbiedigen. Het werd hun echter gemakkelijk gemaakt, haar niet strikt na te leven, daar bij de geloofsvervolging van de volgende jaren de leiders der oppositie uit de stad moesten vluchten. Tevergeefs werd later aan Alva de intrekking verzocht; eerst Requesens ging er in December 1573 toe over. Door de satisfactie van 1578 — het verdrag dat Amsterdam sloot, toen het overging naar de zijde van den opstand — werd de ordonnantie echter weder van kracht verklaard.

PIETER DIRKSZ. HASSELAER, 1555—1616
Schepen 1595—1615
Naar een portret op Liickklacht over P. Dz. Hasselaer door P. Cz. Hooft, in plano uitgegeven door W. Jansz. (Bleau) 1616.

Om meer dan éene reden is in de vorige bladzijden in breede trekken aangegeven, hoe de regeering van Amsterdam zich heeft ontwikkeld van de oudste tijden tot aan het jaar 1578, toen de stad zich schaarde aan den kant der rebellen. In de eerste plaats hierom, dat niets zulk een duidelijk inzicht vermag te geven in het eigenlijke wezen eener organisatie, dan de geschiedenis van hare wording.

Maar ook een andere reden heeft ons daartoe bewogen. Onze volksopstand tegen Spanje heeft in den regeeringsvorm van de steden al heel weinig verandering gebracht. In verreweg de meeste bleef hij gedurende de Republiek zooals hij in het laatste gedeelte van den grafelijken tijd was geworden; waar de latere constitutie van de vroegere verschilt, is dat een verschil tusschen een verder en een minder ver gevorderd ontwikkelingsproces. Wie een stedelijke regeering kent, zoo als zij in het midden der zestiende eeuw was, weet tegelijk, althans in hoofdzaak, hoe zij tot 1795 is gebleven.

Amsterdam maakt op dien regel geen uitzondering. In Februari 1578 had de stad de Spaansche zijde verlaten, in de laatste dagen der Meimaand van hetzelfde jaar werden de regeering en de Minderbroeders buiten de poorten geleid. Daarmede verviel de mogelijkheid om de nieuwe regeering op wettige wijze te doen kiezen, daar alleen zij, die reeds tot den magistraat behoorden, aan magistraatsverkiezingen mochten deelnemen. Ook hier brak nood wet, en leerde zich op onwettige wijze te behelpen. »Sonder consequentie, alleen voer dese reyse,« benoemden de drie schutterijen, »representeerende het corpus ende rijckdom deser stede," zes en dertig personen, die een gelijk aantal »van de vredelickste, notabelste, rijckste ende gequalificeertste burgeren« tot vroedschap kozen, en uit dezen wederom vier tot burgemeesters. In de eerste vergadering der vroedschap, op 29 Mei 1578, werd de nominatie van schepenen opgemaakt, waaruit het Hof van Holland negen schepenen aanwees; twee dagen later waren burgemeesteren en vroedschap het eens geworden over de persoon van den nieuwen schout, Willem Martszoon Calff, aan wien het Hof de commissie verleende. Aldus was de regeering weder compleet; alleen was het aantal oud-burgemeesteren en oud-schepenen zeer gering, daar vele vroegere titularissen uit de stad waren gezet, maar elk volgend jaar zou dit tekort komen aanvullen.

De meeste leden der nieuwe regeering — niet allen — waren Gereformeerden; een groot deel van hen had in 1564 tot de ontevredenen, de »doleerende« burgers behoord en was later uitgeweken; sommigen waren verwant aan vroegere regeeringsfamilies of behoorden daartoe. Maar al veranderde het regeeringspersoneel, de constitutie was vóór en na 1578 dezelfde. Een kleine verandering bracht de »alteratie,« zooals de tijdgenooten het »geus worden« noemden. Vóór 1578 was het huwelijk

een kerkelijke aangelegenheid, waarmede de overheid zich niet bemoeide; daar echter de Gereformeerde kerk het trouwen voor een »politieke« zaak had verklaard — voor een zaak dus, die de regeering aanging — stelden de nieuwe regenten van Amsterdam een college van »commissarissen van huwelijksche zaken« in, die aanteekening hadden te houden van de ondertrouwde paren en tegen »ongeregeldheden in 't stuk des huwelijks" moesten waken; de geboden zouden voortaan worden afgekondigd voor de Gereformeerden in de kerk, voor de overigen van de pui van het stadhuis, opdat een ieder, die reden meende te hebben om den voortgang van het huwelijk te beletten, de geboden zou kunnen »schutten«.

Overigens bleef echter alles op den ouden voet. Burgemeesteren bleven aan het hoofd der regeering, riepen de vroedschap bijeen en leidden de vergadering; zij hadden het opperbeheer over de stedelijke administratie, die, onder hun toezicht, door thesaurieren, accijns- en weesmeesters werd gevoerd. Schout en schepenen zorgden voor de rechtspraak en maakten, met burgemeesteren, de keuren. De verkiezing van de magistraatspersonen geschiedde als van ouds: de vroedschap vulde zich zelve aan en maakte de voordracht voor schepenen op, waaruit de stadhouder of, bij zijne afwezigheid, het Hof van Holland de electie deed; burgemeesteren werden benoemd door den oudraad, waarin regeerende en oud-burgemeesteren, regeerende en oud-schepenen zitting hadden, zoodat zij voor hunne verkiezing noch den stadhouder, noch de vroedschap dank hadden te weten.

Wanneer wij straks de regeering van Amsterdam in de zeventiende eeuw zullen hebben te beschrijven, vinden wij de hoofdtrekken, die aangegeven zijn, terug. Alleen het aantal organen der stedelijke regeering is vermeerderd: nieuwe administratieve college's moeten worden ingesteld; ook de taak der schepenbank zal door de oprichting van aan haar ondergeschikte rechtbanken worden verlicht. Maar ingrijpende veranderingen komen er niet.

Ook het eerste stadhouderlooze tijdvak, dat aan andere steden van Holland onafhankelijke magistraatsverkiezingen bracht, heeft de regeering van Amsterdam slecht in geringe mate gewijzigd. De meeste overige steden kregen eerst in 1650 en 1651 het recht van vrije electie der regenten; Amsterdam bezat dat van den aanvang af en moest alleen de voordracht voor de verkiezing van schepenen aan den stadhouder opzenden. Van 1650 tot 1672 werd die voordracht, als van ouds, door de vroedschap opgemaakt, maar burgemeesteren deden de keuze, in plaats van den stadhouder.

Gelijk de zeventiende eeuw ons de verdere evolutie van de regeeringsorganisatie te aanschouwen geeft, zoo vertoont zij ook het toenemen van de oligarchie en vooral de voortdurende uitbreiding van de burgemeesterlijke macht. Ten onrechte heeft men vaak gemeend, dat de oligarchie een verschijnsel van de Republiek is. Zij bestond te Amsterdam al in het midden der zestiende, ja, reeds in de vijftiende eeuw. En geen wonder, want zij was het noodzakelijk gevolg van den regeeringsvorm der stad. De ordonnantie van de landvoogdes Margaretha mocht ergerlijke misbruiken weren, zij kon de oorzaak der familieregeering niet wegnemen. In de zeventiende eeuw werd die ordonnantie in hare uitdrukkelijke bepalingen stipt nageleefd; maar het algemeene voorschrift om zooveel mogelijk personen te kiezen, die elkaar niet verwant waren, is nooit opgevolgd. De nieuwe regeering van 1578 begon met loffelijke voornemens: Willem Bardes, een der nieuwe burgemeesters, die in 1564 mede had gedoleerd tegen de clericale oligarchie, herinnerde »in het anbegin zijnder regeringe den gehelen raad wel ernstelijck ende mit eene langdurighe treffelijcke oratie« aan het gebeurde van vroeger jaren, toen »onbehoorlijck in de magistrate gecoren waren personen, elckander in bloede en affiniteit bestaande, waardoor enighe schenen te pogen omme 't regiment deser goede stede erffelijck in hunluder geslachten te bevestigen« en spoorde de leden van de vroedschap aan »omme diergelyke inconvenientiën te verhoeden« 1). Maar al werden ook alle bepalingen omtrent verboden graad van bloedverwantschap stipt nageleefd, het oligarchisch karakter van de regeering veranderde daardoor niet. Dezelfde Willem Bardes heeft van 1578 tot aan zijn sterfjaar, 1601, dertien malen het burgemeesterschap bekleed: een hulde aan zijne bekwaamheid, zoo men wil, maar dezelfde constitutie, die het voor verstandige en ervaren regenten gemakkelijk maakte zich in het regeeringsgestoelte te handhaven, zou ook aan mannen, die het minder verdienden, de mogelijkheid openen herhaaldelijk de gewichtigste ambten te bekleeden. Gelukkig voor het zeventiende-eeuwsche Amsterdam dat onder hen, wier namen voortdurend prijken op de lijst van burgemeesteren, tal van mannen voorkwamen van meer dan gewone bekwaamheid.

De invloed van de burgerij op de regeering was, zooals wij vroeger zagen, reeds in den loop van de zestiende eeuw gering; slechts af en toe werden alle notabelen of bepaalde categorieën van neringdoenden over regeeringszaken geraadpleegd. Ook na de alteratie is dit wel gebeurd: in 1579

1) Uit het request van Jan Laurens Spiegel, afgedrukt bij Wagenaar, Amsterdam III p. 364.

werden b.v. de »schutterijen ende anderen van de treffelicxste gemeente« nog gehoord over het uitvoeren van belangrijke werken. Maar in 1581 verboden de Staten van Holland uitdrukkelijk, dat de gilden en schutterijen door de stedelijke regeeringen over landszaken zouden worden geraadpleegd, »ten ware met voorgaande gemeene bewillinge van de Staten" 1), en daarmede geraakte ook de raadpleging over zuiver stedelijke aangelegenheden in onbruik 2). Voortaan was er geen zweem meer van volksinvloed op de regeering. Dat echter in bewogen tijden de regenten zich wel moesten bekommeren om de gezindheid der burgerij, zal ook in de geschiedenis van Amsterdam blijken.

In de dagen van Leicester hebben de Staten van Holland eens verklaard, niet te vreezen, dat iemand zich uit eerzucht in de regeering zou willen indringen, »want de natuer van desen volcke een afkeer is hebbende van alle ambitie" 3). De groote meerderheid der burgerij liet de moeielijke en tijdroovende regeeringstaak gaarne over aan hen, die eenmaal op het kussen zaten, en werkte aldus, uit gemakzucht of onverschilligheid, er toe mede dat het bestuur van lands- en stadszaken allengs het werk van enkele geslachten werd. Toen in 1589 Jan Laurensz. Spiegel tot schepen van Amsterdam werd benoemd, maakte hij bezwaar dat ambt te aanvaarden, op grond dat zijn zwager Jan Claes Boelesen burgemeester was en de privilegiën, volgens hem, dezen graad van bloedverwantschap tusschen een burgemeester en een schepen verboden 4). De vroedschap deelde die meening niet en besliste, dat hij het ambt behoorde te bedienen, daar de privilegiën het toelieten: tegelijk een voorbeeld van wat wij boven reeds beweerden, dat het algemeene voorschrift in de ordonnantie van 1565 om zoo weinig mogelijk personen te kiezen, die elkaar verwant waren, niet werd nageleefd. Ook de broeder van den zooeven genoemde, de bekende dichter Hendrik Laurensz. Spiegel, weigerde in hetzelfde jaar de hem opgedragen commissie van Raad ter Admiraliteit van Hoorn te aanvaarden en betaalde liever een geldboete, dan dat hij zich liet dwingen zitting te nemen. Volgens zijne eigen verklaring werd hij door een gewetensbezwaar 1) weerhouden en het is mogelijk, dat ook zijn broeder nog andere redenen had voor zijn verzoek om van het schepenambt te worden ontslagen, dan hij opgaf; maar wanneer zij een magistraatspost vurig hadden begeerd, zouden zij allicht minder scrupuleus zijn geweest. De gebroeders Spiegel waren de eersten niet, die voor regeeringsambten hadden bedankt. In de vijftiende en zestiende eeuw was reeds meer dan eens vastgesteld, dat »elk, die tot eenige stedelijke diensten ofte commissiën gekooren werdt, gehouden zou zijn, dezelven te aanvaarden of zekere boete te verbeuren" 2). Gedurende de volgende eeuwen bleef deze bepaling gelden; zij behoefde toen echter hoe langer hoe minder te worden toegepast op personen, die tegen hun zin in de regeering werden opgenomen. Wanneer iemand in die tijden bezwaar maakte tegen het vervullen van een of ander ambt, dan geschiedde dit gewoonlijk alleen omdat hij de voorkeur gaf aan het bekleeden van een anderen, een eervoller of voordeeliger post.

Dat in den aanvang onzer Republiek de burgerij het bestuur gaarne overliet aan een kleinen kring van regenten, zal ook hieraan moeten worden toegeschreven, dat de laatsten nog geen afzonderlijken maatschappelijken stand vormden, die in hooger aanzien stond dan de gezeten middelklasse. Op de regentenlijsten van vóór 1578 wordt herhaaldelijk ook het beroep vermeld van hen, die als burgemeesters, schepenen of leden der vroedschap in het stadsbestuur zaten; wij treffen er korenkopers onder aan, brouwers, zeilmakers, houtkoopers, verwers, wisselaars, bontwerkers en lakenkoopers, ook enkele medici. In het einde van de zestiende eeuw is de maatschappelijke positie van den regent nog niet veranderd; eerst het midden der zeventiende zag den stedelijken adel, den bourgeois-gentilhomme ontstaan; eerst in de achttiende eeuw begon de burgerij, geërgerd door den dommen trots van vele patriciërs, zich af te vragen waarom de regeering alleen aan hen moest worden overgelaten.

1) Kluit, Historie der Hollandsche Staatsregering, I p. 263 en 264.

2) Toch is te Amsterdam ook na 1581 het advies van den krijgsraad der schutterij eenige malen ingewonnen over politieke aangelegenheden: vgl. Wagenaar's Verhandeling over de drie schutterijen en de wakende burgerij, bij P. Scheltema, Oud en Nieuw, I p. 110, 111. Het laatste daar aangehaalde voorbeeld is uit het jaar 1588. Men houde hierbij echter in het oog, dat niet de geheele schutterij werd geraadpleegd, maar de krijgsraad, het korps van officieren, dat voor een groot deel uit regeeringspersonen bestond.

3) In de bekende deductie van 1587, bij Bor, Nederl. oorloghen (ed. 1626), Derde deel, Boek XXII, fol. 50.

4) Wagenaar, Amsterdam III p. 364.

1) Dit blijkt uit zijn request aan de Staten van Holland, voorkomende in Bontemantels Aant. v. versch. zaken II, eerste bundel (Gemeente-archief Amsterdam)

2) Wagenaar, Amsterdam III p. 277. Over de weigering om regeeringsambten te bekleeden zie ook Boomkamp, Beschrijving van Alkmaar, p. 383.

REINIER ADRIAENSZ. PAUW, 1564—1636

(Prentenkabinet Amsterdam,

Mus. f. K. u. I. Weenen

II
HOE AMSTERDAM IN DE ZEVENTIENDE EEUW GEREGEERD WERD.

In de voorgaande bladzijden is reeds opgemerkt, dat de regeeringsvorm van Amsterdam tijdens de Republiek slechts weinig verschilt van dien, welken de stad in den loop der veertiende en vijftiende eeuw had verkregen, en alleen de verdere ontwikkeling te aanschouwen geeft van een reeds krachtige organisatie, maar die haar vollen wasdom nog moest bereiken. Vóór wij den regeeringsvorm, die tot dusverre slechts in hoofdtrekken werd aangegeven, in bizonderheden gaan beschrijven, wenschen wij echter de aandacht te vestigen op het belangrijke onderscheid tusschen de plaats, die de steden van Holland in het samenstel der algemeene landsregeering innamen vóór en na den opstand tegen Spanje.

Vóór dien tijd had een stedelijke regeering zich in hoofdzaak te bemoeien met plaatselijke aangelegenheden; het bestuur van het gewest berustte bij den stadhouder en het Hof, en de vergadering der Staten — de ridderschap en de voornaamste steden, een enkele maal ook de kleinere — werd alleen samengeroepen om haar te raadplegen over zaken van groot en algemeen belang of hare toestemming te vragen tot het uitschrijven van beden. Na den opstand oefenden de Staten niet alleen de rechten van een volksvertegenwoordiging uit, maar ook die van den landsheer en beschouwden zich als de souverein van het gewest; tevens hadden zij, door hunne afgevaardigden in de Staten-Generaal, deel aan het bestuur der algemeene landszaken. In de Statenvergadering van een gewest kwamen dus, behalve de zuiver provinciale aangelegenheden, ook en vooral die algemeene landszaken ter sprake; daar nu over de stem, door een stad ter Statenvergadering uitgebracht, te voren in de vroedschap beraadslaagd werd, zijn de onderwerpen, die daar ter tafel gebracht werden, in drie categorieën te splitsen: aangelegenheden van de stad, van het gewest en van het geheele land. Vooral in een stad als Amsterdam, die zulk een grooten invloed op de politiek van het land uitoefende, komen in de vroedschapsvergadering de plaatselijke aangelegenheden op den achtergrond; het grootste gedeelte der beraadslagingen wordt gewijd aan de regeering van het gewest en aan de buitenlandsche politiek. Burgemeesteren, als hoofden der stedelijke regeering en leiders der vroedschap, zijn niet langer alleen plaatselijke autoriteiten, maar beslissen mede over het lot van het geheele land; de vroedschap beraadslaagt niet alleen over het maken van een nieuwe brug of het verhoogen van een stedelijken accijns, maar ook over het sluiten van vrede met Engeland of de toerustingen tot den oorlog tegen Zweden. Het hecht van den staat is voortaan bij de stedelijke regeering.

Tweeërlei gevolg is daarvan in Amsterdam aan te wijzen. Naarmate burgemeesteren zich meer gaan bezig houden met de landszaken, valt het hun moeielijker de administratie van de stad, die zich

nog altijd uitbreidt, te blijven beheeren; zij bepalen zich hoe langer hoe meer tot het houden van toezicht en laten nieuwe college's instellen, waaraan een gedeelte van de administratie wordt toevertrouwd. En dan — naarmate de invloed van Amsterdam op de regeering van het land toeneemt, wordt het steeds gewenschter den kring van personen, waaruit burgemeesteren gekozen worden, te beperken, opdat er continuiteit kome in de politiek van de stad.

Gaan wij thans over tot de beschrijving 1) van de organisatie der stedelijke regeering, die het mogelijk maakte de groote macht, waarover de hoofdstad beschikte, in handen van weinig personen samen te brengen en daardoor beter te doen gelden. Bij die beschrijving zullen wij eerst over de administratie der geldmiddelen, over de huishouding, handelen, daarna over de uitoefening der rechtspraak en de samenstelling van de college's, die daarmede waren belast; een hoofdstuk over de wetgeving zou zich daaraan gereedelijk aansluiten, maar aangezien deze in theorie bij de vroedschap en — voor zooverre het maken van keuren betreft — bij Mijne Heeren van den Gerechte, in de praktijk echter bij burgemeesteren berustte, zullen wij dit onderwerp liever over twee hoofdstukken verdeelen, deze betitelen: vroedschap en burgemeesteren, en bij het laatste dan tevens over het uitvoerend gezag van burgemeesteren handelen; vervolgens zullen wij onderzoeken, langs welken trap van ambten de regenten tot het burgemeesterschap opklommen, hoe de oligarchie zich gehandhaafd, het patriciaat zich heeft gevormd en tegenover deze regeerende klasse de politiek onmondigen stellen, burgerij en schamele gemeente; eindelijk zullen wij nog hebben te spreken over de verdedigers en rustbewaarders van de stad, over schutterij en garnizoen, en besluiten met enkele mededeelingen over het poorterschap en de wijze, waarop het kon worden verkregen, behouden en verloren.

1) Verreweg de meeste gegevens, in deze beschrijving van den regeeringsvorm verwerkt, zijn ontleend aan Wagenaar's Amsterdam en aan de uitgave van Bontemantel's »Regeeringe van Amsterdam" en de daarin opgenomen aanhalingen uit registers van het Amsterdamsche archief. In den regel heeft schrijver dezes zich onthouden van verwijzingen naar Wagenaar of Bontemantel, omdat de registers daarop het gemakkelijk maken de bewijsplaatsen te vinden; waar uit andere bronnen werd geput, zal dit telkens worden aangegeven.

DE HUISHOUDING

Met de administratie der stedelijke financiën waren te Amsterdam verschillende college's belast, wier leden telken jare door burgemeesteren, onmiddellijk nadat deze hun ambt hadden aanvaard, werden aangewezen. Van al deze college's was dat der thesaurieren of thesaurieren-ordinaris — zooals zij na de instelling van het college der thesaurieren-extraordinaris steeds werden genoemd — het voornaamste. Gewoonlijk kregen dan ook alleen oud-burgemeesteren er zitting in, en sommigen behielden die jaren achtereen; hun aantal, van ouds twee, werd in 1663 op vier gebracht, wegens de uitbreiding der werkzaamheden door den uitleg van de stad, doch reeds in 1665 weer verminderd tot drie; sinds 1676 was het gewoonlijk vier.

In het algemeen kan men zeggen dat de thesaurieren, onder het toezicht van burgemeesteren, belast waren met het beheer van de financiën en met de zorg voor de openbare werken. Vroeger hadden burgemeesteren het beheer over »der stede fabriek" (de afdeeling Publieke Werken) en werden daarbij ter zijde gestaan en voorgelicht door den fabriekmeester; bij het ontwerpen van plannen voor belangrijke werken werden herhaaldelijk deskundigen geraadpleegd, maar de uitvoering werd overgelaten aan den fabriekmeester en zijne ondergeschikten, den stadstimmerman en den stadsmetselaar. In het laatst van de zestiende eeuw werd het fabriekambt eenige malen opgedragen aan leden van de vroedschap, die dikwijls weinig kennis van technische zaken hadden en alleen toezicht hielden op de administratie; van 1594 tot 1596 werd de betrekking echter waargenomen door den oud-schepen Frans Hendriksz. Oetgens, die de administratie overdroeg aan een penningmeester, zelf de leiding van de technische zaken in handen nam en verschillende wijzigingen in de bestaande plannen voor de uitlegging der stad ontwierp; tevens droeg hij zorg dat voor de ondergeschikte betrekkingen bij het fabrieksambt bekwamer personen werden benoemd, dan vroeger dikwijls het geval was. Bij zijn aftreden in 1596 werd aan den nieuwen fabriekmeester hoofdzakelijk het toezicht op werklieden en materiaal en de zorg voor de administratie opgedragen, onder contrôle van de thesaurieren; zonder advies van burgemeesteren en thesaurieren zouden geen »wercken van importantie" ondernomen mogen worden. Ook hier zien wij het meer en meer opgaan van bur-

JACOB DIRKSZ. DE GRAEFF, 1571–1638

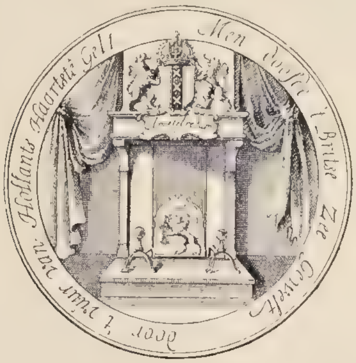
Burgemeester [illegible], ontslag [illegible] 1618, opnieuw burgemeester 1628–1637

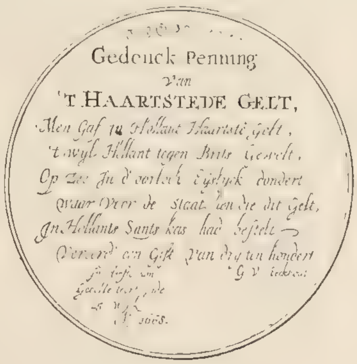
Naar de schilderij [illegible] toegeschreven, in het bezit van Jhr. D. de Graeff te 's-Gravenhage.

gemeesteren in de landsregeering invloed uitoefenen op hunne bemoeiing met stadszaken. Langzamerhand toch lieten zij dit gedeelte hunner taak geheel aan de thesaurieren over, die alle belangrijke zaken voor de beslissing in burgemeesterenkamer voorbereidden; zoodra met een voorgenomen werk groote uitgaven gemoeid waren, werd aan de vroedschap machtiging daartoe verzocht. Het ambt van fabriekmeester — of fabriek, zooals de Amsterdammers gewoonlijk zeiden — kwam in 1633 geheel te vervallen 1). Voor de administratie behielden de thesaurieren de hulp van een penningmeester; voor het technische gedeelte hadden zij in het midden der zeventiende eeuw een staf van ambtenaren onder zich: den stads-architect — dien het volk fabriek bleef noemen —, verder den onderfabriek, den stads-steenhouwer en ondersteenhouwer, den stads-timmerman, den stads-metselaar, den stads-landmeter en den stads-schuitenmaker. Een enkele maal werden zij ook door een commissie uit de vroedschap ter zijde gestaan 2).

Hunne financiëele taak bestond in het ontvangen van de stedelijke inkomsten en het uitgeven van gelden, voor den dienst van den stad vereischt. Zij verpachtten alle »kleine« accijnsen — dat zijn die, welke niet door de accijnsmeesters werden geind — en namen de volgende inkomsten in ontvangst: het poortergeld, de opbrengst van stadslanderijen en huizen, van de ambachtsheerlijkheden en dergelijke posten, ook zulke, die door andere college's werden geind, b. v. den grooten accijns, dien de accijnsmeesteren ontvingen, of de winst, behaald door stedelijke ondernemingen, zooals die van de bank van leening.

De uitgaven van hun kantoor bestonden hoofdzakelijk in: de onkosten van aanleg of onderhoud van openbare werken, de jaarwedden van magistraten en stedelijke ambtenaren, de soldij der stads-soldaten, het aankoopen van wapenen en ammunitie, de uitgaven voor regeeringsmaaltijden, interest van geleend geld enz. Voor alle belangrijke uitgaven en tot het opnemen van gelden moest de vroedschap, op voorstel van burgemeesteren, toestemming verleenen. De rekening en verantwoording geschiedde jaarlijks ten overstaan van de Heeren van den Gerechte en van burgemeesteren en thesaurieren van het voorgaande jaar, want daarover liep de rekening. Eenige dagen later werd die rekening en verantwoording

GEDENKPENNING TER HERINNERING AAN DE GELDHEFFING IN 1668, HAARDSTEDE-GELD GENOEMD (bladz. 24)

herhaald in de open vierschaar, in tegenwoordigheid van een ieder, die haar hooren wilde; dag en uur waren aan de gemeente bekend gemaakt in de voormiddagpreek van den voorafgaanden Zondag. Wij zullen later zien, in hoeverre het aan de belangstellende burgerij mogelijk was zich bij die gelegenheid een oordeel te vormen over de wijze, waarop stads penningen werden beheerd.

Ter verlichting van de taak van thesaurieren-ordinaris werd in 1584 het college van thesaurieren-extra-ordinaris ingesteld, aanvankelijk uit twee leden bestaande, welk aantal in 1654 op drie en in 1692 op vier werd gebracht. Ook in dit college — en hetzelfde geldt voor de later te noemen administratieve college's — hebben herhaaldelijk dezelfde personen jaren achtereen zitting. Thesaurieren-extra-ordinaris hadden in de eerste plaats de verponding te ontvangen, d. i. een ge-

1) Het voorgaande naar Mr. N. de Roever, De Kroniek van Staets p. 40—50, in Jaarverslag Kon. Oudheidk. Genootschap Amsterdam 1886.

2) Vgl. Bontemantel, Reg. v. Amsterdam II p. 30, noot 2, p. 363, 374.

westelijke belasting op onroerende goederen; in het midden der zeventiende eeuw bedroeg die verponding den achtsten penning van de huur van huizen en landerijen, waarom de thesaurie-extraordinaris door het volk dikwijls »achtste-penningskamer« werd genoemd. Huizen, gebouwd op een terrein, waar vroeger geen huis gestaan had, waren gedurende veertien jaren vrijgesteld van deze belasting, doch na het verstrijken van de vier eerste jaren moest, gedurende de volgende tien, de helft van de verponding betaald worden ten voordeele van de stad, op het kantoor van thesaurieren-ordinaris. Wanneer op de plaats van het nieuw gebouwde huis vroeger een ander huis had gestaan, verviel de vrijstelling, maar in dit geval werd gedurende veertien jaar de verponding van het oude huis, en daarna die van het nieuwe betaald. Verder droegen thesaurieren-extraordinaris zorg voor de ontvangst van enkele buitengewone gewestelijke belastingen, o. a. den 200sten en 1000sten penning en het schoorsteen- of haardstede-geld, die zij, evenals de verponding, verrekenden met den ontvanger-generaal van Holland en met de commiezen van de financiën. Eindelijk inden zij, ten behoeve van de stad, het emmer- en straatgeld en, sinds 1670, het lantarengeld. Hunne rekening en verantwoording geschiedde ongeveer op dezelfde wijze als die van thesaurieren-ordinaris, maar niet in de open vierschaar.

De rekenkamer, ingesteld in 1592, telde aanvankelijk twee, sinds 1654 drie, sinds 1674 vier en nog later vijf leden. Rekenmeesteren waren belast met de ontvangst van de verponding van huizen en erven, buiten de fortificatie, maar binnen de jurisdictie van Amsterdam gelegen, welke verponding in den beginne door thesaurieren-extraordinaris werd geïnd en ook tegen het einde der 17de eeuw weer aan dit college werd opgedragen. Ook enkele buitengewone gewestelijke belastingen zijn soms door de rekenkamer, in plaats van door thesaurieren-extraordinaris, ontvangen. Sinds 1650 werd zij mede belast met de bewaring van de gelden, die, volgens vonnis van de schepenbank, in consignatie van de stad waren gebracht, en na 1654 eveneens met de consignatie van de nagelaten gelden van zeevarenden. De belangrijkste werkzaamheid der rekenmeesteren was echter het nazien der rekeningen van allen die, wegens de uitgave of ontvangst van stadsgelden, rekenplichtig waren.

Accijnsmeesteren waren belast met de ontvangst van den grooten accijns, waaronder men in het midden van de zeventiende eeuw heeft te verstaan den accijns op de bieren en azijnen, die binnen de fortificatie der stad werden geconsumeerd, en op het graan, dat in de stad werd gebracht. De accijns op bieren en granen is altijd een belangrijke bron van inkomsten voor Amsterdam geweest en bracht meer op dan alle kleine accijnsen tezamen, die, zooals wij gezien hebben, door thesaurieren-ordinaris werden verpacht. De accijns op het gemaal en op turf en kolen, die vroeger ook tot de kleine accijnsen behoorden, werd na 1668 mede door accijnsmeesteren geïnd. Sinds 1611 bestond het college uit vijf leden; voorzitter was gewoonlijk een lid van de vroedschap.

De tot dusver beschreven administratieve college's hadden alle tot taak: het beheer van de stedelijke financiën en de ontvangst van gewestelijke of stedelijke belastingen. Die, welke thans zullen volgen, de weeskamer, de wisselbank en de bank van leening, hebben een eenigszins verschillend karakter.

De weeskamer voerde wel administratie, maar niet over eigendommen van de stad, en was tegelijkertijd in zeker opzicht ook een college van gedelegeerde of gemachtigde rechters, die in plaats van den gewonen rechter kennis namen van weeszaken. Alle minderjarigen, die één hunner ouders verloren hadden, waren »der weeskamer subject", wanneer althans dit college niet bij testamentaire beschikking was buitengesloten en een testamentaire voogd was benoemd. Deze uitsluiting werd zelfs, in eerbiedige bewoordingen, van lieverlede een vaste formule in de testamenten van de meer gegoede burgers; zij behoeft niet alleen te worden toegeschreven aan wantrouwen in de administratie van de kamer, maar kan verklaard worden uit de omstandigheid, dat weesmeesteren de aan hun zorg toevertrouwde goederen soliede moesten beleggen, en gewoonlijk dus geen hooge rente konden bedingen. Was de weeskamer niet uitgesloten, dan bestond een van haar eerste bemoeiingen in het aanwijzen van een voogd, zoo mogelijk uit de naaste bloedverwanten van den minderjarige, anders uit de suppoosten, waaronder men personen te verstaan heeft, die door weesmeesteren benoemd werden, voor hun leven aan de kamer verbonden waren, zeker bedrag als borg hadden te stellen en salaris in rekening brachten voor hunne werkzaamheden. De voogden hadden in hoofdzaak voor de persoon van den wees te zorgen; de weeskamer voerde de administratie over zijne goederen of hield toezicht op het beheer van den voogd. Daar het haar dikwijls moeilijk viel de onder haar beheer staande gelden uit te zetten, werd zij in den loop der zeventiende eeuw door de vroedschap achtereenvolgens gemachtigd aan de Oost-Indische Compagnie, de bank van leening, de thesaurie en de Admiraliteit van

Alsoo mijne Heeren van den Gerechte gewaer worden / dat jeghenwoordigh by de goede Gemeente / onder de vier stuyvers penningen / die men halve Flabben noemt / ontfangen / ende den selven geobtrudeert ende opgedrongen worden penninghen / waer van de Figueren hier onder gedruckt staen / die in der daedt niet meer waerdigh zijn / dan twee stuyvers ende vier penningen. Soo is't : Dat mijne voornoemde Heeren daeromme goedt ghevonden hebben / de goede gemeente daer van te waerschouwen / ende mitsdeezn eenen yegelijcke te verbieden eenige der voorsz penningen t'ontfangen en uyt te geven / op pene van xx guld. by den ontfangher ende uytgever elcx te verbeuren. Interdiceren mede een yeder eenige der voorsz penningen van buyten binnen deser Stede in te brengen / op een boete van ses hondert guldens / ende verbeurte van d'ingebrachte penningen / boven arbitrale correctie. Ende soo yemandt den inbrenger van soodanighe penningen sal weten aen te wijsen / sulcx dat de selve daer over in apprehensie geraeckte / sal soodanige aenbrenger daer voor ghenieten de helft der voorsz boeten / ende sijn naem geheelt worden.

PUBLICATIE VAN MYNE HEEREN VAN DEN GERECHTE OMTRENT SLECHTE MUNT, DIE IN OMLOOP IS, 1644 (bladz. 26)

Met onderschrift en handteekening van Burgemeester Pieter Pzn. Hasselaer

(Oud-archief Amsterdam)

Amsterdam geld te leenen tegen interest. Alle voor weesmeesteren gepasseerde acten, waarbij »der weezen penningen" op rente uitgegeven werden, m. a. w. alle weesmeesterkennissen waren van gelijke kracht als schepenkennissen; zij hadden dus het recht van parate executie en het recht van praeferentie op alle goederen van den debiteur. Van de vonnissen, door de weeskamer in geschillen over weeszaken geveld, kon men in hooger beroep komen bij de schepenbank.

Niet alleen minderjarigen, die één hunner ouders of beiden verloren hadden, waren »der weeskamer subject", maar ook personae miserabiles, zooals krankzinnigen en verkwisters; de laatsten konden »in 't weesboeck" gebracht worden op verzoek van hunne bloedverwanten en met goedvinden van burgemeesteren, die, als »opperste voogden", in belangrijke zaken steeds door weesmeesteren gekend werden. Allen, die »in 't weesboeck" stonden, misten de beschikking over hun goed; om het te vervreemden of te bezwaren, was de toestemming van burgemeesteren en weesmeesteren noodig, die daarover dan met de voogden en bloedverwanten vooraf raadpleegden. Kinderen, wier beide ouders overleden waren zonder iets na te laten, de zoogenoemde »schamele weezen," werden, als geen der familieleden bereid was hen op te nemen, aan de zorgen van de regenten der godshuizen of van het burger- of aalmoezeniers-weeshuis toevertrouwd 1).

Het aantal weesmeesteren, vroeger twee of drie, werd in 1625 op vier en in het laatst van de zeventiende eeuw op vijf gebracht; dikwijls waren het oud-burgemeesteren of leden van de vroedschap.

De beide laatste administratieve college's, de commissarissen van de wisselbank en de bank van leening, voerden het bestuur over stedelijke ondernemingen, begonnen in het belang van den groothandel en van de kleine burgerij, maar tevens bronnen van inkomsten voor de stad.

Op het voorbeeld van andere groote koopsteden, o. a. Venetië en Sevilla, en om de kwade praktijken tegen te gaan, die bij het inwisselen van geld voorkwamen, werd in 1609 de wisselbank opgericht. Zij nam gemunt en ongemunt goud en zilver in deposito, leende er geld op, tegen een geringen interest, of wisselde het in tegen de gewenschte muntsoorten; alle kooplieden, die een deposito in de bank hadden, konden er wisselbrieven op trekken of er op elkaars rekening laten overschrijven 1). Door den essayeur van de bank kon men allerlei muntsoorten, ook baren goud en zilver, laten onderzoeken; bleek het, dat er minderwaardig of valsch geld in omloop was, dan werd dit ter kennis van burgemeesteren gebracht, die zorgden dat de burgerij er bij keur of publicatie tegen gewaarschuwd werd.

Daar de stad borg bleef voor de terugbetaling van alle waarden, die aan de wisselbank werden toevertrouwd, en het verboden was beslag te leggen op wat iemand bij de bank te goed had, mocht deze zich al spoedig in een groot crediet verheugen en had het bankgeld meestal een agio boven het gereede kasgeld. De kooplieden konden hun geld nergens beter en veiliger bewaren en daar de Amsterdamsche groothandel met dien van de voornaamste Europeesche landen in rekening stond, maakte hij gaarne gebruik van de gelegenheid tot het trekken van wisselbrieven, die hier werd geopend; dit alles en de uitstekende wijze, waarop de wisselbank werd beheerd, maakten haar tot de voornaamste van Europa. De regeering van Amsterdam heeft altijd voor oogen gehouden, dat de bank was opgericht in het belang van den handel en niet uitsluitend ten bate van de stedelijke schatkist. Het loon, dat de bank voor de bewezen diensten bedong, was gering, en haar jaarlijksche winst bedroeg dan ook gemiddeld slechts ƒ 53.000. Wij noemen opzettelijk deze som 2), omdat vele geschiedschrijvers geneigd zijn de winsten eener instelling, die den geheelen Amsterdamschen groothandel tot clientèle had, hooger te ramen.

Aan het hoofd van de wisselbank werden bij

GEDENKPENNING OP DE VIER BANKEN VAN EUROPA
HAMBURG, AMSTERDAM, NEURENBERG, VENETIË
(Kon. Penningkabinet te 's Gravenhage)

1) Het bovenstaande naar Mr. N. de Roever, De Amsterdamsche weeskamer, p. 21—69.

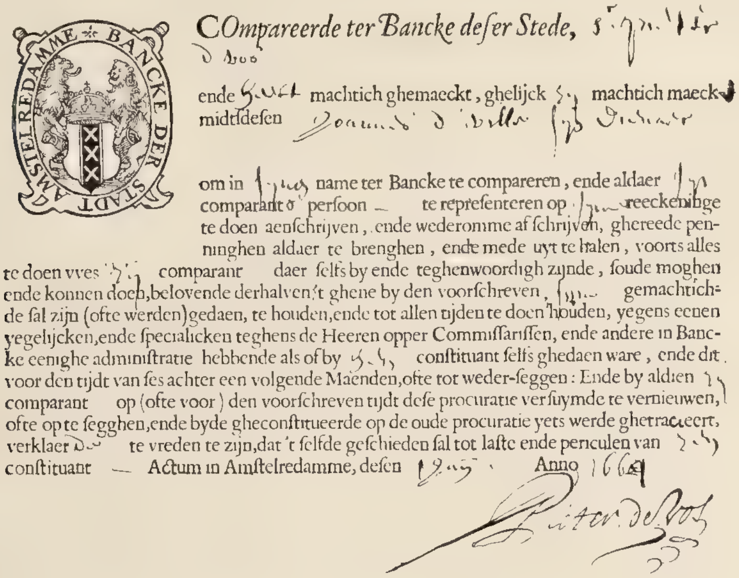
1) Over den wisselhandel vgl. Wagenaar, Amsterdam II p 536 542.

2) Volgens de becijfering van Hudde bedroeg de winst, van de oprichting tot aan het jaar 1678, gemiddeld ƒ 53.113 per jaar: vgl. de mededeelingen, door den heer H. S. M. van Wickevoort Crommelin in zijn artikel »Hoe Amsterdam aan zijn geld kwam« (De Economist, December 1898, p. 903—915) gedaan uit den bundel papieren van Hudde, getiteld: »Stadsfinantie geredresseert in den jaare 1679«.

de oprichting drie commissarissen gesteld, welk aantal in 1686 tot vier werd vermeerderd; gewoonlijk waren het leden van de vroedschap en oud-schepenen.

De bank van leening dagteekende van het jaar 1614. Vóór dien tijd had de regeering aan een particulier concessie verleend om een tafel van leening te houden »tot eere, nut ende proffijt der gemeente", maar hij maakte zulke goede zaken dat, bij het ten einde loopen van het octrooi, de vroedschap besloot voortaan een bank van leening van stadswege te houden en haar, door verlaging van de rente, beter te doen beantwoorden aan haar doel: het helpen van de armen 1). Niet alleen kleine panden, ook partijen koopwaren werden door de bank beleend, die het weldra zoo druk kreeg dat zij, hoewel als philantropische instelling bedoeld, tegelijk aanmerkelijk voordeel voor de stad opleverde. In 1650 was de jaarlijksche omzet gestegen tot één millioen driemaal honderdduizend gulden; de door de bank behaalde winst beliep — volgens de becijfering van Hudde 2) — gemiddeld ruim *f* 50.000 per jaar, dus slechts weinig minder dan de som, die de wisselbank als batig saldo in de kas van de stad kon storten. Het aantal commissarissen van de bank van leening was bij de oprichting op twee gesteld en werd in 1693 op drie gebracht.

Bij de voorgaande beschrijving zijn de college's in zulk een volgorde genoemd, als de meest gewenschte scheen voor het aanwijzen van elks plaats in het systeem der stedelijke administratie. In rangorde volgen zij aldus op elkaar: thesaurieren-ordinaris, weesmeesters, thesaurieren-extraordinaris, rekenmeesters, commissarissen van de wisselbank, commissarissen van de bank van leening, accijnsmeesters. Deze rangorde geeft niet de meerdere of mindere belangrijkheid der college's aan, maar is eenvoudig opgemaakt naar het tijdstip van oprichting; daarbij moet echter een voorbehoud gemaakt worden voor het college van accijnsmeesters, dat reeds dagteekent van 1498 en dus ouder is dan de meeste overige. Volgens Wagenaar had men het van ouds niet aangemerkt als te behooren tot de magistratuur; toen echter, vooral na het jaar 1578, oud-schepenen en leden van de vroedschap tot accijnsmeesters gekozen werden, »kreeg dit collegie allengskens meer aanzien, totdat men, voor 't eerst in 't jaar 1653,

COmpareerde ter Bancke deser Stede,
ende machtich ghemaeckt, ghelijck machtich maeckt middesen
om in name ter Bancke te compareren, ende aldaer comparant persoon te representeren op reeckeninge te doen aenschrijven, ende wederomme af schrijven, ghereede penninghen aldaer te brenghen, ende mede uyt te halen, voorts alles te doen wes comparant daer selfs by ende teghenwoordigh zijnde, soude moghen ende konnen doen, belovende derhalven 't ghene by den voorschreven gemachtichde sal zijn (ofte werden) gedaen, te houden, ende tot allen tijden te doen houden, yegens eenen yegelijcken, ende specialicken teghens de Heeren opper Commissarissen, ende andere in Bancke eenighe administratie hebbende als of by constituant selfs ghedaen ware, ende dit voor den tijdt van ses achter een volgende Maenden, ofte tot weder-seggen: Ende by aldien comparant op (ofte voor) den voorschreven tijdt dese procuratie versuymde te vernieuwen, ofte op te segghen, ende by de gheconstitueerde op de oude procuratie yets werde ghetracteert, verklaer te vreden te zijn, dat 't selfde geschieden sal tot laste ende perijculen van constituant — Actum in Amstelredamme, desen Anno 1664

PROCURATIEBRIEF VOOR DE WISSELBANK (blz. 26) VAN PIETER DE VOS VOOR ZIJN BEDIENDE JOANNES DE VILLE, 1664
(Oud-archief Amsterdam)

1) Dr. J. D. Detmers, De bank van leening te Amsterdam (Tijdschrift voor Geschiedenis, Dertiende jaargang, p. 167 vgg.) en Wagenaar, Amsterdam, II p. 36.
2) Vgl. De Economist, December 1898, p. 903—915.

schijnt besloten te hebben om de accijnsmeesters ook nevens de andere ondergeschikte banken van regeeringe in de gewoone jaarlijksche naamlijsten te doen plaatsen, doch in rang na zulken, die aldaar reeds te vooren plaats gehad hadden 1)."

Nu de samenstelling en werkkring der administratieve regeeringscollege's is beschreven, kunnen wij eenige opmerkingen over de financiën van Amsterdam in het algemeen laten volgen.

Thesaurieren-ordinaris waren, gelijk wij boven zagen, verplicht tot het doen van rekening en verantwoording, die ook in de open vierschaar werd voorgelezen. Wie daaruit echter zou willen afleiden, dat aan de Amsterdamsche burgerij de gelegenheid werd geboden zich te vergewissen of de regeering op verstandige en zuinige wijze de haar toevertrouwde financiën beheerde, vergist zich ten eenenmale. Reeds de malcontente burgers uit de jaren 1564 en 1565 hadden, tegelijk met het inbrengen van hunne bezwaren tegen de oligarchische misbruiken in de regeering 2), den wensch uitgesproken dat »goet toesicht ghenoemen waere op 't feyt van de reeckeninge deser stede van Amsterdam, te meer alsoo die reckeninge soo haestelicken ende duysterlicken ghedaen worden, soo die doleanten verstaen, dat veele, daerover sittende ende daertoe ghecoeren, daervan luttel verstandts connen hebben." In hunne wederlegging van de doleantie antwoordden burgemeesteren, dat het afleggen van de rekening volgens de privilegiën geschiedde in de openbare vierschaar, na voorafgaande proclamatie, ten aanhooren van ieder, die tegenwoordig wilde zijn, »zonder dat in de voorszeide reeckeninge eenige faulte bevonden es geweest" — een antwoord, dat volstrekt niet sloeg op de gemaakte opmerking. Het onderzoek van den Prins van Oranje en zijne mede-commissarissen schijnt aan het licht gebracht te hebben, dat ook op dit punt verbetering wenschelijk was, want op 1 September 1565 werd bij ordonnantie van de landvoogdes 3) vastgesteld, dat in het vervolg de rekening eerst onderzocht moest worden in de vergadering der vroedschap, voordat zij in de open vierschaar werd voorgelezen. Hoelang aan deze ordonnantie de hand is gehouden, is mij onbekend, maar in het midden der zeventiende eeuw geschiedde het niet meer; van een »onderzoek" was althans geen sprake. Alleen werd nog steeds de rekening in de open vierschaar voorgelezen. Maar zelfs hierbij was er nog minder dan vroeger gelegenheid voor de hoorders om zich een juist denkbeeld van het financieel beheer te vormen. Immers, in het laatst der zestiende eeuw was de rekening, die voor werd gelezen, een net afschrift van een register, dat den naam »rapiamus" droeg, waarin door den klerk der thesaurie alle inkomsten en uitgaven werden opgeteekend. In het midden der zeventiende eeuw echter waren de rekeningen, die het publiek in de vierschaar te hooren kreeg, zeer globaal opgesteld en gaven allen de eindsommen van verschillende inkomsten en uitgaven aan, die in de rapiamussen veel meer gedetailleerd waren verantwoord.

Doch ook al waren die rapiamussen zelve medegedeeld, het publiek zou er niet veel wijzer door zijn geworden. Schrijver dezes heeft zich geruimen tijd moeite gegeven om, met behulp van alle registers, die van de administratie der thesaurieren bewaard zijn gebleven, te trachten achter het geheim dier administratie te komen, maar het is hem niet mogen gelukken 1). En toch scheen daartoe eenige kans te bestaan, omdat de boekhouding van thesaurieren-ordinaris alle inkomsten en uitgaven van de stad heet te omvatten en o. a. ook vermeldt, welke sommen door andere administratieve college's aan de thesaurie zijn overgedragen en hoeveel door de thesaurie aan deze is voorgeschoten.

Vroegere onderzoekers hebben evenzoo moeten erkennen, dat het vergeefsche moeite is het beheer der stedelijke financiën van Amsterdam te willen controleeren. Mr. Koenen kwam tot de conclusie, dat op de jaarlijksche verantwoording niet alle onderdeelen van het stedelijk beheer werden verantwoord, en dat burgemeesteren en oud-burgemeesteren er afzonderlijke kassen op na hielden, die voor buitengewone behoeften werden gebruikt. Zoo is b.v. geen enkele aanteekening overgebleven van de kosten van het bouwen der twee blokhuizen in den Amstel, die onmiddellijk na den aanslag van Willem II in het jaar 1650 werden opgetrokken om den toegang van de stad aan die zijde te verdedigen, en die drie jaar later reeds weder afgebroken werden, omdat zij de scheepvaart op den Amstel te zeer belemmerden 2). Evenmin is het mogelijk na te gaan, hoeveel de bouw van het nieuwe stadhuis op den Dam heeft gekost; een aanteekening in het stedelijk archief vermeldt, dat de totaaluitgave *f* 7.825.000 bedroeg — maar uit de boeken van de thesaurie kan men het niet

1) Wagenaar, Amsterdam III p. 412, 413.
2) Zie hiervóór, p. 13 en 14.
3) Ter Gouw, Amsterdam VI p. 56.

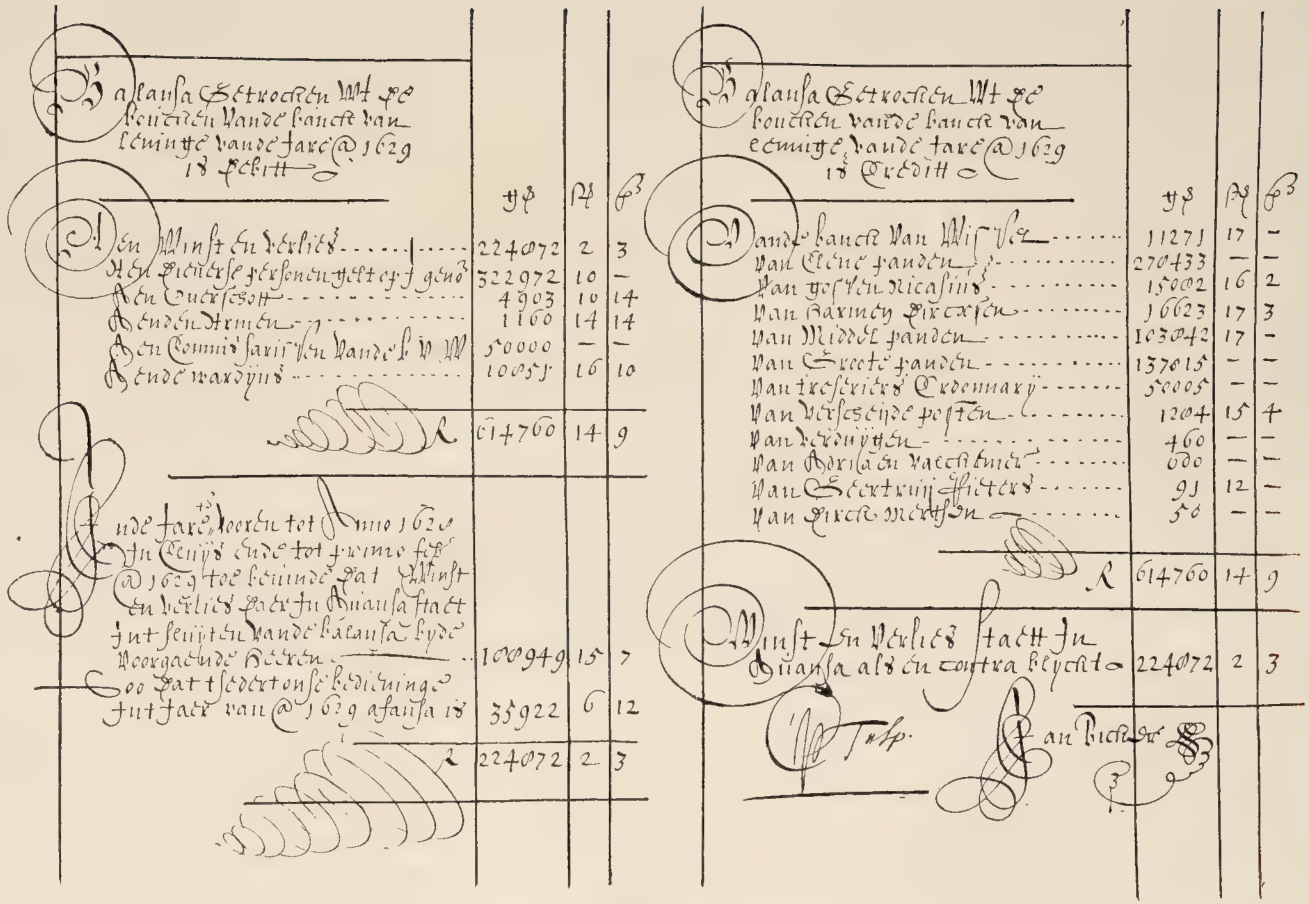
1) Voor meerdere bizonderheden zij verwezen naar Bontemantels Regeeringe van Amsterdam, Eerste deel, p. CCXIX—CCXXV en p. 111—117.
2) Mr. H. J. Koenen, Voorlezingen over de geschiedenis der finantiën van Amsterdam, p 23—33.

JOHANNES WTTENBOGAERT, 1609—1680

Ontvanger van de gemeene middelen te Amsterdam

Naar de ets van Rembrandt, 1639. (Albertina te Weenen)

BALANS VAN DE BANK VAN LEENING, 1629 (bladz. 27)

(Oud-Archief Amsterdam)

narekenen 1). Burgemeesteren en thesaurieren waren de eenigen, die het geheim der stedelijke huishouding kenden.

Uit het medegedeelde mag volstrekt niet worden afgeleid, dat die stedelijke huishouding het daglicht niet kon velen. Onze eeuw heeft andere begrippen over comptabiliteit en openbaarheid van beheer dan de zeventiende, en de bevoegdheid van de verschillende regeeringscollege's is in onze dagen heel wat nauwkeuriger omschreven dan vroeger, toen de traditie vele bestuurszaken regelde. Burgemeesteren van Amsterdam vonden het niet noodig, dat elke stuiver moest worden verantwoord en deden het ook niet, maar daarmede is niet gezegd, dat zij het niet hadden kunnen doen. Toch gebeurden er op financieel gebied nog wel eens dingen, die ook voor hen verborgen bleven. Wij willen een voorbeeld daarvan aanvoeren, omdat dit zoo duidelijk aantoont hoe verkeerd de verbrokkeling van de administratie over verschillende kantoren werkte en welke zonderlinge begrippen van financieel beheer bij sommige regenten bestonden. Bontemantel deelt ons mede, dat op het kantoor van de thesaurie-extraordinaris door een of andere fout in de administratie jaren lang eenige honderden guldens te veel in de kas waren overgebleven, welke som, toen hij in het jaar 1666 zitting kreeg in het college, reeds tot ongeveer *f* 60.000 was geklommen; de thesaurieren-extraordinaris beloofden elkaar jaarlijks, bij het overdoen der kas, de zaak stil te houden! Terecht oordeelde hij, dat zulk een aanmerkelijke som niet behoorde »vruchteloos in de kas te leggen" en stelde aan zijne collega's voor, het geld op interest te zetten, om »by tijt en wyle, des noot, aan de stadt een groote hulp in de cas te weesen"; maar dat voorstel vond voorshands geen bijval. Gelukkig kwam de zaak aan burgemeester Gillis Valckenier ter oore, die gelastte dat het geld aan thesaurieren-ordinaris zou worden ter hand gesteld. Een karakteristiek staaltje van de neiging der regenten om er spaarkassen op na te houden, die aan niemand eenig nut opleverden! En wij kunnen de verzekering geven, dat het aantal van dergelijke voorbeelden van financieel wanbeheer nog gemakkelijk te vermeerderen zou zijn.

Toch is het niet alleen daaraan toe te schrijven, dat de financiën van Amsterdam in de tweede helft der zeventiende eeuw in steeds ongunstiger toestand begonnen te verkeeren. De eischen, aan het draagvermogen van de stad gesteld, werden hoe langer hoe hooger. De bouw van het nieuwe stadhuis en van nieuwe kerken, de verbouwing van de beurs, maar vooral de vierde of laatste uitlegging der stad en ten gevolge daarvan de aanleg van nieuwe bolwerken verslonden schatten. Alleen de laatste zouden, buiten het geschut, 21 millioen guldens gekost hebben 1)! De buitengewone uitgaven, door den oorlog van 1672 en volgende jaren vereischt, gaven eindelijk den genadeslag. In 1672, 1673 en het begin van 1674 gaf de stad lijfrentebrieven uit, die haar jaarlijks ruim *f* 185.000 kostten, en de kapitalen, gedurende den oorlog door de stad op interest genomen, beliepen in Januari 1679 nog ruim *f* 2.750.000 2). Bovendien leed zij in hare inkomsten aanmerkelijk schade door wanbetaling of mindere opbrengst van accijnsen en huur van huizen en landerijen — alweer tengevolge van den oorlog. Geen wonder, dat de regeerders naar maatregelen van »mesnage" of bezuiniging begonnen uit te zien. De thesaurieren-ordinaris van het jaar 1678 hebben zich voor Amsterdam bizonder verdienstelijk gemaakt — en het leeuwendeel van die verdiensten komt toe aan Joannes Hudde, den scherpzinnigen wiskundige en financier, — door het inleveren van een doorwrocht rapport aan burgemeesteren over de noodzakelijkheid om het verloop en het verval van de stadsfinanciën te stuiten, en de middelen, welke daartoe moesten worden aangewend. Burgemeesteren van 1679 — Joannes Hudde behoorde tot hen — stelden daarop den 16den October van het genoemde jaar aan de vroedschap de volgende maatregelen voor, die met eenparigheid van stemmen werden aangenomen: den interest van alle schulden en rentebrieven der stad te verminderen van 4 op 3½ %; langzamerhand en volgens een bepaald systeem de obligatiën en rentebrieven, die ten laste der stad liepen, af te lossen; de compagnie stadssoldaten af te danken, doch aan de drie hoofdofficieren (kapitein, luitenant en vaandrig) hun jaarlijksch tractement te laten gedurende hun leven of totdat zij een ander ambt zouden hebben gekregen; het getal professoren van de Illustre School te laten uitsterven van zes op drie, zoodat alleen een jurist, een philosoof en een litterator of historicus over zouden blijven; eindelijk de vaste goederen van de stad, van kerken en godshuizen, die weinig opbrachten en veel onderhoud vereischten, bij voorkomende goede gelegenheid te verkoopen. Wanneer geregeld werd voortgegaan met de aflossingen, volgens het door Hudde voorgestelde plan, dan zou, »bij continuatie van vrede", Amsterdam in 1700 zoo goed als geheel zonder

1) Koenen, t. a. p., p. 24; Bontemantel, t. a. p., Eerste deel, p. 112.

1) Koenen, t. a. p., p. 27.

2) Resol. Vroedschap Amsterdam 16 October 1679.

REINIER REINIERSZ. PAUW, 1591—1676
Schepen 1618
(Prentenkabinet Amsterdam)

schuld zijn. Deze verwachting is niet geheel vervuld: er kwam oorlog, en de in 1679 aangebrachte bezuinigingen waren ook niet alle van blijvenden aard; in 1684 nam de stad b.v. weer twee compagnieën soldaten in dienst. Het valt echter niet te betwijfelen of de financiën van Amsterdam hebben er voordeel uit getrokken, dat een scherpzinnig man als Hudde zich de moeite heeft gegeven om aan de stedelijke regeering den waren staat van zaken onder de oogen te brengen en haar de noodzakelijkheid aan te toonen van bezuiniging en een scherper toezicht op het beheer van sommige administratieve college's.

Het rapport van thesaurieren-ordinaris van het jaar 1678, dat met sprekende cijfers aantoont welke geweldig zware lasten de oorlog aan de hoofdstad had opgelegd, komt ook in een ander opzicht aan een juiste beoordeeling van het zeventiendeeeuwsche Amsterdam ten goede — en wel aan de beoordeeling van de politiek, die het volgde. Het doordrijven van den vrede van Nijmegen en het latere verzet tegen de buitenlandsche staatkunde van Willem III worden er begrijpelijker door. De vredelievende gezindheid, die den Amsterdamschen regenten meestal eigen was, en hun vrees, dat de Prinsen van Oranje, vooral Willem III, meer rekening zouden houden met den eisch eener Europeesche politiek dan het zwaarbelaste Amsterdam mocht toelaten, behoeven niet alleen toegeschreven te worden aan koopmansgeest of dwarsdrijverij van onwillige regenten; dat zij ernstig overwogen, hoever de draagkracht hunner stad ging, mag hun niet ten kwade worden geduid.

DE RECHTSPRAAK

Aan den schout — ook wel hoofdschout of hoofdofficier genoemd — en aan de schepenen was de handhaving der gerechtigheid toevertrouwd. De laatsten vormden wat wij tegenwoordig zouden noemen de rechtbank; maar de schepenbank verschilt al dadelijk in dit opzicht van de rechterlijke college's uit onzen tijd, dat hare leden niet voor het leven, maar slechts één of twee jaar achtereen zitting hadden, en dat bovendien vele schepenen geen rechtsgeleerde opleiding hadden genoten, maar tot den koopliedenstand behoorden. In het begin van de zeventiende eeuw treft men onder de Amsterdamsche schepenen slechts enkelen aan, die den titel Mr. of Dr. konden voeren; in het midden van die eeuw is hun aantal reeds grooter geworden, maar vormt nog de minderheid; tegen het einde hebben zij de meerderheid gekregen en het jaar 1701 bracht voor het eerst een college van negen schepenen, die allen den meestertitel voerden.

In 1560 was, gelijk wij boven zagen, het aantal schepenen van zeven tot negen vermeerderd; de vroedschap maakte voortaan een voordracht van achttien personen op, waaruit de stadhouder, als gemachtigde van den graaf, er negen aanwees. Doch in 1581 werd door Prins Willem I een handvest verleend — dat nog op naam van Koning Filips stond —, bepalende dat de vroedschap wederom, gelijk vroeger, een nominatie van veertien candidaten zou opmaken, waaruit zeven schepenen zouden worden gekozen. Deze zeven, met de vier nieuw benoemde burgemeesters en de drie aftredende, kozen dan uit het aftredende college twee heeren, die als president en vicepresident van de nieuwe schepenbank optraden, en dus gedurende twee achtereenvolgende jaren het schepenambt bekleedden. De bedoeling van deze maatregel was natuurlijk, dat er in de schepenbank altijd twee heeren zouden zitten, die met de werkzaamheden bekend waren, iets, dat vooral in de jaren, onmiddellijk volgende op de »alteratie", zeer gewenscht was, omdat de meeste schepenen toen voor het eerst zitting kregen in de bank.

Het opmaken van de nominatie der veertienen door de vroedschap geschiedde steeds op den 28sten Januari, in dezelfde vergadering, waarin nieuwe leden van de vroedschap werden benoemd, wanneer er althans vacaturen waren. Tevoren nam de schout aan de vroedschapsleden den eed af, dat zij zouden kiezen »veertien persoonen van de rijxste, eerbaerste ende notabelste, reckelijxste ende vreedsaemste poorteren deser stede, sonder yemant daeruyt te versteecken om haet noch uyt eenigerhanden anderen saecke". In het reeds meermalen genoemde privilegie van 1565 was bepaald, dat op de nominatie der veertienen altijd eenigen moesten voorkomen, die goede kennis hadden van den handel en de zeevaart, en dat burgemeesteren deze personen moesten aanwijzen aan den stadhouder, opdat hij er bij zijne keuze op kon letten. Voortaan werden de namen van dergelijke candidaten door burgemeesteren »gestipt", d. i. zij zetten een puntje vóór hun naam; maar al heel spoedig werd

JACOB CORNELISZ. VAN NECK, 1564—1638

burgemeester [illegible]

Naar eene teekening van J. de Gheyn

(Verzameling R. W. P. de Vries)

de eigenlijke bedoeling van dien maatregel uit het oog verloren, en stipten burgemeesteren de namen van die zeven heeren, die hun uit de veertien candidaten het meest welgevallig waren. Zij verhoogden daardoor alweer hun invloed op de samenstelling der stedelijke regeering, want zoo goed als altijd volgde de stadhouder hunne aanwijzing; alleen Willem III heeft er meermalen geen acht op geslagen.

Nog in een ander opzicht hebben burgemeesteren dien invloed uitgebreid, en wel door een hun vroeger reeds verleend recht op nieuw te gaan uitoefenen. Volgens het handvest van 1581 moest de benoeming van de presidenten der nieuwe schepenbank geschieden door de zeven nieuw gekozen schepenen tezamen met de vier regeerende burgemeesters en de drie aftredende; maar het schijnt, dat men zich hieraan niet gehouden heeft en de presidenten alleen benoemd werden door de zeven schepenen en de vier regeerende burgemeesters. Omstreeks het jaar 1630 werd de bepaling, dat ook de drie aftredende burgemeesters aan deze verkiezing deel mochten nemen, hetzij voor het eerst, hetzij weder opnieuw nageleefd, en de Amsterdamsche regent Gerrit Schaep Pietersz., aan wiens manuscripten deze mededeeling is ontleend 1), voegt er ter verklaring bij dat het geschiedde, opdat de vier burgemeesters niet door de zeven schepenen zouden worden overstemd. Na dien tijd kwam het maar zelden voor, dat de zeven burgemeesters (regeerende en aftredende) het met de schepenen niet eens konden worden over de verkiezing der presidenten. De gewoonte bracht mede, dat men de twee oudsten in eede daartoe benoemde, d. w. z. die heeren, bij wie het het langst geleden was, dat zij voor de eerste maal in de schepenbank zitting hadden; herhaaldelijk toch kwamen dezelfde heeren weer in het college terug, maar er verliep telkens eenige tijd daartusschen, want van de negen leden traden er zeven telken jare af, en de twee, die, als presidenten, voor de tweede maal in de bank zaten, traden na afloop van dat jaar af en waren niet dadelijk herkiesbaar. Na 1578 nam iemand, die burgemeester geweest was, niet meer zitting in de schepenbank; gewezen presidenten van de bank werden later wel weer gewoon lid, en wie eenmaal president geweest was, was de aangewezen president, als hij weer voor het tweede jaar in de bank bleef. Bontemantel weet ons te verhalen, dat aan de presidenten »groot respect werd toegedragen" en hun advies dikwijls werd opgevolgd door de jongere leden; in de eerste zitting van de bank deelden zij de usances van het college mede, ter onderrichting van de nieuwelingen. Ook was de president gerechtigd den schout, bij afwezigheid of ziekte, te vervangen.

Wanneer er geen stadhouder was, kozen burgemeesteren, op den 28sten Januari, onmiddellijk nadat de vroedschap de nominatie der veertienen had opgemaakt, daaruit zeven schepenen.

Gewoonlijk waren zij het daarover eens; was dat niet het geval, dan werd er gestemd en, bij staking van stemmen, geloot. Aan het nieuwe college van burgemeesteren — op 1 Februari had steeds de burgemeestersverkiezing plaats — stelden zij den brief ter hand, waarin de namen van de door hen benoemde schepenen waren opgeteekend. Bleek het, bij de opening, dat een der schepenen nader verwant was aan een der burgemeesters, dan de privilegiën toelieten, dan hadden burgemeesteren het recht in zijne plaats een ander uit de lijst der veertienen aan te wijzen. Hetzelfde geschiedde, wanneer in den loop van het jaar een der schepenen kwam te overlijden; stierf een der presidenten tusschentijds, dan kwamen dezelfde heeren weer bijeen, die hem tot president hadden aangewezen, en benoemden zijn opvolger uit de zeven heeren, die in het begin van het jaar als schepenen waren afgetreden en dus tegelijk met den overledene als schepen hadden gediend. Bij die tusschentijdsche verkiezingen — het is kenmerkend voor het beginsel van ancienniteit, dat in de Amsterdamsche magistratuur zulk een groote rol speelt — droeg men zorg voor de vacante plaats iemand aan te wijzen, die jonger in eed was dan de reeds in de bank zittende leden; gewoonlijk was het dan ook — behalve als een presidentsplaats open was gevallen — een nieuwe schepen, d. w. z. iemand, die voor het eerst dat ambt bekleedde.

De waardigheid van schepen was te Amsterdam nog begeerlijker dan elders, niet alleen om het gewicht van het ambt in een groote koopstad, maar vooral omdat het bekleeden van dezen post de noodzakelijke voorwaarde was voor allen, die op wenschten te klimmen tot de hoogste sporten van de stedelijke magistratuur. Oud-schepenen hadden het recht om deel te nemen aan de verkiezing van burgemeesteren, en om tot dat ambt te worden gekozen, moest men — niet volgens de wetten, maar krachtens de praktijk — òf reeds burgemeester geweest zijn, òf tot de oud-schepenen behooren. Bij officieele gelegenheden maakten schepenen dan ook aanspraak op den rang onmiddellijk na burgemeesteren, en kwamen daardoor een en andermaal in botsing met oud-burgemeesteren, die dezen rang voor zich opeischten. De

1) Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 240, noot 2.

préséance" was destijds een teer punt, en de Amsterdamsche schepenen waren niet de eenigen, die zich gevoelig toonden als men hen in dat zwak raakte. Het geschil gaf zelfs aanleiding tot het onstichtelijke tooneel dat, bij de begrafenis van de vrouw van burgemeester Jan van de Poll, schepenen den oud-burgemeester Nicolaas Tulp, die in den lijkstoet vóór hen wilde gaan, van zijne plaats drongen en hem noodzaakten achter hen te blijven! In 1660 werd de quaestie eindelijk aldus opgelost: schepenen zouden den voorrang hebben in de stad, oud-burgemeesteren buiten de stad, b.v. in de Statenvergadering; in de vroedschap zouden schepenen en oud-burgemeesteren zitting hebben volgens hunne ancienniteit in dat college.

Wij hebben vroeger gezien 1), dat sedert 1566 de stad kon beschikken over het schoutambt en de schout door burgemeesteren werd gekozen en, tot het ontvangen van zijne commissie, voorgedragen aan de regeering te Brussel. Sinds 1581 werd de schout of hoofdofficier steeds benoemd door de vroedschap, die den door burgemeesteren voorgestelden candidaat placht te kiezen; hij werd aangesteld voor den tijd van drie jaren, maar kon, na afloop van dien termijn, worden gecontinueerd. Onmiddellijk na zijne benoeming moest hij alle ambten, die hij bekleedde, neerleggen, ook het bewindhebberschap van de Oost- en de West-Indische Compagnie, klaarblijkelijk opdat zijne onpartijdigheid zooveel mogelijk onverdacht zou zijn; zoo hij oud-burgemeester of oud-schepen was, mocht hij bovendien in die hoedanigheid niet deelnemen aan de jaarlijksche verkiezing van burgemeesteren. In zijne instructie 2), sinds 1578 door burgemeesteren en vroedschap gezamenlijk opgemaakt, werd hem voorgeschreven »burgemeesteren te kennen, respecteeren ende gehoorsamen in 't gunt hem van de voorseyde heeren burgemeesteren sal werden bevoolen, mitsgaders alle saeken van importantie met denselven te communiceeren"; op deze instructie legde hij in handen van burgemeesteren den eed af. Genoeg reeds om te doen zien, hoezeer de schout te Amsterdam afhankelijk was van de leiders der stedelijke regeering, veel meer dan in andere plaatsen, waar het ambt van baljuw of schout door den stadhouder werd vergeven. Maar in rang gold hij nog steeds als wat hij vroeger was, 's Graven ambtenaar, de vertegenwoordiger van den souverein, en had zelfs den voorrang boven burgemeesteren; alleen in de vroedschap — het lidmaatschap van de vroedschap werd niet gerekend tot de waardigheden, die de schout bij de aanvaarding van zijn àmbt moest neerleggen, waarschijnlijk omdat men daarin voor zijn leven zat — nam hij zitting volgens zijne ancienniteit in dat college. Ook werd de positie van den schout tegenover burgemeesteren een minder onderdanige, wanneer hij — zooals bv. het geval was met Pieter Hasselaer, Cornelis Witsen en Gerard Hasselaer — reeds het burgemeesterambt had bekleed en zeker was, na zijn aftreden als schout, weer tot burgemeester te worden gekozen. Voor den schout mocht dit aangenamer wezen, zijne verhouding tot de schepenen werd er minder zuiver door, omdat deze voor hunne promotie tot de burgemeesterlijke waardigheid afhankelijk waren van de heeren, die dat ambt reeds bekleed hadden, en de vreesachtigen onder hen zich dus bij rechtsquaesties minder schrap durfden zetten tegenover een schout, die later weer burgemeester kon worden.

Na het aftreden van een schout is een enkele maal het ambt tijdelijk waargenomen door den voorzittenden burgemeester — tot nadeel echter van de rechtspraak, al was het alleen maar omdat een burgemeester het veel te volhandig had om bovendien nog de plichten van het schoutambt nauwgezet te kunnen vervullen.

Gaan wij thans na, op welke wijze de gerechtigheid door schout en schepenen werd gehandhaafd. De eerste vereenigde in zijn persoon de functiën van wat wij thans zouden noemen hoofdcommissaris van politie en ambtenaar van het openbaar ministerie. Door zijne substituten of onderschouten — vier of vijf in getal — en hunne dienaren liet hij de ronde doen om te waken voor de rust en de veiligheid binnen de stad en haar »te zuiveren van alle geboefte". Hij droeg zorg voor de naleving van de plakkaten der Staten-Generaal en der Staten van Holland — indien deze althans »met kennisse" van burgemeesteren waren afgekondigd —, van de ordonnantiën op 's lands middelen en van alle keuren of stedelijke verordeningen; de overtreders had hij te straffen, de boeten te innen. Allen, die op zijn last wegens eenig vergrijp in hechtenis waren genomen, ondergingen bij hem een voorloopig verhoor; door zijne substituten en dienaren liet hij allerlei informatiën omtrent het gepleegde misdrijf inwinnen. Op zijn langst vier dagen na de inhechtenisneming moesten de gevangenen voor schepenen in verhoor worden gebracht; minstens twee schepenen moesten daarbij tegenwoordig zijn, bij zware misdrijven het »meerdergetal", bij de allerzwaarste de geheele schepen-

1) Hiervóór, p. 11.

2) Hier wordt bedoeld de instructie, in 1646 aan Pieter Hasselaer gegeven, die in den tijd van Wagenaar nog gold. De instructie van 1646 is bovendien in hoofdzaak gelijk aan die, welke in 1584 voor schout Willem van der Does werd vastgesteld.

DE BURGEMEESTERS VAN AMSTERDAM OP HET STADHUIS VERGADERD IN AFWACHTING DER AANKOMST VAN MARIA DE MEDICIS, KONINGIN VAN FRANKRIJK, IN 1638

Naar de schilderij van Th. de Keyser, Mauritshuis te 's Gravenhage

Abraham Boom 1575—1642	Pieter Pietersz. Hasselaer, 1583—1651	Dr. Albert Coenraedsz Burgh, 1594—1647	Anthonie Oetgens van Waveren, 1585—1658	Cornelis Davelaar
Burg. [illegible]	Burg. [illegible] Schout [illegible] Opnieuw Burg. [illegible]	Burg. [illegible]	Burg. [illegible]	Hoofd van het eere-geleide der Koningin

bank; in den regel ondervroeg de schout den beschuldigde, maar ook schepenen konden vragen stellen; getuigen werden niet gehoord, alleen de informatiën medegedeeld, die de schout had laten inwinnen; van den bijstand van een advocaat was de beschuldigde in den regel verstoken. Na afloop van het verhoor deed de schout den eisch, waarop schepenen het vonnis velden, dat niet zwaarder mocht zijn dan de eisch; keurden zij de gevraagde straf te licht — wat zelden voorkwam, want gewoonlijk overvroeg de schout — dan hielden zij deze »in advies", hetgeen voor den schout een sein was om zwaarder eisch te doen.

Tot het »scherper examineeren,« d. i. het pijnigen van den beschuldigde om een bekentenis uit te lokken, mocht de schout niet overgaan zonder toestemming van schepenen. Was deze verkregen, dan werd de »patient« naar de pijnkamer gebracht en geblinddoekt. Soms trachtte men hem tot bekentenis te dwingen door geeseling; hielp dit niet dan werden de scheen- of duimschroeven, of beide aangezet; had ook deze pijniging niet het gewenschte gevolg, dan werden den beschuldigde zware gewichten aan de teenen en touwen aan de handen gebonden, waaraan hij, gewoonlijk achterwaarts, omhoog werd gehaald, tot de gewichten van de vloer »dreven«; in het ergste geval werd hij, aldus hangende, gegeeseld. Hoewel de theorie van de criminalisten van dien tijd leerde dat men tot scherper examinatie niet mocht overgaan, tenzij op de bekentenis de doodstraf zou volgen, was de praktijk anders en eischte de schout dikwijls pijniging bij »vagabonden, dieven, huysbreeckers en geweldenaers«, vooral wanneer het recidivisten waren; in vele gevallen kon de pijniging echter achterwege blijven, omdat de bedreiging er mede reeds tot resultaat had, dat de beschuldigde bekende. Zoodra schepenen oordeelden, dat de pijniging »hoog genoeg« was, werd zij gestaakt; alleen bij de zwaarste misdrijven, wanneer de schuld klaar was gebleken, maar de beschuldigde in zijne ontkenning volhardde, werd de pijniging tot het uiterste voortgezet.

De door de schepenbank in crimineele zaken gevelde vonnissen veroordeelden de beschuldigden, in volgorde van lichtere tot zwaardere straffen, tot: op water en brood zetten, verbanning, opsluiting in een der tuchthuizen, op de kaak en op het schavot te pronk stellen, geeselen, brandmerken, hangen (de gewone straf voor dieven en inbrekers), radbraken, wurgen, onthoofden, dikwijls tot een combinatie van eenige dezer straffen, met of zonder geldboeten; een enkele maal werden ook de barbaarsche straffen van het uitsteken van de oogen, het afsnijden van de ooren of het steken van een priem door de tong toegepast 1). Sommige vonnissen gaven een voorproef van wat den veroordeelde, als hij in zijne slechte praktijken volhardde, later zou kunnen wachten: het onder de galg staan met een strop om het hoofd of een bos garden om den hals, het zwaaien van het zwaard over het hoofd; deze straffen werden gewoonlijk opgelegd voor misdrijven, die anders den dader het leven kostten, maar waarbij verzachtende omstandigheden in aanmerking werden genomen. Dikwijls werd de veroordeelde te pronk gesteld met een of ander voorwerp, waarmede hij het misdrijf had bedreven, of als symbool daarvan: met een bierton, wegens sluikerij, met een pop in den arm, wegens het te vondeling leggen van een kind, met een armenbus, wegens diefstal van armengeld, met een korenzak, een bos garden of een stuk vleesch, wegens diefstal. In 1618 werden b.v. twee lieden op het schavot tentoongesteld — en vervolgens gegeeseld en gebannen — met een doodshoofd in de armen, dat zij gestolen hadden; in 1677 kon men iemand, die lijken beroofd had, op de kaak zien staan, met zijn eenen voet in een doodkist, bekleed met een doodelaken, en het deksel van de doodkist op zijn borst, met de inscriptie »doode-beroover«; vervolgens werd hij voor den tijd van zes jaren uit de stad gebannen 2).

Bij geringe delicten werd de lijfstraf, meestal geeseling, binnenskamers voltrokken, bij zwaardere in de open vierschaar, bij de zwaarste op het vóór het stadhuis opgeslagen schavot. In het laatste geval was steeds de overkomst van den beul noodig; Amsterdam toch had geen eigen scherprechter en ontbood gewoonlijk den beul van Holland, die te Haarlem woonde, een enkele maal ook dien van Utrecht 3). Daarom — en omdat een openbare terechtstelling soms aanleiding gaf tot tumulten, zooals bij het hangen van de muitende matrozen in 1652, toen de soldaten, die den Dam hadden afgezet, op de opdringende menigte schoten en verscheidenen dooden of wondden — werd met het oprichten van het schavot meestal gewacht, tot eenige veroordeelden tegelijk konden worden geëxecuteerd, zoodat dikwijls eenige misdadigers werden opgehangen, onthoofd of gewurgd, en tegelijk een paar anderen aan de kaak gesteld, gegeeseld of gebrandmerkt.

Toen het oude stadhuis was afgebrand en het nieuwe nog niet voltooid, tusschen 1652 en 1655,

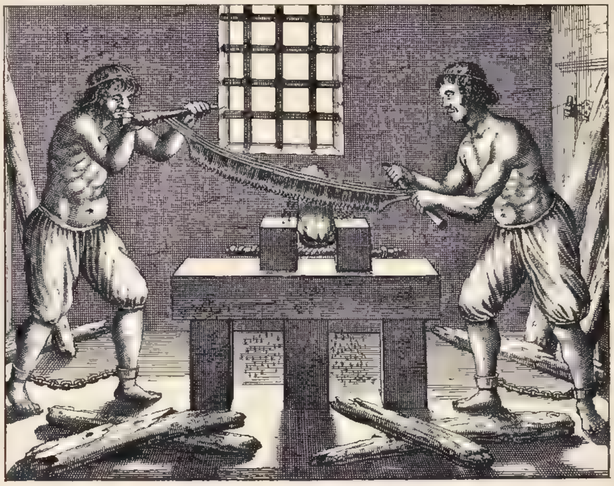
1) J. Koning, Geschiedk. aant. betreffende de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam, p. 75, 77 en 80.

2) Koning t. a. p. p. 45—47.

3) Bontemantel, Reg. van Amst. I p. 73; Koning t. a. p. p. 62, 63, 104, 105.

hadden de strafoefeningen plaats aan de Waag, op den Dam; ook bij het aansprekersoproer van 1696 zijn enkele veroordeelden uit de vensters van de Waag opgehangen. Als verzwaring van straf werden de lichamen der terechtgestelden soms „binnen en buiten" gehangen, d. w. z. eerst in de stad en daarna aan de galg van de Volewijk, aan den overkant van het IJ, of werd het lichaam der reeds terechtgestelden aan de Volewijk op een rad geplaatst en het hoofd op een staak, totdat het verteerd was „door de lucht en de vogelen des hemels"; de lijken der gehangenen bleven daar bengelen totdat de strop vergaan was, en vielen dan in de put onder de galg.

Veroordeelden, die een lijfstraf hadden ondergaan, welke niet den dood ten gevolge had, werden na de voltrekking daarvan meestal buiten de stad geleid of in een der tuchthuizen gebracht; het gerecht van Amsterdam kon de veroordeelden niet alleen buiten de stad bannen, maar ook buiten Holland, buiten Holland en Zeeland, buiten Holland, Zeeland en Utrecht, en buiten de gewesten van de Oost- en de West-Indische Compagnie. In het laatst van de zestiende eeuw was men tot het inzicht gekomen 1), dat het niet aanging de boosdoeners, die men onschadelijk wilde maken, eenvoudig op te hangen of wel hen te geeselen en vervolgens de poort uit te jagen en alzoo het aantal vagabonden steeds te vermeerderen; toen dan ook in 1595 en 1596 twee tuchthuizen opgericht waren, een mannen-tucht- of rasphuis en een vrouwen-tucht- of spinhuis 1), oorspronkelijk alleen bestemd voor het opnemen van bedelaars, gebruikte men deze gebouwen weldra als gevangenis voor boosdoeners van beiderlei kunne; in 1653 werd nog een afzonderlijk werkhuis ingericht, waar bedelaars en vagabonden een ambacht konden leeren; het toezicht op deze inrichting werd aan de regenten van het spinhuis opgedragen. In het rasphuis moesten de tuchtelingen raspen, zagen of weven, in het spinhuis spinnen en naaien; tegen het einde van hun ambtsjaar bezochten schout en schepenen de beide huizen en lieten zich door de regenten inlichten omtrent het gedrag der tuchtelingen; sommigen kregen dan afslag, anderen verzwaring van straf of werden op de binnenplaats gegeeseld. Dikwijls gebeurde het ook dat verlichting of kwijtschelding van straf werd verleend op verzoek van aanzienlijke personages; burgemeesteren mochten dat echter niet toestaan zonder goedvinden van schepenen.

HET RASPEN IN HET RASPHUIS

Aan het mannentuchthuis was een »willig of secreet" tuchthuis verbonden, ook wel »separaat-tuchthuis" genoemd. Daarheen werden veroordeelden van goeden huize gebracht, in wier vonnis de gewone term, dat zij moesten »arbeiden tot

1) Vgl. de redevoering van Corn. Pietersz. Hooft bij Wagenaar, Amsterdam I p. 413.

1) Vgl. hiervóór, D. C. Meijer Jr., Groei en bloei der stad, p. 54 en 88.

discretie der regenten", was weggelaten. Kinderen van fatsoenlijke Amsterdammers, die »te los in de bocht sprongen", d. i. te veel verteringen maakten en een ongeregeld leven leidden, konden hier ook, tegen betaling, worden opgenomen, op verzoek van de ouders of voogden en met toestemming van schepenen; ook ouderen van dagen, die aan den drank verslaafd waren, werden hier soms door de familie onder dak gebracht. De spraakmakende gemeente noemde deze tuchtelingen, die heel wat beter behandeld werden dan de overige, met den eigenaardigen naam van »wittebroodskinderen".

Eindelijk werd in de zeventiende eeuw nog de Jan-Rodenpoortstoren gebruikt als gevangenis voor veroordeelden, die een lichte straf hadden te ondergaan en »te water en broode" of »te bier en broode" moesten zitten 1); ook zijn er enkele voorbeelden dat veroordeelden uit den gegoeden stand op hun verzoek uit het secreet-tuchthuis naar den Jan-Rodenpoortstoren werden overgebracht.

Nu wij den lezer een overzicht hebben gegeven van de verschillende straffen, die in de zeventiende eeuw werden opgelegd, willen wij nog even terugkomen op het vellen en voltrekken van doodvonnissen, omdat het gerecht van Amsterdam daarbij eigenaardige gebruiken volgde, die wel een afzonderlijke beschrijving verdienen 1).

Zoodra de schout — hetzij met, hetzij zonder pijniging — een bekentenis van den beschuldigde had verkregen, waarop hij de doodstraf wilde eischen, liet hij aan burgemeesteren en schepenen afschriften van verhoor en bekentenis en alle verder noodige stukken ter hand stellen, opdat zij de zaak zouden kunnen onderzoeken en, wanneer zij dit wenschelijk oordeelden, er met rechtsgeleerden over raadplegen en het advies van den pensionaris konden inwinnen.

Op den bepaalden dag kwamen schout, burgemeesteren en schepenen in de pijnkamer, ten stadhuize, bijeen; burgemeesteren lieten zich gewoonlijk door een of twee uit hun midden vertegenwoordigen. Zoodra de secretaris het gebed had gelezen, herinnerde de schout in het kort welke zaak aan de orde was en verzocht verlof om den beschuldigde te laten binnenbrengen en zijn eisch en conclusie in te stellen. Nadat de president van de bank aan burgemeesteren en

„Justitie gedaen over Derck Willemsz. Greynwercker, Pieter Jansz. Karel, (alias) Piet Schilder, Carel Goriaens, (alias) klein Hagenaertje, Jan Hendriksz. van Leyden, (alias) Hondemans Soon, Reynier Carelsz., (alias) Wortel-boer, deze alle vijf gehangen om haer veelvuldige Huysbraken. Gejusticieert op Saterdagh den 6 May 1684 binnen Amsterdam."

Volksprent in houtsneê (Verzameling Van Stolk,

1) Koning t. a. p. p. 33.

1) Bij deze beschrijving volgen wij Bontemantel, Reg. van Amst., Eerste deel, p. 59—73. Het ceremonieel, dat in de achttiende eeuw bij het vellen en voltrekken van een doodvonnis gevolgd werd, door Wagenaar beschreven in Amsterdam III p. 314—318, verschilt op enkele ondergeschikte punten van dat der 17[de] eeuw.

schepenen verlof daartoe had gevraagd, werd de aangeklaagde binnengeleid en aan de balie geplaatst. Daarop zette de schout uiteen, welk misdrijf gepleegd was, en de secretaris las de bekentenis voor; op de vraag van den schout of de aangeklaagde bij deze bekentenis bleef, volgde gewoonlijk een bevestigend antwoord. Vervolgens stelde de schout zijn eisch, die luidde dat de aangeklaagde met den dood zou worden gestraft; als de president vroeg of de beschuldigde daar iets tegen in te brengen had, viel deze soms op zijn knieën en smeekte om een genadige sententie. De schout verliet daarop het vertrek; de gevangene werd weggevoerd en de beraadslaging over den eisch geopend. De president verzocht eerst het advies van burgemeesteren »van stadswege", daarop het advies van den vice-president, die gewoonlijk den president uitnoodigde om eerst zelf zijne meening uit te spreken; nadat deze daaraan voldaan had, gaven de vice-president en de overige schepenen, in volgorde van hun rang, te kennen welke straf zij wenschten op te leggen. Bij het opmaken van den uitslag der stemming werd de stem van burgemeesteren niet medegeteld, daar deze alleen een adviseerende en geen concludeerende stem uitbrachten; hun advies woog echter zwaar. Nadat de president dan had geconcludeerd, welke straf door de meerderheid der schepenen was opgelegd, riep hij den schout weder binnen en deelde hem het vonnis mede; wanneer dit overeenkomstig den eisch van den schout luidde, werd deze uitgenoodigd alles voor de executie in gereedheid te brengen.

Op den dag vóór de terechtstelling ging de schout, door eenige schepenen vergezeld, den veroordeelde het vonnis aanzeggen; deze werd dan uit »de boeien" gehaald — zoo heetten de hokken en kelders in het stadhuis, waar de beschuldigden werden opgesloten 1) — en naar de binnenplaats gebracht of, zooals men van ouds zei, »onder den blauwen hemel", waar de schout tot hem zei: »Ik dagvaard u tegen morgen ter hoogste vierschaar om een dag van den Hoogste te leggen, en dat ik u voort vermaan, dat gij u bereidt tot sterven". De veroordeelde werd daarna naar de pijnkamer gebracht, waar een predikant of een zieketrooster hem tot een christelijk, boetvaardig einde vermaande.

Den volgenden dag kwamen schout, burgemeesteren en schepenen in de »bloedrokken" — toga's van zwart laken, met satijnen bef en opslagen — ten stadhuize; over het linker voor- en achterpand van deze toga liepen de »reepen" of »bloedbanden", die op den linkerschouder vastgenaaid waren, nl. zwart-fluweelen banden, met randen van rood fluweel, belegd met zilveren kruisen, drie aan drie; aan de beide uiteinden hingen twee kleine zilveren schilden, met het jaartal 1595 — waarschijnlijk het jaar, waarin de bloedbanden voor het eerst gebruikt zijn —, aan welke schilden de letters A en M, insgelijks in zilver, bevestigd waren, klaarblijkelijk de begin- en eindletter van den naam Amsterdam; de kleuren van den band, zwart en rood, en de zilveren kruisen waren natuurlijk aan het wapen van de stad ontleend. Burgemeesteren begaven zich naar hunne kamer, schout en schepenen naar de schepenkamer. Nadat de secretaris het gebed gelezen en de schout zich verwijderd had, werd het vonnis gelezen en geresumeerd. Schout en schepenen gingen daarop naar de vierschaar, waarheen inmiddels ook de »patient" gebracht was; de schout nam de roede van justitie in de hand — een rood geverfden, langen, rechten doornenstok — en zei tot den president-schepen, hem met zijn titel en bij zijn naam aansprekende: »Ik vermaan het vonnis wegens de Heeren Staten van Holland en West-Friesland 1), of het hoog genoeg op den dag is om vierschaar te spannen, recht en justitie te administreeren naar oude costumen en privilegiën dezer stede?" De president antwoordde daarop bevestigend, in nagenoeg dezelfde bewoordingen, waarna de schout tot de overige schepenen zeide, hen één voor één bij den naam noemend: »wat zegt N. N.?" die antwoordde: »hetzelfde." Daarop keek de schout naar boven, waar één of meer der burgemeesters zich vertoonden voor een opening in hunne kamer, die op de vierschaar uitzag, en vroeg: »wat zeggen burgemeesteren van stadwege?" die met een bevestigend teeken antwoordden. Nu liet de schout den veroordeelde vlak voor zich plaatsen, noemde het misdrijf, dat hij bedreven en bekend had, en verzocht, dat schepenen hem bij definitief vonnis wilden verklaren een kind des doods te zijn. Schepenen begaven zich dan in plechtigen optocht naar de kamer van burgemeesteren, waar de president het verzoek van den schout herhaalde en achtereenvolgens het advies van burgemeesteren en schepenen vroeg. Nadat allen verklaard hadden, in den eisch toe te stemmen, gingen schout en schepenen terug naar de vierschaar; de schout vermaande

1) In de zestiende eeuw werden de gevangenen voorloopig in hechtenis gezet in de Sint Olofspoort: vgl. J. Koning, Geschiedk. aanteek. betreffende de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam, p. 3—5.

1) Volgens besluit der Staten van Holland van 27 September 1668 moest eisch ingesteld, vonnis vermaand en recht gesproken worden uit den naam van of wegens de Staten van Holland, en niet meer „van 's Heeren wegen" of „uyt den name van de hooge overicheyt ende Graeffelijckeyt van Holland."

JAN CORNELISZ. GEELVINCK, 1579—1651

[illegible]

Naar de schilderij van Corn. Janssens van Ceulen, 1646. (Stadhuis te Amsterdam)

op nieuw het vonnis aan den president, die antwoordde: »schepenen verklaren dezen gevangene te zijn een kind des doods."

De schout deed nu zijn eisch omtrent de wijze, waarop de doodstraf zou worden voltrokken. Op nieuw begaven de schepenen zich in optocht naar de kamer van burgemeesteren, maar in omgekeerde volgorde, zoodat niet, gelijk de eerste maal geschiedde, de president, maar de jongste schepen voorop liep; de president vroeg weder het advies van burgemeesteren en schepenen over den eisch omtrent de wijze, waarop het vonnis zou voltrokken worden, en schepenen keerden in dezelfde orde als zij gekomen waren naar de vierschaar terug, waarop de schout aan den jongsten schepen het vonnis vermaande en deze antwoordde: »schepenen geven voor vonnis als bij den secretaris zal gelezen worden." De veroordeelde werd nu vlak voor den secretaris geplaatst, die het vonnis voorlas.

Na afloop daarvan begaven schout en schepenen zich, vergezeld door den secretaris, naar de kamer van burgemeesteren, en de veroordeelde werd naar de justitie-kamer gebracht (in het oude stadhuis de zegelkamer). Burgemeesteren gelastten nu, dat de steêklok zou worden geluid en gingen, met de overige heeren, naar de publicatie-galerij, aan de voorzijde van het stadhuis; de roede van justitie werd uit het venster gestoken, naast de plaats waar de schout zich bevond, de veroordeelde achter de heeren geplaatst en de secretaris las het vonnis van de pui af. Zoodra dit geschied was, gingen allen naar de justitie-kamer, waar ieder aanwezige, ook de veroordeelde, nederknielde, terwijl de predikant het gebed deed. Dan keerden de heeren terug naar de publicatie-galerij en namen plaats, op kussens, in de vensterbanken van de pui; de scherprechter verscheen met den veroordeelde op het voor het stadhuis opgerichte schavot en volbracht zijne taak. Als alles was afgeloopen, werd de roede van justitie ingehaald.

Het hier beschreven ceremonieel is zeker plechtig, maar eenigszins omslachtig: op den dag der terechtstelling immers werd het vonnis, dat te voren reeds vastgesteld was, geresumeerd en begaf de schepenbank zich tweemalen naar burgemeesteren, om in hunne tegenwoordigheid te beraadslagen, eerst over de veroordeeling ter dood, dan over de wijze, waarop de straf zou worden voltrokken. Gewoonlijk was deze beraadslaging slechts een formaliteit; toch is het een enkele maal voorgekomen, dat in dit uiterste oogenblik de doodstraf door een andere, bv. door geeseling en opsluiting of verbanning werd vervangen.

Niet alleen bij het vellen van een doodvonnis, ook bij een veroordeeling tot verbanning moest het advies van burgemeesteren worden ingewonnen. Doch ook in tal van andere rechtszaken liet het burgemeesterlijk gezag zich gelden. Zoo zagen zij toe, dat de schout niet te spoedig overging tot het doen van huiszoeking, tot het gevangennemen of gijzelen van poorters. »Want", zoo schrijft Bontemantel, »het is geen cleyne saeck, in de cooplieden, winckeliers of andere haer woninge te vallen, 't sy om in de comptoiren ondersoeck te doen ofte iemant uyt den huyse te lichten, alsoo het crediet ende respect der familiën daerdoor te hooch wert gekrenkt ende dese daerdoor connen gebracht werden in de uytterste ruine, daer de faute, die soude mogen wesen gedaen, niet tegen can opgewogen werden." Indien dan ook de schout noodig oordeelde, dergelijke huiszoeking of arrestatie te doen, moest hij daartoe gemachtigd worden door schepenen, die in belangrijke zaken weer het advies van burgemeesteren inwonnen. Bovendien moest de schout, wanneer hij verlof had gekregen tot het binnendringen in de woning van poorters, zich daarbij door twee schepenen laten vergezellen.

Wanneer de schout iemand gevangen had laten nemen, konden schepenen den gevangene weer, tegen borgtocht, in vrijheid stellen; de schout zelf mocht niemand, zonder hun goedvinden, uit de hechtenis ontslaan. Niet altijd bleef hij echter binnen de grenzen van zijne bevoegdheid; vooral wanneer een oud-burgemeester het schoutambt bekleedde, overschreed deze dikwijls zijne macht en kwam daardoor in conflict met schepenen, die niet altijd bereid waren voor hem te bukken, al stond hij dan ook op de ladder der stedelijke magistratuur een paar sporten boven hen.

Wat de positie van den schout herhaaldelijk zeer moeielijk maakte, was de gebrekkige regeling van de rechtspraak ten tijde der Republiek. De bevoegdheid der verschillende college's van judicature was lang niet nauwkeurig omgrensd, wat aanleiding gaf tot veel verwarring en talrijke geschillen over de jurisdictie. De stedelijke rechtbanken beijverden zich altijd hare macht uit te breiden, ten koste van die der Hoven van justitie: een streven, dat in den grafelijken tijd kon worden tegengegaan door den Souverein, maar sinds 1588, toen de Staten zich met de volle souvereiniteit bekleed achtten, door den Souverein juist werd aangemoedigd. Vooral in Holland, waar de stemhebbende steden bijna geheel over de regeeringsmacht beschikten, werd de onafhankelijkheid der stedelijke rechtbanken zeer groot en de macht van het Hof aanmerkelijk besnoeid. Bij resolutie der Staten van 10 September 1591 werden de stedelijke recht-

banken bevoegd verklaard om in crimineele zaken, behandeld in extraordinair proces — d. i. een manier van procedeeren, waarbij de beklaagde verstoken bleef van gerechtelijken bijstand en zijne zaak niet in het openbaar werd behandeld, zoodat hij geheel weerloos stond tegenover zijn aanklager, den schout of baljuw — vonnis te wijzen bij arrest (zoodat van hare uitspraak geen hooger beroep op het Hof of den Hoogen Raad was toegelaten), mits de beklaagde had bekend. De praktijk van deze resolutie was allerongelukkigst. Immers, daar de stedelijke gerechten gaarne bij arrest vonnis wilden wijzen, werd de voor den beschuldigde zoo ongunstige extra-ordinaire procedure bijna altijd aangewend en werd hoe langer hoe meer gevonnisd »op confessie", d. i. na bekentenis, die dikwijls alleen door pijniging te verkrijgen was; de bevoegdheid van het Hof en den Hoogen Raad om de vaak willekeurige uitspraak van den stedelijken rechter te herzien werd geheel illusoir. Te vergeefs protesteerden zij tegen de praktijk van de resolutie; ook met het gerecht van Amsterdam ontstonden herhaaldelijk geschillen daarover. De schout, wiens taak het oorspronkelijk was bij zulke conflicten voor het recht van den Souverein in de bres te springen, was vooral te Amsterdam te zeer afhankelijk van of bevriend met den stedelijken magistraat, dan dat hij een zuiver standpunt daarbij zou kunnen bewaren.

Ook bij andere rechtsquaesties kwam aan den dag, hoezeer de schout in een valsche positie stond. In het begin van 1669 werd hij door het Hof van Holland, op last van de Staten, aangeschreven om de plakkaten, tegen het drukken van Sociniaansche boeken uitgevaardigd, streng toe te passen en huiszoeking te doen in eenige drukkerijen en boekwinkels, die hem werden genoemd. Hij moest echter het reeds begonnen onderzoek staken op last van burgemeesteren en schepenen, die meenden dat het Hof niet gerechtigd was hem zulke bevelen bij aanschrijving te geven, »alsoo op sulck eene wijse het Hof en de Schout de burgers en inwoonders souden connen overlast doen en vangen en spannen en wechvoeren uyt de plaetse haerder competente rechters, tegen de costumen en privilegiën". Zij verlangden en gelastten, dat de placcaten van de Staten van Holland of hunne Gecommitteerde Raden en de bevelen van de Hoven van justitie, die aan den Schout werden toegezonden, geen begin van uitvoering zouden krijgen, voordat zij onderzocht waren door burgemeesteren of schepenen, of door beiden, in belangrijke zaken ook door de vroedschap.

Wanneer de Amsterdamsche heeren echter hunne bevoegdheid te ver te buiten gingen, werden ook zij af en toe gevoelig op de vingers getikt. Toen, bij een matrozen-oproer in 1652, het gerecht straffeloosheid beloofd had aan alle bootsgezellen, die zich, binnen twee maal vier-en-twintig uur, aan boord van de voor hen bestemde lichters begaven, namen de Staten van Holland dit zeer kwalijk, daar alleen door hunne vergadering tot zulk een belofte kon worden besloten. Zij noodzaakten dan ook de stad verschooning te vragen voor hare aanmatiging en te beloven dat zij voortaan in een dergelijk geval eerst de toestemming van de Staten zou verzoeken. Dat de les geholpen had, bleek in 1661, toen de stad, door den nood van het oogenblik tot snel handelen gedwongen, op nieuw straffeloosheid beloofde aan de aanbrengers van zeker zwaar misdrijf, maar zich haastte de bekrachtiging van de Staten te verzoeken, »alsoo sulcke belofte van impuniteit by nimant anders validelijck can werden verleent dan by den Souverein".

Behalve crimineele zaken werden ook tal van civiele gedingen door de schepenbank berecht; het ons gestelde bestek laat echter niet toe, dat wij de bizonderheden van de civiele procedure beschrijven 1). Voor allerlei handelingen moest ook de toestemming van de bank worden verworven; herhaaldelijk gaf zij bv. schepenkennissen uit, dat zijn: gerechtelijke schuldbrieven, voor twee schepenen verleden en door hen onderteekend, waaraan het recht van praeferentie op de goederen van den debiteur was verbonden; ook transporten of kwijtscheldingen van vaste goederen moesten door twee schepenen worden bezegeld.

Naarmate de stad zich uitbreidde en het aantal proceduren, vooral over zaken van handel of scheepvaart, toenam, werd de schepenbank dan ook met zooveel arbeid belast, dat het noodzakelijk werd een gedeelte van haar werk — de minder belangrijke civiele actiën en een aantal, straks te noemen, handelsproceduren — over te brengen naar de »subalterne banken van judicature," die achtereenvolgens in het laatst der zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw werden opgericht. Ook hierbij zien wij dus weer een verdere evolutie van den regeeringsvorm: naarmate het werk van de schepenbank toeneemt en haar bemoeiingen zich over nieuwe, vroeger weinig of in 't geheel niet voorkomende rechtszaken moeten uitstrekken, ontstaan nieuwe organen voor

1) De civiele procedure is geregeld door de »Ordonnantie ende maniere van procedeeren voor den gerechte der stadt Amsterdam", vastgesteld in 1654 en gerenoveerd in 1656, 1658 en 1667 (Handvesten II p. 610 vgg.); een overzicht daarvan vindt men bij Wagenaar, Amsterdam III p. 318—326.

B van der Elst Pinx — J van Vilsteren fe. 1742.

De straelen van de kroon die op stadts wapen flickkeren,
Verworven door het gout van 't eerlyk bloet der BICKKEREN,
Getuygen d'oude deught en staet van dat geslacht.
De doordryft van den Vreede ons toegevoert uit Spanjen,
Door ENGELENBURGS *beleyd, was waerdig dat Oranjen*
Hem opeyschte en van zelf voor 't volk tot afstant bracht.
Zoo stut hy Stadt en Lant een rey van dertig jaeren;
Zoo maelt men ANDRIES. *best noch gryzer dan zyn haeren.*

J. v. Vondel.

F. Sadelaer ex.

ANDRIES GERRITSZ. BICKER, 1597—1652

Burgemeester 1627–1649

In 1650 *op verzoek van prins Willem II uit de regeering verwijderd*

(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

de nieuwe functiën; het lichaam der stedelijke rechtbank wordt allengs meer samengesteld en tevens in zijne deelen meer onderscheiden. Toch gelukte het ook na de instelling van al deze subalterne college's aan de schepenbank niet om de zaken, welke aan haar uitspraak verbleven, snel af te doen; de Leidsche rechtsgeleerde Simon van Leeuwen verzekert ons dat, omstreeks het jaar 1675, »tot Amsteldam de rol niet minder dan 32 maanden ten agteren was" 1). Bontemantel verhaalt iets dergelijks en wijt den achterstand aan het gebruik, dat burgemeesteren dikwijls eenige schepenen — deze moesten dan tevens lid van de vroedschap zijn — mede naar Den Haag namen, op de dagvaart.

Gaan wij thans na, welke ondergeschikte rechtbanken achtereenvolgens werden opgericht en welke zaken aan haar oordeel werden onderworpen.

Wij zagen reeds vroeger, dat in 1578 de »alteratie" aanleiding gaf tot de instelling van het college van »Commissarissen van huwelijksche zaken," vijf in getal, waaronder gewoonlijk eenige schepenen, die de namen opteekenden van hen, die wilden ondertrouwen, en onderzoeken moesten of zij den vereischten leeftijd bereikt hadden, of de toestemming tot het huwelijk verleend werd door hen, die haar moesten geven, of de bruid en bruigom elkaar niet te na verwant waren, en dergelijke quaestiën. In de eerste helft der zeventiende eeuw hielden commissarissen daartoe zitting in een vertrek in de Oude Kerk, in het koor van St. Sebastiaan, den patroon der handboogschutters, tot welk vertrek toegang werd gegeven door een roode deur, waarboven het opschrift: »'t Is haest getrout, dat lange rout;" »voor de roode deur gaan" beteekende bij de Amsterdammers daarom: gaan ondertrouwen. Na den bouw van het nieuwe stadhuis werd daar een kamer voor de commissarissen van huwelijksche zaken ingericht. Bontemantel's aanteekeningen over dit college, waarvan hij eenige malen lid was, doen ons zien dat de commissarissen vaak over zeer eigenaardige en uiterst kiesche zaken hadden te beslissen; herhaaldelijk toch kwam het voor dat tegen een huwelijk bezwaar werd ingebracht door een vrouw, die in zeer intieme betrekking tot den bruigom had gestaan, en beweerde een trouwbelofte van hem te hebben gekregen. Als commissarissen meenden dat de bewering gegrond was en geen schikking tusschen de partijen tot stand konden brengen, verwezen zij de zaak naar de schepenbank. — De gereformeerden trouwden in de publieke kerk; de leden van de overige kerkgenootschappen waren verplicht zich door schepenen te laten trouwen 1). Minstens twee van hen waren daartoe Zondags ten stadhuize aanwezig, op verzoek ook op andere dagen. — Bij de nieuwe ordonnantie van procedeeren, in 1654 gemaakt, werd aan dit college ook de berechting opgedragen van de injuriën, dat zijn: civiele actiën wegens vechtpartijen, dreigementen en beleedigingen, en van kleine geschillen, b.v. tusschen meester en knecht en vrouw en dienstbode. Bij een keur van 31 Januari 1679 werden daaraan toegevoegd alle geschillen, mits niet boven de zes honderd gulden loopende, over daghuren en arbeidsloon, tusschen overlieden en gildebroeders of onvrije lieden (die tot geen gilde behooren), en dergelijke zaken.

De oprichting van de assurantiekamer dagteekent van 1598, maar eerst in 1612 werden de ordonnantie en instructie dezer kamer bij octrooi van de Staten van Holland bevestigd. Reeds in het midden der zestiende eeuw was de assurantie tegen zeeschade hier te lande bekend; alle geschillen, die daaromtrent rezen, werden toen door de schepenbank berecht. Door de snelle toeneming der scheepvaart en op verzoek van eenige voorname kooplieden ging de regeering van Amsterdam in 1598 over tot de oprichting van een afzonderlijke rechtbank, voor welke alle geschillen wegens assurantie en averij in eerste instantie zouden worden behandeld. Het aantal commissarissen van deze kamer bedroeg drie; bij de aanvaarding van hun ambt moesten zij beloven zelf geen assurantie te sluiten of te laten sluiten, zoodat een assuradeur niet als commissaris kon fungeeren, tenzij hij zijn beroep opgaf.

Tot verlichting van de taak der vierschaar was reeds in 1598 een college van vredemakers ingesteld, waarvoor kleine civiele actiën werden behandeld, die door minnelijke schikking uit den weg konden worden geruimd 2). Het werd in 1611 vervangen door een college van kleine zaken, waaraan de behandeling werd opgedragen van alle kleine rechtszaken, niet boven de veertig gulden gaande; doch het steeds toenemend aantal processen voor de schepenbank gaf aanleiding dat dit maximum achtereenvolgens verhoogd werd tot zestig en honderd, en in 1650 tot zeshonderd gulden. De geschillen over injuriën werden in

1) Simon van Leeuwen's Bedenckingen over de Stadthouderlijcke magt enz, gedeeltelijk uitgegeven door Prof. Fruin in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, dl. XVIII, p. 452.

1) In het midden der achttiende eeuw was het aan ieder vrijgelaten of hij in de kerk dan wel voor schepenen wilde trouwen. Wagenaar, Amsterdam III p. 426.

2) Over dit college van vredemakers, waarvan in geen enkele beschrijving van den regeeringsvorm van Amsterdam gewag wordt gemaakt, vgl. Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam II p. 453.

dat jaar toegewezen aan de kamer van zeezaken en kwamen in 1654, zooals wij zagen, aan de commissarissen van huwelijksche zaken, terwijl eindelijk in 1679, gelijk eveneens reeds vermeld is, de kamer van kleine zaken nog werd ontlast doordat ook een andere categorie van geschillen werd overgebracht naar commissarissen van huwelijksche zaken. Zooveel mogelijk trachtte het college van kleine zaken partijen te bewegen om te berusten in de uitspraak van »goede mannen", dat zijn scheidsrechters; jaarlijks werden, op verzoek van de schepenbank, door de aanzienlijkste uitoefenaars van elk bedrijf de namen opgegeven van hun voornaamste vakgenooten, die dan, als experts, hetzij door de schepenbank, hetzij door de lagere rechtbanken konden worden opgeroepen. Ook burgemeesteren berechtten soms, als scheidsrechters, geschillen tusschen gildebroeders en overlieden, tusschen overlieden van verschillende gilden of tusschen ambtenaren onderling. Een keur van 1544 bepaalde een boete voor elk, die zijne zaak eerst aan de uitspraak van burgemeesteren had onderworpen en vervolgens, ontevreden daarmede, haar voor de schepenbank gebracht en daar verloren had. Dikwijls echter verwezen burgemeesteren zelf de zaak naar het gerecht. — Het aantal commissarissen van kleine zaken bedroeg bij de oprichting vier, werd in 1641 tot vijf en in 1650 tot zeven vermeerderd; onder die zeven waren ten minsten twee oud-schepenen, soms ook meer, en verder eenige rechtsgeleerden en personen, die goed op de hoogte waren van de koopmanschap.

In 1641 trad het eeste college van commissarissen van zeezaken op, waarvoor de geschillen werden berecht tusschen reeders, kooplieden, schippers en bootgezellen over alle zaken, de zeevaart betreffende, met uitzondering van assurantie en averij. Dat het aan een dergelijke rechtbank in een stad als Amsterdam niet aan werk ontbrak, behoeft geen betoog. Het aantal commissarissen bedroeg vijf.

De laatst opgerichte subalterne rechtbank, de desolate-boedel-kamer, dagteekent van 1644; reeds in 1627 was sprake geweest van de oprichting, wegens het toenemend aantal bankroeten, dikwijls frauduleuse, waarbij de failliet vooruit had gezorgd zich buiten schot te stellen door het verwerven van een acte, die »sûreté de corps" heette, of, zooals men het toen met een karakteristieke uitdrukking noemde, door zich »een pampieren harnas aan te trekken 1)". Om van overheidswege dergelijke oneerlijke praktijken beter te kunnen weren, werd de desolate-boedel-kamer belast met de zorg voor het inventariseeren en in bewaring nemen van den faillieten boedel, voor de benoeming van curateurs en de verdere afwikkeling van het failliet en afrekening met de schuldeischers. Van de vijf commissarissen moesten, volgens de instructie der kamer, altijd twee oudschepenen zijn.

De vijf »subalterne college's van judicature" waren alle rechtbanken in eersten aanleg of eerste instantie, van wier uitspraak geappelleerd kon worden op de schepenbank. De leden ervan werden jaarlijks door burgemeesteren en schepenen gezamenlijk benoemd, aanvankelijk op den 14den Februari, maar sedert 1653 op den 4den van die maand, omdat op den eerstgenoemden datum gewoonlijk een van de burgemeesters uitstedig moest zijn wegens het bijwonen van de Statenvergadering, en burgemeesteren en schepenen bij de verkiezing voltallig wenschten te zijn. De keuze geschiedde bij stemming, doch burgemeesteren waren reeds vooraf met de presidenten der schepenbank overeengekomen, wie tot commissarissen zouden worden benoemd; vele leden werden herhaaldelijk gecontinueerd. De voorzitters van de lagere rechtbanken waren altijd oud-schepenen en leden van de vroedschap 1) en ook onder de gewone leden waren er, zooals wij zagen, dikwijls verscheidene, die reeds in de schepenbank hadden gezeten en jongere commissarissen met hunne meerdere ervaring van rechtszaken konden bijstaan. Deze jongere leden debuteerden gewoonlijk in het college van kleine zaken; vandaar dat Frans Reael, toen hij sinds 1660 voortdurend in dat college benoemd werd — als oud-schepen was hij er voorzitter — en nooit meer zitting kreeg in de schepenbank, zijne ontevredenheid er over te kennen gaf, dat hij steeds in de bank van kleine zaken werd herbenoemd »als een schoolmeester, om de jeucht te instrueeren, alsoo gewoonelijck de aencomelingen daer eerst werden geset."

Eenige leiding hadden die nieuwelingen wel noodig, omdat van de subalterne rechtbanken in nog meerdere mate geldt wat reeds van de schepenbank werd opgemerkt, nl. dat de meerderheid der leden niet uit rechtsgeleerden bestond. En niet allen zullen hunne gebrekkige rechtskennis zoo goed hebben aangevuld als Bontemantel, die zich vrij wat moeite daarvoor gaf en ten slotte zelfs zeer belezen werd in de juridische litteratuur van zijn tijd. Bij moeielijke zaken gebeurde het dan ook wel, dat een der subalterne college's aan de schepenbank om raad vroeg, en deze kon weder het advies van den pensionaris inwinnen.

1) G. A. Bredero, Spaanschen Brabander (ed. Moltzer) vs 353 en 354.

1) Handvesten I p. 116.

LAURENS REAEL, 1583—1637

Schepen [illegible] Gouverneur Gen. der O.-Ind. Comp. 16.6—1[illegible]

Naar de schilderij van C. van der Voort, in bezit van Mevrouw de Douair. Backer—de Wildt, te Amsterdam

De pensionaris 1) was eigenlijk de rechtsgeleerde raadsman der stedelijke regeering en gehouden alle privilegiën en rechten van de stad te helpen voorstaan; zoo hij kennis kreeg van eenige benadeeling dier rechten, moest hij burgemeesteren er opmerkzaam op maken en zich naar hun bevel gedragen; ook moest hij alle processen, waarin de stad betrokken was, helpen bevorderen. Vervolgens was hij gehouden de schepenbank in alle voorvallende zaken van advies, desgevraagd, te dienen en toe te zien dat de »ordre op de maniere van procedeeren" werd opgevolgd; ook de lagere rechtbanken konden zijn raad inwinnen en burgemeesteren deden het soms, wanneer hun praeadvies werd gevraagd over een doodvonnis en zij niet geheel zeker waren, of dat vonnis behoorde te worden uitgesproken. In de zeventiende eeuw verscheen de pensionaris echter niet meer geregeld in de kamer van schepenen, en de voor hem bestemde stoel aan de rechterhand van den secretaris stond gewoonlijk leeg 2). Een ander gedeelte van zijne taak nam het grootste deel van zijn tijd in beslag: het bijwonen van de Statenvergadering. Wij komen daarop in een volgend hoofdstuk terug.

De pensionaris werd, op voorstel van burgemeesteren, door de vroedschap benoemd, meestal voor vier jaren tegelijk, maar na afloop daarvan kon hij worden gecontinueerd; toen echter in 1666 Cornelis Hop werd aangesteld — die, na zijn schoonvader Pieter Cloeck, de drukste advocaten-praktijk in Amsterdam had en weinig lust toonde deze te laten varen voor een ambt, dat hij misschien na vier jaren reeds zou kunnen verliezen — werd de termijn van vier jaren uit de instructie weggelaten; tevens kende men hem een tractement van 4000 gulden jaarlijks toe, terwijl zijn ambtgenoot Pieter de Groot slechts een wedde van 2000 gulden trok. Zijn ambtgenoot — want Amsterdam had toen twee pensionarissen tegelijk, zooals in de zeventiende eeuw meermalen het geval was; de pensionaris was dan ook herhaaldelijk uit de stad, hetzij omdat hij tegenwoordig moest zijn op de Statenvergadering, hetzij omdat hij Amsterdam vertegenwoordigde bij een ambassade naar het buitenland. Koenraad van Beuningen maakte zich, als gezant in Denemarken, zoo verdienstelijk jegens zijne stad door het bevorderen van de staatkunde, die zij, in strijd met de meening van Jan de Witt, wilde volgen, dat hij, na zijn terugkeer, van »knecht tot meester" werd gemaakt, d. i. van pensionaris tot lid der vroedschap. Hij moest toen zijn pensionarisambt neerleggen, omdat deze betrekking te Amsterdam niet vereenigbaar was met het lidmaatschap van de vroedschap.

Uit het bovenstaande volgt, dat de pensionaris in de eerste plaats een kundig rechtsgeleerde behoorde te zijn; maar hooger eischen nog werden hem gesteld door het politieke gedeelte van zijn ambt en door de diplomatieke werkzaamheden, waartoe hij kon worden geroepen. Voor menigeen was het ambt dan ook een stijgbeugel tot hooger waardigheid, hetzij in een rechterlijke, hetzij in een politieke betrekking.

Gaan wij de lijst der pensionarissen uit de zeventiende eeuw na, dan treffen wij daaronder menigeen aan, die in de geschiedenis van ons land een belangrijke rol heeft vervuld, en over wien wij later, in het verhaal van Amsterdam's historie, nog zullen hebben te spreken: Adriaan Pauw, die het raadpensionarisschap van Holland twee malen heeft bekleed; Koenraad van Beuningen, den philosoof-staatsman, een van de bekendste figuren uit den tijd van Jan de Witt en Willem III; Pieter de Groot, den zoon van den grooten Hugo, die uit zijn ambt werd ontslagen, omdat burgemeesteren niet tevreden waren over de wijze, waarop hij het vervulde, en die het aan de bescherming van de Witt had te danken, dat hij daarna tot pensionaris van Rotterdam werd benoemd en onze Republiek als gezant in Zweden en in Frankrijk vertegenwoordigde; Cornelis Hop, den uitstekenden jurist, wien later een zetel in den Hoogen Raad werd aangeboden; Koenraad van Heemskerck en Jacob Hop, die beiden, in de dagen van Willem III, zoowel in de binnen- als in de buitenlandsche politiek op den voorgrond kwamen te staan.

Nu wij de organisatie van de rechtspraak te Amsterdam hebben leeren kennen, wenschen wij nog in het kort de aandacht te vestigen op de gebreken der toenmalige rechtspleging.

Indien in één opzicht de vergelijking van hedendaagsche toestanden met die uit de zeventiende eeuw ten gunste van de eerste uitvalt, dan zeker op het gebied van de justitie. De omslachtige manier van procedeeren in civiele zaken, de gebrekkige rechtskennis van vele schepenen, de verfoeielijke praktijk van de pijniging en de barbaarsche

1) In het laatst der zeventiende eeuw heet hij vaak Raad en Pensionaris of Raadpensionaris, maar in 1699 werd de titel officieel weer veranderd in dien van Pensionaris. Wagenaar, Amsterdam III p. 491.

2) In de instructie van Van Beuningen (Groot Memoriaal III fol. 289 v° - 291), uit het jaar 1650, staat dat hij verplicht was »ordinarie te compareeren in schepenencamer"; in de instructie van Cornelis Hop (Resol. vroedschap 29 April 1666) is het woord »ordinarie" weggelaten; aan die van Reinier van Heemskerck, van 9 December 1668 (Groot Memoriaal V fol. 238) is uitdrukkelijk toegevoegd, »dat hy niet doorgaens sal gehouden sijn in de kamer van Heeren schepenen te compareren, maer alleenlijck soo wanneer hy by de gemelte Heeren specialijck aldaer ontboden sal wesen".

vonnissen, die vaak werden gewezen, doen ons de zeventiende-eeuwsche rechtspraak inderdaad niet terug wenschen. Maar ook andere gebreken kleefden haar aan. Het schoutambt te Amsterdam was een door velen begeerde waardigheid, ook vanwege de inkomsten, die het opleverde. Gedurende het grootste gedeelte der zeventiende eeuw had de schout een jaarwedde van *f* 1000 en ontving *f* 500 voor presentiegeld en *f* 50 voor kleeding; maar de jaarlijksche emolumenten, die hij bovendien trok, werden op vijf à zesduizend gulden geschat. Zij sproten hoofdzakelijk voort uit zijn aandeel in de boeten, in civiele zaken de helft, in crimineele het derde gedeelte. Voor ons behoeft het zeker geen betoog, dat een regeling, waarbij de handhaver der gerechtigheid zelf voordeel trok uit de boeten en er dus belang bij had deze op te voeren, zeer ongewenscht was; ook al stond hij hoog genoeg, om bij het doen van den eisch niet te denken aan eigen financieele baten, zoodra hij een zware boete vorderde, was de schijn altijd tegen hem.

Trouwens, niet de schijn alleen was verkeerd. Er zijn schouten geweest, die hunne substituten of dienaren de rol van »agents provocateurs" hebben doen spelen, om een rijken Amsterdammer te kunnen arresteeren. De verderfelijke gewoonte van het »composeeren", d. i. het intrekken of achterwege laten van een aanklacht tegen betaling van een dikwijls hooge som gelds, waarvan de schout zijn deel kreeg, bood de gelegenheid misbruik te maken van den angst, dien vele overtreders, vooral bij vergrijpen tegen de zeden, voor een behandeling van hunne zaak in de schepenbank koesterden.

De oprichting van de tuchthuizen had — gelijk wij vroeger zagen — althans deze verbetering in de rechtspraak gebracht dat de schepenbank, bij het vellen van vonnis in bepaalde categorieën van misdrijven, niet meer alleen de keus had tusschen lijfstraffen of uitbanning, maar ook gevangenisstraf kon opleggen. Ongelukkig was de ruimte in de tuchthuizen te beperkt om alle boosdoeners, die er voor in aanmerking kwamen, daarin op te nemen, zoodat de »bannissementen" aan de orde van den dag bleven. Deze uitgebannenen werden ingelijfd in de rijen der »heidenen, zigeuners en vagabonden", die in de zeventiende eeuw het platte land onveilig maakten; als zij, na afloop van den tijd, voor welken zij verbannen waren, naar de hoofdstad terugkwamen — sommigen wachtten ook niet eens zoo lang en waagden het reeds vóór het verstrijken van dien tijd zich binnen de muren der stad te vertoonen — maakten zij gewoonlijk al spoedig weder kennis met de justitie. Het aantal recidivisten, waarvan de confessie- en sententieboeken van het Amsterdamsche gerecht gewag maken, is dan ook ontzettend groot.

Men zal echter goed doen door ook de correctioneele waarde van de tuchthuizen niet te hoog aan te slaan. Dat er harde arbeid moest worden verricht, zal de tuchtelingen niet geschaad hebben; maar hetzelfde kan niet worden getuigd van de gewoonte om de huizen — als een soort van publieke vermakelijkheid — toegankelijk te stellen voor ieder, die een kleinigheid ten voordeele van de bus wilde betalen; niet alleen de bloedverwanten van de gevangenen, maar alle nieuwsgierigen mochten hen »besien ende spreecken". Deze gewoonte schijnt vooral bedenkelijk, wanneer men weet dat in het spinhuis vele vrouwen van slechte zeden zaten; doch de bezoekers waren door een traliehek van hen gescheiden, zoodat te Amsterdam niet zulke schandalen konden voorvallen als Albrecht Haller, in het begin der achttiende eeuw, van het tuchthuis in Den Haag verhaalt 1).

1) Zie de aanhaling uit zijn dagboek in Busken Huet's Land van Rembrand (2e druk) II² p. 203.

DE VROEDSCHAP

De plaats van de vroedschap in de stedelijke regeering wordt soms bij benadering aangegeven, door dit college gelijk te stellen met den hedendaagschen gemeenteraad. Inderdaad zijn er verschillende punten van overeenkomst tusschen den werkkring van vroedschap en gemeenteraad te ontdekken, wanneer men het oog vestigt op de behartiging van zuiver stedelijke aangelegenheden door beide college's; maar aan den anderen kant bestaat er ook een aanmerkelijk onderscheid, niet alleen in de wijze van verkiezing, maar ook omdat de vroedschap over tal van onderwerpen had te beraadslagen, die niet de stad in het bizonder, maar het gewest Holland en het geheele land betroffen.

Sinds het privilegie van Vrouwe Maria van Bourgondië bestond de vroedschap uit zes en dertig leden, vroedschappen of raden, oudtijds ook wel »ses-en-dartichen" genaamd, die voor hun leven zitting hadden. Vacaturen ontstonden slechts, wanneer een lid kwam te sterven of door den stad-

MR. GERRIT PIETERSZ. SCHAEP, 1590 1655

Schepen in 1630

Naar een penteekening van D. Bailly, 1629

Verzameling Jhr. Mr. C. H. Backer te Amsterdam

houder afgezet werd, zooals in 1618 en 1672 met sommigen gebeurde; in het laatstgenoemde jaar verzocht Andries de Graeff, die bij een goed deel van de burgerij zeer gehaat was en door enkele regenten, vooral door Valckenier, zeer vijandig bejegend werd, uit de vroedschap te worden ontslagen, maar deze vergadering was van oordeel dat zij daartoe niet het recht had. Alleen dan werd ontslag verleend, wanneer iemand insolvent werd, of krankzinnig, of wel de stad verliet en dus zijn poorterschap »verwoonde"; dit laatste geschiedde bv. wanneer iemand een ambt werd opgedragen, dat hem noodzaakte voor zeer langen tijd of wel voor altoos buiten Amsterdam te gaan wonen. Tegen het midden der zeventiende eeuw sloop echter, zoowel te Amsterdam als in andere steden, het gebruik in, om in dergelijke gevallen aan den benoemde een acte uit te reiken, waarbij hem werd beloofd dat hij, zoodra hij ontslag uit dat ambt had gekregen of verzocht, bij de eerste openvallende plaats weer tot lid van de vroedschap zou worden gekozen en in zijn ouden regeeringsrang hersteld. Aldus was de persoon in quaestie tegen ongelukken in de politiek verzekerd: beviel het ambt hem niet of verloor hij het door de wisselvalligheden der politiek, dan kon hij weer in zijn ouden rang in de vroedschap terugkomen en behoefde zijne carrière in de stedelijke magistratuur niet weer van meet af te beginnen.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was de 28ste Januari reeds de gebruikelijke dag voor de verkiezing van nieuwe leden, en bij vroedschapsresolutie van 10 Maart 1648 werd hij er bepaaldelijk toe aangewezen. Op dezen dag werden dus de ledige plaats of plaatsen, die er gedurende den loop van een jaar in de vroedschap waren ontstaan, door dit college zelf aangevuld; was echter een der leden kort te voren gestorven en stond het lijk van den overledene op den dag der verkiezing nog boven aarde, dan werd met de benoeming van zijn opvolger gewacht tot de eerstkomende verkiezing, tot den 28sten Januari van het volgende jaar. Aan de gekozenen werd dadelijk kennis gegeven van hunne benoeming, die gewoonlijk geen verrassing voor hen was; zij verschenen dan ook terstond in de vergadering en namen zitting, na het afleggen van den volgenden eed, die hun door den voorzittenden burgemeester werd voorgelezen:

> »Dat sweert ghy, dat ghy een goet, getrouw en eerbaer ses-en-dartich als raed deser steede weesen sult, der steede ende de gemeynte haer beste raeden ende voor 't quaet waerschouwen sult ende alle tijt, als ghy ontboden ende geeyscht wordt, te raede comen sult, nootsaecken uytgesondert; der steede raet secreetelijck houden sult, der steede privilegiën, willekeuren ende ordonnantiën in alle haere poincten naer alle vermogen voorstaen, beschermen ende verantwoorden sult, soowel tot proffijt van den armen als den rijcken; ende dat sult ghy niet laeten om vreese van uwen lyve ofte om angst van uwe goederen, noch om geenderhande saecken, die U daertoe porren souden mogen.
>
> Dat U Godt soo waerlijck moet helpen."

Zooals van de meeste regeeringscollege's, die in oude tijden waren ontstaan, was ook de bevoegdheid van de vroedschap slechts in algemeene bewoordingen aangeduid; ook hier heeft de praktijk die bevoegdheid moeten regelen. De privilegiën spraken slechts van »raad te helpen geven in der stede zaken"; wij zagen reeds vroeger 1), hoe de vroedschap een poging deed om ook het financieel beheer van haar afhankelijk te maken, maar burgemeesteren dien toeleg wisten te verijdelen. Juist zij waren er hoe langer hoe meer op uit, de leiding der stedelijke aangelegenheden geheel in handen te krijgen. In de requesten van de »doleanten" van 1565 wordt reeds geklaagd, dat burgemeesteren »vele treffelicke saicken gepleecht hebben" zonder advies van de zes-endertig raden 2), en wij zullen zien, dat ook in het midden der zeventiende eeuw veel buiten de vroedschap om ging. De staatsrechtelijke theorie mocht al luiden: »bij de vroedschap is alleen de macht om te adviseeren, resolveeren ende disponeeren van alle saecken, concerneerende den staet van den lande ende der stede" 3) — in de praktijk was haar macht minder groot.

De vergadering der vroedschap werd door burgemeesteren samengeroepen 4) en geleid. Gewoonlijk waren deze zelf ook lid van de vroedschap, tenzij zij het, volgens de privilegiën, niet mochten wezen, als te na verwant aan een der zitting hebbende leden. Zoo werd bv. Andries de Graeff, die reeds in 1657 voor de eerste maal het burgemeesterschap had bekleed, niet vóór 1665 lid van de vroedschap, omdat zijn broeder Cornelis de Graeff, Heer van Zuidpolsbroek, tot zoolang zitting in dat college had gehad. Ook al was een burgemeester geen lid van de vroedschap, hij woonde toch steeds

1) Hiervóór, p. 11.

2) Art. 9 en 10 van de »Eerste gescrifte der burgers ende doleanten" en art. 41—49 van het »Advertissement" enz. (Gemeente-archief Amsterdam)

3) In de »Verthooninge van het recht" enz. (Tiele No. 326), ook bij Bor, Boek XXII fol. 50.

4) Aanvankelijk werden de »citatiën" gedaan door een bode, die rondging langs de woningen der heeren; sinds 18 December 1665 geschiedde de oproeping bij een gedrukt billet. Het luidde: »De Heeren Burgemeesteren versoeken, UEd. gelieve te verschijnen in de raetcamer hier ter stede, alwaer de vroetschap sal vergaederen, anno 1665, den 18den December, ten klocke tegen 9 eure," natuurlijk in den morgen. Vroedschapsvergaderingen te 8 uur 's morgens kwamen ook wel voor.

de vergadering bij. Alleen in de vergadering van den 28sten Februari, waar eventueele vacaturen in de vroedschap werden aangevuld en de lijst der veertienen werd opgemaakt, mocht een burgemeester, die geen lid van de vroedschap was, niet verschijnen.

Burgemeesteren stelden vast, welke zaken in behandeling zouden komen. Wel werd een enkele maal toegelaten, dat een voorstel uit den boezem der vergadering werd gedaan, maar toen in 1662 Gillis Valckenier, destijds president-schepen en lid van de vroedschap, met zulk een voorstel voor den dag kwam, viel de Heer van Zuidpolsbroek hem in de rede, »seggende, dat geen raeden vermochten yts te proponeeren sonder consent ofte advys van burgemeesteren"; en al trachtte Valckenier het recht van initiatief der vroedschap staande te houden, het baatte hem niet 1).

De stedelijke aangelegenheden, waarover de beslissing der vroedschap werd ingeroepen, liepen uit den aard der zaak zeer uiteen. In het algemeen kan men zeggen, dat het college werd geraadpleegd in alle belangrijke zaken, als: het uitvoeren van groote openbare werken en het leggen van financieele lasten op de burgerij, de benoeming van een schout of van een pensionaris, en dat zoo goed als altijd het voorstel van burgemeesteren werd aangenomen. Het privilegie, door de landvoogdes Margaretha van Parma in 1565 gegeven, schreef voor, dat belangrijke zaken »'s daechs te vooren gecommuniceert sullen werden, omme des anderen daechs andermael te vergaederen ende rypelijck in deselve saecke alsdan resolutie te mogen nemen", maar de praktijk had langzamerhand een andere wijze van werken als de beste doen kennen, namelijk de benoeming van een commissie, of, zooals men in de laatste helft van de zeventiende eeuw begon te zeggen, een »besoigne" uit den raad, om de zaak te onderzoeken en later van rapport te dienen, met welk rapport de vroedschap zich dan gewoonlijk vereenigde. Ook zijn er soms vaste commissies uit den raad geweest, om burgemeesteren en thesaurieren voor te lichten en ter zijde te staan; zoo werd in 1655 een commissie benoemd voor de nering, een voor de zeevaart en een voor de fortificatie, aan welke later ook de zorg voor de ammunitie is opgedragen, en werd in 1663 een commissie voor de openbare werken in het leven geroepen. Om de stedelijke regeering van advies te dienen in handelszaken werd in 1663 ook een »college van commercie" ingesteld, een kamer van koophandel, waarin de vroedschap door drie leden was vertegenwoordigd; nog vóór het einde van 1665 hield dit college echter reeds op te bestaan 1).

Doch het waren niet alleen zuiver stedelijke aangelegenheden, waarover in de vroedschap werd gehandeld. Aan het begin van onze beschrijving van den regeeringsvorm hebben wij er reeds op gewezen, dat bij deze college's eigenlijk het hecht van de regeering berustte, vooral sinds in 1585 was besloten, dat de afgevaardigden van de steden in de Staten-vergadering niet volgens eigen meening zouden stemmen, maar volgens den last, hun door hunne committenten medegegeven. Wanneer burgemeesteren den oproepingsbrief voor de Statenvergadering — den beschrijvingsbrief, waarin de punten van behandeling vermeld werden — ontvangen hadden, brachten zij dien in de vroedschap ter tafel; punt voor punt werd dan voorgelezen en over elk punt werd een besluit van de vroedschap uitgelokt, dat het richtsnoer werd, waarnaar de afgevaardigden zich hadden te gedragen. Kwamen er in de Staten-vergadering onverwacht nieuwe belangrijke vragen op het tapijt, dan moest de vroedschap daarvan in kennis worden gesteld en opnieuw hare meening er over uitspreken; evenzoo werd haar, na afloop van de Staten-vergadering, mededeeling gedaan van het rapport, dat de pensionaris van het behandelde had opgesteld. Alleen weinig belangrijke aangelegenheden werden aan het goedvinden der afgevaardigden overgelaten; in de overige hadden zij zich te gedragen naar hun last.

Ook hier berust dus in theorie het oppergezag bij de vroedschap; in werkelijkheid echter was het voor haar niet zoo gemakkelijk om de beslissing over politieke zaken aan zich te houden, deels omdat vele van haar leden er weinig kennis van hadden, deels omdat het hun onmogelijk of moeielijk werd gemaakt zich er goed van op de hoogte te stellen. Reeds in 1616 hooren wij Cornelis Pietersz. Hooft klagen, dat burgemeesteren »alleen kennisse hebben van d'advysen, dye (van de Staten-vergadering) aen de stadt comen, mitsgaders van alle 't gene ter vergaderinge van den Heren Staten passeert", zoodat »d'andere leden van den raedt door onkunde lichtelick mogen werden geabuseert"; en in 1617, toen zulke gewichtige besluiten in Den Haag moesten worden genomen, kreeg de meerderheid van de vroedschap geen copie van allerlei stukken, die zij had moeten kennen om zich een

1) Vgl. onze uitgave van »Twee memoriën van mr. Gerrit Schaep Pietersz. over de regeering van Amsterdam" in Bijdr. en Meded. van het Histor. Genootschap, deel XVI, p. 345, 346.

1) Vgl. Dr. H. Brugmans, De notulen en munimenten van het college van commercie te Amsterdam, in Bijdr. en Meded. van het Histor. Genootschap dl. XVIII, p. 181 vgg.

GERBRANDT CLAESZ. PANCRAS, 1591—1649

Burgemeester [illegible]

Naar de schilderij op het stadhuis te Amsterdam

oordeel te vormen 1). Hoe het in de tweede helft der zeventiende eeuw toeging, wordt ons voor de steden van Holland in het algemeen aldus beschreven door den Leidschen rechtsgeleerde Simon van Leeuwen, in zijne verhandeling over »De Stadhouderlijke macht": indien er eenige uitschrijvingen van staatszaken gedaan worden, komen deze het eerst aan burgemeesteren, als het hoofd van de vroedschap; maar aan de andere leden wordt er geen communicatie van gedaan vóór het laatste oogenblik, als er een besluit op moet worden genomen. Burgemeesteren komen dan met een gepraepareerd advies in de volle vergadering, en doen eerst dan opening van de punten van beschrijving, als de gedeputeerden »vlotvaerdigh" moeten zijn om naar Den Haag af te reizen; zij laten die punten voorlezen en geven hun advies er over, dat zij in onderling overleg hebben opgesteld. Is er dan iemand, die anders dan amen zegt, hij moet het bezuren; is er iemand, wien aan de regeering niet gelegen is, die op zijn eigen beenen staan kan en de courage heeft tegen hunne meening in te gaan, hij wordt, »soo hij in hooger bediening is, geaffronteert ende van het banckje afgestooten ende op het ezelsbanckje geset"; »is hij van minder soort, soo wert hij voor een dooteeter ende een vergeten borger gehouden". Na afloop van de Staten-vergadering beleggen burgemeesteren, wanneer het hun gelegen komt, soms twee of drie weken er na, een vergadering van de vroedschap om het door den pensionaris opgestelde rapport bekend te maken, »soodat de luyden op de straet altoos eer weeten wat datter in de vergadering (der Staten) is besloten als sommige van de heeren selfs 2)".

De teekening van van Leeuwen overdrijft, maar in hoofdzaak is zij juist, ook voor de regeering van Amsterdam. Ook daar was de invloed van de vroedschap op de besluiten der Statenvergadering veel geringer dan de staatsrechtelijke theorie van dien tijd medebracht; de hoogere politiek werd geleid door burgemeesteren, en door niemand anders. Volgens een besluit van de Staten van Holland van 17 Maart 1581 mochten als afgevaardigden ter dagvaart uit de steden alleen diegenen verschijnen, die door de vroedschap waren gecommiteerd. In de meeste steden wees de vroedschap dan ook die afgevaardigden aan; te Amsterdam geschiedde dit niet. Een van de burgemeesters ging steeds naar Den Haag en nam

1) Cornelis Pietersz. Hooft, Memoriën en Adviezen (Werken van het Histor. Genootschap No. 16), p. 71, 192, 193.

2) Vgl. Prof. Fruin's uitgave van Simon van Leeuwen's Verhandeling enz. in Bijdr. en Meded. van het Histor. Genootsch. dl. XVIII, p. 449, 450, 453.

dan mee, wien hij verkoos, mits het slechts een lid van de vroedschap was. Reeds in den tijd van Frederik Hendrik was dit een vaste praktijk geworden; in Bontemantel's dagen was het bovendien gebruik, dat altijd de afgetreden burgemeester, die twee jaar achtereen zijn ambt had bekleed, en de afgetreden president en vice-president der schepenbank werden medegenomen 1); bovendien ging, gelijk reeds vroeger werd medegedeeld, ook de pensionaris altijd mede ter dagvaart.

Reeds in de instructie van een der eerste pensionarissen, Mr. Cornelis van Bergen, d.d. 20 Mei 1512, werd dien titularis gelast »register (te houden), tot der stede behouff, van all dat in enigen dachvaerd gedaen zal werdden, te pyne weert omme scriven 2)" (de moeite waard om opgeteekend te worden). Ook in de zeventiende eeuw hield de pensionaris notulen van het voornaamste, dat verhandeld werd, en schreef wekelijks een of meer brieven aan de te Amsterdam achtergebleven burgemeesters, om hen in te lichten omtrent den loop der vergadering of het voorvallende nieuws; bij zijne tehuiskomst moest hij hun zijne notulen en alle daarop betrekking hebbende papieren ter hand stellen. Juist de omstandigheid, dat de pensionaris geregeld de Statenvergadering bijwoonde, geheel op de hoogte was van de daar genomen besluiten, ook van de retroacta, de besluiten van vroegere jaren, en dat hij voortdurend in aanraking kwam met de afgevaardigden van de andere steden, deed hem meer routine en persoonlijken invloed verwerven dan de burgemeesters en leden van de vroedschap, die slechts af en toe ter vergadering kwamen. In vele steden van Holland werd de politiek dan ook eigenlijk geleid door den pensionaris; te Amsterdam lieten burgemeesteren zich die leiding niet zoo gemakkelijk uit handen nemen. Gewoonlijk bracht de pensionaris het advies van de stad in de vergadering uit, maar bij belangrijke zaken voerde een der burgemeesters of oud-burgemeesters zelf het woord, en deze woordvoerder werd door de overige leden van de Staten langzamerhand beschouwd als de verantwoordelijke persoon voor de stem van de hoofdstad, als de man, die de vroedschap had weten over te halen om tot het door hem uitgebrachte advies te besluiten. Toen Willem III een en andermaal zijn best deed om de woordvoerders van Amster-

1) Wagenaar, Amsterdam III p. 291 deelt mede, dat burgemeesteren in 1685 door de vroedschap gemachtigd werden om de gedeputeerden ter dagvaart te kiezen. In de praktijk geschiedde dit echter reeds veel vroeger, althans reeds in het tweede vierendeel der zeventiende eeuw. Zie de bewijsplaatsen daarvoor in Bontemantel's Regeeringe van Amsterdam Eerste deel, p. 102, Tweede deel, p. 24—26.

2) Groot-Memoriaal I fol. 262 v°.

dam, wanneer dit zich tegen zijne staatkunde kantte, voor zijne meening te winnen, ontnam burgemeester Valckenier hem de gelegenheid daartoe en liet door de vroedschap besluiten, dat in alle belangrijke zaken het advies van Amsterdam schriftelijk ter vergadering zou worden ingeleverd, zoodat het moeielijker te gissen werd uit wiens koker het kwam 1).

Met uitzondering van den pensionaris verschenen dus ter Statenvergadering als gedeputeerden van Amsterdam meestal burgemeesters, oud-burgemeesters en oud-presidenten van de schepenbank, die gewoonlijk veel kans hadden eenmaal burgemeester te worden. Behoorden deze oud-presidenten der schepenbank echter niet tot het kleine kringetje van ingewijden, dan werd hun soms op alleronaangenaamste wijze te kennen gegeven, dat zij niet meetelden. Dat ondervonden b. v. Hans Bontemantel en Johan Corver, die in de zooeven genoemde qualiteit de Staten-vergadering van Holland in het jaar 1670 bijwoonden. Een gewichtige vraag was toen aan de orde: of aan den Prins van Oranje zitting zou worden gegeven in den Raad van State. De raadpensionaris de Witt trachtte te bewerken, dat den Prins slechts een adviseerende stem zou worden gegeven, de Oranjepartij daarentegen ijverde voor het toekennen van een concludeerende stem en deed haar best Amsterdam aan hare zijde te krijgen. De Witt, altijd vindingrijk wanneer een schikking moest worden getroffen, ontwierp een vergelijk tusschen beide partijen, in overleg met den Haarlemmer pensionaris Fagel en den Amsterdamschen oud-burgemeester Koenraad van Beuningen, die tot de gedeputeerden van zijne stad ter dagvaart behoorde. Toen nu de raadpensionaris en Fagel in het »logement" van de heeren van Amsterdam 2) kwamen om deze voor hun voorstel te winnen, stonden alleen burgemeester Pancras en de pensionaris Hop hun te woord en werd door Pancras aan de overige afgevaardigden, Bontemantel en Corver, »by forme van versoeck," gelast, zoolang in den tuin te gaan wandelen — niettegenstaande zij toch ook gedeputeerden ter dagvaart waren, voegt Bontemantel er geërgerd aan toe. Men weet niet waarover zich meer te verwonderen: over de brutaliteit van den burgemeester of over de onderworpenheid van de vroedschapsleden; want Bontemantel geeft alleen in zijne gedenkschriften lucht aan zijne ergernis, en op het oogenblik zelf voldeden de beide heeren gedwee aan het verzoek! Een volksrijmpje, waarvan Gerrit Schaep Pietersz. reeds gewag maakt, verdeelde de 36 leden der Amsterdamsche vroedschap in drie categorieën: twaalf allen, twaalf mallen en twaalf niemendallen. Het medegedeelde staaltje van burgemeesterlijke autokratie bewijst, dat niet alleen binnen de stad, maar ook daarbuiten, op de dagvaart, de leden van de eerste categorie de leiding hadden en met de mallen of niemendallen omsprongen naar het hun beliefde

Nog in een ander opzicht zijn Bontemantels aanteekeningen over de onderhandelingen, die aan de toelating van den Prins in den Raad van State voorafgingen, leerrijk voor de kennis der verhouding tusschen burgemeesteren en vroedschap. Bij zijn onderhoud met de Amsterdamsche heeren was het de Witt gelukt hen voor zijn vergelijk te winnen, en in de Statenvergadering van Holland werd besloten dat de afgevaardigden »een keer zouden doen" naar hunne stad, om zich door de vroedschap tot het aannemen van het vergelijk te doen gelasten. In alle steden werd dan ook de vroedschap bijeengeroepen; maar toen burgemeester Pancras te Amsterdam kwam, bleek het dat de overige burgemeesters, Andries de Graeff, Valckenier en Munter, — vooral door toedoen van den tweede — niet gezind waren een vergadering van de vroedschap te beleggen, daar deze reeds vroeger besloten had aan den Prins een concludeerende stem te doen toekennen! Zij weigerden dus het bemiddelingsvoorstel aan haar oordeel te onderwerpen en gelastten aan Pancras te blijven aandringen op een concludeerende stem, zoodat de vroedschap geheel onkundig werd gelaten van de poging tot een vergelijk.

Met goedvinden van de vroedschap zelve waren burgemeesteren te Amsterdam in het bezit van een recht, dat al weder hunne macht ten opzichte van het eerstgenoemde college aanmerkelijk vergrootte, al vonden zij het dan ook gewenscht bij belangrijke zaken er geen gebruik van te maken zonder haar voorkennis. Wanneer een deputatie

1) Aldus bericht d'Avaux in een dépêche van Sept. 1678: Mignet, *Négociations* etc. IV p. 558.

2) De afgevaardigden van Amsterdam ter Statenvergadering namen in de zestiende eeuw hun intrek bij particulieren of in een herberg; het laatste bracht echter eigenaardige bezwaren mede, daar bij de tafelgesprekken dikwijls politieke onderwerpen werden behandeld en aldus ter kennis kwamen van personen buiten de regeering. In 1618 kocht de stad daarom het huis van Albert de Veer, raadsheer in den Hoogen Raad, eenige jaren later een ander gebouw, aan het tegenwoordige Plein gelegen, als »logement" voor de afgevaardigden; in 1676 werd nog een huis daarnaast aangekocht en voortaan nam de gedeputeerde van Amsterdam in de Gecommitteerde Raden, die vóór dien tijd een ander huis bewoonde, dat insgelijks aan Amsterdam toebehoorde, daar zijn intrek. In 1736 besloot de vroedschap beide huizen te laten sloopen en liet er één groot gebouw voor in de plaats zetten, dat in 1743 voltooid was. Na 1795 werd het voor allerlei doeleinden gebruikt, in 1819 verkocht aan het rijk en sedert door verbouwing aanmerkelijk veranderd. Tegenwoordig dient het voor Rijks-archief. (Dr. P. Scheltema, *Aemstel's Oudheid* II p. 223—227.)

CORNELIS DE GRAEFF, HEER VAN ZUIDPOLSBROEK, 1599–1664

Burgemeester [illegible]

[illegible] Museum te Berlijn

of commissie van buiten de stad, b. v. van de Staten-Generaal, naar Amsterdam werd afgevaardigd, mochten burgemeesteren hare geloofsbrieven openen en konden aldus vernemen wat het doel van hare komst was. Vonden zij het dan niet noodig of raadzaam de commissie tot een audientie in de vroedschap toe te laten, dan konden zij het verzoek om gehoor in dat college weigeren. Aldus geschiedde b.v. in 1639, toen een commissie uit de Staten-Generaal naar Amsterdam kwam, om de stad van meening te doen veranderen in een geschil, dat zij met de Staten-Generaal en den Prins had. Burgemeesteren verklaarden zich bereid aan te hooren, wat de heeren te zeggen hadden, maar weigerden hun de gelegenheid te geven zich van hun last te kwijten in de volle vergadering der vroedschap. Intusschen riepen zij dat college bijeen om opening te doen van den stand van zaken; dit keurde hunne houding goed, verklaarde dat aan burgemeesteren, »als hoofden van den raad," het bijeenroepen van den raad stond en protesteerde bovendien tegen de bevoegdheid van de Staten-Generaal en den Raad van State om bezendingen te doen aan afzonderlijke steden. Daar de commissie zich alleen tegenover de vroedschap en niet tegenover burgemeesteren van hare opdracht wilde kwijten, kon zij onverrichterzake weer vertrekken. Ook in 1650 werd door burgemeesteren aan de bezending van de Staten-Generaal, met Willem II aan het hoofd, een audientie in de vroedschap geweigerd. In het geschrift, dat zij later ter verdediging van hun gedrag opstelden, lezen wij weder: »ende hoewel Haere Achtbaerheeden aen haer hadden de autoriteit om omtrent het versoeck van audientie by haer selven te disponeeren, soo hebben Haer Achtbaerheeden nochtans, tot haer meerder décharge, hierover met de vroetschap gedelibereert ende met derselver advys ongeraeden gevonden Syne Hoocheyt in de volle vroetschap audientie te verleenen."

Aan bezendingen uit de Staten van Holland moest steeds toegang tot de vroedschap worden verleend, wanneer haar last luidde om zich tot die vergadering zelve te richten.

Dat de vroedschap, op voordracht van burgemeesteren, den schout en den pensionaris benoemde, werd reeds medegedeeld; evenzoo dat zij op den 28sten Januari, in dezelfde vergadering, waar de vacaturen in haar midden werden aangevuld, de nominatie van veertienen voor de schepenbank opmaakte. Nog andere posten werden door haar vergeven. Amsterdam had steeds een vertegenwoordiger in de Gecommitteerde Raden van Holland en in de Admiraliteitscollege's van Amsterdam, het Noorderkwartier en Zeeland; naar de Staten-Generaal, den Raad van State, de Generaliteits-Rekenkamer en de Rekenkamer van Holland zond de stad alleen »op haar tourbeurte" — d. w. z. als de beurt aan haar was gekomen om zich daar te laten vertegenwoordigen — afgevaardigden, die gewoonlijk voor drie jaar zitting namen. De verkiezing van al deze heeren geschiedde door de vroedschap, maar eigenlijk slechts voor de leus, daar in verreweg de meeste gevallen reeds vaststond, wie zou worden benoemd; wanneer de presideerende burgemeester aan het in rangorde oudste lid van de vroedschap verzocht zijne stem uit te brengen, vroeg deze gewoonlijk eerst aan burgemeesteren, »tot wien zij geïnclineerd waren." Wij komen hierop later terug en zullen dan zien, dat de genoemde betrekkingen, althans de voornaamste daarvan, gewoonlijk vervuld werden door oud-burgemeesters, die, in overleg met burgemeesteren, de verschillende posten onder elkander verdeelden.

BURGEMEESTEREN

Wat reeds opgemerkt werd aangaande de vroedschap geldt in nog meerdere mate van burgemeesteren: hunne moeielijke taak als bestuurders van de huishouding der grootste stad van Holland wordt sinds den aanvang van onze Republiek aanzienlijk verzwaard, daar zij een beslissenden invloed gaan uitoefenen op het bestuur van het geheele land; de stadsregeerders worden hoe langer hoe meer landsregeerders. Wanneer later zal gesproken worden over de plaats, die Amsterdam in de geschiedenis der zeventiende eeuw inneemt, valt het licht op de bemoeiingen van burgemeesteren met de algemeene politiek; in dit hoofdstuk zullen wij ons slechts bezighouden met hunnen werkkring als regeerders van de stad.

Uit den aard der zaak is reeds in de vorige hoofdstukken het een en ander daarover medegedeeld, omdat geen enkel onderdeel der stedelijke huishouding — ook de rechtspraak daaronder gerekend — buiten hun toezicht stond of geheel aan hunne leiding was onttrokken. Wij hebben

dan ook reeds gehoord, dat de leden van de administratieve regeeringsbanken door hen werden benoemd en in belangrijke aangelegenheden met hen hadden te raadplegen; wij vernamen, dat de schout bij de uitoefening van zijn ambt aan hunne bevelen was onderworpen, dat bij het vellen van een doodvonnis en bij het uitbannen hun advies moest worden ingewonnen, dat zij grooten invloed uitoefenden op de verkiezing van leden en presidenten der schepenbank, en, tezamen met schepenen, de commissarissen van de ondergeschikte rechtbanken benoemden; eindelijk hebben wij hen leeren kennen als leiders van de vroedschap en ook de stem, door Amsterdam ter dagvaart uitgebracht, bleek bijna geheel van hen afhankelijk te zijn.

In theorie berustte bij de vroedschap de wetgeving; burgemeesteren hadden zorg te dragen voor de uitvoering van hare besluiten. Een gedeelte van de wetgeving was echter toevertrouwd aan het college van de Heeren van den Gerechte, dat uit schout, burgemeesteren en schepenen bestond. De vroedschap m o e s t alleen geraadpleegd worden in alle zaken, waarbij de financiën van de stad gemoeid waren, en over de punten van den beschrijvingsbrief; bovendien k o n haar advies gevraagd worden over het maken van willekeuren of keuren — stedelijke verordeningen en politiemaatregelen, op de overtreding waarvan boeten waren gesteld —, maar deze keuren werden uitgevaardigd door »Mijne Heeren van den Gerechte". Of dit college echter v e r p l i c h t was een keur uit te vaardigen, waartoe de vroedschap, op voorstel van burgemeesteren, had besloten, werd in de zeventiende eeuw als onzeker beschouwd; maar in de praktijk veroorzaakte deze theoretische quaestie weinig moeielijkheid.

De inhoud van de keuren, die Mijne Heeren van den Gerechte in hunne driemaandelijksche vergadering vaststelden, liep zeer uiteen. Veelal hadden zij betrekking op de gilden en regelden de uitoefening van verschillende bedrijven, of bedreigden de muiterijen van oproerige gezellen met strenge straffen. Dan weer waren het voorschriften omtrent het innen van belastingen en strafbepalingen tegen het ontduiken daarvan, reglementen omtrent veren en beurtschippers, of wel politie-maatregelen betreffende het rijden met koetsen en karossen, het voorkomen van brandgevaar, de verplichting van de burgers bij brand, het hakken van bijten, en dergelijke dingen. Uit den inhoud van al die keuren blijkt, dat de vaderlijke zorg van de stedelijke regeering voor het heil der ingezetenen zich in de zeventiende eeuw ook openbaarde in allerlei zaken, waarin wij ons thans ongaarne voorschriften van de overheid zouden laten welgevallen. Eigenaardig in dit opzicht zijn vooral de keuren tegen de weelde. Zoo werd op den 2den Mei 1634 een keur uitgevaardigd, waarbij ieder, die met een karos, koets of kales reed, met een boete van 50 gulden bedreigd werd, invorderbaar desnoods door afspanning van de paarden. Onder de argumenten, waarmede burgemeesteren deze keur hadden aanbevolen, vindt men niet alleen de overweging, dat het rijden in de nauwe straten gevaar opleverde, maar ook deze »dat d'een door des anderen exempel geprovoceert wort om mede karossen, koetsen of kalessen en paerden te houden" en dat de kinderen van ouders, die rijtuig houden, »zoodaenigh rytuigh mee opslaen, tot bederf van hunne huysen en ruine van hunne middelen" 1). De bekendste van alle keuren tegen de weelde is zeker wel die tegen de overdaad op bruiloften en maaltijden, in Januari 1655 op aandrang van den puriteinschen burgemeester Nicolaas Tulp uitgevaardigd, waarbij het aantal gasten en gerechten, de duur van het feest, het aantal muzikanten, ja zelfs de waarde van de juweelen, door den bruidegom aan de bruid te geven, binnen bepaalde grenzen werd beperkt!

Voordat de keuren werden vastgesteld, werd dikwijls het advies van belanghebbenden ingewonnen, b.v. van bepaalde klassen van neringdoenden of industrieelen, die trouwens ook uit eigen beweging zich herhaaldelijk bij request tot burgemeesteren of schepenen wendden, om wijziging van bestaande bepalingen of invoering van nieuwe te verzoeken. Vooral de overlieden van de gilden zonden dikwijls petities om verandering in de ordonnantiën van hun gild te vragen.

Alle keuren hadden kracht van wet, zoodra zij, na het luiden der »steê-clock", van de pui van het stadhuis waren afgekondigd. Telken jare, wanneer de nieuwe schepenbank optrad, dus op den 2den Februari, werd bovendien de vernieuwing van alle bestaande keuren afgelezen, die, wanneer deze formaliteit verzuimd ware, geen kracht van wet meer zouden hebben gehad.

Burgemeesteren alleen — zonder raadpleging met schout en schepenen — konden verder allerlei publicaties uitvaardigen, hetzij deze dienden om de ingezetenen bekend te maken met den inhoud van de ordonnanties of placcaten der Staten van Holland of der Staten-Generaal en tegen overtreding daarvan te waarschuwen, hetzij ter mededeeling van tijdelijke maatregelen, door hen ter

1) Mr. N. de Roever, Uit onze oude Amstelstad IV p. 44

CORNELIS BICKER, 1593 – 1654

Burgemeester [illegible]

in 1650 op verzoek van prins Willem II uit de regeering verwijderd.

Naar de schilderij van een onbekend meester, (Rijksmuseum te Amsterdam)

Burgermeesteren ende Regierders der Stadt Amstelredamme willen mits desen allen ende eenen yegelijcken/ soo Huysluyden/ Voerluyden/ als allen anderen/ met Waghens/ Koetsen ofte Karren rijdende/ ghewaerschout hebben/ dat sy/ in 't wijden der selver/ hen te reguleren hebben naer d'Ordonnantie van de Ed. Groot-Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt/ den 21 December lestleden daer op gemaeckt/ ende gepubliceert/ Of dat/ by gebreecke van dien/ soo wie voor d'eerste mael vande Commissarissen van de Waghens / aen de respective Poorten deser Stadt gestelt/ ghewaerschouwt wort/ de selve/ indien het een Voerman is die van dese Stadt rijdt/ niet en sal vermoghen eenighe Vracht aen te nemen/ ende soo hy van buyten met Vracht hier in komt/ ghehouden sal wesen sijn Wagen hier te doen verwijden/ of sonder Vracht weerom te keeren / Ende die voor de tweede mael bevonden wort met soodanighen ongewijde Wagen hier ter Stede te rijden / sal vervallen in de boete by de boven-ghemelde Ordonnantie uytghedruckt. Hebben voorts ghemelte Heeren Burghermeesteren den voornoemden Commissarissen gheauthoriseert tot de bekeuringhe / ende om alle Wagens ende Karren/ met de mate daer toe ghestelt te meten/ ende de selve wel bevindende/ met het Wapen van dese Stadt te branden/ genietende van yeder Wagen/ Koets/ ofte Karre/ die sy alsoo branden sullen/ vier stuyvers/ daer van exempt zijn sullen die geene/ die elders ghebrandt ende wel bevonden worden te wesen. Actum den 26 Junij Anno 1646.

Ter Ordonnantie van Burgermeesteren voornoemt,
By my Secretaris.

Gerard Hulft.

---

t'Amsterdam, Gedruckt by Broer Iansz, Ordinaris Drucker deser Stede.

PUBLICATIE VAN BURGEMEESTEREN OMTRENT WAGENS EN VOERLIEDEN, 1646
(Oud-archief Amsterdam)

bewaring van de rust in de stad genomen, wanneer deze verstoord was of dreigde te worden.

Gaan wij thans verder voort den lezer een denkbeeld te geven van de macht, die burgemeesteren van Amsterdam bezaten, een macht, grooter dan hunne ambtgenooten in eenige andere stad van Holland konden uitoefenen. Behalve de commissarissen der ondergeschikte rechtbanken werd nog een andere categorie van stedelijke waardigheidsbekleeders in een gecombineerde vergadering van burgemeesteren en schepenen benoemd. Jaarlijks, op Goeden Vrijdag, kwamen zij bijeen om superintendenten van de lakenhal, waardijns of staalmeesters, tarrameesters, gouverneurs van de draperie, commissarissen van het touwwerk en keurmeesters van touw en masten aan te wijzen. Aldus werd van overheidswege zorg gedragen voor een behoorlijk toezicht op de belangrijkste tak van nijverheid, de lakenindustrie 1), en op de vervaardiging van touw en masten. In het algemeen behoorde het toezicht op handel en nijverheid tot de taak der stedelijke regeering, en de gilden waren de organen, waarvan zij zich daarbij bediende. De ordonnantiën van deze vereenigingen bevatten allerlei bepalingen omtrent de inrichting van het gilde, de berechting van geschillen tusschen meesters en gezellen, arbeidsloon en arbeidstijd, en gaven waarborgen voor de bekwaamheid van gezellen en meesters en voor de deugdelijkheid der te vervaardigen stof. De overlieden werden door burgemeesteren benoemd, hetzij uit een voordracht, door de overlieden zelven opgemaakt, hetzij buiten die voordracht om; zij hadden jaarlijks de rekening van het gild in te dienen bij burgemeesteren, die gewoonlijk een der secretarissen met het nazien er van belastten.

Door burgemeesteren alleen werden verder benoemd: bewindhebbers van de Amsterdamsche kamer der Oost- en West-Indische Compagnie, stads-secretarissen, postmeesters en de officieren van de lands- en stads-militie, d. i. het garnizoen, dat in de stad lag. Bij de benoeming van bewindhebbers der beide groote handelscompagnieën moesten burgemeesteren een keuze doen uit een voordracht van drie personen, die bij de Oost-Indische werd opgemaakt door de bewindhebbers van de kamer en een gelijk aantal hoofdparticipanten, bij de West-Indische door de bewindhebbers en die hoofdparticipanten, die bij het opmaken der voordracht tegenwoordig wilden zijn. Schijnbaar waren zij dus in hunne keuze beperkt; maar omdat, althans bij de Oost-Indische Compagnie, burgemeesteren van Amsterdam gewoonlijk den post van bewindhebber bekleedden, durfden de overige bewindhebbers zich slechts zelden tegen een door burgemeesteren gewenschten candidaat verzetten en beschikten deze feitelijk over het voordeelige ambt. Bij verkiezingen kwam dit hun dikwijls te pas, daar zij het ambt dan als belooning aan een of ander lid van de regeering konden toezeggen, wiens stem moest worden gewonnen.

Het aantal secretarissen is te Amsterdam in den loop der zeventiende eeuw zeer toegenomen; behalve degenen, die geregeld in dienst van een bepaald college stonden, waren er nog andere voor het loopende werk ter secretarie, die ook ter beschikking gesteld konden worden van college's of commissie's, die nu en dan den dienst van een secretaris noodig hadden. Gewoonlijk werden tot het secretarisambt jonge lui van aanzienlijke familie benoemd; wanneer zij later zitting kregen in vroedschap of schepenbank, moesten zij het ambt neerleggen. Soms werd hun een diplomatieke zending naar het buitenland opgedragen of werden zij, bij ontstentenis van den pensionaris of ter wille van hunne politieke opleiding, medegenomen naar de dagvaart.

Het ambt van postmeester — deze titel verving na 1673 dien van bode — leverde groot voordeel op aan hem, die er mee begiftigd werd; van de buitenlandsche kantoren golden die op Antwerpen, Engeland, Keulen, Emden en Hamburg, van de binnenlandsche die op Groningen, Deventer, Leeuwarden en Dordrecht voor de beste 1) en werden dan ook reeds in Bontemantel's tijd soms aan burgemeesterszonen gegeven, die zelf met den titel van postmeester prijkten, maar de verzending en bezorging van de brieven en pakketten aan hunne gesalarieerde ondergeschikten overlieten.

In het algemeen kan men zeggen dat alle ambten door burgemeesteren begeven werden, behalve enkele, waarbij ook de vroedschap of de schepenbank een woordje mee te spreken had. Toch stond ook de laatste categorie van ambten feitelijk ter beschikking van burgemeesteren, daar bijna altijd de door hen gewilde candidaat werd benoemd; zoo wezen dus ook zij aan, wie schout of pensionaris zou worden, hoewel de verkiezing van deze titularissen in de vroedschap plaats had. De aanzienlijke ambten, zooals pensionaris, secretaris, bewindhebber van de Oost- of van de West-Indische

1) Vgl. hiervóór, D. C. Meijer Jr., Groei en bloei der stad, p. 108 en 109.

1) Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 152, 153; A. J. M. Brouwer Ancher, Aanteek. betreffende het postwezen van weleer, Amsterd. Jaarboekje 1899, p. 13 en 14.

C. JANSSEN VAN CEULEN, pinx. — I. H[illegible]STEYN, sculps.

geb. 1600, gest. 1661

Burgemeester [illegible]

Naar een proefdruk vóór alle letter, titel bijgeschreven (Prentenkabinet te Amsterdam)

Compagnie, majoor of kapitein van de stadsmilitie, werden door burgemeesteren in gezamenlijk overleg toegewezen; die van minderen rang, zooals klerken, suppoosten, boden en dergelijke stonden ter beschikking van den presideerenden-burgemeester, welke waardigheid elk der burgemeesters op zijne beurt gedurende drie maanden bekleedde.

In de achttiende eeuw waren er ook te Amsterdam burgemeesters, die van het recht van benoeming een schromelijk misbruik hebben gemaakt en er hun eigen beurs door spekten. De aanteekeningen van Hendrik Fagel Jr. bevestigen de beschuldigingen, die de pamfletten van dien tijd tegen sommige regenten inbrengen, en noemen met oneere de burgemeesters Sautijn en Six, »die zich door de infaamste knevelarijen en extorsies tot voorwerpen van den algemeenen haat hadden gemaakt: zij waren gewoon geen ampt aan iemand te geven, of hij moest een zeker quantum, bij wijze van retributie, betalen. Men wist dat zij dikwijls jaren lang ambten van 4, 5, 6000 gulden onbegeven lieten en de tractementen daarvan onder elkander verdeelden 1)". De burgemeesters van de zeventiende eeuw stonden ook in dit opzicht boven die van de volgende: Bontemantel, die getrouw verslag geeft van allerlei kuiperijen bij verkiezingen en in het algemeen de misbruiken van de regeering onbarmhartig blootlegt, deelt nergens een voorbeeld mede van dergelijke schandelijke praktijken bij benoemingen. Integendeel, hij weet te verhalen dat bij het vergeven van aanzienlijke ambten de burgemeester, aan wiens voorspraak iemand zijne benoeming dankte, van dezen in stilte bedong — niet een som gelds voor zich zelven, maar een jaarlijksche uitkeering voor het onderhoud van mannen en vrouwen, die »oudewijfkens-geld" genoemd werd 2). Zoo werd het recht van benoeming door burgemeesteren niet aan eigen belang dienstbaar gemaakt, maar kwam ten bate van liefdadige instellingen. Eerst tegen het einde der zeventiende eeuw sloop het misbruik in dat burgemeesteren, ook na afloop van hun dienstjaar, dus als oud-burgemeesters, de beschikking behielden over ambten, die tijdens

1) Dr. H. T. Colenbrander, De Patriottentijd I p. 13.

2) Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 134, noot 1. Het is waar, de door ons aangehaalde plaats is in Bontemantels handschrift doorgehaald; wij kunnen echter verzekeren, dat in Bontemantels handschrift doorhalingen niet altijd te kennen geven, dat de aanteekening onjuist is, maar dikwijls alleen geschiedden, omdat het doorgehaalde naar een ander gedeelte van het handschrift was overgebracht, waar het beter in het verband paste. In elk geval, het door ons in den tekst genoemde argumentum a silentio blijft van kracht.

hunne regeering opengevallen en niet vergeven waren 1).

Niet alleen te Amsterdam, maar in alle steden van de Republiek waren burgemeesteren tegenover de ingezetenen in het bezit van het recht van uitzetting, dikwijls het recht van politieke uitzetting genoemd, omdat bijna altijd staatkundige redenen tot de uitoefening er van aanleiding gaven. Zonder vorm van proces konden zij iemand uit de stad zetten en hem voor altijd den terugkeer daarin ontzeggen, wanneer hun dit, ter handhaving van rust en orde, noodig scheen. De lakonieke vorm van zulk een besluit is ons bewaard in het bevel, waarbij den predikant Smout gelast werd Amsterdam te verlaten. Het luidde aldus:

> »Burgermeesters ende Regheerders der stadt Amsterdam belasten Dominum Adriaen Smout, om redenen, op morghen voor 't ondergaan van de sonne de stadt ende vryheydt van dien te ruimen, sonder daer weder in te komen, op pene, indien hy voor de voorsz. tijdt niet en vertreckt, van door der Heeren Officier daer uitgeleyt te worden.
>
> Actum den sevenden Januarij 1630".

Hoewel zij op eigen gezag zulk een besluit mochten nemen, raadpleegden zij gewoonlijk, ook in het geval van Smout, met de vroedschap, en schoven zoo een deel der verantwoordelijkheid van zich af. De uitgezette kon zich in hooger beroep tot de Staten van het gewest wenden, maar zonder veel kans, dat deze burgemeesteren in het ongelijk zouden stellen; aan het Hof van Holland was het uitdrukkelijk verboden kennis te nemen van uitzettingen en provisie daarop te verleenen.

In woelige tijden was het noodig geweest, burgemeesteren zulk een vèr strekkend recht toe te kennen, dat gemakkelijk, zooals de geschiedschrijver Hooft het uitdrukt, »tot misbruik bekooren en tot dwingelandij veraarden kan. Daar 't aan de geliefte eens kleenen getals van persoonen, oft somwijls aan drie oft vier Burghermeesters, jaa, aan eenen dringer onder hen hanght, yemandt te doen opstaan en uit zijn' welvaart te werpen, is 't, al leed men niet meer gevaars, voorwaar zorghelijk woonen" 2). Hij meent dan ook, dat de uitoefening van het recht »meer haats dan baats" heeft gebaard. In theorie was het recht van uitzetting zeker een verfoeielijk despotisme, maar de

1) Vgl. Resolutieboek van burgem. en oud-burgem. op 31 Januari 1689, 25 Januari 1695, 21 Januari 1697, 25 Januari 1698.

2) P. C. Hooft, Nederl. Hist., vierde druk, 1703, II p. 759, 760.

Dr. NICOLAAS TULP, 1593—1674

Verzameling D. C. Meijer Jr.

praktijk ervan was minder tiranniek. Burgemeesteren van Amsterdam maakten er zelden gebruik van, in de zeventiende eeuw maar een paar maal, zooals wij later zullen zien, tegenover predikanten, die de gemeente tegen de regeering ophitsten.

De verhouding van burgemeesteren tot de predikanten der Gereformeerde kerk was zeer afhankelijk van de meer of minder kerkelijke gezindheid der heeren, die in het regeeringsgestoelte zaten, en van de gematigdheid of de geestdrijverij der heeren, die op den kansel stonden. In het algemeen kan gezegd worden dat, na het einde van het eerste vierendeel der eeuw, de predikanten hadden te buigen voor het politiek gezag van burgemeesteren. Wanneer er een predikant moest worden beroepen, stond het aan hen, de keuze van den kerkeraad goed te keuren, dan wel een anderen candidaat voor te slaan; zonder hun goedvinden mocht geen predikant door kerkeraad, classis of synode berispt of geschorst worden; ook de ziekentroosters werden door hen aangesteld. Sinds 1631 werden de vergaderingen van den kerkeraad dikwijls bijgewoond door twee »commissarissen-politiek," d. w. z. vertegenwoordigers der regeering, gewoonlijk burgemeesters of heeren, die spoedig burgemeester zouden worden; zij brachten daar een adviseerende stem uit. Eerst in 1631 zijn burgemeesteren het recht van »bijzitting" gaan uitoefenen, dat de synode van Dordrecht reeds aan de stedelijke regeering had toegekend; maar in rustige tijden bleven de commissarissen-politiek gewoonlijk weg en stuurde de kerkeraad een deputatie uit zijn midden naar het stadhuis, wanneer hij burgemeesteren iets had te verzoeken of mede te deelen.

ZEGEL TEN ZAKEN SEDERT 1656 IN GEBRUIK, MET DE TWEE CONTRAZEGELS (bladz. 77)

Herhaaldelijk kwam dit voor: nu eens om te klagen over de „conventiculen" van Socinianen en Collegianten of over de viering van het St. Nicolaasfeest — in de oogen der Calvinisten een „paapsche afgoderij" — dan weer om bezwaren in te brengen tegen den schouwburg en de stukken, die daar werden opgevoerd. Veel takt was er dikwijls noodig om conflicten met al te ijverige predikanten te vermijden en toch het burgemeesterlijk gezag hoog te houden; maar, als het er op aankwam, was de zucht om hunne autoriteit te handhaven sterker dan de vrees voor een botsing en werd den kerkeraad uitdrukkelijk herinnerd, dat hij zich had te onthouden van oppositie tegen de regeering 1). Dikwijls werden ook predikanten, die de politiek op den kansel brachten, door burgemeesteren voor zich ontboden en gekapitteld; tot een uitzetting behoefde het slechts zelden te komen. Overigens waren zij er zooveel mogelijk op uit de „goede correspondentie" met de predikanten der publieke kerk te onderhouden en noodigden hen elk jaar tot een maaltijd, waar ook de commissarissen-politiek, schepenen en thesauriers, soms ook de schout, als gasten aanzaten. Nog andere „reëele civiliteiten," zooals men in de zeventiende eeuw zei, werden door hen aan de predikanten bewezen: deze ontvingen jaarlijks, boven hun tractement, een buitengewone toelage van driehonderd gulden, en ook hunne weduwen bleven die genieten, zoolang zij te Amsterdam woonden.

Als „opperste voogden van de armen en de godshuizen" benoemden burgemeesteren kerkmeesters (ook kosters en gravenmakers) en regenten der „godshuizen" of stedelijke instellingen van liefdadigheid; deze moesten elk jaar aan hen rekening en verantwoording doen en mochten zonder hun

1) Waarschijnlijk is dat nooit op zoo geestige wijze gedaan als door Valckenier tegenover een deputatie van den kerkeraad, die kwam klagen over het weder openen van den schouwburg. Vgl. Scheltema, Oud en Nieuw, Tweede deel, p. 159—164. Dat Valckenier toen namens burgemeesteren het woord voerde, wordt daar niet uitdrukkelijk gezegd, maar door ons vermoed, omdat hij toen president-burgemeester was; ook strookt zijn optreden bij die gelegenheid geheel met wat wij van elders van hem weten.

goedvinden geen belangrijke verbouwingen laten uitvoeren. Ook hadden zij de oppervoogdij over weduwen en weezen, gelijk bij de beschrijving van de weeskamer reeds werd opgemerkt.

Dat burgemeesteren het oppercommando hadden over de schutterij en het garnizoen en dat de poorterseed voor hen werd afgelegd, stippen wij hier slechts aan, daar wij in een volgend hoofdstuk daarover uitvoeriger zullen handelen. Doch ook dan zijn wij nog niet aan het einde van onze opsomming der burgemeesterlijke praerogatieven. Ook het onteigeningsrecht behoorde daartoe. Wanneer burgemeesteren, met goedvinden van de vroedschap, huizen en erven ten behoeve van de stad wenschten aan te koopen, dan moesten de eigenaars daarin berusten en genoegen nemen met een koopsom volgens taxatie der schepenbank 1). Aan den anderen kant waakten zij er tegen, dat niemand onrechtmatig uit zijn eigendom ontzet werd. Wanneer een schuldeischer beslag wilde leggen op de bezittingen van zijn schuldenaar, moest het gerecht hem verlof daartoe geven; men noemde dit *panden*. Loospanding is de voorloopige panding, bij wijze van waarschuwing, voor de leus; ingeval de panding niet *geschut* werd, d. i. de voortgang er van belet, volgde daarop de *eigenpanding*, de definitieve toewijzing van het recht tot executie, en deze leidde, na gedane sommatie en renovatie, tot de executie. De eigenpanding nu moest altijd geschieden ten overstaan van een burgemeester, gewoonlijk den presideerende.

Ook bewaarden burgemeesteren der stede „zegel ten zaken" of „zegel ad causas," dat oudtijds aan schuld- en verbandbrieven van de stad werd gehecht, en later aan alle opene brieven, die door de regeering gegeven werden, zooals volmachten, certificatiën enz 1).

Verder waren zij „onsterfelijke erfleenheeren" van de ambachtsheerlijkheden. Onder ambachtsheerlijkheden heeft men te verstaan verschillende in den omtrek der stad gelegen bezittingen, waaraan allerlei rechten op wegen, wateren, polders en sluizen verbonden waren. De belangrijkste van die bezittingen waren Amstelveen of Nieuweramstel, en Sloten met toebehooren, in 1529 van Reinout, Heer van Brederode, gekocht; in 1668 verwierf de stad ook de heerlijkheden Urk en Emmeloord (een gedeelte van Schokland), aan het bezit waarvan haar gelegen was terwille van de scheepvaart. Zoowel Urk als Schokland toch werd langzamerhand door afspoeling kleiner, en de toenmalige ambachtsheer besteedde geen kosten om dit tegen te gaan, daar hij te weinig inkomsten uit deze bezittingen trok. Aangezien de schepen, die de Zuiderzee bevoeren, bij stormachtig weer vaak een schuilplaats zochten onder de genoemde eilanden, wilde de regeering van Amsterdam voorkomen, dat deze ten slotte geheel zouden verdwijnen; vandaar dat burgemeesteren in 1660 door de vroedschap gemachtigd werden Urk en Emmeloord van den heer Johan van der Werve, die ze destijds bezat, te koopen. Eerst in de achttiende eeuw, in 1731, werden ook Ouderkerk en Diemen aangekocht, maar in den loop der zeventiende heeft Amsterdam reeds eenige malen moeite gedaan om ze te verwerven.

DE AMBACHTSHEERLIJKHEID AMSTELVEEN

Burgemeesteren werden beschouwd als „onsterfelijke erfleenheeren," maar bovendien werd altijd

1) Vgl. ook hiervóór, D. C. Meijer Jr., *Groei en bloei der stad*, p. 175.

1) Wagenaar, *Amsterdam* III p. 295, en Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, II p. 208—211, V p. 269.

een van de burgemeesters door de vroedschap 1) aangewezen tot ambachtsheer, welken titel hij voor zijn leven voerde; tot 1664 was er één voor Amstelveen en Sloten tezamen, maar toen de ambachtsheer Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek in 't genoemde jaar stierf, besloot de vroedschap voortaan voor elk een afzonderlijken ambachtsheer te benoemen. Na den aankoop van Urk en Emmeloord waren ook deze aan een afzonderlijken ambachtsheer gegeven, zoodat er na 1664 — gewoonlijk — drie regenten waren, die zich vanwege de stad in dezen titel mochten verheugen. De vroedschap wees hen aan, maar daar de heerlijkheden leenen van Holland waren, geschiedde de „verheffing" door de Staten van dat gewest. De ambachtsheeren voerden alleen den titel; de benoeming van schouten, secretarissen en schoolmeesters geschiedde door burgemeesteren, sinds 1670 ook de benoeming van de predikanten, die vroeger door den leenheer waren aangesteld 2).

Eindelijk werden — tot 1672, want toen kwam er een verandering, gelijk wij later zullen zien — de sleutels der stadspoorten en boomen elken avond ten huize van den presideerenden burgemeester gebracht, en waren burgemeesteren medebewaarders van de sleutels van het „stads-secreet" of de zoogenaamde IJzeren Kapel, het gewelfd vertrek in de Oude Kerk, waar de handvesten, privilegiën en charters van Amsterdam een veilige bergplaats hadden gevonden 3). Uit de wijze, waarop die sleutels bewaard werden, valt reeds af te leiden hoeveel gewicht aan het behoud der stukken werd gehecht: zij lagen, op de thesaurie, in een kistje, dat weer in een groote ijzeren kist stond, waarvan er drie sleutels waren; de eene berustte bij den presideerenden burgemeester, de tweede in de lade van burgemeesterenkamer, de derde ter thesaurie.

Het „stads-secreet" bevatte slechts een klein deel van de stukken, die wij tegenwoordig tot het „oud-archief" rekenen; alle papieren, die betrekking hadden op de huishoudelijke aangelegenheden der stad en op hare verhouding tot de landsregeering en tot andere steden, dorpen en heerlijkheden, berustten ten stadhuize. Eerst in de tweede helft der zeventiende eeuw heeft men begrepen van hoeveel belang het was ook aan deze stukken een veilige en afzonderlijke bewaarplaats te geven; ongelukkig was er toen reeds veel verloren gegaan, zoowel door den brand van het stadhuis in 1652 als door de achteloosheid van vroeger dagen. In 1655 werd aan de stads-secretarissen de bewaring opgedragen van alle bescheiden aangaande de stedelijke huishouding — waartoe ook de rechtspraak gerekend werd — en in 1675 werd besloten dat alle papieren, betrekking hebbende op de verhouding van Amsterdam tot de regeering van het land of tot andere steden, voortaan bewaard moesten worden in de „charterkamer", een afzonderlijk vertrek boven burgemeesterenkamer; aan den pensionaris van den Bosch werd, als chartermeester, de zorg daarvoor toevertrouwd. De resolutiën der vroedschap met de „muniment-registers" of bijlagen en de missiven van de gedeputeerden ter dagvaart berustten onder de secretarissen; eerst in 1685 zijn de munimentregisters en de missiven naar de charterkamer overgebracht 1). De gebeurtenissen van het voorgaande jaar — toen Willem III de papieren van de Amsterdamsche gecommitteerden ter dagvaart in beslag had laten nemen en verzegelen — hebben waarschijnlijk aan burgemeesteren aanleiding gegeven om voor het vervolg ook in het bewaren van de missiven in originali wat nauwlettender te worden.

Beschrijven wij thans, nu is medegedeeld welke bevoegdheden aan burgemeesteren eigen waren, de wijze hunner verkiezing.

Telken jare op Onzer-Vrouwen-Avond te Lichtmisse — den eersten Februari — kwam, na het luiden der „steeklock," op een door burgemeesteren vastgesteld uur, de oud-raad in de vergaderzaal der vroedschap bijeen, om drie nieuwe burgemeesters te kiezen. De regeerende burgemeesters en schepenen en alle oud-burgemeesters en oud-schepenen hadden, gelijk wij weten, het recht aan deze verkiezing deel te nemen; de schout, al bekleedde hij een der genoemde waardigheden, was er van uitgesloten. Ook verboden de privilegiën dat vader en zoon, schoonvader en schoonzoon, twee broeders en twee zwagers tegelijk hun kiesrecht in deze vergadering zouden uitoefenen; wanneer zij daar verschenen, moest de jongste in eed als magistraat wijken voor

1) Aldus volgens Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam, I p. 134—136. Wagenaar, Amsterdam, III p. 59 laat de ambachtsheeren door burgemeesteren benoemen. In de praktijk zal dit wel op 't zelfde zijn neergekomen, aangezien de vroedschap wel altijd den door burgemeesteren gestelden candidaat verkozen zal hebben.

2) Volgens Bontemantel t. a. p. De voorstelling bij Wagenaar, Amsterdam, III p. 52 is dus niet geheel juist, althans niet voor de zeventiende eeuw.

3) Vgl. hiervóór, D. C. Meijer Jr., Groei en bloei der stad, p. 9.

1) Vgl. Het archief van Amsterdam historisch geschetst door Barth. Penn. Jr. (Mr. W. R. Veder), in Eigen Haard 1893 p. 201 vgg.

M. LIMBORGH, pinx.

HENDRIK DIRCKSZ SPIEGEL, 1598 - 1667

Burgemeester

(Verzameling M. S. van Oyt)

den oudste, maar gewoonlijk spraken zij tevoren af wie van hen aan de verkiezing zou deelnemen. Meestal werd aan hem, die op den eersten Februari „in bediening" was, de gelegenheid gegeven zijne stem uit te brengen, zoodat b. v. een oud-burgemeester tehuis bleef ter wille van een regeerend burgemeester, ook al was deze jonger in eed als magistraat.

Nadat de secretaris het gebed gedaan en de extracten uit de privilegiën, die op de verkiezing van burgemeesteren betrekking hadden, had voorgelezen, bracht de presideerende burgemeester het eerst zijne stem uit voor een der drie te vervullen plaatsen; na hem stemden de overige regeerende burgemeesters, vervolgens de regeerende schepenen, daarna de oud-burgemeesters en de oud-schepenen. Voor de tweede plaats stemde de tweede burgemeester het eerst, daarop de anderen in de genoemde volgorde, en de presideerende burgemeester het laatst. Voor de derde plaats werd de eerste stem uitgebracht door den derden burgemeester, zoodat de tweede burgemeester nu het laatst aan de beurt kwam. De secretaris teekende met krijt op een lei de stemmen aan en deelde den uitslag mede. Onmiddellijk daarop gingen de drie nieuwgekozen burgemeesters in hunne kamer en kozen uit de vier aftredende burgemeesters één, die met hen als burgemeester aanbleef; deze nam hun den eed af. Nadat burgemeesteren de sleutels der kassen en de fluweelen „reep" of strook 1) hadden aanvaard, ontboden zij den schout en lieten hem in hunne tegenwoordigheid den brief openen, waarin de aftredende burgemeesters vermeldden welke zeven personen zij uit de door de vroedschap opgemaakte lijst van veertienen tot schepenen benoemd hadden 2); dit gebeurde echter — zooals reeds bekend is — alleen als er geen stadhouder was, want anders kwam aan dezen het recht toe de schepenen te verkiezen.

Een enkele maal kwam de oudraad ook op een anderen dag dan den eersten Februari bijeen, wanneer n.l. binnenstijds een der regeerende burgemeesters was gestorven of wel tot schout benoemd. Vóór 1510 werd de opvolger van een burgemeester, die binnenstijds aftrad of overleed, door de vroedschap aangewezen; in het genoemde jaar verwierf de stad echter octrooi, dat ook deze verkiezing zou geschieden door hetzelfde kiescollege, dat op den eersten Februari bijeenkwam, dus door den oudraad, en daaraan heeft men zich in het vervolg steeds gehouden, wanneer namelijk de afgetreden of overleden burgemeester op den voorafgeganen eersten Februari ook door den oudraad was gekozen. Was hij echter door de drie nieuwe burgemeesters gekozen, m. a. w. had hij voor het tweede jaar zitting, dan werd zijn opvolger ook weder benoemd door de regeerende burgemeesters, en waren deze verplicht een keuze te doen uit de drie burgemeesters, die op den voorafgeganen eersten Februari waren afgetreden. Slechts een enkele maal kwam zulk een geval voor, en de praktijk, die men er bij volgde, is niet altijd dezelfde geweest. In 1573 werd geoordeeld dat ook in dit geval de verkiezing aan den oudraad toekwam, maar in 1595 en 1637 geschiedde zij op de zooeven aangegeven wijze, die, volgens Wagenaar, sedert steeds in gebruik is gebleven 1).

Elk der vier burgemeesters was op zijne beurt, dus gedurende drie maanden, presideerend-burgemeester; hij, die voor het tweede jaar zitting had, zat gedurende de drie eerste maanden voor. De drie overige namen dan als tweede, derde en vierde burgemeester zitting, naar anciënniteit, hetzij naar het jaar, waarin zij voor het eerst burgemeester waren geworden, hetzij, wanneer zij voor de eerste maal dat ambt bekleedden, naar het jaar, waarin zij schepen of lid van de vroedschap waren geworden. Na afloop der drie maanden, dus op den eersten Mei, werd de presideerende burgemeester onderzittende of vierde in rang, en schoven de overigen allen een rang op, zoodat de tweede burgemeester nu presideerende werd; op 1 Augustus en 1 November had weer een opschuiving plaats, zoodat ten slotte de jongste in rang gedurende de laatste drie maanden voorzat. De „onderzittende" burgemeester nam gewoonlijk de dagvaart waar, d. w. z. woonde de vergadering der Staten van Holland bij.

Tegen het einde van zijn kwartaal belegde de presideerende burgemeester een vergadering van burgemeesteren en oud-burgemeesteren, die denzelfden naam droeg als het kiescollege, dat voor de verkiezing van burgemeesteren bijeenkwam en daarmede dan ook wel verward is geworden, n.l. oud-raad. Ter onderscheiding van het kiescollege kan men haar oudraad van burgemeesteren noemen, onder welke benaming ook de oud-burgemeesters begrepen zijn, omdat wie eenmaal burgemeester was geweest in het dagelijksch leven dien titel gewoonlijk behield 2).

Het raadplegen met oud-burgemeesteren was

1) Over deze reepen vgl. hiervóór, p. 44.
2) Vgl. hiervóór, p. 37.

1) Wagenaar, Amsterdam III p. 290.
2) Het bekende gezegde: „eens burgemeester, altijd burgemeester", wordt gewoonlijk zoo uitgelegd, alsof het beteekent: wie eenmaal het ambt heeft bekleed, wordt later telkens weder daartoe geroepen. Het is echter ook mogelijk, dat het gezegde slaat op het boven door ons vermelde gebruik.

M[R]. ANDRIES DE GRAEFF, 1611—1678

Burgemeester 1657— 671

Naar de buste in marmer door A. Quellinus (Rijksmuseum)

geen wettelijke verplichting voor de heeren, die in functie waren, maar een van oude tijden dagteekenend gebruik, tegen het naleven waarvan de regeerende burgemeesters weinig bezwaar konden hebben, daar ook zij op hunne beurt het voordeel er van genoten. In de eerste helft der zestiende eeuw vinden wij in de vroedschapsresolutiën reeds allerlei besluiten opgeteekend, genomen na raadpleging met oud-burgemeesteren 1), en na het midden dier eeuw schijnt hun invloed steeds grooter te zijn geworden. Onder de klachten van de ontevreden burgers, die zich in 1565 bij request tot de landvoogdes wendden, treffen wij er dan ook ééne aan over de te groote autoriteit van „de oude burgemeesteren, die gemeenlijck XII in getaele sijn 2), die wel autoriteyt nemen sonder advys van de XXXVI raiden eenige saicken vuyt te rechten, twelck te min behoort getollereert te worden, overmits dat de burgemeesteren alleene 't onderwint ende beleyt van alle der stede affairen hebben" 3). Sinds 1576 werden de resolutiën van burgemeesteren en oud-burgemeesteren in een afzonderlijk register opgeteekend 4); het oudste ons bewaard geblevene dagteekent echter van 1603.

Wanneer men deze resolutieboeken raadpleegt om na te vorschen over welke onderwerpen in deze driemaandelijksche vergaderingen besluiten werden genomen, dan treffen wij daaronder tal van weinig beteekenende zaken aan: het verleenen van beurzen aan predikantszonen, het toekennen van vereeringen of pensioenen, maar ook onderwerpen als: het beroepen van predikanten, het begeven van ambten, en vervolgens ook voorloopige besluiten over financieele zaken of geschillen in de regeering, waarop later het goedvinden van de vroedschap moest worden gevraagd. Het gebruik zal zeker hebben aangewezen, welke zaken tot het ressort dezer vergadering behoorden; Bontemantel zegt daarvan, dat het advies van oud-burgemeesteren steeds werd ingewonnen over zulk soort van onderwerpen, waarin regeerende burgemeesteren ongaarne later verandering zouden zien gebracht buiten hun medeweten. Deze mededeeling bevestigt tevens het boven gezegde, dat de heeren, die in bediening waren, alleen reeds hierom het raadplegen met oud-burgemeesteren niet verzuimden, omdat zij anders gevaar liepen eveneens buiten het geheim der „stede saicken" te worden gehouden, wanneer zij op hunne beurt buiten functie waren.

Behalve in deze driemaandelijksche vergaderingen zal er bovendien over de loopende zaken bijna voortdurend overleg gepleegd zijn, omdat eenige oud-burgemeesters steeds gewichtige regeeringsambten in de stad bekleedden en dagelijks op het stadhuis aanwezig waren. Alleen of bijna uitsluitend aan oud-burgemeesters werd het ambt van thesaurier-ordinaris opgedragen; in weeskamer en wisselbank namen zij dikwijls zitting. Want wie eenmaal het burgemeesterschap had bekleed, bleef steeds aanzienlijke bedieningen vervullen, hetzij in de stad, in een der genoemde college's, hetzij daar buiten, als vertegenwoordiger van Amsterdam in de Staten-Generaal, Raad van State, Gecommitteerde Raden, Rekenkamers of Admiraliteits-college's. Wie twee jaar achtereen het burgemeesterschap had waargenomen, behoorde gewoonlijk in het daaropvolgende jaar tot de afgevaardigden van Amsterdam ter Staten-vergadering, en had geen ander ambt tot zijn last. In 1654 werd door den oudraad zelfs uitdrukkelijk besloten dat men den burgemeester, die twee jaren achtereen „gediend" had, alsmede de afgetreden presidenten der schepenbank, die eveneens gedurende twee jaren zitting hadden gehad, niet zou bezwaren „met eenige bedieninge," in welk woord het bijwonen van de dagvaart niet is begrepen; maar in 1674 vernietigde de oudraad het besluit weder, omdat de ervaring had geleerd dat het naleven er van niet altijd mogelijk en wenschelijk was.

Volgens het geschreven recht was aan den titel van oud-burgemeester alleen de bevoegdheid verbonden deel te nemen aan de burgemeesters-verkiezing; in werkelijkheid hadden oud-burgemeesteren, zooals wij zagen, een aanzienlijken invloed op het bestuur van de stad en op de door haar gevolgde politieke gedragslijn, werden door de regeerende heeren in alle gewichtige zaken geraadpleegd, bekleedden de voornaamste ambten in de stad of vertegenwoordigden haar in de regeerings-college's van gewest en land, en waren er zeker van na verloop van eenige jaren opnieuw in het burgemeesters-gestoelte zitting te nemen. In de praktijk werd dan ook het oud-burgemeesterschap niet als een titel beschouwd, maar als een waardigheid, als een functie, die veel meer omvatte dan het uitbrengen van een stem bij de verkiezing op Vrouwen-Avond-Licht-

1) Vgl. hiervóór, p. 11.

2) Met »oude burgemeesteren" moet hier bedoeld worden: regeerende en oud-burgemeesteren te zamen; het is niet aan te nemen, dat oud-burgemeesteren alleen zich met het stadsbestuur bemoeiden. De burgers zijn van meening, dat slechts aan burgemeesteren het »beleyt van alle der stede affairen" toekomt en dat oud-burgemeesteren daarin niet gekend moeten worden.

3) Uit het request, getiteld „Andere en breeder feyten, reedenen ende middelen, die veele ende diverssche burgheren der stede van Aemstelredam, suppli-anten ende doleanten, overgeven" enz. (Gemeente-archief Amsterdam, lade R 2 N° 12.)

4) Vgl. hiervóór, p 11, noot 2.

mis. Toen de vroedschap op 27 April 1669 bijeenkwam om, volgens het voorstel van burgemeesteren, een hunner, Gerard Hasselaer, tot schout te benoemen, werd de vraag te berde gebracht of de nieuwe schout zijn oud-burgemeesterschap zou behouden dan wel of hij van „dezen titel en desselfs functie afstand zou doen". Met die functie kon men niet de uitoefening van het kiesrecht op 1 Februari bedoelen, omdat dat aan den schout uitdrukkelijk verboden was; men verstond daaronder het deelnemen aan de beraadslagingen van burgemeesteren en oud-burgemeesteren, het lidmaatschap dus van den kring der tien of twaalf heeren, die Amsterdam regeerden.

In het volgende hoofdstuk zullen wij den lezer trachten duidelijk te maken, door welke praktijk het mogelijk was deze oligarchie te handhaven. Hij zal dan tevens bemerken, dat de beschrijving van de burgemeestersverkiezing, die wij in de voorgaande bladzijden gaven, slechts recht liet wedervaren aan het officieele en voor elk zichtbare gedeelte daarvan.

DE TRAP DER AMBTEN

PATRICIAAT EN BURGERIJ.

Met de beschrijving van de samenstelling en de bevoegdheid der verschillende regeeringscollege's is het karakteristieke in de regeering van Amsterdam nog niet voldoende aangeduid. Om te doen begrijpen, hoe een kleine kring van personen er voortdurend in kon slagen alle macht — in casu het burgemeesterschap — aan zich te trekken, is het noodig ook de ongeschreven usances van de regeering te doen kennen. Wij meenen daarin het best te zullen slagen door met den lezer de loopbaan van een Amsterdamsch regent na te gaan, die trapsgewijze van het laagste tot het hoogste ambt opklimt.

Wie in de magistratuur wenschte opgenomen te worden, had de bescherming en voorspraak noodig van een bloedverwant, die reeds in het gestoelte der eere was gezeten. Men liet de beginners, de „aencomelingen," gewoonlijk debuteeren in een der ondergeschikte college's van administratie of van judicature en benoemde hen b. v. tot commissaris van huwelijksche of van kleine zaken. Al dadelijk bij het begin hunner loopbaan waren zij dus afhankelijk van de gunst van burgemeesteren; deze toch benoemden de commissarissen der administratieve banken, en de leden der „subalterne banken van judicature" werden wel is waar aangesteld door burgemeesteren en schepenen te zamen, maar vóór die verkiezing werd door burgemeesteren aan de presidenten der schepenbank „medegedeeld," wie hunne candidaten waren, en de schepenen namen deze gewoonlijk over. De commissarissen moesten — evenals de schepenen en de leden der vroedschap — minstens 25 jaar oud zijn, maar burgemeesteren zagen daar niet altijd nauw op, wanneer het een hunner familieleden of beschermelingen gold en de gelegenheid gunstig was hem te „avanceeren."

Een aantal commissarissen bekleedde nooit een aanzienlijker ambt: in de vroedschap viel slechts af en toe een plaats open en het aantal nieuwe schepenen, dat jaarlijks optrad, k o n hoogstens zeven zijn, maar bleef gewoonlijk ver daar beneden. Wie echter eenmaal in de regeering was opgenomen, bleef daarin tot zijn overlijden of totdat ouderdom hem ongeschikt maakte. Slechts zelden werden commissarissen „thuis gelaten," dat wil zeggen: bij de jaarlijksche vernieuwing der regeeringsbanken niet herbenoemd; hij, wien dit overkwam, nam het als een groote verongelijking op. Het gebeurde dan ook nooit, zegt Bontemantel, „dan om zware redenen, daar veelmalen particuliere menschelijkheid onder speelt," met welke zonderlinge uitdrukking hij bedoelt dat burgemeesteren zich bij de beoordeeling van die redenen wel eens lieten leiden door hun verlangen om een bloedverwant tot commissaris te benoemen.

Bij de groote meerderheid 1) echter volgde na korter of langer tijd de promotie tot lid van de vroedschap of van de schepenbank, de beide waardigheden, waardoor men voor goed deel aan de stedelijke regeering had: als lid van de vroedschap toch zat men voor zijn leven — tenzij men er, zooals in 1618 of in 1672, door den stadhouder werd uitgezet — en wie eenmaal schepen geweest was kon steeds een stem uitbrengen bij de verkiezing van burgemeesteren, terwijl bovendien voor hem de mogelijkheid bestond zelf tot dat ambt te worden benoemd. Ook bij deze promotie waren, gelijk wij zagen, de

1) Vgl. Bontemantel, Reg. v. A m s t. I, Inleiding p. XXII noot 1.

[illegible] DE GROOT, 1615–16[illegible]

[illegible] de [illegible] geb. [illegible] te Haarlem

regenten zeer afhankelijk van de goede gezindheid der burgemeesters. Wanneer de vroedschap bijeenkwam om een nieuw lid te benoemen en de nominatie der veertienen op te maken, hadden burgemeesteren alweer vooraf aan de oudste leden der vroedschap „hunne intentie bekend gemaakt," en de door hen aangewezen candidaten werden bijna altijd gekozen of op de veertienen gebracht. In een stadhouderloos tijdvak kozen burgemeesteren zelf zeven schepenen uit het dubbeltal; was er een stadhouder, dan „stipten" zij de gewenschte candidaten en de stadhouder — behalve in de dagen van Willem III — benoemde deze.

Toch was het niet alleen de willekeur van burgemeesteren, die bij deze verkiezingen besliste; ook hierbij werd veel gelet op ancienniteit. Burgemeester Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek zeide eens, geen voorbeeld te kennen, dat een schepen, die lid van de vroedschap kon wezen — d. w. z. voor wien de toegang tot die vergadering niet gesloten was, omdat hij te na verwant was aan een der leden daarvan — niet te eeniger tijd in dat college was opgenomen; en Bontemantel weet maar zes leden van de vroedschap op te noemen, die nooit schepen waren geweest. Het eene ambt hoorde dus bij het andere. Sommigen werden eerst vroedschap en dan schepen; bij anderen was de volgorde omgekeerd; maar op den duur bekleedden bijna allen beide waardigheden tezamen. Dat b. v. bij de benoeming van schepenen op ancienniteit gelet werd, blijkt ook uit de volgende mededeeling van Bontemantel. Toen burgemeester Cornelis de Vlaming van Oudshoorn hem eens kwam verzoeken, bij de nominatie der veertienen de candidatuur van zijn zwager te bevorderen, antwoordde Bontemantel, dat er geen plaats open was, en dat de zwager van den burgemeester niet tot schepen gemaakt zou kunnen worden dan „met disordre in de subalterne banken." Daaruit en uit soortgelijke mededeelingen mag men afleiden, dat bij de benoeming van schepenen rekening werd gehouden met de omstandigheid, welke heeren, die reeds zitting hadden in een der subalterne banken, voor dat ambt in aanmerking kwamen, of wel, welke oud-schepenen, wien geen plaats in een der ondergeschikte college's kon worden verleend, opnieuw schepenen moesten worden. Alleen als er dan nog plaatsen overbleven, werden „nieuwe" schepenen benoemd, heeren, die het ambt nog nooit bekleed hadden. Men hield zich bij dat alles aan bestaande gebruiken en kon daarvan niet afwijken, zonder „disordre" te veroorzaken.

Wil men een voorbeeld van de carrière van een magistraat, die het tot vroedschap en schepen bracht, maar niet tot burgemeester, de loopbaan van Bontemantel verschaft ons er een. Ook daarbij zal blijken, wat boven van de commissarissen werd aangetoond, dat wie eenmaal in de regeering zat, er altijd in bleef. In 1651 en 1652 was Bontemantel, als „aankomeling," commissaris van kleine zaken; in 1653 werd hij, dank zij de bescherming van burgemeester Frans Banning Cock, tot lid van de vroedschap gekozen, en had tevens gedurende dat jaar zitting in het college van rekenmeesteren. Nadat hij in 1654 schepen was geweest, werd hij in 1655 weder benoemd in het college van kleine zaken en was toen reeds de tweede in rang van de zeven commissarissen. Bontemantel en Koenraad Burgh waren de eenige oud-schepenen in het college; daar Burgh de oudste in rang was, werd hij president. In 1656 en 1657 was Bontemantel president van het college van huwelijksche zaken, in 1658 bekleedde hij denzelfden rang in het college van accijnsmeesteren, het volgende jaar nam hij weer zitting in de schepenbank, van 1660—1665 presideerde hij weder het college van accijnsmeesteren, in 1666 dat van assurantiemeesteren. In de twee volgende jaren zien wij hem optreden als thesaurier-extraordinaris, maar in den loop van het tweede jaar werd hij overgeplaatst in het college van weesmeesteren, waar een vacature was ontstaan door de verkiezing van Nicolaas Pancras tot burgemeester. In 1668 keerde hij weer terug in de schepenbank en bleef daar in 1669 als president, welke waardigheid hem, als oudste in rang, ten deel viel. Wij hebben vroeger gezien 1) hoe de presidenten der bank werden verkozen, en dat ook bij deze verkiezingen burgemeesteren grooten invloed uitoefenden; maar dat deden zij alleen, als zij af wilden wijken van de gewoonte, die geen wet was, dat de oudsten in rang president en vice-president werden. Ook hier besliste dus in den regel de ancienniteit. Volgens het gebruik, dat de beide afgetreden presidenten der schepenbank een jaar lang ontslagen werden van het „dienen" in een der colleges en mede werden genomen naar de dagvaart, woonde ook Bontemantel in 1670 de Statenvergadering bij. Bij de jaarlijksche wisseling der regeering in 1671 kon hij niet in een der ondergeschikte college's worden geplaatst, omdat iemand, die president der schepenbank geweest was, daarvoor te hoog in rang stond; zoo nam hij opnieuw zitting als schepen, werd in 1672 wederom president van de bank, nam in die hoedanigheid eenige maanden het schoutambt waar, na de verwonding van

1) Vgl. hiervóór, p. 37.

schout Hasselaer — en werd toen plotseling in zijn verdere loopbaan gestuit, omdat Willem III hem uit de regeering ontsloeg.

De loopbaan van Bontemantel is die van het middelslag regenten, die niet tot de aanzienlijkste categorie behoorden, tot den burgemeesterskring, maar toch in hunne stad mannen van beteekenis waren, en jaar in, jaar uit, lid of voorzitter waren van een der administratieve college's of van een der rechtbanken. Bovendien hadden zij steeds de vergaderingen der vroedschap bij te wonen en werden, als zij daar eenigen tijd zitting hadden, dikwijls benoemd in commissie's die den raad van advies moesten dienen. Zelfs hiermede zijn nog niet alle openbare betrekkingen, die zij bekleedden, opgesomd: de meesten waren kapitein van de schutterij, sommigen ook bewindhebber van de Oost- of West-Indische Compagnie.

Niet alle regenten hadden „van de piek af" gediend en debuteerden als commissaris. Burgemeesterszonen of andere jongelui van aanzienlijke familie begonnen vaak hunne loopbaan met het secretarisambt en werden dan later vroedschap of schepen; een enkele, bv. Koenraad van Beuningen, was eerst secretaris, toen pensionaris, en werd daarna, van dienaar, lid der regeering. Gerard Hooft, de zoon van burgemeester Hendrik Hooft, opende zijne carrière zelfs met het gewichtige ambt van pensionaris, dat hem in 1672, door toedoen van zijn vader, op zijn 22ste jaar werd opgedragen, hoewel de 25-jarige leeftijd vereischt was; hij bekleedde het echter maar eenige maanden en verwisselde in Januari 1673 van ambt met Koenraad van Heemskerck, zoodat deze pensionaris en Hooft secretaris werd.

Wij zijn genaderd tot de laatste en hoogste categorie van regenten, tot burgemeesteren. De officieele gang van zaken bij hunne verkiezing is reeds beschreven; volgens de privilegiën was elk Amsterdamsch burger, die minstens zeven jaar poorter was en den ouderdom van veertig jaar had bereikt, verkiesbaar. Zien wij thans hoe het hiermede in werkelijkheid was gesteld.

In het request van 1565 hebben wij de ontevreden burgers hooren klagen over te groote aanmatiging van gezag door oudburgemeesteren, „die (tezamen met burgemeesteren 1)) gemeenlijck XII in getaele sijn". Dit aantal zou niet constant en tevens zoo klein kunnen zijn, wanneer telken jare drie nieuwe burgemeesters waren opgetreden; alleen de omstandigheid, dat voortdurend personen tot het burgemeesterambt benoemd werden, die het reeds vroeger bekleed hadden, beperkt het getal der oud-burgemeesters. In het begin van de zeventiende eeuw hooren wij uit den mond van Cornelis Pietersz Hooft, dat het college van burgemeesteren en oudburgemeesteren slechts uit twaalf personen bestond; drie daarvan, die niet tot de heerschende partij behoorden, werden jaren achtereen uit het burgemeesterambt geweerd; wanneer nu nog twee anderen een plaats kregen in de Staten-Generaal of den Raad van State, dan zouden er, zegt Hooft, slechts zeven overschieten — en daaronder twee zwagers — die juist het voldoende aantal opleverden om van jaar tot jaar het burgemeestersgestoelte te bezetten, „ende zouden mijn heeren alsoo de moeyten wel mogen sparen van de jaerlijcksche electie van burgermeesteren, alsoo dye haer zelve dan wel zoude wijsen." 1) In Bontemantels tijd was de toestand niet veel anders. Ook hij zegt, dat het een „oude gerecipieerde gewoonte" was, om het college uit niet meer dan twaalf heeren te laten bestaan, maar dat het aantal soms tot elf, tien of negen verminderde 2). Daar er van die twaalf altijd eenige waren, die de

1) Hiervóór, p. 83, noot 2.

1) Memoriën en Adviezen van Corn. Pietersz. Hooft (Werken van het Hist. Gen. No 16), p. 70.

2) Bontemantel, Reg. v. Amst. I p 167.

3) Afschrift van nevenstaand handschrift van Bontemantel:

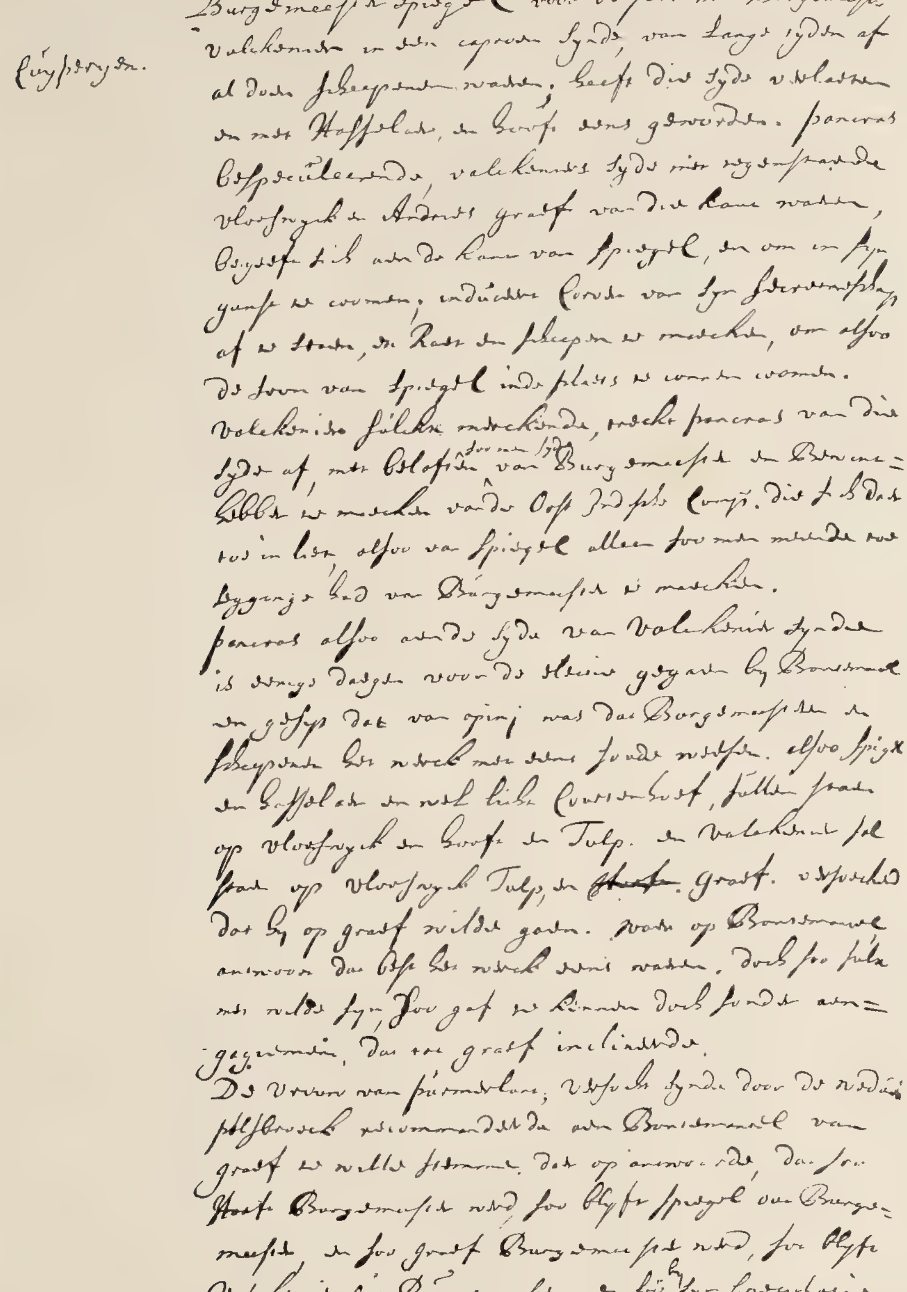
Cuyperyen. Burgemeester Spiegel, voor deesen met Burgemeester Valckenier in een caproen sijnde, van lange tyden af al doen scheepenen waeren, heeft die syde verlaeten en met Hasselaer en Hooft eens geworden. Pancras, bespeculeerende Valckeniers syde, niet tegenstaende Vlooswijck en Andries Graef van die kant waren, begeeft sich aen de kant van Spiegel, en, om in sijn gunst te coomen, induceert Corver van sijn secretareschap af te staen, en Raet en Scheepen te maecken, om alsoo de soon van Spiegel in de plaets te connen coomen.

Valckenier, sulckx merckende, treckt Pancras van die syde af, met beloften, soo men syde, van Burgemeester en Bewinthebber te maecken van de Oost-Indische Compagnie, die sich daertoe inliet, alsoo van Spiegel alleen, soo men meende, toesegginge had van Burgemeester te maecken.

Pancras alsoo aen de syde van Valckenier sijnde, is eenige daegen voor de electie gegaen by Bontemantel, en gesyt dat van opini was dat Burgemeesteren en scheepenen het werck niet eens soude weesen, alsoo Spiegel en Hasselaer en wellicht Courtenhoef sullen staen op Vlooswijck en Hooft en Tulp, en Valckenier sal staen op Vlooswijck, Tulp en Graef, versoeckende dat hy op Graef wilde gaen. Waerop Bontemantel antwoort dat best het werck eens waeren, doch soo sulx niet wilde sijn, soo gaf te kennen, doch sonder aengagiement, dat tot Graef inclineerde.

De Vrouw van Purmerlant, versocht sijnde door de weduwe Polsbroeck, recommandeerde aen Bontemantel van Graef te wille stemme, daerop antwoorde dat, soo Hooft Burgemeester werd, soo blijft Spiegel outburgemeester, en soo Graef Burgemeester werd, soo blijft Valckenier outburgemeester, en sou by sijn speculatie

(Deze bladzijde is bladz. 561 van den band, getiteld Civiele en Militaire Regeering, Eerste deel; de burgemeestersverkiezing, waarvan hier sprake is, werd op 1 Februari 1666 gehouden.)

PROEVE VAN HET HANDSCHRIFT VAN BONTEMANTEL

Zie noot 3 op bladz. 88.

stad vertegenwoordigden in een der provinciale of generaliteits-regeeringscollege's — hun aantal was echter geringer dan dat dezer college's, omdat in sommige daarvan Amsterdam slechts met tusschenpoozen een vertegenwoordiger had en bovendien niet altijd een oud-burgemeester daartoe benoemd werd — bleven er dus slechts omstreeks acht heeren over, die allen, binnen een tijdsverloop van drie jaar, het burgemeesterambt vervulden, een enkele gedurende twee opeenvolgende jaren. Kwam er een uit den kring te overlijden, dan werd zijne plaats, by een »tusschentijdsche" verkiezing, aangevuld door een „nieuwen" burgemeester, door iemand dus, die het ambt nog nooit bekleed had; deze „nieuwe" was altijd een oudschepen. Bij de gewone verkiezing echter op 1 Februari werden in den regel oudburgemeesters gekozen.

Tegen het naderen van den verkiezingstijd overlegden burgemeesteren en oudburgemeesteren, wie van hen het volgende jaar zouden dienen als burgemeester, wie de stad zouden vertegenwoordigen in een der college's daarbuiten, zoo daar een plaats openkwam, wie zitting zouden krijgen in een der aanzienlijkste college's in de stad. Evenzoo werd overleg gepleegd omtrent de nominatie der veertienen en de vervulling van de eventueele vacaturen in de vroedschap. Ook werd uitgemaakt wie van de aftredende burgemeesters voor het tweede jaar aan zou blijven; gewoonlijk wees men den oudsten in rang daarvoor aan. Was men het over dit alles eens geworden, dan zorgden burgemeesteren dat bij de verkiezing van hunne opvolgers op den 1sten Februari de keuze uitviel, zooals was afgesproken. De „groote cuyp" begon. Daags voor de verkiezing ontboden zij de presidenten der schepenbank bij zich en deelde hun de namen der candidaten mede; de presidenten brachten de boodschap over aan de schepenbank, die bijna altijd zich bereid verklaarde den wensch van burgemeesteren te volgen. Schepenen en oud-schepenen vormden, gelijk wij weten, met burgemeesteren en oudburgemeesteren den oudraad, die de verkiezing had te doen; in getalsterkte overtroffen schepenen en oudschepenen de beide andere categorieën en hadden hen dus kunnen overstemmen, wanneer zij wilden. Maar dat kwam nooit voor. Ontstond er strijd bij de verkiezing, dan was dit een gevolg van oneenigheid tusschen burgemeesteren en oudburgemeesteren onderling, nooit van een oppositie, die van de schepenen of de oudschepenen uitging.

Waarom zouden zij ook? Door zich neer te leggen bij het bestaande systeem, hadden zij te eerder kans zelf opgenomen te worden in den kring, die uit oudschepenen werd gerecruteerd; zij behoefden hun tijd slechts af te wachten. Elk regent, die er maar eenigszins voor in aanmerking kwam, was er te Amsterdam zeker van, dat hij langzamerhand van de onderste trappen der magistratuur tot de hoogere zou opklimmen, van commissaris tot vroedschap en schepen; alleen de geheel onbeduidenden of wie tot de minst aanzienlijke geslachten behoorden, bleven onderaan staan of onderweg steken. De stap van oudschepen tot burgemeester was de grootste en werd alleen gedaan door wie de bescherming van de invloedrijkste heeren genoot. Een gering aantal regenten, burgemeesteren en oudburgemeesteren, zette bij de verkiezing de groote meerderheid naar hunne hand; maar de leden van die meerderheid berustten daarin, deels uit onmacht om het te veranderen, deels omdat zij op hunne beurt hetzelfde hoopten te doen. Zoo werkten in het oude Rome de magistraatspersonen mede tot verhooging van de macht van den senaat, omdat ook zij eenmaal in die vergadering zitting zouden nemen.

Eens hebben schepenen gedreigd met rebellie tegen de bestaande orde der verkiezingen. Het was naar aanleiding van een geschil over de „préséance" met oudburgemeesteren, toen deze zich niet wilden houden aan de in 1660 gemaakte afspraak daaromtrent 1). Schepenen besloten toen, niet te dulden, dat hun gezag werd gekrenkt, en het geheele college begaf zich naar de kamer van burgemeesteren, om hunne medewerking te verzoeken tot het handhaven van het gemaakte accoord, en tevens hun aan te zeggen dat zij in het vervolg, bij de burgemeestersverkiezing, hunne stem niet zouden geven aan een oudburgemeester die het accoord brak, ook al werd hij door burgemeesteren aanbevolen. Over die bedenkelijke aankondiging van verzet tegen de bestaande orde der regeering „voegden burgemeesteren de hoofden samen"; maar het bleef alleen bij een bedreiging met rebellie, want het geschil werd naar den zin van schepenen bijgelegd.

In theorie bestond de mogelijkheid, dat de vroedschap en de stadhouder invloed uitoefenden op de samenstelling van den oudraad, en schepenen benoemden, die oppositie voerden tegen burgemeesteren, maar in de praktijk kwam daarvan niets. Van burgemeesteren hing het af, wie op de nominatie der veertienen zouden komen; hun invloed in de vroedschap was te groot, dan dat deze zich op den duur tegen hen zou durven verzetten. Bovendien was er zoo weinig onderscheid tusschen het personeel van den oudraad en dat van de

1) Vgl. hiervóór, p. 38.

HENDRIK HKZ. HOOFT VAN OUD-CARSPEL, 1617–1678

Burgemeester 1662–1678

Naar de schilderij van M. Jz. Miereveld 1640. Rijksmuseum

vroedschap, dat burgemeesteren nooit behoefden te vreezen voor een verzet in de vroedschap, sinds zij zeker waren van de gewilligheid van den oudraad. Alleen de stadhouder had een spaak in het wiel kunnen steken door van de veertien voorgedragen heeren niet de zeven gewenschte, de gestipte, te benoemen. Willem III heeft een en andermaal van dat middel gebruik gemaakt, maar met weinig succes; in plaats van een der gestipte kon hij een ander van de veertienen benoemen, maar buiten de lijst mocht hij niet gaan. Hij kon iemand weren, dien burgemeesteren het liefst gekozen zagen, maar niemand benoemen, dien zij in 't geheel niet wilden. De voorgangers van Willem III in het stadhouderschap hebben zich dan ook wijselijk er van onthouden, op deze wijze hunne autoriteit te laten gelden; zij begrepen, dat zij door zulk een middel de machtige burgemeesters van Amsterdam wel konden ontstemmen, niet hun gezag in de stad ondermijnen.

Onafhankelijk van stadhouder en vroedschap, dankten burgemeesteren hun grooten persoonlijken invloed niet alleen aan het aanzien van hun ambt, maar ook aan het in zijn soort voortreffelijke samenstel der stedelijke regeering, waar „alles zoo vast ineensloot, dat het een het ander steunde en het geheel onwrikbaar vast deed staan 1)." Zoolang zij het onderling eens waren, volgde heel de lagere magistratuur het door hen gegeven parool en heerschte in vroedschap en oudraad „pays en vreê". Maar wee! als die eendracht ontbrak. Dan kwam er een leelijke scheur in den mantel van waardigheid, dien de zeventiende-eeuwsche regenten zoo statiglijk droegen, en moesten de in hoogheid gezeten burgemeesters afdalen van hun voetstuk en kuipen om stemmen te winnen.

Betrekkelijk zelden gebeurde het. Soms bracht de politiek verdeeldheid, als in de laatste jaren van het eerste stadhouderlooze tijdvak, toen Valckenier en Van Beuningen zich tegenover de Witt stelden; dan weer waren persoonlijke veeten, familie- of eigenbelang de oorzaak. Alleen hierom reeds waren zulke twisten in de regeering een bedenkelijk verschijnsel, omdat zij, zooals Bontemantel het uitdrukt, „de autoriteit van burgemeesteren spendeerden, een kwaad gerucht verwekten onder de gemeente en een begin van grooter scheuringe konden zijn;" maar verder oefenden zij ook een verderfelijken invloed uit op de politieke moraliteit en deden het hoe langer hoe meer als iets heel gewoons schijnen, dat de regenten hunne stem verkochten tegen de belofte, dat voordeelige of aanzienlijke ambten aan hen zelven of hunne bloedverwanten zouden worden gegeven. Natuurlijk bracht een geschil over de benoeming van burgemeesters de gemoederen het meest in beweging, maar soms werd ook heftig gestreden over de verkiezing van een nieuw vroedschapslid of over de nominatie van de veertienen, wanneer de slag over de geheele linie der regeeringscollege's werd gevoerd, zooals in 1671, toen het de vraag gold of de aanhang van Valckenier en Van Beuningen dan wel die van Andries de Graeff aan het bewind zou komen. Allerlei middelen werden dan gebezigd om stemmen te winnen; elke partij trachtte „haar vaten wel te bekuipen" en gaf aan de vriendjes de les mee, welken candidaat zij moesten „opwerpen" of „afsmijten". Burgemeesters, ook hunne vrouwen, ja zelfs burgemeesters-weduwen, die verwant waren aan de leiders der partijen, brachten bezoeken bij regenten, die door hun toedoen in de regeering waren gebracht, en deden een beroep op hun dankbaarheidsgevoel. Met beloften was men gul: met de algemeene toezegging, om de vrienden en magen van hem, om wiens stem men wierf, bij voorkomende gelegenheid tot „avancement" te helpen, ook met meer bepaalde aanbiedingen: het bewindhebberschap van de Oost-Indische Compagnie, ja zelfs de burgemeesterlijke waardigheid werden herhaaldelijk als lokaas voorgehouden. Ook boden de partijen tegen elkaar op: had de eene het bewindhebberschap alleen beloofd, de andere gaf er het burgemeesterschap nog bij. De contrôle of de stem, die beloofd was, ook werkelijk uitgebracht werd, was zeer gemakkelijk. Bij alle verkiezingen toch werd mondeling gestemd, zoodat niemand valsch spel kon spelen; verrassingen kwamen alleen voor, als iemand op het laatste oogenblik nog omgepraat was. Gewoonlijk kon men van te voren berekenen, hoeveel stemmen op elken candidaat zouden worden uitgebracht. Was het aan een der partijen gebleken, dat zij te zeer in de minderheid was, dan ging zij met de meerderheid mede, daar een nederlaag haar crediet verzwakte. Vandaar dat een verkiezing met eenparigheid van stemmen volstrekt geen bewijs was, dat de gekozene de door allen gewilde man was.

Soms werden de intrigues meer ingewikkeld: om de stem van een burgemeester te winnen, moest eens een secretaris eerst tot schepen bevorderd worden, opdat de zoon van den burgemeester de belooning voor zijn vaders stem zou kunnen ontvangen in het opengevallen secretarisambt. Bij de verkiezing van 1671 had de tegenpartij van Valckenier veel moeite om burgemeester Van Vlooswijck „van Valckenier's cant te houden"; Van

1) Dr. R. Fruin, in Bijdr. voor Vad. Gesch., Derde Reeks V p. 220.

Vlooswijck had nl. een „beslommerde boedel," d.w.z. zat tot over zijne ooren in de schuld, en een zijner schuldeischers, Jacob Popta, werd door Valckenier aangehitst om het hem lastig te maken, wanneer hij niet met de partij van Valckenier medeging. De tegenpartij had toen het goede denkbeeld Popta tot commissaris te maken, waardoor deze tevreden werd gesteld en burgemeester Van Vlooswijck, thans niet meer bevreesd voor vervolging wegens schuld, zich standvastig kon toonen en de zijde van Andries de Graeff houden.

Herhaaldelijk werd ook een vernuftig gebruik gemaakt van de privilegiën, die te nauwe bloedverwantschap tusschen de leden van sommige college's verboden, zooals het volgende voorbeeld ons leert, tevens een type van de ingewikkelde berekeningen, waartoe de familierelatiën van de toenmalige regenten aanleiding gaven. Bij de verkiezingen van 1669 wilde Andries de Graeff zijn zwager Gerard Bicker op de veertienen brengen en door toedoen van burgemeester Reynst — die ook met een zuster van Bicker getrouwd was — tot schepen laten verkiezen; wel is waar stond Bicker op het punt lid van de Rekenkamer der domeinen te worden — dank zij de voorspraak van den raadpensionaris de Witt, die met een zuster van Bicker's vrouw was getrouwd — maar vóór dien tijd moest hij schepen zijn, opdat hij, bij gelegenheid, weder uit de rekenkamer zou kunnen worden „getrokken" en, als oud-schepen, tot burgemeester gekozen. Doch „Valckenier en sijn bande" trokken een streep door deze rekening; zij bewerkten, dat Cornelis Geelvinck op de lijst der veertienen gebracht werd, en daar deze, in tweede huwelijk, getrouwd was met de weduwe van Gerrit van Helmont, een zuster van Gerard Bicker, kon de laatste, als te na bemaagschapt met Geelvinck, niet meer tot „veertien" worden gestemd! En het mooiste van de zaak was nog, dat Geelvinck niet alleen Bicker van de veertienen afhield, maar bovendien nog drie anderen, die Valckenier insgelijks liever niet gekozen zag!

De bepalingen omtrent verboden graden van bloedverwantschap tusschen de leden van regeeringscolleges werden niet alleen in herinnering gebracht, wanneer men er zulk een gebruik van kon maken als Valckenier deed. Bij elke verkiezing werden zij voorgelezen, en, in zooverre zij de verboden graden uitdrukkelijk noemden, ook stipt nageleefd; maar het in algemeene termen gestelde voorschrift uit het reglement der landvoogdes, van 1565, om zoo weinig mogelijk personen in de regeering te kiezen, die elkander in den bloede of door aanhuwelijking verwant waren, werd eenvoudig als niet bestaande beschouwd. Twee broeders mochten niet tegelijk lid van de vroedschap zijn, maar diegene van de twee, die buiten de vroedschap bleef, kon wel schepen of burgemeester worden, omdat bloedverwantschap van vroedschapsleden met schepenen of burgemeesteren nergens uitdrukkelijk verboden was. Bepaalde graden van bloedverwantschap tusschen burgemeesteren en schepenen waren niet geoorloofd, maar de privilegiën zwegen over de namaagschap door aanhuwelijking; meermalen hebben dan ook twee zwagers of een schoonvader en schoonzoon tegelijk in de genoemde college's zitting gehad. Men heeft dan ook het volste recht de regeering van Amsterdam in de zeventiende eeuw een familieregeering te noemen, en Bontemantel heeft ons tal van verkiezingskuiperijen opgeteekend, waarbij familiebelangen de hoofdrol spelen.

Over het algemeen leggen zijne aanteekingen ons zonder eenige vergoelijking de motieven bloot, waardoor de meeste regenten zich lieten leiden. Hoewel Bontemantel niet tot de partij van Van Beuningen behoorde, stemde hij, bij de verkiezing der veertienen in 1671, op een zwager van Van Beuningen, en wel, volgens zijn eigen verklaring, omdat laatstgenoemde burgemeester een zwager van Bontemantel tot koster van de Nieuwe Kerk had gemaakt. Bij de burgemeestersverkiezing van 1666, toen het voor een der drie plaatsen stond tusschen Hendrik Hooft en Andries de Graeff, gaf de partij van den laatste zich uitermate veel moeite om ook Bontemantels stem te winnen, daar het op één stem zou kunnen aankomen, en toen deze eindelijk beloofd had, dat men op hem kon rekenen, viel het hem achterna in, dat hij meer profijt had kunnen trekken van de verlegenheid, waarin de Graeff's partij verkeerde, en teekende hij in zijn dagboek op: „het was wel slecht (onnoozel) van Bontemantel, dat hij niet iets bedong, alzoo het op zijn stem aankwam." Noch hij, noch zijne mederegenten zagen veel kwaads in dat verkwanselen van stemmen, dat nu eenmaal tot de regeeringspraktijken van dien tijd behoorde. Over het algemeen stond hunne politieke moraliteit niet zeer hoog, maar aan den anderen kant deden zij zich ook niet beter voor dan zij waren.

Ook het volgende geval levert een merkwaardig voorbeeld daarvan.

Tegen de burgemeestersverkiezing van 1658 werd burgemeester Anthonie Oetgens van Waveren van allerlei ongeoorloofde dingen beschuldigd: als dijkgraaf van eenige polders had hij zijn zoon tot poldermeester benoemd, zonder voorkennis van burgemeesteren; in de buurt van Ouderkerk verwaarloosde hij opzettelijk het onder-

W. Vaillant, pinx. — Dr. GILLIS VALCKENIER, 1624—1680 — Th. Matham, sculps.

Burgemeester [illegible]

houd van eenige paden, waartoe hij verplicht was, alleen om de voorbijgangers te noodzaken een hek te passeeren, waar hij tol mocht heffen; de polder, waarvan hij de financiën beheerde, had al voor eenige jaren een hypotheek afgelost, maar hij had het geld tot zich genomen en wel is waar zich aansprakelijk verklaard voor de schuld, maar nog altijd vergeten de hypotheek van den polder te laten afschrijven; ten slotte had hij landerijen aan de stad verkocht, zonder bij den verkoop mede te deelen, dat er nog eenige lasten op stonden, die niet afgedaan waren. Burgemeesteren, die dit alles in den raad mededeelden, hadden daarbij, naar Bontemantels voorstelling, hoofdzakelijk de bedoeling om de verkiezing van Oetgens van Waveren tot burgemeester te beletten; de zaak zelve vonden zij zoo heel erg niet, maar het was een geschikt middel om hem in discrediet te brengen. Dat hij den toeleg doorzag, bleek uit zijn antwoord, waarin hij zich met een paar woorden van de aanklacht afmaakte, maar hij voegde er aan toe: „dat is nu de tweede maal, dat ik tegen de verkiezing zoo bejegend word," daarmede te kennen gevende, dat men de beschuldiging wel zou hebben laten rusten, als er geen politieke munt uit te slaan was geweest.

Bij de verkiezingen ontbrak het ook niet aan vermakelijke listen. Toen het bij de burgemeester-verkiezing van 1666 — waarvan straks gewag werd gemaakt — zoo spande, had burgemeester Pancras zelfs het plan bedacht om dr. Jan van Hartochvelt, die op Hooft en niet op Andries de Graeff zou stemmen, op den morgen van de verkiezing te laten ontbieden bij een zieke in de buurt van den Overtoom, en den voerman, die hem terug zou rijden, om te koopen om een verkeerden weg in te slaan, zoodat de dokter niet tijdig genoeg voor de verkiezing terug zou zijn!

Als de oud-raad voor de verkiezing van burgemeesteren vergaderd was, las de secretaris eerst het gebed voor. Wat of de regenten, die het drukst gekuipt hadden, wel zullen gedacht hebben wanneer, „in den name en om dat bitter lyden uwes zoons Jezus Christus, onzen Heiland," tot God werd gesmeekt: „Moge Ghy onse harten sulx verlichten ende onser aller affectiën door Uwen heyligen geest sulx regeeren ende dryven, dat wy, alle bisondere genegenheyt voor sooveel mogelijk terugge stellende — dewyle Uwe heylige geest ende wijsheyt doch niet en woont in een boos harte, noch in een lichaem, der sonde in slavernye onderworpen — godtvreesende, waerachtige, verstandige mannen ende der giericheyt (hebzucht) vyand sijnde, mogen verkiesen?" Velen dachten er waarschijnlijk nooit iets bij; sceptische geesten hebben misschien bij zich zelven wel eens de opmerking gemaakt, dat de opsteller van het gebed bewijs van menschenkennis had gegeven, toen hij bij „het teruggestellen van alle bisondere genegenheyt" het voorbehoud „voor sooveel mogelijk" maakte. Maar wij weten zeker, dat althans éénmaal iemand onder den indruk is gekomen van de tegenstelling tusschen de gezindheid des harten, waarom gebeden werd, en die, welke bij de leden van den oud-raad aanwezig was. Het gebeurde bij een tusschentijdsche verkiezing, op 30 September 1654, toen burgemeesteren het aanvankelijk oneens waren geweest, of Hendrik Dirksz. Spiegel dan wel Albert Pater de opvolger zou worden van den overleden burgemeester Cornelis Bicker, en ook de schepenbank dientengevolge verdeeld was. Nog op het laatste oogenblik hadden zij, na overleg met eenige oud-burgemeesters, besloten om ditmaal Pater te nemen, „met dien verstande, dat sy Spiegel de naeste reys voor gerecommandeert souden houden." Toen nu de oud-raad bijeen was gekomen en de secretaris Nicolai het gebed begon te doen, rees de oud-schepen Gerard Schaep Pieterz. op van zijn zetel en sprak met luider stemme: „Wat zal men een gebed doen, daar zulke kuiperijen omgaan en niet gezien wordt naar den bekwaamste? God ziet alles, en wacht U" — met den vinger op burgemeesteren wijzende — „dat geen straf daarop volgt." Schaep was, evenals zijn neef, de oud-burgemeester Gerard Schaep Simonsz., Heer van Kortenhoef, een voorstander van de candidatuur van Spiegel; toch kan zijne verontwaardiging uit zuiverder bron geweld zijn dan teleurstelling over het niet slagen van deze candidatuur, omdat hij Pater beschuldigde van onrechtvaardige handelingen, bedreven als bewindhebber der West-Indische Compagnie, en hij zich dus geergerd kan hebben dat er nog gebeden werd om de harten te verlichten tot de verkiezing van waardige burgemeesters, terwijl het reeds vast stond dat iemand gekozen zou worden, dien hij — waarschijnlijk ten onrechte — voor een schelm hield.

Harde woorden vielen wel meer in vroedschap of oudraad, maar het meest op de talrijke maaltijden 1), waaraan de leden van een of meer regeeringscollege's zich op kosten van de stad vereenigden. De meeste daarvan — de schepen-

1) In 1672 besloot de vroedschap, als bezuinigingsmaatregel, tot het afschaffen van alle maaltijden, die op stadskosten werden gehouden. Op de bladzijde, waar Bontemantel deze vroedschapsresolutie mededeelt, heeft hij echter later aan den rand bijgeschreven: „In den jaeren 1674 en 1675 hebben wederom eenige maeltyden begonnen."

COENRAED VAN BEUNINGEN. 162[illegible] 1693

burgemeester [illegible] 4

Naar [illegible] e schilderij van [illegible] Ver [illegible], Rijksmuseum

maaltijd, het predikantenmaal, de maaltijd van thesaurieren, die van accijnsmeesteren — werden juist in de maanden December en Januari gehouden, wanneer de kuiperijen in vollen gang en de gemoederen het felst verbitterd waren. Op den 2den Februari van elk jaar, op Vrouwendag, wanneer de vervulling van eventueele vacaturen in de vroedschap en de verkiezing van nieuwe schepenen en burgemeesters had plaats gehad, vereenigde de geheele regeering zich — de schout, de afgetreden en de nieuwgekozen burgemeesters en schepenen, en alle commissarissen der subalterne college's — aan het „Heerenmaal", in den volksmond het „logenmaal" genoemd, dat tot 1635 in de schepenkamer van het stadhuis en na dat jaar op een der Doelens werd gehouden. Vooral bij dezen maaltijd uitte zich de teleurstelling over een geleden nederlaag dikwijls op zeer ruwe wijze; heftige woorden werden gewisseld, een enkele maal dreigde het zelfs tot handtastelijkheden te komen.

Zoo zijn wij genaderd tot het einde van de Amsterdamsche verkiezingsweek. Waren er vacaturen in een der college's buiten de stad, waarheen Amsterdam een vertegenwoordiger zond, dan werden deze op den 3den of 4den Februari aangevuld, in naam door de vroedschap, in werkelijkheid door burgemeesteren. Opmerkelijk is het, dat tot afgevaardigde in de Gecommitteerde Raden of een dergelijk college soms die oud-burgemeesters benoemd werden, die men in Amsterdam liefst miste en daarom naar Den Haag zond. Terwijl de regenten van kleinere steden de opdracht van zulk een ambt als een onderscheiding beschouwden, gold die hier soms voor een eervolle verbanning 1)! Het feit kenteekent den grooten invloed, dien het deelhebben aan de regeering van Amsterdam verschafte. Wanneer de „ballingen," na afloop van de drie jaren, die hun mandaat duurde, terugkwamen en nog steeds op voet van oorlog stonden met de regeerende factie, dan werden zij niet, zooals de gewoonte medebracht, tot burgemeester benoemd, maar in de weeskamer geplaatst, die dan ook spottenderwijs wel eens „oudemannenhuis" genoemd werd, omdat zij — reeds in het begin der zeventiende eeuw — tot asyl diende voor „de heeren, die buiten het spel waren." En niemand mocht voor een hem opgedragen ambt bedanken. Toen Valckenier, in het begin van 1672, tegen zijn zin tot lid van de Gecommitteerde Raden werd benoemd, mocht hij al aanvoeren dat gewichtige familieredenen hem noodzaakten te verzoeken van deze commissie geëxcuseerd te worden, en een beroep doen op de „civiliteyt" van den raad, die zijne vroeger aan de stad bewezen diensten wel in aanmerking zou willen nemen — het baatte hem niet. Hij was, zooals hij zelf erkende, „schuldich te obedieeren", en had van zijne medeleden der vroedschap de felicitaties met de benoeming in ontvangst te nemen!

1) Voor het tijdvak 1653—1672 geeft Bontemantel verschillende voorbeelden. Dat reeds in de dagen van Corn. Pietersz. Hooft dezelfde opvatting heerschte, blijkt uit Memoriën en Adviezen p. 70, N° 162:' »in 't colleg.e van den Gecommitteerden Raden in Den Hage werden, d'eene tijdt nae d'ander, oudtburgemeesteren gebruyckt, dye men schijnt hyer liefst te willen missen, ende met dye bedieninge ten minsten twee ofte drye jaren uyt het burgemeesterampt werden uytgesloten, werdende geduerende dyen tijdt van denzelven dienst verschoont degene dye men hyer liefste by der handt houdt.''

Tot nog toe hebben wij niet, of slechts terloops, over de financieele voordeelen gesproken, die aan het bekleeden van regeeringsposten verbonden waren.

De directe baten waren in het midden der zeventiende eeuw geringer dan in het begin. Vóór 1568 schijnen alleen schepenen een presentiegeld van drie stuivers daags te hebben genoten; eerst in dat jaar werd het ook aan burgemeesteren, thesauriers en weesmeesters toegekend. Langzamerhand veranderde het presentiegeld in een vaste wedde, die in 1602 drie honderd vijftig, in 1611 vier honderd gulden bedroeg en in 1624 voor ieder, die in de regeering zat, tot omstreeks duizend gulden was geklommen 1). Cornelis Pieterszoon Hooft vond het verkeerd, om de regeeringsambten zoo hoog te bezoldigen, daar er nu nog meer om zou worden gekuipt 2), en ook burgemeesteren waren in 1624 tot het inzicht gekomen, dat de wedden moesten worden verminderd. In de vroedschapsvergadering van 18 April 1624 dienden zij een voorstel daartoe in en gaven te kennen, dat de verlaging der wedden niet alleen een bezuinigingsmaatregel voor de stadskas zou zijn, maar tevens Amsterdam in staat zou stellen met meer klem dan te voren aan te dringen op vermindering van de uitgaven van het land; wanneer de stad tot dusverre in de Statenvergadering aanmerkingen gemaakt had op de hooge tractementen van sommige regeeringsleden, was haar dikwijls geantwoord dat zij alvast kon beginnen met de verlaging der wedden van haar eigen regenten 3). Overeenkomstig dit voorstel werd den 24sten Juni door de vroedschap bepaald, dat voortaan schout, burgemeesteren en schepenen jaarlijks vijf honderd

1) Wagenaar, Amsterdam III p. 278.

2) Memoriën en adviezen, p. 163. Bij Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 295, noot 3 kan men lezen hoe schepenen zich presentiegeld toeeigenden, ook al waren zij absent geweest!

3) Resol. Vroedschap 18 April 1624.

gulden zouden trekken, en de leden van de overige regeeringsbanken een wedde, die van twee tot vijf honderd gulden beliep; ook voor de leden der na 1624 ingestelde college's werd te zijner tijd een dergelijk tractement vastgesteld. De meeste commissarissen ontvingen bovendien een mantel- of kleedgeld van 50 gulden, terwijl sommige regeeringsleden ook presentiegeld kregen voor hunne tegenwoordigheid bij de verpachting van de accijnsen en het lezen van de stadsrekening. Met geringe wijzingen heeft deze regeling tot 1746 stand gehouden 1).

De vroedschap was het eenige college, waarvan de leden nooit een jaarwedde hebben genoten, ook geen emolumenten. Trouwens, die hadden de meeste college's niet. Alleen ontvingen schout, burgemeesteren, schepenen en sommige regeeringsbanken jaarlijks eenige stukken Kamper steur cadeau en, omstreeks St. Maarten, een van de stadszwanen; in 1672 werd echter uit zuinigheid besloten geen zwanen meer te houden, waardoor acht honderd gulden per jaar werden bespaard — juist de som, die noodig was om de heeren Koenraad van Heemskerck en Gerard Hooft tevreden te stellen, die onderling van ambt hadden geruild. Hooft had, toen hij tot pensionaris benoemd was, een wedde van *f* 1200 gekregen — de gewone wedde was *f* 2000 en Cornelis Hop trok zelfs *f* 4000, maar men had den jeugdigen leeftijd van Hooft in aanmerking genomen —; van Heemskerck, die als secretaris een tractement van ongeveer *f* 2000 had, dank zij den velen emolumenten, aan dat ambt verbonden, zou dus bij den ruil verliezen. Daarom werd hem, als pensionaris, ook *f* 2000 gegeven; en de acht honderd gulden, die de stad nu meer uit te geven had, werden gevonden op de zwanen 2).

Het voordeeligst ambt te Amsterdam was het schoutambt. Bij het besluit van 24 Juni 1624 was den schout een wedde van *f* 500 toegekend, maar deze wedde was slechts een andere naam voor presentiegeld in de schepenbank; bovendien had hij sinds 1621 een tractement van *f* 1000 en nog *f* 50 voor mantelgeld. Zijne meeste inkomsten vloeiden echter voort uit zijn aandeel aan de boeten en andere emolumenten, die in 't midden der zeventiende eeuw 5 à 6000 gulden beliepen, zooals reeds vroeger werd medegedeeld 1). In 1681 begreep men dan ook, hem de wedde van *f* 1000 wel te kunnen ontnemen; in 1697 verloor hij ook het presentiegeld van *f* 500 en behield alleen zijn aandeel in de boeten en de overige emolumenten: des ondanks beliepen zijne inkomsten in de achttiende eeuw gemiddeld *f* 9000 à *f* 10000 2).

Ook al waren in de zeventiende eeuw bij het begeven van ambten nog niet de ergerlijke misbruiken ingeslopen, waarover de burgers in later tijden klaagden, de indirecte baten van het burgemeesterschap waren ook toen niet zonder belang. Burgemeesteren bedongen nog geen sommen gelds voor een door hen te vergeven ambt, maar met de voordeeligste konden zij hunne familieleden begiftigen. Neemt men verder in aanmerking, dat zij vrijgesteld waren van het betalen van verponding, dat zij dikwijls het bewindhebberschap van de Oost-Indische Compagnie bekleedden, dat verscheidene van de ambten buiten de stad, die gewoonlijk aan oudburgemeesters werden opgedragen, een ruim tractement opleverden, dat herhaaldelijk een oudburgemeester tot het winstgevende schoutambt is benoemd, dat waardigheden als het bakenmeesterschap, het drostambt van Muiden, het overmanschap van de Doelens steeds ten deel vielen aan burgemeesters en oudburgemeesters of hunne zonen, dat alle onkosten van regeeringsmaaltijden en wat men verder in de zeventiende eeuw onder „presentatie" verstond — dus ook het onthalen van gasten — door de stad gedragen werden, dan volgt daaruit dat burgemeesteren, het zij voor zich zelven, het zij voor hunne bloedverwanten, nog wel wat meer voordeel uit de regeering konden trekken dan de vijf honderd gulden van hunne officieele belooning, ook zonder dat zij, zooals een enkele wel eens gedaan heeft 3), ten eigen bate maar tot schade van de stad, misbruik maakten van de kennis van allerlei zaken, die hun van ambtswege waren toevertrouwd.

De beschrijving van den gradus honorum der Amsterdamsche magistratuur heeft ons doen zien, hoe een tien- of twaalftal regenten over alle regeeringsmacht beschikte. Dat deze oligarchie zich heeft kunnen vormen en op den duur hand-

1) Bij Wagenaar, Amsterdam III p. 278 vindt men in bizonderheden vermeld, hoeveel wedde de leden van elk regeeringscollege trokken. Geheel juist is zijne opgave niet: het tractement der rekenmeesters, door hem op *f* 200 gesteld, beliep in 1653 *f* 450: vgl. Bontemantel, Reg. v. Amst. II p. 367. Dat in het rapiamus van 1653 (bij Bontemantel t. a. p.) niet alle college's genoemd worden, die volgens Wagenaar III p. 278 tot het ontvangen van wedde gerechtigd waren, kan misschien aldus verklaard worden, dat in het rapiamus alleen de wedden genoemd worden, die thesaurieren uitbetaalden, en sommige college's hunne wedde uit hun eigen kas hebben genomen.

2) Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 296, II p. 85.

1) Hiervóór, p. 56.

2) Bontemantel, Reg. v. Amst. II p. 341—346

3) Zie het bewijs daarvan in het artikel van Mr. N. de Roever, getiteld: Tweeerlei regenten (Oud-Holland VII p. 63 vgg.)

JOANNES HUDDE, 1628—1704

Burgemeester 1672—1703

Naar de schilderij van M. van Musscher, Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam

haven, was voor een deel het gevolg van de geschreven constitutie der stad, met name van het privilegie, waarbij de verkiezing van burgemeesteren was geregeld. Maar voor een ander en nog grooter deel sproot die toestand voort uit het gewoonterecht, uit de gebruiken, die nergens beschreven waren, maar door allen gevolgd werden. Dat b. v. alleen uit oud-schepenen nieuwe burgemeesters mochten gekozen worden, was bij geen enkel privilegie bepaald; en juist door die gewoonte konden burgemeesteren en oud-burgemeesteren, die numeriek de minderheid uitmaakten in den oudraad, op de volgzaamheid rekenen van de door schepenen en oud-schepenen gevormde meerderheid. Zoolang de bestaande gewoonten werden nageleefd, scheen het onnoodig ze te vervangen door formeele contracten. Wel is waar, af en toe woedde de partijstrijd en werden sommigen geweerd uit de ambten, waarop de regeeringstraditiën hun recht gaven, maar wat zouden schriftelijke afspraken baten, als de goede harmonie onder de regenten was verstoord? Ook van deze geldt, wat de cynische Aitzema opmerkt omtrent verdragen tusschen twee staten: men houdt zich er aan, niet omdat zij bezegeld op het papier staan en bezworen zijn, maar zoolang het nuttig of noodig is 1).

Om dergelijke motieven is dan ook de eerste poging, die in de zeventiende eeuw werd beproefd om het in de Amsterdamsche magistratuur heerschende gewoonterecht te codificeeren, mislukt.

Bij de regeeringsverandering van 1672, het „verzetten van de wet" door Willem III, was de partij van Valckenier en Van Beuningen, die in 1671 de nederlaag had geleden, op het kussen terug gekomen; Van Beuningen werd dadelijk in September 1672 burgemeester, Valckenier — waarschijnlijk welstaanshalve, omdat hij de aanstichter was van de regeeringsverandering — eerst bij de vernieuwing van het college in Februari 1673. De trouwe aanhangers van de Witt, waarvan Andries de Graeff de leider was, werden door den stadhouder uit al hunne bedieningen ontslagen. Doch er was nog een derde partij in Amsterdam, waarvan Hendrik Hooft en Cornelis van Vlooswijck de voormannen waren, die vroeger met de factie van de Graeff mee had gedaan om den aanhang van Valckenier en Van Beuningen te bestrijden, meer uit persoonlijke redenen, dan wel omdat zij geheel instemden met de politiek van den raadpensionaris. Bij de verandering in 1672 hadden zij hunne zetels behouden en Hendrik Hooft was burgemeester gebleven; toen in Februari 1673 Gillis Valckenier en twee zijner aanhangers, Cornelis Geelvinck en Johan Huydecoper, tot burgemeester werden gekozen, wist de eerste zelfs te bewerken dat de drie nieuwe burgemeesters Hendrik Hooft uitnoodigden om met hen in het ambt aan te blijven. Hooft nam de toegestoken hand niet aan en bedankte voor de eer, volgens zijne eigen verklaring omdat hij vreesde gedurig met Valckenier overhoop te liggen en „met chagrin aan zijne zijde zou zitten;" bovendien was hij beducht dat hij, door naast Valckenier zitting te nemen, sommigen zou versterken in de ten onrechte door hen opgevatte meening dat hij en Valckenier tezamen de regeeringsverandering van 1672 hadden bewerkt.

Van nu af vinden wij dan ook alleen den aanhang van Valckenier in het burgemeestersgestoelte; Hendrik Hooft wordt er onverbiddelijk van uitgesloten, en met hem Cornelis van Vlooswijck. De laatste moet zich jaren achtereen tevreden stellen met een zetel in het Admiraliteits-college van Amsterdam, Hooft met het praesidium van commissarissen der wisselbank.

Doch de tijd zou aanbreken dat Valckenier opnieuw toenadering tot hen moest zoeken. Zoowel de buitenlandsche staatkunde van Willem III als diens streven om zijn gezag in de Republiek zooveel mogelijk te vergrooten, wekte hoe langer hoe meer zijne bezorgdheid. Ook de regeering van Amsterdam had ondervonden, dat de Prins zijn invloed op de magistraatsverkiezingen wilde uitbreiden. Sinds hij tot stadhouder was gekozen, moest hem telken jare de nominatie der veertienen worden toegezonden en herhaaldelijk „ging hij daarbij buiten de stippen," niettegenstaande burgemeesteren, toen de voordracht hem voor het eerst was ter hand gesteld, door den pensionaris Hop uitdrukkelijk hadden laten verzoeken alleen die heeren tot schepenen te benoemen, wier namen door hen gestipt waren. Bovendien voerde hij een nieuwigheid in, die allerminst aan Valckenier kon behagen, nl. het „recommandeeren," het aanbevelen van personen voor posten, waarvan de begeving niet aan hem stond; zoo verzocht hij reeds in Januari 1673, „met beleefde recommandatie," dat burgemeesteren iemand tot secretaris zouden benoemen, en zag zijn wensch vervuld. Doch voortaan waren deze op hunne hoede. Toen Schout Hasselaer in 1673 overleed, wachtten zij niet eens de begrafenis af, maar lieten reeds, den dag na het overlijden, zijn opvolger door de vroedschap benoemen, zoodat den Prins de gelegenheid was ontnomen een gunsteling te recommandeeren. Voorloopig schijnt deze zich dan ook van verdere pogingen in dien zin te hebben onthouden; maar in 't laatst van December 1675 beproefde hij het

1) Aitzema, Saken van staet en oorlogh, (fol°.) III p. 65.

opnieuw en liet aan drie regeerende burgemeesters verzoeken dat bij de aanstaande verkiezing Cornelis Backer tot burgemeester zou worden gekozen. Het is te begrijpen, dat dit verzoek de gemoederen in beweging bracht! Waar ging het heen, als men den stadhouder aldus candidaten liet aanwijzen bij een verkiezing voor het hoogste ambt in de stad, waarop hij tot nog toe zoo goed als geen invloed had kunnen uitoefenen! Toen de Prins aanhield, vertrok burgemeester Huydecoper naar Den Haag en gaf in beleefde, maar nadrukkelijke termen, te kennen, dat aan het verzoek niet kon worden voldaan. Hoe kwalijk Zijne Hoogheid deze weigering nam, blijkt het best hieruit, dat hij een paar weken later, na de ontvangst van de nominatie der veertienen, meer dan de helft der gestipte heeren niet benoemde 1).

Valckenier, nog altijd de invloedrijkste burgemeester, zag thans de noodzakelijkheid in, de gelederen te sluiten. Alleen een door eensgezindheid onder de regenten krachtig Amsterdam kon de aanslagen van den Prins op de vrijheid der verkiezingen afweren en zijne buitenlandsche staatkunde met goed gevolg bestrijden. Hooft en Van Vlooswijck waren wel uitgesloten van het burgemeesterschap, maar in de vroedschap voerden zij voortdurend oppositie, en het stond te vreezen dat de Prins zou trachten van deze verdeeldheid partij te trekken en Hooft voor zijne zaak te winnen 2). Vandaar dat wij Valckenier in den zomer van 1676 voor den dag zien komen met een ontwerp dat, ware het aangenomen en nageleefd, de eendracht onder de regenten zou hebben hersteld en de verdeeling der ambten onder hen zoo vast geregeld, dat voortaan geen partijschappen meer te vreezen zouden zijn en aan den stadhouder voor goed de pas was afgesneden om zich met de verkiezingen te bemoeien.

Het bedoelde plan, het „Concept tot eenicheit," kwam in hoofdzaak hierop neer: het aantal burgemeesters en oud-burgemeesters zou niet grooter zijn dan twaalf; kwamen er een of twee te sterven, dan zouden de opengevallen plaatsen door nieuwe burgemeesters aangevuld worden, wanneer de regeerende burgemeesters dit eenparig goedvonden en de oudraad van burgemeesteren en oud-burgemeesteren het insgelijks wenschte; daalde het aantal echter beneden de tien, dan *moest* een nieuwe burgemeester worden gekozen. Door het lot zou worden aangewezen, wie het eerst voor drie jaren zitting moest nemen in een der college's buiten de stad, waarin Amsterdam vertegenwoordigers had; de eerstvolgende vacature in een dier college's zou worden vervuld door hem, die in ancienniteit op den door het lot aangewezene volgde, en zoo verder; het stond elk echter vrij zich in zulk een commissie te laten vervangen door een ander lid van den oudraad, dat daartoe bereid was, of, zoo geen plaatsvervanger in den oudraad kon worden gevonden, door iemand, die schepen en vroedschapslid was; hij, wiens beurt aldus werd waargenomen, zou dan gedurende drie jaren zitting krijgen in een der subalterne college's in de stad. Door het lot zou worden aangewezen welke drie leden van den oudraad in 1677 burgemeester zouden worden, en in het vervolg zouden steeds die oudburgemeesters, die het langst geen burgemeester geweest waren, tot dat ambt worden gekozen, wanneer zij althans in het jaar, als de beurt aan hen kwam, geen zitting hadden in een der college's buiten de stad. Van de aftredende burgemeesters zou steeds de oudste in rang aanblijven, tenzij hij te na verwant was aan een der leden van het nieuwe college.

Zooals men ziet, bevat dit concept eigenlijk weinig nieuws en is slechts het onder vaste bepalingen gebracht gebruik. Ten duidelijkste blijkt al weer dat de commissie's buiten de stad de minst gezochte waren: alleen bij deze is voor de mogelijkheid van plaatsvervanging gezorgd! Dat de „nieuwe" burgemeesters uit oudschepenen worden gekozen, is niet uitdrukkelijk vastgesteld, maar de bedoeling is natuurlijk het gebruik te bestendigen. Wat in het „concept" wordt bepaald, geschiedde in den regel ook vroeger; ook toen bestond het streven om den oudraad tot een kring van tien of twaalf heeren te beperken, ook toen hing het gewoonlijk van de ancienniteit af, wanneer men regeerend burgemeester werd, wanneer men buiten de stad werd gezonden. Vroeger kwamen echter afwijkingen van die regels voor, door persoonlijke vijandschap of partijzucht; in het vervolg zou dat niet meer kunnen gebeuren en elk lid van den oudraad zou zijne verdere loopbaan van te voren kunnen uitrekenen. Slechts één onberekenbare factor bleef over: de dood.

Valckenier begon met zijn plan te laten goed-

1) De „recommandaties" van Willem III voor regeeringsambten te Amsterdam zijn uit Bontemantels aanteekeningen het eerst bekend geworden. Ook in andere steden en provinciën trachtte de Prins op dezelfde wijze zijn gezag te doen gelden. Vgl. Bontemantel, *Reg. v. Amst.* II p. 232—244; Velius, *Chronyk van Hoorn*, p. 68 van de regeeringslijst; Mr. J. Soutendam, *Aanteekeningen uit particuliere notulen van twee raden van Delft* (Fruin, *Bijdr.* Derde Reeks V p. 369 vgg.)

2) Dat werkelijk pogingen daartoe gedaan zijn, wordt bericht door d'Avaux (Mignet, *Négoc.* IV p. 558). Bontemantel weet ook te verhalen van een poging, om burgemeester Cornelis de Vlaming van Oudshoorn van Valckenier's kant af te trekken: *Reg. v. Amst.* II p. 268.

(Prentenkabinet te Amsterdam)

keuren door de drie heeren, die met hem in 1676 burgemeester waren, en door die oudburgemeesters, die aan zijne zijde stonden; één daarvan, Van Beuningen, was buitenslands, maar hem werd een afschrift toegestuurd. Toen werd het in den oudraad ter tafel gebracht, om ook de onderteekening te verkrijgen van de drie overblijvende oudburgemeesters, van Hooft en Van Vlooswijck, ook van Geelvinck, die in de laatste maanden insgelijks twist met Valckenier had gekregen; hadden deze het goedgekeurd, dan zou het plan worden medegedeeld aan de oud-schepenen, schepenen en leden der vroedschap, die er zich natuurlijk mede zouden vereenigen, en ten slotte „octrooi en approbatie" van het concept aan de Staten van Holland worden verzocht.

Zoover is het echter niet gekomen. Het geheele plan stuitte af op den onwil van Hooft en Van Vlooswijck. In hunne uitvoerige schriftelijke „deductie" keurden zij het concept af, om allerlei redenen, waaronder veel voorgewende; terecht merkten zij echter op dat, wanneer de eensgezindheid onder de regenten werd hersteld door het geven van satisfactie aan de heeren, die verongelijkt waren, het door het concept beoogde doel even goed zou kunnen worden bereikt door het naleven van de bestaande privilegiën en gewoonten. De eenige reden, die hen dus zou kunnen bewegen het te onderteekenen, zou moeten zijn de hoop om het burgemeesterschap weer te verkrijgen, dat hun in de laatste jaren onthouden was; maar zij begeerden dit niet, daar zij het altijd hadden beschouwd als „een lastich pack voor een eerlyck man," en het alleen met een gerust gemoed konden bekleeden, wanneer zij daartoe, buiten hun toedoen, wettig werden beroepen, „als niet gewent sijnde in de regeeringe iemant voor (hunne) promoteurs te erkennen."

Zoo bleef het concept een plan op het papier; zoodra enkele leden van den oudraad zich er tegen verklaarden, moest het natuurlijk vervallen. Wanneer Hooft en Van Vlooswijck werkelijk gemeend hebben, wat zij schreven, dan strekt het hun tot eer, dat zij niet bezweken zijn voor de verleiding om weer burgemeester te worden; maar misschien waren zij alleen te hooghartig om dit ambt te willen verkrijgen door toedoen van den man, op wien zij het meest verbitterd waren, van Valckenier. Hoe dit zij, de verzoening tusschen Valckenier en Hooft kwam ten slotte in het begin van 1677 tot stand, vooral door tuschenspraak van Joannes Hudde en Cornelis Cloeck, en bij de verkiezingen in Februari werd Hooft weer burgemeester 1).

1) Alle stukken, betrekking hebbende op het „concept van eenigheid" en op de verzoening tusschen Hooft en Valckenier vindt men bij Bontemantel, Reg. v. Amst. II p. 245—281.

Wanneer wij later de geschiedenis van Amsterdam in dit tijdvak beschrijven, zullen wij zien welke uitwerking de verzoening tusschen de twee machtigste regenten heeft gehad op de politiek der hoofdstad. Hier was het ons er slechts om te doen, de poging te beschrijven, die werd aangewend om tot een vaste regeling van de in de regeering ingeslopen gewoonten te komen. Toen de eendracht hersteld was, bleken de bestaande privilegiën en gewoonten — zooals Hooft en Van Vlooswijck reeds hadden opgemerkt — meer dan voldoende om de oligarchie te handhaven. Zij zijn dit nog jaren lang gebleven; eerst het jaar 1752 zag een schriftelijke conventie tusschen de Amsterdamsche regenten tot stand komen, die in hoofdtrekken met Valckenier's plan overeenstemt 1).

Toen wij het samenstel der stedelijke regeering *in zijne soort* voortreffelijk noemden, prezen wij de doelmatigheid van een constitutie, die alle gezag in handen van een gering aantal personen moest samenbrengen. Hare gebreken zijn gemakkelijk te ontdekken. Waar ancienniteit en familiebetrekkingen over de vervulling der gewichtigste ambten beslissen, vervalt de waarborg dat alleen de uitstekendsten tot het moeilijkste regeeringswerk worden geroepen. Zeker, de minst geschikten brachten het niet verder dan tot de laagste sporten van de trap der ambten, maar de middelmatigen werden in het opstijgen niet belemmerd. Dat het burgemeesterschap van Amsterdam toch over het geheel op uitstekende wijze werd vervuld was niet te danken aan de inrichting der regeering, maar aan de goede hoedanigheden van de maatschappelijke klasse, wier leden alle regeeringsambten bezetten.

Van de maatschappelijke klasse — want in den loop der zeventiende eeuw was de regentenstand een afzonderlijke klasse geworden.

Vóór de revolutie van 1578 waren de regenten handelaars of industrieelen 2), menschen van gelijke beweging als het gros der gegoede burgerij. Daarin is nog niet veel verandering te bespeuren in 1615, wanneer wij Corn. Pietersz. Hooft van „de heren van de stadt" hooren verzekeren: „sy zijn allen coopluyden geweest ofte zijnt eensdeels alsnoch 3)." Maar in het midden der eeuw, in 1652, klaagden Amsterdamsche handelaars: „dat de heeren regenten geen cooplieden waren; dat ze niet by der zee hasardeerden, maar haar middelen hadden aan huizen, landen en renten, en daarom de zee

1) De Witte van Citters, *Contracten van correspondentie* p. 184.

2) Vgl. hiervóór. p. 17.

3) *Memoriën en Adviezen*, p. 106.

lieten verloren gaan 1)"; en hoezeer in 1672 de regentenstand reeds als een afzonderlijke klasse werd beschouwd, toont het zesde artikel van het verzoekschrift, waarin de ontevreden burgers hunne eischen formuleerden: „verstaan wy, dat de 36 raden uyt de borgers ofte uyt een getal van fatsoenelycke koopluyden zullen bestaan 2)."

De aangehaalde zinsneden maken duidelijk, welke verandering in den loop der eeuw tot stand kwam. Langzamerhand hebben vele regenten zich uit de zaken teruggetrokken; sommige zijn eigenaars gebleven van industrieele of handelsondernemingen, maar oefenen het bedrijf niet meer uit, houden er hoogstens toezicht op. Anderen hebben hun geld belegd in de groote handelscompagniëen, op 's lands „kantoren", in droogmakerijen en landwinningen, zijn grondeigenaars geworden en vetweiders of steken kapitaal in de handelszaken van anderen. Er zijn nog tal van uitzonderingen: praktiseerende medici en advocaten, zeepzieders, bierbrouwers en boekdrukkers treffen wij ook in de tweede helft der zeventiende eeuw nog op de regeeringslijsten aan, maar de aanzienlijkste regenten, zij, die tot de „familiae consulares," de burgemeesterlijke geslachten, behooren, zijn zich allengs uitsluitend aan de regeeringstaak gaan wijden. Met den maatschappelijken stand is de leefwijze veranderd. Zij wonen niet meer in de Warmoesstraat of op den Nieuwendijk, maar op den Singel of op den Fluweelen Burgwal, de Heeren- of Keizersgracht. De „grachtpaleizen" bieden tegen elkaar op in weelde, de hofsteden aan den Amstel of in de drooggelegde meren van Noord-Holland worden vervangen door prachtige buitenplaatsen bij Beverwijk of in het Gooi; koetsen en karossen komen in gebruik. Sommigen verwerven vreemden adeldom of riddertitel, hetzij bij diplomatieke zendingen, waaraan Amsterdamsche regenten zoo dikwijls deel namen, hetzij wegens aan vreemde vorsten bewezen financiëele diensten; om enkelen te noemen: Dirk Bas wordt in 1616 door den Grootvorst van Moscovië tot ridder geslagen, Laurens Reael in 1626 door Karel I in den adelstand verheven, Reinier Pauw krijgt een adelbrief zoowel van den koning van Frankrijk als van dien van Engeland, Willem Backer dankt zijn riddertitel aan den Doge van Venetië, Frans Banning Cocq wordt in 1648 met den titel van ridder in de orde van St. Michiel begiftigd. Ook koopen zij heerlijkheden en noemen zich er naar, „verlengen hun naam met een pauwestaart 1)": Gerard Schaep wordt Heer van Kortenhoef, Cornelis Bicker Heer van Swieten, Johan Huydecoper Heer van Maarsseveen.

SIMON FRISIUS, fec.

HET BEGIFTIGEN EN TOT RIDDER SLAAN VAN DIRK BAS, BURGEMEESTER VAN AMSTERDAM, DOOR DEN GROOTVORST VAN MOSCOVIEN, KEIZER VAN RUSLAND, IN 1616

Wil men een voorbeeld van wat daareven in algemeene trekken werd betoogd, de geschiedenis van de familie Pancras illustreert de wording van het patriciaat voortreffelijk. Gerbrand Claesz. Pancras was eigenaar van de oudste en bekendste zeep-

1) Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh III p. 762.
2) Wagenaar, Amsterdam I p. 637.

1) Dr. G. Kalff, Vondel's Leven p. 21.

J. Martsen de Jonge design. C. Nolte, fec.

KONINGIN MARIA DE MEDICIS BIJ HAAR KOMST VOOR AMSTERDAM VERWELKOMD DOOR CORNELIS DAVELAAR, CORNELIS VAN VLOOSWYCK, NICOLAAS BAS EN PETRUS VAN HOORN, OP DEN EERSTEN SEPTEMBER 1638 (blz. 111)

(Verzameling Mr. S. van Gyn)

ziederij van Amsterdam, „De blinde ezel", op het Damrak, en had zijn woonhuis, dat op den Nieuwendijk uitzag, daarachter; in 1634 werd hij lid van de vroedschap, in 1635 schepen, in 1639 burgemeester en bekleedde het laatste ambt acht malen. Behalve industrieel was hij groot grondeigenaar en had een buitenplaats dicht bij de Haarlemmermeer. Na zijn dood nam een schoonzoon de zeepziederij over; zijn zoon Nicolaas deed een rijk huwelijk, ging op de Nieuwe Heerengracht wonen, stak zijn geld in handelsoperaties, was bovendien grondeigenaar en vetweider en bracht zijn tijd door met het waarnemen van regeeringsambten; ook het hoogste, het burgemeesterschap, viel hem ten deel. De zoon van Nicolaas, Gerbrand, studeerde in de rechten, werd in 1686 opgenomen in de regeering, kreeg in 1702 voor de eerste maal het ambt van burgemeester en werd door zijn lijfpoëet verheerlijkt als „des Hemels stedehouder in 't marmre raathuis aan den rijken Amstelstroom". Zijn groot fortuin stelde hem in staat als Maecenas op te treden en een uitgelezen collectie schilderijen bijeen te brengen. De zoon van Gerbrand, insgelijks Gerbrand geheeten, „se donne la peine de naître" en wordt op zijn negende jaar met een kapiteinsplaats over een compagnie infanterie begiftigd 1).

RUITER VAN HET EEREGELEIDE BIJ DE INKOMST VAN MARIA DE MEDICIS TE AMSTERDAM IN 1638
Ets door Dancker Danckerts naar de prent van Pieter Nolpe, naar de teekening van Jacob Martsen de Jonge
(Prentenkabinet Amsterdam)

Tegenover de Prinsen en Prinsessen van Oranje en buitenlandsche vorsten en vorstinnen weten deze patriciërs — in hun dagelijksch leven vaak nog ruw en ongemanierd — de hoogheid van hunne stad met edelen zwier en smaakvollen pracht op

1) Het geslacht Pancras, door Johan E. Elias, in Amsterd. Jaarboekje 1898, p. 121—145.

te houden. Zoo dikwijls Amsterdam de eer van hun bezoek genoot, heeft het aan zijne gasten een waardig onthaal bereid: met sierlijk uitgedoste eerewachten van „de jeugd" (de jonge patriciërs), met zinnebeeldige en historische voorstellingen, vertoond op een tijdelijk opgeslagen tooneel of op staatsiewagens voor het stadhuis gevoerd, met schitterende „kunstvuurwerken" en weelderige maal-

RUITER VAN HET EEREGELEIDE BIJ DE INKOMST VAN MARIA DE MEDICIS TE AMSTERDAM IN 1638

Ets door Dancker Danckerts naar de prent van Pieter Nolpe, naar de teekening van Jacob Martsen de Jonge

(Prentenkabinet Amsterdam)

tijden, met het admiraal-zeilen van plezierjachten op Y en Amstel of een waterfeest op het Rokin, dat zelfs Maria de Medicis in verrukking bracht 1). Ook bij andere gelegenheden toonde de stad een vorstelijke mildheid: toen Louise Henriette, de oudste dochter van Frederik Hendrik, met den Keurvorst van Brandenburg trouwde, schonk de regeering van Amsterdam haar een dubbel snoer paarlen, ter waarde van 16.000 gulden, en bij de geboorte van haar zoon, in 1655, nam de vroedschap het haar aangeboden peterschap aan en vereerde het jonge prinsje met een rentebrief van duizend gulden jaarlijks, besloten in een gouden doos. Burgemeesteren lieten zich dikwijls bij dergelijke zendingen door een der stads-secretarissen vertegenwoordigen; dáar echter thans het bewijzen van hoffelijkheid gepaard kon gaan met het bepleiten van staats- en handelsbelangen, ging de presideerende burgemeester Johan Huydecoper, Heer van Maarsseveen, in hoogst eigen persoon het geschenk overbrengen, en nam een „suite" mede van burgemeesterszonen, die van de gelegenheid konden profiteeren om een

1) Vgl. hiervóór, D. C. Meijer Jr., Groei en bloei der stad, p. 58 en 60.

lesje te nemen in de gebruiken der diplomatie 1). Bij zijne terugkomst uit Berlijn werd hij te Amsterdam ingehaald door een ruiterwacht van zeventig jonge patriciërs: „de vrouwen ende kinderen van de magistraten saeten in de vensters van het stathuys om de heerlycke intreede te sien"! Om dergelijke motieven als tegenover den Brandenburger golden, tastte de stad diep in de beurs, toen in 1697 het Moscovitisch gezantschap haar bezocht, waarbij Czar Peter de Groote zelf tegenwoordig was; „beseffende, hoeveel der stad gelegen ware aan zijne vriendschap, uithoofde van den zwaaren koophandel, die van hier op Muskovië gedreeven werdt 2)," stelden burgemeesteren aan de vroedschap voor, het gezantschap buitengewone eer te bewijzen. Aldus geschiedde: met het losbranden van het kanon op de wallen, een spiegelgevecht te water, een voorstelling in den schouwburg, een groot vuurwerk met een expresselijk daarvoor vervaardigde Porte Triumphael, verscheidene maaltijden en plezierreisjes met de stadsjachten. Ook liet de gelegenheid toe den Czar te gerieven met een goede kijkplaats voor het middelste venster van het stadhuis, vanwaar hij twee misdadigers op den Dam kon zien onthoofden, drie onder de galg staan en een paar anderen geeselen en brandmerken 3). De geheele ontvangst kostte de stad bijna *f* 18000, maar zij achtte dat geld niet verloren 4).

Tegen het einde van de zeventiende eeuw raakt het geestelijk kapitaal van het patriciaat verbruikt: de middelmatigheid begint zich breed te maken in het burgemeestersgestoelte. Na Reinier Pauw en Nicolaas Tulp, Andries Bicker en Cornelis de Graeff, Gillis Valckenier en Hendrik Hooft komen Hudde en Witsen als overgang tot de onbeduidende gestalten der achttiende-eeuwsche regenten. De voortreffelijke eigenschappen van de eersten hadden de burgerij doen berusten in de familieregeering der patriciërs; de onbekwaamheid van de epigonen maakte hun trots te onverdragelijker.

Onder de zeventiende-eeuwsche burgerij waren reeds tal van schakeeringen van voornaamheid en gegoedheid — van de rijke, deftige kooplieden tot den gezeten handwerksman — maar die allen in dit opzicht gelijk, dat zij hoegenaamd geen invloed uitoefenden op het bestuur van de stad. Voor de burgerij is dan ook eigenlijk geen plaats in een beschrijving van de zeventiende-eeuwsche regeering. Zij staat er geheel buiten en klopt nog niet aan de deur om toegang. Zoolang het de stad en het land goed gaat en haar godsdienstige meeningen door de overheid ontzien worden, laat zij de heeren van het stadhuis regeeren. Worden de kerkelijke hartstochten gaande gemaakt, zooals in de dagen van Remonstranten en Contra-Remonstranten, brengt de oorlog stilstand van zaken, wordt het geheele land met den ondergang bedreigd, als in 1672, dan neemt zij haar toevlucht tot het eenige middel, dat haar wil kan doen gelden, tot dreigementen of oproer. Vage herinneringen van vroeger bezeten rechten worden dan wakker; op het „herstel der privilegiën" wordt aangedrongen, alsof die haar vroeger invloed op de regeering hadden gegeven; in het bekleeden van de officiersplaatsen bij de schutterij door niet-regenten wordt het palladium der vrijheid gezocht. Maar ternauwernood zijn de felste predikanten de stad uitgezet, geeft de vrede weer vertier en is de Oranjeprins tot stadhouder uitgeroepen, of de burgerij gaat weer aan haar dagelijksch werk en bekommert zich niet om privilegiën en krijgsraad.

Behalve de oproerigheden van de burgerij en dan nog slechts een klein gedeelte daarvan — in 1627 en 1629 en in 1672, die een kerkelijk of politiek karakter hadden, hebben de Amsterdamsche kroniekschrijvers van de zeventiende eeuw nog tal van opstootjes te boeken, die op rekening staan van de laagste trap der bevolking, de schamele gemeente. Er was gewoonlijk veel los volk in Amsterdam: varensgezellen van de vloot of van de koopvaardij, die met den winter aan land bleven of tijdelijk buiten dienst waren, zwervende kermisreizigers en bedelaars, meestal vreemdelingen 1), aangelokt door de vleeschpotten der liefdadigheid; daarnaast een vrij onrustig industrieel proletariaat. Is er een categorie van burgers, die zich door een nieuwe belasting op de boter of een nieuwe keur op het begraven in haar nering bedreigd acht en begint zij die ontevredenheid te uiten — het grauw komt op de been en zoekt de kans tot plunderen; meenen de matrozen dat zij te weinig soldij of aandeel in den buit hebben ontvangen, het grauw zal hun helpen zich recht te verschaffen en komt niet eer tot rust, voor de schutters of stadssoldaten eenigen neergeschoten

1) Mr. de Roever, Uit onze oude Amstelstad IV p. 1—28.

2) Wagenaar, Amsterdam I p. 721.

3) Koning, Geschiedk. aanteeken. enz., p. VIII, noot 2.

4) Zie de rekeningen bij Scheltema, Aemstel's Oudheid VI p. 240—246.

1) Van de 2500 arme huisgezinnen, die in het begin van de zeventiende eeuw bedeeld werden, was geen achtste deel Hollanders: Pontanus, Hist. Beschrijving van Amsterdam, f°. 129. Zie ook Bredero's Spaanschen Brabander (ed. Moltzer) vs. 1168—1170.

HET ADMIRAALSCHAP-ZEILEN OP H

BEZOEK VAN MARIA DE MEDICIS IN 1638

Savry

blz. 211

WATERFEEST OP HET ROKIN TER EERE VAN MARIA DE MEDICIS, 1638

of het gerecht er een paar aan de galg gebracht heeft. Het boteroproer van 1624 en het aansprekersoproer van 1696, het oproer van de matrozen van de zilvervloot in 1629 en van Tromp's vloot in 1652 zijn op die wijze ontstaan en gedempt. Een daarvan, dat het meeste gerucht heeft gemaakt en onder den lachwekkenden naam van aansprekersoproer bekend is gebleven, worde hier, als type van de soort, in hoofdtrekken beschreven 1).

HET OPROER TE AMSTERDAM IN 1696
Ets van P. van den Berge
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

1) Wij volgen 't verhaal bij Wagenaar, Amsterdam I p. 711—719, en vullen dit aan uit het artikel van den heer J. F. Gebhard Jr. over het oproer in Amsterdamsch Jaarboekje 1899 p. 100—157.

Toen de Staten van Holland een belasting op het trouwen en begraven hadden gelegd, besloten Mijne Heeren van den Gerechte in Januari 1696 een keur uit te vaardigen om de toenemende weelde bij begrafenissen tegen te gaan; naar het heette zou het de burgerij gemakkelijker vallen de nieuwe belasting te dragen, wanneer zij gedwongen werd zich wat te beperken in de onkosten van een lijkstaatsie. Daar de keur inhield, dat voortaan het aanspreken en het dragen van lijken en lantaarnen – de laatste waren noodig bij begrafenissen bij avond, die onder de aanzienlijken in gebruik waren gekomen – alleen zou mogen geschieden door hen, die een aanstelling

STRAFOEFENING DER OPROERMAKERS IN 1696

Naar een exempl. van de ets van P. van den Berge, waarop in gelijktijdig handschrift staat: „Een der gehangenen in het tumult A° 1696" (Verzameling R. W. P. de Vries

van burgemeesteren hadden ontvangen, ontstond er, nog vóór de afkondiging, ontevredenheid bij hen, die geen aanstelling hadden kunnen krijgen en dus hun kostwinning kwijt raakten; de van regeeringswege benoemde aansprekers waren evenmin met de verandering in hun bedrijf ingenomen, en ook onder de burgerij betwijfelden velen of de nieuwigheid wel een verbetering was. De malcontenten begonnen de armste lieden op te ruien door allerlei onware praatjes omtrent de schandelijke wijze, waarop voortaan de behoeftigen zouden worden begraven, en wekten daardoor een groote verbittering, die toenam naarmate de dag van de afkondiging, de 31ste Januari 1696, naderde. Op den daaraan voorafgaanden dag werroerden zich, en tal van matrozen, die wegens den winter aan wal waren, ook veel vrouwvolk en jongens, met puthaken en bezems gewapend en schorteldoeken, aan stokken gebonden, als vaandels met zich voerende, schoolden samen op den Dam en voor de door de soldaten bezette posten; onder al dat rumoer verloochende de volkshumor zich niet en vermaakte de menigte met potsierlijke lijkstatiën. Burgemeesteren, die van plan waren geweest een waarschuwing te laten afkondigen, waarbij alle oproerigheid „scherpelijk" verboden werd, schrokken terug voor het dreigende tumult en lieten door een secretaris een publicatie voorlezen, inhoudende dat het in werking treden van de keur op het begraven nog zes

Uyt Speciaal Bevel, *van Haar Edele Groot Achtbaarheden De Heeren Burgermeesteren ende Regeerders deser Stede*: Werd UE: door de Over-Luyden van 't Boek-Verkoopers, &c. Gildt Geordonneert, niets altoos te Drukken, ofte doen Drukken, ofte Verkoopen, Raakende de Tumult en Beroerte die deser Dagen alhier ter Stede is voorgevallen: Alsoo het selvige *by Haar Edele Groot Achtbaerheden*, niet alleen Seer Qualijk soude genomen; maar op het Rigoureuste tegen gegaan werden.

Yder Wachte sich voor Schade.

Amst. 6 Febr. 1696.

PUBLICATIE VAN BURGEMEESTEREN OM NIETS TE DRUKKEN OVER HET OPROER, 1696 (bladz. 124)
(Verzameling R. W. P. de Vries)

den burgemeesteren op den Dam al uitgejouwd en met vuil gegooid; de regeering, voorziende dat het den volgenden dag nog rumoeriger zou worden, besloot het garnizoen in de wapens te laten komen en, behalve de hoofdwacht op den Dam, de Waag, ook het Aalmoezeniershuis te doen bezetten, waar de reeds benoemde „commissarissen voor het begraven" hun kantoor hielden, eveneens de voornaamste poorten, opdat geen volk van buiten, door het opstootje aangelokt, naar de stad zou komen. Op den morgen van den 31sten Januari kwam er een massa volk op de been, daaronder veel werkeloozen, want door den oorlog met Frankrijk was er weinig nering. Vooral de wevers, altijd een oproerig slag van arbeiders, weken werd uitgesteld. Het volk begroette deze bekendmaking met gejuich, maar werd er niet door tot bedaren gebracht en trok deels naar het Aalmoezeniershuis, op de Prinsengracht, deels naar het op de Heerengracht gelegen huis van burgemeester Boreel, die voor den voornaamsten bewerker van de keur werd gehouden 1). Ondertusschen was de vroedschap op het stadhuis bijeengekomen en had burgemeesteren gemachtigd ook de schutterij onder de wapens te roepen en de kapiteinen van schutterij en soldaten

1) Wagenaar geeft een andere reden op, waarom Boreel het moest ontgelden; vgl. echter de mededeelingen uit het ms. van Craffurd, gepubliceerd door den heer J. F. Gebhard Jr. in Amsterdamsch Jaarboekje 1899 p. 107 en 108.

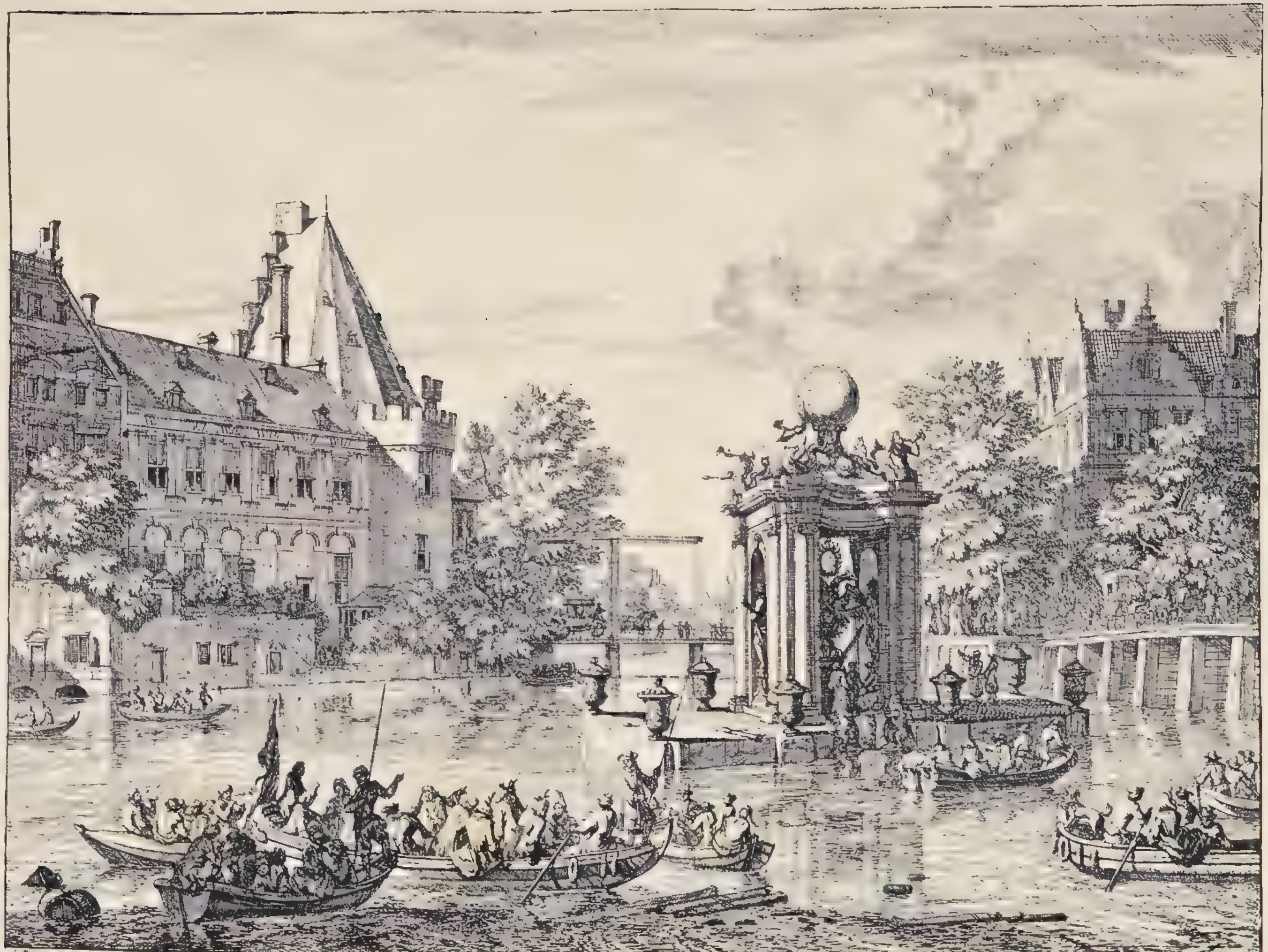

NICOLAAS WITSEN, 1641–1717

Burgemeester [illegible]

Verzameling R. W. P. de Vries

Petrus Schenk fecit [illegible]

Afbeelding van 't pragtig Konst vuur gebouw 't welk ter eere voor 't groot Moscovi: Gesantschap door ordre der Ed. Groot Agtbaare Heer: Burgermeesteren en de Regeerders der Stad Amsterdam vertoont is, op de [illegible] [illegible] den 29 Augustus 1697.

Verzameling Mr S. van Gyn

te gelasten met scherp te schieten, wanneer zij aangevallen werden. Voor het Aalmoezeniershuis kwam het al spoedig tot een botsing: de soldaten schoten, toen zij met steenen gegooid werden, doodden ook eenigen, maar waren tegen de overmacht niet bestand en kozen het hazenpad. Hetzelfde geschiedde voor het huis van burgemeester Boreel; de compagnie soldaten van kapitein Sparoog, die daar de wacht hield, werd na een kort gevecht uiteengejaagd, waarop het grauw naar binnen stoof en den geheelen inboedel kort en klein sloeg en op straat of in het water wierp; er werd alleen vernield, niet gestolen: wie het laatste beproefden, werden daarin verhinderd. Toen de schutters verschenen, was er reeds niets meer te redden; toch werd er een sterke wacht voor het huis geplaatst, eveneens voor de aan de overzijde gelegen woning van den schout, François de Vicq, die ook een oogenblik gevaar had geloopen. Vervolgens trok de woedende hoop naar het huis van kapitein Sparoog, op de Reguliersgracht, en rüineerde ook daar alles; een kostbare collectie schilderijen werd geheel vernield; een of twee compagniëen schutters, tot ontzet aangerukt, vermochten de plundering niet te beletten. Ook het huis van burgemeester de Haze Georgio werd bedreigd, maar daar deze, geholpen door vrienden en bekenden, met degens en pistolen de menigte afwachtte, en bovendien de geheele schutterij nu op de been was geraakt en de avond inviel, bleef het bij de bedreiging.

De regeering begreep te moeten toegeven en liet nog denzelfden avond overal bekend maken, dat de keur op het begraven ingetrokken was; maar de slechte elementen onder het grauw hadden den smaak van het plunderen beet gekregen en begonnen den volgenden dag opnieuw. Het huis van den Engelschen consul Joseph Kerby — die aan de Staten van Holland de belasting op het trouwen en begraven had aangeraden, waardoor de steen aan het rollen was gebracht — onderging hetzelfde lot als dat van Boreel en Sparoog, maar het kostbaarste gedeelte van den inboedel had men hier nog bijtijds in veiligheid kunnen brengen; ook van andere regenten werden de huizen bedreigd en een begin van plunderen gemaakt met het huis van den rijken Israeliet de Pinto — wel een bewijs, naar Wagenaar het uitdrukt, „dat de fielten op rooven uit waren, daar de Jood de Pinto niets met de keure op het begraven te doen hadt." Maar nu trad de regeering ook krachtig op. Zij liet afkondigen, dat geweld met geweld zou worden gekeerd en waarschuwde de nieuwsgierigen thuis te blijven; de schutterij kwam weder in 't geweer, een aantal jonge patriciërs vormden een vrijwillige ruiterwacht, en overal werd het grauw uiteengedreven, waarbij verscheidenen uit den hoop gedood en velen gevangen werden. Aan twee van hen geschiedde parate executie: 's avonds om zes uur, bij toortslicht, werden zij uit een venster van de Waag opgehangen, den volgenden morgen nog drie anderen, nadat de Dam was afgezet om den toeloop der nieuwsgierigen te stuiten. Het gilde van de turfdragers, voor deze gelegenheid met halve pieken gewapend, hield des nachts voor het stadhuis de wacht.

Eerst nu waren burgemeesteren het oproer meester; het regiment van de blauwe gardes, uit Den Haag te hulp gezonden en reeds tot dicht bij de stad genaderd, keerde, op hun verzoek, terug. De volgende dagen werden nog verscheidene schuldigen gevangen genomen, zeven plunderaars uit de Waag opgehangen en vervolgens, met de lijken van eenige andere gestraften, vastgebonden aan de galg op de Volenwijk, aan den overkant van het Y, waar ook vier oproermakers, die bij het tumult gedood waren, aan de beenen werden gehangen; daar bleven zij bengelen tot de strop verweerd was en hunne lichamen in den put, onder de galg, neervielen. Onder de geëxecuteerden was slechts één Amsterdammer — en geen enkele aanspreker! Van de gevangen werden nog eenigen in het tuchthuis gebracht, de overigen ontslagen; want de regeering stelde zich tevreden met het straffen van de belhamels en wilde zoo spoedig mogelijk de gemoederen tot bedaren brengen. Daarom verbood zij aan de overlieden van het boekverkoopersgild eenig geschrift over de tumulten te laten drukken of te verkoopen; daarom verzocht zij aan de Staten van Holland een algemeene vergiffenis te mogen beloven aan alle schuldigen, met uitzondering van de belhamels. Waarschijnlijk was zij ook bevreesd, dat anders een groot aantal lieden die, om straf te ontgaan, uit de stad geweken waren, niet zouden terugkeeren; onder hen waren veel bootsgezellen, die men in 't voorjaar, wanneer de vaart weer geopend werd, moeielijk zou kunnen missen. Burgemeester Boreel en kapitein Sparoog ontvingen van stadswege vergoeding voor het geleden verlies; de eerste mocht zijne schade zelf bepalen, werd op zijn woord geloofd en kreeg nog iets meer dan hij vroeg, de laatste moest onder eede verklaren, dat hij werkelijk zooveel schade had geleden als hij opgaf, en werd nog een weinig beknibbeld 1). Ten slotte werden aan de schutters en de vrijwillige ruiters door de

1) Gebhard t. a. p. p. 148—150 deelt enkele zinsneden mede uit een schrijven van kapitein Sparoog aan een commissie uit de vroedschap, die aanleiding kunnen hebben gegeven tot deze »justitia distributiva".

DE SCHUTTERIJ TE AMSTERDAM IN 1696

Ets door P. van den Berge, uitgegeven na het oproer in 1696

1 Kapityn. 2 Luytenant 3 Vaandrig 4 Schryver. 5 Ontfanger. 6 en 7 Korporaals 8 Provoost 9 en 10 Sergianten. 11 en 12 Lanspassaten en assistenten, schutters en piekeniers. 13 en 14 Adels 15 Kapityn les arme 16 17 en 18 Tamboers 19 Den schryver van 't waghuis

(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

regeering gedenkpenningen vereerd, ter belooning van hunne diensten, die zooveel beter waren gebleken dan die van de soldaten; het rijmpje op de plaat (bladz. 125) roemt dan ook hun moed bij het „stuyten van 't roofgierig grauw, wiens dolle drift geen krijgers konden prangen." De maatregelen, in Augustus 1696 door de vroedschap beraamd, om in de toekomst oproer te voorkomen, bewijzen eveneens, dat men de schutters liever bij tumulten in 't geweer liet komen dan de soldaten: behalve verschillende bepalingen omtrent het houden van de wacht bij stadsgebouwen en de loopplaatsen bij alarm, werd toen vastgesteld dat men de soldaten, bij oproer, afgezonderd zou houden van de schutters en alleen gebruiken voor het bezetten van de Waag en de poorten en boomen. Ook werd besloten dat de schutterij weer, evenals vroeger gebruik was, in de drie zomermaanden zou „optrekken" — waarschijnlijk om door dit militair vertoon haar aanzien te verhoogen en den schrik onder het grauw te houden.

Schutterij en garnizoen hebben wij thans zien optreden als handhavers der orde. Gaan wij in een volgend hoofdstuk na, hoe de militaire macht te Amsterdam was georganiseerd, aan wier bevelen zij had te gehoorzamen en welke diensten van haar in gewone en buitengewone tijden werden gevergd. Wij zullen dan tevens bespeuren hoe in de schutterij het politiek bewustzijn van de burgerij in rudimentairen vorm aanwezig bleef.

SCHUTTERIJ. GARNIZOEN. RUITER- EN RATELWACHT 1)

Oudtijds waren er te Amsterdam drie schutterijen geweest of schuttersgilden, n.l. van de oude voetboog-, de jonge voetboog- en de handboogschutters; in plaats van de eerste, die door financieele omstandigheden teniet schijnt te zijn gegaan, kwam in 1522 de schutterij van de kloveniers, aldus genoemd naar de coluvers of handbussen, waarmede zij gewapend waren.

De leden van de drie schuttersgilden werden door de stadsregeering, tezamen met de overlieden of opperhoofden der schutterij, uit de aanzienlijkste burgers gekozen; elke schutterij had een afzonderlijke vergaderplaats of doelen, waar zij zich oefende in de behandeling der wapenen. De drie schuttersgilden deden dienst bij het inhalen van vorstelijke personen, die Amsterdam bezochten, bij processies, verder, in onrustige tijden, tot bewaking der stad; ook waren zij verplicht om uit te trekken in dienst van den Graaf of ten behoeve van de stad, wanneer de omstandigheden dit vereischten. Tot vergoeding voor de door hen bewezen diensten werden aan de schutters verschillende inkomsten en voorrechten verleend, waarvan de voornaamste waren: de opbrengst van de verpachting der visscherij in de stadswateren en de vrije wijntap gedurende enkele dagen van het jaar. Ook de burgers, die niet tot de schutterijen behoorden, moesten de stad, als er onraad was, helpen bewaken of uittrekken ter heervaart, en waren daartoe verdeeld in burger-compagnieën. In tijd van vrede werden noch de schutters noch de burgers opgeroepen voor de bewaking der stad, maar was deze aan loontrekkende wakers toevertrouwd.

De kettersche gezindheid van het meerendeel der schutters was de oorzaak, dat de regeering van Amsterdam in 1567 vreemd krijgsvolk innam en de schutterijen ontwapende, zoodat deze, ook door het uitwijken van tal van schutters, geheel te niet gingen. Na den overgang van Amsterdam tot de zijde van den Prins werden de drie schutterijen weder opgericht en wij hebben gezien dat het de schutters waren, die, na het uitzetten van de katholieke regeering, een nieuwen magistraat kozen; maar in 1580 werden zij vereenigd met de burger-compagnieën, zoodat voortaan het onderscheid tusschen schutters en burger-compagnieën verviel en beide namen in dezelfde beteekenis gebruikt werden. De doelens dienden van nu af ook nog wel voor schietoefeningen, maar toch hoofdzakelijk tot lokalen voor gezellige bijeenkomsten der schutters; in 1649 werden de schietbanen van den hand- en voetboogdoelen dan ook geamoveerd en straten aangelegd op het opengekomen terrein. Het bestuur van de doelens was toevertrouwd aan vier overlieden; wanneer er één uitviel, maakten de overigen een drietal op, waaruit burgemeesteren een nieuwen overman benoemden. Het ambt werd altijd gegeven aan heeren van de regeering, dikwijls aan een burgemeester of aan iemand, die kans had burgemeester te worden, bijna altijd aan een kapi-

1) De bronnen voor dit hoofdstuk zijn: Handvesten I p. 142—170, Verhandeling over de drie schutterijen en de wakende burgerij der stad Amsterdam, door J. Wagenaar, bij P. Scheltema, Oud en Nieuw, p. 41—115, Wagenaar, Amsterdam, III p. 164—194, Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam, I p. 170—235, en J. A. Jochems, Amsterdams Oude Burgervendels.

JEAN APPELMAN, 1608—1694

Burgemeester 1688

Naar de schilderij van J. Victors, 1661

(Museum te Haarlem)

tein der schutterij, en leverde een jaarlijksch inkomen van drie à vier honderd gulden op, daar de door den kastelein te betalen pachtsom onder de overlieden verdeeld werd. Op aandringen van Van Beuningen werd het overmanschap in 1672 afgeschaft, zoodat voortaan de winst, die de doelens opleverden, ten bate der stad kwam.

Jaarlijks, in het begin van Mei, gingen de kapiteins van de schutterij, elk in zijne wijk, rond, om de namen der schutterplichtigen op te teekenen. Alle burgers en ingezetenen tusschen de 18 en 60 jaar konden bij de schutterij worden ingelijfd; doch een aantal categorieën van personen waren vrijgesteld van „tocht en wacht," n.l. alle magistraatspersonen die geen officier bij de schutterij waren, ministers van buitenlandsche mogendheden, indien zij vreemdelingen waren, professoren en studenten, en de doctoren en chirurgijns van de stad, de Admiraliteit en de Gereformeerde diaconie; tusschen 1684 en 1696 werd hetzelfde voorrecht successievelijk verleend aan de stadsboden, de regenten der godshuizen, mits zij geen officieren waren, de diakenen van de Gereformeerde kerk, de suppoosten van de bank van leening, de regenten van het zijdewindhuis, de doctoren en chirurgijns van de Waalsche diaconie en de korenmolenaars. Ook werden bij de schutterij niet ingelijfd de bier-, waag- en turfdragers, de korenmeters en korenzetters en alle anderen, die „ten brande" moesten gaan, d. w. z. verplicht waren diensten te bewijzen bij het blusschen van brand; aldus hield men de minder gegoede burgers buiten de schutterij en kon den eisch stellen, dat de schutters zelf voor hunne uitrusting zorgden 1).

In het midden der zeventiende eeuw konden verder allen, die voor den schuttersdienst opgeteekend waren, de verplichting om te »waken" — de wacht te betrekken — afkoopen tegen een »redelijcke" contributie, naar mate van elks vermogen 2); zoo bestond er dus naast de »wakende" schutters een soort van nonactieve schutters, die alleen bij parades of in buitengewone omstandigheden op werden geroepen. Sinds 1669 verviel deze mogelijkheid en werd bepaald dat niemand, die boven de 18 en onder de 60 jaar oud was, van de wacht mocht worden gëexcuseerd, tenzij »om gesintheyt wille" (wegens gemoedsbezwaren tegen het dragen van wapenen), wegens ziekte of lichaamsgebreken; al wie om deze reden vrijgesteld was, moest echter een jaarlijksche contributie betalen. Daartoe waren eveneens verplicht weduwen en afzonderlijk wonende ongehuwde vrouwen, benevens enkele categorieën van de hierboven genoemden vrijgestelden, sinds 1651 ook de mannen boven de 60 jaar, die wegens hun leeftijd niet meer behoefden te waken 1). De contributies werden geind door collecteurs of ontvangers, die onwillige betalers, op bevel van de kolonellen, konden executeeren; uit de opbrengst werden de uitgaven van de schutterij bestreden, die, volgens een rekening van het jaar 1652 2), bestonden in de tractementen van ontvangers, tamboers, schrijvers, en lantaarndragers, het aanschaffen en onderhoud van vaandels en trommels en het tractement van de — later te noemen — ratelwacht. Gewoonlijk overtroffen deze uitgaven de opbrengst der contributiën, zoodat verschillende kleine inkomsten van de stad in verloop van tijd aan de schutterij werden toegewezen. Bleef er dan nog een te kort, dan moest de thesaurie bijpassen.

Van de contribuanten zeide men, dat zij »onder den krijgsraad", van de dienstdoende of »wakende" schutters, dat zij »onder de vendels" of »onder den kapitein" stonden. Niemand werd bij een vendel ingedeeld, voordat hij in handen van den krijgsraad den schutterseed had afgelegd, waarbij hij zwoer de ordonnantiën der schutterij te zullen naleven en beloofde aan de regeering van Holland en van de stad Amsterdam te zullen gehoorzamen en zijn kapitein te volgen, waar die hem vóórtrok.

Het aantal compagnieën of burgervendels — altijd overeenkomende met het aantal wijken, waarin de stad verdeeld was, omdat de schutters uit dezelfde wijk één compagnie vormden — bedroeg in 1580 nog maar elf, was in 1612 geklommen tot dertien en werd toen tot achttien vermeerderd. In 1620 waren er reeds twintig vendels; na den aanslag op Amsterdam, in 1650, werd dit aantal aanzienlijk vergroot, nl. tot vier en vijftig; in het oorlogsjaar 1672 werd het opnieuw vermeerderd, eerst tot zeven en vijftig, later tot zestig, die tezamen ongeveer 10.000 man telden. Dit getal werd in 1681 teruggebracht tot vijftig, maar in 1684 weder vermeerderd tot zestig, waarop het sinds dien tijd is gebleven. In de eerste helft der zeventiende eeuw bestond elke compagnie uit vier »korporaalschappen" — sectiën zouden wij tegenwoordig zeggen —, na 1650 slechts uit drie: de groote vermeerdering van het aantal compagnieën in dat jaar maakte het wenschelijk het getal korporaalschappen te verminderen, daar deze anders te weinig manschappen zouden tellen. Eerst sinds

1) Dat de schutters niet alleen voor hunne kleeding, maar ook voor het aanschaffen en het onderhoud van hunne wapenen moesten zorgen, blijkt uit Handvesten I p. 168.

2) Nog in de ordonnantie van 1651 en 1659: Handvesten I p. 150, art. 1, p. 154, art. 1.

1) Handvesten I p. 168.

2) Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 205.

1650 ook hoort men spreken van vijf regimenten, waaronder de gezamenlijke vendels gebracht werden: het oranje, het gele, het blauwe, het witte en het groene regiment, aldus genoemd naar de kleuren der vaandels. In 1672 kwam er een nieuw regiment bij, het purperen, zoodat de 60 compagnieën toen over 6 regimenten verdeeld waren; maar in 1681, toen het aantal compagnieën terug werd gebracht op 50, verviel het purperen regiment en sedert zijn er altijd vijf regimenten gebleven, ook na de vermeerdering van het aantal compagnieën in 1684 van 50 op 60, zoodat na het laatstgenoemde jaar elk regiment uit 12 compagnieën bestond.

De schutters waren gewapend met musketten of pieken; 2/3 van de manschappen waren musketiers, 1/3 piekeniers. Al wie zich in den wapenhandel wilde oefenen, vond daartoe dagelijks gelegenheid op de schermschool, onder leiding van de scherm- of drilmeesters, die als belooning hiervoor van elk korporaalschap negen gulden per jaar trokken. Sinds 1669 was deze oefening niet meer vrijwillig. Toen werd vastgesteld dat, tusschen 1 Juni en 20 September, dagelijks — met uitzondering van Zon- en feestdagen — de compagnieën, die 's avonds de wacht moesten betrekken, des middags op de schermschool — na 1685 op de beurs — moesten komen om „gedrild" te worden.

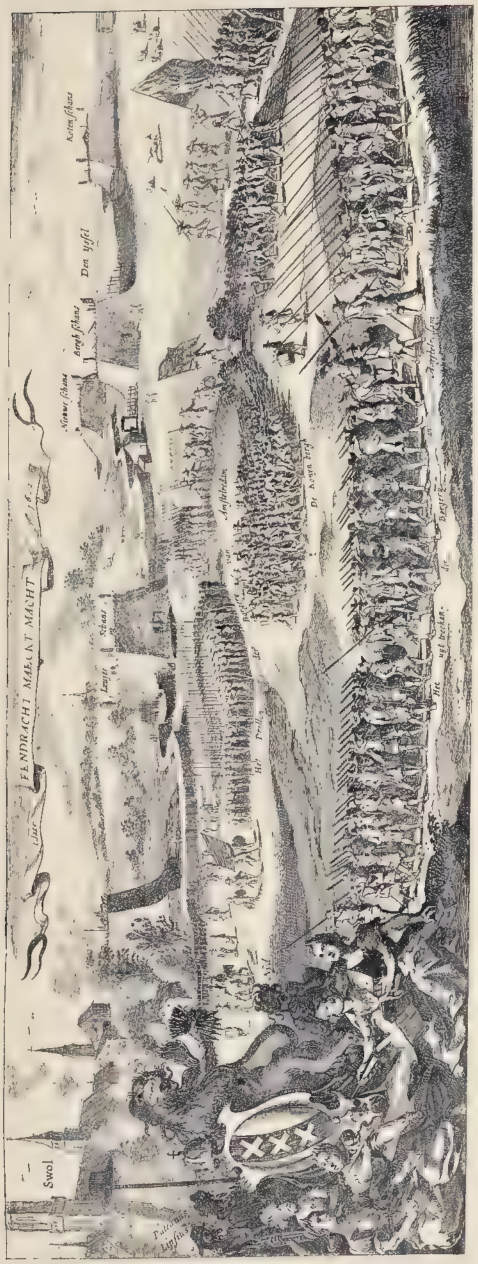
Het „optrekken" van de schutterij was in de zeventiende eeuw een bij de burgerij geliefde vertooning. Vóór 1650 kwam, gedurende den zomer op Zondag, tijdens de kermis alle dagen, één compagnie onder de wapens; ook winteravondoefeningen werden toen gehouden. Na dat jaar verviel de „parade" bij winteravond, als aanleiding gevende tot „tijdverzuim en overdaad"; des zomers zouden alleen eenige dagen vóór en na de kermis een half of een heel regiment tegelijk, dus vijf à tien compagnieën, in volle wapenrusting naar de verzamelplaats, gewoonlijk den Dam, trekken, om daar de vuurroeren te laden en te lossen. Wij zagen reeds, dat het aansprekersoproer van 1696 aanleiding gaf om het optrekken gedurende de zomermaanden in eere te herstellen.

Ook bij het inhalen van vorstelijke personages moest de schutterij onder de wapens komen om de luisterrijke ontvangst te verhoogen. Tal van schuttersstukken onzer groote meesters, bestemd voor de wanden der Doelens en vervaardigd op kosten van de officieren en van zulke schutters, die hunne portie konden en wilden betalen, hebben ons den kleurenpracht voor oogen getooverd van die burgercompagnieën, die er zoo kranig uitzien in hun — uniform zouden wij bijna schrijven, wanneer niet juist dat woord zeer ongelukkig gekozen zou zijn voor de verscheidenheid van uitrusting, die de zeventiende-eeuwsche burgerwacht kenmerkt.

Maar ook ernstiger taak dan „parade" te maken had de schutterij te vervullen. Meermalen zijn Amsterdamsche burgervendels uitgetrokken om, in tijden van gevaar, grenssteden te bezetten, bv. in 1622, toen twee honderd man naar Zwolle werden gezonden om het garnizoen te vervangen, dat elders dienst moest doen, en in 1672 en 1673, toen de nood van het land eischte dat de grenzen van Holland zoo goed mogelijk werden verdedigd, en Amsterdamsche schutters in garnizoen zijn gelegd te Geertruidenberg, Heusden, Weesp en Gouda. Zooveel mogelijk werden in dergelijke gevallen vrijwilligers opgeroepen, maar als er zich niet genoeg aanmeldden, werden de overigen door loting aangewezen. In 1650 en 1672 moest de schutterij ter verdediging van de stad diensten bewijzen; vooral in het laatstgenoemde jaar had zij een zware taak, daar het aantal te bezetten wachtposten zeer vergroot was. Een groot aantal personen, die vrijgesteld waren van de wacht, werden toen onder de vendels getrokken, ook diegenen, die anders slechts „ten brande" gingen.

Herhaaldelijk heeft de schutterij krachtige hulp verleend bij het bedwingen van oproertjes, zooals er in het voorgaande hoofdstuk een geschetst werd; daar alleen burgers, die hun eigen uitrusting betalen konden, onder de vendels dienden, behoefde de regeering niet te vreezen, dat de schutterij gemeene zaak zou maken met het gepeupel. Alleen bij de onlusten van 1628 en 1629 was zij niet te vertrouwen, daar de Contra-Remonstranten ook onder de burgerij sterk vertegenwoordigd waren.

Zoodra er alarm geslagen werd, moesten de schutters onder de wapens komen voor het huis van hun vaandrig; bij brand moesten de twee, drie of vier vendels, die „lendenen (waren) van de wijck, daar de brant (was)," het terrein afzetten. Verder werden steeds, zoowel over dag als bij nacht, door eenige compagnieën wachtposten in de stad en bij de poorten en boomen betrokken; tot 1659 waakten twee vendels, van 1659 tot 1681 drie, na dat jaar weer twee, terwijl de dagwacht toen voorloopig werd opgeheven. Als er twee compagnieën waakten, waren de hoofdwachten op het stadhuis en de St. Anthoniewaag; kwam er nog een derde bij, dan was haar hoofdwacht op de Regulierswaag. Bij elke hoofdwacht behoorden eenige bijwachten. Elken morgen, vóór het luiden van de poortklok, haalde een wacht de sleutels van de poorten en boomen — onder de laatste verstond men de afsluitingen van de dubbele rij palen, die Amsterdam aan den waterkant beschermden — die ten huize

HET UITREKKEN DER AMSTERDAMSCHE SCHUTTERIJ TER BEZETTING EN VERDEDIGING VAN ZWOLLE, 1622 (blz 130) G. VAN SCHYNDE, f. fecit

(Prentenkabinet te Amsterdam)

van den presideerenden burgemeester bewaard werden en bracht ze daar 's avonds, na het sluiten, terug. Wij zullen later zien dat in 1672 een andere regeling omtrent het bewaren dezer sleutels werd gemaakt.

De officieren van de schutterij verleenden ook af en toe persoonlijk hunne diensten aan de stedelijke regeering voor huishoudelijke aangelegenheden, b. v. in 1630, toen het aantal leden van elk gezin werd opgeschreven; verder bij het opnemen van nieuwe gebouwen, bij collecte's voor het loskoopen van christenslaven, bij de inning van het haardstede-geld en bij het opschrijven van de namen van hen, die den 200sten penning moesten betalen; elk jaar, in de maand September, werd ook onder hun toezicht brandschouw gehouden. Dergelijke bemoeiingen met administratieve zaken zullen minder bevreemden, wanneer men bedenkt, dat de kapiteins der schutterij elk aan het hoofd van een der stadswijken stonden en dus ook den post van wijkmeester vervulden, en wanneer men verder in het oog houdt, dat de schutterofficieren allen tevens deel uitmaakten van de stedelijke regeering. Als belooning voor de door hen bewezen diensten moesten zij zich hoofdzakelijk tevreden stellen met de eer van het zijdgeweer te dragen; slechts enkele voorrechten genoten zij. Zoo werd aan alle kapiteins en luitenants, bij hunne aanstelling, uit het inkomen van den krijgsraad een som van 23 gulden en 10 stuivers gegeven, om daarvoor een „sluier" of sjerp te koopen; maar in 1677 of 1678 is deze gewoonte afgeschaft. Verder hadden de schutter-officieren een vrije zitplaats in de kerken, in de zoogenaamde krijgsraadsbank: de vaandrigs alleen zoolang zij in dienst waren, de kapiteins en luitenants ook na hun aftreden. Eindelijk werd in 1672 door den oudraad van burgemeesteren en oud-burgemeesteren bepaald, dat de kapiteins, luitenants en vaandrigs vrij zouden zijn van het betalen van poortgeld, de beide laatste categorieën alleen voor hun persoon, de kapiteins met hun gezelschap.

De schutterij stond onder het gezag van den krijgsraad, die bestond uit burgemeesteren, „als oppercolonellen," de twee kolonellen en de kapiteins. Bij het ver-

vullen van vacaturen en in sommige buitengewone gevallen werden ook de luitenants opgeroepen; de vergadering heette dan de groote krijgsraad. De vaandrigs kwamen alleen in den krijgsraad, als er een notificatie werd gedaan, waarvan zij kennis moesten nemen; hun advies werd echter nooit gevraagd. Tot 1650 waren de twee kolonellen gewoonlijk burgemeesters; in het genoemde jaar werd bepaald dat een kolonel, burgemeester wordende, het zijdgeweer had af te leggen en dat een ander in zijne plaats tot kolonel zou worden gekozen. Ook wanneer een kolonel schout werd, moest hij afstand doen van zijne waardigheid bij de schutterij, daar het eerste artikel der instructie van den schout dezen gelastte, al zijne overige bedieningen neer te leggen.

De krijgsraad vergaderde 1) alleen op aanschrijven van kolonellen, met voorkennis van burgemeesteren, die ten allen tijde de vergadering bij van de stad. Zij vermogen propria auctoritate en als vaders en verzorgers van het gemeenebeste, in geval van commotie en beroerte, bij zich zelven, zonder samenroepinge van den raad, de middelen, die zij bij der hand hebben en hun goed dunken, daartegen employeren." Toch waren burgemeesteren gewoon zeer omzichtig van deze macht gebruik te maken; met name gingen zij er niet gauw toe over aan de kapiteins van de schutterij of de soldaten last te geven om met scherp te schieten, wanneer deze een tumult in de stad moesten bedwingen. Zoo werd, bij het oproer in 1696, deze last niet gegeven, voordat burgemeesteren eerst de toestemming der vroedschap daartoe hadden verzocht.

Bij de ordonnantiën op de schutterij, die in den loop der zeventiende eeuw door Mijne Heeren van den Gerechte — gewoonlijk op besluit van de vroedschap en met advies van kolonellen — zijn

SCHUTTERS-GEDENKPENNING VAN DE COMPAGNIE VAN JOAN HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN, 1650
(Oud-archief van Amsterdam)

mochten wonen en haar dan presideerden; van hen hing het ook af, of de luitenants en vaandrigs mede werden opgeroepen. De voorstellen, die er in behandeling kwamen, waren door hen eerst met de kolonellen besproken, in belangrijke gevallen ook te voren aan de goedkeuring der vroedschap onderworpen, en werden altijd aangenomen; ook bij het vervullen van vacaturen werden altijd de door burgemeesteren en kolonellen aangewezen candidaten gekozen. Hoe groot hun gezag was in alle militaire zaken, blijkt uit een vroedschapsresolutie van 14 November 1628, waar men leest: „Het beroep en ampt van burgemeesteren brengt mede, te vigileren voor den welstand en bewaringe vastgesteld, werd steeds aan den krijgsraad opgedragen „het beleid van tocht en wacht, en wat daaraan kleeft", waaronder men te verstaan heeft de regeling van de wachten, het drillen, het open uittrekken. Een enkele maal werd door burgemeesteren het advies van den krijgsraad gevraagd over militaire aangelegenheden, omtrent welke zij een voorstel bij de vroedschap wilden indienen; de raadpleging van den krijgsraad in politieke zaken was reeds vóór het einde der zestiende eeuw opgehouden 1).

De krijgsraad velde ook vonnis over alle vergrijpen tegen de tucht, maar kon alleen veroordeelen tot geldboeten, ontschuttering en „te bier en broode zitten"; wanneer een zwaar vergrijp het opleggen van een lijfstraf eischte, kon deze slechts door de schepenbank worden uitgesproken. Voor de boeten,

1) In de eerste helft van de zeventiende eeuw vergaderde de krijgsraad in een kamer op het Prinsenhof, na 1660 in de kamer van burgemeesteren, in het nieuwe stadhuis, sinds 1672 in een afzonderlijk vertrek van hetzelfde gebouw, in de krijgsraadskamer.

1) Hiervóór, p. 17.

wegens het verzuimen van de wacht of insubordinatie opgelegd, werden de schutters onthaald; ook besteedde men dit geld wel voor het maken van zilveren penningen of lepels — zoogenaamde schutterslepels —, die onder de manschappen werden uitgedeeld. In 1672 werd echter, op verzoek van burgemeesteren, door den krijgsraad besloten, dat voortaan de boeten hoofd voor hoofd onder de schutters zouden worden verdeeld. Ter herdenking van de diensten, door de schutterij bewezen bij inhalingen of tumulten, of ter herinnering aan belangrijke gebeurtenissen werden soms gedenkpenningen aan de schutters uitgereikt, hetzij van stadswege, hetzij voor rekening van de officieren. Ook vereerden deze wel eens aan den tamboer van hun korporaalschap een zilveren schild, „om in 't optrecken te dragen", waarop dan de afbeelding van de gebeurtenis gedreven werd, die tot het geschenk aanleiding gaf, bv. „de welcomst en het inhalen van den Prince van Oranje alhier in 1660." Deze schilden bleven het eigendom van het korporaalschap.

Afbeelding van den zilveren lepel door de magistraat van Amsterdam aan de schutters geschonken, die op den dag van het inwijden van het stadhuis aldaar voor het eerst de hoofdwacht betrokken, 29 Juli 1655
Naar een teekening (Prentenkabinet)

De hoogste rang bij de schutterij was die van kolonel; in 1580 was de oudburgemeester Willem Bardes tot »kolonel-generaal en superintendent" aangesteld, maar na zijn dood werd dat ambt, ook dat van den luitenant-kolonel, afgeschaft. In 1672 en 1673 zijn er ook luitenant-kolonels en majoors geweest, maar deze rangen waren slechts titulair en zij, die hen bekleedden, waren tevens kapitein van hunne compagnie. Op den rang van kolonel volgden die van kapitein, luitenant en vaandrig; beneden den officiersrang stonden de sergeanten en korporaals, ook de adels- of adelborsten, landspassaats en adsistenten, die voor het eerst genoemd worden in een ordonnantie van 1651. In dienst van den krijgsraad stonden verder de provoosten of auditeurs-militair, voor elk regiment één, de drilmeesters, de ontvangers of beursdragers en de schrijvers.

Alle vacante officiersplaatsen werden door den krijgsraad aangevuld, gewoonlijk bij opklimming en volgens aanwijzing van burgemeesteren. De kapiteins, luitenants en vaandrigs moesten wonen in of dicht bij de wijk, waarover zij gesteld werden, zoodat zij, bij verhuizing naar een verder afgelegen buurt, hun post tijdelijk verloren en moesten wachten op een vacature in hunne nieuwe wijk; sinds het laatst van de zeventiende eeuw werd daar echter niet streng de hand aan gehouden. Tot vaandrig werden alleen ongehuwden gekozen; trouwden zij, dan moesten zij hun ontslag nemen, maar werden dan gewoonlijk, bij de eerst voorkomende gelegenheid, tot luitenant benoemd; in 1689 besloot de krijgsraad bovendien dat in zulk een geval de vaandrig niet in lager rang behoefde te dienen, maar van de burgerwacht zou gëexcuseerd zijn, totdat hij luitenant werd.

Het korps officieren van de Amsterdamsche schutterij bestond uit geheel dezelfde elementen als de regeering van de stad. Kolonellen en kapiteins waren gewoonlijk tevens lid van de vroedschap of van de schepenbank, de luitenants hadden zitting in een der overige regeeringsbanken, de vaandrigs waren de jonge zonen of bloedverwanten van de regenten en klommen mettertijd, zoowel bij de schutterij als in de stedelijke regeering, in rang op. Bontemantel schrijft dan ook ergens: de registers wijzen aan, dat er vóór menschenheugenis bijna geen magistraatspersonen zijn geweest, of zij hebben in de een of andere qualiteit zitting gehad in den krijgsraad. Een enkele maal hooren wij de ontevredenheid van de burgerij zich daarover uiten. Toen in 1672 een honderdtal malcontenten in den Kloveniersdoelen bijeenkwamen en de veranderingen werden voorgelezen, die de leiders der beweging in de stedelijke regeering wenschten te zien aangebracht, kwamen daarbij ook deze eischen voor: dat geen magistraatspersonen, tot secretarissen inclusis, leden mochten zijn van den krijgsraad, m. a. w. officieren mochten zijn bij de schutterij; dat niemand tot kapitein, luitenant, vaandrig of sergeant zou mogen verkozen worden, dan die te voren als adelborst gediend had 1). Zij verlang-

1) Zie de twaalf artikelen van het zoogenaamde canaillerequest bij Wagenaar, Amsterdam I p. 642.

den dus een korps van officieren, voortgekomen uit het kader, zouden wij thans zeggen, een korps waarin geen magistraatspersonen zitting mochten hebben en dat dus meer onafhankelijk zou zijn van de stedelijke regeering. Nòch aan dit verlangen, nòch aan andere democratische wenschen omtrent de inrichting der stedelijke regeering is in 1672 voldaan. Ook na dat jaar bleef de toestand zooals hij boven beschreven is: regenten en schutterofficieren zijn dezelfde personen. Zelfs werd wat alleen gewoonte was tot wet gemaakt door een besluit van burgemeesteren en oudburgemeesteren van 4 October 1679, waarbij zij vaststelden voortaan, bij de verkiezing van kapiteins of luitenants der schutterij, niemand, die buiten de regeering stond, aan den krijgsraad te zullen voordragen zoolang in de wijken, waar de vacature bestond, of in een der naast aangrenzende een schepen, oudschepen, lid van de vroedschap, commissaris van een der subalterne banken of secretaris gevonden werd, die tot het ambt kon worden benoemd 1). Tevens zorgden zij dat de heeren van de regeering, die zitting in den krijgsraad hadden, niet al te spoedig hunne waardigheid bij de schutterij zouden neerleggen en aldus veroorzaken dat men, bij gebreke van magistraatspersonen, toch tot gewone burgers zijne toevlucht zou moeten nemen. Zij bepaalden nl. dat niemand zijne functie van kapitein of luitenant mocht neerleggen, tenzij om geldige redenen, in de ordonnantie van den krijgsraad genoemd; kon zulk een reden niet worden aangevoerd, dan zou de officier, die uit het korps wegliep, jaarlijks 150 gulden aan den krijgsraad moeten betalen.

Niet alleen in 1672, ook bij andere gelegenheden heeft de burgerij van Amsterdam getoond, dat zij in de schutterij nog een bolwerk zag tegen de willekeur van de regenten en het betreurde, dat deze zich geheel meester hadden gemaakt van de hoogere rangen. De Amsterdammers stelden hun eer in de schutterij, niet alleen om het aantrekkelijke van de militaire vertooning of wegens haar aandeel in de verdediging van stad en land, maar ook omdat bij hen de vage herinnering sluimerde aan vroeger tijden, toen de schutters in gewichtige zaken door de stedelijke regeering gehoord waren, en de minder flauwe heugenis voortduurde van het jaar 1578, toen de nieuwe magistraat door en uit de schutters was gekozen. Wij zullen dat later meer in bizonderheden kunnen aantoonen, wanneer wij, in ons verhaal van de historie der stad, de jaren 1628 en 1672 behandelen.

1) Dit is de zin van het eenigszins onduidelijk geredigeerde besluit, te vinden in Resol. Boek Oud Raad II fol°. 210 v°.

In de meeste steden van Holland was de regeering alleen aangewezen op de diensten der schutterij, ter beteugeling van onlusten onder de burgers; garnizoen lag er niet. Te Amsterdam was dit anders. Sinds 1578 lagen daar twee vendels of compagnieën in garnizoen, elk van 200 man, die door het land betaald werden, maar geheel ter beschikking van de stedelijke regeering stonden. De twee kapiteinen — die altijd poorters moesten zijn en waarvan de eene soms den titel majoor voerde — en de verdere officieren werden door burgemeesteren benoemd, en de officieren en soldaten moesten trouw zweren aan de regeering van Holland en die van Amsterdam, en gehoorzaamheid beloven aan den stadhouder en kapitein-generaal en aan burgemeesteren. Zonder toestemming van burgemeesteren en vroedschap mocht de bezetting niet uit de stad worden getrokken; herhaaldelijk gaven zij daar echter verlof toe, zooals beneden zal blijken. Ook was de stad niet gehouden meer compagnieën tot bezetting in te nemen, tenzij de nood van het land het vereischte en de kapitein-generaal het gelastte. Verscheiden malen heeft zij daar echter zelf om verzocht, hetzij, zooals in 1628, om met meer kracht te kunnen optreden tegen de burgerij, toen juist onder de schutters een oproerige geest heerschte, hetzij, zooals in 1672, om een dreigenden aanval van buiten te kunnen afweren. Ook had de stedelijke regeering het recht om, boven de twee compagnieën landsmilitie, nog andere compagnieën in dienst te nemen, die dan voor rekening van de stad kwamen en daarom stadsmilitie werden genoemd; ook de officieren van deze troepen werden door burgemeesteren benoemd. Zoo lagen er in 1653 te Amsterdam, behalve de twee compagnieën landssoldaten, nog drie compagnieën stadsmilitie in garnizoen, elk van 160 man, die in April 1654, wegens het eindigen van den eersten Engelschen oorlog, elk op 120 man gereduceerd, maar reeds in Augustus van hetzelfde jaar weder tot 200 man vermeerderd werden, omdat er toen allerlei geruchten liepen, dat de stad door den Frieschen stadhouder Willem Frederik met een overval werd bedreigd. In 1656 werd de stadsmilitie op vier compagnieën van 160 man gebracht, waarvan in den loop der volgende jaren een groot deel werd afgedankt, zoodat er in 1670 nog maar een compagnie van 200 man over was. De buitengewone omstandigheden van 1672 hadden weer ten gevolge, dat de stadsmilitie op drie compagnieën van 200 man werd gebracht, terwijl bovendien 2000 waardgelders in dienst werden genomen. Houdt men daarbij in het oog, dat de twee compagnieën landsmilitie altijd te Amsterdam in bezet-

ting lagen, dan ziet men dat de stad, in het behandelde tijdvak, een voor die dagen zelfs vrij talrijk garnizoen had. In het vervolg zijn de compagnieën der stadssoldaten weer verminderd of vermeerderd, naar de tijdsomstandigheden, totdat zij in 1697 alle werden afgedankt — een zuinigheidsmaatregel, misschien mede het gevolg van de geringe diensten, door de soldaten bewezen bij het dempen van het aansprekersoproer — zoodat in de achttiende eeuw alleen de twee compagnieën landsmilitie het garnizoen van Amsterdam uitmaakten.

Evenals de schutterij, stonden de lands- en stadsmilitie onder het oppergezag van burgemeesteren en kolonellen: de presideerende burgemeester gaf ook aan hen het wachtwoord. In gewone tijden betrokken de soldaten, evenals de schutters, over dag en bij nacht de wachtposten aan de poorten; ook waren zij steeds verplicht onder de wapens te komen bij brand of ander alarm, en moesten herhaaldelijk diensten bewijzen bij oproer. Een ander maal trokken de soldaten uit om het recht van de stad te handhaven bij een geschil met eene naburige stad, bv. met Haarlem, over de wijdte van de brug aan den Noorddam, die lag onder de jurisdictie van Amstelveen, een der

Verbeeldinge der Niewe ordre der Burgerye van Amsterdam in de Wapenschouwing en het trekken na haar Wagten.

Op Amstels Burgery trek op int blank geweer.
Gy die geoeffent zyt om u, in nood, te weeren,
't Geweld van buiten, als van binnen, af te keeren.
Zo streeft ge moedig heen na een onsterflyke eer.
Dat de Eendracht noit uw Stad in buster doe vervallen
Getrouwe Burgers zyn veel meer dan starke wallen

P v d Berge inv. Fec. et exc. cum Priv. — *C. Sweerts.*

Ets van P. van den Berge

(Verzameling Mr. S. van Gyn)

ambachtsheerlijkheden van Amsterdam; toen de regeering van Haarlem de brug had laten versperren, stuurde die van Amsterdam er werklieden heen om, onder bedekking van soldaten, de versperring weer op te ruimen. Meer dan eens werd, op verzoek van een stad, provincie of de regeering van het land door die van Amsterdam goed gevonden, dat een gedeelte van het garnizoen uittrok, hetzij naar Weesp, Naarden, Medemblik of Utrecht, om te helpen bij het bewingen van tumulten, hetzij, zooals in den eersten en tweeden Engelschen oorlog, naar Tessel, toen men beducht was voor een landing van de Engelschen, of wel naar de vloot, als daar gebrek was aan soldaten, of naar Groningen, toen dit met een belegering door de Munstersche troepen bedreigd werd. Alleen voor de jaren, die tusschen 1653 en 1672 liggen, weet Bontemantel elf gevallen op te noemen, waarin Amsterdam op de genoemde wijze hulp verleende, terwijl het in 1665 bovendien herhaaldelijk stukken geschut, wapenen en ammunitie te leen zond aan de IJsel-steden, die van alles ontbloot waren, en door den inval der Munstersche troepen in groote verlegenheid geraakten.

Kazernes kende men in de zeventiende eeuw nog niet. De soldaten hadden zelf te zorgen voor voeding en huisvesting en besteedden zich bij burgers in den kost. Het gevolg er van was, dat zij dikwijls in schuld geraakten en hunne wapenen of andere uitrustingsstukken beleenden, zoodat zij niet in behoorlijk tenue op de parade of de monstering konden verschijnen. In 1656 vonden Mijne Heeren van den Gerechte het dan ook noodzakelijk een keur uit te vaardigen, waarbij aan de burgers verboden werd geld te leenen op wapenen en „casacquen" (wapenrokken). Misschien is dit misbruik wel een der redenen geweest, waarom in hetzelfde jaar door de kapiteinen der militie aan de stedelijke regeering verzocht werd aan de wallen barakken of kazernes te laten maken, tot huisvesting der soldaten; het is echter ook mogelijk dat met deze barakken alleen gebouwen bedoeld werden, waar de soldaten, als hunne diensten op de wallen noodig waren, tijdelijk onder dak konden worden gebracht. Hoe dit zij, er is van het bouwen niets gekomen; wel werd het plan nog eens ter sprake gebracht in 1664 en ondersteund door een commissie uit de vroedschap, die rapport uitbracht over allerlei voorstellen omtrent de militie, maar ook toen bleef de uitvoering achterwege.

Een paar vertrekken boven de Waag, op den Dam, waren tot hoofdwacht voor de bezetting ingericht. In den Jan-Roden-Poortstoren — door het volk gewoonlijk Jan Roompoorts-toren genoemd — waar de provoost-geweldige woonde, was de kamer, waar de krijgsraad der militie bijeenkwam, terwijl een paar andere vertrekken dienst deden als gevangenis voor soldaten; ook de strafplaats voor de schutters vond men in dezen toren.

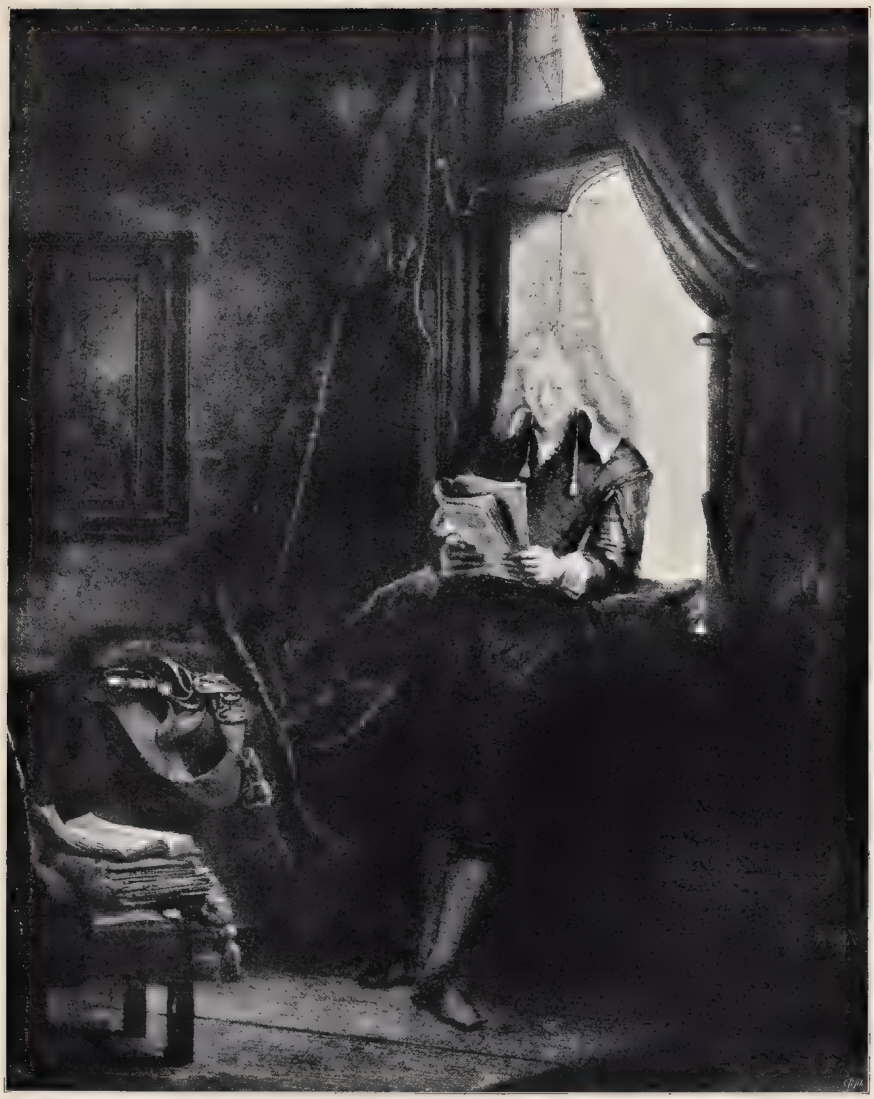
Schutterij en militie bewezen dus, in gewone tijden, alleen dezen dienst, dat zij de wachtposten betrokken en, wanneer er brand was, onder de wapens kwamen. De zorg voor de veiligheid was toevertrouwd aan den schout met zijne substituten en dienaren, die de stad moesten »zuiveren van allerhande dieven, hoeren, doodslagers, straatschenders, huisbrekers en andere boeven," en buiten de poorten »de rabauwen stooren, die aldaar tuyschen (dobbelen) of andere insolentie zullen doen." Maar behalve dezen had de stad nog andere personen in haar dienst om te waken tegen brandgevaar en boosdoeners, en om toezicht te houden op de veiligheid van het belangrijkste gebouw van geheel Amsterdam, het stadhuis. Over die ruiter- en ratelwacht — want aan haar was de bedoelde zorg toevertrouwd — nog een enkel woord 1).

Reeds in de veertiende eeuw schijnen er te Amsterdam behalve de wakers, dat zijn poorters, die 's nachts waakten, ook wachters geweest te zijn of bezoldigde knechten, die met de wakers de nachtronde deden en door het blazen op een hoorn de poorters ter wake riepen 2). In een ordonnantie van het jaar 1493 wordt aan den »capitein van de nachtwaeck" gelast dat hij »over de bewaernissen van der stede ende alle de gemeente alnoch annemen soude XVI mannen, die hem, tot cost ende wedden van der stede, des nachts souden helpen waken." Twee jaar later vinden wij gewag gemaakt van vier »horssers", die te paard des nachts de ronde door de stad deden en wier aantal juist in dat jaar 1495 met »acht goede gesellen" vermeerderd werd. In de vijftiende eeuw schijnt voor deze nachtwacht de naam ruiterwacht in zwang te zijn gekomen 3); de kapitein en de soldaten, die door burgemeesteren aangesteld werden, bewaakten de vierschaar en eenige andere gebouwen, deden de ronde door de stad en gingen 's morgens naar de poorten om die door de portiers te doen openen. Na het aanstellen van de ratelwacht, in 1585 — waarover straks — verminderde het aantal soldaten van de ruiterwacht tot

1) Vgl. Wagenaar, Amsterdam, III p. 181—184.

2) Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, II p. 363.

3) De afleiding van het woord ruiterwacht, die men vindt bij Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, V p. 342, komt ons niet waarschijnlijk voor.

JOAN SIX, 1618–1700

Burgemeester 16[illegible]

Naar de Ets van Rembrandt 1647, Albertina te Weenen

zeer weinigen, die des nachts het stadhuis en de vierschaar bewaakten en den naam van ruiterwacht bleven behouden, hoewel zij niet langer te paard dienden. Toen het oude stadhuis op den 7den Juli 1652 afbrandde, werd de ruiterwacht beschuldigd hetzij den brand door onvoorzichtigheid te hebben veroorzaakt, hetzij hem niet tijdig genoeg te hebben ontdekt. Toch werd zij nog niet dadelijk opgeheven, en bij de plechtige inwijding van het nieuwe stadhuis, op 29 Juli 1655, opende de ruiterwacht, thans voor het eerst met hellebaarden gewapend, den stoet der magistraten, die uit het Prinsenhof, waar de voornaamste regeeringscolleges na den brand van het stadhuis tijdelijk onder dak waren gebracht, naar het stadhuis schreed 1).

Toen in 1656 het aantal compagnieën der stadsmilitie met één vermeerderd werd, besloot men tevens de ruiterwacht af te danken en haar de gelegenheid te geven in de nieuwe compagnie te worden opgenomen 2); het stadhuis zou dan voortaan door soldaten van de bezetting worden bewaakt. In 1664 werd echter wederom een ruiterwacht van ruim 30 soldaten opgericht, en van nu af bleef zij in dienst. Haar taak bestond alleen in het bewaken van het stadhuis; de kapitein en de soldaten waren verplicht te gehoorzamen aan de bevelen van den kapitein, luitenant of vaandrig der schutterij, die 's nachts op het stadhuis de wacht had. Over dag was de ruiterwacht gewapend met een geverfden stok, waar het stadswapen op stond — deze was al spoedig in plaats van den hellebaard gekomen — en met een houwer, als zijdgeweer; des nachts werd de stok vervangen door een halve piek.

In 1585 waren ratelwachts aangesteld 1), die des nachts twee aan twee door de stad trokken en de ratels roerden vóór het uitroepen van het uur of het half uur, ook bij brand of onraad; zij waren gewapend met een houwer en een halve piek. Wanneer zij een ongewoon groot aantal menschen in de straten bespeurden, moesten zij dadelijk daarvan kennis geven aan de naaste hoofdwacht; hoorden zij rumoer in herbergen of particuliere huizen, dan hadden zij daar aan te kloppen en de rumoermakers tot rust te vermanen; dieven en straatschenders werden door hen gearresteerd. Omstreeks 1620 schijnen zij tot een compagnie vereenigd te zijn, onder aanvoering van een kapitein en luitenants, die door burgemeesteren werden benoemd. De uitbreiding van de stad vorderde telkens vermeerdering van het aantal manschappen; in 1628 bestond de ratelwacht uit 158 man, in 1685 was dit getal reeds geklommen tot 480, die in twee compagnieën, elk onder een kapitein, verdeeld waren. Ten dienste van de ratelwacht waren er in de stad vier wachthuizen, vanwaar ronden gedaan werden om toe te zien of de wachts hun plicht deden.

1) Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam, II p. 61.
2) T. a. p. I p. 218.

1) In 1542 wordt reeds melding gemaakt van twee „ratelwaickers" op den stadstoren: vgl. Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, IV p. 305.

HET POORTERSCHAP

Tot de vele en verschillende bevoegdheden, aan het burgemeesterschap van Amsterdam verbonden, behoorde ook het verleenen van het poorterschap, waaronder men de gezamenlijke rechten heeft te verstaan, die alleen aan de poorters eigen waren 1). Die rechten kwamen hierop neer: 1° alleen poorters waren verkiesbaar tot regeeringsambten, mits zij gedurende zeven achtereenvolgende jaren binnen Amsterdam hadden gewoond; 2° alleen zij konden in de gilden worden opgenomen en mochten poortersnering doen, waaronder van ouds elk beroep of bedrijf verstaan werd, dat tot een gilde behoorde, en bovendien het houden van winkel en het tappen; 3° zij genoten tolvrijheid in Holland, ook op sommige plaatsen buiten die provincie; 4° wanneer zij buitenslands verongelijkt waren, trok de regeering van de stad zich hunne zaak aan en zorgde dat hun recht geschiedde; 5° wanneer een poorter, die een misdrijf had begaan, niet voortvluchtig was geworden en de schout hem niet binnen het jaar in rechte had betrokken, verloor deze zijn recht; 6° poorters mochten niet gevangen worden gezet, wanneer zij borg konden stellen om recht te verbeiden, tenzij in bepaalde crimineele zaken of wanneer vermoeden bestond, dat zij zouden ontvluchten; ook mocht de schout geen huiszoeking

1) De bronnen voor dit hoofdstuk zijn de in het Amsterdamsche archief berustende manuscript-aanteekeningen van den eersten stadsklerk Jacobus Noordkerk. Ook Wagenaar heeft daarvan gebruik gemaakt in zijn hoofdstuk over het poorterschap (Amsterdam III p. 141—161.) Verder is geput uit Bontemantel's Regeeringe van Amsterdam, II p. 88—95.

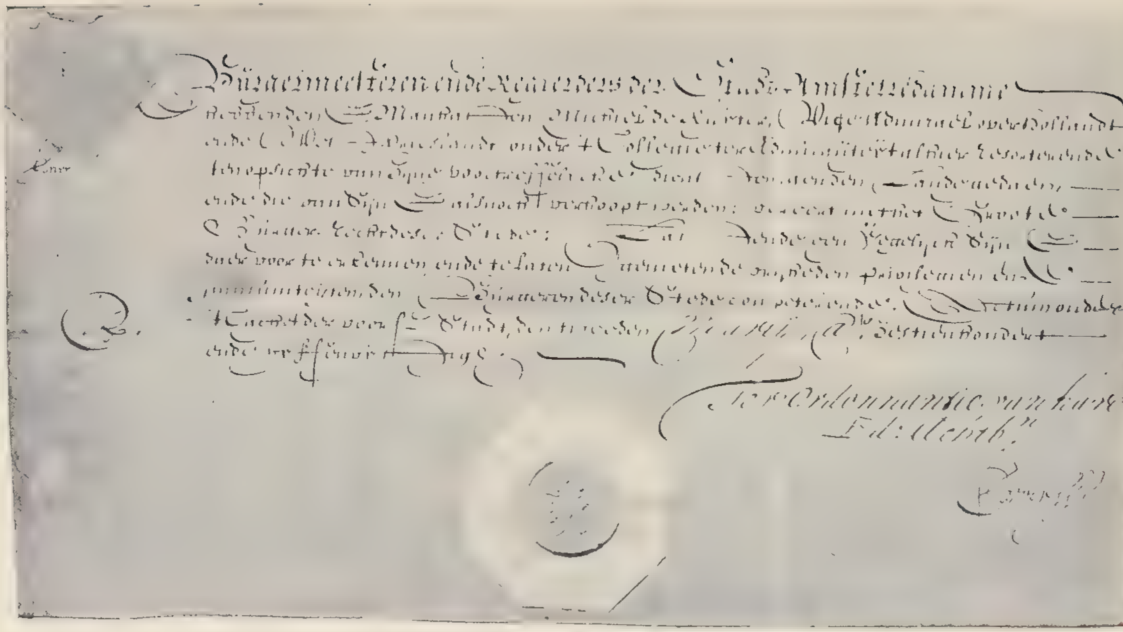
bij hen doen, tenzij de schepenbank hem daartoe gemachtigd had en hij zich door twee schepenen liet vergezellen; 7° het doodvonnis, over een poorter uitgesproken, mocht nooit vergezeld gaan van verbeurdverklaring van al zijne goederen, maar slechts van een gedeelte daarvan; eindelijk 8° na het overlijden van poorters, konden hunne wettige kinderen in het burgerweeshuis worden opgenomen.

Behalve de genoemde rechten, die uit het bezit van het poorterschap voortvloeiden, hadden de poorters nog enkele rechten met alle andere ingezetenen gemeen, die hoofdzakelijk tot strekking hadden hun persoon en goederen in rechten te beschermen; vooral was de regeering van Amsterdam er steeds op uit zoowel aan poorters als aan ingezetenen het genot van het jus de non evocando te verzekeren, d. w. z. dat zij in eerste instantie alleen voor het gerecht hunner eigen stad konden worden gedaagd.

Men kende te Amsterdam, evenals in de meeste andere steden, drie verschillende categorieën van poorters, nl. geboren of ingeboren, behuwde en gekochte poorters. Tot de eerste werden allen gerekend, die, in de stad, uit poorters geboren waren; alleen de kinderen van Joodsche poorters moesten het poorterschap koopen, evenals hunne ouders dat hadden moeten doen. Behuwde poorters hadden het poorterschap verkregen door met een poorteres of poortersdochter te trouwen en binnen de stad te komen wonen. Gekochte poorters heetten zij, die het poorterschap hadden gekocht; in het begin van de zeventiende eeuw betaalde men daar ruim acht gulden voor, maar de prijs werd successievelijk verhoogd en in 1650 op vijftig gulden gesteld. In 1652 werd besloten het poorterschap te onderscheiden in een groot- en klein poorterschap; het eerste, dat alle hierboven opgesomde rechten verleende, zou voor 500 gulden gekocht kunnen worden, het laatste bleef slechts vijftig gulden kosten, maar wie het bezat, was niet verkiesbaar tot regeeringsambten en genoot ook niet het voorrecht, dat hij niet meer dan „zijn lijf en honderd gulden" mocht verbeuren. Men schijnt zich van dezen maatregel goede gevolgen voor de kas te hebben voorgesteld, maar die verwachting werd niet vervuld; het groot-poorterschap werd slechts door twee personen gekocht, acht lieten het „overteekenen" — waarover straks — en aan twee personen werd het geschonken, n.l. aan den vice-admiraal de Ruyter en aan den pensionaris Pieter de Groot. In 1668 besloot de vroedschap dan ook weer terug te komen op het besluit van 1652 en voortaan, evenals vroeger, slechts één poorterschap te laten bestaan, dat alle rechten, die er van ouds aan verbonden waren, verleende en weer voor vijftig gulden te koop zou zijn; ook zij, die het klein-poorterschap in de voorgaande jaren verkregen hadden, zouden in 't vervolg van al de rechten van het poorterschap genieten.

heeft sijn Poorter-Eedt gedaen, ende den Thesaurieren het Poorter-Geldt betaelt. Actum in AMSTELDAM Den ... 1629.

Nog een andere liberale bepaling werd tezelfder tijd gemaakt. De jongste vergrooting van de stad deed het gewenscht schijnen zooveel mogelijk neringdoenden naar de stad te lokken; ook om die reden was het dure groot-poorterschap opgeheven. Tevens werd nu vastgesteld dat het aan allen, van wie men verwachten kon dat zij fatsoenlijk aan den kost zouden komen, vrij zou staan allerlei handwerken en neringen te beginnen, zonder dat zij

DIPLOMA VAN HET GROOTPOORTERSCHAP VAN AMSTERDAM, VERLEEND AAN MICHIEL ADRIAENSZ. DE RUYTER, 1655

Rijksarchief te 's Gravenhage

het poorterschap behoefden te koopen, mits zij in handen van burgemeesteren den eed van trouw als ingezetenen kwamen afleggen. De keur van 29 Maart 1632, waarbij aan de Joden, ook al waren of werden zij poorters, alle poortersnering verboden werd, bleef echter van kracht, maar kort te voren, in December 1665, was aan sommige Israelieten toegestaan een suikerbakkerij op te richten, ondanks een request van christelijke raffinadeurs, die, met een beroep op de keur van 1632, er op aandrongen dat het verzoek zou worden geweigerd.

Door het besluit van 1668 werd het aan tal van personen gemakkelijker gemaakt hun beroep uit te oefenen. Velen kwamen dan ook den eed van trouw als ingezeten afleggen, ten bewijze waarvan hun een zoogenaamde ingezeten-cedul werd gegeven; ook aan Israelieten werden deze op den duur niet geweigerd. Daar de uitdrukking „allerlei handwerken en neringen" in de resolutie van 1668 vrij vaag was, en vele gilden benadeeld werden door de ruime uitdeeling van ingezeten-cedullen, werd het noodzakelijk in de praktijk die woorden aldus uit te leggen, dat er alleen mede bedoeld werden allerlei weverijen en ook de neringen, tot het groot- en het klein-kramers-gilde behoorende; tot het eerste gild rekende men in 't algemeen allen, die in hun bedrijf een el en koperen gewicht gebruikten, zooals winkeliers in wollen- en zijden-lakenen, lijnwaden, chitsen, katoenen, naai- en stikzijde, zijden linten en gebreide kousen, tot het laatste de uitslijters van kaas in 't klein, de verkoopers van erwten, boonen, gort en meel bij de kleine maat, kaarsenmakers en komenijshouders.

Na 1668 bleef het poorterschap natuurlijk zijne waarde houden, al was het voor niet-poorters gemakkelijker gemaakt een bedrijf uit te oefenen. De geboren en gehuwde poorters konden van de rechten, aan het poorterschap verbonden, geen gebruik maken voordat zij hun poorterschap hadden laten „overteekenen", d. w. z. voordat zij voor burgemeesteren verschenen waren en zich door hen als geboren of gehuwde poorter hadden doen erkennen. Wanneer dan aan deze genoegzaam gebleken was, dat zij gerechtigd waren tot hun verlangen, namen zij hun den poorterseed af, die aldus luidde:

> „Dat zweert gij, dat gij een goed en getrouw poorter dezer stede, den Burgemeesteren en Regeerders in der tijd onderdanig wezen zult, in waken, bijten en andere beschermenissen en lasten dezer stede u goedwillig hebben zult, deze goede stede voor 't kwaad, dat gij zult vernemen, waarschuwen, en tot alle welvaart, met raad en daad, naar al uw vermogen, vorderen en helpen zult en voorts alles doen en laten, dat een goed poorter schuldig is te doen en laten.
>
> Zoo waarlijk moet u God Almachtig helpen!"

Na het afleggen van den eed werd aan de poorters het bewijs van hun poorterschap, de poorter-cedul, ter hand gesteld. De gekochte poorters moesten ook voor burgemeesteren den eed komen afleggen en hadden vijftig gulden te betalen, vóór hun de cedul werd gegeven.

Er waren altijd tal van poorters, die verzuimden hun poorterschap te laten „overteekenen" en den poorterseed af te leggen. De behuwde poorters waren oorspronkelijk verplicht binnen zes weken na hun huwelijk binnen de stad te komen wonen; dat was echter in onbruik geraakt, maar wel werd van hen gevorderd, dat zij den eed kwamen afleggen. In 1579 werd bepaald, dat zij dit veertien dagen na het huwelijk moesten doen, terwijl hun verboden werd poortersnering uit te oefenen en het genot van het privilegie van tolvrijheid hun werd onthouden, zoolang de eed niet was afgelegd. Die termijn van veertien dagen is in de praktijk al spoedig langer geworden, maar nog in 1639 werd bij een keur bepaald, dat de kinderen van behuwde poorters na den dood hunner ouders niet in 't burger-weeshuis opgenomen mochten worden, wanneer deze verzuimd hadden te eeniger tijd den poorterseed te doen. Aan de geboren zoowel als aan de gehuwde poorters werden verder geen tolbrieven — bewijzen, dat zij vrijdom van tol genoten — gegeven, zoolang zij niet den eed hadden gedaan; doch in dit opzicht stonden de gehuwde bij de geboren poorters achter, dat aan de eersten geen tolbrieven verleend werden, voordat jaar en dag na het afleggen van den eed verstreken waren, terwijl de geboren poorters dien brief onmiddellijk daarna ontvingen.

Wie geen tolbrief noodig had, kwam er dikwijls niet toe den eed af te leggen; vooral kinderen van magistraatspersonen lieten zelden hun geboren poorterschap „overteekenen," daar hunne afkomst genoeg bekend was. Zoo kwamen er wel eens leden in de vroedschap, die geen poorterseed hadden gedaan. Tegen het midden der zeventiende eeuw begon dit af en toe moeielijkheden te geven. Wij vernemen b. v. van Hans Bontemantel, dat hij eerst op 16 December 1651, toen hij bijna negen-en-dertig jaar oud was, zijn ingeboren poorterschap heeft doen erkennen. Hij was toen al commissaris van kleine zaken, en had dus eigenlijk, vóór hij als zoodanig zitting nam, zijn poorterschap moeten laten overteekenen, daar hij anders geen recht had een magistraatsambt te bekleeden. Wij weten echter dat het daarmede zoo nauw niet genomen werd. Toch vond Bontemantel het in December 1651 wenschelijk zijn poorterschap officieel te doen bevestigen, omdat hij bij de eerstvolgende verkiezing van leden van de vroedschap, in Januari 1652, eenige kans had te worden gekozen,

en het af en toe was voorgekomen dat tegen candidaten voor een vroedschapsplaats het bezwaar werd geopperd dat zij geen poorters waren, natuurlijk alleen door lieden, die hen wenschten te weren. Niet altijd was het mogelijk, zulk een beschuldiging met de stukken te weerleggen; van de oude poorter-registers waren vele zoek geraakt, zoodat het dikwijls voor iemand moeielijk was te bewijzen, dat hij afstamde van een poorter. Wat die moeielijkheid voor sommigen nog vergrootte, was de omstandigheid, dat zij buitenslands geboren waren, in het begin van onzen opstand tegen Spanje, toen vele Amsterdammers om des geloofs wille waren uitgeweken. Om aan dergelijke moeielijkheden voortaan te ontkomen, werd in 1655 door de vroedschap bepaald, dat allen, die zitting in dat college hadden gehad en den eed als vroedschapslid afgelegd, met al hunne nakomelingen, die na het afleggen van dien eed geboren waren, als poorters zouden worden beschouwd, al hadden zij geen poorterseed gedaan, omdat de eed, die een vroedschapslid zwoer, geacht werd den poorterseed in zich te bevatten.

Dat het poorterschap ook door burgemeesteren kon worden geschonken, is reeds gebleken uit de mededeeling, dat Michiel Adriaansz. de Ruyter en Pieter de Groot met het groot-poorterschap begiftigd zijn. In 1662 werd het poorterschap ook gegeven aan Philips von Zesen, den bekenden auteur van een Duitsche beschrijving van Amsterdam, die in 1664 het licht zag. Aan minder aanzienlijken is het echter ook meermalen geschonken: zoo in 1614 aan eenige wolwevers, die men klaarblijkelijk gaarne naar de stad wilde lokken, in 1665 aan de gewezen burgers van de volkplanting, die Amsterdam in Nieuw-Nederland had gehad, in 1681 en volgende jaren aan vluchtelingen uit Frankrijk. De predikanten der publieke kerk, die van andere plaatsen naar Amsterdam werden beroepen, hebben een tijd lang beweerd dat zij, alleen door het aannemen van het beroep, poorters werden en niet verplicht waren den poorterseed af te leggen; in 1667 werd echter door de vroedschap bepaald, dat hun het poorterschap zou worden geschonken, mits zij den eed kwamen doen; ook hunne kinderen, al waren zij vóór het beroep geboren, zouden als poorters beschouwd worden, doch moesten, na het bereiken van den achttienjarigen leeftijd, den eed afleggen.

Het poorterschap werd verloren: 1e door rechterlijk vonnis, of wanneer burgemeesteren, gebruik makende van hun recht van politieke uitzetting, aan iemand het verblijf binnen de stad hadden ontzegd; 2e door langer dan een jaar met zijn gezin buiten de stad te gaan wonen. Op de laatste bepaling waren echter tal van uitzonderingen toegelaten. Wanneer iemand gedurende geruimen tijd buiten de stad wilde gaan wonen, kon hij het poorterschap behouden door ter secretarie te verklaren waar hij binnen Amsterdam zijn domicilie, of, zooals men toen zeide, „vuur en licht" hield. Deze verklaring moest echter gedaan worden voordat er een jaar na zijn vertrek uit de stad was verstreken. Verder werd herhaaldelijk aan heeren, die aanzienlijke regeeringsambten buiten Amsterdam gingen bekleeden, het behoud van het poorterschap zoo voor zich als voor hunne nakomelingen toegestaan; burgemeesteren waren echter gewoon op zulk een verzoek het goedvinden van de vroedschap te vragen. Deze continuatie van het poorterschap was onnoodig voor leden van de vroedschap, wien een acte was uitgereikt, waarbij hun werd beloofd dat zij bij de eerste vacature in hun ouden rang in de vroedschap zouden worden hersteld, zoodra zij het door hen aanvaarde ambt hadden neergelegd 1).

1) Zie hiervóór, bladz. 59.

Mus. f. K. a. I. Weeten — M. le Blon, fe

B. Sylvius, fac.

MAURITS PRINS VAN ORANJE, 1567–1625

Naar de schilderij van een onbekend meester in het Museum te Nantes

HISTORIE

I

CALVINISTEN EN LIBERTIJNEN

Onder de steden van Holland is er geen die zooveel voordeel heeft getrokken uit het opzeggen van de gehoorzaamheid aan haar wettigen heer, als de koopstad aan het Y, die nog getrouw was gebleven aan Koning Filips, toen reeds overal de vaan van het oproer werd opgestoken. De kiem van hare grootheid moge al liggen in het Bourgondische tijdvak, haar volle opbloei dagteekent van het laatste vijftiental jaren der zestiende eeuw, toen de groothandel, uit Antwerpen verdreven, zijn zetel opsloeg binnen de muren van „het schiprijk Amsterdam, vol naubehuysde huyzen gepropt." Ook andere oorzaken verklaren den snellen aanwas van Amsterdams handel. De vaart op de Oostzee en Noorwegen nam een ongekende vlucht toen de Nederlanders ook betrekkingen aanknoopten met de landen langs de Middellandsche zee, en Hollandsche schippers voor het eerst de havens van Italië, weldra ook van Turkije en de Levant, opzochten. Hier vonden onze kooplieden nieuwe markten voor het „Oostersche" koren en het Noordsche hout, terwijl zij weder het zout, de wijnen en vruchten van het Zuiden aan de Oostzeehavens te koop konden aanbieden: het Zuiden deelde zijn overvloed mede aan „het Oosten," en omgekeerd, en het waren de Noord-Nederlanders door wier tusschenkomst deze ruil geschiedde.

De door het frissche bloed van Brabanders en Vlamingen versterkte levenskracht van het volk van Noord-Nederland zocht overal uiting in daden: de koopman spoorde nieuwe handelswegen op, de schipper zette koers naar zeeën en kusten, nog nooit „beseylt nochte gefrequenteert." Amsterdamsche kooplieden zonden een agent naar Lissabon, om er de geheimen van den handel op Oost-Indië en de Molukken uit te vorschen; Amsterdamsche burgers prezen de tochten „om den Noord" aan, maakten ze mogelijk, volvoerden ze. De eerste schepen, die om de Kaap naar Indië zeilden, werden door Amsterdamsche reeders bevracht. Tot de oprichters van de eerste maatschappijen, die haar fortuin in Oost en West gingen beproeven, behoorden mannen als Gerrit Bicker, Hendrik Hudde, Reinier Pauw, Pieter Dirksz. Hasselaer, allen schepenen en raden van Amsterdam. De vaart op de kust van Guinea, straks ook die op Nieuw-Nederland, werd van Amsterdam uit begonnen,

de eerste reederij ter walvischvangst aan de kusten van Spitsbergen vandaar ondernomen. Meer dan de helft van het kapitaal, voor de geoctrooieerde Oost-Indische Compagnie benoodigd, werd door Amsterdam bijeengebracht; daar bleef het leeuwendeel van de winst, gelijk er ook de klem van het bestuur berustte, sinds het burgemeesterschap dezer stad onafscheidelijk werd van het bewindhebberschap der Compagnie. Ook de West-Indische Compagnie kreeg haar meeste kapitaal uit Amsterdam, en de daar gevestigde Kamer had ook bij deze Compagnie de leiding.

Het spreekt dan ook van zelf, dat de politiek van een koopstad als Amsterdam in de eerste plaats te rade ging met de belangen van handel en scheepvaart. Scherper dan alle andere had de regeering van Amsterdam hare afkeuring te kennen gegeven over het door Leicester uitgevaardigde plakkaat op de zeevaart, waarbij de handel met de Spaansche landen werd verboden; krachtig werkte zij mede tot het verzet tegen den landvoogd, tot het verijdelen van zijne aanslagen, spijt den machtigen aanhang, dien hij onder de predikanten en de burgerij had. Toen de vredes-onderhandelingen, sinds 1607 met de aartshertogen aangeknoopt, in hare gevolgen noodlottig dreigden te worden voor de nauwelijks opgerichte Oost-Indische Compagnie — wegens den eisch om de vaart op Indië voor de Nederlanders te sluiten — sprong Amsterdam voor de Compagnie in de bres en lokte de geheime resolutie der Staten van Holland uit van 15 Maart 1608, eerlang overgenomen door de Staten-Generaal, waarbij deze verklaarden nimmer af te zullen staan van de vrije zeevaart op alle plaatsen. Kon het bestand ook niet worden gekeerd, het grootste gevaar was althans afgewend, sinds het verdrag de uitdrukkelijke bepaling inhield, dat het voortaan aan de ingezetenen der Republiek vrij zou staan ook buiten Europa met „alle andere Princen, Potentaten en volckeren", die hun dit zouden toestaan, handel te drijven.

Uit den aard der zaak is een staatkunde, die het oor leent aan de wenschen van den handel, verdraagzaam. Ook bij de regenten van Amsterdam kan de milde gezindheid, welke zij gewoonlijk tegenover de dissenters hebben getoond, zijn voortgesproten uit de overtuiging, dat een koopstad zich zelve benadeelt, wanneer zij rustige en nijvere ingezetenen, om des geloofs wille, uit hare veste naar verdraagzamer steden verjaagt.

Doch bij hen, die van 1578 tot omstreeks 1610 aan het roer van Amsterdam hebben gestaan, behoeft men niet alleen een dergelijke oorzaak aan te nemen. De mannen, die in het genoemde tijdvak tot het burgemeesterschap werden geroepen, hadden bijna allen in vroeger jaren, toen Amsterdam nog aan de Spaansche zijde stond en door de geuzen voor Moorddam werd gescholden, hun hals voor de vrijheid gewaagd en het brood der ballingschap gegeten 1). Het beginsel, waarvoor zij hadden geleden, de gewetensvrijheid, bleven zij getrouw: nooit hebben zij vergeten, dat alleen de onderdrukking daarvan het volk in de wapenen had gebracht tegen de heerschappij van Koning Filips. Ook stak hen niet de scherpe prikkel van den geloofsijver: velen waren van dezelfde leer als Oldenbarnevelt, die tot leus had genomen: „nil scire tutissima fides," d. i. niets (zeker) te weten is het veiligste geloof. Zij waren meer vroom dan kerksch. Een kenmerkend vertegenwoordiger van deze regenten is burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft, die zelfs nooit lidmaat geweest is van de Gereformeerde kerk. Tegen de staatzucht der predikanten, die den eenen voet wilden zetten op den kansel, den anderen op het stadhuis, heeft hij met woord en daad geijverd. Zoolang hij en zijne geestverwanten een overwegenden invloed op het bestuur der stad hadden, behoefden de predikanten niet op den steun der regeering te rekenen, wanneer zij den leden van andere gezindheden de vrijheid van godsdienst-oefening trachtten te ontnemen en daardoor wellicht hen zouden noopen de stad te verlaten. Dit lag allerminst in de bedoeling van regenten, die de poorten wijd openzetten voor alle ordelijke lieden. Reeds in de eerste maanden na den overgang der stad, in Juli 1578, had de vroedschap aan alle vreemdelingen het verkrijgen van het poorterschap toegestaan, ook al waren zij afkomstig uit plaatsen, waar den Amsterdammers dergelijke vrijheid niet werd verleend. In breede stroomen kwamen de nieuwe poorters opzetten en de elkaar met korte tusschenpoozen opvolgende uitleggingen der stad bewijzen, hoe snel de bevolking aanwies. Voor een deel waren het berooide vreemdelingen, aangelokt door de vleeschpotten van Holland, van wie de oude Amsterdammers met spijtige minachting plachten te zeggen, dat zij op een stroowisch den Rijn afgedreven en aan de Nieuwebrug opgeheschen waren; voor een grooter deel neringdoenden en handelaars, die hun bedrijf met het meeste voordeel konden verplaatsen naar het middelpunt van alle handelsdrukte. Vooral na 1585 — het jaar, waarin Parma meester werd van Antwerpen en aldus de kroon zette op het werk van de verovering der Zuidelijke Nederlanden — begon de intocht der Brabanders en Vlamingen. Mocht onder hen ook een enkele kale jonker schuilen,

1) Hooft, Memoriën en Adviezen, p. 250, 366, 367.

JOHAN VAN OLDENBARNEVELT, 1547—1619

Advocaat van Holland

Naar de schilderij van M. Jz. van Mierevelt (Rijksmuseum)

zooals Bredero hem meesterlijk teekende in zijn „Spaansche Brabander", de kern dezer lieden bestond uit wakkere, ondernemende handelaars, die ruimschoots het hunne hebben bijgedragen tot de welvaart van hun nieuw vaderland.

Vàn een gesloten oligarchische regeering, zooals die van Amsterdam destijds reeds was, kon men niet verwachten dat zij vreemde elementen in haar midden zou opnemen. De „uitheemschen" bestegen nimmer de trappen van het stadhuis. Doch zij wreekten zich over deze uitsluiting door zich meester te maken van het gezag in den kerkeraad. Het meerendeel dier Brabanders en Vlamingen bestond uit stijve Calvinisten, ijveraars, doortrokken van den geest van Petrus Dathenus. Hunne komst in Amsterdam versterkte den invloed van de predikanten, die hoe langer hoe meer begonnen te morren tegen den libertijnschen geest, welke in de regeering was gevaren. Hen bedoelde de verdraagzamer predikant Lydius, toen hij zuchtte: „Deze lieden hebben gemaakt, dat Brabant en Vlaanderen voor ons verloren gingen, en zij zullen ook Holland en Zeeland in handen van den vijand spelen, zoo de vroede vaderen het niet bijtijds weten te verhinderen 1)." Het zaad, door hen gestrooid, schoot welig op, toen de twisten over het leerstuk der praedestinatie — aanvankelijk beperkt tot de hoogeschool, vandaar overgebracht op den kansel, om straks hun weg te vinden naar het huisgezin — het onderscheid tusschen den fellen geloofsijver der predikanten en de gemoedelijke vroomheid der regenten duidelijk te voorschijn brachten.

Naarmate de geloofsgeschillen meer en meer ook een staatkundig karakter kregen, naarmate de autoriteit van den staat boven de kerk een deel der Remonstrantsche geloofsbelijdenis werd, trachtten de Contra-Remonstranten hunne geestverwanten op het kussen te brengen. Nu het dulden of weren van Arminianen en Gomaristen afhing van het goedvinden der gewestelijke Staten of der stedelijke regeering, werd het zaak scherp acht te slaan op de overtuiging van hen, die bij de jaarlijksche verkiezingen aan het roer van de stad kwamen te staan. Gelijk vroeger, in de dagen van Koning Filips, de grauwe monniken den magistraat hadden willen stellen, zoo begon men thans „hyer ter stede opentlick (te leeren) dattet der predicanten ampt is, den heren electeurs van de magistraet elck int particulier t'informeren hoe zy haer daerin behoren te dragen 2)." De praktijk volgde de leer op den voet. Tot nog toe had het bestuur van de stad berust bij mannen als Mr. Willem Bardes, Cornelis Florisz. van Teylingen, Reinier Kant, Pieter Boom Cornelisz., Cornelis Pietersz. Hooft, die allen, tijdens de troebelen, gebannen of ten minste voortvluchtig waren geweest; hunne gematigdheid in kerkelijke zaken was oorzaak, dat zij thans door de Calvinisten verworpen en voor „nieuwe geuzen" gescholden werden 1). Zich zelven gaven deze den eernaam „oude geuzen": hadden zij ook niet voor het heete vuur van den worstelstrijd met Spanje gestaan, zij blaakten althans van geloofsijver. Bij de verkiezing van nieuwe leden van de vroedschap sloten de Calvinistische leden van dat lichaam zich vaster aaneen en versterkten hunne gelederen. Doch het kwam er vooral op aan, geestverwanten in het burgemeestersgestoelte te brengen. Eerst als burgemeesteren van Amsterdam tot de ware vrienden der kerk behoorden, konden de predikanten gerust zijn. Zoo werden achtereenvolgens de libertijnen geweerd uit de ambten, die zij zoo dikwijls op de loffelijkste wijze hadden bekleed. Cornelis Pietersz. Hooft, die twaalf maal tot de waardigheid van burgemeester verkozen was, waarvan vier maal voor het tweede jaar, werd die eer niet langer waardig gekeurd. Mogelijk was er, naast zijn afkeer van het drijven der kerkelijken, nog een tweede reden, die maakte, dat hij, éénmaal uit het ambt geweerd, er voor goed uit verwijderd bleef. Het getal zijner vrienden zal niet vermeerderd zijn, toen hij, in ronde taal, de „eygensoeckentlijckheydt" op de kaak stelde van die regenten, bij wie eigen gewin meer gold dan het voordeel van de stad, en die, misbruik makende van hetgeen hun bekend was omtrent de uitleggingsplannen, erven en landerijen, binnen de ontworpen nieuwe grens gelegen, opkochten, om ze met groote winst aan de stad later over te doen. Een geestverwant van Hooft, Sebastiaan Egbertsz., werd op meer eervolle wijze verwijderd, maar toch van de baan geschoven; hij werd namens Amsterdam afgevaardigd naar het college van Gecommitteerde Raden, en alzoo, gedurende drie jaren, buiten de stad en de stedelijke betrekkingen gehouden. In hunne plaats kregen Reinier Pauw en zijn aanhang de teugels van het bewind in handen.

Ter Statenvergadering van Holland stond Amsterdam aan de spits van de vijf of zes steden, wier tegenwerking aan Oldenbarnevelt zooveel moeite heeft berokkend 2). En niet alleen met het woord bepleitte het de zaak der Contra-Remonstranten: het verschafte een groot deel van het geld, noodig voor de oprichting en het onderhoud van de

1) Hooft, Memoriën en Adviezen, p. 29.
2) ibid. p. 44, 94, 131.

1) Hooft, Memoriën en Adviezen, p. 250, 366.
2) Het volgende gedeelte van dit hoofdstuk grootendeels naar Mr. J. C. Naber, Calvinist of Libertijnsch? en naar Wagenaar, Amsterdam, I p. 436—524.

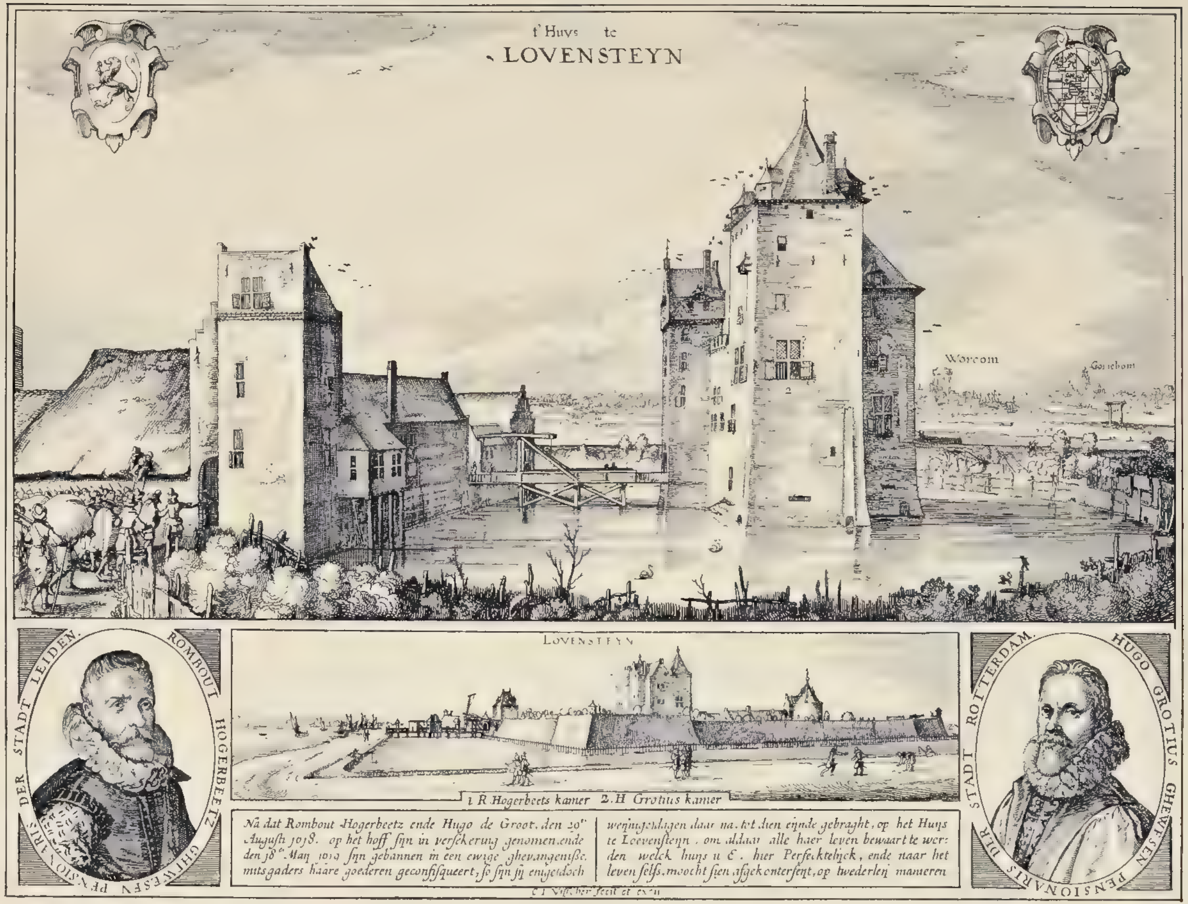
„scheurkerken", gelijk de tegenstanders, of „doleerende kerken" zooals zij zelven ze noemden, ten plattelande, ja, het zorgde zelfs dat het den predikanten dier gemeenten niet aan toehoorders ontbrak. Waren het alleen de kleinere steden geweest, die hem den voet dwars zetten, de Advocaat had dan zonder zorg kunnen zijn; maar de vijandelijke gezindheid van Amsterdam deed hem steeds peinzen op middelen om het machtigste lid van het gewest voor zijne staatkunde te winnen. Zoo werd, den 23sten April 1616, in de volle vroedschap, gehoor verleend aan een bezending uit de Staten van Holland, welke, bij monde van Hugo de Groot, de Amsterdamsche regeering trachtte over te halen zich bij de politiek der meerderheid aan te sluiten. Met weinig gevolg; de vroedschap bleef vasthouden aan haren eisch, dat niet aan de Staten, maar aan de Synode de beslissing over de betwiste leerstukken zou toekomen. Toen, korten tijd na deze mislukte poging tot verzoening, de Staten van Holland de scheurgemeenten, op straffe van zware boeten en uitbanning, wilden verbieden, wist Amsterdam de uitvoering van dit besluit te verhinderen door zijn dreigement, dat het den gebannenen het poorterschap binnen zijn eigen, juist weer uitgelegde, muren zou verleenen en hun het bedrag der geldboeten vergoeden uit de sommen, welke de stad anders in de kas van het land stortte. Zoo zagen de Staten van het gewest zich verplicht het al of niet verbieden der scheurkerken aan het welbehagen der stedelijke regeeringen over te laten.

Met den aanvang van het jaar 1617 brak voor de Contra-Remonstranten de dageraad eener blijde toekomst aan. Tot dusverre hadden de Staten van Utrecht, Gelderland en Overijsel dezelfde houding aangenomen tegenover de kerkelijke geschillen in hun gewest, als die van Holland. Thans schaarde ook Gelderland zich aan de zijde der Gomaristen, niet het minst zeker gedreven door de begeerte om aan de gehate overmacht van Holland afbreuk te doen. De meerderheid ter Staten-Generaal werd nu verplaatst naar de zijde der Contra-Remonstranten, die alvast over de stem van vier der zeven gewesten konden beschikken. Tegelijkertijd gewerd hun een machtiger steun. Prins Maurits ging in Den Haag onder het gehoor van een predikant hunner richting en kondigde daarmede aan, dat de Contra-Remonstranten op zijne hooge bescherming konden rekenen. Dit stak den verdrukten gemeenten in Holland een hart onder den riem en versterkte den moed ook bij de nietverdrukte. In de Amsterdamsche regeering begon de Contra-Remonstrantsche partij, die aanvankelijk vrij gematigd was opgetreden, scherpe taal te doen hooren: hare meerderheid was wel gering — slechts één of twee stemmen —, maar zij voelde zich krachtig door den steun van de predikanten en het grootste gedeelte van de burgerij. Met elken dag nam de strijd een heftiger karakter aan: alle persoonlijke vijanden van den Advocaat — en hun aantal was niet gering —, allen ook, die het door hem voorgestane beginsel van de gewestelijke souvereiniteit bestreden en gaarne wilden medewerken om Holland te doen buigen, sloten zich aan bij Maurits. In felle bewoordingen uitte zich de partijhaat. Burgemeester Pauw sprak het over tafel uit, „dat men het eens degelijk over het land moest laten waaien" 1) en gaf reeds nu den raad, de tegenpartij uit de vroedschap te zetten. Tevergeefs trachtte Oldenbarnevelt hem te wijzen op het gevaarlijke van het spel, dat hij speelde. „Gij, heeren", dus sprak hij eenmaal ter Statenvergadering, terwijl hij met den wijsvinger der rechterhand op het brillehuisje in de linker klopte, zooals hij placht te doen als zijne woorden wat ernstig waren, „gij, heeren van Amsterdam, drijft nu dit stuk zoo heftig tegen uwe medeleden; maar gedenkt, wat ik u voorzeg: de tijd zal komen, dat gij de zaak anders verstaan en andere inzichten verkrijgen zult, als het te spade en niet te rechten zijn zal, — mogelijk zelfs in uwe stad! 2)" De tijd lag niet verre, waarin die profetie vervuld zou worden.

Reeds had men binnen Amsterdam kunnen zien, tot welke daden van geweld opgezweepte hartstochten de gemeente konden brengen. De samenkomsten der Remonstranten waren aldaar door burgemeesteren wel niet uitdrukkelijk verboden, maar toch ontraden. De Remonstranten stoorden zich niet aan den gegeven raad, totdat zij voor geweld moesten bukken. Hunne vergadering werd door het gepeupel uiteengejaagd, de tot predikplaats ingerichte schuur geplunderd, en bij aanplakbiljetten gedreigd met nieuw geweld, zoo zij het werk wilden hervatten. Al spoedig maakten de heftigste Calvinisten hunne woorden tot daden. Op een valsch vermoeden, dat er voor de Arminianen gepreekt werd, school het grauw — den 19den Februari 1617 — te zamen voor het huis van Rem Egbertsz. Bisschop, één der aanzienlijkste Remonstranten, een broer van den Leidschen hoogleeraar Episcopius. Ondanks het aanbod van den bewoner, dat één hunner naar binnen zou komen, om zich te overtuigen van de onwaarheid van het gerucht, werd de deur opengebroken, het huis geplunderd en

1) Hugo de Groot, Memorie van mijne intentiën en notabele bejegeningen (Scheltema, Oud en Nieuw I p. 197).

2) Naber, Calvinist of Libertijnsch? p. 100.

HET SLOT LOEVESTEIN IN 1619

(Prentenkabinet Amsterdam)

vernield. Wel besloot de vroedschap dat men dergelijke ongeregeldheden te keer moest gaan; maar zij verweet tegelijk den Remonstranten het feit te hebben uitgelokt door het houden van hunne vergaderingen, die dan ook van nu af uitdrukkelijk werden verboden. Wilden de Arminianen in het vervolg een predikant van hunne richting hooren, dan moesten zij er een wandeling naar Abcoude voor over hebben.

Toen Maurits in het voorjaar van 1618 aanstalten begon te maken tot een krachtiger optreden tegen de partij van den Advocaat, heeft hij zich daarbij bediend van den raad van Reinier Pauw, met wien hij in 1617 en 1618 een drukke correspondentie voerde 1) en die herhaaldelijk persoonlijk een onderhoud met hem had. Waarschijnlijk was het ook op verzoek van Pauw dat Maurits in het laatst der Meimaand van 1618, toen hij den landdag van Overijsel had bijgewoond, op zijne terugreis naar Den Haag, van Kampen over zee naar Amsterdam kwam en daar enkele dagen vertoefde. Oldenbarnevelt telde nog altijd in Amsterdam vele vrienden en de Remonstrantsche gemeente was er grooter dan elders en had vooral leden onder de gegoede kringen der burgerij — maar de groote meerderheid der burgers stond aan de zijde van den Prins. Dat bleek ondubbelzinnig uit de hartelijke ontvangst, die hem werd bereid. De officieren van de schutterij hadden zich getooid met oranjepluimen en sjerpen; de leden der Oude Kamer riepen hem op een zegeboog het welkom toe met de woorden: „Benedictus qui venit in nomine Domini" (gezegend wie komt in den naam des Heeren) en voerden zinnebeeldige voorstellingen ten tooneele, waarbij de lof werd verkondigd van Nassaus held, wiens zwaard thans even trouw streed voor de kerk als vroeger voor het land. Zelfs de Nederduitsche Academie, wier leden niet tot de »predikantsgezinden« behoorden en zich aanvankelijk van vreugdebetoon over 's Prinsen komst hadden willen onthouden, deed ten slotte ook mede en eerde den Prins met een optocht van versierde schuiten, die langs de burgwallen voeren en door Maurits van uit het Prinsenhof, waar hij logeerde, werden gadegeslagen. Wanneer Pauw tot 's Prinsen komst te Amsterdam had geraden om een betooging van de burgerij uit te lokken en daardoor het prestige te verhoogen van de slechts geringe meerderheid, die hij in de vroedschap had, dan was zijn doel volkomen bereikt.

In den zomer van 1618 viel eindelijk de beslissing in het hangende conflict: aan de Contra-Remonstranten bracht zij de zege, aan hunne tegenpartij smaad en verdrukking. Toen, na de gevangenneming van Oldenbarnevelt en zijne voornaamste medestanders, Maurits door de steden van Holland rondtrok om er de wet te verzetten — dat is, een nieuwe overheid te stellen —, moesten ook eenige leden van de Amsterdamsche vroedschap hunne zetels ontruimen. In de vergadering, opzettelijk bijeengeroepen tot het aanhooren van 's Prinsen boodschap, durfde slechts één der aanwezigen een woord van verzet doen hooren. Dat woord kwam uit den mond van den oud-burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft. Toen Maurits had uitgesproken en allen zich gereed maakten te vertrekken, verzocht hij den Prins, in een korte rede, dat het hem mocht gelieven »deze goede stad en deze eerlijke vergadering te verschoonen, naar behooren.« Zij het ook, dat aan zijn betoog klem van redenen ontbrak, de moed zijner overtuiging sprak er uit. Maurits scheepte hem af met het korte en voor hem karakteristieke antwoord: »Bestevaar, het moet nu voor dezen tijd zoo zijn. De nood en dienst van het land vereischen het.«

Slechts korten tijd hebben de Calvinisten, na 1618, met almacht geheerscht; ook zij hebben ondervonden, dat de volledige zegepraal van een partij het begin kan zijn van haren ondergang. Toen het hoofd van den Advocaat was gevallen en Hugo de Groot en Hoogerbeets naar Loevestein waren gebracht, begon de gematigdheid langzamerhand haar rechten te hernemen. Het heftig drijven der predikanten moest op den duur tegenzin wekken bij regenten, weinig geneigd zich onder de curateele van de kerk te laten stellen. Ook was de verandering van de regeering in 1618 geen ingrijpende maatregel geweest; te Amsterdam waren slechts zeven leden der vroedschap uitgestooten 1), terwijl toch het aantal van hen, die niet tot de stijve Calvinisten gerekend werden, veel grooter was. Een man als Cornelis Pietersz. Hooft, wars van alle geestdrijverij, had zijn zetel behouden; de zeven ontslagen vroedschapsleden bleven hunne overige waardigheden — een van hen was schepen, een tweede thesaurier, vier anderen zaten in kleinere regeeringsbanken — bedienen. Zelfs valt er af te dingen op de rechtzinnigheid van de zeven nieuw aangestelde leden der vroedschap. Of is het niet opmerkelijk, dat juist één van hen,

1) In het Huisarchief van H. M. de Koningin berusten de minuten van deze brieven.

1) Ook hierbij was Pauw de raadsman van Maurits. Toch werd hij zelf verschalkt en op de lijst der af te zetten heeren, die aan Maurits werd gezonden, tegen zijn zin ook Laurens Jansz. Spiegel geplaatst: vgl. een artikel van J. F. Gebhard Jr. in Oud-Holland, I p. 189—195, en Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam, II p. 211—213.

HUGO DE GROOT, 1583—1645

Naar de schilderij van een onbekend meester (Rijksmuseum)

Dr. Albert Koenraadsz. Burg, Vondel heeft aangezet tot het schrijven van zijn Palamedes, de scherpste satire op de gebeurtenissen van 1618 en 1619? Familiebelang woog bij de magistraatsverkiezing vaak zwaarder dan partijbelang: om een Arminiaanschgezinden vriend of bloedverwant in de regeering te krijgen, werd de Gomarist geweerd. Dit alles worde aangevoerd ter verklaring van het feit, dat Amsterdam afviel van de zijde der Contra-Remonstranten — en daarbij herinnerd aan het voordeel, dat een koopstad zich zelve verschaft, wanneer zij het verblijf in hare veste voor lieden van elke overtuiging, mits het slechts ordelijke en nijvere burgers zijn, aangenaam maakt.

Reeds de verkiezing van het jaar 1622 bracht in de vroedschap enkele nieuwe leden, die bekend stonden als afkeerig van Calvinistischen geloofsijver. Wat meer beteekende, ook het college van burgemeesteren was uit dergelijke mannen samengesteld. De macht van Reinier Pauw begon te tanen: na 1620 heeft hij de burgemeesterlijke waardigheid niet meer bekleed. Doch eerst met het stadhouderschap van Frederik Hendrik — zoo meenden de Remonstranten — zou een nieuwe tijd voor hen aanbreken. In hem begroetten zij den Josua, die hen zou leiden naar het land van belofte, waar de regeeringskussens reeds voor hen waren opgeschud. De hoog gespannen verwachting van dezen werd evenmin vervuld, als het bange voorgevoel der Contra-Remonstranten bewaarheid. Het lag allerminst in de bedoeling van Frederik Hendrik, om het land op nieuw in rep en roer te brengen, door de overwinnaars van 1618 te verjagen van de regeeringsplaatsen, die zij innamen. Zijn streven was gericht op het afronden der scherpe kanten; de gematigden van beide partijen konden op zijn veelvermogenden steun rekenen.

Stelde Frederik Hendrik alzoo de wenschen der vurigste Remonstranten te leur, zijne komst aan de regeering hergaf den Arminianen en hunnen begunstigers den moed. Nauwelijks had Maurits de oogen gesloten, of Vondel zond zijn Palamedes de wereld in. Het Hof van Holland wilde den overmoedigen dichter ter verantwoording voor zich roepen; doch de regeering van Amsterdam bewerkte, dat de zaak voor hare schepenbank werd berecht. Kan men dit nog toeschrijven aan de zucht van den magistraat om het jus de non evocando van de poorters te handhaven, de wijze, waarop schout en schepenen de aanklacht behandelden, getuigt, dat althans de meerderheid van hen Vondel niet slecht gezind was. Schout Jan ten Grootenhuis beschuldigde den dichter alleen hiervan, »dat hij in het treurspel dingen had gesproken, die hij had behooren te zwijgen". Schepenen legden hem een geldboete van drie honderd guldens op, wat algemeen als een lichte straf werd beschouwd.

Vertrouwende op de goede gezindheid der regeering, begonnen de Remonstranten binnen Amsterdam weder bijeenkomsten te houden, ondanks de plakkaten, waarbij hunne »conventiculen" verboden waren. Zij ondervonden echter, dat de heffe van de burgerij nog een gewillig oor leende aan de opruiende taal der predikanten. Op den morgen van den 13den April 1626 had Ds. Adriaan Smout van den kansel verkondigd: »indien de heeren op het stadhuis hierin (d. i. in het tegengaan van de bijeenkomsten der Arminianen) niet beter hun plicht doen, dan zullen de kinderen, ja, de steenen van de straat den Heere daarin dienen". Nog denzelfden dag brachten de »grauwe geuzen" — zoo werden de felle Calvinisten genoemd — die aanmaning in praktijk, door een vergadering der Remonstranten, die gehouden werd op de Oude Schans, bij den Montalbaanstoren, uiteen te jagen en het huis te plunderen. Burgemeesteren zonden een afdeeling stads-soldaten, onder bevel van den majoor Nicolaas Hasselaer, om het oproer te stillen, en dit geschiedde op zoo onzachte wijze, dat twee der belhamels daarbij gedood werden. Het verwoede volk sleepte een der lijken voor de woning van eenige burgemeesters, wien het de schuld van het gebeurde gaf; en toen den volgenden dag het huis bij den Montalbaanstoren onbewaakt werd gelaten, maakten de grauwe geuzen daarvan gebruik en sloopten het tot den grond. De hartstochten werden opgezweept door hen, wier taak het was tot vrede en eendracht te manen. Het college van burgemeesteren verzocht den predikanten om, Zondags na de plundering, de gemeente te bestraffen en tot gehoorzaamheid aan te sporen; doch er werd, op stoel, geen woord van gerept. Integendeel, toen het vonnis van de drie ergste oproermakers werd opgemaakt en het leven van één van hen — een scheepskapitein in dienst der West-Indische Compagnie — gevaar liep, verscheen een bezending uit den kerkeraad in de kamer van burgemeesteren om hun aan te zeggen, dat wanneer Zwart — zoo heette de man — met den dood gestraft werd, de predikanten voor hem niet in de kerk zouden bidden, noch de uitvoering van het vonnis bijwonen, veel minder hem vermanen om zich tot sterven te bereiden, „alzoo hij in eene goede zaak had geijverd". Deze taal liet aan duidelijkheid niet te wenschen over, en het kan zijn dat de magistraat zich er door liet waarschuwen om het niet tot het uiterste te laten komen. Het doodvonnis bleef althans achterwege; twee der

belhamels, waaronder Zwart, werden gestraft „met het zwaard over het hoofd", de derde met geeseling. Tegelijkertijd werd zoowel het houden als het storen van verboden vergaderingen strafbaar gesteld.

Aangemoedigd door het succes van hun optreden, onderwierpen de predikanten de houding der regeering aan een scherpe kritiek. Slecht één van hen, Cornelis Hanekop, durfde het gepleegde geweld openlijk veroordeelen, maar boette deze stoutheid dan ook zwaar. Men viel hem op het lijf met „calomnie van differentie in de leer, daer nochtans geen blijck van was" 1); de kerkeraad schorste hem in de uitoefening van zijn ambt en dreef door, hoewel de magistraat hem de hand boven het hoofd hield, dat hij na zijne schorsing den preekstoel niet meer beklom. In een meesterlijke satire, „de Rommelpot van het Hanekot," hekelde Vondel de houding der Amsterdamsche predikanten tegenover hun collega en verweet hun, dat zij het niet veel beter maakten dan de ook door hen zoo verfoeide inquisitie uit den Spaanschen tijd.

Afgeschrikt door deze handtastelijke uitingen van Calvinistischen geloofsijver, hielden de Remonstranten zich een tijdlang stil. Zij konden zich troosten met de zekerheid, dat hunne voorstanders in de regeering met elk jaar groeiden in tal. Vóór de jaarlijksche verkiezing van 1627 verscheen een pamflet, toegeschreven aan een der verstokte Calvinisten of „harde Gereformeerden." In dat geschrift werd de magistraat in drie categorieën verdeeld: „de Quanten, die oprechten willen de Arminiaense Santen" — de begunstigers der Remonstranten; „de waggelmussen, die door de vroomen zijn geraeckt op 't kussen —" de wijfelaars, van huis uit Calvinistisch gezind, maar meegaande met den veranderden tijdgeest; eindelijk „de vromen," de ware broeders, wier aantal nog maar negen bedroeg, tegen vijftien van de eerste en negen van de tweede soort. „Rari quippe boni" — de vromen zijn maar dun gezaaid — kon de raadsheer Van Reigersberg op den rand van dit pamflet aanteekenen, toen hij het aan zijn zwager de Groot, die destijds te Parijs vertoefde, toezond, en de begeleidende brief bracht de Groot het welkome bericht, dat zijne kansen op terugkeer weer gestegen waren, daar de twee nieuw gekozen leden van de Amsterdamsche vroedschap tot de vrienden behoorden, en ook de „vier gekozen Burgemeesters de beste (waren), die men (kon) wenschen" 2). De meerderheid in de vroedschap was om.

1) Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 138, 139.
2) Wagenaar, Amsterdam, I p. 493, 494.

Het was te denken, dat de Remonstranten eerlang de proef zouden nemen, in hoeverre de regeering gezind en bij machte was hen te beschermen. Sinds den aanvang van 1628 veranderden hunne geheime bijeenkomsten in openbare vergaderingen, waar af en toe het grauw voor samenschoolde. Aanstonds dienden vele burgers een request in, met verzoek dat de Arminiaansche prediking zou worden verhinderd. De magistraat, afkeerig van elke inmenging der burgers in de zaken van „de heeren," keurde dit requestreeren af, dat slechts onrust en partijschap verwekken en de gemeente tegen hare wettige overheid zou ophitsen. Het onderteekenen van de requesten werd, evenzeer als het veroorzaken van oploop en samenscholing, scherp verboden, zonder dat — gelijk de kerkeraad verlangde — ook de vergaderingen der Remonstranten uitdrukkelijk werden tegengegaan. Toen de verbittering tusschen regenten en gemeente in korten tijd zoo fel werd, dat een „bloedbad of ander zwaar perikel de stad boven het hoofd scheen te hangen," achtte de regeering het raadzaam de bemiddeling van Frederik Hendrik in te roepen en verzocht hem naar Amsterdam te komen, ten einde door zijn persoonlijken invloed de twisten bij te leggen. Na beide partijen gehoord te hebben, sloeg de Stadhouder een modus vivendi voor: de vergaderingen der Remonstranten zouden geweerd, maar tevens alle verzoekschriften en onderteekeningen vernietigd worden. Nauwelijks had hij echter de hielen gelicht, of de vlam der tweedracht sloeg op nieuw naar buiten. De Remonstranten gingen voort met hunne bijeenkomsten, de predikanten lieten niet af een overheid, die met de Arminianen heulde, scherp door te strijken. Uit vrees voor nieuwe ongeregeldheden besloot de regeering het aantal stadssoldaten te vermeerderen. Een geschikt voorwendsel daartoe werd haar aan de hand gedaan door de klachten van de bewoners der Prinsengracht en omliggende buurten over de menigvuldige straatschenderij, dieverij en huisbraak, in de laatste maanden gepleegd, die toegeschreven werd aan de onvoldoende bewaking der stad. De „harde" Gereformeerden, niet zonder reden duchtende dat de maatregel slechts diende om, des nood zijnde, met geweld tegen hen te kunnen optreden, gaven hun misnoegen daarover luide te kennen, te meer toen twee Remonstrantschgezinden tot kapitein en vaandrig bij de nieuw aangeworven vendels werden aangesteld.

Ook onder de schutterij begon het te gisten. Kort te voren was een geschrift uitgekomen, getiteld: „Kroon der schutterye van Amsterdam," waarin beweerd werd, dat de eigenlijke

roem van die schutterij bestond in hare bevoegdheid om, ten overstaan van gemachtigden der Staten, de heeren van de wet af te zetten en nieuwe in de plaats te kiezen, gelijk in 1578 was geschied: een herinnering dus, die tevens een bedreiging inhield. De regeering werd weldra in de gelegenheid gesteld om te toonen, dat zij voor geen dreigementen zwichtte. Bij één der schuttervendels kwam een kapiteinsplaats open, en de krijgsraad — die steeds was samengesteld uit leden der regeering of uit hen, die het stonden te worden, — benoemde daartoe Jan Klaaszoon Vlooswijk, een bekend begunstiger der Remonstranten. Aanstonds rezen bij verscheiden manschappen gemoedsbezwaren om hem als kapitein aan te nemen, en hoewel de krijgsraad hun liet aanzeggen, dat zij ontschutterd zouden worden, indien zij bij hunne weigering bleven, volhardden zij in hun verzet. Zelfs zonden de weerspannigen eenige afgevaardigden naar Den Haag om aan de Synode te vragen, of zij den eed van getrouwheid mochten zweren aan een kapitein, dien zij afschilderden als een man zonder godsdienst en een openbaren vijand van de Gereformeerde religie. De Synode, huiverachtig in een zoo ver strekkende strijdvraag op eigen gezag te beslissen, won het advies in van de theologische faculteit der Leidsche Hoogeschool, die de schutters in het gelijk stelde en hun den eed ontried. Toen deze raad werd opgevolgd, ontsloeg de krijgsraad ruim twintig schutters van hun eed.

Inmiddels waren eenige ontevreden burgers — waaronder Dr. Karel Leenaertsz en de oud-schepen Jan Willemsz. Bogaert, de leiders van het verzet, — naar Den Haag gereisd en verkregen den 13den December gehoor in de Staten-vergadering van Holland. Hier reikten zij eenige verzoekschriften over, waarin over de vermeerdering der stadssoldaten geklaagd en de wensch uitgesproken werd, dat voortaan in alle stedelijke bedieningen slechts personen zouden worden gebruikt, wier ijver voor den hervormden godsdienst onverdacht was. Het vertoog, door Leenaertsz. opgesteld, klaagde, dat de gemeente met voeten werd getreden door de regenten, die veel verschilden van de »voorige brave heeren", en besloot met de bede, »dat de gemeente mochte worden versorcht met alsulcke voester-heeren, beyde der politie als der kercke, door ende met dewelcke de stad in ruste ende vrede geregeert mochte worden." Hetzelfde gezelschap, versterkt door eenige der ontschutterden, vroeg en verwierf gehoor bij den Stadhouder, aan wien zij hunne klachten herhaalden.

Nu de schutters het gezag van de Synode tegen hun krijgsraad inriepen en de tusschenkomst der Staten verzochten om zich van een gehate overheid te ontslaan, achtten burgemeesteren het oogenblik gekomen om door te tasten. Als bedachtzame regenten gingen zij echter niet tot handelen over, voordat zij beschikten over de noodige macht om aan hunne woorden kracht en klem bij te zetten. Zij bewogen den Stadhouder hun, in alle stilte, zes vendelen voetvolk toe te zenden, onder bevel van den wachtmeester — destijds een hooger titel dan thans — Jacob Wijts. Zoodra deze troepen binnen de stad waren, werden vijf der oproerigste burgers, daaronder Leenaertsz. en Bogaert, voor schout en schepenen ter verantwoording geroepen. Vooral op Bogaert was men verbitterd, omdat hij, als oud-schepen, het gezag van de regeering had behooren te steunen. Allen werden gestraft met een geldboete en met uitbanning voor korter of langer tijd. Met het treffen van de leiders van het verzet stelde men zich tevreden; voor allen, die de »lasterlijke" verzoekschriften hadden onderteekend, werd een amnestie afgekondigd; de schutterij had op nieuw den eed af te leggen, dat zij den regeerders der stad »gehouw ende getrouw" zoude zijn.

Zoo begon het jaar 1629 met de volkomen nederlaag der Calvinisten. Hoe waren de tijden veranderd! Herman Gijsbrechtsz. van de Poll, die tot de zeven door Maurits uitgedreven vroedschapsleden had behoord, werd bij de verkiezing op 28 Januari 1629 weder in zijn ouden rang hersteld; een jaar later geschiedde hetzelfde met Jacob de Graeff. Doch een zwaar stuk restte nog. Zoolang den predikanten geen breidel in den mond was gelegd, kon elken dag de opgeruide gemeente tot de oude baldadigheden terugvallen. Trigland, Smout en Kloppenburg, zoo heette het driemanschap, dat den kansel misbruikte om de gemeente tegen den magistraat op te zetten. »Kalkoentje," dus werd de eerste door zijne vijanden genoemd, omdat hij »wat rood van vel" was. De liefde dacht daar geen kwaad van; maar de booze wereld schreef die eigenschap aan het veelvuldig gebruik van »Rijnsche muskadel" toe, en had hem wel eens »op stroobeenen" zien gaan. Vooral Smout verheugde zich in de gunst van de smalle gemeente. Zijne aan het volksleven ontleende beelden en zegswijzen mogen ons plat en wansmakelijk toeschijnen, ze spraken tot het gemoed van zijne hoorders, wanneer hij met donderende stem en dreunende vuistslagen zijne vermaningen slingerde naar de hoofden der regenten, ook als deze onder zijn gehoor waren. De talrijke bededagen, uitgeschreven naar aanleiding van heuchelijke of noodlottige gebeurtenissen op het staatstooneel, boden hem een ongezochte gelegenheid om zoowel

den Stadhouder als de stedelijke regeering de les te lezen. »Herstelt dan," zoo sprak hij op den 1sten Augustus 1629 in de Oude Kerk, met het gezicht naar het burgemeestersgestoelte gewend, »herstelt dan degenen, die ons zoo trouw geweest zijn, herstelt degenen, die gij ontschutterd hebt. Volgt niet na de voetstappen van Rehabeam, die der jongsten raad stelde boven den ouden." Met den laatste bedoelde hij burgemeester Pauw en de zijnen, zooals hij zelf verklaarde, toen hij in de burgemeesterskamer ontboden was om zich te verantwoorden over deze en dergelijke uitdrukkingen. In stede van het hoofd in den schoot te leggen, ontstak hij ook daar in vurigen ijver, en vermaande burgemeesteren tot inkeer: »Mijne Heeren, valt God nog te voet, en bidt hem om vergiffenis; staat van uwe begonnen proceduren af, want anders zult gij u en uwe kinderen om hals brengen." Voor ditmaal kwam hij er met een waarschuwing af; doch in plaats van zich te matigen, werd hij steeds hartstochtelijker. In het laatst van November verkondigde hij op den preekstoel, »dat hij voorheen algemeene uitdrukkingen had gebruikt, maar nu bijzonderlijk zou gaan, al zou het hem nog zoo kwalijk genomen worden; dat hier vervolgd werden, die voor Gods woord ijverden, gelijk, God beter 't, dit jaar genoeg gebleken was; dat men hier erger was te werk gegaan met inquisitie en persecutie, dan de Koning van Spanje ooit in Spanje gedaan had."

Op nieuw onderhouden over deze heftige woorden, verschool Smout zich achter het gezag van den kerkeraad en weigerde de gevraagde opheldering te geven. Na te vergeefs gewacht te hebben of dit lichaam zich de zaak zou aantrekken, maakten burgemeesteren gebruik van hunne bevoegdheid om ingezetenen, wier verblijf gevaarlijk voor de rust was, zonder vorm van proces uit de stad te zetten. Den 7den Januari 1630 werd Smout een bevelschrift toegezonden, waarbij »Burgermeesters ende Regheerders der stadt Amsterdam" hem, »om redenen," gelastten, de stad te verlaten 1). Nog denzelfden nacht vertrok hij met de schuit, waarheen een menigte volk hem uitgeleide deed. Hetzelfde lot wedervoer ook Kloppenburg, terwijl Trigland het waarschijnlijk alleen ontging door een beroep aan te nemen naar Den Briel.

Hoewel burgemeesteren op eigen gezag Smout hadden kunnen uitzetten, waren zij tot dien stap niet overgegaan, zonder het advies van de vroedschap te vragen. Wel een bewijs, dat zij zich bewust waren een stout stuk te beginnen! Vondel mocht al zingen: »De tochtschuit leit gereet, voor al, die oproer kraaien," slechts bij hooge noodzaak waagde de regeering het, een bij de gemeente geliefd predikant aldus te verwijderen. Burgemeester Burg zelf verklaarde: »zij hadden tweemael hun predicanten uytgheset op de ghemelde manier, maar hij gheloofde niet dat ment ten darde mael soude doen" 1).

Reeds in Januari 1629 had de regeering van Amsterdam haar voornemen aangekondigd om gebruik te maken van het recht, haar bij de kerkorde van de Dordsche Synode toegestaan, en de vergaderingen van den kerkeraad te laten bijwonen door één of meer gemachtigden uit haar midden, »commissarissen-politiek" genoemd. Op deze wijze zou zij op de hoogte blijven van hetgeen er in den boezem van die vergadering omging. Het werd echter 1632 2), voor het besluit ten uitvoer werd gelegd. Zoowel over deze »bijzitting" in den kerkeraad, als over het bannen van de »Haegloopers" en de uitzetting van Smout werd Amsterdam in de Staten-vergadering van Holland heftig aangevallen door de Calvinistische meerderheid, die beide punten aan het oordeel der provinciale synode wilde onderwerpen. Maar het bleef bij woorden; de bemiddeling van Frederik Hendrik wist te voorkomen, dat er daden op volgden. Zeker van den steun des Prinsen, schroomde Amsterdam niet om den Remonstranten de volle maat der geloofsvrijheid toe te deelen. Den 5den September 1631 verklaarde de vroedschap, dat zij de plakkaten tegen de Arminiaansche samenkomsten niet wilde vernieuwen, noch ten uitvoer leggen, omdat zulks »de rust ende vrede deser stad soude troubleren 3)." De Remonstranten hadden niet eens op deze resolutie gewacht: reeds in 1630 was het huis, waar voor hen gepreekt werd, tot een kerk vertimmerd. De stichting van de Doorluchtige School, in 1632, met twee Remonstranten als professoren: Vossius en Barlaeus, en, twee jaren later, de oprichting van een kweekschool voor Remonstrantsche predikanten, bewezen dat de overwinning van de partij der verdraagzaamheid een volledige was geweest.

1) Vgl. hiervóór, p. 74.

1) Aitzema, Saken van Staet en oorlogh, I p. 1022.

2) Niet 1631, zooals abusievelijk is gemeld op p. 76.

3) Deze merkwaardige resolutie is in haar geheel afgedrukt bij Wagenaar, Amsterdam, I p. 527, 528.

FREDERIK HENDRIK PRINS VAN ORANJE, 1584—1647

Naar een prent van Crispijn van Queboren. — (Verzameling Mr. S. van Gyn

W. HOLLAR, fec.

Met den afloop van het twaalfjarig bestand, in 1621, was de oorlog tegen de Spanjaarden hervat, maar zonder veel geluk; de militaire loopbaan van Prins Maurits, zoo schitterend aangevangen, nam een roemloos einde. In 1624 scheen de vijand zelfs een oogenblik het hart van het land te bedreigen, toen Graaf Hendrik van den Berg in Februari over den toegevroren IJsel trok en de Veluwe bezette. Terstond nam Amsterdam maatregelen tot tegenweer: het versterkte Muiden, liet de Vecht openbijten en dacht er zelfs over ook het ijs van de Zuiderzee, die voor een deel dicht lag, stuk te doen hakken. Maar het bleef bij een loos alarm; met het invallen van den dooi verliet de vijand de Veluwe 1).

Ook met het stadhouderschap van Frederik Hendrik keerde het oude wapengeluk nog niet dadelijk weder: na een beleg van negen maanden moest Breda zich in Mei 1625 aan de Spanjaarden overgeven. Doch dit wapenfeit zou ook het eenige roemrijke blijven, waarop de vijand in den verderen loop van den oorlog kon wijzen. Zoowel te land als ter zee behaalden de Nederlanders in de volgende jaren zege op zege: Grol, Den Bosch, Venlo, Roermond en Maastricht werden door Frederik Hendrik genomen, de zilvervloot viel in onze handen, de aanval der Spanjaarden op de Zeeuwsche eilanden werd afgeslagen, Olinda bemachtigd en daarmede een begin gemaakt met de verovering van Brazilië. Lag het tooneel van de meeste dezer gebeurtenissen verre van de hoofdstad verwijderd, enkele daarvan brachten ook haar in rep en roer. De door Piet Hein vermeesterde schatten werden te Amsterdam in het West-Indisch huis geborgen; toen de matrozen, ontevreden met hun deel aan den buit, begonnen te muiten en tot plundering dreigden over te gaan, moesten zij uiteen gejaagd worden door de soldaten van Jacob Wijts en Nicolaas Hasselaer. Zoo kon Vondel de Calvinistische bestuurders van de Compagnie bespotten, die thans de hulp noodig hadden van de vendelen, over wier komst in de stad zij geklaagd hadden, en van den majoor, dien zij voor moordenaar hadden gescholden wegens zijn optreden tegen het gepeupel 1).

1) Wagenaar, Amsterdam, I p. 486.

1) Hiervóór, p. 157; het versje van Vondel, dat bedoeld wordt, is getiteld: »Op het ontset van Piet Heyn's buyt."

Hetzelfde jaar 1629 bracht een ernstiger gevaar voor de hoofdstad. Tijdens het beleg van Den Bosch viel de vijand, evenals in 1624, in de Veluwe, ditmaal met grooter macht en bij gunstiger seizoen. Op verzoek van den Prins stuurde Amsterdam manschappen naar Harderwijk, Naarden en Muiden; het verschafte het noodige geld voor het aanleggen van een linie van versterkingen langs de Vecht en hield zich gereed om, bij verder indringen van den vijand, den dijk bij Muiden door te steken. En de vijand kwam nader. Amersfoort werd door hem bezet, Amsterdam, zoo meldde het gerucht, was zijn einddoel. Toch bleef de Prins voor Den Bosch en ondersteunde Holland alleen met zijn raad. De regeering van Amsterdam liet een bolwerk opwerpen buiten de St. Anthoniepoort, aan de zwakste zijde van de stad, en zorgde dat het land beoosten de Vecht onder water werd gezet. Maar verder dan Amersfoort kwam de vijand niet. Gebrek aan leeftocht dwong hem terug te keeren naar den IJsel; de verrassing van Wezel, waar hij zijn voorraadschuur had, noodzaakte hem tot den aftocht. De vreugde over de uitredding werd kort daarna verhoogd door het nemen van Den Bosch; de afgevaardigden van Amsterdam, die den Prins met zijne overwinning gingen gelukwenschen, vestigden reeds bij die gelegenheid zijn aandacht op de noodzakelijkheid om de stad voor de toekomst beter te beveiligen door Muiden te versterken. Maar het zou nog geruimen tijd duren voor dit plan, ook door Frederik Hendrik dienstig gekeurd, tot uitvoering kwam 1).

Zoolang de regeering van Amsterdam in haar eigen stad strijd moest voeren tegen de lastige Calvinisten, had zij de medewerking van den Prins gezocht en verkregen. Na de zegepraal begon de vriendschap weldra te luwen. Het verschil van meeningen kwam het eerst aan den dag toen de vraag aan de orde werd gesteld of men zou trachten den oorlog te doen eindigen, ja of neen. Bij de onderhandelingen, die in 1629 werden gevoerd over de hernieuwing van het bestand, in 1632 en 1633 over het sluiten van vrede, had Amsterdam zich gekant tegen de partij, die van geen vrede of wapenstilstand wilde weten. Maar tot een botsing met den Prins kwam het niet, omdat deze, al wenschte hij in zijn hart het voortzetten van den krijg, zich niet verzette tegen het voeren van onderhandelingen, waarvan hij toch geen resultaat verwachtte en die tegelijk Frankrijk konden aansporen wat scheutiger te zijn met subsidies. De toenmalige raadpensionaris van Holland, een Amsterdammer, Adriaan Pauw — de zoon van Oldenbarnevelt's vijand, maar op wien de veranderde tijdsomstandigheden niet zonder invloed waren gebleven — werd de woordvoerder van de vredespartij; hij leidde aanvankelijk ook het verzet tegen de buitenlandsche staatkunde van den Prins, toen deze nauwer aansluiting bij Frankrijk zocht, maar moest eindigen met toe te geven en werd ten slotte zelfs een van de gezanten, die in 1635 het aanvallend- en verdedigend verbond met dit rijk hielpen sluiten, waardoor de vrede voorshands buiten bereik werd gebracht. Toch vond Frederik Hendrik het gewenscht, onder een schoon klinkend voorwendsel, zijne herbenoeming tot raadpensionaris tegen te houden; hij wenschte in dien post een meer meegaand man. De les, in de verwijdering van Pauw gelegen, ging voor zijn opvolger, Jacob Cats, niet verloren. Niet de zucht om Oldenbarnevelt naar de kroon te steken bezorgde hem de slapelooze nachten, waarvan zijne rijmelarij de herinnering heeft bewaard: hij en zijn schoonzoon, de griffier Musch, vormden een tweespan, dat gewillig voortdraafde in het gareel van den door den Stadhouder bestuurden wagen.

Na 1635 scheen het, alsof Frederik Hendrik geheel meester was van het land. De titel van souverein mocht hem ontbreken, zijn invloed was niet veel minder. Niets ging buiten hem om. De notulen der Staten-Generaal gewagen onophoudelijk van het benoemen van gecommitteerden om over een of ander onderwerp van buitenlandsche politiek 's Prinsen „hoochwijs advies ende consideratiën" te winnen. Zoo hij afwezig is, gaan zij hem in het legerkamp opzoeken; anders is het kabinet van den Prins de plaats van beraadslaging. In die commissie uit de Staten-Generaal zaten altijd „favorieten" van den Stadhouder, in den regel uit elke provincie één, die de „Cabinet-Heeren tot de secreete besoigne" genoemd werden. Gewoonlijk werd het resultaat dier beraadslagingen aan Hare Hoogmogenden medegedeeld en door hen overgenomen; een enkele maal was het te nemen besluit reeds van te voren door de Staten-Generaal goedgekeurd 1). Op die wijze kon het geheim der staatszaken beter bewaard blijven en tevens aan de kennis der meeste regenten worden onttrokken, wat de Prins verborgen wilde houden.

De dood van Hendrik Kasimir, Stadhouder van Friesland, Groningen en Drente, in 1640, vergrootte weer de macht van Frederik Hendrik, daar de twee laatste gewesten hem tot gouverneur aanstelden. Alleen Friesland gevoelde niets voor het denkbeeld

1) Wagenaar, Amsterdam, I p. 508, 509.

1) Resol. St. Gen. 27 Febr. 1640 en 15 Maart 1641, aangehaald bij Kernkamp, De sleutels van de Sont, p. 43 en 44.

W. HOLLAR, fec

VERGADERING VAN DE STATEN-GENERAAL DER VEREENIGDE NEDERLANDEN, 1639

Niet geheel juiste afbeelding, voorkomende in: De la Serre, Histoire et l'entree de la Reyne Mere du Roy Tres-Chrestien dans les Provinces Unies. Londre 1639; tegenover de opdracht van dit boek aan de Staten-Generaal.

om het stadhouderschap van alle provinciën in één persoon te vereenigen en verkoos den broeder van den overledene, Willem Frederik, die den hem ondershands gegeven wenk — om voor zijn machtiger familielid te wijken en zich te vergenoegen met de waardigheid van luitenant-stadhouder 1) — niet had willen volgen. Het was „een kwade scheur in den mantel van 's Prinsen gezag 2)", dat men hem in Friesland voorbijging; doch de breuk werd geheeld, toen men ook daar aan zijn zoon, den jongen Prins Willem, de stadhouderlijke waardigheid bij acte van survivance toezegde. Gelijke acte was hem reeds verleend door de andere gewesten, alsmede door de Staten-Generaal voor het ambt van Kapitein- en Admiraal-generaal der Unie. Nog één stap, en de erfelijkheid der hoogste waardigheden was verkregen. Zoo alle voorteekenen niet bedrogen, zou de Oranjedynastie, wier aanzien in 1641 nog verhoogd werd door het huwelijk van Prins Willem met de oudste dochter van Karel I, Koning van Engeland, weldra over de volle souvereiniteit in de zeven gewesten beschikken.

In dit tijdsgewricht sprong Holland in de bres voor een zaak, die verloren scheen, en ontplooide de vaan van het gewestelijk zelfbestuur, die in 1618 was opgeborgen. De overtuiging, dat de Staten-Generaal nooit iets durfden doen wat den Prins mishaagde en dat daarom alles wat zij deden „suspect was voor de liberteit van den Staat 3)", won in Holland meer en meer veld. Het vond dan ook noodig zijn gedeputeerden naar 's lands vergaderzaal een nieuwe instructie te geven, die, naar het zeggen der „vrijmondigen," hun moest herinneren, dat niet Zijne Hoogheid, maar de Staten van het gewest hunne lastgevers waren 4).

De raadpensionaris zou de aangewezen persoon geweest zijn om de spits af te bijten in den strijd tusschen het unitarisme en het federalisme, het „middelpuntzoekend" streven van de Oranje's en het „middelpuntvliedend" van Holland. Maar Cats was de man niet voor zulk een taak: zijne onbeduidendheid als staatsman heeft, niet minder dan de gematigdheid van Frederik Hendrik, er toe bijgedragen om de eindbeslissing te verschuiven. In zijne plaats nam Amsterdam de leiding. Dezelfde stad, die zich vroeger verzet had tegen de opdracht van de grafelijkheid aan Willem van Oranje, begon sinds 1635 te reageeren tegen de veelomvattende macht van den Stadhouder. In de dagen van Oldenbarnevelt had zij — hoofdzakelijk door den naijver van Reinier Pauw op den Advocaat — aan de zijde van den Prins gestaan, maar ondervonden dat de overwinning van de partij van Maurits den invloed van Holland, en daardoor haar eigen beteekenis, had verminderd. Na 1635 wordt een van haar regenten de woordvoerder en leider van de oppositie: Andries Bicker, die van 1623 tot 1652 lid der vroedschap was en gedurende dien tijd tien malen het burgemeesterschap bekleedde. Hij gaf zijn naam aan de partij: »Bickersche ligue," zoo noemden haar de tegenstanders.

Het eerste geruchtmakend verzet van Amsterdam tegen de plannen van den Prins en de Staten-Generaal dagteekent van 1639. Reeds eenige jaren tevoren hadden Haar Hoog Mogenden besloten de convooien en licenten (in- en uitvoer-, gedeeltelijk ook doorvoerrechten) voor een vierde gedeelte te verpachten, in het vertrouwen dat zij dan meer zouden opbrengen. Het was een publiek geheim, dat in de groote koopsteden deze rechten op allerlei wijze werden ontdoken en dat de ambtenaren, die met de ontvangst er van belast waren, zich vaak lieten omkoopen om hun plicht te verzaken, en het pleit niet voor het zuiver geweten van den Amsterdamschen handelsstand, dat juist deze stad zich het meest tegen den voorgenomen maatregel verzette en zelfs langs gerechtelijken weg het houden van de verpachting belette aan drie Raden ter Admiraliteit, die daarvoor naar Amsterdam waren gekomen. De Staten-Generaal namen dit zeer kwalijk en wilden den Stadhouder als scheidsrechter uitspraak laten doen, maar de stad weigerde zich daaraan te onderwerpen.

Naast dit conflict rees een ander. In 1636 had de Prins, in zijne qualiteit van Admiraal-Generaal, een voorslag gedaan tot centraliseering van het over verschillende college's verbrokkelde beheer van het zeewezen, door de oprichting van een opperste college, waaronder de vijf Admiraliteiten zouden staan. Ook tegen dezen voorslag, die ongetwijfeld aan het bestuur van de zeezaken ten goede zou zijn gekomen, verzette Amsterdam zich, uit vrees dat de macht van den Prins en de Staten-Generaal er weer door toenemen zou.

Toen het bij zijn verzet bleef volharden, besloten de Staten-Generaal in Februari 1639 een bezending uit haar midden naar de Amsterdamsche vroedschap af te vaardigen, om haar te bewegen zich in deze en andere hangende quaestiën naar het gevoelen van de meerderheid der provinciën te schikken; gaf zij toe, dan hoopte men dat de overige steden van Holland haar voorbeeld zouden volgen. Over dezen stap toonden burgemeesteren zich uiterst gevoelig: niet tot de leden der Staten-vergadering van Holland afzonderlijk, zoo oordeelden zij, mochten

1) Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh, II p. 706.
2) Ibid. II p. 747.
3) Ibid. II p. 982.
4) Ibid. II p. 911.

de Staten-Generaal zich wenden, maar alleen tot die vergadering zelve. Zij weigerden dan ook, op verzoek van de bezending, de vroedschap bijeen te roepen en noodzaakten de heeren aan hen zelven eerst opening van hun last te doen. Hoewel zij op eigen gezag hadden kunnen weigeren de vroedschap te doen vergaderen over het onderwerp, waarover de bezending kwam spreken, riepen zij toch een vergadering van dit college bijeen, dat de houding van burgemeesteren volkomen goedkeurde en hun verzocht aan de afgevaardigden der Staten-Generaal mede te deelen, dat zij niet in het minst bevoegd waren om een audientie in de vroedschap te eischen, maar zich konden wenden tot de Staten van Holland of, bij hunne afwezigheid, tot de Gecommitteerde Raden, die dan de zaak wel op den beschrijvingsbrief voor de Staten-vergadering zouden brengen. Met dat bescheid konden de afgevaardigden de terugreis aannemen. De gegeven wenk werd opgevolgd en de zaak aanhangig gemaakt bij de Staten van Holland; maar de Prins, bemerkende dat de meeste steden van deze provincie sterk tegen zijne voorstellen gekant waren, zag er van af, ter wille van den vrede 1).

Frederik Hendrik, zagen wij, was een gematigd man, en men is gewoon zich hem voor te stellen als iemand, die zijne hartstochten wist te beheerschen. Maar zijn secretaris, Constantijn Huygens — en die kon het weten -- vertelt, dat hij zich door zijn drift soms tot heftige daden liet verleiden en dat die drift een gevolg was van zijn gestel 2). Dit mag zoo zijn, maar de stad Amsterdam heeft er ook het hare toe bijgedragen om bij hem de gal te doen overloopen. Niet alleen door hare houding in het zooeven verhaalde geschil, maar vooral door haar verzet tegen een ander plan, dat den Prins nader aan het hart lag. Het verbond, in 1635 met Richelieu gesloten, had Frederik Hendrik ook hierom toegelachen, omdat het hem de kans opende met Frankrijks hulp een wapenfeit te volbrengen, dat aan zijn krijgsroem nieuwen luister bijzetten en tegelijk de bezittingen van zijn geslacht zou vermeerderen: de verovering van Antwerpen. Zóó zeer had hij zijne zinnen hierop gezet, dat hij in het begin van 1646 moet hebben verklaard: »niet meer te wenschen als Antwerpen te mogen winnen, dan gerust ende bereyt te sijn te sterven 3)." Ook zijne vrouw, Amalia van Solms, was geheel vervuld van deze gedachte; toen Huygens haar in 1645 de inneming van Hulst berichtte, antwoordde zij hem: »Ik moet eerlijk bekennen, dat ik liever den naam Antwerpen in plaats van Hulst had gelezen 1)."

1) Wagenaar, Amsterdam, I p. 535—539.

2) Jorissen, Mémoires de Constantin Huygens, p. 72

3) Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh III p. 96.

Dat desniettemin Antwerpen niet veroverd is, daarvan ligt de schuld voor een deel bij Amsterdam. Het weigerde in de beurs te tasten, wanneer de Stadhouder gelden liet aanvragen voor een aanslag op de Schelde-stad; het liet oogluikend toe, dat zijne kooplieden haar van ammunitie voorzagen. Werd Antwerpen genomen en daardoor de toegang tot zijne haven ontsloten, het zou weldra zijn mededinger aan den Amstel naar de kroon steken en een wedstrijd aangaan, welke het Noorden de slechtste kansen bood. Hoezeer men hier daarvan overtuigd was, zou — als wij den Franschen gezant d'Estrades kunnen gelooven — blijken uit de woorden, die Frederik Hendrik tegenover dezen ontvielen, toen hem bericht was, dat te Amsterdam eenige schepen met buskruit bevracht waren, bestemd naar Antwerpen, en dat de regeering van de stad geen termen had gevonden om den koopman, die zich met deze zaak had ingelaten, te straffen: »ik heb," dus zou hij gezegd hebben, »geen grooter vijanden dan de stad Amsterdam; maar krijg ik Antwerpen eens, ik zal haar zoo diep vernederen, dat zij zich nimmermeer zal kunnen opbeuren" 2).

Ook in andere vraagstukken van buitenlandsche politiek kwam Amsterdam tegenover den Prins te staan. De oorlog, in 1644 tusschen Zweden en Denemarken uitgebroken, deed bij Holland, maar vooral bij Amsterdam, den wensch opkomen om gebruik te maken van de benarde omstandigheden, waarin het laatste rijk was geraakt, en den inhaligen bewaker van de Sont te noodzaken tot een verlaging van de tollen, die aan het kantoor te Elseneur moesten worden betaald 3). Van den aanvang af was de sympathie van den handel aan de zijde van Zweden; op raad van den Prins, die zijne redenen had om geen oorlog met Denemarken te wenschen, boden de Staten-Generaal aan de strijdende partijen hunne bemiddeling aan. Twee gezantschappen, elk van drie heeren, vertrokken naar het Noorden; van de zes waren er vier Hollanders, en van die vier twee Amsterdammers. Amsterdam had daar op gestaan, »alzoo deze stad in de gezantschappen naar Oosten" (de landen aan de Oostzee) »en Noorwegen altijd eenighen persoon gehad heeft 4)," en van hoeveel belang het deze ambassade achtte, blijkt wel hieruit, dat het een regeerend en een oud-burgemeester afvaardigde: Gerard Schaep ging mede naar Denemarken,

1) Groen, Archives, 2e Série, IV p. 146.

2) Wagenaar, Vaderl. Historie, XI p. 268—270.

3) Het volgende naar Kernkamp, De sleutels van de Sont.

4) Resol. Vroedschap Amsterdam 22 April 1644.

Andries Bicker naar Zweden. Hoewel de gezanten als bemiddelaars kwamen, moesten zij toch bij de onderhandelingen ook de belangen der Republiek ter sprake brengen en van Denemarken een aanmerkelijke verlaging van de tollen in de Sont en in Noorwegen zien te verkrijgen. Zij zouden daarbij waarschijnlijk kunnen rekenen op de hulp van Zweden, waarmede de Republiek sinds 1640 in nauwe alliantie stond. Men had hier toegelaten, dat Lodewijk de Geer, een Amsterdamsch koopman, een aantal oorlogschepen had uitgerust voor den dienst van Zweden en verwachtte nu ook, dat dit rijk de Republiek mede zou laten genieten van de voordeelen, door zijne wapenen behaald. Slaagde deze politiek, dan zou de wensch van den Hollandschen handel vervuld worden, zonder dat van onze zijde een schot behoefde te worden gelost.

Zoo spoedig als men hier gehoopt had, vlotte de zaak niet. De kanselier Oxenstjerna wilde de eischen der Republiek tegenover Denemarken alleen dan steunen, wanneer zij hare wapenen met die van Zweden vereenigde. In den winter van 1644 op 1645 kwam Andries Bicker met een van de andere ambassadeurs uit Zweden terug om dezen voorslag toe te lichten en aan te raden. Hij had een beter tijdstip kunnen treffen. Juist in deze maanden was een »notabel dessein" beraamd, een aanslag op Antwerpen, tegen het volgende voorjaar, en dit was wel de zwaarst wegende reden, waarom Frederik Hendrik zich afkeerig toonde van het aangaan van een oorlog met Denemarken. Het was toch in gewone tijden reeds moeielijk om de gelden, voor den oorlog tegen Spanje benoodigd, bijeen te krijgen; hoeveel te meer zou dit het geval zijn, wanneer de uitrusting van een groote oorlogsvloot moest worden bekostigd. Bicker en zijn aanhang hielden hun streng vast. Meer dan alle veroveringen, vooral meer dan die van Antwerpen, gold bij de hoofdstad het voordeel van den handel. Wilde de Stadhouder de wenschen van dien handel bij zijne eigen begeerten achterstellen, Holland zou de koorden van de beurs gesloten houden en geen geld toestaan voor het »notabel dessein" van den Prins. Het kon dan tegelijk eens blijken, dat de »Staten meester in het land waren boven Zijne Hoogheid" 1). In de vergadering van de Staten-Generaal hield alleen Zeeland — waar de invloed van den Stadhouder het grootst was — den wensch van Holland tegen; maar toen deze laatste provincie zich liet verluiden dat het desnoods de uitrusting tegen Denemarken alleen zou doorzetten 2), begreep Frederik Hendrik dat hij moest toegeven. Beide partijen werden het ten slotte hierover eens: Holland zou de noodige gelden toestaan voor den veldtocht in de Zuidelijke Nederlanden; aan de gezanten in Denemarken zou worden geschreven, dat zij hunne hoedanigheid van bemiddelaars moesten neerleggen en een afzonderlijke onderhandeling openen over de tollen; weigerde Denemarken onze eischen in te willigen, dan zou onze vloot zich bij de Zweedsche voegen. De inhoud van deze instructie stemde niet geheel overeen met het voorstel, door Andries Bicker namens Koningin Christina van Zweden overgebracht; de Prins had, zooveel hij kon, de kansen op oorlog verminderd.

Een vloot van 47 oorlogschepen, onder bevel van Witte Cornelisz. de With — die zich al bekend had gemaakt bij het nemen van de zilvervloot en met Maarten Harpertsz. Tromp den slag bij Duins had gewonnen — zeilde uit, om kracht bij te zetten aan het optreden van de diplomaten. Hij geleidde een vloot van 300 koopvaardijschepen en verhinderde dat tol werd geeischt, zoowel van deze als van alle andere Nederlandsche schepen, die in den zomer van 1645 door de Sont voeren. Tot groote woede van de Denen hield hij de wacht bij den in- en den uitgang van de zeeengte en liet tegelijk een gedeelte van zijne vloot voor Kopenhagen post vatten om de Deensche oorlogschepen in 't oog te houden: de sleutels van de Sont berustten in de handen van den Nederlandschen admiraal. Zoo toonde de Republiek haar groote macht ter zee, waarvan de slag bij Duins reeds het bewijs had gegeven.

Voorzeker is aan de verschijning van de Nederlandsche vloot in de Deensche wateren voor een goed deel te danken, dat bij het verdrag van Christianopel, in 1645 tusschen de Republiek en Denemarken gesloten, een belangrijke verlaging van de tollen werd bedongen. Toch beantwoordde dit tractaat niet aan de hooggespannen verwachtingen van onze kooplieden, van wie sommigen zelfs gehoopt hadden, dat de tol geheel zou worden afgeschaft. In Amsterdam was men volstrekt niet tevreden met het behaalde voordeel, en de overtuiging, dat de handel minder reden tot klagen zou hebben gehad, wanneer Frederik Hendrik niet zoo beducht was geweest voor een vredebreuk met Denemarken, maakte de kloof tusschen Amsterdam en den Prins al weer wijder.

Onder de redenen, die op de houding van Frederik Hendrik in de Noordsche quaestie invloed hadden uitgeoefend, wordt ook deze genoemd — maar het kan alleen een bijkomende reden geweest zijn — dat Christiaan IV zich het lot van Karel I had aangetrokken en hem onderstand verleende door de toezending van geld, wapenen

1) Van der Capelle, *Gedenkschriften*, II p. 98.
2) Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, III p. 3.

HET BEZWEREN VAN HET VREDESVERDRAG TE MUNSTER, GESLOTEN TUSSCHEN SPANJE EN DE STATEN-GENERAAL, 1648

Naar de schilderij van Gerard ter Borch („National Gallery" te Londen

en ammunitie. Sinds het huwelijk van zijn zoon met de dochter van den Engelschen Koning kon Frederik Hendrik geen onverschillig toeschouwer blijven bij de gebeurtenissen, die aan gene zijde van de Noordzee voorvielen. De Stuart's hadden gehoopt, dat de familie-verbintenis zou leiden tot een nauwere alliantie van de beide Staten en verlangden dat Frederik Hendrik voor de eer, aan zijn zoon ten deel gevallen, met klinkende munt zou betalen. In 1642 kwam de Koningin zelf haar dochter hierheen brengen; tijdens haar verblijf in Holland bracht zij, in gezelschap van den Prins en de jonggehuwden, ook een bezoek aan Amsterdam, waar de regeering zich beijverde haar een niet minder schitterende ontvangst te bereiden dan vier jaren vroeger aan Maria de Medicis was ten deel gevallen. Maar de Koningin zou nog liever andere bewijzen van sympathie hebben gezien, en die bleven uit. Terwijl zij in Den Haag vertoefde, stonden de Staten-Generaal, tot haar groote verontwaardiging, een audiëntie toe aan Strickland, den afgevaardigde van het Parlement, dat op het punt stond den strijd tegen Karel I te beginnen. Frederik Hendrik deed wat hij kon: aan de Engelsche officieren, die in zijn leger dienden, gaf hij verlof naar hun land terug te keeren; hij hielp met geld — maar de hulp van de Republiek kon ook hij niet verschaffen. De Calvinisten hier te lande gevoelden zich één met de zaak van het Parlement; de Bickersche ligue had bovendien het huwelijk van des Stadhouders zoon niet toegejuicht, omdat het aanzien van de Oranje's er weer door verhoogd werd. Een tijd lang was er sprake van, dat de band tusschen de Oranje's en de Stuart's nog nauwer zou worden toegehaald: reeds vóór haar vertrek naar Engeland, in Februari 1643, had de Koningin een huwelijk in uitzicht gesteld tusschen een der dochters van Frederik Hendrik en den oudsten zoon van Karel I, en in het volgende jaar kwam men van Engelsche zijde op dit plan terug. Naarmate echter de zaak van den Koning wanhopiger begon te staan, moest dit plan veel van het aanlokkelijke voor Frederik Hendrik verliezen; ook wist hij te goed, dat hij den prijs, die verlangd werd: een of- en defensief verbond tusschen Engeland en de Republiek, nooit zou kunnen betalen 1). De Staten-Generaal verlangden neutraal te blijven. Mochten ook al 's Prinsen oogendienaars ter Generaliteit den uitvoer van wapenen ten behoeve van den Koning ter sluiks willen toelaten, Holland tikte hen op de vingers, die zij zich voor de oogen hielden. Zelfs begonnen de Admiraliteitscollege's in deze provincie, vooral dat van Amsterdam, zich eenigermate partij te stellen; de talrijke geschillen, waarmede zij zich moesten bemoeien, over het aanhalen en visiteeren van Nederlandsche koopvaarders door Engelsche oorlogschepen, over het buitmaken in onze wateren van 's Konings schepen door die van het Parlement, of van de »Parlementarissen" door de koningsgezinden, boden overvloedig gelegenheid om hunne sympathie voor de zaak van het Parlement te toonen 1).

1) Groen, *Archives*, 2e série, IV p. VI—XX.

Gebeurtenissen op een ander tooneel leidden weldra de aandacht van den burgeroorlog in Engeland af. Sinds 1643 was de vredehandeling te Munster begonnen en werd het uitzicht geopend op het einde van den langdurigen oorlog met Spanje; maar eerst in het begin van 1646 verschenen de acht afgevaardigden van de Nederlanden op het congres. Zoowel in Holland als in de andere provinciën verlangde men naar het einde van den krijg, die alleen in het belang van Frankrijk of van de Oranje-dynastie scheen te worden voortgezet. Van 1640 af had Holland reeds herhaaldelijk aangedrongen op afdanking van troepen; dat het vermindering van de oorlogslasten wenschte, is begrijpelijk, wanneer de becijfering juist is, die de jaarlijksche inkomsten van deze provincie op 11 millioen gulden stelt en de uitgaven op 19 millioen, waarvan 12 voor de militie en andere generaliteitslasten 2).

Aanvankelijk verzette Frederik Hendrik zich tegen het streven naar vrede, maar sinds 1646 gaf hij toe, gelijk hij placht te doen, wanneer hij had ingezien dat zijne tegenstanders volhielden en voor geen conflict zouden terugdeinzen. Ook was hij in zijne laatste levensjaren slechts een schim van wat hij vroeger was: jaren lang had hij reeds een ziek lichaam, maar nu verzwakte ook zijn geest, en hij geraakte buiten staat om de regeering te leiden. De maarschalk de Grammont schreef in het begin van 1646 aan Mazarin, dat de antwoorden, die de Prins soms gaf, even moeilijk te begrijpen waren als de Openbaring 3). Naarmate met de gezindheid van Frederik Hendrik minder rekening kon worden gehouden, won de invloed van Amalia van Solms; gelijk zij vroeger, uit eerzucht en uit eigenbelang, de alliantie met Frankrijk had voorgestaan, zoo werd zij sinds 1646 door eigenbelang tot de zijde van Spanje overgehaald, dat zich alle moeite gaf

1) Aitzema, *Saken van staet en oorlogh* II p. 844 vgg., 900 vgg.

2) Ibid. II p. 899.

3) Waddington, *La république des Prov. Unies, la France et les Pays-bas espagnols de 1630 à 1650*, Tome II p. 129.

om den vrede tot stand te brengen. Holland ijverde insgelijks daarvoor: de vredespartij werd geleid door Adriaan Paauw, een der gezanten te Munster, en door Andries Bicker, die hier te lande de intriges van Frankrijk tegenwerkte, dat de Republiek wilde houden aan de bepaling, in 1635 gemaakt en in 1644 bekrachtigd, waarbij was overeengekomen dat geen der beide partijen afzonderlijk vrede zou sluiten. Toen echter in den loop der onderhandelingen bleek, dat Frankrijk geen genoegen wilde nemen met de redelijke voorwaarden, die Spanje wilde toestaan, achtte men zich van onze zijde niet langer verplicht de onderteekening te weigeren van een afzonderlijk vredesverdrag, waarbij de Republiek alles verkreeg wat zij begeerde. Daarbij vergete men niet, dat een voortzetting van den oorlog Spanje waarschijnlijk zou hebben genoodzaakt tot den geheelen of gedeeltelijken afstand van de Zuidelijke Nederlanden; juist dit wilde Holland vermijden, waar de overtuiging, dat de Zuidelijke Nederlanden een scheidsmuur moesten blijven tusschen de Republiek en Frankrijk, met den dag krachtiger werd. Uit een oogpunt van strikte moraal moge men de houding der Republiek veroordeelen, het valt niet te ontkennen dat de partij, die den vrede doordreef, in het belang van het land handelde.

Toen Frederik Hendrik in het voorjaar van 1647 overleed, was het sluiten van den vrede reeds nagenoeg verzekerd. Zijn zoon en opvolger, Willem II, mocht in zijn hart de voortzetting van den oorlog wenschen, hij beschikte nog over te weinig autoriteit om te kunnen stuiten wat zijne moeder en Holland doordreven, en wist zijne ontevredenheid over den gang van zaken goed te verbergen; de Fransche diplomaat Servien klaagt, dat er niets uit hem is te krijgen en dat hij even gesloten wordt als zijn vader geweest was 1).

Den 30sten Januari 1648 werd eindelijk de vrede te Munster geteekend. Naast de erkenning van hare onafhankelijkheid verwierf de Republiek de gunstigste bepalingen: zij behield de veroveringen, door de schitterende veldtochten van Maurits aan ons grondgebied toegevoegd, den gordel van vestingen, door Frederik Hendrik in Staats-Brabant en Staats-Vlaanderen en langs de Maas gewonnen, waardoor de zuidgrens gedekt werd; zij bleef meesteres van uitgestrekte bezittingen in Azië, Afrika en Amerika en kreeg het recht de Schelde te sluiten. Door den tegenstand van Zeeland en Utrecht — die tegen het afzonderlijk verdrag geweest waren — werd het 15 Mei vóór de vrede werd bekrachtigd, en 5 Juni, vóór hij alom in den lande werd afgekondigd.

1) Groen, Archives, 2e série, IV p. 195, 207.

Was het in enkele plaatsen te merken, dat niet allen ingenomen waren met de wijze, waarop het verdrag was gesloten, te Amsterdam werd het feest op schitterende wijze gevierd. De regeering liet allegorische en historische tableaux-vivants opvoeren op drie tooneelen, vóór het stadhuis opgeslagen; de gordijnen werden telkens opgehaald op het steken van schalmeien en trompetten door speelluiden, die op de steenen galerij rondom de Waag stonden; des avonds brandden overal de pektonnen of werd vuurwerk afgestoken. De schuttercompagnieën hielden maaltijden ter eere van den vrede; Vondel's „Leeuwendalers" werd met groote toeloop van volk eenige malen opgevoerd; gedenkpenningen en twee geschilderde glazen in de Oude Kerk strekten tot blijvende herinnering aan het feest. Nog op andere wijze zorgden de „vredevaders" — zoo werden de burgemeesters van 1648 genoemd — dat het vredejaar in aandenken zou blijven: op den 28sten October werd de eerste steen voor het nieuwe stadhuis gelegd.

„Ik wilde, dat ik allen schurken, die den vrede bewerkt hebben, den nek kon breken," schreef Willem II den 14den Augustus 1649 aan den Graaf d'Estrades 1). Die heftige uitval is te begrijpen bij den hartstochtelijken vijand van Spanje, die eens verklaarde het nooit te kunnen vergeten, dat een Koning van Spanje zijn grootvader had laten vermoorden, bij den eerzuchtigen Prins, verbitterd over het lot, dat hem, die droomde van krijgsmanslauweren, noopte tot de rol van veldheer op non-activiteit. Het ongeduldig verlangen om in de voetstappen van zijn vader en zijn hoog vereerden oom te treden, overtuigde hem gemakkelijk, dat de Republiek te kwader ure was afgeweken van de staatkunde, sinds 1635 gevolgd. Nog voor het einde van hetzelfde jaar, welks Juni-maand de pektonnen had zien branden ter eere van den Munsterschen vrede, knoopte hij met de Fransche regeering geheime onderhandelingen aan, die moesten leiden tot hervatting van den krijg. Tegelijkertijd vervulde een ander, even ver strekkend plan, zijn onrustigen geest. Met raad en daad ondersteunde hij zijn zwager Karel Stuart in diens pogingen om de kroon van Engeland voor zijn geslacht weder te krijgen en stak zich in schulden, ten einde de noodige onderstandsgelden bijeen te brengen. Voorloopig vermocht hij niet meer voor hem te doen, daar de Staten-Generaal niet te bewegen waren het standpunt van neutraliteit, dat zij tegenover de strijdende partijen in Engeland hadden ingenomen, te ver-

1) Groen, Archives, 2e série, IV p. 314.

laten; maar hij hoopte binnen eenige jaren over genoeg invloed op dat college te beschikken, om het tot een gewillig werktuig zijner plannen te maken. Een hernieuwing van den oorlog tegen Spanje, om dit rijk tot een voor Frankrijk aannemelijken vrede te bewegen, en dan, met hulp van Frankrijk, de Stuarts op den troon van Engeland te herstellen: ziedaar het doel zijner buitenlandsche staatkunde.

Mocht ook al veel van deze plannen voor den tijdgenoot verborgen blijven, er lekte genoeg van uit om Holland met argwaan tegen den Stadhouder te vervullen. Reeds in 1647 had het hem gewantrouwd en gevreesd, dat de Prins het reeds voorloopig te Munster verkregen resultaat door een onverwachten veldtocht tegen de Spanjaarden verloren zou doen gaan. De vrede met Spanje was voor dit gewest een moeielijk verworven, en daarom dierbaar bezit; en zóó het partij koos in een overwicht zou worden verzekerd boven de overige steden van Holland.

Het geschil over de afdanking van het krijgsvolk wierp de lont in de verzamelde brandstof. Reeds ten tijde van Frederik Hendrik had Holland, gelijk wij zagen, op vermindering der militie aangedrongen, en het hernieuwde zijn aandrang met meer recht, sinds de vrede in het land was. Aanvankelijk vond het geen tegenwerking: de sterkte van een aantal compagnieën voetvolk en ruiterij werd verminderd, wat alleen Holland een jaarlijksche besparing van 1.600.000 gulden opleverde. Doch in den loop van 1649 diende het wederom voorstellen in ter vermindering van de legersterkte, waar de Prins zich beslist tegen verklaarde. Geen wonder! Indien gij den vrede wilt, zoo bereidt u ten oorlog, zegt de Latijnsche spreuk: hoeveel te meer geldt die vermaning voor hen, die den oorlog willen! Eindeloos waren de

GEDENKPENNING OP PRINS WILLEM II EN MARIA VAN ENGELAND, 1650

In zilver gedreven door P. van Abeele

(Oud-archief Amsterdam)

den binnenlandschen krijg in Engeland, zou het zeker niet aan de zijde van Karel Stuart staan. Ook het optreden van den Prins binnen de zeven gewesten gaf stof tot denken aan de „Bickersche ligue", die geen afstand wilde doen van het terrein, dat zij na 1640 langzamerhand had gewonnen. Door het eigenmachtig aanstellen van een nieuwe wethouderschap te Nijmegen en het benoemen van „de goede lieden tot achten" te Dordrecht tegen den zin van de stedelijke regeering en zonder, gelijk de gewoonte was, het Hof van Holland daarin te kennen, overschreed de Stadhouder de grenzen zijner bevoegdheid en liet macht gelden boven recht. Aan den anderen kant verdacht de Prins zijne tegenstanders van de begeerte om de Unie te verbreken en de regeering op zulk een wijze te veranderen, dat de macht van Holland evenredig zou worden aan zijne financieele beteekenis en aan Amsterdam onderhandelingen, over deze zaak gevoerd. Holland beriep zich steeds op den toestand zijner financiën, die dringend beperking van de uitgaven voor het leger eischten; de Prins, aan wiens zijde de Raad van State en zes van de zeven gewesten stonden, voerde daar tegen aan, dat men allereerst moest vragen, hoeveel troepen ter verdediging van het land noodig waren. Holland wilde bij voorkeur vreemde troepen afdanken, en de soldaten van onze eigen natie in dienst houden; de Prins, persoonlijk bevriend met vele Fransche officieren, ging daar ongaarne toe over. Tal van conferenties werden gehouden, voorstellen ingediend, memoriën opgesteld; en bij deze onderhandelingen liet Holland meer zucht tot toenadering blijken dan Willem II, die met de éene hand weer terugnam, wat hij met de andere gaf. Van lieverlede werd de toon heftiger, de gezindheid vijandelijk. Een oogenblik scheen er kans op toenade-

HUYCH ALLART EX

WILLEM II PRINS VAN ORANJE, 1626—1650

Verzameling Mr. S. van Gyn

ring, toen de Prins, wiens financiën waren uitgeput door den aan zijn zwager verleenden onderstand, genoodzaakt werd om hulp aan te kloppen bij de stad, die hem het slechtst gezind was, bij Amsterdam. Op zijn verzoek leende zij hem een sòm van twee millioen gulden, tegen vier ten honderd; eenige domeinen strekten tot pand voor de terugbetaling. De verwachting van hen, die meenden, dat de eene dienst den anderen waard was en dat de Stadhouder nu ook de schoot zou vieren in het stuk van de afdanking, kwam bedrogen uit. Willem II scheen het niet onkiesch te vinden een dienst aan te nemen van de stad, tegen welke hij met wrok vervuld bleef.

Een nieuwe gebeurtenis kwam te dezer tijd de tweedracht vergrooten. Op last van den Prins en de Staten-Generaal werd admiraal Witte Cornelisz. de With, die zijn post in Brazilië eigenmachtig had verlaten, gevangen genomen; ook eenige zijner kapiteins werden te Amsterdam, door het aldaar gevestigde College der Admiraliteit, in hechtenis gebracht. Aanstonds verzetten de Staten van Holland zich tegen deze schending van hun grondgebied en inbreuk op hunne souvereiniteit; de regeering van Amsterdam liet de gevangenen op vrije voeten stellen, en de With zelf zou, op last der Staten, van de Voorpoort gehaald zijn, zoo de Prins hun niet vóór was geweest.

Inmiddels was Holland de langdurige onderhandelingen over de afdanking moede geworden; wilden de andere gewesten de legerlasten niet verlagen, Holland verkoos niet zich te laten dwingen meer troepen te blijven betalen, dan het zelf noodig vond. Toen de Staten-vergadering van Holland den 4den Juni 1650 op recès uiteenging, werden tegelijkertijd brieven van afdanking gezonden aan twaalf compagnieën ruiterij en een en dertig compagnieën voetvolk, die ter repartitie van Holland stonden, d. i. door haar werden betaald. Deze resolutie is de zwakke steê in de houding van Holland. Zij maakte, dat de Prins vat kreeg op zijne tegenpartij. In 1623 en 1629 was ter Generaliteit besloten, dat „geen gewest op eigen gezag eenige compagnieën vermocht af te wijzen zonder voorafgaande mededeeling en resolutie van de Staten-Generaal en van den Raad van State, en dat, strijdig hiermede gehandeld wordende, daartegen met gezag behoorde voorzien te worden." Wil men beweren, dat deze resoluties niet geheel van toepassing zijn op het onderhavige geval, niemand kan ontkennen, dat Holland zondigde tegen den vorm en handelde in strijd met de orde van het land, die alleen den Raad van State voor bevoegd erkende om troepen af te danken.

Reeds den 5den Juni verschenen de beide Stadhouders en de Raad van State in de — zeer onvoltallige — vergadering der Staten-Generaal en ontlokten haar het drieledig besluit: dat aan de commandanten van de door Holland afgedankte troepen zou gelast worden zich aan deze afdanking niet te storen; dat een „notabele bezending" zou rondgaan bij de steden van Holland, ten einde haar te overreden, zich van alle afzonderlijke afdanking te onthouden; dat Zijne Hoogheid middelerwijl werd verzocht maatregelen te nemen om rust en vrede te bewaren en de unie te onderhouden.

De samenstelling van de bezending was overgelaten aan den Prins, en deze vond goed zich zelf aan het hoofd er van te plaatsen. Met hem gingen eenige leden van de Staten-Generaal en van den Raad van State, alsmede een gevolg van vier honderd officieren. Alle stemmende steden werden bezocht, met uitzondering van Medemblik, dat verzocht van de eer verschoond te blijven. Amsterdam liet den Prins gedurende zijn tocht twee malen verzoeken, eerst te Gorinchem, later te Edam, om liever niet te komen, daar het hem alleen in zijne hoedanigheid van Stadhouder zou kunnen ontvangen. Desniettemin begeerde hij, na zijne aankomst in de stad, toegang tot de vroedschap in zijne hoedanigheid van afgevaardigde der Staten-Generaal, en eerst toen hem dit pertinent geweigerd werd, vroeg hij gehoord te worden als Stadhouder, zonder echter zijne andere hoedanigheid af te leggen. Burgemeesteren, gebruik makende van het hun toekomende recht, verzochten te mogen weten wat Zijne Hoogheid aan de vroedschap wilde voordragen, zooals zij in 1639 hadden gedaan tegenover de deputatie uit de Staten-Generaal; na eenig aarzelen gaf de Prins te kennen, dat hij dacht te spreken over hetgeen de heer Van Waveren hem te Gorinchem had tegemoet gevoerd. Hoewel burgemeesteren thans op eigen autoriteit hadden mogen beslissen of zij de gevraagde audiëntie zouden verleenen, riepen zij de vroedschap bijeen en gaven haar kennis van 's Prinsen voornemen, waarop dit lichaam verstond, dat het zeer ondienstig zou zijn aan het verzoek te voldoen. Toen dit antwoord aan Zijne Hoogheid werd overgebracht, kon hij zijn wrevel niet verbergen en snauwde één der afgevaardigden, die de zaak nader wilde uiteenzetten, toe, »dat hij wel Duitsch verstond, en geen uitlegger noodig had." Aanstonds verliet hij de stad, zonder gebruik te maken van den te zijner eere aangerechten maaltijd.

Ook in de steden, waar de Prins zich van zijn last had kunnen kwijten, was de uitwerking gering. Doch vooral hetgeen hem van de zijde van Amsterdam was wedervaren, deed zijn toorn ontvlammen;

WILLEM FREDERIK GRAAF VAN NASSAU, 1613—1664

Stadhouder van Friesland

nadat hij ter vergadering der Staten-Generaal rapport over zijne reis had uitgebracht, vroeg hij ook gehoor in de Statenvergadering van Holland om zijn beklag in te dienen over de wijze, waarop de regeering van Amsterdam hem had bejegend, en te verzoeken dat de stad zou worden genoodzaakt hem voldoening te geven: de helle toorn lichtte uit zijn stem, zoo dikwijls hij haar naam noemde. Tevergeefs trachtte Amsterdam den Prins te bewegen dit voorstel in te trekken; het achtte zich toen verplicht ter Statenvergadering van Holland een schriftelijke verdediging in te leveren, waarin o.a. betoogd werd dat de stad, in plaats van zelve voldoening te geven, het recht had voldoening te vragen wegens de beleediging, aan Holland en Amsterdam aangedaan door hen, die den Prins hadden geraden tot de bezending. Noch op dit stuk, noch op het voorstel van den Prins werd door de Staten van Holland eenig besluit genomen.

Op nieuw hadden beide partijen ondertusschen den weg der onderhandeling ingeslagen en naderden elkander zoo dicht, dat Holland slechts eenige honderden manschappen meer wilde afdanken dan Zijne Hoogheid. Doch hoe gering de afstand was, die hen scheidde, een schikking scheen onmogelijk, sinds Holland op eigen gezag tot afdanking was overgegaan. Dit feit lag als een groot struikelblok op den weg der toenadering.

Zóó stond het geschapen, toen de Prins zijn toevlucht nam tot daden, welker onverwachte heftigheid zelfs zijn eigen aanhangers verbaasde en met bezorgdheid vervulde: het gevangen nemen van zes leden der Staten van Holland, en de aanslag op Amsterdam.

Het had hem niet aan raadgevers ontbroken, die tot geweld aanspoorden. Reeds in December 1649 opperde de Friesche Stadhouder Willem Frederik het plan, om zich meester te maken van Amsterdam; in April 1650 sprak hij zelfs den wensch uit, dat Zijne Hoogheid hen zou verpletteren, die den staat verrieden en verkochten en slechts hun eigen voordeel en grootheid zochten, ten koste van het algemeen 1). Gaarne leende de jonge Prins het oor aan stemmen, die de wenschen van zijn eigen hart vertolkten. Het was niet alleen de aandrang tot vermindering van het leger, waardoor Holland en Amsterdam hem in de laatste maanden hadden geërgerd. In het begin van 1650 was Gerard Schaep Pietersz., lid van de Amsterdamsche vroedschap, door de Staten van Holland naar het parlement van Engeland afgevaardigd, om de nieuwe regeering van dat land openlijk te erkennen en er de belangen van Holland in het bijzonder voor te staan. Kort voor den aanslag op Amsterdam verscheen een pamflet, getiteld: »Artyckelen, geslooten en geaccordeert tusschen de Republique van Engeland ter eenre, en de stadt Amsterdam int particulier ter ander zijde", waarin o.a. stond dat het parlement 10.000 man en een vloot van 25 schepen zou zenden om Amsterdam tegen zijn vijanden hier te lande te ondersteunen, mits het later op gelijke hulp kon rekenen, zoo het die tegen zijn eigen wederpartij behoefde. Of de Prins werkelijk geloofde, dat dit geschrift waarheid bevatte, mag worden betwijfeld; maar tegenover zijne vrienden hield hij zich althans zoo 1). In elk geval moet de poging, om een goede verstandhouding in 't leven te roepen tusschen Holland en de Engelsche Republiek, onaangenaam geweest zijn aan hem, die omging met plannen voor het herstel der Stuarts. Wilde hij later een gehoorzame meerderheid vinden voor zijne buitenlandsche politiek, dan diende — met omkeering van wat Amsterdam in 1645 had verklaard — openlijk getoond te worden, dat hij meester was boven de Staten, dat niet de kooplieden, maar Zijne Hoogheid het land regeerde.

Reeds sinds het begin van Juni waren de maatregelen van geweld voorbereid. Het plan was aldus opgemaakt. Onder voorwendsel, dat de Prinses een wapenschouwing wilde houden, werd een groote troepenmacht verzameld in het Oosten van de provincie Utrecht; aan het hoofd daarvan zou Willem Frederik zich stellen, in alles de ijverige raadgever van den Prins. Den 29sten Juli zouden een vijftigtal manschappen, onder bevel van den majoor Gentillot, met de schuit uit Utrecht vertrekken; 's morgens te vijf ure konden zij voor Amsterdam zijn en zich meester maken van de Regulierspoort, waarop de weg van Utrecht uitkwam. Zoodra dit geschied was, zou Willem Frederik, inmiddels tot Abcoude voortgerukt, de stad binnentrekken, en daarbij zooveel mogelijk geweld vermijden, om de burgerij niet te ontstemmen; de komst van den Prins in Amsterdam zou dan volgen, ten einde de »kwaadwillige raadslieden" uit de vroedschap te verwijderen. Was eerst in de hoofdstad, daarna in de andere steden van Holland 2), de wet verzet, dan mocht met recht verwacht worden, dat deze provincie het hoofd zou buigen en zich schikken naar den wil van de meerderheid ter Staten-Generaal.

1) Groen, Archives, 2e série, IV p. 337, 359.

1) Vgl. de mededeeling van Brasset in Groen, Archives, 2e série, IV p. 393, en het verhaal van Sommelsdijk bij Wagenaar, Amsterdam, I p. 573.

2) Werken Hist. Gen. Nieuwe Serie, N°. 41, p. 153; vgl. ook onze uitgave der Memorie van Nanning Keyser in Bijdr. en Meded. van het Histor. Genootschap, XVIII p. 356.

AMSTERDAM EN OMSTREKEN, TIJDENS HET BELEG VAN DE STAD IN 1650

(Naar eene gelijktijdige prent — Verzameling D. C. Meyer Jr.)

Het is overbekend, dat de uitvoering van dit plan spaak liep door het verdwalen van een groot deel der troepen op de heide van Hilversum. Gentillot en de zijnen waren op den afgesproken tijd voor de Regulierspoort, maar durfden haar niet overrompelen, omdat zij niet in den rug gedekt werden. Willem Frederik was op het bepaalde uur met vier compagnieën ruiters te Abcoude, doch oordeelde deze macht onvoldoende om daarmede de stad te bezetten. Had hij doorgetast, de uitslag ware waarschijnlijk een andere geweest. Thans wachtte hij de komst van de tien andere compagnieën af, onder bevel van den ritmeester Mom, en toen deze eindelijk kwamen opdagen, kon er van een overrompeling geen sprake meer zijn, daar de stad op hare hoede was.

Reeds in het einde van Juni of het begin van Juli hadden er te Amsterdam geruchten geloopen, dat er een aanslag op de stad werd beraamd. Naar het schijnt, waren sommige kooplieden daarvan verwittigd door handelsvrienden uit Londen, Dantzig en Genua. Ter Statenvergadering van Holland was een brief gelezen van Gerrit Schaep Pietersz., uit Londen, waarin hij schreef, dat men daar over niets anders sprak dan over de belegering van Amsterdam, en zelfs wist te vertellen dat de stad zich na drie dagen had overgegeven 1). De vroedschap had trouwens reeds den 13den Juni — toen de Prins nog rondtrok door Holland — aan burgemeesteren verzocht »een wakend oog te willen houden op de gerustheid en zekerheid van de stad." Maar het blijkt niet, dat hieraan eenig gevolg is gegeven; burgemeesteren schijnen vast overtuigd te zijn geweest, dat zij voor geen aanslag hadden te vreezen, en ook de vroedschap gerust te hebben gesteld. Zelfs toen Frans Banning Cocq, Heer van Purmerland, een der afgevaardigden van Amsterdam ter dagvaart van Holland, opzettelijk een keer naar de hoofdstad kwam doen, om bekend te maken dat er ernstige geruchten liepen en »dat er een zware wolk aan den hemel was drijvende, waarvan men vreesde dat zij boven Amsterdam zou losbreken", maakte dit zoo weinig indruk op de vroedschap, dat één harer leden schertsend opmerkte, dat de Heer van Purmerland maar een voorwendsel had gezocht om thuis te komen en »belust was sijn vrouw te soenen" 2).

Op den 30sten Juli — den dag van den aanslag — was dan ook slechts één burgemeester, Cornelis Bicker, in de stad aanwezig; Wouter Valckenier was een paar dagen te voren overleden, Nicolaas Corver woonde de Statenvergadering bij, Anthonie Oetgens van Waveren was naar Alkmaar gegaan, voor de verpachting van de gemeene middelen. 's Morgens, even na achten, vervoegde zich de Hamburger postbode bij burgemeester Bicker met het bericht, dat hij, bij het aanbreken van den dag, te midden van eenige ruiters was geraakt, die op weg waren naar Amsterdam. De ritmeester Mom — wien het doel van den tocht onbekend was — had geen termen gevonden den man aan te houden. Deze tijding werd straks bevestigd door den Drost van Muiden en een aantal landlieden uit den omtrek, die met pak en zak een toevlucht binnen de muren der stad kwamen zoeken. Nog dacht men niet aan soldaten van den Prins, maar aan zwervende Zweedsche of Lotharingsche troepen, die zich, na het eindigen van den krijg in Duitschland, een en andermaal op de grenzen van het land hadden vertoond.

Bicker handelde met den spoed, dien het oogenblik eischte. De poorten en boomen werden gesloten, de valbruggen opgehaald; op besluit der haastig bijeengeroepen vroedschap kwam de burgerij onder de wapenen, ten einde, met de bezetting, de stad te verdedigen; ongeveer negentig kanonnen werden naar de wallen gesleept. Inmiddels was Willem Frederik, zoodra hij zijne ruiters bijeen had, tot dicht aan de stad voortgerukt. Daar vatte hij post, bij de hofstede Welna, aan den Amstel. Hoorende, dat »de stad overeind stond," zag hij af van het plegen van geweld en zond een trompetter af, met een brief, door Willem II opgesteld, dien hij zelf had moeten overreiken, zoodra hij met zijne troepen in de stad was gekomen. Het schrijven hield in, dat Zijne Hoogheid, laatstelijk in Amsterdam zijnde, zóó vreemd was bejegend geworden, dat hij, om »diergelijcken niet meer onderworpen te wesen," had besloten Graaf Willem met bijhebbende troepen in de stad te zenden, opdat hem niet weder »door eenighe qualijck geintentioneerde" zou belet worden voor te dragen, wat hij aan de regeering had mede te deelen, »den dienst van 't Landt raeckende." Daar Willem Frederik den inhoud van dezen brief natuurlijk heeft gekend, begrijpt men niet, waarom hij het noodig vond een dwaas figuur te maken door ook thans, nu de aanslag mislukt was, voor de verzending zorg te dragen. Ook hierdoor worden wij versterkt in onze ongunstige meening over zijne houding bij den aanslag.

De regeering van Amsterdam, thans ingelicht omtrent de nationaliteit van de troepen en het doel van den aanslag, vaardigde Johan Huydecoper, Heer van Maarsseveen, en Simon van der Does

1) Mededeeling van den Rotterdammer burgemeester Couwenhoven aan Hans Bontemantel. (Ms. van Bontemantel).

2) Bontemantel, Resol. Raad (Ms.) I, 1, p. 106, 107.

JACOB CATS, 1577—1660

Raadpensionaris van Holland

Naar de schilderij van M. Jz. van Mierevelt (Rijksmuseum)

naar Graaf Willem af, met het verzoek niet nader te komen, daar de stad zich anders zou verdedigen met alle middelen, die haar ten dienste stonden. Uit zich zelven gaf Maarsseveen aan Willem Frederik den raad om terug te trekken, vermits hij niet buiten gevaar was. Op een en ander wist de Friesche stadhouder slechts te antwoorden, dat hij handelde op last van den Prins en aan dezen verslag van het gebeurde zou geven.

Zoo men mocht meenen, dat de Heer van Maarsseveen wat te boud had gesproken — de toebereidselen, nog op denzelfden 30sten Juli en gedurende de volgende dagen binnen Amsterdam gemaakt, rechtvaardigden zijne woorden. De werftrom werd geroerd, met zooveel toeloop van volk, dat spoedig twee duizend waardgelders waren aangeworven. De stad werd aan de buitenzijde met een borstwering gedekt; voor elke poort werd een halve maan opgeworpen; enkele bruggen werden afgebroken en staketsels in de wallen geslagen. Ook voor de verdediging aan den waterkant werd gezorgd: acht oorlogschepen en drie jachten vatten post aan den mond van de Zuiderzee, vóór het Y; gewapende uitleggers, sloepen en vlotten moesten op den Amstel den toegang tot de stad beletten. Om het noodige bootsvolk te krijgen, nam de regeering ook 1000 matrozen in dienst. In de vroedschap werd de voorslag gedaan den St. Anthonis- of Diemerdijk door te steken: ware dit geschied, dan had het krijgsvolk van Willem Frederik een wissen dood in de golven gevonden. Met een meerderheid van twee stemmen verwierp de vergadering dezen uitersten maatregel, doch besloot dat de Diemerdijk, bij Jaaphannes, nagenoeg doorgegraven zou worden; ook werd daar een schans opgeworpen en met 30 soldaten bezet. Verder werd de Buitenvelder- en de Houtewaalderpolder doorgestoken en, door het openzetten van een paar sluizen, al het land tusschen den Ouderkerker en den Amstelveenschen weg, tot aan de Uithoorn toe, onder water gezet, als dreigende waarschuwing van hetgeen men vermocht, zoo de nood dwong.

De macht van Willem Frederik werd intusschen nog versterkt door de komst van allerlei krijgsvolk uit de Geldersche, Overijselsche en Stichtsche garnizoenen; hij zelf betrok het hoofdkwartier te Amstelveen en verdeelde zijne troepen over Muiden, het Muiderslot, Diemerbrug, den Overtoom en het huis ter Hart (halfweg Haarlem).

Zondag den 31sten Juli kwamen de afgevaardigden van Amsterdam ter Statenvergadering van Holland — burgemeester Corver en de oudburgemeesters Geelvinck, Hasselaer en Cornelis de Graeff — uit Den Haag terug; alleen de Heer van Purmerland en de pensionaris Boom waren daar achtergebleven. In de vroedschap brachten zij o.a. het bericht van de gevangenneming der zes heeren, waarop deze vergadering besloot om de Statenvergadering van Holland, die in Den Haag niet meer veilig scheen, binnen Amsterdam bijeen te roepen 1). Aan die oproeping is echter geen gevolg gegeven: niet alleen omdat reeds binnen eenige dagen tusschen den Prins en Amsterdam een verdrag werd aangegaan, maar ook omdat de overige steden van Holland ongaarne de Statenvergadering te Amsterdam wilden houden, uit vrees waarschijnlijk dat deze stad dan een poging zou doen om die vergadering voor altijd binnen hare muren te doen bijeenkomen 2).

Nog op den avond van den 30sten Juli had de Prins de zekerheid gekregen, dat de aanslag mislukt was; hij zat juist aan tafel, toen het bericht kwam, maar stond onmiddellijk op en ging naar zijn kabinet, waar hij, stampvoetend van spijt, heen en weer liep en aanvankelijk niemand bij zich wilde toelaten. Tegen den avond zond hij zijn griffier Buysero naar het logement van de afgevaardigden van Amsterdam, van wie, gelijk wij zagen, alleen Frans Banning Cocq en de pensionaris Boom in Den Haag waren achtergebleven. Buysero moest den eerste namens den Prins voorstellen dat hij in aller ijl naar Amsterdam zou rijden — een koets, met zes paarden bespannen, stond te zijner beschikking — om aan de vroedschap mede te deelen, dat de Prins zijne troepen terug wilde roepen, mits Anthonie Oetgens van Waveren, burgemeester, en Andries Bicker, oudburgemeester, uit hunne bedieningen werden ontslagen; wanneer hij zulks verlangde, zou hem dit voorstel op schrift, en door den Prins onderteekend, worden medegegeven. Banning Cocq liet Buysero zijne woorden herhalen in tegenwoordigheid van den pensionaris Boom, en gaf toen te kennen, dat hij aan het verzoek niet kon voldoen, zich verschuilende achter de bewering, dat hij zijn

1) »'t Welk ik egter niet vind geschied te zijn", schrijft Wagenaar (Amsterdam, I p. 563), maar vergist zich, want Amsterdam heeft werkelijk de leden der Statenvergadering beschreven.

2) De oudraad van Dordrecht althans besloot op 2 Augustus, dat de afgevaardigden van deze stad naar Den Haag zouden gaan en dat zij, wanneer geen der leden bezwaar had daar te blijven vergaderen, ook geen voorstel tot verlegging van de vergadering naar een andere stad zouden indienen; werd echter zulk een voorstel gedaan, dan zouden zij moeten stemmen op Delft, maar wanneer de meerderheid voor een andere stad was, welke ook, zich daarbij neerleggen, uitgezonderd wanneer die stad Amsterdam was. (Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh, III p. 451). Zie ook de Resol. Vroedschap Hoorn 31 Juli 1650, door ons medegedeeld in Bijdr. en Meded. van het Histor. Gen. dl. XVIII p. 393 en 394.

post niet mocht verlaten zonder speciaal bevel van zijne meesters 1). Waarom de Heer van Purmerland weigerde, den voorslag over te brengen, is niet geheel duidelijk; maar uit het feit, dat de Prins zulk een voorslag deed, blijkt hoezeer het mislukken van de verrassing hem in verlegenheid had gebracht en hoe weinig hij zich de mogelijkheid van een mislukken had voorgesteld. Ten slotte nam hij zijn besluit en den volgenden middag, op Zondag den 31sten Juli, reed hij, door een groot gevolg en 150 ruiters vergezeld, naar Amstelveen, om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van den toestand; tevergeefs hadden de beide Hoven van Justitie getracht hem van deze reis terug te houden. De aanblik van het onder water gezette land trof hem zoozeer, dat hij het aanvankelijk gevormde plan om de stad door belegering tot de overgave te dwingen, liet varen en besloot met haar in onderhandeling te treden. Tevens zond hij bericht naar Den Haag om te bewerken, dat de Staten-Generaal hem zouden terugroepen; mocht Amsterdam geen verdrag willen aangaan, dan zou het schijnen dat hij alleen op bevel van de Staten-Generaal week, zoodat zijne eer bewaard bleef.

Op den eersten Augustus knoopte de Prins van zijne zijde de onderhandeling aan en schreef aan de regeering van Amsterdam 2), dat hij met groote verwondering had verstaan, dat zij bezwaar had gemaakt om Willem Frederik met zijne troepen binnen de stad te laten: die troepen strekten alleen tot „verzekering" van den Prins bij de audientie, die hij in de vroedschap verlangde. Nog veel meer had het hem echter verwonderd, dat Amsterdam zich gereed had gemaakt tot verdediging! Hij verlangde te weten, wat de regeering voor had met die toebereidselen en herhaalde tevens zijn verzoek om audientie.

De Prins zal niet verondersteld en ook niet gewenscht hebben, dat de regeering van Amsterdam dit schrijven voor iets anders opnam dan waarvoor het bedoeld was, nl. een poging om tot een vergelijk te komen. De vroedschap besloot dan ook te antwoorden, dat de audiëntie zou worden toegestaan, wanneer de Prins zonder troepen, alleen vergezeld van zijn gewoon gevolg, in de stad wilde komen, maar gaf tevens aan de vier heeren, die dit antwoord zouden overbrengen — Cornelis de Graeff, Simon van der Does, Nicolaas Tulp en Petrus Cloeck — volmacht, om over een verdrag te onderhandelen. In den beginne scheen er weinig kans, dat men het eens zou worden: de Prins verlangde bezetting in de stad te leggen, de afgevaardigden verzochten dat hij onmiddellijk met zijn leger zou aftrekken. Maar spoedig naderden de partijen elkander en reeds twee dagen later, op den 3den Augustus, waren zij het eens geworden. Het toen gesloten verdrag hield in hoofdzaak in, dat Amsterdam zich, in het geschil over de afdanking, zou voegen naar de meening der zes gewesten; wanneer de Prins in de stad wilde komen, zou hij met behoorlijke eer ontvangen en hem audiëntie in de vroedschap toegestaan worden, wanneer hij die, als Stadhouder, verlangde; de soldaten van den Prins zouden naar hunne garnizoenen terugkeeren; Amsterdam zou de in dienst genomen manschappen afdanken en de kanonnen van de wallen verwijderen. Op twee punten had de Prins toegegeven: zijn aanvankelijken eisch, dat hij met zijne compagnie gardes en een honderdtal officieren in de stad zou komen, en dat Amsterdam in de Statenvergadering van Holland er vóór zou stemmen, dat de zes gevangen heeren van alle regeeringsbedieningen uitgesloten zouden worden, had hij laten vallen, toen de stad bezwaren opperde. Maar op een ander punt toonde hij zich minder inschikkelijk: hij verlangde dat de gebroeders Andries en Cornelis Bicker zich voortaan zouden onthouden van het bekleeden van eenig regeeringsambt vanwege de stad. Gelijk men weet, had hij eerst het ontslag geëischt van Oetgens van Waveren en Andries Bicker; maar Van Waveren schijnt,

---

1) Bontemantel, Resol. Raad (ms.) I, 1, pag. 306 en 307.

2) De letterlijke tekst van dezen brief, waarvan men hiernaast het facsimile vindt, luidt aldus:

De Prince van Orangen.

Eerentfeste, voorsienighe, discrete, besondere, goede vrunden,

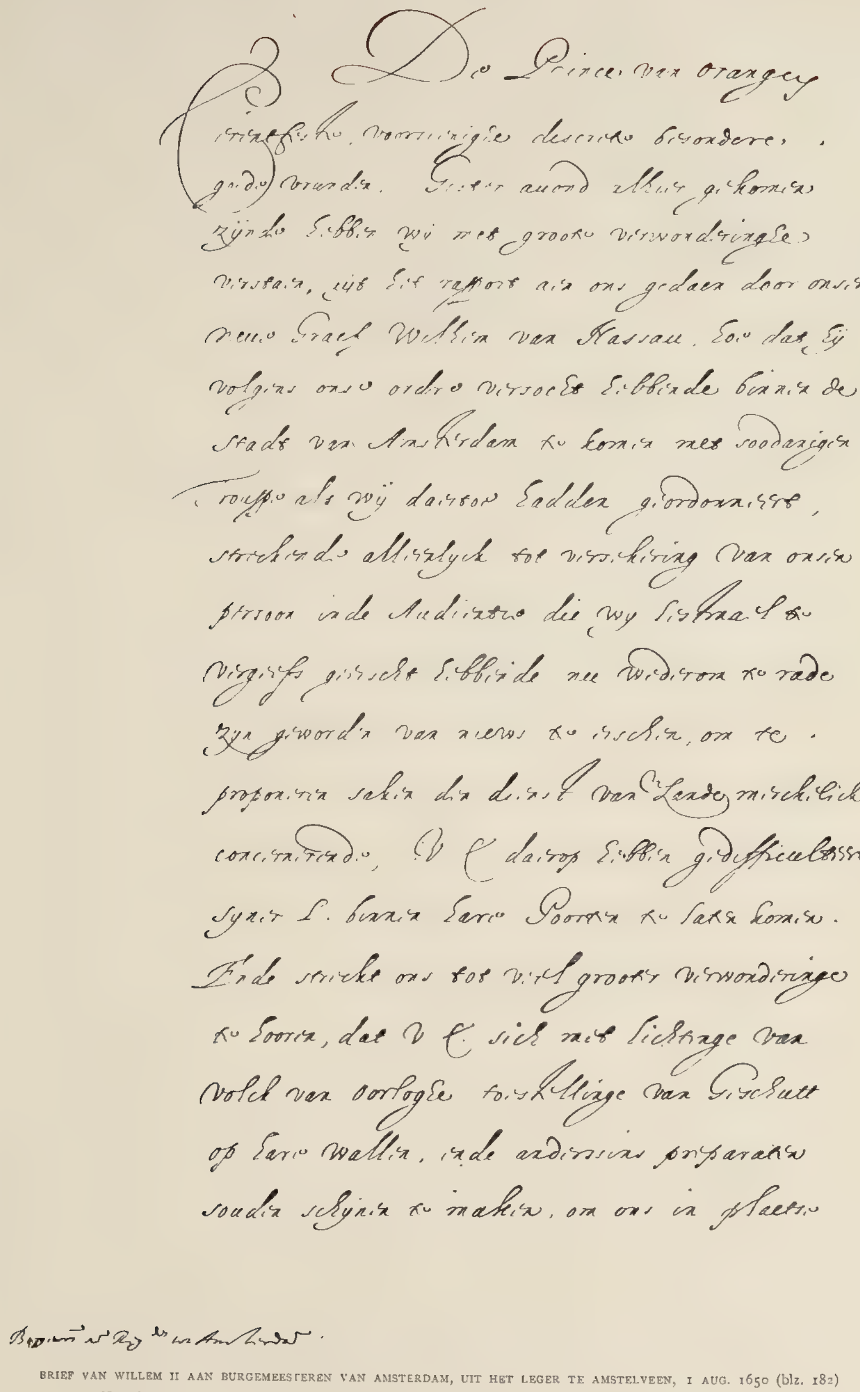
Gister avond alhier gekomen zijnde, hebben wij met groote verwonderinghe verstaen, uijt het rapport, aen ons gedaen door onsen neve Graef Wilhem van Nassau, hoe dat hij volgens onse ordre versocht hebbende binnen de stadt van Amsterdam te komen met soodanigen Trouppe als wij daertoe hadden geordonneert, streckende alleenlijck tot versekering van onsen persoon in de Audientie die wij lestmael te vergeefs geeischt hebbende, nu wederom te rade zijn geworden van niews te eischen, om te proponeren saken, den dienst van den Lande merckelick concernerende, U.E. daerop hebben gedifficulteert sijner L. binnen hare Poorten te laten komen. Ende streckt ons tot veel grooter verwonderinge te hooren, dat U.E. sich met lichtinge van volck van oorloghe, toestellinge van geschutt op hare wallen ende anderssins preparaten souden schijnen te maken om ons in plaetse van vriendelick onthael, vijandlicker wijse te bejeghenen. Hebben derhalven goed gedocht U.E. dese onse tweede missive te schrijven, soo om te weten wat U.E. met de voorschreven preparaten mogen voor hebben, als voornementlick mede om noch andermael gemelte audientie te vereischen ten fine ende met soodanigen versekeringe als voorschreven is.

Daerop wij U.E. antwoord ende resolutie door brenger deses sullen verwachten, ende deselve ondertuschen, Eerentfeste, voorsienighe, discrete, besondere, goede vrunden, Gode almachtigh bevelen.

Tot Amsterveen, den 1en Augti. 1650.

U.E. goedwillige vrund
G. D'ORANGE.

Burgemeesteren ende
Regierders tot Amsterdam.

De Prince van Orangien

Eersame, voorsinnige, discrete, bisondere, goede vrunden. Gister avond alhier gekomen zijnde hebben wij met groote verwonderinghe verstaen, uijt het rapport aen ons gedaen door onsen neve Graef Willem van Nassau, hoe dat hij volgens onse ordre versocht hebbende binnen de stadt van Amsterdam te komen met soodanigen Trouppe als wij daertoe hadden geordonneert, streckende alleenlyck tot versekering van onsen persoon inde Audientie die wij lestmael te vergeefs gesocht hebbende nu wederom te rade zijn geworden van nieuws te eyschen, om te proponeren saken den dienst van den Lande merckelick concernerende, U E. daerop hebben gedifficulteert syne L. binnen hare Poorten te laten komen. Ende streckt ons tot veel grooter verwonderinge te hooren, dat U E. sich met lichtinge van volck van oorloge, toestellinge van Geschutt op hare wallen, ende anderssins preparatien souden schynen te maken, om ons in plaetse

BRIEF VAN WILLEM II AAN BURGEMEESTEREN VAN AMSTERDAM, UIT HET LEGER TE AMSTELVEEN, 1 AUG. 1650 (blz. 182)

Naar het origineel door Constantyn Huygens geschreven en onderteekend door Willem II. (Oud-archief te Amsterdam.)

van vriendelick onthael, vyandelicker wyse te
bejegenen. Hebben dienvolgens goed gedacht
U E. dese onse tweede missive te schryven,
soo om te weten wat U E. met de voorsz. -
separaten mogen voor hebben, als voornamentlick
mede om noch andermael gem[elte] audientie (coninclicke) ten
fine, ende met soodanige verschoninge als -
voorsz is: Daerop wy U E. antwoord ende
resolutie door brenger deses sullen verwachten,
ende deselve ondertusschen,

Eersame, voorsienige ende discrete besondere -
goede vrunden, Gode almachtich bevelen. -
Tot Amsterdam den 1en Aug. 1650.

U E. goedwillige vrund.

[illegible]

door middel van den houtvester Polyander 1), zich met den Prins te hebben verzoend. In zijne plaats is toen Cornelis Bicker gekozen. De vroedschap weigerde de uitsluiting van de Bicker's goed te keuren, tenzij zij zelven zich er toe bereid verklaarden. Zij brachten het offer, waartoe men hen uitnoodigde, en werden daarvoor door de vroedschap bedankt met de verzekering, dat zij deze gunst aan hunne personen, familie en nakomelingen zou vergelden. Het op hen betrekking hebbende artikel werd niet in het eigenlijke verdrag opgenomen, maar als een „separaet articul" daaraan toegevoegd 2).

Wij vestigen er de aandacht op — wat tot dusverre nog nooit werd opgemerkt — dat de plaats van Cornelis Bicker in het college van burgemeesteren na zijn ontslag onbezet is gebleven tot aan de gewone verkiezing op 1 Februari van het volgende jaar; Andries Bicker was, gelijk wij weten, in 1650 geen regeerend burgemeester en behoefde dus niet vervangen te worden. Op den 16den Augustus 1650 werd Frans Banning Cock bij tusschentijdsche verkiezing burgemeester, in plaats van Wouter Valckenier, die overleden was. Zoo men gewild had, zou men op denzelfden dag een opvolger van Cornelis Bicker hebben kunnen kiezen; maar men liet dit na, zoodat van Augustus 1650 tot Februari 1651 Amsterdam door drie burgemeesters werd geregeerd in plaats van door vier. Het is meer voorgekomen, dat men de plaats van een burgemeester onbezet liet, maar alleen wanneer hij tegen het einde van zijn ambtsjaar overleed; toen b.v. Frans Banning Cocq op 1 Januari 1655 stierf, slechts een maand vóór den verkiezingstijd, bleef zijne plaats open tot 1 Februari d. a. v.; de plaats van Cornelis Bicker daarentegen, die den 15den September 1654 overleed, werd den 30sten van die maand aan Albert Pater toegewezen 1). Zoo lag het dus ook voor de hand dat men in Augustus 1650 aan Cornelis Bicker een opvolger had gegeven, daar slechts de helft van het ambtsjaar was verstreken. Dat dit niet geschiedde, is misschien te verklaren uit de bepaling van het separaat-artikel: de heeren Bicker zouden zich, van den 3den Augustus af, onthouden van eenige publieke functie, maar de Prins was bereid hen in persoon te hooren; wanneer hij, na dit onderhoud, bij den wensch tot hun ontslag bleef volharden, zouden zij vrijwillig zich van de regeering ontledigen. Van dit onderhoud zal wel nooit iets gekomen zijn: het is niet aan te nemen dat de Bicker's zich er iets goeds van beloofden. Maar de tekst van het artikel maakt onderscheid tusschen het „zich onthouden van de publicque functie" en het „zich ontledigen van de regeering;" door het eerste werd hun alleen de „functie", door het tweede ook het ambt zelf ontnomen. Zoolang het onderhoud niet plaats had gehad, bestond althans de mogelijkheid dat de Prins hun nog zou toestaan weer ambten te bekleeden. Op die wijze moet het wellicht verklaard worden, dan men in den burgemeesterszetel van Cornelis Bicker voorloopig geen ander plaatste, aangezien hij dezen nog niet „ontledigd" had.

Dat juist de gebroeders Bicker werden uitgekozen, schijnt genoeg begrijpelijk: Andries was reeds jaren lang een der leiders van de oppositiepartij tegen het stadhouderlijk gezag, Cornelis had, als eenig aanwezend burgemeester, op den 30sten Juli Amsterdam in staat van tegenweer gebracht en aan de troepen van Willem Frederik den toegang belet. Volgens Aitzema echter zou de Prins juist hen hebben uitgekipt, omdat hij wist dat zij, door hun groot gezag, ook te Am-

1) Joan van den Kerkhove, gezegd Polyander, Heer van Heenvliet. De mededeeling is ontleend aan Bontemantel, *Resol. Raad* (ms.) I, 1, p. 142.

2) De letterlijke tekst van dit verdrag, waarvan men op blz. 186 het facsimile vindt, luidt aldus:

Separaet Articul van het verdrach, op den derden Augusti A°. 1650 gemaeckt tusschen Sijne Hoocht. ende de stadt Amsterdam.

Dat Sijne Hoocht. buyten prejuditie van d'eer ende goede naem van de Heeren Andries ende Cornelis Bicker, d'eene oudtende d'ander tegenwoordig Regierende Burgemeester der stadt Amsterdam ende buyten beswaer ende crenckinge van hare persoonen ende goederen, daervooren Sijne Hoocht. haer versekert, naer dese tijdts gelegentheydt oordeelt dienstich te wesen voor den dienst van 't Landt, dat se haer onttrecken van alle vordere Regeringe van de stadt, sonder weder daertoe beropen te werden, des dat niettemin Sijne Hoocht. bereydt is in persoon haer te hooren, ende gehoort hebbende, soo Sijne Hoocht. alsdan mochte blijven bij sijn vorich goetvinden, sóo sullen sij alsdan haer vrijwillich ontledigen van de voorschreven Regieringe, op den voet als voren, midts dat se van nu aff haer sullen onthouden van de voorschreven publicque functie van de stadt.

Ten oirconde desen ten wedersijden onderteeckent ende geconfirmeert achtervolgende 't verdrach, tusschen Sijne Hoocht. ende de Gecommitteerden van de stadt op heden tot Amsterveen gemaeckt, desen derden Augusti 1650.

G. d'Orange. (Zegel van den Prins in rood was.)

C. de Graeff.
Sijmon van der Does.
Nicolaes Tulp.
Petrus Cloeck.

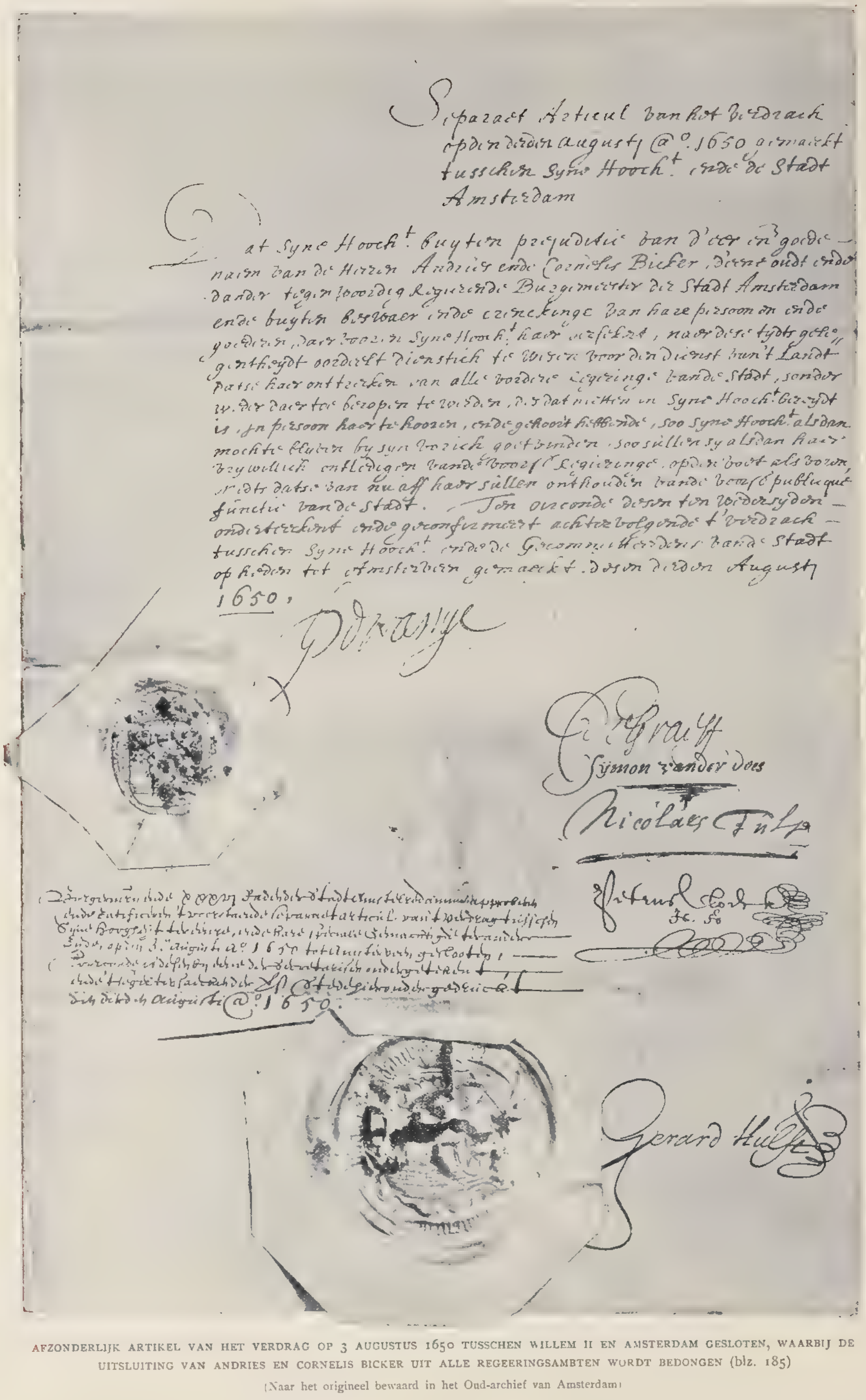
Burgemeesteren ende XXXVI Raden der stadt Amstelredamme approberen ende ratificeren 't voorstaende separaet articul van 't verdrag, tusschen Sijne Hoogheyt ter eenre, ende hare speciale Gemachtigde ter andere zijde, op den 3en Augusti a°. 1650 tot Amsterveen geslooten.

Toirconde is desen bij eene der Secretarisen ondergetekent, ende 't segel ten saecken der voorschreven stede hieronder gedruckt, den derden Augusti A°. 1650.

(Zegel ten zaken van de stad Amsterdam in groen was.)

Gerard Hulft. (Secretaris).

1) De opgave van Wagenaar, *Amsterdam*, III p. 302 en 303 is foutief; vgl. Bontemantel, *Reg. v. Amst.*, II p. 111, noot 1.

AFZONDERLIJK ARTIKEL VAN HET VERDRAG OP 3 AUGUSTUS 1650 TUSSCHEN WILLEM II EN AMSTERDAM GESLOTEN, WAARBIJ DE UITSLUITING VAN ANDRIES EN CORNELIS BICKER UIT ALLE REGEERINGSAMBTEN WORDT BEDONGEN (blz. 185)

(Naar het origineel bewaard in het Oud-archief van Amsterdam)

sterdam veel benijders hadden. Het is mogelijk, dat ook deze reden — maar zeker niet deze reden alleen — zijne keus bepaald heeft; en het is zelfs waarschijnlijk dat de intriges van sommige regenten er toe hebben medegewerkt om de vroedschap te doen toestemmen in het „separaet-articul". Verschillende getuigenissen 1) kunnen daarvoor worden aangevoerd; ook Oetgens van Waveren — wiens verzoening met Zijne Hoogheid toch al eenigszins verdacht is — wordt door Bontemantel beschuldigd, dat hij in 1650 „de Bickers de voeten heeft dwars geset." Hoe dit zij — wanneer de vroedschap zich slechts een weinig langer tegen de uitsluiting verzet had, ware zij overbodig geworden. Een bezending uit de Staten-Generaal, die in opdracht had den Prins terug te roepen, was onderweg, maar keerde terug, toen zij vernam dat reeds een verdrag was geteekend.

Nòch aan Willem II, nòch aan Amsterdam kon dit verdrag veel reden van tevredenheid geven. De Prins had waarschijnlijk niet gedacht, toen hij de eerste tijding van het mislukken van den aanslag ontving, dat hij zich nog op vrij eervolle wijze zou kunnen redden uit de verlegenheid, waarin hij was geraakt, maar toch — het hoofddoel was niet bereikt, nl.: het verzetten van de wet, eerst in Amsterdam, als hij dit bij verrassing had bezet, vervolgens in andere Hollandsche steden, waar dan wel zooveel schrik onder gebracht zou zijn, dat zij zich niet meer durfden verzetten. Het is waar, de stad had moeten toegeven in het geschil over de afdanking, en de beide Bickers waren als offer gevallen; ook had de Prins getoond te durven en zijn tegenstanders vrees en ontzag ingeboezemd. Maar niet zooveel, dat zij voortaan het hoofd bogen en hem ook in zijne buitenlandsche staatkunde — wat voor hem de hoofdzaak was — zouden volgen. Integendeel, zij waren nu gewaarschuwd; het zou niet zoo licht meer gelukken hen onvoorbereid te overvallen. Alles bijeengenomen, was de uitslag van de onderneming ongunstig voor den Prins; maar hij wist zoo behendig zijn échec te ontveinzen, dat ten slotte iedereen geloofde dat het succes aan zijne zijde was 1).

Onder de redenen, waarom Amsterdam zoo spoedig in het sluiten van een verdrag heeft toegestemd, wordt gewoonlijk genoemd: vrees voor de nadeelige gevolgen, die een beleg voor den handel zou meebrengen, ook voor de schade, die veroorzaakt zou worden door het binnenstroomen van het zeewater, wanneer de Diemerdijk werd doorgegraven. Sommigen meenen ook, dat de regeering de gezindheid van de lagere standen, die zeer aan het Oranjehuis gehecht waren, niet vertrouwde; naar het ons voorkomt, ten onrechte:

GESNEDEN GEDENKPENNING OP HET GEVANGEN NEMEN VAN ZES LEDEN DER STATEN VAN HOLLAND EN HET MISLUKKEN VAN DEN AANSLAG OP AMSTERDAM DOOR WILLEM II IN 1650. 2)

(Oud-archief Amsterdam

1) Vgl. hierover de Wicquefort, Histoire des Prov. Unies (ed. Lenting), I p. 315, 316; Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh, III p. 447; Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam, II p. 109 en 424, noot 2.

1) Zie dit uitstekend aangetoond bij Waddington, Hist. des Prov. Unies etc. II p. 338—340.

2) Op de voorzijde is de Prins voorgesteld als Sextus Tarquinius, vertredende het wapen van Holland en de hoofden der zes gevangengenomen leden der Staten. De van boven komende stralen bevatten de woorden: Stouttichheyt, Schyn van Godesdienst, Staetsucht.

Op de keerzijde: het wapen van Amsterdam hangende aan twee saamgevoegde handen met den vrijheidshoed; daarboven een straal waarop: Godes onverdiende ghenade; in het midden: 30 July 1650.

gedurende het beleg was de geheele burgerij op de hand van de regeering en heeft flink meegeholpen om de stad te verdedigen. De onberaden daad van Willem II had de publieke opinie van het geheele land tegen zich 1).

De regeering van Amsterdam kan, naar onze meening, het verwijt niet ontgaan, dat zij te vroeg de wapens heeft neergelegd. Wat meer kordaatheid, wat minder angstvalligheid zou haar beter gestaan hebben. Daarmede wordt niet gezegd, dat in het geschil over de afdanking het gelijk aan hare zijde was, maar alleen de meening uitgesproken, dat zij gebruik had kunnen maken van de ongelegenheid, waarin de Prins door het mislukken van de overrompeling was geraakt. Had zij volgehouden, Willem II had met schade en schande de geheele onderneming moeten opgeven; dat hij ten slotte nog eenig succes behaalde, dankte hij niet aan eigen beleid, maar aan de zwakheid van Amsterdam.

De tegenstelling tusschen de grootsche maatregelen, zoowel tot aanval als tot tegenweer, en het weinige, dat er mee bereikt werd, geeft aan het beleg van Amsterdam een komieken tint. Ook enkele bizondere voorvallen tijdens dat beleg dragen daartoe bij. »In plaats van bloed, stroomt er water," zegt een geestig schrijver van onzen tijd 1). Gevochten is er in 't geheel niet. Belegeraars en belegerden wedijveren in vredelievendheid. Wanneer eenige van 's Prinsen ruiters een afdeeling gewapende metselaars van Amsterdam tegenkomen, vragen beide partijen elkaar, of zij last hebben om te schieten, waarop niet geantwoord, maar ook niet geschoten wordt! Een in de weide losgeraakt sleeperspaard brengt een compagnie burgers, die 's nachts aan een der poorten de

a

b

c

GEDENKPENNING OP DEN AANSLAG OP AMSTERDAM, HET GEVANGEN NEMEN VAN ZES LEDEN DER STATEN VAN HOLLAND EN DEN DOOD VAN WILLEM II, 1650. 2)

(Oud-archief Amsterdam)

1) Zoo schrijft Christiaan Huygens aan zijn broer, uit Den Haag: „le peuple icy et partout en est fort en peine" (Oeuvres complètes de Christiaan Huygens I p. 130.)

1) Busken Huet, Land van Rembrand 3e dr., II 2, p. 232.

2) *a*. Op de voorzijde (gedreven): De Amstel met eenige gewapende vaartuigen; bovenaan op den wimpel: »Ons hart en handt is voor het landt«.

b. Keerzijde (gesneden): Het slot Loevestein en het opbrengen der zes leden van de Staten van Holland. Bovenaan: Godt heeft ons bewaert. Onderaan: Afgetrocken den 4 Augus. 1650. Omschrift:

Nu Rust dien Prins, diet vrye Neederlant
Te lief hadt voor sich self. Syn vaders Rechterhant
Heeft het doort swaert behoet voor Rampen en bederve
Dees heeft het lant behoet voor Rampen door syn sterve.

c. Andere keerzijde (gesneden): Het Slot Loevestein en het opbrengen der zes leden, met onderschrift: Verkragting van Hollandt. Bovenaan: God heeft ons bewaert, — 30 July belegert, 4 Aug. Verlaten 1650. — Hetzelfde omschrift als *b*.

AFBEELDINGH VANDE TWEE BLOCKHUYSEN.OP DEN AMSTEL VOOR AMSTERDAM.DOOR ORDRE DER.E.E.A.HEER
Burger Meesteren ende Ses en dartich Raden der Selver stede gefundeert inden Iare 1650. Gesneden door Nolpe die de Selve Druckt en vercoopt

(Verzameling R. W P. de Vries)

(blz. 190)

wacht heeft, van streek 1). Het gevangen nemen van enkele manschappen door de Amsterdammers is het eenige wapenfeit, dat iets beteekent.

Doch de tijdgenoot had — natuurlijk — geen oog voor de komische zijde van het geval. Wat hem trof was vooral de omstandigheid, dat de Stadhouder met geweld van wapenen, op revolutionaire wijze, zijne tegenstanders had willen overwinnen, dat hij het gewaagd had de hoofdstad van het land aan te tasten. Die indruk bleef.

Het verdrag van den 3den Augustus is stipt nageleefd. Reeds den 4den trok het meerendeel van het krijgsvolk af, en de rest volgde spoedig; ook de door Amsterdam aangeworven waardgelders en matrozen werden afgedankt. Maar het wantrouwen, door de poging tot overrompeling gewekt, hield nog lang aan. Een herhaling van het gebeurde scheen niet onmogelijk. Het toeval, niet de goede bewaking, had de stad gered: daarom werd de wacht aan de poorten en boomen versterkt en scherp toezicht gehouden bij de aankomst van schepen. In September werd het aantal vendelen der schutterij aanzienlijk vermeerderd, van 20 op 54. Eerlang ging men ook over tot het bouwen van twee blokhuizen in den Amstel, bij de groote steenen brug, die met zware kanonnen werden voorzien; op eenigen afstand daarvan werd dwars door de rivier een rij palen geslagen, met twee groote tusschenruimten, die afgesloten konden worden, voor het doorlaten van de vaartuigen. De blokhuizen waren in 1651 voltooid, maar werden reeds drie jaar later weer afgebroken, zoowel omdat zij de strooming van de rivier beletten als omdat toen een nieuw plan van fortificatie was ontworpen, waarin de blokhuizen niet pasten.

In den loop van de maand Augustus kregen de zes heeren, die op Loevestein gevangen waren gezet, de vrijheid terug, nadat ook van hen de belofte was afgevorderd, dat zij geen regeeringsambten meer zouden bekleeden; en toen op den 18den Augustus de Staten-Generaal met eenparigheid van stemmen het aantal van de in dienst te houden troepen naar den zin van Zijne Hoogheid hadden vastgesteld, behoorde het geschil over de afdanking tot het verleden. Maar vergeten is het nooit. De regeering van Amsterdam heeft er later op eigenaardige wijze toe meegeholpen om de herinnering aan het gebeurde levendig te houden. Den 16den April 1655 nam de vroedschap het besluit om de kermis, die in September, den eersten Zondag na St. Lambert, placht gehouden te worden, te verleggen naar den eersten Zondag in Augustus, en dat „tot gedachtenisse van de verlossinge der beleegeringe", die immers in de eerste dagen van die maand was geeindigd. Zooals Leiden zijn ontzet herdacht, zou Amsterdam de „verlossinge van de beleegeringe" vieren 1)! De gelijkstelling van beide gebeurtenissen — wij vinden haar bij Bontemantel — is curieus en bewijst, dat men reeds na vijf jaren vergeten was, dat het verdrag van 1650 eigenlijk geen reden tot triumf opleverde. Maar de bedoeling van het besluit — genomen in het eerste stadhouderlooze tijdvak — is duidelijk. „Gedenkt 1650!" zoo moesten de klokken, die de kermis inluidden, voortaan aan de burgerij toeroepen.

Gaan wij nog zeer in 't kort na, wat er, na den aanslag op Amsterdam, van de oorlogsplannen van Willem II is geworden 2). In den loop van het jaar 1650 nam de burgerkrijg, die in Frankrijk woedde, een voor de regeering hoogst gevaarlijke wending; de tegenpartij van Mazarin had zich met Spanje verbonden en twee legers overschreden de Noordgrens: een Fransch, onder bevel van Turenne, en een Spaansch. Zij maakte zulke vorderingen dat Frankrijk dringend behoefte kreeg aan de hulp, die de Prins vroeger had beloofd. Deze verlangde niets liever dan onmiddellijk die hulp te bieden en liet op den 26sten Augustus door een van zijne „sujetten" ter Staten-Generaal voorstellen, dat de Republiek aan Frankrijk en Spanje hare bemiddeling aan zou bieden, maar in zulke bewoordingen en op zulke voorwaarden, dat Spanje de te stellen eischen zeker zou afslaan, en dat de Republiek dan hare wapenen bij die van Frankrijk zou voegen. Door het beleid van de afgevaardigden van Holland ter Generaliteit en van de Gecommitteerde Raden van dit gewest — de Statenvergadering was op dat oogenblik niet bijeen — is de bedoeling van den Prins echter verijdeld en werd de bemiddeling aangeboden in neutrale

De keerzijde van dezen gedenkpenning komt meermalen anders voor dan zooals zij hier op *b* en *c* is afgebeeld.

Een ander gedicht op Willem II is te vinden in een gelijktijdig handschrift (Knuttel, Pamfletten No. 7008):

Hier rust d'onrust van Amsterdam
Die door zyn lusten haer rust benam,
Hier rust de rust vant Vaderlant
Die in d'onrust zyn ruste vant.

Zie (Dr. Dompierre de Chaufepié), De Oranje-penningen in het K. penningkabinet, 1898, blz. 32, 33.

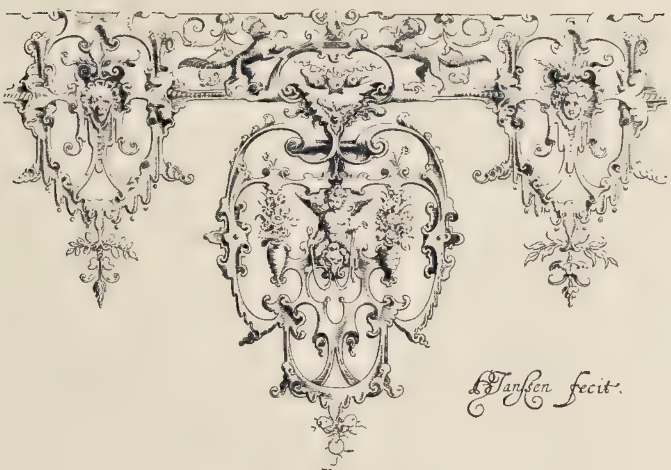
1) Wijnne, De geschillen over de afdanking van het krijgsvolk, enz. (Werken Hist. Gen. Nieuwe serie N°. 41) p. CLII.

1) Bontemantel, Reg. v. Amst., I p. 212, 213, II p. 58, 59.

2) Het volgende naar Fruin, Bijdragen v. Vad. Gesch. Derde Reeks, 9de deel, p. 1 vgg., 10de deel, p. 197 vgg., en Waddington, La république des Prov. Unies etc., II p. 352 vgg.

termen, zoodat geen vredebreuk met Spanje meer te vreezen was. In de verlegenheid, waarin hij hierdoor geraakte, wendde Willem II zich tot den Luitenant-Generaal d'Estrades, met wien hij sinds geruimen tijd in 't geheim correspondeerde, en verzocht hem hierheen te komen, waarschijnlijk om met hem te raadplegen over wat hem thans te doen stond.

Geruimen tijd heeft men gemeend, dat op den 20sten October 1650 in Den Haag, tusschen Willem II en d'Estrades, als gevolmachtigde van den Koning van Frankrijk, een verdrag is gesloten, waarbij bepaald werd, dat de Republiek, tegen Mei 1651, te zamen met Frankrijk oorlog zou gaan voeren tegen Spanje en de Engelsche Republiek tegelijk. Eerst onlangs is met zekerheid aangetoond, dat dit verdrag slechts een van Fransche zijde opgesteld ontwerp is, en dat d'Estrades zelfs gedurende de geheele maand October niet in Den Haag geweest is. De politiek van Willem II, hoe gewaagd ook, kan dus vrijgesproken worden van de roekeloosheid, die haar vroeger verweten werd: in de gevaren van een dubbelen oorlog heeft hij de Republiek niet willen storten. Maar het hervatten van den krijg tegen Spanje bleef hij wenschen en zoo hij op den 6den November niet plotseling ware overleden, zou het hoogst waarschijnlijk tusschen Holland en hem nog eenmaal tot een strijd zijn gekomen, vergeleken waarbij die van den zomer van 1650 slechts kinderspel was.

(Museum f. K. u. I. Weenen.)

[illegible] LAAN pinx — LAMBERT VISSCHER fecit

JAN DE WITT, 1625—1672

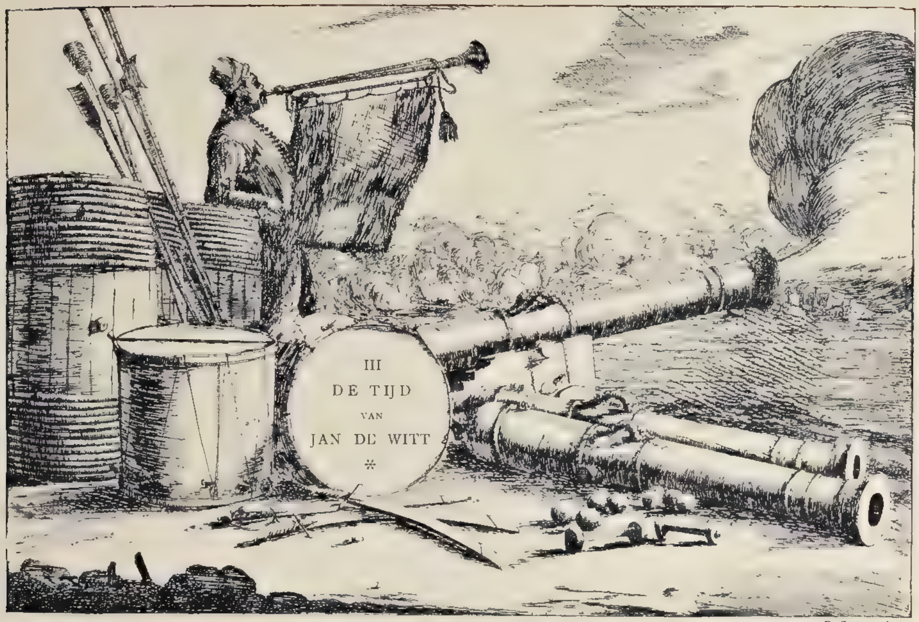
Raadpensionaris van Holland [illegible]

en

CORNELIS DE WITT, 1623—1672

Burgemeester van Dordrecht, Ruwaard van Putten

(Albertina, Weenen)

R. ZEEMAN fecit

De onverwachte dood van den Stadhouder bracht deze gewesten in een toestand, waarin zij nog nooit tevoren hadden verkeerd. Aan de Staten van Holland komt de eer toe, met vaste hand het schip van staat te hebben geleid in den nieuwen koers, en op uitnemende wijze de meest doeltreffende maatregelen te hebben beraamd om een regeering zonder Stadhouder te organiseeren. De geboorte van den Prins van Oranje, acht dagen na den dood van zijn vader, kon zoowel de aanhangers van het Oranjehuis als de tegenpartij tot vreugde stemmen: de eersten, omdat de rechte mannelijke stam van dat geslacht nu voor uitsterven was bewaard, de laatsten, omdat de andere pretendenten voor het stadhouderschap van zelf op zijde werden geschoven door den wettigen pretendent, die nog jaren lang het ambt niet zou kunnen vervullen.

Onmiddellijk na den dood van Willem II werden de door hem afgezette regenten weder in hunne ambten hersteld; zoowel Cornelis Bicker als de zes heeren, die op Loevestein gevangen hadden gezeten, woonden reeds de eerste Statenvergadering van Holland na 's Prinsen overlijden bij 1), waar het besluit werd genomen om de Staten van de overige provinciën uit te noodigen tot een bizondere vergadering, ten einde te beraadslagen over de unie, de religie en de militie. Ondertusschen regelde Holland zelf zijne regeering op den nieuwen voet en gaf daarmede aan de overige provinciën het na te volgen voorbeeld. De stemmende steden werden uitgenoodigd aan de Staten octrooi te verzoeken om haar eigen magistraat te bestellen; de niet stemmende zouden voortaan de voordracht hebben te zenden aan de Staten, opdat deze of hunne plaatsvervangers, de Gecommitteerde Raden, daaruit de verkiezing zouden doen. Verder trokken de Staten tal van andere rechten, voorheen door den Stadhouder uitgeoefend, aan zich: het benoemen van militaire en andere ambtenaren, het recht van gratie. De lijfwacht van den Prins kreeg eerlang den naam van lijfwacht der Staten van Holland.

---

1) Wagenaar, Vaderl. Historie XII p. 128.

Voor Amsterdam was de verandering, die de nieuwe staat van zaken in de stedelijke constitutie bracht, geringer dan voor de overige steden; de magistraatsbestelling was daar altijd zoo goed als geheel buiten den invloed van den Stadhouder geweest, en alleen de schepenen werden door hem gekozen. Thans verkreeg de stad octrooi, dat de verkiezing van de schepenen voortaan door burgemeesteren zou geschieden. Belangrijker echter dan deze uitbreiding van de burgemeesterlijke macht was de vermeerdering van invloed op de regeering van den ganschen staat. Nu aan Holland de hegemonie in de Unie ten deel viel, die sinds 1618 de Stadhouders hadden bezeten, nam van zelf ook de beteekenis toe van de machtigste stad van dat gewest. Amsterdam heeft ook het eerst zich tehuis gevoeld in de nieuw betrokken woning der stadhouderlooze regeering. Nadat de vroedschap reeds had besloten voorloopig niet over te gaan tot de benoeming van een Stadhouder, sprak zij op den 2den December 1650 als hare meening uit dat de ambten van Stadhouder en Kapitein-Generaal voortaan gescheiden moesten blijven, en dat Holland ook de andere provinciën voor dat gevoelen moest trachten te winnen 1). Het is te begrijpen dat de gedachte, om het civiel en het militair gezag in den staat gescheiden te houden, het eerst rees bij de stad, die kort te voren het gevaarlijke van de vereeniging van beide had ondervonden. Toch is de resolutie meer dan een uiting van gekrenkten trots: zij wees den weg aan de politiek van Jan de Witt tegenover het Oranjehuis.

Twintig jaren zouden voorbijgaan eer deze »maxime" door alle provinciën werd aangenomen. Op de Groote Vergadering van 1651 werd zij nog niet erkend. In de Unie — d. i. de regeeringsvorm van het land — kwam geen radicale verandering, maar de feitelijke toestand werd na 1651 zooals Holland dien wenschte. Het ambt van Kapitein-Generaal werd niet vervuld; de meeste gewesten hadden geen Stadhouder aangesteld en hun eigen regeering naar het voorbeeld van Holland hervormd; alleen de Staten van Groningen en Drente droegen aan den Frieschen Stadhouder Willem Frederik ook het stadhouderschap in hunne provincie op. Onbeslist bleef de vraag hoe voortaan, bij ontstentenis van een Stadhouder in de meeste gewesten, onderlinge geschillen zouden worden beslecht. Omtrent de religie verklaarden de provinciën vast te houden aan den Gereformeerden godsdienst, zooals die op de Synode van Dordrecht was bepaald; doch in dit opzicht werd het werk van 1618 ongedaan gemaakt, dat het recht van elke provincie werd erkend om, volgens artikel 13 der Unie, hare eigen kerkelijke aangelegenheden te regelen. Vollediger triumf nog behaalde het provincialisme in het derde punt, waarover ter Groote Vergadering werd beraadslaagd, de militie. Zonder goedkeuring en medewerking van de provinciën wien het aanging zouden voortaan geen patenten — marschbrieven voor het krijgsvolk — kunnen worden uitgereikt; het gezag van de Staten eener provincie over de troepen, die door haar betaald werden of binnen hare grenzen vertoefden, werd aanzienlijk vermeerderd, zoodat het leger van de Unie eigenlijk werd opgelost in een aantal provinciale corpsen.

Vóór het scheiden der vergadering kwam nog een punt ter sprake, dat Amsterdam in het bizonder aanging. Jacob Cats, die zich gereed maakte om het ambt van raadpensionaris neer te leggen, bracht ter Statenvergadering van Holland het geschrift, getiteld »Redenen en motieven", ter tafel, in het vorige jaar door Prins Willem II ter verdediging van zijn gedrag ingediend, maar toen ongeopend ter zijde gelegd. Thans werd besloten het te lezen, vervolgens het te weerleggen in een geschrift, dat alom verspreid werd; de bezending aan de steden van Holland werd in strijd met de Unie, de aanslag op Amsterdam en het gevangen zetten van de zes heeren voor een vergrijp tegen de hoogheid van het gewest verklaard, en aan die heeren zelven een acte van goedkeuring van hunne gehouden gedragslijn uitgereikt, zoowel door de regeeringen hunner steden als door de Staten van Holland. Tevens werd, vooral op aandrang van Amsterdam, een onderzoek ingesteld naar de houding van den Heer van Sommelsdijk, wien men ten laste legde dat hij, vóór den aanslag, de verdedigingswerken van Amsterdam had verspied, dat hij het gerucht had verspreid van het verdrag tusschen deze stad en het Parlement van Engeland, eindelijk dat hij, hoewel in den eed van Holland staande, op bevel van den Prins zijne soldaten tegen Amsterdam had laten oprukken. Toen Sommelsdijk echter bij zijne verdediging den Frieschen Stadhouder Willem Frederik als den hoofdaanlegger van den aanslag aanwees, stelde Friesland ter Groote Vergadering voor om een algemeene amnestie af te kondigen wegens de gebeurtenissen van 1650. Die voorslag ging door, maar tevens werd het besluit der Staten-Generaal van 5 Juni 1650 1) nietig verklaard en uit het register der resolutiën gelicht. Amsterdam had eerst verlangd, dat de Heer van

1) Wagenaar, Amsterdam, I p. 572.

1) Hiervóór, p. 174.

OLIVER CROMWELL, LORD-PROTECTOR VAN ENGELAND, 1599—1658

Sommelsdijk ter verantwoording zou worden geroepen voor het Hof van Holland, maar stond eindelijk toe, dat ook hij in de amnestie zou worden begrepen, mits hij zich onthield van alle regeeringsambten in Holland.

Aldus werd het gebeurde van 1650 ongedaan gemaakt. Van de veranderde omstandigheden maakte Amsterdam ten slotte ook een practisch gebruik. Na eenig aanhouden kreeg de stad in 1653 van de Staten van Holland gedaan, dat zij haar de buitengewone kosten, in 1650 voor de verdediging gemaakt, ten bedrage van ruim 54.000 gulden, vergoedden als »ten dienste van het land" besteed, en haar tevens dankten voor de betoonde ijver en wakkerheid!

Op de Groote Vergadering van 1651 was ook gehoor verleend aan een Engelsch gezantschap, dat een zeer nauw verbond tusschen de beide Protestantsche Republieken moest voorslaan. Hoezeer men hier ook geneigd was op vriendschappelijken voet te blijven met den machtigen nabuur, een vereeniging met Engeland tot één staat — want dat was het doel, waarnaar Cromwell streefde — wenschte men niet. Gedurende hun verblijf in Den Haag werden de gezanten door het gepeupel en door koningsgezinde Engelschen uitgejouwd en lastig gevallen; om dit te doen vergeten haastte Amsterdam zich de heeren tot een bezoek uit te noodigen en bereidde hun een eervolle ontvangst, maar overigens had het voor de plannen van Cromwell al even weinig sympathie als de overige steden van Holland. Onmiddellijk na den terugkeer van het gezantschap begon Engeland zijne ontevredenheid over de weigering te toonen: de acte van navigatie werd uitgevaardigd, en daarmede een onberekenbaar nadeel aan onze vrachtvaart toegebracht. Tevergeefs vertrok een buitengewoon gezantschap, waarvan ook de Amsterdammer Gerard Schaep Pietersz. deel uitmaakte, naar Londen, om bij het Parlement op intrekking van de acte aan te dringen en een verbond van vriendschap en koophandel voor te stellen; de onderhandelingen werden in het voorjaar van 1652 afgebroken en de ontmoeting tusschen de vloot van Tromp en die van Blake op den 29sten Mei, welke tot een hevig en onbeslist gevecht aanleiding gaf, deed den eersten Engelschen oorlog uitbreken.

De over het algemeen voor ons hoogst ongunstige afloop van dezen krijg is door verschillende redenen te verklaren. Een eigenlijke oorlogsvloot hadden wij destijds nog niet: de meeste schepen waren koopvaarders, tijdelijk voor den oorlog uitgerust door ze sterker te bemannen en te bewapenen, maar toch op verre na niet opgewassen tegen de Engelsche oorlogsbodems, die zwaar geschut voerden en veel talrijker waren bemand. Onze kanonnen kregen wij uit Zweden, want een eigen geschutgieterij ontbrak ons; Zweden was op de hand van Engeland en leverde het bestelde geschut niet af, onder voorwendsel dat het onzijdig wilde blijven. De administratie van het zeewezen, niet in één hand berustende, maar over vijf colleges verdeeld, was gebrekkig: herhaaldelijk zeilden vloten uit, die niet behoorlijk waren voorzien van ammunitie of levensmiddelen. De zeemanschap en de dapperheid van onze aanvoerders: Maarten Harpertsz. Tromp, Witte Cornelisz. de With en Michiel Adriaansz. de Ruyter deden zeker niet onder voor die der Engelsche vlootvoogden, maar zij werden slecht ter zijde gestaan en een aantal koopvaardijkapiteins, die tijdelijk op 's lands vloot dienden, gedroegen zich lafhartig. Wat echter vooral de actie van de Nederlandsche bevelhebbers belemmerde, was de omstandigheid dat zij met hunne vloot gewoonlijk een groot aantal koopvaardijschepen moesten beschermen; om deze in veilige haven te brengen, moesten zij vaak een gunstige gelegenheid tot aanval voorbij laten gaan. De Engelschen daarentegen waren vrij in hunne beweging; voor convooi behoefden zij bijna niet te zorgen, want Engeland had nog geen handelsvloot van beteekenis; bovendien waren zij gewoonlijk goed bekend met de plaats waar de Nederlandsche vloot zich ophield, omdat deze bepaald werd door den koers der koopvaarders, en konden zij elk oogenblik een veilige schuilplaats zoeken in een der havens van het Kanaal, zoodra de kansen voor hen ongunstig stonden. Het oorlogsplan van de Engelschen was dan ook: zooveel mogelijk de handelsvloot van de Nederlanders aan te vallen, bij voorkeur in het Kanaal, dat onze koopvaarders niet konden vermijden, tenzij zij den langen en gevaarlijken weg benoorden Schotland om wilden nemen. Maar ook dan konden de Engelschen hen, vóór zij de reede van Tessel bereikt hadden, in de Noordzee aantasten, waar voor onze vloot meestal een slechte gelegenheid was om op den vijand in te loopen, daar gedurende drie vierde van het jaar de heerschende winden uit het Westen woeien 1).

Het begin van den oorlog was niet ongunstig: in den slag bij Plymouth, op den 26sten Augustus 1652, noodzaakte De Ruyter Ayscue tot wijken, zoodat hij de door hem beschermde koopvaardijvloot in behouden haven kon brengen. Ongeluk-

1) Gardiner, History of the commonwealth and protectorate II p. 122—124.

ZEESLAG VOOR PLYMOUTH TUSSCHEN DE HOLLANDSCHE EN ENGELSCHE VLOTEN ONDER DE RUYTER EN AYSCUE, 26 AUGUSTUS 1652

kiger verliep het gevecht op de Vlaamsche kusten, in het begin van October, waar Witte de With en De Ruyter tegen Blake en Ayscue streden, en het vooral hard te verantwoorden hadden, toen een twintigtal van hunne kapiteins op de vlucht sloegen. Tegen den winter werd opnieuw een vloot in zee gebracht; op den 10den December behaalde Tromp een overwinning op Blake, bij Dover; de Engelschen moesten de wijk nemen naar hunne havens, Tromp hield zee, geleidde een groot aantal koopvaarders naar het eiland Rhé en haalde vandaar de Straatvaarders af, die veilig in het vaderland aankwamen.

Het volgende jaar bracht echter ramp op ramp: in den driedaagschen slag, die op 28 Februari bij Portland begon, moest Tromp, al vechtende, wijken voor de overmacht van de Engelsche vloot onder Blake en Deane; een groot aantal kapiteins kozen weer lafhartig het hazenpad; door gebrek aan kruit kwamen de overigen in het grootste gevaar. Alleen aan het beleid van Tromp was het te danken, dat nog de meeste koopvaarders behouden bleven; maar van nu af waren de Engelschen ook weer meester in het Kanaal. Herhaaldelijk gaven Tromp, De Ruyter en De With in hartige woorden hun misnoegen te kennen over den slechten toestand van onze vloot; afdoende verbetering daarin te brengen vereischte echter tijd. Zoo leed Tromp op nieuw groot nadeel in den slag tegen Monk, bij de Vlaamsche kust, op 12 en 13 Juni; het laatste gevecht, waarin hij onze vloot aanvoerde, bij Ter Heyde, op 10 Augustus, bleef onbeslist, maar Monk had zooveel schade geleden, dat hij terug moest keeren naar de Engelsche havens om zijne vloot weer zeewaardig te maken. Toch was het grootste verlies aan onze zijde: bij Ter Heyde eindigde de roemrijke zeemansloopbaan van Tromp.

Van de schade, die de ongelukkige oorlog aan den handel toebracht, had Amsterdam natuurlijk het grootste deel; verscheiden neringen verliepen, 14 à 1500 huizen — volgens anderen wel 3000 — stonden leeg. Op den 27sten Juni 1653 besloot de vroedschap zelfs om het nieuwe stadhuis één verdieping lager op te trekken dan het oorspronkelijke plan aangaf, »alzoo door de schaarsche negotie de inkomsten van de stad merkelijk waren verminderd" — een besluit, waarop men twee jaar later weer terug kwam, toen de oorlog geëindigd en een betere tijd was aangebroken 1).

De ontevredenheid over den gang van zaken bracht in verschillende steden de Oranjegezinde burgerij tot betoogingen tegen de bestaande regeering. De raadpensionaris Jan de Witt, die onder zulke moeilijke omstandigheden zijn ambt in 1653 aanvaardde, begreep dat een spoedige vrede het beste middel zou zijn om de oproerige stemming te doen bedaren. Vooral aan zijn beleid is het te danken, dat op den 15den April 1654 de vrede te Westminster werd geteekend. Een ieder kent den nasleep daarvan: op verzoek van Cromwell, die inmiddels Lord-Protector van Engeland was geworden, moest Holland de acte van seclusie uitreiken, waarbij het beloofde nooit een Oranjevorst tot Stadhouder te zullen benoemen, noch op hem te zullen stemmen bij de verkiezing van een Kapitein-Generaal. Bij de vele moeielijkheden, die De Witt wegens deze acte had te verduren, vond hij een krachtigen steun bij de hoofdstad. Al had ook de eisch van den Protector minder aangenaam geklonken in de ooren van vele regenten van Amsterdam, dan in werkelijkheid het geval was — nog in 1653 had de vroedschap besloten zich ten krachtigste te verzetten tegen het voorstel van Zeeland om den Prins tot Kapitein-Generaal te verheffen —, zij zouden zich wel tweemaal bedacht hebben voordat zij de voorwaarden, van welker inwilliging Cromwell het behoud van den pas gesloten vrede afhankelijk stelde, hadden afgeslagen. Toch was het hun niet onbekend, dat de burgerij hunne gevoelens jegens het Oranjehuis niet deelde: bij de feestelijkheden, te Amsterdam wegens de afkondiging van den vrede gevierd, lieten burgemeesteren de trompetters lustig het Wilhelmus van Nassouwe blazen!

Dat de raadpensionaris prijs stelde op een goede verstandhouding met de hoofdstad, bleek ook uit de keuze van zijne vrouw. Zijn huwelijk, in het begin van 1655, met Wendela Bicker, een dochter van wijlen Jan Bicker, den broeder van Andries en Cornelis, bracht hem in nauwe betrekking tot de aanzienlijkste Amsterdamsche geslachten. Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek, de broeder van Wendela's moeder, een van de bekwaamste regenten, die Amsterdam in de zeventiende eeuw kan aanwijzen, was in die dagen de leider van de politiek der stad. Hij gold voor een gematigd man, »evenzeer Prinsman als republikein 1)", minder vijandig gestemd tegen het Oranjehuis dan vele zijner mederegenten, en heeft grooten invloed uitgeoefend op den raadpensionaris; uit de correspondentie van de Witt 2) blijkt op hoe hoogen

1) Bontemantel, Resol. Raad (ms.) I, 1, p. 104 en Regeeringe van Amsterdam II p. 58, noot 3.

1) Thurloe Papers II, p. 708.

2) Wij hadden het voorrecht bij het bewerken van dit hoofdstuk gebruik te kunnen maken van de excerpten, door wijlen Prof. Fruin uit de onuitgegeven correspondentie van De Witt opgeteekend.

ADMIRAEL TROMP

Koomt, in den Jongsten eeuw, eens 't Spaensche oogh te mikken
Op 't Stralen van dit Beelt (al stondt ons voor wat vreems)
't Bevat, op nieuw, de schrik, die 't kon met 't hert verschrikken,
Toen 't levend' hen bestraelde, in 't aensien van den Teems

TOT AMSTERDAM By Fransoys van Beutecom Inde Kalverstraet A° 1641

VISE-AD' DE WIT

Hier Zwymt de buyten-trek van Wittens naer het leven.
Maer wat zyn borst in Zich, voor 't Vaderland, besloot
Hy ons, voor Karels strand, getuygnis heeft gegeven,
Toen Spaengien voor de vreugt van Hollands Zege vlood

MAARTEN HARPERTSZ. TROMP
Lt-Admiraal van Holland en W.-Friesland
1597—1653

WITTE CORNELISZ. DE WITH
Vice-Admiraal van Holland en W.-Friesland
1599—1658

(Verzameling Mr. S. van Gijn)

ZEESLAG IN DE NABIJHEID VAN TER HEIJDE EN SCHEVENINGEN TUSSCHEN DE HOLLANDSCHE EN ENGELSCHE VLOTEN ONDER TROMP EN BLAKE, 10 AUGUSTUS 1653

GEVECHT TUSSCHEN HET ADMIRAALSCHIP BREDERODE VAN M. H. TROMP EN HET ADMIRAALSCHIP VAN R. BLAKE
IN DEN ZEESLAG VOOR TER HEIJDE EN SCHEVENINGEN, 10 AUG. 1653

Teekening van G. Pus. — Prentenkabinet Amsterdam)

prijs hij de achting van zijn oom stelde, hoe vaak hij zijn raad in moeielijke vraagstukken inwon. Cornelis de Graeff is het ongetwijfeld geweest, die Amsterdam heeft doen ijveren voor het verbond met Brandenburg 1), dat in 1655 werd aangegaan en dat ook aan de Oranjepartij hoop gaf, omdat de Keurvorst een oom was van den jongen Prins; aan hem zal het te danken zijn geweest, dat Amalia van Solms tot een bezoek aan Amsterdam werd genoodigd en daar in October 1655 vorstelijk werd ontvangen 2).

Toen De Witt in 1657 aan Cornelis de Graeff zijn dank betuigde voor de medewerking, die Amsterdam hem verleend had in het sinds geruimen tijd sleepende geschil over de benoeming van een veldmaarschalk, naar welk ambt, opengevallen door den dood van den Heer van Brederode, de Friesche Stadhouder te vergeefs had gedongen, schreef hij hem o. a. dat hij „in alle voorvallende gelegentheden van gewichte ende importantie het ooge altijdts singulierlijck soude hebben op de stadt van Amstelredam ende 't sentiment van die van de regieringe aldaer, als ten opsichte van haer merckelijke interesse van den Staet oock meriterende boven alle andere in hooge consideratie te worden gehouden 3)". Die betuiging was geen ijdele plichtpleging. Vooral sinds 1659 onderhield hij een drukke briefwisseling met de regeering van de stad, deelde haar, ongevraagd, de belangrijkste zaken mede, die voorvielen gedurende de afwezigheid van de Statenvergadering, en won herhaaldelijk haar advies in, vooral over handelszaken.

De nauwe correspondentie tusschen de regenten van Amsterdam en De Witt leidde intusschen nòch tot gedweëe volgzaamheid bij de eersten, nòch tot onderdanigheid bij den laatste. Zoolang de Heer van Zuidpolsbroek leefde kwam het nooit tot een vredebreuk, maar verschil van meening heeft er vaak bestaan en het tegenstribbelen van Amsterdam bracht De Witt dikwijls in moeielijkheden. De raadpensionaris heeft altijd geijverd om de eenheid van Holland onverzwakt te houden, en aarzelde nooit, waar het pas gaf, de hoofdstad er aan te herinneren, dat het gezag der Staten boven haar stond. Daarentegen heeft Amsterdam, terwille van zijn handel, de buitenlandsche politiek van de Republiek soms op andere banen geleid, dan De Witt haar wilde doen inslaan. Verscheiden voorbeelden, zoowel van het een als van het ander, zouden zijn aan te halen; bepalen wij ons tot een proeve van verschil van meening in een belangrijke vraag van buitenlandsche politiek.

Sinds Karel X Gustaaf in 1654 den troon van Zweden had beklommen, dreigde dit rijk zich meester te maken van de heerschappij over de Oostzee en hare kusten, en den handel op die streken geheel aan zich te trekken. De oorlogzuchtige vorst richtte zich het eerst tegen Polen, waar hij weinig tegenstand vond. Slechts enkele steden, Dantzig aan de spits, trachtten hare zelfstandigheid te verdedigen; hoewel geblokkeerd door een vloot van 32 oorlogschepen, weigerde het zich te schikken naar de Zweedsche eischen, overtuigd dat spoedig hulp zou komen opdagen. Die verwachting was niet ongegrond. Zoolang de blokkadevloot vóór de haven lag, hadden de Zweden van alle schepen, die naar Dantzig bestemd waren — en daarvan kwamen de meeste uit de Nederlanden — dezelfde hooge rechten geheven, die in de Zweedsche havens werden gevorderd. Toen dan ook in 1656 de Poolsche adel, die te voren den vreemdeling had gehuldigd, van hem afviel, achtte Amsterdam 1) het oogenblik gekomen, een woord mee te spreken in de Noordsche geschillen. Een Nederlandsche vloot van 42 oorlogschepen, onder Wassenaer van Obdam, liet het anker voor de reede van Dantzig vallen en hield den toegang tot de haven vrij. Ook een tiental Deensche schepen voegden zich bij haar. De Koning van Denemarken hoopte, met behulp der Republiek, wraak te nemen voor de vernedering, hem in 1645 door Zweden bereid; met haar verbonden, wilde hij de kans wagen het toen verlorene te herwinnen.

Zijne roepstem vond geen weerklank, nòch bij De Witt, nòch bij de meerderheid der Staten-Generaal. Karel Gustaaf lag in verbond met Engeland en Frankrijk, zoodat een krijg tegen Zweden ook een vredebreuk met die beide rijken ten gevolge kon hebben. In dat geval zou de Republiek hulp moeten zoeken bij Spanje en bij Oostenrijk, hare natuurlijke vijanden, bovendien zwakke bondgenooten. Een voorzichtige politiek ried dus het treffen van een minnelijke schikking met Zweden aan, en dit geschiedde bij het verdrag van Elbing, in September 1656. De voornaamste bepaling daarvan was, dat Zweden de neutraliteit van Dantzig waarborgde; hiermede stelde De Witt zich tevreden.

Niet alzoo Amsterdam. Dezelfde koopstad, welke

1) Thurloe Papers III p. 667, 668. Vgl. ook hiervóór, p. 111.

2) Burgemeesteren hadden haar uitgenoodigd »sonder kennisse van den raed«; na haar vertrek stelden zij aan de vroedschap voor of men haar eenige geschenken zou nazenden, dan wel »of men 't soo soetjes sou laeten heen gaen«. De vroedschap besloot dat men het er maar bij moest laten: Bontemantel, Resol. Raad (ms.) I, 2, p. 205.

3) De Witt aan Zuidpolsbroek, 2 Febr. 1657.

1) De Witt wilde traineeren, Amsterdam dreef door dat men Dantzig bijsprong: Bontemantel, Resol. Raad (ms.) I, 2. p. 330—332, 334—340.

Verwaginge der Letters in de Plaet.

- A. De Heer Lieutenant Admirael Tromp, op 't Schip de Goude Leeuw, met de zeylen op de maat, geengageert met Eduart voerende 't Efquadre van de Blaeuwe Vlag.
- B. Sir Eduard Spragg, zijnde d'Admirael van de Blaeuwe Vlag aen de zijde van Tromp, deerlick doornagelt.
- C. De Seconde van de Blaeuwe Vlag verbrant.
- D. De Schout by nacht van de Blaeuwe Vlag, van de onse geentert, en daer na geruineert.
- E. Capiteyn de Jong met het Schip Utrecht, verwart in 't midden van 't vyantlicke Efquadre.
- F. D'Engelse Vice-Admirael van de Blaeuwe Vlag gesprongen.
- G. Een Brander van de Engelse, gemonteert als een schip met 60 stucken, in de gront geboort.
- H. Een van onse Chaloupen, den Brander met succes aen boort geweest hebbende.
- I. Een vluchtende Chaloup van een Brander, door d'onse achterhaelt.
- K. Den Heer Admirael Generael de Ruyter, op 't Schip de 7 Provincien, furieuselick invallende in 't Efquadre van Prins Robbert, voerende de Roode Vlag.
- L. De Roode Vlag, waer op Prins Robbert was, wijckende.
- M. Den Vice-Admirael van de Roode Vlag, by de Heer de Ruyter reddeloos geschoten.
- N. Een Groot Schip van 't Efquadre van de Roode Vlag, verbrant.
- O. Een groote Brander, zijnde de Royale Eyckeboom voerende 90 stucken, door de Chaloup van de Heer Admirael de Ruyter genomen en geruineert.
- P. Capiteyn de Liefde, manhaftig vechtende in 't midden van de Roode Vlag, en ftervende op 't bedde van eere.
- Q. Den Vice-Admirael Sweers, manhaftig strijdende, en 't leven latende voor 't Vaderlant.
- R. Jonckheer Jan van Gelder, een dapper strijdende, en 't leven opofferende.
- S. Eenige Branders en 10 à 12 kleyne France Schepen, door de onse geruineert en in de gront geschoten.
- T. Het Efquadre van de Heer Admirael Banckert, ge-engageert tegen 't Efquadre van de Witte Vlag, dat hy ten eersten op de vlucht brenght.
- V. De France Admirael die 't over wendt om te vluchten.
- W. De France Vice-Admirael in de brant geschoten.
- X. Een groot Engels schip geruineert.
- Y. 't Efquadre van de Witte Vlag, confuselick vluchtende, door d'onse hevigh vervolgt.
- Z. Een Galjoot, een Kits, en een Pinck, door onse Chaloupen vermeestert. Welcke genereuselick ge-employeert wierden, om d'Engelse drenckelingen te salveeren.

ZEESLAG IN DE SONT TUSSCHEN DE HOLLANDSCHE EN ZWEEDSCHE VLOTEN ONDER JACOB VAN WASSENAER-OBDAM EN KAREL GUSTAAF WRANGEL, 8 NOV. 1658

Verzameling Mr. S. van Gijn

zoo afkeerig placht te zijn van krijg, werd thans, nu het belang van haren handel op het spel stond, de woordvoerster eener gewaagde oorlogzuchtige politiek. Zij hield de ratificatie van het Elbingsche tractaat tegen en liet door haren pensionaris Koenraad van Beuningen, destijds gezant aan het hof van Kopenhagen, den Koning van Denemarken „aanporren om het verroeste harnas weer aan te schieten", zooals De Witt het noemde. Niet zonder gevolg bleef dat streven. Het jaar 1657 was nog niet ten einde of Denemarken, de Keizer en Brandenburg schaarden zich aan de zijde van Polen, en het geheele Noorden stond in lichte laaie.

Binnen enkele maanden was Denemarken op den rand van het verderf. De Zweedsche Koning voerde in Februari 1658 zijn leger uit Jutland, over de toegevroren wateren, naar de Deensche eilanden, stond weldra voor de poorten van Kopenhagen en noodzaakte Frederik III tot den vrede van Roeskjilde, waarbij hij o. a. al zijne bezittingen aan gene zijde van de Sont verloor, en waarin de voor ons nadeelige voorwaarde werd opgenomen, dat de Oostzee voor alle vreemde oorlogschepen gesloten zou zijn. Maar nog in hetzelfde jaar verbrak Karel Gustaaf, zonder veel aanleiding, den gesloten vrede en belegerde Kopenhagen opnieuw, zoowel van de zee- als van de landzijde. Thans moest de Republiek zich wel partij stellen, wilde zij haren handel en de doorvaart door de Sont niet geheel afhankelijk zien worden van Zweden's welbehagen. Een vloot van 35 oorlogschepen, onder commando van Wassenaer van Obdam, met 38 vendelen soldaten aan boord, zeilde naar de Sont en bracht, op den 8sten November 1658, bij het slot Kronenburg een geduchte nederlaag toe aan de Zweedsche vloot, onder Wrangel; aan onze zijde sneuvelden de vice-admiraals Witte Cornelisz. de With en Pieter Floriszoon. Wassenaer van Obdam ontscheepte den volgenden dag zijne troepen te Kopenhagen en bleef den geheelen winter in Denemarken. Door toedoen van Engeland en Frankrijk trachtten wij in 1659, in overleg met deze mogendheden, een bemiddeling tusschen de Noordsche kronen tot stand te brengen; toen Zweden echter niet tot een redelijken vrede te bewegen was, kreeg De Ruyter, die thans aan het hoofd van de vloot stond, opnieuw last den Zweden afbreuk te doen en bombardeerde Nyborg, op Funen. De Witt wilde nu zoo spoedig mogelijk een eind aan den krijg maken; zoo wij dien voortzetten en met geluk voerden, vreesde hij dat Frankrijk en Engeland zich aan Zweden's zijde zouden scharen en dat in het volgende voorjaar een algemeene Europeesche oorlog zou uitbreken 1); Amsterdam was echter van meening dat Engeland, na den dood van Cromwell, niet meer te vreezen was en wilde de behaalde voordeelen vervolgen en den oorlog krachtig voortzetten. Tot een conflict kwam het niet, want door den onverwachten dood van Karel X Gustaaf keerde in den zomer van 1660 de vrede in de Noordsche rijken terug.

In dezelfde jaren toen Amsterdam, ter wille van den Oostzeehandel, Engeland en Frankrijk trotseerde, heeft het tegen deze mogendheden krachtig het recht der vrije vaart verdedigd 2). Reeds van 1640 af hadden onze koopvaardijschepen te lijden van de Fransche kapers, die met ongekende brutaliteit hun roovershandwerk uitoefenden. Elk jaar werd er een flotille naar de Middellandsche Zee gezonden ter bescherming van onzen handel »tegen de Fransche en Barbarijsche zeeroovers"; in 1652 was zelfs besloten de Fransche kapers met onze oorlogschepen op te brengen, maar het uitbreken van den Engelschen oorlog had de uitvoering verhinderd. Bovendien volgden de Franschen, nog steeds met Spanje in krijg gewikkeld, tegenover onzijdige mogendheden den beruchten regel: „robe d'ennemi confisque celle d'ami"; neutrale schepen werden buit verklaard, zoo de lading aan den vijand toebehoorde, en evenzeer neutrale lading geconfisqueerd, zoo zij in 's vijands schepen werd aangetroffen. Voor onze vrachtvaart was dit principe allernoodlottigst. Engeland, de bondgenoot geworden van Frankrijk tegenover Spanje, huldigde een oorlogsrecht, dat wel niet zoo ver ging als het Fransche, maar toch nog altijd zeer schadelijk was voor neutrale mogendheden, vooral voor ons: het legde beslag op onzijdige schepen, die contrabande of lading van den vijand aan boord hadden. Elk oogenblik, vaak onder gezochte voorwendsels, werden Nederlandsche koopvaarders aangehouden, gevisiteerd, opgebracht naar de Engelsche havens; de processen, die hieruit voortvloeiden, eindigden gewoonlijk in het nadeel van onze kooplieden. Amsterdam heeft ook tegenover deze onlijdelijke praktijken tot kordaat optreden den stoot gegeven. Het bewerkte dat de Staten-Generaal in 1656 De Ruyter naar de Middellandsche zee zonden, met uitdrukkelijk bevel om alle vrijbuiters, ook de Fransche, op te brengen. Toen de stad tevergeefs aandrong op even krachtige maatregelen tegen Engeland's aanmatigingen, gelastte de Admiraliteit van Amsterdam aan De Ruyter om het visiteeren van onze koopvaarders door de Engelschen, desnoods met geweld, te beletten. De Staten-Generaal, beducht voor een vredebreuk met

1) De Witt aan Zuidpolsbroek, 7 en 25 Dec. 1659.

2) Het volgende naar J. C. Naber, De staatkunde van Johan de Witt, p. 90—103.

KAREL II, KONING VAN ENGELAND, 1630–1685

Cromwell, zonden contraorder, maar nadat De Ruyter zich bij de Admiraliteit van Amsterdam beklaagd had over deze aanschrijving, gelastte deze hem zich aan het ontvangen bevel te houden, en de vroedschap hechtte hare goedkeuring aan dit besluit 1). Toch bleef de gevreesde botsing uit. Cromwell wenschte geen nieuwen krijg; terwijl hij het visitatie-recht van Engeland in theorie handhaafde, liet hij de praktijk er van staken.

Met Frankrijk daarentegen kregen wij in 1657 een ernstig geschil, toen De Ruyter twee roofschepen van die natie buitmaakte en opbracht. De Fransche regeering was woedend en legde terstond beslag op alle Nederlandsche schepen en goederen. Nog vóór Holland had besloten om met gelijken maatregel te antwoorden en allen handel op Frankrijk te verbieden, legde Amsterdam — hiermede buiten zijn boekje gaande — arrest op de Fransche schepen in zijne haven; ook ried het ter Statenvergadering tot het blokkeeren van de Fransche havens en riviermonden, krasser besluit dan De Witt wel wenschte. Ook hier was de fortuin den stoutmoedige gunstig. Eenigszins verrast door onze kordaatheid, knoopte de Fransche regeering onderhandelingen aan, die tot een bevredigende oplossing van het hangende geschil leidden. Toch zou eerst de vrede, in 1659 tusschen Frankrijk en Spanje gesloten, de vrijheid der vaart weer geheel herstellen.

In de jaren 1657—1659 heeft de Republiek aldus de drie machtigste mogendheden van Europa durven weerstreven: de heerschappij van Zweden over de Sont en de Oostzee heeft zij belet, de Fransche kaperijen en de Engelsche visitatiën doen ophouden. Aan Amsterdam de eer, de woordvoerster te zijn geweest dezer doortastende politiek; te overmoedig, naar den zin van De Witt, die vond dat men niet alles op eens moest ondernemen. Maar ook hier bracht de gelukkige uitslag van een gewaagde onderneming de stem der voorzichtigheid tot zwijgen.

De restauratie van het Huis Stuart in 1660 bracht een groote verandering in onze verhouding tot Engeland: wie den balling Karel Stuart met weinig voorkomendheid hadden bejegend, dongen om het hardst naar de gunst van Koning Karel II. Ook Amsterdam deed daaraan mee. Het complimenteerde hem met zijne troonsbestijging en noodigde hem tot een bezoek; de uitnoodiging kon niet worden aangenomen, maar de Koning gaf te kennen, dat hij zich door de stad gaarne een jacht zou laten vereeren, waarmede hij op de Theems kon zeilen! Onmiddellijk verkreeg hij zijn wensch. Tegelijk vernam de vroedschap dat de weduwe van Willem II met haar zoon in Amsterdam wilde komen en dat een officieele ontvangst haar niet onaangenaam zou zijn 1). Terstond werd de uitnoodiging daartoe aan haar gericht, en in de dagen tusschen 15 en 21 Juni had de Amsterdamsche burgerij den jongen Prins en zijne moeder in haar midden en uitte op ondubbelzinnige wijze haar gevoelens van verknochtheid aan het Oranjehuis. De regeering had gezorgd dat de ontvangst zoo schitterend mogelijk was; onder de vertooningen, op staatsiewagens voor het stadhuis opgevoerd, maakte alleen die van »Karel I op het moordschavot" een eenigszins zonderling figuur!

Het bezoek van de Prinses was niet zonder politieke bedoeling. De Oranjepartij begon zich in 1660 te roeren en vestigde haar hoop op Karel II, die vóór zijn vertrek naar Engeland de belangen van zijn neef uitdrukkelijk aan de Staten-Generaal en aan de Staten van Holland had aanbevolen; zij trachtte thans gebruik te maken van het gunstige oogenblik, en door te drijven dat de Prins zou worden verheven tot de door zijn vader bekleede ambten. Gedurende haar bezoek aan Amsterdam heeft de Prinses zeker ook de regeering over die vraag gepolst, maar van deze geen bepaald antwoord gekregen. Amsterdam was, evenals de Witt, bereid tot allerlei kleine concessies, mits slechts op de hoofdzaak niet behoefde te worden toegegeven; zoo werd bv. op den 6den Juli het besluit genomen de kermis, die om voor het Oranjehuis krenkende redenen 2) vroeger verplaatst was, op den ouden dag te herstellen. De griffier van den Prins, Buysero — een zwager van burgemeester Van Oudshoorn —, door wiens bemiddeling dit besluit werd genomen, was ook verder in den zomer van 1660 de tusschenpersoon bij de onderhandelingen tusschen het Oranjehuis en de voornaamste regenten van Amsterdam 3). In het laatst van Juli beval de Prinses, tegen den raad van De Witt, haar zoon aan de Staten-Generaal en de Staten van Holland ter benoeming in de hooge waardigheden aan; vóór zij tot dezen stap overging, had zij den raadpensionaris en de voornaamste Hollandsche regenten door Buysero laten polsen, en was zelf naar Amsterdam geko-

1) Wagenaar, Amsterdam I p. 595, 596 en Bontemantel, Resol. Raad (ms.) I, 2, p. 418, 419.

1) Bontemantel, Civ. en mil. Reg. (ms.) I p. 397, 398.

2) Zie hiervóór, p. 190; Wagenaar, Amsterdam I p. 592 geeft de officieele reden, die voor het verplaatsen en herstellen van de kermis werd opgegeven; de ware reden vindt men bij Bontemantel, Reg. v. Amst. I p. 212, 213, II p. 58, 59.

3) Jhr. J. W. van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdragen I p. 223—251.

DEN E. MANHAFTEN ZEEHELDT MICHIEL ADRIAENSZ DE RVITER L^t. ADMIRAEL OVER HOLLAND EN WESTFRIESLAND, OPPER HOOFT OVER S'LANDS VLOODT.

Indien't de Weereldt lust den Zeehelt zelf te zien,
Den RUITER MICHAËL vol vier en bliksemstraelen?
Hier leeft hy, elk getroost op zee het hooft te bien,
Of op den Teems de vlagh van Karels mast te haelen.
Hier leeft hy, die de Zee kon vaegen vanden roof:
De Brittenlantsche kust verdondren van weêrzyen,
Den Turk, en Brit, en Moor uit hun kasteelen schoof.
En boeide Kormantÿn, orkaen, en Razernyen.
De keten, hem vereert van Koning FREDERIK,
Getuight hoe Kroonenburgh met opgeheve kruinen
Hem Nieuburgh winnen zagh, geweldenaers ten schrik,
En spoên den ademtoght van afgefoltert Fuinen.
Men dryf 's mans dapperhêen in geen Guineesch metael
Al d'Oceaen gewaeght van Hollants Amirael.

J. v. Vondel.

J. Lievensz Pinxit. A. Blotelingh fecit.

1607—1676

(Verzameling Mr. S. van Gyn)

men om Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek gunstig voor het plan te stemmen. Bij de over dit onderwerp gevoerde onderhandelingen bleek weer de groote invloed van Cornelis de Graeff; hij deed ten slotte aan De Witt ook het middel aan de hand 1), om de gewenschte »designatie" uit te stellen en toch een goede gezindheid jegens den jongen Prins te toonen: de Staten van Holland besloten — op uitgelokt verzoek van de Prinses-grootmoeder en de Prinses-weduwe — voor zijne opvoeding te zorgen, »opdat hij bekwaam mocht worden tot bediening van de hooge ambten, door zijne voorvaderen bekleed", en trokken de acte van seclusie in. Zoowel Cornelis de Graeff als Jan de Witt kreeg zitting in de commissie voor de opvoeding. Voorloopig zou deze echter nog niet in functie treden: na den dood van Prinses Maria, in het begin van 1661, belastte Karel II zich, volgens een in haar testament gedaan verzoek, met de zorg voor de opvoeding van zijn neef, en noodigde de Prinses-Grootmoeder en den Keurvorst van Brandenburg uit, hem daarbij ter zijde te staan. De Staten van Holland, vreezende dat zij zich nu maar weinig zouden kunnen laten gelden, gaven daarom nog geen gevolg aan het omtrent de opvoeding genomen besluit.

Zoo was het doel van den raadpensionaris bereikt: de zaken op haar beloop te laten. Ook hij voorzag dat de Prins aan het hoofd van het leger zou komen, maar was van meening dat het civiel en het militair gezag gescheiden behoorden te blijven. In 1660 heeft Cornelis de Graeff de staatkunde van De Witt gesteund en de poging van de Oranjepartij helpen verijdelen; maar over het algemeen was hij gematigder dan de raadpensionaris en vond dezen te heftig in zijn optreden tegen het Oranjehuis. De Witt liet zich in 1662 uit, dat de Heer van Zuidpolsbroek allicht voor krasser maatregelen te vinden zou zijn, indien hij slechts bij vele Amsterdamsche regenten wat vuriger ijver zag voor de »absolute vrijheydt", d. i. voor het regeerings-stelsel van de Loevesteinsche factie, en wat minder neiging om hunne »particuliere ambitie ende interessen te bevorderen 2)." Aldus schreef hij in een vertrouwelijken brief aan zijn geestverwant Pieter de Groot, die in 1660, zeer naar den wensch van De Witt, Van Beuningen was opgevolgd als pensionaris van Amsterdam. Uit de correspondentie van den raadpensionaris blijkt hoeveel hem er aangelegen was dat deze belangrijke post door iemand »van de goede maxime" werd vervuld; hij gaf zich veel moeite om de bezwaren, die er tegen De Groot's benoeming bestonden, weg te nemen en prees hem meer dan hij verdiende 1).

1) Dit blijkt uit een brief van De Witt, bij van Sypesteyn t. a. p p. 241.

2) De Witt aan Pieter de Groot, 1 Sept. 1662.

Sinds in Engeland weder een Stuart regeerde, toonde Frankrijk, dat in vroeger tijden steeds aan de zijde van den Oranjevorst had gestaan, meer toenadering tot de partij van De Witt; het vreesde dat de Prins, als hij tot Stadhouder verheven werd, in de politiek een getrouw volgeling zou zijn van zijn oom. Met Engeland daarentegen werd de verstandhouding gaandeweg slechter. Karel II nam het ons hoogst kwalijk, dat wij zijne aanbeveling voor den Prins van Oranje in den wind hadden geslagen; het Engelsche volk was naijverig op het onze, allerlei geschillen rezen tusschen de groote handelscompagnieën van beide landen in Oost-Indië, op de kust van Guinea en in de West. De eerste vijandelijkheden gingen ook uit, niet van den Engelschen Staat, maar van de Africaansche Compagnie: Robert Holmes nam verscheiden Nederlandsche schepen en veroverde eenige sterkten aan de kust van Guinea, zette toen koers naar Nieuw-Nederland en maakte zich van Nieuw-Amsterdam meester.

In 1614 hadden eenige Amsterdamsche reeders de Compagnie van Nieuw-Nederland opgericht; de door hen op het eiland Manhattan en, hooger op, aan den oever der Hudsonrivier gebouwde pakhuizen waren in 1621 overgenomen door de West-Indische Compagnie, die het bestuur van deze bezitting aan de te Amsterdam gevestigde Kamer overliet; weldra verrezen er eenige forten en een stadje, Nieuw-Amsterdam 2). Aanvankelijk zocht de Kamer haar voordeel hoofdzakelijk in den uitvoer van bevervellen en timmerhout, maar de daarmede verkregen winst dekte de onkosten der kolonie niet; uitbreiding van den landbouw scheen het beste middel om de kolonisten in staat te stellen in hunne eigen behoeften te voorzien. Zoo werd in 1629 een charter uitgevaardigd, waarbij aan elk aandeelhouder, die een kolonie van 50 personen zou stichten, de titel van patroon en, onder het oppergezag der Compagnie, het bestuur en de rechtspraak werd beloofd over het door hem bezette land, dat hij van de inboorlingen zou moeten koopen; alle waren, die de kolonisten

1) De Witt aan Zuidpolsbroek, 26 Januari 1660.

2) Het volgende naar: Wagenaar, Amsterdam I p. 594, 595, Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde II p. 332—357, De Roever, Kiliaen van Rensselaer en zijne kolonie Rensselaerswijck (Oud-Holland, Jaarg. 8 en 9) en Quack, Plockhoy's Sociale plannen (in den bundel Beelden en Groepen, p. 201 - 243).

wenschten uit te voeren, moesten naar de stapelplaats op het eiland Manhattan gebracht en in de schepen van de Compagnie worden geladen. De talrijke beperkingen van handel en nijverheid, in dit plakkaat opgenomen, schrikten echter velen af; eerst toen deze opgeheven en de voorrechten van het patronaatschap ook voor niet-participanten verkrijgbaar waren gesteld, vermeerderde het aantal kolonisten. Het patronaatschap van den Amsterdamschen bewindhebber Kiliaen van Rensselaer — waaruit de tegenwoordige stad Albany is ontstaan — nam het meest in bevolking en welvaart toe, daar hij den landbouw door allerlei vrijgevige vestigde volgens een plan van collectieve samenwerking en van onderlingen bijstand, doch zóó dat een ieder, naast zijn aandeel in de gemeenschap, zijn goed en woning afzonderlijk kon hebben; burgemeesteren zouden de kosten van transport betalen of voorschieten. Ook de bewindhebbers van de Kamer van Amsterdam deden al hun best om de landverhuizing aan te moedigen. Toen de gouverneur Stuyvesant, op aandrang der Gereformeerde predikanten, aan de Lutherschen, Mennonieten en Kwakers zoowel de huiselijke godsdienstoefening als de openbare prediking op zware straffen verbood, vermaanden zij hem tot zacht-

NIEUW-AMSTERDAM OP HET EILAND MANHATTAN, 1665

bepalingen zooveel mogelijk begunstigde. In 1656 kocht de stad Amsterdam een gedeelte van de bezittingen der Compagnie; de vroedschap keurde den aankoop goed, hoofdzakelijk uit deze overweging, dat men vandaar overvloed van hout en op den duur ook van koren zou kunnen krijgen, zoodat men niet altijd van de Oostzee zou behoeven af te hangen.

Het duurde eenige jaren, vóór de regeering profijt trok van de groote uitgaven, die zij zich voor de kolonisatie getroostte, maar na 1660 werd dat beter. Een van de merkwaardigste nederzettingen in de volgende jaren was die van Pieter Cornelisz. Plockhoy, die in 1662 een kolonie heid, en schreven hem o. a. »laat iedereen ongehinderd blijven, zoolang hij zich zedig en vredelievend gedraagt, zoolang hij niemand schaadt en zich niet tegen de overheid verzet. Dit beginsel van staatswijsheid en verdraagzaamheid is door de regeering dezer stad steeds gehuldigd geworden en het gevolg is geweest dat de vervolgden en onderdrukten uit alle landen naar deze vrijplaats zijn samengevloeid. Treed dus in hare voetstappen en gij zult gezegend worden."

Niet lang had Stuyvesant gelegenheid den behartenswaardigen wenk op te volgen. De Engelschen, wier volkplantingen in Amerika aan de onze grensden, zochten ook daar, zonder vol-

KAART VAN NIEUW-NEDERLAND MET NIEUW-AMSTERDAM, 1656
(De nederzettingen langs de Hudsonrivier)

doende aanleiding, voortdurend twist. In 1664 gaf Karel II geheel Nieuw-Nederland aan zijn broeder, den Hertog van York, opperbewindhebber der Africaansche Compagnie, ten geschenke, en deze zond Holmes, om er bezit van te nemen. Door volslagen gebrek aan verdedigingsmiddelen moest Nieuw-Amsterdam zich bij verdrag overgeven; de overige dorpen volgden dit voorbeeld en de geheele volkplanting, die voor ons zulk een kostbaar bezit had kunnen worden, ging in handen der Engelschen over. Zoowel aan de hoofdstad als aan de geheele kolonie gaven zij voortaan den naam New-York.

Het verlies van hare kolonie trof de stad op een tijdstip, toen zij juist begon te herstellen van de gevolgen eener andere ramp. De pestziekte, die Amsterdam in de zeventiende eeuw herhaaldelijk heeft geteisterd, had in 1663 en 1664 met ongekende hevigheid gewoed: in den zomer van het laatstgenoemde jaar stierven er 800 tot 1000 menschen per week. Ook de handel leed hierdoor groote schade: in de meeste landen moesten de schepen, die uit Amsterdam kwamen, quarantaine houden, in Engeland dertig, in Frankrijk de volle veertig dagen. Geen wonder, dat de kooplieden met klimmende bezorgdheid den oorlog met Engeland zagen naderen. Reeds in 1664, toen er officieel nog vrede heerschte, leden zij verlies op verlies; zoodra Karel II had gehoord, dat De Ruyter was uitgezonden om de forten op de kust van Guinea en de bezittingen in Amerika te hernemen, gelastte hij zijn oorlogschepen om alle Nederlandsche vaartuigen op te brengen en legde beslag op die in Engelsche havens waren. In November werden wel 131 koopvaardijschepen van de vloot, die uit Bordeaux kwam, veroverd; de aanval, in de volgende maand in de haven van Cadix op de Smyrnavloot gedaan, werd gelukkig met gering verlies afgeslagen.

Door een kordate houding had De Witt Karel II vrees willen aanjagen: hij vertrouwde op de sterkte van onze oorlogsvloot, die thans in zooveel beter staat verkeerde dan bij het uitbreken van den eersten Engelschen oorlog, en hij wist dat het voor een krachtige uitrusting ter zee vereischte geld zou kunnen worden gevonden. Wanneer de Engelsche koning niet door zijn Parlement gesteund was, zou het wel gelukt zijn hem wat minder oorlogzuchtig te stemmen; maar toen dit lichaam in Januari 1665 aanzienlijke subsidiën voor de vloot toestond, was de krijg zeker. Den 14den Maart verscheen de oorlogsverklaring, waarin de Republiek beschuldigd werd een aanvang te hebben gemaakt met de vijandelijkheden!

Het is bekend, op welk een noodlottige wijze die oorlog voor ons begon. In den slag bij Lowestoft, op 13 Juni, leed onze vloot zware verliezen: Wassenaer van Obdam sprong met zijn schip in de lucht, Kortenaer en Stellingwerf sneuvelden. De nederlaag was deels te wijten aan de mindere bekwaamheid van den opperbevelhebber, deels aan de omstandigheid, dat onze beste kapiteins met De Ruyter's expeditie mee waren; van degenen, die bij den slag tegenwoordig waren, verzaakten verscheidenen weer hun plicht en hielden zich buiten het gevecht. Groot was de teleurstelling hier te lande over den ongelukkigen afloop van den tocht, maar door de energie van De Witt werd de geleden schade zoo spoedig mogelijk hersteld. Om daarvoor zorg te dragen ging hij zelf naar Tessel, waar de meeste oorlogschepen waren binnengevallen; op zijn aandrang werden de schuldige kapiteins door den krijgsraad streng gestraft. De Witt begreep, dat zijne tegenwoordigheid aan boord noodig was en bewerkte daarom dat door de Staten-Generaal drie commissarissen voor de vloot benoemd werden, waarvan hij zelf er één was; trots den spot van zijne vijanden en de bezorgdheid van zijne vrienden besloot hij met de vloot uit te zeilen, die thans onder commando van Cornelis Tromp zou staan. Nog juist bij tijds echter viel De Ruyter, die met zijne 12 schepen de waakzaamheid der Engelschen verschalkt had, te Delfzijl binnen; op de kust van Guinea had hij de door de Engelschen genomen forten heroverd, maar in Amerika was het hem niet gelukt de verloren bezittingen te hernemen en had hij zich met het verbranden van een paar vijandelijke schepen moeten tevreden stellen. Van Delfzijl sloop hij langs de kust naar Tessel en vereenigde zich daar met de vloot, die De Witt zelf door het Spanjaardsgat naar buiten had gebracht, hoewel de meeste zeelieden dat onmogelijk hadden geoordeeld. Tromp moest nu het oppercommando aan De Ruyter afstaan en deze koos met de vloot, aan boord waarvan ook De Witt bleef, zoo spoedig mogelijk zee. Toen hij den vijand niet kon ontmoeten, zette hij koers naar de haven van Bergen, in Noorwegen, waar de Oost-Indische retourvloot en 60 Smyrnaschepen lagen, die het Kanaal, uit vrees voor den vijand, hadden gemeden en benoorden Schotland om waren geloopen. Een Engelsch eskader had hen daar op den 10den Augustus aangevallen, maar was moeten afdeinzen, dank zij den krachtigen tegenstand, dien vooral de flink gewapende Oostindievaarders boden; de Deensche forten, wier kanonnen door onze matrozen bediend werden, hadden medegeholpen tot het verijdelen van den aanval. Onder bescherming van De Ruyter keerden zij nu naar het vaderland terug, maar

1614 1690
(Verzameling Mr. S. van Gyn)

werden onderweg door een zwaren storm beloopen, die van 9 tot 12 September aanhield en de geheele vloot verstrooide, zoodat verscheiden oorlogschepen en koopvaarders vergingen of in handen van den vijand vielen; de overige kwamen, met zware averij, bij gedeelten op onze kusten aan. Ondanks het vergevorderde seizoen werd de vloot op nieuw uitgerust en hoewel zij, op den 29sten September,

Ook te land waren wij in krijg gewikkeld met den Bisschop van Munster, die reeds lang rechtmatige grieven tegen ons had en door Engeland was opgestookt om thans een inval in de Oostelijke provinciën te doen. Zoo slecht was de toestand van ons leger, dat wij Fransche hulp noodig hadden om den aanval af te slaan. Lodewijk XIV achtte het gewenscht de partij van De Witt, die

De 32ste Weeck van tegenwoordige JAER, 1664.

GETAL Der DOODEN,

Die tot *Amsterdam* deze voorlede week, beginnende met Sondagh den 3 Aug. en eyndigende met Saturdagh daer aen volgende, in yder Kerk, en Kerkhof, begraven zijn.

Oude Kerk	19
Nieuwe Kerk en Engelse Kerk.	17
Nieuwe-zijdts Capel of Heylige Stede	16
Oude zijds of S. Olofs Capel.	6
Zuyder Kerk	9
Wale Kerk.	3
Wester Kerk, en Kerkhof	164
Noorder Kerk, en Kerkhof	78
Cathuyzers Kerkhof	275
S. Antonis Kerkhof	133
Heylige Weghs of Leydtse Kerkhof	135
Pesthuys	45
Gasthuys	5
Te zamen	~~893~~ 905

GETAL der DOODEN, Die In 't geheel voorleden JAER MDCLXIII van Week tot Week, hier t' Amsterdam begraven zijn.

Week		Week	
1	197	27	125
2	154	28	126
3	138	29	122
4	127	3[illegible]	[illegible]
5	147	31	12[illegible]
6	143	32	135
7	141	33	[illegible]
8	134	34	[illegible]
9	1[illegible]3	35	181
10	13[illegible]	36	[illegible]
11	11[illegible]	[illegible]	[illegible]
12	117	38	2[illegible]
13	107	39	199
14	13[illegible]	40	22[illegible]
15	11[illegible]	41	3[illegible]
16	125	42	[illegible]
17	123	43	333
18	118	44	4[illegible]3
19	146	45	396
20	161	46	401
21	107	47	413
22	119	48	346
23	121	49	[illegible]
24	108	50	285
25	112	51	280
26	131	5[illegible]	262

In alles 9752.

GETAL der DOODEN, Die van 't begin deses tegenwoordigen JAARS, MDCLXIV, yder week begraven zijn. [illegible] 7475

Week		Week	
1	261	27	455
2	245	28	588
3	225	29	676
4	220	30	795
5	262	31	739
6	276	32	893 - 905
7	216	33	933
8	200	34	953
9	214	35	955
10	254	36	1041
11	206	37	962
12	223	38	945
13	239	39	853
14	236	40	771
15	241	41	814
16	259	42	745
17	278	43	655
18	331	44	560
19	338	45	445
20	362	46	389
21	391	47	327
22	429	48	330
23	449	49	257
24	323	50	247
25	362	51	186
26	435	52	164
	7475		23165

In alles van dese Week acht hondert drie en 't negentigh dooden.

Nota. *Dat in de voorlede sterfte, 8 Iaren geleden, in een Iaar, beginnende van den 3 Iulii 1655, tot den 2 Iulii, 1656, t' Amsterdam begraven zijn, 16727, 'k segge sestien duysent, seven hondert, en seven en twintig Menschen.*

STAAT VAN HET AANTAL OVERLEDENEN AAN DE PESTZIEKTE IN DE WEEK VAN 3 TOT 10 AUG. 1664, MET EEN OVERZICHT VAN DE STERFTE IN 1663 EN 1664 (blz. 212)

(Verzameling R. W. P. de Vries)

voor Goedereede wederom zware schade leed door een storm, bracht De Ruyter haar in zee en hield 18 dagen lang den mond van den Theems gesloten, maar de vijand vertoonde zich niet; zoowel wegens het late jaargetijde als door een groote ziekte en sterfte onder de manschappen, werd toen de terugtocht aangenomen. Aldus eindigde het rampspoedige jaar 1665.

door de gebeurtenissen van het jaar 1665 ernstig bedreigd werd, staande te houden; tegelijkertijd wilde hij, met het oog op zijne plannen ter verovering van de Zuidelijke Nederlanden, de Republiek aan zich verplichten, om een wederdienst te kunnen eischen. In Januari 1666 verklaarde hij den oorlog aan Engeland; maar de Fransche vloot nam in dat jaar geen deel aan den strijd en

de Republiek was slechts op haar eigen krachten aangewezen om den oorlog te voeren.

In het voorjaar van 1666 rustten wij ons weder krachtig uit ter zee. Vooral de Admiraliteit van Amsterdam, die na den eersten Engelschen oorlog een nieuw landsmagazijn of arsenaal, een groote scheepstimmerwerf en een nieuwe lijnbaan had laten bouwen en een dok laten graven, maakte zich daarbij verdienstelijk; twee derden van het aantal schepen werden in den regel door haar uitgerust 1). Bijna onmiddellijk nadat hij was uitgezeild, ontmoette De Ruyter de Engelsche vloot, onder Monk, die ook thans nog sterker was dan de onze. In den vierdaagschen zeeslag, van 11 tot 14 Juni, behaalden wij een schitterende overwinning op den vijand, hoewel deze op den laatsten dag om het Engelsche smaldeel, waarmee hij den strijd was begonnen, te vervolgen; onze hoofdmacht, onder De Ruyter, geraakte daardoor in het grootste gevaar en moest, al vechtende, met veel verlies wijken. Niet alleen was dit gevecht de oorzaak van een hevigen twist tusschen De Ruyter en Tromp, die uit zijn ambt werd ontslagen, maar de vijand, thans meester van de zee, zette koers naar het Vlie en Terschelling en verbrandde daar 140 rijk geladen koopvaarders. Onze vloot stak in het begin van September weder in zee, maar kon geen slag leveren en werd spoedig teruggeroepen; juist toen echter kwam hier het bericht van den vreeselijken brand, die Londen had geteisterd. De Staten-Generaal, meenende dat deze ramp het verlangen naar vrede bij de Engelschen zou versterken, besloten thans de vloot op nieuw uit te laten zeilen, in de hoop dat een overwinning het sluiten van den ook door hen gewenschten vrede zou verhaasten. De raadpensionaris ging ditmaal weer mede, maar het geluk diende hem evenmin als op zijn eersten scheepstocht: de Engelschen vermeden den slag, en toen de beide vloten in elkaars nabijheid kwamen, werden zij door een storm gescheiden. Ondertusschen was ook in Engeland het verlangen naar vrede sterker geworden; in het begin van Januari 1667 werden de onderhandelingen te Breda aangeknoopt. De voor ons zoo roemrijke tocht naar Chatham, — onder leiding van De Ruyter en van Gent, met Cornelis de Witt als afgevaardigde van de Staten-Generaal — die de Engelschen een oogenblik deed vreezen, dat hunne

Nic Stoß, delineavit

SCHEEPSGEVECHT VOOR BERGEN, IN NOORWEGEN, TUSSCHEN NEDERLANDSCHE KOOPVAARDERS EN EEN ENGELSCH ESKADER, OP DEN 10 AUG. 1665

(Verzameling Mr. S. van Gyn)

van het gevecht nog versterkt werd door het smaldeel van Prins Ruprecht, vroeger uitgezonden om het oog te houden op de Fransche vloot, die zich echter niet vertoonde. Door de goede zorgen van De Witt, die in dit jaar weer onvermoeid werkzaam was voor alles, wat het zeewezen betrof, en uitstekend op de hoogte toonde te zijn van al de behoeften der vloot, kon deze reeds drie weken later weer zee kiezen. Tusschen Duinkerken en Noord-Voorland begon op 3 Augustus de tweede slag, die noodlottig voor ons afliep, deels omdat de Engelschen het voordeel van den wind hadden, deels door de eigenmachtige handeling van Cornelis Tromp, die zich van de vloot verwijderde

1) De Jonge, Zeewezen, 1ste druk, II, 2, p. 33—38.

hoofdstad door de Nederlanders bezet zou worden, had de gewenschte uitwerking: reeds een maand later, op den 31sten Juli, werd de vrede geteekend. De verplichting tot het strijken van de vlag bleef bestaan, de acte van navigatie eveneens, maar zij werd niet toepasselijk verklaard op goederen, die langs den Rijn naar Nederland waren gebracht; Nieuw-Nederland kregen wij niet terug, maar mochten Suriname behouden. De laatste kolonie bleef in het bezit van Zeeland, dat haar veroverd had, maar werd in 1682 verkocht aan de West-Indische Compagnie; deze kon de geheele koopsom niet betalen en deed daarom in 1683 een derde van haar bezitting over aan de stad Amsterdam, een ander derde aan den Heer van Sommelsdijk.

De bepalingen van den vrede van Breda waren niet zoo voordeelig voor onze Republiek, als het schitterend succes van den tocht naar Chatham had doen verwachten, maar De Witt had zoo spoedig mogelijk vrede willen sluiten, daar Lodewijk XIV in het laatst van de Meimaand zijne troepen de Zuidelijke Nederlanden had laten binnentrekken om deze, krachtens de aanspraken van zijne gemalin, in bezit te nemen. Zoowel de Republiek als Engeland mocht niet toelaten, dat de macht van den Franschen Koning aldus aanzienlijk zou worden vermeerderd; door samenspreken van Jan de Witt en William Temple sloten beide mogendheden in het begin van Januari 1668 het verdrag, dat, na de toetreding van Zweden, den naam van Triple Alliantie heeft gekregen, en waarvan de bedoeling was Lodewijk XIV te noodzaken vrede met Spanje te sluiten op de door de bondgenooten vastgestelde voorwaarden; weigerde hij dat, dan zouden zij hunne wapenen met die van Spanje vereenigen. Bij den vrede van Aken moest Lodewijk zich tevreden stellen met het behoud van de veroverde plaatsen, maar afzien van de annexatie van de geheele Zuidelijke Nederlanden. Oogenschijnlijk had de politiek van De Witt een grooten triumf gevierd: het evenwicht van Europa scheen verzekerd, Frankrijk was door Engeland in bedwang gehouden, en omgekeerd — maar de bondgenooten van de Republiek waren weinig betrouwbaar en de vrede bracht slechts een uitstel van den oorlog, daar Lodewijk XIV sinds 1668 vast besloten was deze gewesten diep te vernederen.

GEDENKPENNING TER EERE VAN DE RUYTER'S TOCHT NAAR CHATHAM, 1667

In zilver gedreven. — (Kon. Penningkabinet 's Gravenhage)

Ook in de binnenlandsche staatkunde braken voor De Witt zorgelijke dagen aan. In 1664 was zijn oom en raadsman Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek overleden; na diens dood werd Gillis Valckenier al spoedig de invloedrijkste regent van Amsterdam. De raadpensionaris trachtte met hem dezelfde vriendelijke verstandhouding aan te knoopen, waarin hij tot den Heer van Zuidpolsbroek had gestaan; toen Valckenier in Februari 1665 voor het eerst tot burgemeester gekozen werd, wenschte hij hem daarmede in zeer hartelijke bewoordingen geluk en verklaarde van zijne verkiezing te verwachten »de continuatie ende vermeerderinge van den ernst der stadt Amsterdam tot conservatie ende vaststellinge van de vrijheydt 1)", d. w. z. dat Amsterdam ijveriger dan voorheen mede zou werken tot handhaving van de regeeringsbeginsels der Loevesteinsche factie. Aanvankelijk heeft Valckenier aan de verwachtingen van de Witt voldaan. Toen, tijdens den tweeden Engelschen oorlog, de Oranjepartij krachtig het hoofd begon op te steken en den jongen Prins al vast tot aanvoerder van de cavallerie

1) De Witt aan Valckenier, 7 Febr. 1665.

benoemd wilde zien, bedacht de raadpensionaris, in overleg met Valckenier en een ander Amsterdamsch regent, Reynst 1), een afleiding: aan Amalia van Solms werd te kennen gegeven dat zij thans beter gehoor zou krijgen, wanneer zij aan de Staten van Holland verzocht voor de opvoeding van haar kleinzoon te willen zorgen. De Prinses volgde den gegeven wenk; van de benoeming tot hoofd der cavallerie werd afgezien; de Staten namen den Prins in 1666 tot Kind van Staat aan, verwijderden uit zijne hofhouding allen, wier gezindheid hun verdacht was en benoemden een commissie van opvoeding, die grootendeels uit dezelfde heeren bestond, die reeds in 1660 waren aangewezen. In de plaats van den overleden Heer van Zuidpolsbroek kwam Gillis Valckenier, die zich met moeite had laten overhalen dezen post aan te nemen. Maar op den duur was de Oranjepartij hiermede niet tevreden, en tegen het einde van den tweeden Engelschen oorlog werd het ook ter wille van Karel II noodig iets voor den Prins te doen. Toen zijne aanhangers met het voorstel voor den dag kwamen, hem zitting te verleenen in den Raad van State, verklaarde De Witt zich daar in principe niet tegen, mits eerst de scheiding tusschen het civiel en het militair gezag werd aangenomen. In Holland werd daartoe besloten: het Eeuwig Edict van 1667 schafte het stadhouderschap van Holland af en bepaalde de onvereenigbaarheid van het stadhouderschap eener andere provincie met het ambt van Kapitein- en Admiraal-Generaal. Eerst wanneer de overige gewesten die laatste bepaling bekrachtigd zouden hebben, zou Holland er in toestemmen, dat aan den Prins zitting in den Raad van State werd gegeven.

Volgens Bontemantel waren Valckenier en Fagel, de pensionaris van Haarlem, eigenlijk de ontwerpers van het Eeuwig Edict, en zou dit aan den raadpensionaris zijn opgedrongen 2). Het laatste is zeker niet waar: het principe van de scheiding van civiel- en militair gezag, reeds in 1650 door de vroedschap van Amsterdam verkondigd 3), was ook dat van den raadpensionaris; maar uit de mededeelingen van Bontemantel wordt het waarschijnlijk, dat Valckenier en Fagel in 1667 het initiatief hebben genomen om door de Staten van Holland dit beginsel openlijk te doen uitspreken en het ook aan de overige provinciën op te dringen.

Is er dus omtrent het Eeuwig Edict wel geen verschil van meening geweest tusschen De Witt en de leiders der regeering van Amsterdam, in hetzelfde jaar, waarin tot dat edict door de Staten van Holland werd besloten, vertoonden zich de eerste teekenen van de oppositie, die zich tegen den raadpensionaris begon te verheffen, en waaraan vooral Amsterdam heeft medegedaan. Een krachtige persoonlijkheid als De Witt heeft altijd, ook onder zijne eigen geestverwanten, benijders en vijanden; velen ook had hij van zich vervreemd door, bij het openvallen van eervolle of voordeelige posten, zijn eigen beschermelingen de voorkeur te laten genieten boven die van vrienden en partijgenooten. Maar ook andere, minder kleingeestige beweegredenen droegen er toe bij om De Witt's positie te verzwakken. Het getal van hen, die begrepen dat men op den duur zich niet zou kunnen verzetten tegen de Oranjepartij, die steun vond bij den Koning van Engeland, bij de predikanten en de groote meerderheid der burgerij, werd al grooter en grooter. Zoo vormde zich, tusschen de factie van De Witt en den aanhang van Oranje, een middenpartij, tot welke de bekwaamste regenten, eenmaal onverdachte aanhangers van den raadpensionaris, achtereenvolgens toetraden: Van Beverningh, Van Beuningen en Valckenier.

Reeds in 1665 had Van Beverningh, tot groote teleurstelling van De Witt, den post van thesauriergeneraal neergelegd en laten doorschemeren, dat hij alleen heil verwachtte van het herstel van het Oranjehuis. Ook Van Beuningen verliet de zijde van den raadpensionaris. Toen in 1667 Van Beverningh en hij samen bij de steden van Holland gingen solliciteeren voor een vacante compagnie ruiterij, die zij aan een hunner neven wilden geven, maar die door De Witt voor een van zijne eigen neven werd begeerd, gaven zij daarbij o. a. te kennen, dat het met de »vrijheid" gedaan zou zijn als alle ambten en bedieningen van éene familie afhingen, en slaagden er in hun candidaat te doen zegevieren 1). Ten slotte voegde ook Valckenier, en door zijn toedoen Amsterdam, zich bij de tegenpartij van De Witt.

Een voorbode van Amsterdam's afval was reeds het ongevraagd ontslag geweest, in Januari 1667 verleend aan den pensionaris Pieter de Groot, den gunsteling van De Witt. Toch was Valckenier den raadpensionaris in hetzelfde jaar aanvankelijk nog ter wille, toen in de Staten van Holland het voorstel werd gedaan om Cornelis de Witt, wegens de bij Chatham bewezen diensten, de heerlijkheid Spijkenisse te vereeren, waardoor hij in de ridder-

1) De Witt aan Reynst, 3 April 1666; Reynst aan De Witt, 6 en 19 April 1666.

2) Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam II p. 20, 21.

3) Vgl. hiervóór, p. 194.

1) d'Estrades aan Lionne, 1 December 1667: Lettres, Mémoires et Négociations de Mons. le Comte d'Estrades (ed. 1743) VI, p. 155, 156.

„VREEDEHANDELINGH TOT BREDA OP DEN 31 JULY, ENDE GERATIFICEERT 24 AUG. 1667'

Ets door Romeyn de Hooghe

(Verzameling A. van Stolk Cz.)

schap van Holland zou kunnen worden opgenomen en alzoo de partij van zijn broeder in de Statenvergadering versterken; maar in Mei 1668 zien wij Valckenier zich aansluiten bij Van Beuningen, die doordreef dat aan den Ruwaard alleen een vereering in geld werd gegeven 1).

Veel was er den raadpensionaris aan gelegen, met de regeering van Amsterdam op goeden voet te blijven en geestverwanten aldaar in het burgemeestersgestoelte te zien. In de Kerstdagen van 1668 ging hij er zelf heen, woonde het Schepenmaal bij en werd met veel eerbetoon ontvangen 2); tegen de verkiezing op 1 Februari 1669 wilde hij den ijver van zijne vrienden aanwakkeren en, zoo mogelijk, tot een vergelijk met de tegenpartij geraken. Het mocht niet baten. Van Beuningen en twee andere leden van die groep kregen zitting in het burgemeestersgestoelte, en ook in het volgende jaar delfden de vrienden van den raadpensionaris het onderspit.

In allerlei dingen ondervond De Witt, hoezeer de hoofdstad zich tegen hem begon te kanten. Door de heeren van Amsterdam werd in 1669 het plan geopperd een nieuw ambt in te stellen, dat van Secretaris van Staat, die hoofdzakelijk belast zou zijn met het bestuur van de buitenlandsche betrekkingen; dit zou aldus aan den raadpensionaris worden onttrokken en aan den nieuwen titularis, vermoedelijk Van Beuningen, worden opgedragen 3). De Witt had echter nog genoeg aanhangers om het plan, dat was aanbevolen onder het schoon klinkende voorwendsel, dat de raadpensionaris het veel te volhandig had, te doen mislukken. Toen in 1670 de zes andere provinciën eindelijk toegestemd hadden in de onvereenigbaarverklaring van het stadhouderschap en het kapitein- en admiraal-generaalschap en verlangden dat de Prins nu zitting zou nemen in den Raad van State, wilde De Witt aan Zijne Hoogheid slechts een adviseerende stem geven; Amsterdam dreef door dat de meerderheid der Staten van Holland hem een concludeerende stem toekende 4). Ook bij allerlei benoemingen werkte Amsterdam in 1670 den raadpensionaris tegen 5); de pensionaris Hop verklaarde liever geregeerd te willen worden door den Prins, ja zelfs door den Bisschop van Munster, dan door De Witt; Valckenier sprak het openlijk uit, dat de Prins »voogd zou worden", en dat het »met den raadpensionaris zou haperen 1)". Zoozeer was het getij verloopen, dat De Witt in April 1670 aan zijn zwager Deutz, die zijne voorspraak had verzocht bij de heeren van Amsterdam, om benoemd te worden tot bewindhebber der O.-I. Compagnie, moest antwoorden: »Ik bevind tot mijn leedwezen, immers mij wordt door velen bericht, dat ik tegenwoordig bij vele van de heeren burgemeesteren en oudburgemeesteren van Amsterdam zoodanig word aangezien, dat het mij niet geraden is, aan hen eenige particuliere personen te recommandeeren en dat het ook mogelijk den gerecommandeerde eerder nadeelig dan voordeelig zoude zijn 2)."

Toch is het aan De Witt nog gelukt, Valckenier ten val te brengen. De bekwame, maar eigenzinnige en stekelige burgemeester had zich in korten tijd, door zijn meesterachtig optreden en vaak heftige uitlatingen, veel persoonlijke vijanden gemaakt. Met deze côterie onder de regenten, die geleid werd door Hendrik Hooft en Cornelis van Vlooswijck, spande de aanhang van De Witt, die Andries de Graeff, den broeder van wijlen den Heer van Zuidpolsbroek, tot aanvoerder had, samen, en het gelukte hun aan Valckenier en de zijnen, na een uiterst woelige verkiezingscampagne 3), den voet te lichten. Op den eersten Februari 1671 werden Van Vlooswijck, Van de Poll en Tulp tot burgemeester gekozen; uit de aftredende namen zij Andries de Graeff als vierde; de partij van Valckenier bleef — met 12 tegen 24 stemmen — in de minderheid en kwam bij de verkiezing van het volgend jaar zelfs met geen eigen candidaten voor den dag, daar zij wist ook nu ver in de minderheid te zullen blijven. Toch mag men betwijfelen of De Witt, zelfs na deze overwinning, zich op zijn post had kunnen handhaven: de persoonlijke vijanden van Valckenier waren lang niet allen medestanders van den raadpensionaris. Ook onder hen werd de overtuiging sterker, dat de verheffing van den Prins niet langer mocht worden uitgesteld.

Intusschen naderde het gevaar, waarmede de Republiek van buiten bedreigd werd, al dichter en dichter. In Juni 1670 was tusschen Lodewijk XIV en Karel II het geheim verdrag van Dover gesloten, waarbij zij zich tegen de Republiek verbonden. Hoewel de inhoud daarvan zeer geheim gehouden

1) Bontemantel, Resol. Raad (ms.) II, 2, p. 815, 837 en III, 1, p. 20, 31, 82—83, 87, 88; De Wicquefort, Hist. des Prov. Unies IV p. 75.

2) Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam I p. 16, 17.

3) Temple to Arlington 14/24 Dec 1669: Works of Sir W. Temple (ed. 1754) III p. 411, 412.

4) Bontemantel, Notulen Staten van Holland 1670 (ms.) passim, en Mignet, Négociations III p. 610 vgg.

5) Vgl. b v. Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam, I p. 158, 159.

1) Bontemantel, Resol. Raad (ms.) III, 1, p. 404.

2) Aangehaald bij Fruin, Bijdragen, Derde Reeks, V p. 222.

3) De bizonderheden daarvan bij Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam II p. 152—173.

werd, lekte er hier toch iets van uit; maar De Witt weigerde aan het gerucht te gelooven en schreef in Augustus aan zijn zwager Deutz, dat het even ver van de waarheid was als het Oosten van het Westen 1). Toen echter Lodewijk XIV in September 1670 Lotharingen plotseling liet bezetten, werd zijne gerustheid geschokt en begon hij te begrijpen, dat het noodig werd zich gereed te maken ter verdediging. Toch bleef hij steeds uitzien naar middelen om den dreigenden toorn van den Franschen koning af te wenden. Ook hierin verschilde zijne staatkunde van die, welke Valckenier en Van Beuningen wenschten te volgen. De laatsten hielden alle pogingen om Lodewijk XIV nog te verzoenen voor vruchteloos en wilden daarentegen Karel II voor de Republiek winnen door allerlei concessies en gunstbetoon, desnoods door de verheffing van den Prins van Oranje. Toen Frankrijk onzen handel begon te belemmeren door het heffen van buitensporig hooge invoerrechten, drong Amsterdam dan ook dadelijk aan op het verbieden van den invoer van brandewijn en het heffen van hooge belastingen op Fransche wijnen, zout en manufacturen, en wist in November 1670, ondanks het verzet van De Witt, de Staten van Holland tot dezen represaillemaatregel over te halen 2).

Al gaf de raadpensionaris de hoop nog niet verloren om met Frankrijk in vrede te blijven, toch drong hij aan op krachtige toerustingen, zoowel te land als ter zee. De oneenigheid onder de provinciën en de tegenwerking van Amsterdam, dat geen gelden wilde toestaan voordat de belasting, onder den naam van last- en veilgeld bekend, was

1) De Witt aan Deutz, 31 Augustus 1670, aangehaald bij De Wicquefort, Hist. des Prov. Unies, IV p. 92, in de noot.

2) Naber, De staatkunde van Johan de Witt, p. 201.

afgeschaft, verijdelden echter geruimen tijd zijne pogingen. Toen men het eindelijk eens was geworden, kwam van zelf de vraag op het tapijt, wie tot bevelhebber zou worden benoemd van de landmacht. In December 1671 deed Enkhuizen het voorstel, den Prins aan te stellen tot Kapitein-Generaal, hoofdzakelijk omdat het verwachtte dat Karel II ons dan zijn steun niet zou onthouden. De Witt achtte »deze remedie erger dan het kwaad zelf" 1), maar vermocht het voorstel niet tegen te houden; Amsterdam viel hem ook in deze zaak af. Toch wist hij althans te bewerken, dat de benoeming slechts geschiedde voor één veldtocht en dat de macht van den Kapitein-Generaal zeer werd besnoeid, zóózeer, dat velen meenden — en hoopten — dat de Prins een benoeming op zulke voorwaarden niet zou aannemen. Maar hunne verwachting werd niet vervuld: de Prins aanvaardde het ambt.

Inmiddels had de Fransche diplomatie de Republiek van al hare vroegere bondgenooten — met uitzondering van Spanje — beroofd en waren de Keurvorst van Keulen en de Bisschop van Munster door Fransch goud in staat gesteld een troepenmacht tegen ons in het veld te brengen.

Tot op het laatste oogenblik heeft De Witt nog de hoop gekoesterd, dat het Lodewijk XIV niet geheel ernst was met zijne krijgstoerustingen, dat hij alleen dreigde, maar niet tot den aanval zou overgaan 2). Den 7den April 1672 gewerd hem zekerheid: op dien dag verklaarden Frankrijk en Engeland ons tegelijk den oorlog.

1) De Witt aan de Groot, 10 December 1671, aangehaald bij De Wicquefort, Hist. des Prov. Unies IV p. 312, noot 1.

2) Jan de Witt aan Cornelis de Witt, 8 Maart 1672: bij De Jonge, Verhandelingen en onuitgegeven stukken I p. 283.

M LE BLOND fec.

WILLEM III PRINS VAN ORANJE, 1650—1702, BIJ ZIJN INTREDE TE AMSTERDAM OP 12 AUGUSTUS 1672

Ets door Romein de Hooghe — (Verzameling R. W. P. de Vries)

Sektors fecit

Als in 1664 begonnen de Engelschen ook in 1672 de vijandelijkheden, vóórdat de oorlog was verklaard. In het laatst van Maart tastten zij de Smyrnasche retourvloot aan, op de hoogte van Wight, maar vonden krachtigen tegenweer en konden haar slechts geringe verliezen toebrengen. Terstond na de oorlogsverklaring maakten Holland en Zeeland zich gereed den aan de zeezijde verwachten aanval af te slaan: Hellevoetsluis werd versterkt, de tonnen en bakens voor de riviermonden en zeegaten werden weggenomen, de Admiraliteiten rustten hare oorlogschepen uit. Alleen die van Amsterdam en Rotterdam maakten daarmede spoed 1); de overige talmden, door geldgebrek, zoodat onze vloot te laat zee koos om de vereeniging der Engelsche en Fransche scheepsmacht te beletten. De Ruyter zocht haar toen op aan de Engelsche kust en leverde op den 7den Juni, bij de Solebay, slag tegen York en d'Estrées; de Fransche vloot, die voor het eerst in 't vuur kwam, hield zich zooveel mogelijk buiten schot, zoodat de strijd hoofdzakelijk werd gevoerd tusschen de Engelschen en de Nederlanders. Beide partijen leden ongeveer gelijke verliezen, maar toen De Ruyter op den volgenden dag wederom slag aanbood, ontweken de Engelschen dien. Tot de gesneuvelden in dit gevecht behoorde ook Gerard Hasselaer, die met twee andere jonge Amsterdamsche patriciërs, Coenraad van Heemskerck en Joan Bergh, dienst genomen en op eigen kosten een aantal matrozen had aangeworven en uitgerust.

Toen de vloot naar onze havens terugkeerde om te kalefateren, werd zij gedeeltelijk onttakeld, omdat men de bemanning te land noodig had; slechts 47 oorlogschepen, 12 fregatten en 20 branders bleven in zee om een landing te beletten, maar deze macht was, naar het oordeel van De Ruyter, niet meer tegen den vijand opgewassen. In het midden van Juli vertoonde deze zich weder bij de kust van Noord-Holland, maar een geweldige storm, die met tusschenpoozen bijna drie weken aanhield, bracht hem groote schade toe en noodzaakte hem tot den terugtocht.

Te land was ondertusschen het gevaar allerdreigendst geworden 1). Een Fransch leger van 110.000 man, aangevoerd in naam door Lodewijk

1) De Jonge, Zeewezen (1ste druk), III, 1, p. 74.

1) Het volgende naar Van Sypesteyn en De Bordes, De verdediging van Nederland in 1672 en 1673, en Knoop, De verdediging van Nederland in 1672 en 1673, in De Gids, Aug., Sept. en Oct. 1851.

XIV zelf, in werkelijkheid door Condé en Turenne, onder leiding van Louvois, had de vestingen buiten onze grens, waar Nederlandsche garnizoenen lagen, bijkans zonder slag of stoot genomen, trok op den 12den Juni den Rijn over en viel in de Betuwe; de Munsterschen en Keulschen, ten getale van 20.000 man, versterkt met Fransche troepen onder Luxembourg, waren reeds in het begin van Juni over de grens getrokken en veroverden in de volgende weken al het land ten O. van den IJsel, tot aan Koevorden toe. Om niet te worden omsingeld trok de Prins, die met een slecht geoefend leger van maar 23.000 man de IJsellinie bezet had, terug op Utrecht en werd vandaar door de Staten-Generaal teruggeroepen om de grenzen van Holland te verdedigen. Slechts 9.000 man bleven daarvoor over, omdat men den misslag beging de rest in garnizoen te leggen in de vestingen aan den IJsel, die toch niet meer te houden waren. Ongehinderd veroverde het Fransche leger Gelderland en Utrecht, bezette Amersfoort en Naarden — welke laatste stad niet behoorlijk versterkt was, hoofdzakelijk door den tegenstand, dien Amsterdam vroeger daaraan had geboden, omdat het in een versterkt Naarden niet slechts een voormuur in oorlogs-, maar ook een bedreiging in vredestijd zag – en had zich bijna ook van Muiden meester gemaakt.

Bij de algemeene verbijstering, welke de burgerij en vele regenten op deze Jobstijdingen beving, steekt de kordate houding van Amsterdam gunstig af 1). Aanvankelijk had de regeering zich het gevaar niet zoo dreigend voorgesteld als het in werkelijkheid was: toen de Staten van Holland op den 8sten Juni besloten, het land onder water te zetten, achtte Amsterdam dezen uitersten maatregel, die aan velen zwaar nadeel zou toebrengen, nog niet noodig. Nog op den morgen van den 13den Juni besloot de vroedschap om wel de slooten van de polders vol te laten loopen, maar het water nog niet over het land te laten stroomen; doch denzelfden avond laat, te tien uur, werd zij opnieuw bijeengeroepen, om de tijding te vernemen dat de vijand was „doorgebroken" in de Betuwe. Onmiddellijk gaf zij nu hare toestemming tot het in laten loopen van het water en nam, in deze en de volgende vergaderingen, een aantal besluiten tot verdediging van de stad. Aan de Staten van Holland werd verzocht haar van een sterke bezetting te voorzien; drie nieuwe vendels stads-soldaten werden aangeworven; de schutterij — waarvan kort tevoren 1000 man waren uitgetrokken ter bezetting van Geertruidenberg en van Heusden — werd van 54 op 60 compagnieën gebracht, die, na den terugkeer van de uitgetrokken schutters, tezamen 10.000 man telden; allen die er maar eenigszins voor in aanmerking kwamen, werden er bij ingedeeld en flink geoefend. De vroedschap wees verder uit haar midden commissarissen aan, die toezicht moesten houden op het doorsteken van de polders en de dijken in de nabijheid van de stad, en op het aanleggen van schansen bij de doorsnijdingen. Zoodra Naarden in handen van den vijand was gevallen, werden de poorten en hameien gesloten, de valbruggen opgehaald; elken nacht hielden 6 schuttercompagniëen de wacht. De wallen werden versterkt en met 200 stuks geschut beplant; vóór de Haarlemmer- en de Leidsche poort werd een ravelijn gelegd. Op IJ en Amstel vatten gewapende vaartuigen post, en om deze te bemannen werden twaalf compagnieën bootsvolk aangeworven, waarover de vice-admiraal Isaac Sweers het bevel voerde. Twee compagnieën vrijwillige ruiters werden opgericht, ook een compagnie vrijwillige infanterie, die echter na eenige maanden werd ontbonden, omdat sommigen „zich begonnen te stellen tot débauche."

Groote bedrijvigheid heerschte alzoo in dé stad. Vele vluchtelingen uit de onder water gezette of door den vijand veroverde streken hadden er een schuilplaats gezocht; maar ook uit Amsterdam waren sommigen, in den eersten schrik, naar veiliger oord geweken of hadden er hunne gezinnen heen gezonden; kostbaarheden en geld werden begraven; schuiten, met koopmansgoederen of inboedels geladen, lagen gereed om lijf en have te kunnen bergen. Verscheidenen haastten zich hun geld, desnoods met verlies, uit de wisselbank terug te nemen. De obligatiën op het land daalden tot 30 % en minder; de Oost-Indische actiën, vroeger tot *f* 572 verkocht, werden nu aangeboden voor *f* 250 1).

Hoezeer de regeering van Amsterdam zich ook weerde om het aan hare zorg toevertrouwde gedeelte der Hollandsche waterlinie 2) in staat van verdediging te brengen, de geheele linie was

1) Ons verhaal van de gebeurtenissen te Amsterdam in 1672 is hoofdzakelijk ontleend aan de uitvoerige ms. aanteekeningen van Bontemantel over dat jaar, die gedeeltelijk verwerkt zijn in het artikel van den heer J. F. Gebhard Jr., getiteld: „Amsterdamsche aanteekeningen uit 1672" (Fruin, Bijdragen, N. R. X p. 139-252) en in A. W. Kroon, Amsterdam in 1672; verder aan Wagenaar, Amsterdam I p. 625—655.

1) Het ontroerde Nederlandt, I p. 274, 275, Valkenier, 't Verwerd Europa p. 637.

2) Deze had in 1672 dezelfde eindpunten als thans, nl. Gorkum en Muiden; maar het middelste gedeelte lag verder naar het Westen, zoodat Utrecht, tegenwoordig binnen de linie, er toen buiten lag.

in de tweede helft van Juni nog zeer zwak; had de vijand een aanval op het laatste bolwerk der Republiek gewaagd, waarschijnlijk ware die niet af te weren geweest. Maar Lodewijk XIV hield de waterlinie voor veel sterker, dan zij toen nog was, en meende bovendien al genoeg gedaan te hebben om vredesvoorwaarden te kunnen bedingen, waarbij de Republiek, voor zooverre zij bestaan bleef, een vazalstaat van Frankrijk zou worden. Reeds op den 14den Juni hadden de Staten-Generaal besloten onderhandelingen aan te knoopen, zoowel met Engeland als met Frankrijk. Pieter de Groot werd, met twee andere heeren, naar het kamp van Lodewijk XIV gezonden, die hem door Louvois liet weten, dat hij de aanbiedingen der Staten zou afwachten en dat de afgevaardigden plein-pouvoir moesten hebben om te onderhandelen; tegelijk gaf hij echter te kennen dat hij al het veroverde land wilde behouden en voor zich en zijne bondgenooten ruime schadeloosstelling verlangde. Toen De Groot met deze boodschap in Den Haag terugkwam, dreven de afgevaardigden van Amsterdam in de Statenvergadering van Holland door, dat in deze gewichtige aangelegenheid niet zou worden besloten vóór de vroedschappen er over geraadpleegd waren; de raadpensionaris De Witt kon hen bij dat flinke optreden helaas niet steunen, omdat hij in deze dagen nog het bed hield, ten gevolge van den aanslag, die op zijn leven was gepleegd.

Romeyn de Hooghe fec

PIETER DE GROOT EN DE HEEREN VAN ODIJCK EN VAN GENT KOMEN ALS AFGEVAARDIGDEN VAN DE STATEN-GENERAAL IN DE FRANSCHE LEGERPLAATS OM TE ONDERHANDELEN OVER DEN VREDE, JUNI 1672

Op Zondag den 26sten Juni kwam te Amsterdam de vroedschap bijeen, om over het al of niet verleenen van plein-pouvoir te beslissen. Ook hier waren kleinmoedigen, die het hoofd in den schoot wilden leggen, maar Valckenier, Hasselaer en Bontemantel drongen er op aan dat men niet in onderhandeling zou treden, maar den vijand afweren en de uitkomst van God verwachten; zij herinnerden aan het voorbeeld, eertijds door Leiden en nog niet lang geleden door Kopenhagen gegeven, dat den aanval der Zweden zoo moedig had afgeslagen. Het besluit van de vroedschap viel niet geheel naar den zin der zooeven genoemden, maar getuigde toch van een wakkeren geest: liever zou men goed en bloed opzetten en het uiterste wagen, dan de gestelde voorwaarden aannemen; Amsterdam was echter bereid een billijk accoord met den Koning te treffen, »al waer 't oock met contribueren van een groot gedeelte uyt hare reële goederen 1)," mits Frankrijks bondgenooten dan ook niets meer zouden vorderen, en de vrijheid van religie en regeering bewaard bleef. Nog vóór dit advies echter ter Statenvergadering kon worden ingebracht, hadden de Staten-Generaal in een zeer onvoltallige bijeenkomst, op het drijven van Holland, vooral van Haarlem, Leiden en Gouda, besloten De Groot met plein-pouvoir terug te laten gaan. Het protest, door Amsterdam, bij monde van den pensionaris Hop, tegen deze onwettige handeling ingediend, kon het gebeurde wel niet ongedaan maken, maar bracht vele flauwhartigen tot inkeer. Gelukkig durfde De Groot, ondanks zijne volmacht, de buitensporige eischen, die Lodewijk stelde, niet inwilligen en keerde opnieuw terug om nader last te halen.

1) Aldus staat er in de officieele Resol. Vroedschap Amsterdam, 26 Juni 1672; door Bontemantel weten wij dat bedoeld werd: „een seste part der middelen van de ingesetenen."

Intusschen was de eerste benauwdheid geweken: het bericht van het afslaan van den aanval der Franschen op Aardenburg wekte nieuwen moed, de waterlinie was in beter staat gebracht, het leger, dat haar moest verdedigen, aanzienlijk versterkt. Maar tevens was onder de burgerij de overtuiging algemeen, dat alleen door het verraad van de regenten de vijand zulke snelle vorderingen had kunnen maken en dat de verheffing van den Prins van Oranje het eenige middel was om het land te redden. Niet langer durfden de regenten zich verzetten tegen dien op steeds dreigender toon geuiten eisch, eerst in Zeeland, toen in Holland: op den 3den en 4den Juli besloten de Staten van het laatste gewest tot de vernietiging van het Eeuwig Edict en tot de aanbieding van het stadhouderschap aan den Prins; de Staten-Generaal volgden met die van het kapitein- en admiraal-generaalschap. Toen in de vroedschap van Amsterdam de zaak ter sprake kwam, deed Valckenier nog een poging om aan het Eeuwig Edict een eervolle begrafenis te bezorgen, door voor te stellen, dat men den Prins niet tot Stadhouder, maar tot Graaf zou verheffen: op die wijze hadden de regenten het volk tevreden kunnen stellen, zonder dat zij den op het Eeuwig Edict afgelegden eed behoefden te schenden. Maar de meerderheid, minder fijngevoelig op dit punt, besloot zich tegen de verheffing tot Stadhouder niet te verzetten, wanneer ook de overige steden daartoe besloten.

Nauwelijks was Willem III Stadhouder geworden of hij sprak een krachtig woord mede om de onderhandelingen te doen afbreken en ondersteunde de afgevaardigden van Amsterdam, die in Den Haag den kleinzieligen moed inspraken en daarbij konden wijzen op de doortastende maatregelen ter verdediging, door hunne eigen stad genomen. Het goede voorbeeld werkte: de eischen van Lodewijk werden niet ingewilligd. Hij zelf liet blijken, dat hij niet meer aan een spoedige verovering van Holland geloofde, door uit Utrecht naar Brabant te vertrekken, vanwaar hij reeds in het laatst van Juli de terugreis naar Frankrijk aannam. Het dreigendst gevaar was geweken; de hulp, door Brandenburg, Spanje en den Keizer eerlang geboden, bewees dat men de Republiek niet aan haar lot wilde overlaten.

Ook te Amsterdam was een groot deel van de burgerij met wantrouwen tegen de regenten vervuld; Valckenier en zijn aanhang gingen voor goede patriotten door, maar de overigen, vooral zij die als vrienden van De Witt bekend stonden, werden verdacht de stad in handen van den vijand te willen spelen.

Op den 29sten Juni achtte de regeering het dan ook geraden in een publicatie, waarbij de uitvoer van graan verboden werd, te laten invloeien, dat zij gezind was de stad tot het uiterste te verdedigen. Toch bleef het wantrouwen bestaan. Op den eersten Juli bemoeilijkte een groote volksmenigte het vertrek van Andries de Graeff en Willem Backer, die op reis naar Den Haag zouden gaan; hun opdracht luidde zich niet te verzetten tegen een voorstel tot intrekking van het Eeuwig Edict, wanneer dit door een der andere leden mocht worden ingediend, maar het volk vreesde dat zij in last hadden de stad aan den vijand over te geven, en het was niet tot bedaren te brengen voor de burgemeesters De Vlaming van Oudshoorn en Hooft eenige geruststellende mededeelingen omtrent den last der afgevaardigden hadden gegeven. Twee dagen later werden de gedeputeerden van Edam naar de Statenvergadering op hun doorreis door Amsterdam aangehouden en mishandeld; ditmaal met meer reden, want hun last luidde dat zij de door De Groot gevraagde volmacht voor de onderhandelingen met den Franschen Koning mochten toestaan.

Inmiddels was op den vorigen dag, den tweeden Juli, ook door de vroedschap van Amsterdam besloten toe te stemmen in de verheffing van den Prins tot Stadhouder; nauwelijks was deze tijding onder de burgerij bekend, of eenige ijverige »Prince-liefhebbers« plantten de Oranjevaan op sommige torens en openbare gebouwen. Zoodra het blad gekeerd was en de Oranjepartij had overwonnen, toonde ook de regeering van Amsterdam met den dag meer ijver en toewijding jegens Zijne Hoogheid. De vroedschap zond eenige afgevaardigden naar de legerplaats te Alphen, om den Prins met zijne benoeming geluk te wenschen; vervolgens noodigden burgemeesteren hem uit tot een bezoek aan de stad, om zich op de hoogte te stellen van de verdedigingswerken: »Uwe Hoogheid«, dus verzekerden zij hem, »soude hier vinden genegen herten.« Eindelijk kwam burgemeester Hendrik Hooft in persoon naar Willem III, om hem te onderrichten omtrent den staat van het krijgsvolk en van de versterkingen, maar tevens om hem den slechten toestand der geldmiddelen bloot te leggen. Doch zijn opdracht ging nog verder. Indien de Prins meende, dat de staat door de wapenen in zijn vorigen toestand kon worden hersteld, dan was Amsterdam bereid met hem alles, zelfs de eigen personen der regenten, op te zetten. Vond hij daarentegen de zaken zoo verre verloopen, dat zij niet te redden waren dan door een verdrag, op redelijke voorwaarden, en achtte hij, om het een of ander tot een goed

Louis XIV Roy de France et de Navarre

1638—1715

R. de Hooghe fe.

„HOEDANICH ZYN HOOGHEYT DE Hr PRINS VAN ORANJE EN NASSAV ETC. ALS STADT-HOVDER DOOR DE Hr BURGEMEESTEREN, CAVALLERY EN MANHAFTE SCHUTTERS DER STADT AMSTERDAM ALDAER DEN 12 AUGUSTY 1672 INGEHAELT, EN DEN 15 DITO UYTGELEYT IS" (blz. 229)

(Verzameling R. W. P. de Vries)

einde te brengen, het noodig »op zijne persoon hooger digniteiten te doen confereeren, ende zijne autoriteit en gezag te doen vermeerderen«, Amsterdam zou daartoe van ganscher harte het zijne bijbrengen. Men ziet het, de frontsverandering naar de zijde van Oranje werd niet ten halve voltrokken!

Een bepaald antwoord op het voorstel van Hooft gaf Willem III niet; alleen stelde hij een bezoek aan Amsterdam in uitzicht, zoodra hem dit mogelijk zou zijn. In afwachting daarvan kreeg de regeering weer een nieuw bewijs, dat, ondanks al het voorgevallene, de burgerij haar bleef wantrouwen. Gelijk in een vroeger hoofdstuk werd medegedeeld 1), werden elken avond de sleutels van de poorten en boomen aan het huis van den presideerenden burgemeester gebracht en daar den volgenden morgen weder door de wacht afgehaald. In de maand Juli 1672 geschiedde dit ten huize van burgemeester Reynst, maar toen de schutters lieten blijken, dat zij hem niet vertrouwden, besloot hij in het vervolg de sleutels naar het stadhuis te laten brengen in de kamer van burgemeesteren en bleef daar zelf alle nachten slapen.

De ambtgenooten van Reynst keurden het af, dat hij voor den wil der burgerij was gezwicht, en toen in het begin van Augustus de beurt om presideerend burgemeester te zijn aan Van de Poll kwam, wilden burgemeesteren de oude gewoonte herstellen, te meer daar Van de Poll reeds op jaren was en het logeeren op het stadhuis voor hem bezwaarlijk zou zijn. »Tot wegneminge van alle vilaine achterdocht« verklaarden zij zich bereid voor hunne woning een wachthuisje te laten zetten en de schutters daar te laten waken. Doch reeds op den eersten avond, dat de sleutels bezorgd zouden worden bij burgemeester Van de Poll — die bij het volk juist onder verdenking lag van de stad te willen overgeven — ontstond er een groot tumult voor zijn huis. De wachten, die van sommige poorten kwamen, werden gedwongen de sleutels naar het stadhuis te brengen, en de reeds bij Van de Poll bezorgde sleutels moesten aan de volksmenigte worden toegeworpen, die ze in triumf eveneens daarheen bracht. Om een einde te maken aan dergelijke oproerige tooneelen, die het gezag der regeering benadeelden, werd den volgenden dag een nieuwe regeling beraamd, waarmede de burgerij genoegen nam; in het vervolg zouden de sleutels des nachts op het stadhuis bewaard worden in een kist, die slechts geopend kon worden met twee sleutels, waarvan de eene zou berusten bij burgemeesteren, de andere bij de hoofdwacht.

1) Hiervóór, p. 78.

Deze tumulten zullen zeker wel de oorzaak geweest zijn, waarom de regeering van Amsterdam opnieuw Willem III uitnoodigde tot een bezoek aan de stad. Het werd 12 Augustus voor de Prins zijne belofte vervulde. Toen hij den volgenden dag de wallen en de magazijnen ging inspecteeren, ontving hij, bij zijn rit langs straten en grachten, de ondubbelzinnigste blijken van de hartelijke liefde, die de Amsterdamsche burgerij hem toedroeg. Op den maaltijd, die hem daarna werd aangeboden, gaf hij den wensch te kennen, dat de vroedschap zou worden bijeengeroepen. Aanstonds gingen burgemeesteren daartoe over — zonder, zooals in 1650, gebruik te maken van hunne bevoegdheid om eerst te vernemen wat Zijne Hoogheid dacht mede te deelen! In de vroedschapsvergadering gaf de Prins te kennen dat, naar zijn oordeel, de stad onneembaar was en dat niemand er zelfs over zou denken haar te naderen, tenzij Muiden en Weesp verloren gingen. Zeer waarschijnlijk heeft hij ook — niet in de vroedschap, maar met burgemeesteren — de wenschelijkheid besproken, dat de stad hare goedkeuring zou hechten aan den voorslag, door Dordrecht ter Statenvergadering ingediend, om den Prins te machtigen, zonder ruggespraak, de onderhandeling met Engeland tot een goed einde te brengen. Immers, terwijl Amsterdam tot nog toe daarin niet bewilligd had, nam de vroedschap reeds den 14den Augustus een besluit in dien zin.

Nadat Willem III op den 14den Augustus Muiden, Weesp en de verdedigingswerken bij den Hinderdam en het Huis te Abkoude had bezocht, vertrok hij den 15den weder uit de stad. Vier-en-twintig compagniëen schutterij stonden te zijner eere opgesteld, van het Heerenlogement tot aan de Leidsche poort; bij het uitrijden uit die poort werden de kanonnen op de wallen gelost en gaven de schutters een musketsalvo; de vrijwillige ruiters, onder commando van hun ritmeester Hendrik Hooft den Jonge, deden hem uitgeleide tot aan den Overtoom.

De verwachting van de Amsterdamsche regeering dat het bezoek van den Prins het wantrouwen bij de burgerij zou wegnemen, kwam bedrogen uit. De beweging onder het volk hield aan, vooral sinds den twintigsten, toen Jan en Cornelis de Witt het slachtoffer waren geworden van den haat der Haagsche burgerij. Wanneer men de bewoordingen leest, waarin de gedeputeerden van Amsterdam in Den Haag aan burgemeesteren kennis gaven van dezen moord 1), kan men begrijpen, welk een geweldigen indruk die tijding op de regenten heeft gemaakt. Maar gelijk zij hunne vrees vermeerderde, zoo deed zij ook den ijver van de burgerij klimmen. Het voorbeeld van Den Haag werkte aanstekelijk: ook te Amsterdam moest men niet rusten voor de tegenstanders van den Prins uit de regeering waren gezet. Opruiende schotschriften werden aangeplakt of verspreid, en in een daarvan werd o. a. geëischt, dat „de 36 raden uyt de borgers ofte uyt een getal van fatsoenelycke koopluyden zullen bestaen, opdat wy verzekert zijn, dat het geld van schattingen aan ons getrouwe Stadhouder, of daer hy ordineeren zal, worde bestelt, opdat hy Heer is en geen knecht" — een eisch, reeds vroeger door ons genoemd 1) als een bewijs, dat de regentenstand als een afzonderlijke klasse tegenover de burgerij stond.

De regeering van Amsterdam besloot — op denzelfden 23sten Augustus, waarop het straks genoemde pamflet was aangeplakt — aan hare

1) Het laatste gedeelte van dezen brief, waarvan men op blz. 230 en 231 het facsimile vindt, luidt aldus:

Den Heere Ruwaert heeft dese morgen sententie ontfangen, by de welcke hy verklaert is van sijn ambten vervallen, en inhabil te sijn om eenige andere te bekleden, en voorts ten eeuwige dagen uyt den lande gebannen. Waerop den Heere Raadpensionaris met sijn caros naer de voorpoorte gereden sijnde om sijn broeder, die gister swaerlijck was getortureert, af te halen, is hetselve niet alleen door de borgery belet, maer den Heere Raadpensionaris daer oock opgehouden, gevende occasie van te samen rottinge van het gemeen, ende dat de borgery gesamentlijck in de wapenen heeft moeten werden gebraght, behalven dat oock aen de 3 compagnien paerden, hier guarnisoen houdende, ordre gegeven is om op te sitten ende de foules te beletten. 't Welck echter soo veel niet heeft konnen opereren, off de yverighste van het gemeen hebben eerst een tijdt met scherp op de deure van de gevangen poort geschootten, daer naer de deure met fortse geopent, en eyndelijck beyde de voorscreven Heeren afgehaelt, ende aenstonts gemassacreert, ende de dode lichamen gesleept naer het schavot, ende de selve moeder naeckt gemaeckt hebbende by de benen opgehangen aen de trappen van de wip, daerop staende, tot een erbarmelijck spectacel van duysenden van menschen. Wij sullen UEd. gr. achtb. met geen verder omstandigheden van woorden en wercken, daer ontrent concurrerende, op houden, maer alleen seggen dat het volck, niet genoegende met de klederen onder haer verdeelt te hebben, terwijl wy dit schryven nogh besigh sijn om de huyt en het vleesch te delen, snyden neus en ooren, vingers en teenen van de dode lycken, ende sullen misschien niet op houden soolange de selve niet van lidt tot lidt sijn ontleet. De Heeren Staten hebben geresolveert sijn Hoogheyt, daer voor de middagh al een brieff aen afgegaen is, van alles kennis te geven, en sijn herwaerts komste te versoecken, om verder quaed te helpen voorkomen. Waertoe wy bidden dat God de Heer sijn segen gelieve te geven, ende UEd. gr. achtb. nevens den algemeynen staet te nemen in sijn heylige hoede, blyvende,

Ed. gr. achtb. Heeren,
UEd. gr. achtb. Dienstwillige
L. Reynst
Willem Backer
Corn. Hop
1672

Den Heere Fagel is uyt de drie genomineerde Heeren tot Raadpensionaris geeligeert, op een tractement van 12.000 gulden 's jaers.
Hage, 20 Aug. 1672.

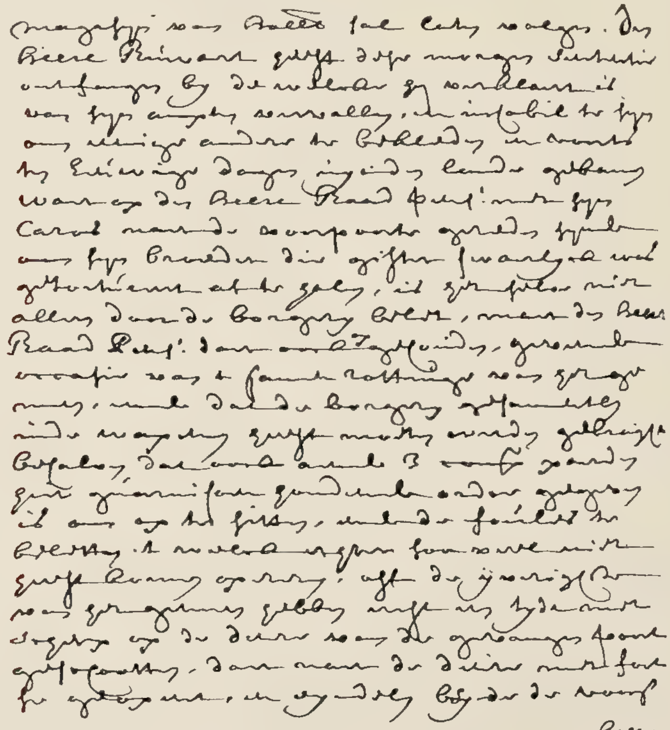
1) Hiervóór, p. 108

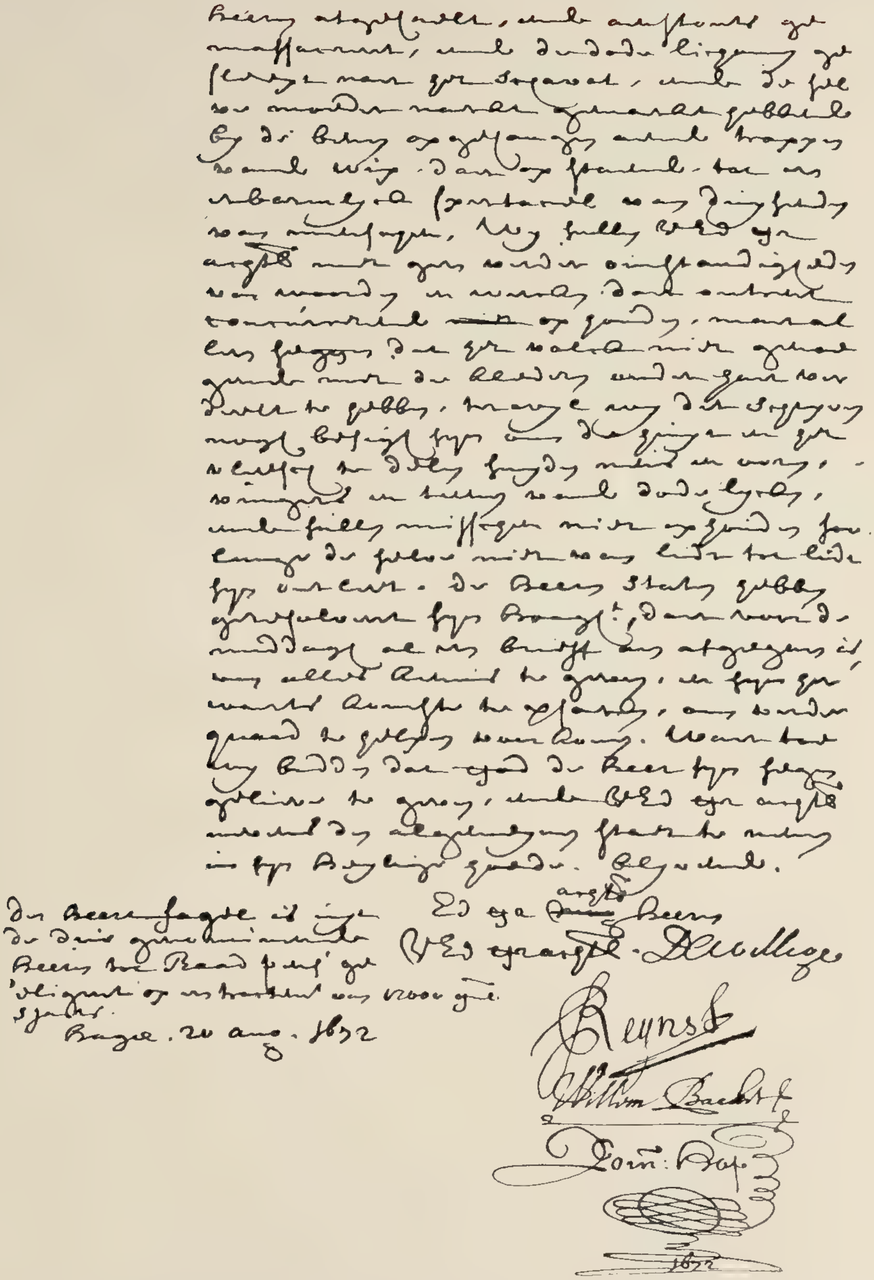
afgevaardigden ter dagvaart te gelasten, het advies van Zijne Hoogheid in te winnen over de beste wijze om de rust te herstellen; zij begreep, dat van hem haar behoud afhing. Maar de Prins ontried het gebruiken van geweld en was van meening, dat men een vergelijk moest zien te treffen met de leiders van de ontevredenen; gelukte dit niet, dan bood hij verder zijne bemiddeling aan.

De Amsterdamsche heeren verstonden den zin van deze woorden: zoolang de door de burgerij verdachte regenten op het kussen zaten, zouden de onlusten niet ophouden. Ook in de overige steden van Holland waren de regenten, onder den indruk van den 20sten Augustus, tot hetzelfde inzicht gekomen: reeds den 27sten Augustus werd ter dagvaart het besluit genomen om, zoo „de hollende gemeente" niet tot staan kon worden gebracht, de regenten, althans een gedeelte van hen, uit te noodigen vrijwillig uit hunne ambten te treden; de openvallende plaatsen zouden door den Prins worden aangevuld. „Dit geheele werk," dus erkende de raadpensionaris Fagel, „was informeel; vroedschappen mogen niet afgezet worden, maar het is beter een informaliteit toe te laten, dan dat de gemeente zelf orde stelt 1)." Ook de regeering van Amsterdam liet daarop aan Willem III een lijst aanbieden met de namen der magistraatspersonen, onder verklaring, dat allen bereid waren afstand te doen van hunne waardigheid.

Nog voor het bekend werd, wie de Prins uit de regeering wilde ontslaan, vielen te Amsterdam nieuwe ongeregeldheden voor. Op den 6den September werd het huis van den Admiraal De Ruyter met plundering bedreigd, wegens de ongerijmde beschuldiging dat hij 's lands vloot aan de Franschen zou hebben verkocht! Slechts met moeite konden eenige schuttervendels het gepeupel uiteendrijven. Den volgenden dag hielden een honderdtal ontevreden burgers een vergadering op den Kloveniersdoelen en besloten een request aan burgemeesteren in te dienen, waarvan het eerste artikel luidde dat alle verdachte regenten zich mochten ontslaan van

1) Uit de notulen van Hop en Vivien (ms.): zie Bontemantel, Regeeringe van Amsterdam II p. 186, 187.

Haghe. 20 aug. 1672

Reynst

Willem Backer

Corn: Hop

1672

LAATSTE GEDEELTE VAN DEN BRIEF VAN GEDEPUTEERDEN VAN AMSTERDAM AAN BURGEMEESTEREN, BEVATTENDE HET VERHAAL VAN DEN MOORD DER GEBROEDERS DE WITT, OP DEN DAG ZELF 20 AUGUSTUS 1672 DOOR DEN PENSIONARIS HOP GESCHREVEN; ONDERTEEKEND DOOR LAMBERT REYNST, WILLEM BACKER EN CORNELIS HOP (blz. 229)

(Oud-archief Amsterdam)

Den Prince van Orange, &c.

Erentfeste / wijse / voorsienige / seer discrete besondere goede Vrienden; wy hebben gesien de resolutie van Burgermeesteren der Stad Amsterdam / die deselve ons hebben laten toe-komen / in dato den 5 deser / behelsende haer E. versoeck / ten eynde wy in gevolge van de resolutie van de Ed. Gro. Mo. Heeren Staten van Holland en West-Vriesland / in dato den 27 der voorledene Maend / en de presentatie van vrywillige afstant van Burgermeesteren en Vroedschappen in gemelde resolutie van den 5 deser vervat / souden willen disponeren omtrent de veranderinge van de Magistrature der voorsz Stede / soodanig wy voor den dienst en gemeene rust des gemeenen Vaderlands / en de Stad Amsterdam in 't particulier / souden bevinden te behooren. En hebben wy derhalven na voorgaende deliberatie geoordeelt / dat in de jegenwoordige constitutie van tijden en saken de Heeren Regenten in de nevensgaende Lijste gespecificeert / van de Regeeringe voorsz. behoorden ge-excuseert te werden / sonder nochtans dat wy verstaen dat de selve daer door in hunne goede naem en reputatie in eenige deele gekrenkt ofte benadeelt werden / gelijk wy oock ten allen tijde / soo wanneer boven vermoeden de nood sulks soude mogen komen te vereysschen / bereyd zijn hun soodanige particuliere Protectie en Sauvegarde te laten geworden / als haer E. souden komen te desidereren.

Waer mede wy,

Erentfeste, Wijse, Voorsienige, seer discrete besondere goede Vrienden, God bidden U E. te willen houden in sijne heylige Bescherminge; in 't Leger by Bodegrave, den 10 September, 1672

Onder stondt,

U E. Goedwillige Vriend,

G. PRINCE D'ORANGE.

De Superscriptie was,

Den Erentfesten, Wijsen, Voorsienigen, seer discreten, onsen besonderen goede Vrienden, *Burgermeesteren en Regeerders der Stadt* Amsterdam.

Burgermeesteren.

Joan van de Poll.
Mr. Lambert Reynst.

Schepenen.

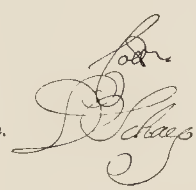
Hans Bontemantel.
Mr. Willem Blaeu.
Mr. Jacob de Graef.

36 Raden.

Joan van de Poll.
Mr. Lambert Reynst.
Dr. Joan Blaeu.
Hans Bontemantel.
Nicolaes van Capelle.
Mr. Andries de Graef
Mr. Pieter Schaep.
Jan Hulst.
Dr. Willem Backer.

Oud-Schepenen.

Dr. Roetert Ernst.
Dirck Spiegel
Nicolaes van Waveren.
Mr Arnout Hooft.
Dr. Gerard Bors.

Getekent G. PRINCE D'ORANGE.

t'Amstelredam, by JOHANNES van RAVESTEYN, Ordinaris Drucker deser Stede, 1672.

ALS PUBLICATIE GEDRUKTE BRIEF VAN WILLEM III AAN BURGEMEESTEREN VAN AMSTERDAM, 10 SEPTEMBER 1672, WAARIN DE PRINS BERICHT WELKE HEEREN DOOR HEM UIT DE REGEERING WORDEN ONTSLAGEN (blz. 234)

(Oud-archief Amsterdam)

Aangeplakt Biljet. aan de deur vande Oude Kerck den 17 September 1672.

R E D E N E N

Waarom eenige Heeren uyt de Magistraat der Stadt Amsterdam gedeporteert zijn.

Pol, om dat hy heeft geprotesteert tegens het overgeven van 't Landt, door alle de Steden meest toegestaen.

Reinst, om dat hy flauwhertigh is geweest, en om dat met de Sleutels op het Stadthuys geslapen heeft.

Graef, om dat hy de Heeren van Haerlem verweten heeft, in de Vergaderinge van de Staten van Hollandt, dat sy de Stadt hadden willen overgeven: en om dat *Valkemer* gesworen heeft het Huys van *Graef* te ruineren,

Bontemantel, om dat hy niet heeft willen hebben, dat de Procureurs met Orangie Charpen souden pleyten, en om dat tegen *Valckenier* is.

W. Blaeuw, om dat hy een eerlijck Man is, en een Vriendt van *Hooft*.

J. de Graef, om dat hy de vrede heeft gemaeckt tusschen *Hooft* en *Graef*.

J. Blaeuw, om dat met een groote brandt van Godt de Heere besocht is, en *Valckenier* hem noch verder soeckt te ruineren.

Capelle, om dat gepromoveert is van de oude Heer Burgermeester *Cornelis de Graef*.

Schaep, om dat hy een goet Prince-man is, en gepresenteert heeft op de Vloot te gaen, en ter Vergaderinge soodanigh gesproken, dat wy noch niet Frans en zijn, en tegen *Valckenier* is.

Hulft, om dat een eerlijck Man, en een oprecht Patriot is, welcke menschen by *Valckenier* meest gehaet zijn.

W. Backer, om dat niemendal gedaen heeft, en de rust der Gemeente socht.

R. Ernst, om dat een rechtveerdigh Rechter is, een wijs en braef Raedt, bereydt voor de Stadt goed en bloed op te setten: een dapper Collonel, en party van *Valckenier*.

Spiegel, om dat voor anderhalf Jaer sijn Vrienden niet heeft willen verlaten, en *Valckenier* toevallen.

Waveren, dit weet ick niet, maer men kan *Valckeniers* kueren daer uyt mercken.

A. Hooft, dese Heer sijn naem brenght het selfs mede: Want als men de groote hoofden niet ten eersten kan t'onder brengen, soo moeten de kleynen daerom lijden: Oock om dat sijn Vader soo heerlijck heeft geschreven de loffelijcke daden van de Princen van Orangie; door welckers jonge Nazaet wy oock, onder Godes zegen, onse verlossinge verwachten, en party van *Valckenier*.

Borr, om dat met grooten vlijt de Vloot heeft in Zee geprest, om de conjunctie van de vyantlijcke Vlooten te beletten.

Dit zijn de schelmstucken van de boven-staende Heeren, en nu kan de Prins sien hoe hy van *Valckenier* misleydt is, welcke door sijn Regeer-zucht dese Heeren heeft weten te bekladden: welcken *Valckenier* een goet Christen is, soo hy in onsen Salighmaker gelooft, 't welck sijn Sociniaens gevoelen heel anders uytwijst: Wesende een Patroon der Joden, en een tweede *Jan de Wit*.

Onder stondt,

Geschreven door een oprecht Liefhebber van de Prins van Orangie.

En noch lager,

Die dit afscheurt magh hem wel buyten schoots houden.

PAMFLET VAN DE TEGENPARTIJ VAN VALCKENIER MET HATELIJKE OPMERKINGEN OMTRENT DE REDENEN WAAROM SOMMIGE REGENTEN UIT DE REGEERING ZIJN VERWIJDERD (blz. 234)

(Het origineel komt voor in Bontemantel, Aant. van versch. zaken I)

hunne ambten. Tegelijk stelden zij echter ook andere eischen, waaruit bleek, dat het wantrouwen tegen de regenten hun ook de oogen had geopend voor sommige gebreken van de aristocratische regeering; zoo vorderden zij, in algemeene termen, dat de voorrechten der burgers hersteld en de privilegiën der gilden gehandhaafd zouden worden; dat geen burgemeester het schoutambt zou mogen bekleeden; dat de officieren der schutterij geen magistraatspersonen zouden zijn en gekozen worden uit hen, die eerst in lager rangen hadden gediend; dat de sleutels der stad bewaard zouden blijven op de wijze, als onlangs was bepaald. Het meerendeel van de bezoekers der vergadering bestond, volgens Bontemantel, uit »geringe luyden,« maar de leiders der beweging waren gezeten burgers: Dr. Abraham Poot, de apotheker Danckers, de advocaat Blasius en enkele kooplieden. Toen het request aan burgemeesteren overhandigd werd, gaven deze te kennen dat de verzoekers moesten komen met behoorlijke autorisatie van degenen, namens wie zij spraken; overigens deelden zij mede, dat reeds aan Zijne Hoogheid was verzocht de regeering van de stad te veranderen, en boden aan, de daarop betrekking hebbende resolutie voor te lezen, welk aanbod echter niet werd aangenomen. Uit deze heusche bejegening van de deputatie der Doelisten kan men afleiden, hoezeer burgemeesteren met vrees voor de burgerij waren vervuld; Bontemantel, die destijds als president der schepenbank het schoutambt waarnam — omdat schout Hasselaer op een ronde langs de wallen bij ongeluk door een der burgers was gewond — stelde voor, de gedeputeerden gevangen te nemen en »crimineelijck tegen hen te procedeeren,« maar deze eisch, die vroeger minder mishaagd zou hebben, vond thans geen ingang.

Weldra zou de voornaamste reden tot ontevredenheid bij de burgerij worden weggenomen. Op den 11^{den} September kreeg de vroedschap bericht dat de Prins zestien heeren — onder hen de regeerende burgemeesters Jan van de Poll en Lambert Reynst, de regeerende schepenen Hans Bontemantel, Willem Blaeu en Jacob de Graeff, de leden van de vroedschap Johan Blaeu en Andries de Graeff — ontsloeg uit alle ambten en bedieningen, hun van stadswege opgedragen. Zes dagen later deelde de Prins mede, dat ook Pieter de Graeff, die bij vergissing niet op de lijst der ontslagen heeren was geplaatst, als afgezet moest worden beschouwd, en zond hij de lijst toe van de door hem benoemde nieuwe magistraatspersonen.

Gillis Valckenier schijnt de man geweest te zijn, op wiens advies Zijne Hoogheid had verworpen en uitverkoren. Het meerendeel van de zestien bestond uit familieleden en getrouwe aanhangers van Jan de Witt; de leden van de groep, die Hendrik Hooft tot leider had, en die, zooals wij zagen, Valckenier meer uit persoonlijke dan uit politieke redenen had tegengewerkt, behielden bijna allen hunne posten. In de voorafgegane dagen hadden de ontevreden burgers verschillende lijsten bekend gemaakt van regenten, die door hen verdacht werden, en van hen, die zij in plaats van deze wenschten te zien benoemd: slechts twee personen uit deze lijst waren door den Prins gekozen, en waarschijnlijk alleen omdat zij familieleden waren van Valckenier en Pancras. Onder de ontslagen heeren kwamen er zeven voor, die bij de burgerij niet verdacht waren; waarschijnlijk heeft Valckenier de gelegenheid aangegrepen om het aantal te vervullen plaatsen zoo groot mogelijk te maken, ten einde te meer vrienden en gunstelingen op het kussen te kunnen brengen en de kracht zijner partij te versterken.

Over het geheel was er op de wenschen der burgers dus weinig gelet; van de door hen verlangde veranderingen in het regeeringssysteem kwam niets. Maar zij stelden zich tevreden met het feit, dat de voornaamste tegenstanders van het Oranjehuis waren ontslagen; de beroeringen hielden op, van verzet tegen de regeering werd niet meer gehoord. Alleen gaven de vrienden van de ontslagen regenten lucht aan hunne ontevredenheid door aan de deur van de Oude Kerk, aan den Jan Rodenpoortstoren en elders een pamflet te laten aanplakken, waarin op ironische wijze de redenen werden medegedeeld, waarom »eenige heeren uyt de magistraat der stadt Amsterdam zijn gedeporteert 1).« Ook bij sommige schuttercompagniëen, wier kapiteins ontslagen waren, bestond aanvankelijk geneigdheid om een request aan den Prins in te dienen, waarin zij verzochten hare kapiteins te mogen behouden; maar op aandringen van een der afgezette kapiteins, Hans Bontemantel, werd aan dit voornemen geen uitvoering gegeven. Ook mag men veilig aannemen dat de groote meerderheid der schutterij niet ontevreden was over het gebeurde.

Keeren wij thans terug tot de gebeurtenissen, die voor het geheele land van belang waren, om althans in enkele trekken het verdere verloop van den oorlog te schetsen.

Nadat Lodewijk XIV ons land verlaten had en Turenne met een gedeelte van het Fransche leger naar Wezel was getrokken om de bewegingen der Duitsche troepen, de bondgenooten van onze

1) Op blz. 233 vindt men het facsimile van dit pamflet, waarover zie Gebhard, in Fruin, Bijdragen N. R. X p. 247—250.

Republiek, te bewaken — door zijn aftocht stegen de obligatiën van het land terstond tot 60 % 1) — bleef Luxembourg den oorlog voeren aan de grens der Hollandsche waterlinie, met die stelselmatige wreedheid, die den naam der Franschen hier te lande zoo gehaat heeft gemaakt. Hij bezette Woerden en zond voortdurend expedities uit om de dorpen te brandschatten; elk oogenblik kregen Amsterdamsche eigenaars van buitenplaatsen aan de Vecht brandbrieven. Willem III, begrijpende dat het volk iets meer van hem verwachtte dan dat hij alleen het nog behouden gedeelte van het land zou verdedigen, beraamde, na een mislukten aanval op Woerden, het stoute plan om, in samenwerking met onze bondgenooten, de verbinding van Luxembourg's leger met Frankrijk af te snijden en hem daardoor te nopen ons land te ontruimen. Den 7den November had hij een leger van 20.000 man in Noordbrabant verzameld, trok daarmede naar Maastricht en dwong de Fransche troepen, die in de nabijheid van die vesting lagen, zich te verwijderen. Condé en Turenne noodzaakten echter de keizerlijke troepen, onder Montecuculi, tot den terugtocht, zoodat de Prins, toen hij nog maar twee dagreizen van den Rijn af was, van plan moest veranderen; tezamen met Spaansche troepen uit de Zuidelijke Nederlanden sloeg hij toen het beleg voor Charleroi, vanwaar Luxembourg voornamelijk zijn toevoer kreeg, maar kon deze vesting niet nemen. Ongehinderd voerde hij daarop zijn leger naar Holland terug en was den 20sten December weer te Alphen.

Terwijl de Prins nog afwezig was, drong Luxembourg, in het laatst van December, van Woerden uit over de bevroren waterlinie Holland binnen, tot aan Zwammerdam; de plotseling ingevallen dooi noodzaakte hem echter tot den terugtocht, waarbij zijne troepen Zwammerdam en Bodegraven, onder het bedrijven van ontzettende gruwelen, aan de vlammen prijs gaven. Door den dooi bleef ook een aanval van een andere Fransche legerafdeeling op Muiden halverwege steken.

Aan het einde van het jaar 1672 was de toestand van het land nog steeds gevaarlijk, maar niet meer wanhopig. In het Noorden had Groningen, reeds in de Augustusmaand, den aanval der Munsterschen afgeslagen, dank zij zijne sterke ligging en de dapperheid van garnizoen en burgerij, die door den bekwamen Rabenhaupt werden aangevoerd; na de verrassing van Koevorden, in het laatst van December, moest de vijand geheel het Noorden ontruimen. De waterlinie was thans zoodanig versterkt dat Condé, die weer het bevel had gekregen over de Fransche legermacht bij Utrecht, haar in het voorjaar van 1673 onneembaar noemde. Hoewel de ondernemingen van Willem III door de fortuin nog niet zeer begunstigd waren, had hij toch een uitstekend beleid als krijgsoverste getoond en het vertrouwen van de zijnen gewonnen.

De gebeurtenissen van het jaar 1673 deden ons volk eindelijk ruimer adem scheppen. Ter zee handhaafden De Ruyter en Cornelis Tromp — tusschen wie de Prins een verzoening tot stand had gebracht — de eer onzer vlag. Door de gevechten bij de bank Schooneveld, voor den mond der Wester-Schelde, tegen de Engelsch-Fransche vloot onder Prins Robert en d'Estrées, werd in de eerste helft van Juni de landing der vijanden belet; met groote schade keerde de Engelsche vloot naar de Theems terug en kon eerst na zes weken weer zee kiezen. Toen vertoonden de bei e vloten zich op nieuw voor onze kust, zoo dicht, dat men ze van het Scheveninger strand duidelijk kon waarnemen; de Prins, in allerijl met een groot deel der ruiterij uit het leger toegesneld, trok langs het strand om hare beweging te volgen. Op den 21sten Augustus kwam het op de hoogte van Kijkduin tot een beslissenden slag, den laatsten grooten zeeslag, dien wij tegen de Engelschen hebben geleverd. De Franschen hielden zich weer bijna geheel buiten het gevecht, zoodat het eindtreffen plaats had tuschen alle Hollandsche en Engelsche schepen; met groote verliezen moest de vijand wijken; het landingsplan werd voor goed opgegeven.

Bij de waterlinie diende het geluk den vijand evenmin: tevergeefs trachtte Condé in Mei en Juni de inundatiën te doen afloopen, tevergeefs sloeg hij het beleg voor Muiden. Op den eersten Juli werd Maastricht echter genomen door een Fransch leger, dat in de Zuidelijke Nederlanden was gevallen. Deze gewesten zouden voortaan het hoofdtooneel van den oorlog zijn: de »guerre de Hollande« was geeindigd, een nieuwe krijg begon, een coalitie van Oostenrijk, Spanje, het Duitsche Rijk en Nederland, straks door andere staten bijgestaan, tegen Frankrijk.

Zoodra voor een landing niet meer behoefde te worden gevreesd, viel Willem III Naarden aan, dat zich, na een beleg van vijf dagen, op den 12den September overgaf; daarna trok hij met zijn leger naar het Zuiden, vereenigde zich met de Spaansche en vervolgens met de keizerlijke troepen, en veroverde Bonn 1). De Franschen, wier toevoer

1) Julius Grossmann, Die Amsterdamer Börse vor zwei hundert Jahren, p. 29, noot 1.

1) Deze tocht werd door eenige jonge Amsterdamsche patriciers als vrijwilligers medegemaakt, o. a. door den in 1672 als schepen ontslagen Jacob de Graeff, den zoon van Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek: zie Fruin, Bijdragen, Derde Reeks, II, p. 349—370.

AFBEELDING VAN DE WIJZE WAAROP HET FRANSCHE LEGER ONDER DEN HERTOG VAN LUXEMBURG DE ZUID-HOLLANDSCHE DORPEN DOORTROK EN PLUNDERDE IN DECEMBER 1672

Ets door Romein de Hooghe

AFBEELDING VAN DE WIJZE WAAROP HET FRANSCHE LEGER ONDER DEN HERTOG VAN LUXEMBURG DE ZUID-HOLLANDSCHE DORPEN DOORTROK EN PLUNDERDE IN DECEMBER 1672

Ets door Romein de Hooghe

daardoor ernstig bedreigd werd, maakten nu haast met de ontruiming van Noord-Nederland, waartoe reeds vóór den tocht van den Prins naar Bonn was besloten; ook in Overijsel werden de vijandelijkheden door de Munsterschen en Keulschen gestaakt, nadat hunne poging om Koevorden te hernemen was mislukt; nog slechts enkele vestingen bleven in de macht der Franschen. In 1674 werd Karel II door zijn Parlement gedwongen, vrede te sluiten met onze Republiek, te Westminster; ook Munster en Keulen maakten een einde aan den krijg; alleen tegen Frankrijk zetten wij den oorlog voort, maar buiten onze grenzen en met hulp van verscheidene bondgenooten.

Tot de redding van het land in 1672 en 1673 heeft Amsterdam zeker niet weinig bijgedragen. Het heeft niet alleen het voorbeeld gegeven tot verdediging, toen schier ieder aan overgave dacht, maar ook met de uiterste krachtsinspanning die verdediging volgehouden. Herhaaldelijk zond het schutters en soldaten uit om bedreigde posten te versterken; bij den tocht van Luxembourg, in December 1672, wierf het 1800 matrozen aan en zond die, met een aantal vrijwilligers, naar Alphen; dat Weesp en Muiden niet door de Franschen genomen zijn, is alleen aan Amsterdam te danken, dat beide steden voortdurend van krijgsbehoeften heeft voorzien. Zware lasten heeft de stad zich moeten getroosten om den vijand te kunnen weerstaan; allerlei bezuinigingen in de uitgaven werden ingevoerd en veel geld op lijfrente genomen. De veroverde provinciën contribueerden niets in de oorlogskosten, Groningen en Friesland maar weinig; op Zeeland en Holland kwam alles aan. Behalve de gewone belastingen werd in 1672 en 1673 vijf maal de honderdste penning geheven; en dat terwijl de handel stilstond en een groot deel van de landerijen onder water was gezet! Toen de Staten van Holland bepaalden, dat de honderdste penning in goud- en zilverwerk mocht worden betaald, brachten vele Amsterdammers hun gouden zilverwerk naar de wisselbank. Het was echter moeielijk het in korten tijd te laten munten, daar de munthuizen in Utrecht, Gelderland en Overijsel in 's vijands handen waren en de munten te Dordrecht en Enkhuizen niet spoedig genoeg aan alle aanvragen konden voldoen. Amsterdam verzocht daarom aan de Staten van Holland octrooi om een noodmunt op te mogen richten, en werd daartoe gemachtigd na eenig tegenstribbelen van Dordrecht en de Westfriesche steden. In October 1672 werd het wachthuis aan den Regulierstoren tot munthuis ingericht, waar gouden en zilveren ducatons en rijksdaalders gemunt werden, die het stadswapen op de voorzijde droegen; in 1674 hield men op met het slaan van deze noodmunt, toen Utrecht, Gelderland en Overijsel ontruimd waren.

ROMEYN DE HOOGHE fec

HET BERICHT VAN HET SLUITEN VAN DEN VREDE TE WESTMINSTER ONTVANGEN DOOR DEN PRINS VAN ORANJE EN DE STATEN-GENERAAL, 1674

Tot de twee nieuwe burgemeesters, in September 1672 aangesteld, behoorde ook Van Beuningen; maar in 1674 aanvaardde hij den gezantschapspost aan het Engelsche hof en kon zich dus voortaan met de stedelijke zaken niet meer bemoeien. De leiding daarvan bleef toevertrouwd aan Gillis Valckenier, die in Februari 1673 weder tot burgemeester was verkozen. Tevergeefs had hij toen aan Hendrik Hooft de hand van verzoening aangeboden: Hooft en Van Vlooswijck

De Zeven Provinciën met De Ruyter in gevecht met Pr. Robert — C. Tromp in gevecht met Spragg

„AFBEELDINGE VAN DE DERDE ZEFSLAGH (VOOR KYKDUIN) DIE DE VEREENIGHDE NEDERLANDEN VICTORIEUSELICK BEVOCHTEN HEBBEN TEGEN DE KONINGEN VAN ENGELANT EN VRANKRYCK, OP DEN 21 AUGUSTI 1673"

Ets zonder naam. — Verzameling Mr. S. van Gijn

weigerden met hem samen te gaan en werden in de volgende jaren uit het burgemeesterschap geweerd 1).

Al spoedig begon Valckenier zich te verontrusten over de toenemende macht van den Prins. De vijf gewesten, waarover Willem III Stadhouder was, verklaarden dit ambt erfelijk in de mannelijke linie, gelijk de Staten-Generaal deden met het kapitein-generaal- en admiraalschap. In Gelderland boden de Staten hem zelfs den titel van Hertog van Gelder en Graaf van Zutfen aan; doch de Prins wees deze waardigheid van de hand, toen hij bemerkte dat de meeste steden van Holland en Zeeland ongaarne zouden zien, dat hij den titel aannam. De reden, welke Amsterdam daarvoor opgaf, was: „dat de goede gemeente, sedert de afzweering van Koning Filips, een innerlijken afkeer gehad hadt van vorstelijke, graaflijke en diergelijke titels, en daarentegen veel genoegen gevonden in de stadhouderlijke regeering, welke onlangs met ongemeenen ijver en drift van 't volk hersteld geworden was; dat men, vooral in deeze tijden, zorg draagen moest, dat het volk niet in den waan gebragt werd, dat de Prins zijn eigen belang zogt boven dat van 't gemeen 2)."

Men zou zich vergissen, wanneer men meende dat de regenten hier hunne eigen republikeinsche gezindheid aan de goê gemeente in den mond legden: de burgerij, hoezeer ook Prinsgezind, verlangde geen Souverein en wilde althans een schijn van vrijheid behouden 3).

Ruimschoots stelde Willem III zich schadeloos voor het gemis van den hertogelijken titel door in de drie „overheerde" gewesten, Utrecht, Gelderland en Overijsel, regeeringsreglementen in te voeren, waardoor hij alle gezag aan zich trok en de regenten geheel van hem afhankelijk werden. Voortaan beschikte hij over de stemmen dezer provinciën ter Generaliteit, en vond daar dus gewoonlijk een meerderheid voor zijne voorstellen, omdat hij ook op de trouw van Zeeland kon rekenen. Ook in Holland trachtte de Prins zijn invloed te vergrooten, door zijne „creaturen" in 't bewind te brengen; zoo ging hij bij de verkiezing van schepenen te Amsterdam dikwijls buiten de „gestipte" heeren en begon zijne beschermelingen te „recommandeeren" voor ambten, waarvan de electie niet aan hem stond 4). Valckenier en de zijnen wenschten echter hunne onafhankelijkheid niet prijs te geven en sloegen de verzenen tegen de prikkels: de verkiezing, in April 1675, van Jacob van den Bosch, den gewezen commies en vertrouwde van den raadpensionaris De Witt en een groot bewonderaar van diens politiek, tot pensionaris van de hoofdstad, was een vijandelijke betooging tegen den Prins, waarvan de bedoeling niet onopgemerkt bleef.

De voornaamste reden echter, waarom Amsterdam tegenover Willem III kwam te staan, was verschil van meening omtrent den oorlog met Frankrijk. Sedert de onafhankelijkheid der Republiek verzekerd was, achtte Valckenier het nutteloos een krijg voort te zetten, waarvan de last geheel op ons drukte: onze bondgenooten voerden den oorlog maar slap, brachten alleen troepen in het veld, wanneer de Republiek voor de betaling zorgde, en waren het voortdurend onderling oneens. Waarom zou men, ter wille van zulke bondgenooten, in een oorlog blijven, waarin de fortuin ons steeds ongunstig was en die schatten verslond? Van de financiëele draagkracht der Republiek, vooral van die van Amsterdam 1), was reeds te veel gevergd. Ook Willem III was niet afkeerig van vrede, mits wij dien gezamenlijk met alle bondgenooten sloten; zoodra hij echter zag, dat Amsterdam ook tegen een afzonderlijken vrede geen bezwaar had, verzette hij zich daartegen: hij wilde de coalitie niet uiteen laten spatten en aan Lodewijk XIV geen vrij spel geven tegen de op zichzelf staande leden van dat verbond.

Zou Valckenier met kracht kunnen optreden tegen de politiek van den Prins, dan was het gewenscht, ja noodzakelijk, eerst de eendracht onder de stedelijke regenten te herstellen, en een vergelijk te treffen met de côterie van Hooft. Vandaar het reeds vroeger besproken „concept tot eenigheit," in 1676 door Valckenier ontworpen 2), waarvan de strekking was den kring der regenten, die de voornaamste ambten zouden bekleeden, nog meer te beperken, en kuiperij en tweedracht bij verkiezingen onmogelijk te maken, daar elk voortaan op zijn beurt, naar ancienniteit, tot de verschillende posten zou worden geroepen. Wel namen Hooft en de zijnen de toegestoken hand niet dadelijk aan, maar in het begin van 1677 kwam de verzoening toch tot stand en werd Hendrik Hooft weer tot burgemeester gekozen. Ook in het volgend jaar bleef hij aan en had Valckenier tot ambtgenoot.

Deze beide mannen leidden het verzet der nu

1) Hiervóór, p. 103.

2) Resol. Vroedschap 6 Febr. 1675, bij Wagenaar, Amsterdam I p. 658.

3) „Het volk wordt liefst met eenen schijn van vrijheid gemompt", zei een Alkmaarsch regent bij deze gelegenheid: P. L. Muller, Onze gouden eeuw, III p. 20.

4) Hiervóór, p. 103 en 104.

1) Vgl. hiervóór, p. 32—34.

2) Vgl. hiervóór, p. 104—107.

JEAN ANTOINE DE MESMES COMTE D'AVAUX

1640—1709

Gezant van den Koning van Frankrijk bij de Staten-Generaal

eensgezinde stad tegen de staatkunde van Willem III. De pensionaris Van den Bosch hielp daarbij ijverig mee en liet zich zelfs verleiden tot een geheime correspondentie met den Graaf d'Estrades — een der Fransche gevolmachtigden op het vredescongres van Nijmegen —, die op den kant van landverraad was: hij verklapte de beraadslagingen en verried de bedoelingen van zijne meesters 1). Vooral de groote koopsteden werden voor het plan van een afzonderlijken vrede gewonnen, daar Lodewijk XIV, die de kaart van ons land kende, een voor ons zeer voordeelig handelsverdrag aanbood. Ook andere provinciën dan Holland begonnen ten slotte naar het einde van den krijg te verlangen; bij de onderhandelingen te Nijmegen nam Van Beverningh, de voornaamste vertegenwoordiger onzer Republiek, het voor de vredespartij op. Nog gaf Willem III geen kamp. Door zijn huwelijk met Maria Stuart, dochter van den Hertog van York, in nog nauwer betrekking tot het koningshuis van Engeland gekomen, hoopte hij, in bondgenootschap met dit rijk, voortaan krachtiger en gelukkiger oorlog te kunnen voeren, zoodat de geallieerden de vredesvoorwaarden niet zouden behoeven te ontvangen van, maar konden opleggen aan Frankrijk. Zijn wensch werd verijdeld, juist toen de vervulling nabij scheen. In het beslissend oogenblik haalde Lodewijk XIV de Staten-Generaal over om hunne bondgenooten in den steek te laten en een afzonderlijk verdrag te sluiten, op de gunstigste voorwaarden, die wij maar konden verlangen. Den vrede van Nijmegen mocht Amsterdam zich aanrekenen als een triumf over de politiek van den Stadhouder; maar de uitkomst heeft Willem III in het gelijk gesteld en aangetoond dat „voor een beveynsden pays een rechte krijg te kiezen is." Toen de coalitie was uiteengevallen en de bondgenooten achtereenvolgens vrede hadden moeten sluiten met Frankrijk, begon Lodewijk, ondanks dien vrede, allerlei landstreken te annexeeren, krachtens de uitspraak der chambres de réunion, en voorloopig was er geen machtig verbond, dat aan zijn veroveringszucht paal en perk kon stellen.

Nog in hetzelfde jaar, waarin de vrede van Nijmegen gesloten was, op den 12den December 1678, overleed burgemeester Hooft; van dat tijdstip af, tot aan zijn dood, op 6 November 1680, had Valckenier weer de alleenheerschappij in Amsterdam. De Engelsche gezant Henry Sidney getuigde van hem: „De groote Turk oefent geen absoluter gezag uit over de menschen in zijn land, dan Valckenier in Amsterdam. Wat hij zegt, wordt altijd zonder tegenspraak gedaan; hij brengt aan de regeering en zet er uit wie hij wil, neemt zooveel geld op als hij begeert, doet wat hem in den zin komt, en toch loopt hij over straat als een gewone winkelier" 1).

In deze laatste jaren van Valckenier's leven rees er opnieuw, maar niet door zijn toedoen, een klein geschil tusschen Amsterdam en Willem III. De oorlog van 1672 had getoond van hoeveel belang Naarden was voor de verdediging van het land, en vooral van de hoofdstad; daarom wilde de Stadhouder deze plaats thans zooveel mogelijk versterken. Gelijk vroeger, stribbelde Amsterdam weer tegen en het schijnt dat de pensionaris Koenraad van Heemskerck, die de stad tijdelijk vertegenwoordigde in het college der Gecommitteerde Raden, zich daarbij liet ontvallen dat de Prins de versterking hoofdzakelijk wenschte om Amsterdam in bedwang te kunnen houden. Wel trachtte de vroedschap eene voor den Prins minder krenkende uitlegging aan Heemskerck's woorden te geven, maar Willem III bleef verstoord, en eerst nadat een der gedeputeerden van Amsterdam ter Staten-vergadering, Nicolaas Witsen — een man van voorzichtigen en gematigden aard, die herhaaldelijk als vredestichter tusschen den Prins en de stad is opgetreden — hem de verzekering had gegeven van de goede bedoelingen der regeering van Amsterdam, schijnt hij tevreden te zijn gesteld 2).

Na Valckeniers dood bleef de stad de gedragslijn, door hem aangegeven, volgen; zij zocht de vriendschap van Frankrijk en onderhield de goede verstandhouding met den gezant van dat rijk, den Graaf d'Avaux. Meer dan ooit kwam in de volgende jaren het verschil aan den dag tusschen de vèr-ziende, ondernemende politiek van Willem III, en de bedachtzame staatkunde der regenten van Amsterdam, wier horizont beperkter was 3). De eerste had zich tot levenstaak gesteld de dreigende overmacht van Frankrijk te keeren en wilde de Republiek in den strijd tegen Lodewijk XIV de spits doen afbijten. De laatsten wilden eveneens den overmoed van den Franschen Koning bedwingen, indien zij daarbij op den steun konden rekenen van Engeland en Spanje; doch de oneenigheid tusschen Karel II en zijn volk en de onstandvastigheid van den Koning maakten

1) Fruin, De slag van St. Denis in verband met den vredehandel van Nijmegen (Versl. en Meded. Kon. Acad., afd. Letterk., 2de reeks, 7de deel, p. 55, 56.)

1) Sydney, Diary, I p. 66.

2) Wagenaar, Amsterdam, I p. 664—666 en J. F. Gebhard Jr., Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen, I p. 154—161.

3) Het volgende naar Fruin, Prins Willem III in zijne verhouding tot Engeland, Gids 1889.

Guillaume Comte de Portland, Viscomte de Woodstock
Baron de Cirencester, Chevalier du tres noble Ordre de la Jarretiere &c.ª

Sim: de Bois pinx — *R Williams fec*

HANS WILLEM BENTINCK GRAAF VAN PORTLAND

1635—1709

de hulp van Engeland steeds onzeker, en het bondgenootschap met Spanje alleen was te zwak tegenover de groote macht van den vijand. Daarom achtten zij het gewenscht op goeden voet te blijven met Frankrijk, zoolang een uitdagende houding de Republiek zou blootstellen aan hetzelfde gevaar, waaraan zij in 1672 ter nauwer nood was ontsnapt. „Gedenkt 1672" was de leus, zoowel voor de staatkunde van Willem III als voor die van Amsterdam. De eerste wees op de gebeurtenissen van dat jaar, ter aansporing om de overmacht van Frankrijk bijtijds tegen te gaan; de laatste herinnerde er aan, ter waarschuwing tegen het onheil, waarmede de Republiek bedreigd werd, wanneer zij den toorn van Frankrijk uitlokte zonder dien te kunnen trotseeren.

Na 1680 leidden Joannes Hudde en Nicolaas Witsen de regeering van Amsterdam, de eerste beroemd door de toepassing zijner mathematische kennis op de waterbouwkunde, de laatste door zijn werk over den scheepsbouw en zijne beschrijving van Tartarije, maar beiden middelmatige staatslieden. Aan hen zou Willem III een gemakkelijke portuur hebben gehad in den strijd, dien

SPOTPRENT OP HET VERZET VAN AMSTERDAM TEGEN DE STAATKUNDE VAN WILLEM III 1684 1)
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

1) Dit verzet werd ten onrechte toegeschreven aan omkooping door de fransche regeering. — Uitlegging der prent: Door een hollenden wagen, met twee paarden bespannen, worden overreden: een krijgsman („nodige defensie") en twee vrouwen (het vaderland en de godsdienst); op den grond liggen verder: de Oranjestam, de Unie, een boek met privilegiën en de verbroken pijlenbundel der eendracht; een vrouw, de gerechtigheid voorstellende, ontvlucht. Het eene paard heeft een dek met het Amsterdamsche wapen; op het andere zit Mercurius (symbool van den Amsterdamschen regent), die een gewaad draagt, bestikt met leliën (het fransche wapen); op zijn rug een zak, waarin het fransche goud regent. Een rentenier ligt onder den wagen, een schipper, een koopman en een burger zijn op het punt er uit te tuimelen. Aan den weg een huis met het opschrift „Landverraad", waar „l'écu de France" uithangt. — Deze spotprent heeft later gediend als titelprent voor een pamflet: Postwagen praetjen tussen een Hagenaer, Amsterdammer Beneficiant, Schipper en Frans Koopman, z. jaar. (Tiele 9094).

Amsterdam vooral sinds 1683 tegen hem aanbond. Doch niet zij hebben voor de hitte van dat vuur gestaan, maar Van Beuningen. Deze was geruimen tijd dezelfde meening toegedaan geweest omtrent de buitenlandsche staatkunde als de Prins; eerst zijn laatste verblijf als gezant in Engeland, van het najaar van 1681 tot de lente van 1683, had hem de overtuiging geschonken, dat het bondgenootschap van dat rijk een losse grond voor de Republiek was om op te bouwen. Van nu af meende ook hij, dat de Nederlanden er naar moesten streven, met Frankrijk in vrede te blijven. Bij zijne terugkomst uit Engeland wachtte hem de waardigheid van burgemeester van Amsterdam, en het was in die hoedanigheid dat hij pal heeft gestaan voor zijn gewijzigde overtuiging, met die vasthoudendheid welke hem kenmerkte, ook al veranderde hij dikwijls van meening.

De eigenmachtige wijze, waarop Lodewijk XIV zich van gedeelten der Zuidelijke Nederlanden trachtte meester te maken, had eindelijk ten gevolge gehad, dat Spanje in 1683 aan Frankrijk den oorlog verklaarde. Krachtens een vroeger gesloten verdrag moest de Republiek het eerstgenoemde rijk bijstaan met 8000 man; doch nadat deze waren gezonden, liet Willem III door den Raad van State een buitengewone petitie indienen ter aanwerving van 16.000 man. Aanstonds verklaarde Amsterdam zich daartegen, als een eersten stap tot den oorlog, zoolang niet alle mogelijke pogingen waren gedaan om den vrede door minnelijke schikking te herstellen; en hoewel ter dagvaart de meeste leden aan de zijde van den Prins stonden, volhardde het in zijne meening. Willem III, heftig verbitterd door het verzet van de stad, uitte in felle woorden zijn toorn tegen „ces coquins d'Amsterdam"; nadat de afgevaardigden van Amsterdam in de Staten-vergadering van Holland, die ook door den Prins werd bijgewoond, hun advies hadden gegeven, verklaarde deze „dat de Graaf d'Avaux, zoo hij hier tegenwoordig geweest ware, geen andere taal zou hebben kunnen voeren; dat burgemeester Van Beuningen, die namens Amsterdam gesproken had, zijn hoofd kwijt zou zijn, zoo men alles ten scherpste onderzoeken wilde; dat hij, Prins van Oranje, zooveel belang bij 's lands welvaart had als de stad Amsterdam; dat hij zich van deze stad niet zou laten ringelooren, en nog veel minder zich vlijen naar de caprices van Van Beuningen 1).« Vooral over het hoofd van den laatste stortte zijn toorn zich uit, daar hij niet wilde gelooven, dat deze uit overtuiging zijne staatkunde bestreed. Zelfs liet de Prins zich ontvallen, dat Van Beuningen verdiende, »dat men hem den kop voor de voeten smeet.« Door dreigementen liet de stad zich niet verschrikken, evenmin als zij zich had laten vermurwen door een bezending uit de Staten, met den Stadhouder aan het hoofd, die van 15 tot 21 November 1683 binnen hare muren vertoefde. Twee malen verzocht deze deputatie audientie in de vroedschap: de eerste maal voerde de raadpensionaris Fagel het woord en trachtte de vergadering over te halen in de werving te bewilligen. Toen deze eenige dagen later een weigerend antwoord had gegeven, verscheen de bezending op den 21sten November andermaal in de vroedschap; nadat Fagel tegen het genomen besluit had geprotesteerd, gaf de Prins zelf, in vrij heftige bewoordingen, zijn misnoegen er over te kennen, en verklaarde „zich onschuldig te houden aan alle de onheilen, die den Staat door deze weigering zouden mogen overkomen." Zonder afscheid te nemen verliet hij de stad. Het was in deze dagen dat een der burgemeesters, waarschijnlijk Van Beuningen, de trotsche taal moet hebben gevoerd: „Amsterdam zal niet van gevoelen veranderen, al ware 't maar om aan de nakomelingschap te toonen, dat zelfs de tegenwoordigheid eens Prinsen van Oranje niet in staat geweest is om de vrije raadplegingen der vroedschap te beletten 1).«

Niet het minst de zekerheid dat d'Avaux met de regenten van Amsterdam in betrekking stond en hen stijfde in hunne houding, wekte den onwil van Willem III en bracht hem het woord landverraad op de lippen. Nog éénmaal begaf hij zich, den 31sten December 1683, naar de Statenvergadering van Holland om zijn eigen staatkunde te verdedigen en die van Amsterdam te bestrijden; en hij waarschuwde de heeren van deze stad voor de mogelijke gevolgen van hun verzet, met de woorden: »maar April zal mogelijk niet in het land zijn, of de kneppel zal op straat geworpen, en de zaken gebracht wezen in den staat, waarin zij in het jaar 1672 waren. En dan zal blijken, wien 't hoofd vaster op de schouders staat, en welke regenten eed en plicht betracht hebben, welke niet 2).«

De herinnering dat achter den Prins het volk stond, was wel in staat vrees te wekken. Als het land in nood kwam, wee hun, die als verraders werden bestempeld! Het lot der gebroeders De Witt lag nog in versche herinnering.

Afdoende bewijzen van de verstandhouding

1) Uit de ms. aanteeken. van een Delftsch regent, bij Wagenaar, Vaderl. Historie XV p. 143.

1) Uit de ms. aanteeken. van een Delftsch regent, bij Wagenaar, Vaderl. Historie XV p. 147.

2) ibid. p. 159—161.

HET GEREEDMAKEN EN INSCHEPEN DER VLOOT VAN DEN PRINS VAN ORANJE TE HELLEVOETSLUIS TER EXPEDITIE NAAR ENGELAND, 28 OCTOBER 1688

tusschen Amsterdam en den Franschen gezant kreeg Willem III in handen, toen een pakket brieven, door d'Avaux naar zijne regeering verzonden, onderschept werd, òf door den Spaanschen landvoogd der Zuidelijke Nederlanden, òf op last van den Prins zelven. Naar aanleiding van dit feit kwam Zijne Hoogheid weder in de Staten van Holland en wist daar te doen besluiten dat de papieren der Amsterdamsche afgevaardigden verzegeld zouden worden. Te vergeefs verdedigde de stad haar gedrag en verzocht ontzegeling. Inmiddels was ook — ondanks haar protest — door de Staten toegestemd in de verzochte werving, hoewel eenparigheid van stemmen daartoe vereischt was. Zoo stonden de partijen fel tegenover elkaar.

Spoedig hierna zien wij Amsterdam de eerste stappen doen tot verzoening. Het mag daartoe geleid zijn door de vrees, dat de Prins wraak zou nemen en de handelsbelangen der stad benadeelen, maar zeker ook door de overtuiging dat het bestendigen der tweedracht op het verderf van het land zou uitloopen. Willem III verlangde echter vaste waarborgen dat de stad zich in het vervolg naar zijn wil zou schikken en toonde zich niet toeschietelijk. Nieuwe brandstof deed het twistvuur nog éénmaal hel opvlammen. Amsterdam nam het op voor de regenten van Dordrecht, waar de Prins, evenals te Utrecht en te Leiden, diegenen, die zich tegen de werving hadden verzet, uit de regeering had ontslagen; bovendien

N.° 10 De Konst werken der Engelsche Heeren, op de Kroening van ... tot Amsteldam den 21 Apr 168

Een herhaling van hetgeen in 1650 gebeurd was, scheen niet onmogelijk; de stad begon hare wallen te herstellen, hare bezetting te versterken. Zoover zou het echter niet komen. Op de herhaalde bedreiging van Amsterdam, dat het geen penning meer in 's lands kas zou storten, voordat zijne papieren — die wel in bewaring genomen, maar niet gelezen waren — werden teruggegeven, gelastten de Staten de ontzegeling. De werving — die trouwens moeilijk uitgevoerd had kunnen worden, als de stad geen geld gaf — werd onnoodig, toen den 25sten Augustus 1684 het twintigjarig bestand werd gesloten tusschen Spanje en Duitschland ter eenre, en Frankrijk ter andere zijde, waarbij dit rijk voorloopig in het bezit bleef van Luxemburg en Straatsburg.

wenschte de hoofdstad voordeel te trekken uit het herstel der rust in Europa door aanmerkelijke bezuiniging op den staat van oorlog, terwijl Willem III slechts de laatst aangeworven troepen wilde afdanken.

Amsterdam eindigde met toe te geven, ook omdat het langzamerhand alleen kwam te staan. Vroeger kon het rekenen, o. a. bij zijn verzet tegen de werving, op den steun van Friesland en Groningen, door de slechte verstandhouding tusschen den Stadhouder dezer gewesten, Hendrik Casimir, en zijn neef Willem III; doch juist in dezen tijd werd die twist bijgelegd. Ook Brandenburg, dat vroeger de staatkunde van den Prins had tegengewerkt, trad thans aan zijne zijde. Zoowel dit land als de Friesche Stadhouder acht-

ten het ondienstig in hunne houding te volharden, sinds de vervolging der Hugenoten alle Protestanten met vrees voor het katholieke Frankrijk vervulde. D'Avaux had bij zijne onderhandelingen met Amsterdam steeds ondervonden, hoe hinderlijk die argwaan was; en de gebeurtenissen van 1685 maakten de bezorgdheid grooter, in plaats van haar weg te nemen. De herroeping van het edict van Nantes, de komst van den katholieken Jacobus II op den troon van Engeland maanden de Protestantsche landen dringend tot eenheid.

De voorwaarde, waarop de verzoening tot stand kwam, was, dat de sterkte van het leger — althans gedurende het loopende jaar — zou blijven gelijk de Prins wenschte. In ruil daarvoor werd de lijst der convooien en licenten naar den zin van Amsterdam vastgesteld. Van nu af heeft de stad — behoudens een enkele opflikkering van verzet — er in berust, dat Zijne Hoogheid de buitenlandsche staatkunde van de Republiek leidde; zij week voor den sterkere, ook voor den meerdere. De eenige harer regenten, die den Prins het hoofd had kunnen en durven bieden, Van Beuningen, werd in de verzoening niet begrepen. De Prins wilde »met dien schobbejak nooit meer iets te doen hebben« en zijne eigen ambtgenooten lieten hem in den steek. In 1685 trad hij af als burgemeester en nam het volgend jaar ontslag uit al zijne regeeringsambten; reeds kort daarop openbaarde zich bij hem die schrikkelijke waanzin, die reeds lang had gesmeuld. Een voorwerp van spot voor den tijdgenoot, wekt hij het medelijden van den nakomeling, die niet zonder ergernis leest, dat men ter zijner bewaking »een sterck man bij hem hadde gestelt, die hem in vreese hield, en hem somtijts lustig sloegh 1).« Op die wijze verpleegde men in de zeventiende eeuw krankzinnigen! In 1693 maakte de dood een einde aan het leven van den ongelukkige: de staatsman, eenmaal in gansch Europa bekend en beroemd, stierf, door allen vergeten.

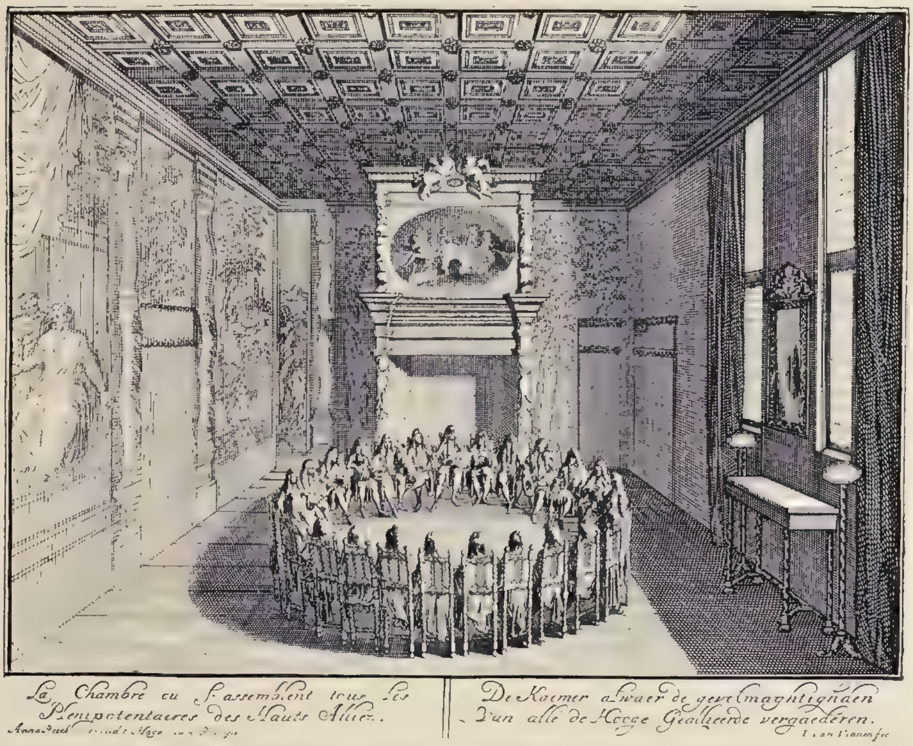
Reeds weinige jaren na 's Prinsen verzoening met de stad viel hem de rijpe vrucht daarvan in den schoot. Toen Willem III zich gereed maakte aan de uitnoodiging der Engelsche grooten gehoor te geven en zijn schoonvader Jacobus II van den troon te stooten, had hij de beschikking noodig over de vloot en het leger van de Republiek. Alles hing voor hem af van de vraag, of Amsterdam zijne medewerking zou willen verleenen; de houding van deze stad zou beslissend zijn voor die van Holland, gelijk dit gewest den doorslag zou geven ter Generaliteit. Burgemeesteren van Amsterdam in 1688 waren: Hudde, Geelvinck, Witsen en Appelman. In het begin van dat jaar, toen Witsen nog zitting had in het college van Gecommitteerde Raden, was hij reeds, op last van den Prins, door den raadpensionaris Fagel over deze zaak gepolst. Omstreeks het midden van Juni kwam Dijkveld, 's Prinsen vertrouweling in deze aangelegenheid, naar Amsterdam om aan burgemeesteren op het hart te drukken, hoe wenschelijk het was, dat men aanvallend tegen Engeland te werk kon gaan. Alleen Appelman bleef buiten het geheim, daar hij verdacht werd nog in verstandhouding met d'Avaux te zijn. Kort daarop werd Witsen naar Den Haag ontboden, waar Dijkveld, Bentinck, Fagel en de Prins zelf hem voor het plan trachtten te winnen; maar nòch hij, nòch zijne twee ambtgenooten gaven een stellige belofte: „zij konden het groote werk noch aan-, noch afraden; doch zoo 't buiten hun toedoen werkstellig gemaakt werd, wilden zij voor hunne personen wel raden tot zulk een onderstand, als zij met eed en plicht bestaanbaar zouden oordeelen, schoon zij van gedachten waren, dat het bij de vroedschap hunner stad niet zou doorgaan 1)." Voorzichtig antwoord! Klaarblijkelijk waren burgemeesteren van Amsterdam verlegen met het geval, en bang zich in te laten met een onderneming, die hen kon compromitteeren. Ook placht in vroeger jaren de vrees of de vroedschap iets zou goedkeuren, hen niet in de eerste plaats te verontrusten! Ondertusschen gevoelden zij zich bezwaard door het geheim, daar zij de schippers, die op Frankrijk voeren, niet mochten waarschuwen en toch overtuigd waren dat deze in de val liepen, zoo de aanslag op Engeland werd uitgevoerd. Immers, den 9den September had d'Avaux den Staten-Generaal aangekondigd dat, indien de oorlogstoebereidselen tegen Engeland gericht waren, de eerste daad van vijandelijkheid tegen dat rijk door zijn Koning zou worden aangemerkt als tegen hem zelven gepleegd.

Deze bedreiging, die de Staten had moeten afschrikken van de onderneming, heeft hen juist te eerder daartoe doen besluiten. Nu het verbond tusschen Engeland en Frankrijk openlijk erkend was, scheen het wenschelijk hen te voorkomen, en aanvaller te worden, vóórdat wij ons tegen beiden hadden te verdedigen. De Prins gaf hoop, dat hij binnen korten tijd meester van Engeland zou

1) Fruin, Aanteekeningen op Coenraet Droste, Overblijfsels van geheugchenis, p. 504.

1) Uit Witsen's aant., bij Wagenaar, Vad. Historie XV p. 430

zijn, en dit rijk zou dan in den te verwachten oorlog aan onze zijde staan, en niet aan die van Frankrijk. Zelfs een bedachtzame staatkunde moest hierdoor tot snel handelen worden genoopt. Met eenparigheid van stemmen gaven dan ook de Staten-Generaal aan den Prins de beschikking over de schepen en de krijgsmacht der Republiek, nadat te voren was besloten de troepen, die de Prins reeds van Duitsche vorsten had geworven, voor den dienst van het land over te nemen en stad bestond, te overwinnen. Vooral te Amsterdam kon men bekend zijn met die vervolgingen, omdat zich daar reeds een groot aantal réfugiés waren komen vestigen, wier verhalen het volk in woede tegen de papisten deden ontsteken. Onder de redenen, welke burgemeester Hudde bewogen zijne toestemming tot de onderneming te geven, lezen wij dan ook: »de inclinatie in 't gemeen van het volk en van de predikanten, die men niet duisterlijk bespeurt 1).«

VREDEHANDELING TE RIJSWIJK, 1697; VERGADERZAAL VAN DE GEVOLMACHTIGDEN DER GEALLIEERDEN

Ets van J. van Vianen — Prentenkabinet te Amsterdam

het leger bovendien nog te versterken. Op het beslissende oogenblik had ook Amsterdam niet geaarzeld. Daar was vooral kwaad bloed gezet door de hooge rechten en de lastige formaliteiten, waarmede Lodewijk XIV den handel der Nederlanders in de laatste jaren had bezwaard. Maar ook de vrees voor de overheersching van het Katholicisme in Europa, de afkeer van den vervolger der Hugenoten, was een machtige bondgenoot geweest om den schroom, die nog bij de

Ook financieelen steun voor zijne uitrusting ontving Willem III uit Amsterdam: niet van de regeering, maar van een particulier, van Don Francisco Lopez Suasso, die, volgens het bekende verhaal, aan den Prins twee millioen leende, zonder schuldbekentenis, zeggende: „Als Uwe Hoogheid het mij kan teruggeven, zal zij dit zonder

1) J. F. Gebhard Jr., Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen, II p. 173.

schuldbekentenis wel doen, en indien niet, zou ik er toch niet om vragen."

Zij, wier oordeel over belangrijke onderwerpen zich moet schikken naar dat van een meerdere, trachten soms in kleinere zaken hunne onafhankelijkheid te handhaven. Zoo ook Amsterdam. Terwijl het de leiding der buitenlandsche staatkunde aan den Prins toevertrouwde en zich zijne minderheid bewust was, durfde het hem nog éénmaal het hoofd bieden, waar het zich verkort achtte in zijn oude privilegiën. Zoolang Willem III Stadhouder was, had hij jaarlijks zeven schepenen mogen kiezen uit de voordracht van veertien personen, hem door de vroedschap van Amsterdam aangeboden. Toen nu den 20sten Januari 1689 de nominatie was opgemaakt en Willem III nog in Engeland vertoefde, beriep Amsterdam zich op een privilegie van 1581, inhoudende dat, bij het „afzijn" van den Stadhouder, de keuze uit de voordracht zou geschieden door het Hof van Holland; het vatte ten onrechte het woord „afzijn" als „afwezigheid" op, in plaats van „ontstentenis", en vergat bovendien dat de positie van het Hof na 1581 een geheel andere was geworden, en dat in 1674 de bemoeiing met politieke zaken uitdrukkelijk aan dat college was verboden. Het Hof zond echter, buiten kennis van de stad, een afschrift van de nominatie naar Engeland, waarop Willem III zeven schepenen koos, met voorbijgaan van twee der gerecommandeerde heeren. Tevens gaf hij aan burgemeester Witsen — die als ambassadeur in Engeland was — zijn misnoegen over het gebeurde te kennen en verzocht hem »een toer naar Holland te doen, om de gemoederen te Amsterdam in 't regte spoor te bewaren.« Bentinck voegde daaraan toe, »dat het zoo met Amsterdam niet gaan kon, en dat men geene vrienden ten halve kon zijn 1).« Doch Witsen bleef waar hij was, en Amsterdam berustte ditmaal in 't gebeurde, maar kwam, bij de verkiezing van het volgende jaar, op de zaak terug en zocht het genot van zijn privilegies weder te verkrijgen. Tegelijkertijd verzette het zich er tegen dat Bentinck, inmiddels door de gunst van Koning Willem tot Graaf van Portland verheven, en als zoodanig lid van het Hoogerhuis, zitting nam onder de edelen in de Statenvergadering van Holland, omdat in de ridderschap niemand mocht worden toegelaten, die in eed en dienst van een vreemde mogendheid stond. Formeel was het recht aan de zijde van de stad, maar het was duidelijk dat zij thans het bezwaar alleen opwierp om den Koning te ergeren. In beide zaken moest Amsterdam toegeven, daar ook de groote meerderheid der Staten van Holland zich naar den wensch van Willem III voegde. De eenige concessie, welke aan de stad gedaan werd, was deze, dat in het vervolg, wanneer de Stadhouder zich buiten de provincie bevond, de nominatie zou worden opgezonden aan de Staten van het gewest — die haar dan weder aan den Stadhouder zouden doen toekomen!

Wie verwacht hadden dat de Nederlandsche handel er wèl bij zou varen, nu Willem III Koning was geworden van het rijk, dat onze geduchtste mededinger ter zee was, kwamen bedrogen uit. Te vergeefs verzocht Nicolaas Witsen — een der drie afgevaardigden, die de Staten-Generaal, op verzoek van den Koning, naar Engeland hadden gezonden — de intrekking van de navigatie-acte: het sprak wel van zelf, dat Willem III dien wensch niet kon inwilligen zonder zijne nieuwe onderdanen tegen zich in 't harnas te jagen. Ook in andere opzichten zou men hier te lande bemerken, dat de nauwe vereeniging van de twee zeemogendheden aan de Republiek zelve weinig voordeel bracht: al dadelijk bij het verbond, in 1689 tegen den gemeenschappelijken vijand gesloten, dat allerlei voor onzen handel ongewenschte bepalingen bevatte en waarbij aan de Engelsche vloot de voorrang werd gegeven boven de onze. Het beeld van het linieschip en de sloep zou in dezen tijd nog wat voorbarig zijn — maar het begon er reeds naar te lijken.

Daarentegen was de lievelingswensch van Willem III vervuld: sinds 1689 vereenigden de beide Protestantsche landen — tezamen met de overige leden van het Groote Verbond — hunne macht, om Europa te beveiligen voor de heerschzucht van Lodewijk XIV. Werd die krijg ook al niet zonder eere gevoerd, het duurde niet lang of hier te lande begon men weer te zuchten over het nadeel, dat men er van ondervond. De Engelsche en Nederlandsche vloten mochten tezamen opgewassen zijn tegen die van den vijand en de zee voor den handel kunnen openhouden, toch gelukte het den Franschen ons nu en dan een gevoeligen slag toe te brengen: zoo in 1693, op de hoogte van Cadix, waar een groot aantal Nederlandsche koopvaardijschepen werd genomen of in brand gestoken. Leger en vloot bleven schatten verslinden; het was onmogelijk de lasten, die men aan de burgers had opgelegd, te verzwaren; het vernuft van de regeering in het

1) Uittreksel uit het Bizonder Verbaal van Witsen, bij Scheltema, Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, Derde deel, Tweede stuk, p. 143 en 144.

bedenken van nieuwe belastingen was zoozeer uitgeput, dat zij de liefhebbers uitnoodigde haar nieuwe ideeën aan de hand te doen. Wij hebben vroeger gezien 1), hoe men zelfs tot een belasting op het begraven en het trouwen zijne toevlucht moest nemen, en hoe deze de aanleiding werd tot het fameuse aansprekers-oproer te Amsterdam: een tumult, dat nooit zoo ernstig zou zijn geworden, wanneer de tijden niet zoo slecht waren geweest. Burgemeesteren van Amsterdam getuigen het zelf in een brief aan hun ambtgenoot Jacob Boreel: „de koopman verliest vast dagelijks zijne effecten op zee, de renteniers trekken zeer weinig van hunne middelen en gevolgelijk krijgt de gemeene man niet te werken of te winnen, en dus verwekken berooide hoofden berooide zinnen 2)."

De vrede van Rijswijk bracht in 1697 verademing, maar voor korten tijd. Noch Lodewijk XIV, nòch Willem III wilde tot ontwapening overgaan, zoolang de groote vraag van de Spaansche successie niet was opgelost. In den Europeeschen oorlog, die na 1700 uitbrak, zou de Republiek nog eenmaal hare uiterste krachten moeten inspannen ter wille van het behoud van het staatkundig evenwicht. Maar ook Amsterdam erkende thans de noodzakelijkheid daarvan. Onmiddellijk na het overlijden van Willem III, in 1702, trachtte de Fransche regeering de hoofdstad voor hare belangen te winnen, maar vond geen gehoor. Amsterdam dreef door, dat de Staten van Holland besloten zich stipt te houden aan de aangegane verbintenissen. Amsterdam nam het initiatief tot de oorlogsverklaring aan Frankrijk 1). Zoo triumfeerde de staatkunde van den Stadhouder-Koning ook na zijn dood.

VREDEHANDELING TE RIJSWIJK, 1697; VERTREK DER AMBASSADEURS NA AFLOOP EENER BIJEENKOMST
Ets van J. van Vianen. — (Prentenkabinet)

Met de vermelding van deze gebeurtenissen hebben wij den drempel der achttiende eeuw overschreden. Doch wij mogen van Amsterdam's geschiedenis in de zeventiende eeuw geen afscheid nemen, zonder te hebben gewaagd van het bezoek, in 1697 en 1698, van het Russisch gezantschap,

1) Hiervóór, p. 119 vgg.
2) Gebhard, Nicolaas Witsen II p 243.

1) Wagenaar, Amsterdam I p. 725.

waaronder Czar Peter zich verschool 1). In de volksherinnering is hoofdzakelijk het verblijf van Peterbaas te Zaandam bewaard gebleven, maar te Amsterdam heeft hij veel langer vertoefd. Reeds dadelijk na de aankomst in ons land gaf het gezantschap den wensch te kennen, Amsterdam te bezoeken, nog vóór het gehoor erlangde bij de Staten-Generaal. Burgemeesteren, begrijpende van hoeveel belang dit bezoek zou kunnen zijn voor de uitbreiding van de handelsbetrekkingen met Rusland, droegen zorg dat de inhaling zoo luisterrijk mogelijk geschiedde. Czar Peter vertoefde toen reeds eenigen tijd in ons land: hij had het gezantschap bij de grenzen verlaten en was alleen vooruitgesneld naar Zaandam, waarheen zijn ongeduldig verlangen om de grootste scheepstimmerwerf van Europa te leeren kennen, hem dreef. Maar de groote toeloop van nieuwsgierigen was hem daar zoo onaangenaam, dat hij reeds na acht dagen Zaandam verliet en naar Amsterdam trok, waar hem, door bemiddeling vooral van Nicolaas Witsen, de gelegenheid werd geboden zich op de werf van de Oost-Indische Compagnie in den scheepsbouw te oefenen, zonder dat onbescheiden blikken hem lastig vielen.

Witsen was de aangewezen man om den Czar gedurende zijn verblijf hier te lande als raadsman ter zijde te staan, daar hij, blijkens zijne werken over den scheepsbouw en over Noord- en Oost-Tartarije, niet alleen een grondig kenner was van alles wat op den scheepsbouw betrekking had, maar ook een wetenschappelijke studie had gemaakt van Noord-Azië, van die landen dus, die voor den Czar van bizonder belang waren; ook kende hij Rusland uit eigen aanschouwing, daar hij in zijne jeugd tot het gevolg van een gezantschap naar Moscovië had behoord, en voerde reeds in 1693 en 1694 een drukke briefwisseling met Lefort, den gunsteling van den Czar, wien hij van advies diende over scheepsbouw-aangelegenheden. Als bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie bewerkte hij thans, dat het huisje van den baas der lijnbaan voor den hoogen bezoeker werd ingeruimd en dat een nieuw schip op stapel werd gezet, aan den bouw waarvan Peter medewerkte en dat hem later ten geschenke is gegeven. Witsen vergezelde ook den Czar op de uitstapjes, die hij hier te lande maakte, en gaf hem vooral raad bij de keuze van de mannen, die hij mede wilde nemen naar Rusland. Het politieke doel van het gezantschap: den bijstand te verkrijgen van de Republiek in den oorlog tegen de Turken, werd niet bereikt; onze handel op de Levant dwong ons tot onzijdigheid. Maar het verblijf van den Czar in Holland is vooral hierom belangrijk geweest omdat hij bij zijn vertrek ruim 640 Nederlanders mede naar Rusland nam: scheepsbouwmeesters en zeelieden, architecten, ingenieurs en tal van werklieden. Daardoor, en door het verlevendigen van de betrekkingen tusschen beide landen, heeft ons volk niet weinig medegewerkt tot de beschaving van Rusland.

Met deze herinnering wenschen wij ons verhaal te besluiten van Amsterdams geschiedenis in de zeventiende eeuw — de eeuw, gedurende welke de machtige koopstad aan het Y een overwegenden invloed heeft uitgeoefend op de lotgevallen van onze Republiek. Een invloed, ten kwade en ten goede. Ten kwade, waar zij oppositie voerde tegen een staatkunde, die op ideëeler doel dan handelswinsten koers zette, en ons volk, toch al geneigd om van brood alleen te leven, heeft gestijfd in de meening, dat klinkende munt het beste gewin is. Ten goede, zoo vaak zij zich schrap heeft gezet tegen een politiek, die dynastieke belangen stelde boven die van het volk, ten goede vooral door de voortreffelijke eigenschappen, die meestal het deel waren van hare bestuurders. Onder de kloeke en vastberaden regenten, die in de benauwdste oogenblikken van onze geschiedenis niet gewanhoopt, maar gehandeld hebben, staan de Amsterdamsche in de voorste rij; het voorbeeld, in 1672 door hen gegeven, strekt hun tot onsterfelijke eere.

BLOND fec.

1) Het volgende naar Mr. J. Scheltema, Peter de Groote in Holland en te Zaandam, I p. 99–227, en J. F. Gebhard Jr., Nicolaas Witsen, I p. 417–434; voor de feestelijkheden, den Czar tijdens zijn verblijf te Amsterdam aangeboden, vgl. hiervóór, p. 112.

INHOUD

Dirck Cornelisz Sivart fecit

Mus f. K u. I. Weenen